SARASVATĪ BHAVAN GRANTHAMĀLĀ

Vol 97

General Editor
Baladeva Upādhyāya
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

BṚIHAT SAṀHITĀ

(PART II)

By

Varāhamihirācārya
with the Commentary of Bhattotpala

Edited by
AvadhaVihārī Tripāṭhī
Head of the Jyotisa Department.
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya, Varanasi.

VARANASI
1968

Published by
Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi

Printed by·
Sammelan Mudranalaya
Prayag.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला
(९७)

श्रीवराहमिहिराचार्यविरचिता
भट्टोत्पलविवृतिसहिता

बृहत्संहिता

(द्वितीयो भागः)

सम्पादकः
अवधविहारी त्रिपाठी
ज्योतिषविभागाध्यक्षः
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय
वाराणसी

वाराणस्याम्
१८९० तमे शकाब्दे

प्राप्तिस्थानम्—
प्रकाशनविभागः
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी-२

मूल्यम् २०) विंशतिरूप्यकाणि ।

भूमिका

सुग्रीवो रामभद्रश्च सीतासौमित्रिवानरा ।
उद्‌गाढोपकृता येन वन्दे त वायुनन्दनम् ॥

बृहत्सहिताया पूर्वार्द्धे प्रायेण ज्योतिषविषयो ग्रहनक्षत्रादिप्रभावो वर्णित, उत्तरार्द्धे तु ज्योतिषसामान्या विषया गणितानपेक्ष्याः । तत्र वास्तुविद्या = गृहनिर्माणविद्या, दकार्गलम् = भूमौ कियत्खननेन जलातिरिति । तत्र वराहमिहिरेण दकार्गलाध्याये सारस्वतमुनिविरचितग्रन्थ-विलोकनपूर्वकमिद कृतमिति प्रतिज्ञातम्—

सारस्वतेन मुनिना दकार्गलं यत् कृतं तदवलोक्य ।
आर्याभिः कृतमेतद् वृत्तैरपि मानवं वक्ष्ये ॥
(५३, ९९)

श्लोकार्द्धेन च मनुविरचितदकार्गलस्याप्युल्लेख. । साम्प्रतिके मानवशास्त्रे नास्तीदं दकार्गलं तच्छ्लोका वा । भट्टोत्पलेन तु सारस्वतमुनेर्मनोश्च शास्त्रस्य श्लोका समुद्धृतास्तट्टीकायाम्– तथा च सारस्वत." (५३,९६); "तथा च मनु " (५३, १०२) इति ।

अधुना कूपादिखननप्रसङ्गे निर्गता प्रस्तरभूमि विदारयितुं शक्नुवन्ति जना यन्त्रसाहाय्येन । तस्मिन् काले प्रस्तरभूमिविदारणसाधनाभावप्रधाने तदुपाया मननीयाः । विदार्यमाणा शिला यदा भेदं नैति, तदानीं पलाशकाष्ठैः सह तिन्दुकाना काष्ठानि प्रज्वाल्य शिला अग्निवर्णा विधेया. । ततश्च ताः क्षीरसयुक्तेनाम्बुना ससेचिता भेदमायान्ति (५३, ११२) । यदा सुकठिना शिला भेदं न प्राप्येत, तदा विधेयोऽयमुपायः—मोक्षकवृक्षविशेषभस्मना क्वथित जल शरभस्मना संयुक्त कृत्वा तेन वह्निवितापिताया पूर्वोक्तविधानेनाग्निसंतप्ताया सप्तकृत्व परिषेचनं कार्यम्, सताप्य सताप्य विधेय परिषेचनम् । ततस्तस्या शिलाया भेदन भवति (५३, ११३) । अन्य-दप्युपायद्वयं ग्रन्थे विलोकनार्हम् । एव कृतेऽपि विदारणाभावे टङ्कनिर्माणविधिर्दत्तः, येन शस्त्र-द्वारा पाषाणविदारणं भवेत्—

आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युत. प्रलेपः ।
टङ्कस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद् विघातः ॥
(५३, ११६)

अन्यदप्याह—

क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्ग
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥

(५३, ११७)

एतदनन्तरं वाप्यादिलक्षणमुक्तम्।

गोलक्षणनामकाध्यायोत्तर श्वलक्षणव्याख्यानम्। तत्र यस्य कुक्कुरस्य त्रयश्चरणाः, पञ्चनखा, चतुर्थश्च दक्षिणोऽग्रचरण षड्भिर्नखैर्युक्त, लोहितावोष्ठौ नासिकाग्र च, सिंहनिभा गतिः, लाङ्गूल ससटम्, दृष्टिर्ऋक्षसकाशा, श्रोत्रे प्रलम्बे मृदुनी च, भूमिं जिघ्रन् गमनकर्ते त्येतादृशो यस्य भवेत् कुक्कुर, पालयितु सोऽचिराद् गृहे परिपूर्णां लक्ष्मीं करोति—

पादा· पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरण षड्भिर्नखैर्दक्षिण-
स्ताम्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च।
लाङ्गूलं ससटं दृगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू
यस्य स्यात् स करोति पोष्दुरचिरात् पुष्टा श्रिय श्वा गृहे ॥

(६१, १)

कुक्कुरी च यदि वक्ष्यमाणलक्षणान्विता भवेत् तर्हि राष्ट्र रक्षति—

वामे पादे पञ्च पञ्चाग्रपादे
वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्ष्याः।
वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा
या सा राष्ट्र कुक्कुरी पाति पुष्टा ॥

(६१, २)

कुक्कुटोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणोपेतो नृपराष्ट्रवाजिनां वृद्धिं विदधाति—

कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिक· सितः।
रौति सुस्वरमुषात्यये च यो
वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् ॥

(६२, १)

कुक्कुटी वक्ष्यमाणलक्षणा महीक्षितां श्रीयशोविजयवीर्यसपदो ददाति—

कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी
स्निग्धमूर्त्तिरुचिराननेक्षणा ।
सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसंपदः ॥

(६२, ३)

इत्थमेव कूर्मच्छागाश्वहस्तिपुरुषकन्याचामरादिलक्षणान्युक्तान्यग्रिमेष्वध्यायेषु । एतादृश-विषयाणामियं बृहत्सहिता बृहत्कोश इतीह नास्ति मतद्वयम् ।

संस्करणेऽस्मिन् श्लोकानुक्रमणिका श्रीसुधाकरद्विवेदिसस्करणातिरिक्ता । अन्यत् त्वशेष प्रथमसस्करणप्रतीकाश यथास्थान सनिविष्टम् ।

वाराणसेयसस्कृतविश्वविद्यालय- वाराणसी ।
माघीपूर्णिमा
संवत् २०२४
दिनाङ्क- २–२–१९६८

बलदेव उपाध्यायः
अनुसंधानसंस्थानसंचालकः

PREFACE

In the preparation of the second volume of the Bṛhat-Samhitâ with Bhattotpala's Vivrti, I found another manuscript in the Vizianagram Sanskrit Series Library, which supplied the place of the second incomplete "fragment" up to forty-five chapters termed "ख" (see the preface to the first volume of this work) In spite of its imperfections, so very common in all the seven other manuscripts, it was useful in several places in the preparation of the present volume

Like the first volume, the present one has also been supplied with an appendix containing the names of the books and the names of their authors quoted herein. Further, I have added a table of the most important and interesting passages with numberings of pages and lines, very carefully prepared for the convenience of such readers as cannot afford to give a thorough reading to the whole of it—which it so richly deserves This table, moreover, contains the names of Âchâryas and their works from which quotations are taken by Bhattotpala in his commentary

In conclusion, I express my sincere thanks to Pandit Muralidhara Jhâ, Jyautisachârya, one of my worthy students, for the valuable help he has rendered in correcting the proof sheets

SUDHĀKARA DVIVEDĪ.

The 1st September, 1897.

श्रीजानकीवल्लभो विजयते

भूमिका

पुलस्त्यकुलभूतोऽपि येनाऽभक्तोऽपमानितः ।
मानिता शवरी भक्ता तं रामं शिरसा नुमः ॥

अस्य सविवृतिबृहत्संहिताया उत्तरार्द्धग्रन्थस्य मुद्रणे द्वितीयपुस्तकस्य 'अ' सञ्ज्ञकस्य यत्र ४५ अध्याया एव सन्ति (पूर्वार्द्धस्य भूमिका द्रष्टव्या) स्थानेऽस्माभिर्विजयानगरं संस्कृत-सीरिज़पुस्तकालयस्थमेकमन्यत्पुस्तक प्राप्तम् । यद्यपीदमपि सर्वपुस्तकवदतीवाशुद्धम्, तथापि बहुत्र साहाय्यमदात् । अत्रोत्तरार्द्धेऽपि पूर्वार्द्धवद्यत्र यत्र येषा येषामाचार्याणा ग्रन्थान्तराणा वा वचनानि तेषा सुखेनावगमाय तत्सूचीपत्रं च निवेशितम् । यद्यपीय सविवृति· सहिता कृत्स्नैव पठनार्हा विचारार्हा च, तथापि यत्र यत्र विशेषत उपयोगिन· पदार्थास्ते च सर्वे पृथगध्यायपृष्ठ-पङ्क्तिसङ्ख्यानिर्देशैः पाठकाना द्रागवबोधायैतत्खण्डस्यादौ मया बहुनायासेन प्रदर्शिता-स्तत्रैव तेषामाचार्याणा ग्रन्थान्तराणा नामानि च विलिख्य प्रदर्शितानि, येषा वचनानि च भट्टोत्पलेनात्र विवृतौ निवेशितानि । एतत्पुस्तकस्य संशोधने काशीस्थराजकीयसस्कृतपाठशालाया ज्यौतिषाचार्यपदवी लब्धवतो मदीययोग्यच्छात्रस्य झोपाख्यश्रीमुरलीधरशर्मण· साहाय्यमतीव प्रशसार्हम् । अतस्तदुपकृति धन्यवादपुरस्सरा स्वीकरोमीति ।

श्रीमदुत्पलकृता नवाधुना श्रीसुधाकरसुबुद्धिबन्धुना ।
शोधिता भवतु दुःखहारिणी सा तरिः सुजनकार्यकारिणी ॥

संवत् १९५४
भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां बुधे

सुधाकरद्विवेदी

—:०.—

श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसहितबृहत्संहिताया उत्तरभागस्थितानाम् ५१-१०६ अध्यायानामनुक्रमिणिका

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम्

अज्ञातनामाचार्यवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
५८६	२४–२५	१
५८६	२७–२८	१
५८७	३–४	१
५८७	२७–३०	३॥
५८८	१–३	
५९०	२४–२७	२
५९२	१८–२३	३
५९२	२५–२८	२
५९३	३–१७	७
६००	१८–१९	१
६००	२१–२२	१
६००	२४–२५	१
६००	२८–२९	१
६०१	२–३	१
६०१	७–१९	६॥
६०२	२–९	४
६०३	१२	॥
६०३	१३	॥
६०५	५–६	१
६०५	८–११	२
६१०	२०–२१	१
६१२	२५–२६	१
६१६	११–२६	८
६१६	२८–३१	६
६१७	१–८	
६१७	१०–१५	३
६१७	१७–३०	११
६१८	१–८	
६२०	१०–१३	२
६२२	२०–२७	७
६२३	१–६	
६२३	८–११	२
६५८	११–१२	१
६६१	४–११	४
६६६	७–११	२॥
६६७	२२	॥
६७६	२२	॥

अज्ञातनामाचार्यवचनानि

पृ. स.	प. स.	श्लो.
६७६	२४–२६	१॥
६८०	८–११	२
७०६	१८	॥
७२२	३–३०	२९॥
७२३	१–३१	
७२६	१५–१८	१
७२६	२१–२४	१
७२६	२६–२९	३
७२७	१–८	
७२७	१०–२५	४
७२८	३	॥
७३३	१–२	१
७३३	४–५	१
७३३	८	॥
७३३	१४–१५	१
७३३	२०–२१	१
७३४	१७–१८	१
७३९	१४–१६	१॥
७४२	७–१६	५
७४२	२७–३०	२
७४३	९–१२	२
७४३	२३–२५	१॥
७४४	५–७	१॥
७४४	२०–२४	२॥
७४५	९–१०	१
७४५	१३–१४	१
७४५	१९–२५	३॥
७४६	११–१५	२॥
७४६	२३–२४	१
७४७	५–६	१
७४७	१४–१५	१
७४७	२३–२४	१
७४८	५–६	१
७४८	१७	॥
७४८	२०–२५	३
७४८	२८–२९	१
७४९	९–१०	१

अज्ञातनामाचार्यवचनानि

पृ. स.	प. स.	श्लो.
७४९	१७–१९	१॥
७४९	२६–२७	३
७५०	१–४	
७५०	१४–१६	१॥
७५३	२४–३१	१७॥
७५४	१–२७	
७५५	१४–२७	७
७५६	१०–२०	५॥
७५६	२८–२९	१
७५७	१४–१९	३
७५८	१२–१८	३॥
७५९	२–३	१
७५९	१४–१८	२॥
७५९	२९	॥
७६०	२८–२९	८॥
७६१	१–१५	
७६१	२८–२९	२॥
७६२	१–३	
७६२	१३–१४	१
७६२	२५–२९	२॥
७६३	७–८	१
७६३	१६–१७	१
७६४	१६–२४	४॥
७६५	७–१०	२
७६५	२४–२५	१
७६७	२	॥
७९७	२०–२१	१
७९७	२४–२५	१
७९८	५–६	१
७९८	९–१०	१
७९८	१३–१४	१
७९९	१–२	१
७९९	२५	॥
८००	१–२	१
८००	९–१०	१
८००	१४–१५	१
८००	२१–२२	१

काश्यपवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
६५९	१५–१६	१
६६०	९–१६	४
६६१	१६–२०	२॥
६६६	१६–२०	२॥
६६८	६–१०	२॥
६७०	२१–३०	} १०
६७१	१–१०	}
६७२	६–९	२
६७२	१६	॥
६७२	२१–२२	१
६७३	१–२	१
६७३	६–७	१
६७३	१५–१६	१
६७३	२५–२६	} २
६७४	२–२	}
६७४	१२–१५	२
६७४	२५–२६	} २॥
६७५	१–३	}
६७५	१३–१६	२
६७६	१–५	२॥
६८७	३–३०	} १८॥
६८८	१–९	}
६९५	११–२७	} १६॥
६९६	१–१६	}
६९८	६–११	३
६९८	२१–२२	१
७०२	१०–१३	२
७०२	२०–२१	१
८५४	१४–२३	५
८५६	१३–२०	४
८५९	१६–२१	३
९५८	२२–२३	१
९८८	२७–२८	१
९९३	१६–१७	१

किरणाख्यतन्त्रस्थवचनानि

पृ. सं.	प. सं.	श्लो.
५७१	२६–३०	२॥
५७४	२७–२८	} २
५७५	१–२	}
५७५	२६–२८	१॥

किरणाख्यतन्त्रस्थवचनानि

पृ. स.	पं. सं.	श्लो.
५७७	२७–२९	१॥
५७८	१२–१३	१
५८१	१६–१९	२
५८२	२२–२७	३
६२०	५–८	२

गर्गवचनानि

पृ. सं.	प. सं.	श्लो.
५७३	५–६	१
५७५	२१–२२	१
५७९	५–६	१
५७९	१५–१६	१
५७९	२५–२६	१
५८०	९–१०	१
५८०	१७–१८	१
५९९	२६–३१	} ९
६००	१–१२	}
६०२	२४–२५	१
६०५	२५–२६	} ३
६०६	१–४	}
६०९	६–१६	५॥
६१०	१–८	४
६१३	२२–२९	} ७
६१४	१–६	}
६१५	१२–३१	} १४
६१६	१–८	}
७१४	२०–२४	२॥
७१५	२१–२६	३
७१७	२५–२८	} ३
७१८	१–२	}
७१९	१३–१४	१
७१९	२३–२४	१
७२०	५–६	१
७२०	२०–२१	१
७३८	२–३	१
७६७	१९–३०	} १४
७६८	१–१६	}

गर्गवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
७७१	१५–१६	१
७७१	२६–२७	} ४
७७२	१–६	}
७७७	२६–२७	१
७९८	१७–१८	१
७९९	६–७	१
७९९	१९–२२	२
८०१	१८–२३	३
८११	१८–२२	२॥
८१५	२०–२२	१॥
८१७	१२–१७	३
८९८	६–१३	४
९५०	१४–१५	१
९५४	७–१०	२
९९०	९–११	१॥
१०२४	८–९	१
१०३७	३–३०	} ३२
१०३८	१–३०	}
१०३९	१–६	}
१०४२	२९–३०	} १७
१०४३	१–३०	}
१०४४	१–२	}
११०७	५–८	२
११०८	५–९	२॥
११०९	७–११	२॥
१११०	११–१६	३
१११२	१७–२२	३
१११३	१२–१७	३
१११४	१३–१६	२
१११६	१४–१७	२

चरकवचनम्

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
५८३	१२	॥

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि

छन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि

नग्नजिद्वचनम्

पृ. सं.	प. सं.	श्लो.
६८०	२७–२८	१
६८३	२०	॥

नन्दिवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
५९९	५	॥
९१३	२१–२२	१
११०५	२३–२६	२

निघण्टुवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
८३४	१०–२१	३६
८३७	१–५	

पराशरवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
५९०	१७–२३	ग.
६०८	१७–१८	ग.
७०८	१२–२०	४॥
७१०	३–६	२
७१३	१०–२३	८॥
७१४	१–३	
७२४	१८–२९	८
७२५	१–४	
७२८	७–८	ग.
७२९	६–९	ग.
७३१	१–६	३
७३२	८–९	१
७६०	३–४	१
७८१	२५–२६	१
८०६	१२–१५	२
८१२	२६–२७	ग.
८१३	१–८	
८१३	१५–२७	ग.
८९९	१२–१३	१
८९९	१८–२३	३
९०४	२२–२६	ग.
९०५	१–५	
९०८	१६–१७	ग.
९५०	६	॥
९८८	१–२	१
९९१	१९–२०	१
१०२८	६–७	१
१०२८	२१–२६	ग.

पराशरवचनानि

पृ. सं.	पं. स.	श्लो.
१०२९	७–१४	ग.
१०२९	२३–२७	”
१०३०	५–११	”
१०३०	२०–२४	”
१०३१	१–४	”
१०३३	८–९	”
१०३६	१०–२४	”
१०३९	१३–२२	”
१०४०	१२–२०	”
१०४७	२४–२५	१
१०४८	४–५	१
१०४८	११–१२	१
१०४८	१६–१७	१
१०४८	२४–२५	१
१०४९	१–२	१
१०४९	१–१०	१
१०४९	१६–१७	१
१०४९	२०–२१	१
१०४९	२९–३०	१
१०५०	४–५	१
१०५०	१२–१३	१
१०५०	१६–१७	१
१०५०	२४–२५	१
१०५१	१–२	१
१०५१	९–१०	१
१०५१	१४–१५	१
१०५१	२१–२२	१
१०५१	२६–२७	१
१०५२	७–८	१
१०५२	१२–१३	१
१०५२	२०–२१	१
१०५२	२५–२६	१
१०५३	७–८	२
१०५३	१२–१३	१
१०५३	२०–२१	१
१०५३	२५–२६	१

पाणिनिसूत्रे

पृ. स.	पं सं.	सू.
१०३०	१७	२

पुराणवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
६०७	१५–१६	१
८२५	११–१३	ग.

बृहज्जातकस्य वचनानि

पृ. सं.	पं. म.	श्लो.
९९१	९–१०	॥
९९९	११–२०	३
१००१	१५–१६	१
१००३	१७–१८	१
१००४	१६–१७	१
१००५	५–८	१
१००५	२२	।
१०९५	१९	।
१०९५	२१	।
१०९६	१६	।
१०९७	१	।

बृहस्पतिवचनानि

पृ. स.	पं. सं.	श्लो.
५६७	२१–२६	३
६०७	१२–१३	१

भट्टोत्पलवचनानि

पृ. स.	प. स.	श्लो.
५९३	२७–२८	२॥
५९४	१–३	

भरद्वाजवचनम्

पृ. सं.	पं. स.	श्लो.
६०३	१८–१९	१

भृगुवचनम्

पृ. स	प. स.	श्लो.
९१०	१८	॥

मनुवचनानि

पृ. स.	पं. स.	श्लो.
६४८	२०–२९	५
९०१	१६–१७	१
१०६७	१६–१७	१

मयवचनम्

पृ. सं.	पं. स.	श्लो.
६७६	१०	॥
६७९	१६–१७	१

माण्डव्यवचनानि

पृ. स.	पं. सं.	श्लो.
१०६४	६–१३	२
१११०	२६–२७	१

यमवचनम्

पृ. स.	पं. स.	श्लो.
६०३	२१–२४	२

यवनेश्वरवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
१०३५	१०–१३	२
१०६७	२६–२७	६
१०६८	१–१०	
१०७०	१५–२६	६
१०७५	२२–२३	६
१०७६	१–१०	
१०७९	१८–२७	६
१०८०	१–२	
१०८४	८–१९	६
१०८८	१०–२१	६
१०९२	२०–२	६
१०९३	१–६	
१०९८	१४–१५	१
११०७	२–३	१
११०८	२–३	१
११०९	४–५	१
१११०	५–६	१
१११२	१४–१५	१
१११३	९–१०	१
१११४	१०–११	१

यात्रास्थवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
९७६	१९–२०	१
१०३१	२०–२५	३
११०४	२३–२४	४
११०५	१–६	
११०५	१९–२०	१

रातवचनम्

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
१११०	२६–२७	१

लोकोक्तिः

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो.
१०३३	९–१०	।

वररुचिवचनानि

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो
७२५	६–१३	२
७२५	२४–२७	१
७२६	१२–१३	१
७२९	१–४	१

वसिष्ठवचनम्

पृ. स.	प. स.	श्लो.
६८२	१	॥

विश्वकर्मवचनानि

पृ. स.	प. स.	श्लो.
५८३	६–७	१
५८४	७–११	२॥
५८४	१४–१८	२॥
५८५	२५–२६	१
५८६	४–९	३
५८६	११–१६	३
५९५	२१–२७	३॥
५९८	२२–२७	३
६०३	१५–१६	१
६२२	८–९	१
६७६	१४	॥
८६५	२६–२७	५
८६६	१–८	

वृद्धगर्गवचनम्

पृ सं.	पं. सं	श्लो.
५८५	१६–२७	१

वेदवाक्ये

पृ स.	प. स.	श्लो.
८२१	२४–२५	ग
१०३३	२४	ग.

व्यासवचनानि

पृ. स.	पं. स.	श्लो.
७२०	१२–१३	१
७२०	१५–१६	१
८५८	१६–२१	३

शक्रवचनम्

पृ. स.	प. स.	श्लो.
५८५	१०–१२	१॥

शालिहोत्रवचने

पृ. स.	पं स.	श्लो.
७११	१७–१८	१
७१२	११–१२	१

समाससंहितास्थवचनानि

पृ. स.	पं. स.	श्लो.
५९९	७–२४	६
६०२	२१–२२	१
११०६	२६–२७	१
११०७	२८–२९	१
११०९	१–२	१
१११०	५–६	१
१११२	११–१२	१
१११३	६–७	१
१११४	५–८	२

समुद्रवचनानि

पृ. स.	प. स.	श्लो.
७३७	२५–२६	१
७३८	१४–१५	१
७३८	२०–२१	१
७३९	३–४	१
७३९	२६–२९	२
७४०	२०–२७	४
७४१	५–७	१॥
७९६	२०–२५	३
७९७	६–११	३
७९९	९–१०	१
८०१	२५–२८	३
८०२	१–२	

सारस्वतवचनानि

पृ. स.	प. स.	श्लो.
६२५	१४–१९	२
६२६	१०–१३	२
६२७	२३–२६	२
६२८	५–८	२
६२९	१०–१३	२
६२९	२६–२७	१
६३१	७–११	२॥
६३१	२३–२६	२
६३२	२७–२९	१॥
६३७	१३–१४	१
६३८	२६–२७	२
६३९	१–२	
६३९	२१–२३	१॥
६४३	१०–१३	२

The following is a brief analysis of the important Subjects Contained in Bhattotpala's Commentary, in their respective order, which require Special attention of the learned public for discussion and consideration as regards subject matter and historical interest and research —

CHAPTER LII

573	13	The meaning of the word (अलिन्द) ।
577	5	A peculiar word (निटाल) ।
583	12	Quotation from चरक See foot-note
584	14	See foot-note
593	27-28	A quotation from his own unknown work (वास्तुविद्या) ।
594	1-2	Areas of circles, etc See foot-note
607	15/16	Quotation from an unknown Purâna
616-618		The indications of शङ्कु etc.
620-313		Quotation from किरणाख्यतन्त्र, an unknown work

CHAPTER LIII

	...	Quotations from Sârasvata Who was Sârasvata ?

CHAPTER LIV

		Peculiar ways of preparing soil and manure for plants, so the whole chapter deserves notice, more specially the following —
661	4-11	A peculiar measure for weight

CHAPTER LV.

666	....	In the commentary of stanza 2 Indications of (इष्टापूर्त्त) ।
667	22	The different meaning of the word (नीवि) ।
670	2	The meaning of the word (उदुम्बर) ।

CHAPTER LVI

677-678		The different ways of preparing Pakkâ floor (वज्रलेप)

CHAPTER LVII

684	7	जानुकपिच्छ is called एक्कलक in Bhattotpala's vernacular. In what country do people use it ?
692	22	What is the meaning of "वियद्ग सारसनम्"

CHAPTER LIX

706	4	What is 'वातुलतन्त्र' ? It is unknown up to this time

Page	Line	
		CHAPTER LX
711	14-15	The editor's emendations in Prâkrit. Are they correct ?
711	17-18	Who was Śâlihotra ?
		CPAPTER LXV
		The whole chapter is worth seeing, more specially the following —
722-723		The names for the different parts of horse's body Here are many words which require consideration
725	6-13	Who was Vararuchi and what is his work ?
		CHAPTER LXVI
733	8	Form what कोश is it quoted ? where the word विषाण is synonymous of दन्त ।
		CHAPTER LXVII
745	9-10	Further indication of Rogue (शठ) as in Chapter XV page 297, lines 2-3
745	11-12	The functions of wisdom (धीगुणाः) ।
750	14-16	Indications of (प्रज्ञा) ।
771	22	मृदङ्ग is named as मण्डल in Bhattotpala's vernacular. In what country do people use this word ?
		CHAPTER LXXIV
827	17-18	The indication of heart
		CHAPTER LXXV.
833	20-23	Quotation from भेडसंहिता in the preparation of the medicine known as क्षारादि । See the Editor's emendations and foot-note
		CHAPTER LXXVI
834-837		Synonymous names for the medicines (निघण्टु) which is not found in known Vaidyaka works See the Editors's corrections
838	17-18	Bhattotpala promises to write commentary on the whole Samhitâ
841	6-9	The indications of (बेध and बोध) in Prâkrit. Who was Îśvara and what is the method of his preparing गन्ध ?
845		Rules for finding combinations, as given in Lilâvati. (See foot-note.) Combination is called "लोष्टक-प्रस्तार" by Bhattotpala

Page	Line	
		CHAPTER LXXVII
852	7-17	Who was Kâmandaki and what is his work ?
857	7-30	भाव and its (लक्षण), which is not found in known Rhetoric works (साहित्य) ।
858	17-21	Quotation from व्यास। From what Purâna is it quoted ?
		CHAPTER LXXVIII
869	22	The meaning of the word ईषा।
870	22	The different meaning of the word ईषा।
		CHAPTER LXXIX
873	4	Indications of Gems (रत्न) ।
877	5	What is meant by वासी ?
		CHAPTER LXXXV.
		It contains many names of Riṣis Their works is the matter for inquiry
894	12-13	Who was Dravya Vardhan (द्रव्यवर्द्धन) king of Ujjayīni (उज्जयिनी) and when he flourished ?
900	89	The meaning of the word सत्ता should be considered
901	16-17	The quotation is not found in the known मनुस्मृति।
905	26	The word शौण्डिक is taken for कल्पपाल, which is not found in any known Kośa (कोश) ।
908-909		Names of many unknown birds
908	25	The meaning of क्ष्वेड in Bhattotpala's vernacular is शौडनिका। In what country do people use it ?
		CHAPTER LXXXVI.
926	17	The meaning of the word वैतालिक।
929	9	सुसार is taken for काच (glass) In what Kośa is it found ?
933	17	The meaning of the word काच्छिक।
934	8	Do do. चोक्ष।
		CHAPTER LXXXVII.
936	21	दांदानी is termed दमनी in Bhattotpala's vernacular In what country do people use it ?
		CHAPTER LXXXVIII.
949	29	The meaning of the word अलात।
		CHAPTER XCVIII.
1035-1040	. .	To fix dates for religious ceremonies.

Page.	*Line*	CHAPTER CIII
		The whole chapter deserves notice, for it contains the names of different kinds of verses and quotations regarding the metre of verses (छन्द), which are not exactly found in those of known works on Rhetoric (छन्दःशास्त्र), more specially the following :—
1064		Quotation from माण्डव्य । Who was माण्डव्य and what is his work ?
1098	3-6	A quotation from Prâkrita and the Editor's emendations of it (See foot-notes)
1100	7-8	Editor's corrections of Prâkrita and foot-notes
1101	5-6, 9-10	Do do. do
1110	24	Who were राज and माण्डव्य ? See foot-note

The names of authors, works, etc., quoted by Bhattotpala :—Âryabhatâ, Risîputra, Kanâda, Kapilâchârya, Kaśyapa, Kâtyâyana, Kâmandaki, Kâśyapa, Kirânâkhya-tantra, Garga, Charaka, Chhandaśâstra, Devala, Nagnajit, Nandi, Nârada, Nighantu, Varâha (Pañchasiddhântikâ, Brihajjâtaka, Srmâsa Samhitâ, Yogayâtrâ, Vivâhapatala), Parâśara, Pânini, Purânakâra, Pulisâchârya, Balabhadra, Brihaspati, Brahmagupta, Bhattotpala, Bhadrabâhu, Bharadvâja, Bhânubhatta, Bhrigu, Manu, Maya, Mahâbhâsya (Patanjali), Mândabya, Yama, Yavaneśvara, Râta, Laukâyatikâ, Vararuchi, Vasistha, Viśvakarmâ, Visnuchandra, Vîrabhadra, Vîrasoma (Hastivaidyakakâra), Vridhagarga, Vyâsa, Śakra, Śâlihotra, Śruti (Veda), Samudra, Sârasvata, Sârâvalî, Siddhasena, Sûrya Siddhânta, Smriti and Hiranyagarbha.

श्रीजानकीवल्लभो विजयते

अत्र सविवृतिबृहत्संहितायामुपयोगिनः पदार्था ये च विद्यानुरागिभिरितिहासतत्त्वविद्भिर्विद्भिरवश्यं दर्शनीया विचारणीयाश्च

५२ अध्याये

५७३ पृ० १३ प० अलिन्दशब्दार्थो विलोक्य. ।

५७७ पृ० ५ प० निटालशब्दो विचारार्हः ।

५८३ पृ० १२ प० चरकवचन तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।

५८४ पृ० १४ प० तत्र टिप्पणी विलोक्या ।

५९३ पृ० २७–२८ प० ५९४१–३ भट्टोत्पलवचनानि, तन्निर्मिता वास्तुविद्या चान्वेषणीया ।

६०१ पृ० वर्त्तुलषडश्रिप्रभृतिषु क्षेत्रेषु फलानयन तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।

६०० पृ० १५–१६ पं० पुराणवचन विचिन्त्यम् ।

६१६–६१८ पृ० शङ्कुलक्षणादीनि विलोक्यानि ।

६२० पृ० ३–१२ पं० किरणाख्यतन्त्रवचनानि विलोक्यानि । किरणाख्यतन्त्रं चान्वेषणीयम् ।

५३ अध्याये

अत्र सारस्वतवचनानि विचिन्त्यानि । सारस्वतश्च क इत्यन्वेषणीय ।

५४ अध्याये

अत्र वृक्षादीना पोषणाय विलक्षणौषध्युपाया । अत सम्पूर्णोऽध्यायो विलोक्य· ।

तत्रापि विशेषत·

६६१ पृ० ४–११ पं० तोलनमानसंज्ञानि विलक्षणानि दर्शनार्हाणि ।

५५ अध्याये

६६६ पृ० २ श्लोकटीकायाम्—इष्टापूर्त्तलक्षण विलोकनीयम् ।

६६० पृ० २२ पं० नीविशब्दस्यार्थान्तर दर्शनार्हम् ।

६७ पृ० ३ प० उदुम्बरशब्दार्थो दर्शनार्ह· ।

५६ अध्याये

६७७–६७८ पृ० अत्र वज्रलेपनिर्माणविधिर्विलक्षणो दर्शनार्हः ।

५७ अध्याये

६८४ पृ० ७ पं० जानुकपिच्छे इत्यस्य भट्टोत्पलदेशभाषा एक्कलक इति विचारार्हा। कस्मिन् देशे जना एवं तन्नाम वदन्तीति।

६६२ पृ० २२ प० "वियद्ग सारसनम्"—अस्य स्फुटोऽर्थ कः।

५८ अध्याये।

अत्र न कश्चिद्विशेषः।

५९ अध्याये।

७०६ पृ० ४ पं० वातुलतन्त्र किमित्यन्वेषणीयम्।

६० अध्याये।

७११ पृ० १४–१५ पं० मच्छोधिता प्राकृतभाषेयं शुद्धा वा नेति विचिन्त्यम्।

७११ पृ० १७–१८ प० कोऽयं शालिहोत्र इति विचिन्त्य ।

६१–६४ अध्यायेषु।

अत्र न कश्चिद्विशेषः।

६५ अध्याये।

अयमध्याय सम्पूर्णो दर्शनीयो विशेषतश्च—

७२२–७२३ पृ० अत्राश्वानां प्रदेशसञ्ज्ञा दर्शनार्हा। अत्रानेके शब्दा यावच्छक्यं शोधिता अपि विचिन्त्याः।

७२५ पृ० ६–१२ प० कोऽय वररुचिस्तद्ग्रन्थश्च क इति विचारार्हः।

६६ अध्याये।

७३३ पृ० ८ प० कस्य कोशस्येद वचन यद्विषाणशब्देन दन्तो गृह्यते–इति विचारार्हम्।

६७ अध्याये।

७४५ पृ० ६–१० प० अत्रापि तथैव शठलक्षणं यथा १५ अध्याये २६६ पृ० ७–८ पङ्क्त्योर्वर्त्तते।

७४५ पृ० ११–१२ प० धीगुणा दर्शनार्हा।

७५० पृ० १४–१६ पं० प्रज्ञालक्षणं विचारार्हम्।

७७१ पृ० २२ पं० मृदङ्गस्य भट्टोत्पलदेशभाषाया मण्डल–इति नाम विचिन्त्यम्। कस्मिन् देशे जना एवं वदन्ति।

६८–७३ अध्यायेषु।

न कश्चिद्विशेषः।

७४ अध्याये ।

८२७ पृ० १७–१८ प० हृदयप्रमाण दर्शनार्हम् ।

७५ अध्याये ।

८३३ पृ० २०–२३ प० क्षारादिनिर्माणार्थं भेडसंहितावचन विचारार्हम् । सर्वेष्वादर्शेषु–अतीव भ्रष्टं बहुनायासेन मया शोधितमपि बुद्धिमद्भिर्भूयश विचिन्त्यम् । तत्र मदीया टिप्पणी च विलोक्या ।

७६ अध्याये ।

८३४–८३७ पृ० औषधीनामपूर्वनिघण्टुर्दर्शनार्हः । अयं सम्प्रति प्रसिद्धवैद्यकग्रन्थेषु नोपलभ्यते, अतोऽत्र बहव शब्दा यावच्छक्यं शोधिता अपि बुद्धिमद्भिर्विचिन्त्या ।

८३८ पृ० १७–१८ पं० सकलसंहिताव्याख्याने भट्टोत्पलस्य प्रतिज्ञा दर्शनार्हा ।

८४१ पृ० ६–६ प० वेधबोधयोर्लक्षणं तत्र प्राकृतवचन च दर्शनार्हं विचारार्हं च । कोऽयमीश्वरस्तत्कृता गन्धयुक्तिश्च का ।

८४५ पृ० एकद्वित्र्यादिभेदो दर्शनार्हः । स च तथैव यथा लीलावत्या भेदः । तत्र मद्दत्ता टिप्पणी च विलोक्या । (Combination) अस्य भेदस्य नाम "लोष्टकप्रस्तार" इति भट्टोत्पलेनाकारि ।

७७ अध्याये ।

८५६ पृ० ७–१७ प० कोऽयं कामन्दकिस्तद्ग्रन्थश्च कः ।

८५७ पृ० ७–३० पं० भावास्तल्लक्षणानि दर्शनार्हाणि । सम्प्रति प्रसिद्धसाहित्यग्रन्थेषु एतानि वचनानि नोपलभ्यन्ते ।

८५८ पृ० १६–२१ प० व्यासवचनानि विचारार्हाणि । कस्मिन् पुराणे तानि सन्तीति ।

७८ अध्याये ।

८६६ पृ० २२ पं० ईषाशब्दार्थो दर्शनार्हो विचारार्हश्च ।

८७० पृ० २२ पं० ईषाशब्दस्यार्थान्तरं विचारयोग्यम् ।

७९ अध्याये ।

८७३ पृ० ४ प० रत्नशब्दार्थो विचारार्हः ।

८७७ पृ० ५ पं० वासिकेत्यनेन को द्रव्यविशेषः ? ।

८०–८४ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

८५ अध्याये ।

अत्रादावेव बहूनामृषीणा नामानि येषा ग्रन्था अन्वेषणीयाः ।

८६४ पृ० १२–१३ पं० क उज्ज्ययिन्या नृपो द्रव्यवर्धनः । स च कदाऽभूदिति विचिन्त्यम् ।

९०० पृ० ८–९ पं० सत्ताशब्दार्थो विचिन्त्यः ।

९०१ पृ० १६–१७ पं० सप्रति प्रसिद्धमनुस्मृताविद वचनं नोपलभ्यते ।

९०५ पृ० २६ पं० शौण्डिकेन केन कल्पपालो गृहीत इति विचिन्त्यम् ।

९०८–९०९ पृ० बहूनामप्रसिद्धाना पक्षिणा नामानि विचिन्त्यानि ।

९०८ पृ० २५ पं० क्ष्वेडस्य भट्टोत्पलदेशभापाया शोडनिका–इति नाम विचिन्त्यम् ।

८६ अध्याये ।

९२६ पृ० १७ प० वैतालिकशब्दार्थो दर्शनार्ह ।

९२९ पृ० ९ प० सुसारशब्देन काचो गृहीत । कुत्र सुसारशब्दः काचवाची ।

९३३ पृ० १७ प० काञ्छिकशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

९३४ पृ० ८ प० चोक्षशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

८७ अध्याये

९३६ पृ० २१ पं० दादानी दमनीति भट्टोत्पलदेशभाषा विचिन्त्या ।

८८ अध्याये

९४९ पृ० २९ पं० अलातशब्दार्थो दर्शनार्हः ।

८८–९७ अध्यायेपु

न कश्चिद्विशेषः ।

९८ अध्याये

१०३५–१०४० पृ० अत्र तिथिकर्मगुणा दर्शनार्हाः ।

९९—१०२ अध्यायेषु

अत्र न कश्चिद्विशेषः ।

१०३ अध्याये

अत्र बहूना छन्दसा वृत्तानि, अत सम्पूर्णोऽध्यायो दर्शनार्ह ।

अत्र यानि छन्दोलक्षणवचनानि सन्ति तानि सप्रति प्रसिद्धच्छन्दोग्रन्थेषु नोपलभ्यन्ते । अत्र विशेषत:—

१०६४ पृ० माण्डव्यवचने दर्शनार्हे । को माण्डव्यस्तद्ग्रन्थश्च क इत्यन्वेषणीयः ।

१०९८ पृ० ३–६ पं० प्राकृतवचनं दर्शनार्हम् । इदं यावच्छक्यमस्माभिः शोधितमपि विचिन्त्यम् । टिप्पणी चात्र विलोक्या ।

११०० पृ० ७–८ प० प्राकृतं विचिन्त्यम् । अत्रापि टिप्पणी चालोक्या ।

११०१ पृ० ५–६, ६–१० प० प्राकृतवचने विचिन्त्ये । टिप्पणी चावलोक्या ।

१११० पृ० २४ पं० "राजमाण्डव्यौ" इति विचिन्त्यम् । तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।

अत्र येषां वचनानि भट्टोत्पलेनोपन्यस्तानि तेषां नामानि च

आर्यभटः, ऋषिपुत्र, कणाद, कपिलाचार्यः, कश्यप., कात्यायन, कामन्दकिः, काश्यप, किरणाख्यतन्त्रम् गर्ग, चरक, छन्दःशास्त्रम्, देवलः, नग्नजित्, नन्दि, नारद., निघण्टु, वराह., (पञ्चसिद्धान्तिका-बृहज्जातक-समाससहिता-योगयात्रा-विवाहपटलानां वराहमिहिर-कृतानाम् ।) पराशर, पाणिनि, पुराणकारः, पुलिशाचार्य, बलभद्र, बृहस्पति, ब्रह्मगुप्त, भट्टोत्पल, भद्रबाहु., भरद्वाजः भानुभट्ट, भृगु., मनु, मय, महाभाष्यम् (पतञ्जलि.) माण्डव्य, यम, यवनेश्वर., रातः, लौकायतिकः, वररुचि., वसिष्ठ, विश्वकर्मा, विष्णुचन्द्र, वीरभद्र. (हस्तिवैद्यककार.), वीरसोम, बृद्धगर्ग, व्यास., शक्र., शालिहोत्र, श्रुति. (वेदः) समुद्र., सारस्वतः, सारावली, सिद्धसेनः, सूर्यसिद्धान्त, स्मृति., हिरण्यगर्भ –इति ।

अथ वास्तुविद्या व्याख्यायते

तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह—

वास्तुज्ञानमथातः कमलभवान्मुनिपरम्परायातम्।
क्रियतेऽधुना मयेदं [1]विदग्धसांवत्सरप्रीत्यै ॥१॥

अथानन्तरमतोऽस्मात् पिटकलक्षणादधुना इदानीं विदग्धसांवत्सराणां पण्डितदैवज्ञानां प्रीत्यै प्रीत्यर्थं वास्तुज्ञानं मया क्रियते। अथवा विदग्धसांवत्सरप्रीत्या हेतुभूतया। कीदृशम्? कमलभवाद् ब्रह्मणः सकाशाद् मुनीनां गर्गादीनां यत् पारम्पर्येण यातं प्राप्तमिति ॥१॥

अथ वास्तुज्ञानस्योत्पत्तिप्रदर्शनार्थं श्लोकद्वयमाह—

किमपि किल भूतमभवद्रुन्धानं रोदसी शरीरेण।
तदमरगणेन सहसा विनिगृह्याधोमुखं न्यस्तम् ॥२॥
यत्र च येन गृहीतं विबुधेनाधिष्ठितः स तत्रैव।
तदमरमयं विधाता वास्तुनरं कल्पयामास ॥३॥

किलेत्यागमसूचने। किमपि भूतमभवत् सत्त्वमासीत्। किमपीत्यनिर्दिष्टनामाऽपरिज्ञातस्वरूपम्। रोदसी द्यावापृथिव्यौ शरीरेण वपुषा रुन्धानं व्याप्यमानम्। तद्भूतममरगणेन देवसमूहेन सहसा झटित्येव विनिगृह्य गृहीत्वा अधोमुखमवाग्वदनं न्यस्तं क्षिप्तम् ॥

यत्र च यस्मिन्नङ्गे स्थित्वा येन च विबुधेन देवेन गृहीतम्, स तत्रैवाधिष्ठितो व्यवस्थित इत्यर्थः। तं भूतं विधाता प्रजापतिरमरमयं देवमयं वास्तुनरं वास्तुपुरुषं कल्पयामास कल्पितवानिति। तथा च बृहस्पतिः—

पुरा कृतयुगे ह्यासीद् महद्भूतं समुत्थितम्।
व्याप्यमानं शरीरेण सकलं भुवनं ततः ॥

तद्दृष्ट्वा विस्मयं देवा गताः सेन्द्रा भयावृताः।
ततस्तैः क्रोधसन्तप्तैर्गृहीत्वा तमथासुरम् ॥

विनिक्षिप्तमधोवक्त्रं स्थितास्तत्रैव ते सुराः।
तमेव वास्तुपुरुषं ब्रह्मा समभिकल्पयत् ॥इति ॥२-३॥

---

१. विदग्धसावत्सरप्रीत्या—इति पाठान्तरम्।

अथ नृपादिब्राह्मणान्ताना सर्वेषा पञ्च पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्य वक्ष्यति। तत्रादावेव नृपगृहाणा प्रमाणमाह—

उत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतं नृपगृहं पृथुत्वेन।
अष्टाष्टोनान्येवं पञ्च सपादानि दैर्घ्येण ॥४॥

राजवेश्मोत्तम प्रधानमष्टाभ्यधिकमष्टोत्तर हस्तशत पृथुत्वेन विस्तारेण कार्यम्। अन्यानि चत्वारि गृहाण्यष्टाष्टोनानि, अष्टभिरष्टभिर्हस्तैरूनानि कार्याणि। एतदुक्त भवति—प्रथम नृपगृहमष्टाधिक हस्तशत विस्तीर्णम्, द्वितीय शतम्, तृतीय द्विनवति, चतुर्थ चतुरशीति, पञ्चम षट्सप्ततिरिति। प्रत्येकस्य गृहस्य यत् पृथुत्वमुक्त तत् सपाद चतुर्भागेनाधिक तस्य दैर्घ्य कार्यमित्यर्थ। यथा प्रथमगृहे पञ्चत्रिशदधिक शतम्, द्वितीय पञ्चविशत्यधिकम्, तृतीय पञ्चदशाधिकम्, चतुर्थ पञ्चोत्तर शतम्, पञ्चम पञ्चनवतिरित्येव ज्ञेयमिति। तथा च काश्यप —

अष्टोत्तर हस्तशत विस्तारान्नृपमन्दिरम्।
कार्य प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोनितानि तु ॥
विस्तार पादसयुक्त दैर्घ्य तेषा प्रकल्पयेत्।
एव पञ्च नृप कुर्याद् गृहाणा च पृथक् पृथक् ॥इति।

एव पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्याचार्येणाभिहितानि। अत ऊनाधिकता न शोभनेति ॥४॥

अथेदानी सेनापतिगृहाणा प्रमाणमाह—

षड्भिः षड्भिर्हीना सेनापतिसद्मनां चतुःषष्टिः।
एवं पञ्च गृहाणि षड्भागसमन्विता दैर्घ्यम् ॥५॥

चतु षष्टिर्हस्ता षड्भि षड्भिर्हीना पृथुत्वम्। तद्यथा—प्रथमगृहस्य चतु षष्टि, द्वितीयस्याष्टपञ्चाशत्, तृतीयस्य द्वापञ्चाशत्, चतुर्थस्य षट्चत्वारिशत्, पञ्चमस्य चत्वारिशदिति। एवमनेन प्रकारेण पञ्च गृहाणि। विस्तारा षड्भागसमन्विता दैर्घ्यमिति। प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तार उक्त, स एव षड्भागाधिको दैर्घ्य भवति। अत्रेय परिभाषा—भागहारेण भागमपहृत्य हस्ता लभ्यन्ते, शेषाच्चतुर्विशतिगुणितादङ्गुलानि, तच्छेषात् षष्टिगुणाद्व्यङ्गुलानीति सर्वत्र ॥५॥

अथ सचिवगृहाणा प्रमाणमाह––

षष्टिश्चतुश्चतुर्भिर्हीना वेश्मानि पञ्च सचिवस्य।
स्वाष्टांशयुतो दैर्घ्यं तदर्धतो राजमहिषीणाम् ॥६॥

सचिवस्य मन्त्रिण पञ्च वेश्मानि गृहाणि यानि तेषा षष्टिश्चतुश्चतुर्भिर्हीना पृथुत्वम्। तद्यथा––प्रथमगृहस्य षष्टि, द्वितीयस्य षट्पञ्चाशत्, तृतीयस्य द्वापञ्चाशत्, चतुर्थस्याष्टचत्वारिशत्, पञ्चमस्य चतुश्चत्वारिशदिति। प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तार स एव स्वाष्टाशयुतोऽष्टभागसयुक्तस्तस्य दैर्घ्यम्। तदर्धतो राजमहिषीणाम्, महिष्य प्रधानस्त्रिय, तासा नृपमहिषीणा तदर्धत सचिवप्रमाणार्धेन गृहाणि कार्याणीति। एतदुक्त भवति––सचिवस्य यानि पञ्च गृहाण्युक्तानि तेषा यो विस्तारो यच्च दैर्घ्यम्, तदर्धेन राजमहिषीणा गृहाणि कार्याणीत्यर्थ। तद्यथा––प्रथमगृहस्य पृथुत्व त्रिशत्, द्वितीयस्याष्टाविशति, तृतीयस्य षड्विशति, चतुर्थस्य चतुर्विशति, पञ्चमस्य द्वाविशतिरिति। स्वाष्टाशयुतो दैर्घ्य सर्वेषा कार्यमिति॥६॥

अथ युवराजगृहाणा लक्षणमाह––

षड्भिः षड्भिश्चैवं युवराजस्यापवर्जिताऽशीतिः।
त्र्यंशान्विता च दैर्घ्यं पञ्च तदर्धैस्तदनुजानाम् ॥७॥

एवमनेन प्रकारेण युवराजस्याशीति षड्भि षड्भिरपवर्जिता पञ्चाना गृहाणा पृथुत्वम्। तद्यथा––प्रथमस्याशीतिर्हस्तो विस्तार, द्वितीयस्य चतु-सप्तति, तृतीयस्याष्टषष्टि, चतुर्थस्य द्विषष्टि, पञ्चमस्य षट्पञ्चाशत्। प्रत्येकस्य गृहस्य विस्तार स्वस्वत्र्यश आत्मीयत्रिभागेन युतो दैर्घ्य भवति। एव पञ्च गृहाणि तदनुजानामिति। तस्य युवराजस्यानुजाना पश्चाज्जाताना कनीयसा भृत्यानां तदर्धै पृथुत्वदैर्घ्यात् पञ्च गृहाणि कार्याणि। तद्यथा––प्रथमस्य पृथुत्व चत्वारिशत्, द्वितीयस्य सप्तत्रिशत्, तृतीयस्य चतुस्त्रिशत्, चतुर्थस्यैकत्रिशत्, पञ्चमस्याष्टाविशति, त्र्यशान्वित सर्वेषा दैर्घ्यमिति॥७॥

अधुना सामन्तप्रवरराजपुरुषकञ्चुकिवेश्याकलाज्ञाना गृहलक्षणान्याह––

नृपसचिवान्तरतुल्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम्।
नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानाम् ॥८॥

नृपगृहाणा पञ्चाना सचिवगृहै पञ्चभि सह यदन्तर तत्सामन्ताना माण्डलिकाना नृपाणा प्रवराणा प्रधानाना राजपुरुषाणा च कार्यम्। एतदुक्तं

भवति--नृपसचिवयो परस्पर विस्तारस्य विस्तारेण सहान्तरे कृते दैर्घ्यस्य दैर्घ्येण च सहान्तरे कृते यद् भवति तत्पृथुत्व दैर्घ्य सामन्तप्रवरराजपुरुषाणा च कार्यम्। तथा नृपमानस्य युवराजस्य मानेन सह यो विशेषोऽन्तर भवति तत्कञ्चुकिना महत्तरकपतीना वेश्याना साधारणस्त्रीणा कलाज्ञाना कलाप्रवीणाना गेयवाद्यनृत्यचित्रपुस्तकपत्रच्छेदकर्मविदा च कार्यमिति ॥८॥

अथाध्यक्षाधिकृतकर्मान्ताध्यक्षदूताना पञ्च गृहाण्याह--

अध्यक्षाधिकृतानां सर्वेषां कोशरतितुल्यम्।
[1]युवराजमन्त्रिविवरं कर्मान्ताध्यक्षदूतानाम् ॥९॥

अश्वशालागजशालागोशालासूपकारादिशालाध्यक्षाणा तत्राधिकृताना तथान्येषामन्यत्र कर्मादावधिकृतानामधिकारे स्थापिताना नियोगिना सर्वेषा कोशरतितुल्यम्, कोशगृहप्रमित रतिगृहप्रमित वा कुर्यात्। कोशरतिभवनप्रमाणमुत्तरत्र वक्ष्यति। युवराजमन्त्रिविवरमिति। युवराजमानस्य मन्त्रिमानेन सह यद्विवरमन्तर तत्कर्मान्तरेषु कर्मशालासु येऽध्यक्षास्तेषा षट्कर्मपतीना दूताना च कुर्यात्। केचित् सामन्तमन्त्रिविवरमिति पठन्ति। सामन्तमानस्य मन्त्रिमानेन सहान्तरे यत् तेन मानेनेति। एतद् वृद्धस्थपतिभिर्नादृतमतिमानाल्पत्वादिति ॥९॥

अथ दैवज्ञभिषक्पुरोहिताना वास्तुप्रमाणमाह--

चत्वारिंशद्धीना चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति।
षड्भागयुता दैर्घ्य दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः ॥१०॥

अथ दैवज्ञभिषक्पुरोहिताना च। दैवज्ञ सावत्सरिक। भिषग्वैद्य। पुरोहित पुरोधा। एषा चत्वारिशच्चतुश्चतुर्भिर्हीना गृहपञ्चकस्य विस्तार। तद्यथा--प्रथमगृहस्य विस्तारश्चत्वारिशत्, द्वितीयस्य षट्त्रिशत्, तृतीयस्य द्वात्रिशत्, चतुर्थस्याष्टाविशति, पञ्चमस्य चतुर्विशति। सैव चत्वारिशत् षड्भागयुता दैर्घ्य कार्यम्। प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तार स एव स्वषड्भागाधिको दैर्घ्य भवति ॥१०॥

ग्रहोच्छ्रायप्रमाणमेकशालस्य च दैर्घ्यमाह--

वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्छ्रायनिश्चयः शुभदः।
शालैकेषु गृहेष्वपि विस्ताराद् द्विगुणितं दैर्घ्यम् ॥११॥

---

१. सामन्तमन्त्रिविवरमिति पाठान्तरम्।

वास्तुनि गृहे यो विस्तार उक्त स एवोच्छ्रायनिश्चय औच्च्यप्रमाण शुभद इति। यथा नृपस्य प्रथमगृहमष्टाधिक हस्तशत विस्तारादुक्तम्, तथाष्टाधिक हस्तशतमेवोच्छ्रित कार्यमिति। एकशालगृहेषु च विस्ताराद् द्विगुण दैर्घ्य कार्यमिति। तथा च काश्यप —

चतु शालगृहेष्वेवमुच्छ्रायो व्याससम्मित ।
विस्तार द्विगुण दैर्घ्यमेकशालयुतस्य च ॥इति॥११॥

अथ ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टस्य गृहप्रमाणमाह—

चातुर्वर्ण्यव्यासो द्वात्रिंशत् सा चतुश्चतुर्हीना।
आषोडशादिति परं न्यूनतरमतीव हीनानाम् ॥१२॥
सदशांशं विप्राणां क्षत्रस्याष्टांशसंयुतं दैर्घ्यम्।
षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति शूद्रस्य पादयुतम् ॥१३॥

चातुर्वर्ण्य इति। चतुर्वर्णानां भावश्चातुर्वर्ण्यम्। चत्वारो वर्णा —ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा । तस्मिश्चातुर्वर्ण्ये ब्राह्मणादिके व्यासो विस्तार द्वात्रिशत्, सा चतुश्चतुर्हीना। आषोडशादिति, षोडश यावदिति। द्वात्रिशच्चतुश्चतुर्भिर्हीना तावत् कार्या यावत् षोडशेति। एतदुक्त भवति—ब्राह्मणस्य प्रथमगृहव्यासो द्वात्रिशद्धस्ता, अन्यानि चत्वारि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि। क्षत्रियस्य प्रथमगृहव्यासो हस्ता अष्टाविशति, अन्यानि त्रीणि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि। वैश्यस्य प्रथमगृह चतुर्विशति, अन्ये द्वे चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीने। शूद्रस्य प्रधान गृह विशतिर्हस्ता, अपर षोडशेति। एव ब्राह्मणस्य पञ्च गृहाणि, क्षत्रियस्य चत्वारि, वैश्यस्य त्रीणि, शूद्रस्य द्वे। अत पर निकृष्ट न्यूनतरमल्पतरमतीव हीनाना चाण्डालश्वपाकादीना कार्यमिति ॥

विप्राणा ब्राह्मणाना व्यासो यद्विस्तारमानमुक्त तदेव सदशाश स्वदशभागयुत दैर्घ्य कार्यम्, पञ्चस्वपि गृहेषु। एव क्षत्रियस्याष्टाशयुतमष्टभागाधिकम्। वैश्यस्य स्वषड्भागयुतम्। शूद्रस्य पादयुत चतुर्भागाधिकमित्यर्थ । तथा च किरणाख्ये तन्त्रे—

हस्तद्वात्रिशता युक्तो विस्तार. स्याद् द्विजालये।
विस्तार सदशाश तु दैर्घ्य तस्य प्रकल्पयेत् ॥
त्रयाणा क्षत्रियादीना मान यत्पूर्वचोदितम्।
तच्चतुर्भि करैस्ताक्ष्र्य ह्रासयेदनुपूर्वश ॥
एषामष्टाशषड्भागपाददैर्घ्यं क्रमाद् भवेत् ॥ इति ॥१२१३॥

अथ कोशरतिभवनयो प्रमाण राजपुरुषाणा च गृहप्रमाणान्याह—

नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कोशरतिभवने।
सेनापतिचातुर्वर्ण्यविवरतो राजपुरुषाणाम् ॥१४॥

नृपस्य गृहमानस्य प्रागुक्तस्य सेनापतिगृहमानेन प्रागुक्तेनैव सह यदन्तर तेन मानेन कोशभवन च कार्यम्। कोशभवन गञ्ज, रतिभवन क्रीडागृहम्, अनयोस्तुल्य प्रमाणम्। सेनापतेश्चातुर्वर्ण्यस्य च यद्विवरमन्तर तेन मानेन राजपुरुषाणा कार्यम्। अत्र यदा ब्राह्मणो राजपुरुषो भवति, तदा ब्राह्मणवास्तुमान सेनापतिवास्तुमानादपास्य यदवशिष्यते तेन मानेन गृहपञ्चक कार्यम्। एव क्षत्रियादीना विज्ञेयम्, किन्तु सेनापतिगृहस्य द्वितीयस्य क्षत्रियवास्तुमानेन सहान्तर कृत्वा शेष क्षत्रियराजपुरुषस्य प्रधानगृहम्। एव तृतीयस्य द्वितीयेन, चतुर्थस्य तृतीयेन, पञ्चमस्य चतुर्थेनेति। एव तृतीयेन सेनापतिगृहेण सहान्तर वैश्यस्य प्रधानगृहम्, चतुर्थेन शूद्रस्येति ॥१४॥

अथ पारशवादीना वास्तुप्रमाण हीनाधिकस्य वास्तुनश्चाशुभत्वमाह—

अथ पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनम्।
हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ॥१५॥

अथानन्तर ये ब्राह्मणेन शूद्राया जाता पारशवा। एव वैश्याया जातो [1]भूर्जकण्टक। क्षत्रियाया जातो मूर्धावसिक्तः। एतेषा पारशवादीना स्वमान-सयोगदलसम भवन कार्यम्। स्वमानस्यात्मीयमानस्य द्वयोरेव मातापित्रो सयोगादैक्य कृत्वा तस्य दलमर्ध तत्तुल्य पारशवादेर्भवन गृह कार्यम्। एतदुक्त भवति—ब्राह्मणस्य यन्मान यच्च शूद्रस्य तयोरैक्य कृत्वा अर्धीकार्यम्। तन्मान पारशवगृहस्य। वैश्यायाः क्षत्रियाया पुत्राणामेवमपि। सर्वेषा नृपादीना पारशवान्ताना स्वमानादात्मीय-मानाद्धीनमधिक वास्तु न शुभकरमिति ॥१५॥

अथ पश्वाश्रमिणा धान्यायुधवह्निरतिगृहाणा च परमतेनोच्छ्रायप्रमाण चाह—

पश्वाश्रमिणाममितं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः ॥१६॥

पशूना चतुष्पदानाम्। आश्रमिणा च प्रव्राजकानाममितमपरिमित यथेष्ट-प्रमाण गृहस्य। तथा धान्यगृहस्य धान्यानि यत्र स्थाप्यन्ते, आयुधगृहस्यायुधानि

---

१. मनुस्मृतौ तु व्रात्याद् ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्या जातो भूर्जकण्टक इति कथ्यते।

यत्र स्थाप्यन्ते, वह्निगृहस्य चाग्निशालाया, रतिगृहस्य च क्रीडावेश्मन। एषाममितमपरिमित प्रमाणम्। शास्त्रकारा वास्तुज्ञानविदो हस्तशतात् परत उच्छ्रित नेच्छन्ति। हस्तशतादूर्ध्वमुच्छ्रित गृह न कार्यम्। "वास्तुनि यो 'विस्तार. स एव चोच्छ्रायनिश्चय शुभद" इत्यस्यायमपवाद। तथा च गर्ग —

शतहस्तोच्छ्रित कार्य चतु शालगृह बुधै।
अपि तत्त्वेकशाल तु शुभद तत्प्रकीर्तितम्॥इति॥१६॥

अथ सेनापतिनृपद्वारेण सर्ववास्तूना शालाऽलिन्दयो प्रमाणमाह—

सेनापतिनृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकृते व्यासे।
शाला चतुर्दशहृते पञ्चत्रिंशद्धृतेऽलिन्दः॥१७॥

सेनापतेर्नृपतेर्वास्तुनि व्यासस्य वा चातुर्वर्ण्यविवर्जितस्यान्यस्य वा यस्य कस्यचित् सप्ततिसहितस्य सप्तत्या युक्तस्य तथाभूतस्य द्विधाकृतस्य द्विष्ठस्यैकत्र चतुर्दशभिर्भागमपहृत्य यल्लभ्यते हस्ता अङ्गुलानि च तेन प्रमाणेन शाला कार्या। शालाशब्देन गृहाभ्यन्तरमुच्यते। अन्यत्र पञ्चत्रिशता भागे हृते यल्लभ्यते हस्तादिक तेन प्रमाणेनालिन्द कार्य। अलिन्दशब्देन शालाभित्तेर्बाह्या या गमनिका जालकावृताङ्गणसम्मुखा क्रियते सा ज्ञेयेति। पूर्वमुक्तमुत्तममष्टाभ्यधिक हस्तशतमित्यादि क्षेत्रप्रमाण तत्र चाय निर्माणविधिरिति॥१७॥

अथ चातुर्वर्ण्यस्य शालालिन्दयो प्रमाणमाह—

हस्तद्वात्रिंशादिषु चतुश्चतुस्त्रित्रिकत्रिकाः शालाः।
सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिकाः॥१८॥
त्रित्रिद्विद्विद्विसमाः [2]क्षयक्रमादङ्गुलानि चैतेषाम्।
व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश त्रितयम्॥१९॥

हस्तद्वात्रिशादिषु। द्वात्रिशदादौ ब्राह्मणादीना वर्णानामित्यर्थ। तेषां चतुश्चतुस्त्रित्रिकत्रिका हस्ता शाला कार्या। किभूताश्च ते हस्ता? सप्तदशत्रितयतिथित्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिका इति। तद्यथा—चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमगृहे प्रधाने शाला चतुर्हस्ता सप्तदशाङ्गुलाभ्यधिका कार्या, द्वितीये चतुर्हस्ताङ्गुलत्रितयेनाधिका, तृतीये त्रिहस्ता तिथिभि पञ्चदशभिरङ्गुलैरधिका, चतुर्थे, त्रिहस्ता त्रयोदशभिरङ्गुलैरधिका, पञ्चमे त्रिहस्ता कृतैश्चतुर्भिरङ्गुलैरधिका

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ११ श्लोकः।

२. व्यतिक्रमादङ्गुलानि चैतेषामिति पाठान्तरम्।

कार्येति। एव यद् गृह ब्राह्मणस्य द्वितीय तत् क्षत्रियस्य प्रधानम्, यत् क्षत्रियस्य द्वितीय तद्वैश्यस्य प्रधानम्, यद्वैश्यस्य द्वितीय तच्छूद्रस्य प्रधानम्। अनेनैव प्रकारेण शालाप्रमाण सिद्धम्॥१८॥

त्रित्रिद्विद्विद्विसमा इति। त्र्यादयश्च हस्ता व्येकविशतिप्रभृतिभिरङ्गुलैर्युक्ता:। चातुर्वर्ण्यवास्तुष्वलिन्दप्रमाणमनुक्तमपि ज्ञायते। तद्यथा—ब्राह्मणस्य प्रथमगृहेऽलिन्दप्रमाण हस्तत्रितयमेकोनविशत्यङ्गुलैरधिकम्। व्येका विशति। विगत एको विशते। द्वितीये हस्तत्रिकमष्टाभिरङ्गुलैरधिकम्। तृतीये हस्तद्वय विशत्यङ्गुलैरधिकम्। चतुर्थे हस्तद्वितयमष्टादशभिरङ्गुलैरधिकम्। पञ्चमे हस्तद्वितय त्रिभिरङ्गुलैरधिकम्। एवमेतेषा हस्ताना क्षयक्रमाद् गृहक्रमेणैतान्यङ्गुलान्यधिकानि कार्याणि। अत्र केचित् पठन्ति—व्यतिक्रमादङ्गुलानि चैतेषामिति। अन्ये एव व्याचक्षते। यथा—एतान्यङ्गुलानि क्षयो हानिरेषा हस्ताना कार्य। एतद्वृद्धस्थपतिभिर्नाङ्गीकृतम्। अत्र यथा सेनापतिचातुर्वर्ण्यविवरतो राजपुरुषाणामिति तच्छालालिन्दयोरपि कार्यमिति॥१९॥

अथ वीथिकाप्रमाण तदुपलक्षिताना च वास्तूना नामान्याह—

शालात्रिभागतुल्या कर्तव्या वीथिका बहिर्भवनात्।
यद्यग्रतो भवति सा सोष्णीषं नाम तद्वास्तु॥२०॥
सायाश्रयमिति पश्चात् सावष्टम्भं तु पार्श्वसंस्थितया।
सुस्थितमिति च समन्ताच्छास्त्रज्ञैः पूजिताः सर्वाः॥२१॥

शालात्रिभागतुल्येति। शालाया यत् प्रमाणमुक्त तत्त्रिभागतुल्या वीथिका [1]स्थला भवनात् क्षेत्राद् बहिर्बाह्यत कर्तव्या विधेया। सा च वीथिका यदि गेहस्याग्रत. प्राग्भागे भवति, तदा तद्वास्तु सोष्णीष नाम॥

अथ पश्चाद् भवति पश्चिमभागे क्षेत्रस्य तदा तद्वास्तु सायाश्रय नाम। अथ पार्श्वयोर्दक्षिणोत्तरयो स्थिता भवति प्राग् वा पश्चाच्च वा, तदा सावष्टम्भ नाम तद्वास्तु। अथ समन्ताच्चतसृष्वपि दिक्षु भवति, तदा तद्वास्तु सुस्थित नाम। एता सर्वा शास्त्रज्ञैर्वास्तुलक्षणविद्भि पूजिता प्रशसिता इति। तथा च किरणाख्ये तन्त्रे—

य शालायास्तृतीयाशस्तेन कार्या तु वीथिका।
यद्यग्रतो भवेद्वीथी सोष्णीष नाम तद् गृहम्॥

---

१. इयं कृत्रिमेति स्थलेत्युच्यते, न तु स्थली।

पश्चात्सायाश्रय नाम सावष्टम्भं तु पार्श्वयो ।
समन्ताद्यदि जाता सा तदा सुस्थितमुच्यते ॥इति ॥२०-२१॥

अथ समस्तवास्तुनि भूमिकाप्रमाणमाह—

विस्तारषोडशांशः सचतुर्हस्तो भवेद् गृहोच्छ्रायः।
द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्तानाम् ॥२२॥

वास्तुनि यो विस्तार उक्तस्तस्य य. षोडशभाग सचतुर्हस्त चतुर्हस्ताधिको गृहस्योच्छ्रायो भवति, अधस्तनभूमिकायामुच्छ्राय औच्च्य भवतीत्यर्थ । यथा नृपगृहस्याष्टाधिक हस्तशत पृथुत्वम्, अत षोडशाशो हस्ता षडङ्गुलान्यष्टादश एव चतुर्हस्ताधिका हस्ता दश एतदधस्तनभूमिकाप्रमाणम्। एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्। तदुपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना कार्या। प्रथमभूमिकाप्रमाणात्तद्द्वादश-भागमपास्य यद् भवति तेन प्रमाणेनेत्यर्थ । एवमेतस्या अप्युपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना कार्या। एव समस्ताना सर्वासा भूमिकाना द्वादशभागेनोन प्रमाण-मुपर्युपरि कार्यमित्यर्थ. ॥२२॥

अथ भित्तिप्रमाणज्ञान पक्वेष्टकादारुकृताना च विशेषमाह—

व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः।
पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु न विकल्पः ॥२३॥

सर्वेषा नृपाद्याना पारशवान्ताना सद्मना गृहाणा व्यासाद्विस्ताराद्य षोडशभाग षोडशाश स भित्तिप्रमाण भवति। यथा नृपगृहस्य व्यासस्याष्टाधिक-शतस्य षोडशभाग षड्ढस्ता अष्टादशाङ्गुलान्येतद्भित्तिप्रमाणम्। एवमन्येषा-मपि ज्ञेयम् । तथा च गर्ग —

विस्तारषोडशाशेन गृहभित्ति प्रकल्पयेत्।
हीनाधिका न कर्तव्या गृहभर्तुर्न शोभना॥

एतद्भित्तिप्रमाण तत्पक्वेष्टकाकृतानां वास्तूनाम्, अन्येषा दारुकृताना तु वास्तूना न विकल्प, नेय विकल्पना। तेषा यथेच्छ कार्यम्। न केवल भित्तिप्रमाण यावत् पृथुत्वदैर्घ्यत्वोच्छ्रायाश्च यथाऽभिमता कार्या इति। तथा च किरणाख्ये तन्त्रे—

पक्वेष्टानामय व्यासो दारुजाना यथेच्छया।
द्विजाद्येव गृह कार्य तत् स्याच्छुभ्र स्वदिग्गतम्॥
नवत्रयोदशाद्यैश्च करैर्ज्ञात्वा प्रकल्पयेत् ॥इति ॥२३॥

अथ नृपबलेशद्वारेण चातुर्वर्ण्यविवर्जितानां सर्वेषां वास्तूनां द्वारप्रमाणज्ञानमाह—

एकादशभागयुतः ससप्ततिर्नृपबलेशयोर्व्यासः।
उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्धेन विष्कम्भः ॥२४॥

अत्र नृपबलेशग्रहणमुपलक्षणार्थम्। नृपो राजा। बलेश सेनापतिः। नृपबलेशयोरन्यस्य वा यस्य कस्यचिच्चातुर्वर्ण्यविवर्जितस्य यो व्यासो गृहविस्तार. स एकादशभागयुत स्वकीयेनैकादशभागेन युक्त ससप्तति सप्तत्या सहितः कार्य.। एव कृते यद्भवति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्योच्छ्राय, औच्च्यमित्यर्थ। यथा नृपव्यासोऽष्टाधिक हस्तशतमस्यैकादशभागोऽर्धाधिकाद्दश, तत्सहितमष्टाधिक शत तच्च सप्तत्यधिकमष्टाशीत्यधिक शतम्। एतावन्त्यङ्गुलानि द्वारोच्छ्रायः। यत उक्तमुच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्य। एवमन्येषामपि ज्ञेयम्। अर्धेन विष्कम्भ इति। अस्मादुच्छ्रायादर्धेन विष्कम्भो विस्तार कार्य। यथा—नृपगृहद्वारस्य नवनवत्यङ्गुलानि विस्तार। एवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥२४॥

अथ चातुर्वर्ण्यस्य द्वारप्रमाणमाह—

विप्रादीनां व्यासात् पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः।
साष्टांशो विष्कम्भो द्वारस्य त्रिगुण उच्छ्रायः ॥२५॥

विप्रादीना ब्राह्मणादीना वर्णाना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणा व्यासाद्विस्ताराद्य पञ्चाश पञ्चमो भाग स चाष्टादशभिरङ्गुलैरधिक कार्य। तत पुनरस्य योऽष्टाशस्तेन युत कृत्वा यद्भवति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्य विष्कम्भो विस्तार कार्य। यथा—ब्राह्मणव्यासो द्वात्रिशत्। अस्य पञ्चाश षड्ढस्ता। एते अङ्गुलत्वेन परिकल्प्या। अष्टादशाङ्गुलसमेतश्चतुर्विशति। पुनरस्या अष्टाशेनाङ्गुलत्रितयेन युता सप्तविशतिरेतद्विष्कम्भप्रमाणम्। विष्कम्भात् त्रिगुणादुच्छ्राय इति ॥२५॥

अथ शाखोदुम्बराणा बाहुल्य पृथुत्व च स्तम्भस्याग्रमूलयो प्रमाणमाह—

उच्छ्रायहस्तसंख्यापरिमाणान्यङ्गुलानि बाहुल्यम्।
शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्धं तत् स्यादुदुम्बरयोः ॥२६॥
उच्छ्रायात् सप्तगुणादशीतिभागः पृथुत्वमेतेषाम्।
नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशांशहीनोऽग्रे ॥२७॥

द्वारोच्छ्रायस्य यावती हस्तसङ्ख्या तावन्त्यङ्गुलानि बाहुल्य घनत्व शाखाद्वयेऽपि कार्यम्। शाखा द्वारिका। अपिशब्द सम्भावनायाम्। बहुष्वप्येवमेवेति।

यथा नृपगृहद्वारस्योच्छ्रायोऽङ्गुलानामष्टाशीत्यधिक शतम्। अतो हस्ता अर्धाधिकेनाष्टौ भवन्ति। एतावन्त्यङ्गुलानि शाखाद्वये वाहुल्यम्। एवमन्यत्रापि।

सार्धं तत्स्यादुदुम्बरयोरिति। तच्छाखावाहुल्य सार्धं सार्धकमुदुम्बरयो. प्रमाण स्याद् भवेत्। यथाऽत्र नृपगृहे सार्धक शाखाबाहुल्य द्वादशाङ्गुलान्येवमन्यत्र। उदुम्बरौ शाखयोरुपर्यध स्थिते काष्ठे देहलीनिटालाख्ये ॥२६॥

उच्छ्रायात् सप्तगुणादिति। द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्मात् सप्तगुणाद्योऽशीतिभागोऽशीत्यशस्तत्तुल्य पृथुत्व विस्तृतत्वमेतेषा शाखोदुम्बराख्ये कार्ये। यथा—नृपद्वारोच्छ्रायोऽष्टाशीत्यधिकमङ्गुलशतम्, अस्मात् सप्तगुणादशीतिभाग षोडश सार्धाङ्गुलानि। एतत्सर्वेषा पृथुत्वम्। एवमन्यत्रापि।

नवगुणित इति। स्तम्भोच्छ्राये नवगुणिते नवाहते योऽशीत्यशोऽशीतितमो भागस्तत्प्रमाण स्तम्भस्य मूले पृथुत्वम्, तदेव स्वदशाशोनमग्रे पृथुत्व स्तम्भस्य। यथा नृपगृहेऽधस्तनभूमिकाप्रमाणे दश हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि। एतदेव स्तम्भस्यौच्छ्रचम्। अस्मान्नवगुणितादशीत्यंश अष्टाविशत्यङ्गुलानि। एतन्मूले पृथुत्वम्। तदेव स्वदशाशोनमग्रे पृथुत्वम्। अतस्त्रिगुण. परिधि। एतदुदाहरणमात्रेण प्रदर्शनम्। अन्यथा "स्तम्भ विभज्य नवधा वहन भाग"[1] इत्यनया परिभाषया यो मध्यभाग समचतुरस्रादिकस्तस्यैष विभागो ज्ञेय इति ॥२७॥

अथ स्तम्भादीना नामाह—

समचतुरस्रो रुचको वज्रोऽष्टास्रिर्द्विवज्रको द्विगुणः।
द्वात्रिंशता तु मध्ये प्रलीनको वृत्त इति वृत्तः ॥२८॥

स्तम्भो मध्ये मध्यभागे समचतुरस्र, समाभिस्तुल्याभिश्चतसृभिरस्रिभिर्युक्त स रुचकनामा। यस्य मध्ये समा अष्टास्रि. स वज्रनामा। यस्य मध्ये द्विगुण समाभि षोडशभिरस्रिभिर्युक्त स द्विवज्रनामा। अष्टास्रापेक्षया द्विगुण। यश्च मध्येऽस्रीणा द्वात्रिशता युक्त स प्रलीनकनामा। यश्च मध्ये वृत्त परिवर्तुल. स वृत्तसज्ञ। एते पञ्च स्तम्भा। सर्व एव प्रशस्तफला। अतोऽन्ये नेष्टा इत्यर्थाद्विज्ञेया। अत्र मध्यग्रहण किमर्थ कृतमुभयत स्तम्भ विभज्य नवधेत्यनेनाध-ऊर्ध्वभागयो रचना भविष्यतीति। तथा च किरणाख्ये तन्त्रे—

वेदास्रो रुचक स्तम्भो वज्रोऽष्टास्रियुतो मतः।
द्विवज्र षोडशास्रि स्याद् द्विगुणास्रि प्रलीनक ॥
समन्तवृत्तो वृत्ताख्य स्तम्भ. प्रोक्तो द्विजोत्तमै ॥इति ॥२८॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य २९ श्लोकः।

अथ स्तम्भस्याधरोर्ध्वभागयो रचनाप्रदर्शनार्थमाह—

स्तम्भं विभज्य नवधा वहनं भागो घटोऽस्य भागोऽन्यः।
पद्मं तथोत्तरोष्ठं कुर्याद् भागेन भागेन ॥२९॥

स्तम्भ स्तम्भप्रमाण नवधा नवभिर्भागैर्विभज्य पृथक्पृथग्नवभागे विभक्त कृत्वा तत्र सर्वाधोभागे वहन कार्यम्। उह्यते धार्यते भूमौ येन स्तम्भभागेन तद्वहनम्। अस्य भागस्योपर्यन्यो यो द्वितीयो भाग स घटस्ततोऽन्य पद्म कमल पद्माकारमेव कार्यम्। तथा तेनैव प्रकारेण पद्मस्योपरि यो नवमो भाग स उत्तरोष्ठ कार्य। उत्तरोष्ठो यत्र शोभार्थ रूपकविशेषा क्रियन्ते। एव पद्म भागेनोत्तरोष्ठ च भागेन कार्यम्। केचिदुत्तरोष्ठमष्टमभागे नवमे कमलमितीच्छन्ति। एतदुक्त भवति— नवधा विभक्ते स्तम्भेऽधरोर्ध्वभागचतुष्केऽधो हिरण्यादीनि कार्याणि, शेष भागपञ्चक समचतुरस्रादिक कार्यम्। तथा च किरणाख्ये तन्त्रे—

विभज्य नवधा स्तम्भ कुर्यादुद्वहन घटम्।
कमल चोत्तरोष्ठ तु भागे भागे प्रकल्पयेत् ॥इति ॥२९॥

अथ भारतुलातुलोपतुलाना च प्रमाणमाह—

स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम्।
भवति तुलोपतुलानामूनं पादेन पादेन ॥३०॥

भार तोलयन्तीति भारतुला। स्तम्भस्योपरि यत्तिर्यक् कृत्वा काष्ठ दीयते तद्भारतुलासञ्ज्ञम्। प्रासादादिषु स्तम्भाना बहुत्वाद् भारतुला इति बहुवचननिर्देशः कृत। भारतुलाया उपरि यदन्यत् काष्ठ दीयते तत्तुलोपतुलासञ्ज्ञम्। भारतुलाना स्तम्भसम स्तम्भप्रमित बाहुल्य घनत्व कार्यम्। यथा नृपगृहे स्तम्भस्य पृथुत्व-मष्टाविंशत्यङ्गुलानि, तदेव भारतुलानाम्। एवमन्यत्र। आसा भारतुलानामुपर्युपरि यास्तुलोपतुलास्तासा ताभ्य सकाशात् पादोन बाहुल्य कार्यम्। यथा नृपगृहे एकविंशत्यङ्गुलम्। अन्यत्र पादेन चतुर्भागेनोन कार्यम्। वीप्साकरणात् केचिच्चतस्र इति वर्धयन्ति। भारतुला उपतुला तुलोपतुला चेति। आसा भारतुलात पादेन पादेनोन बाहुल्य कार्यम्। तास्चोपर्युपरि दीयन्त इति ॥३०॥

अत्र वास्तुकरणे पञ्च चतु शालगृहाणि भवन्ति, सर्वतोभद्रनन्द्यावर्तवर्ध-मानस्वस्तिकरुचकाख्यानि। तत्रादावेव सर्वतोभद्रस्य लक्षणमाह—

अप्रतिषिद्धालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम्।
नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥३१॥

यस्मिन् वास्तुन्यलिन्दाना गमनिकाना प्रतिषेधो विच्छित्तिर्नास्ति समन्तत सर्वासु दिक्षु, तद्वास्तु सर्वतोभद्रसज्ञम्। तच्च नृपाणा राज्ञा विबुधसमूहाना देववृन्दाना कार्यं विधेयम्। चतुर्भिर्द्वारैरुपलक्षित चतसृष्वपि दिक्षु तत्र द्वाराणि कार्याणीत्यर्थ । तथा च गर्ग --

अलिन्दाना व्यवच्छेदो नास्ति यत्र समन्तत ।
तद्वास्तु सर्वतोभद्र चतुर्द्वारसमायुतम् ॥इति ॥३१॥

अथ नन्द्यावर्तस्य लक्षणमाह—

नन्द्यावर्तमलिन्दैः शालाकुडचात् प्रदक्षिणान्तगतैः।
द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि ॥३२॥

शालाकुडचात् शालाभित्तेरारम्य प्रदक्षिणान्तगतैरलिन्दैर्नन्द्यावर्तनाम वास्तु। प्रादक्षिण्येनान्त ये गता अलिन्दास्तैरुपलक्षितै । चतसृष्वपि शालासु शालाप्रदक्षिणान्तगतास्तत्रालिन्दा भवन्ति। अस्मिन्नन्द्यावर्तिनि पश्चिमद्वार विहाय त्यक्त्वा शेषाण्यन्यानि त्रीणि द्वाराणि पूर्वदक्षिणोत्तराणि कार्याणि। तथा च गर्ग.—

प्रदक्षिणा गतै सर्वै शालाभित्तेरलिन्दकै ।
विना परेण द्वारेण नन्द्यावर्तमिति स्मृतम् ॥इति ॥३२॥

अथ वर्धमानस्य लक्षणमाह—

द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः।
तस्मिश्च वर्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥३३॥

प्रधानवास्तुनो यद्द्वार तत्र योऽलिन्द स द्वारालिन्द । स चान्तगत. कार्य । दक्षिणोत्तरशालासलग्न इत्यर्थ.। अन्यो द्वितीयोऽलिन्द प्रदक्षिण प्रादक्षिण्येन गत , स च शुभ शोभन । ततश्चान्यस्तस्मात् प्रदक्षिणादन्तर्गत एव। एवंविधैरलिन्दैरुपलक्षितो वर्धमान.। तस्मिन् वर्धमाने दक्षिण द्वारं न कार्यम्। अन्यानि त्रीणि पूर्वपश्चिमोत्तराणि कार्याणि। तथा च गर्ग·—

द्वारालिन्दोऽन्तगस्तेषा ये त्रयो दक्षिणा गता.।
विहाय दक्षिण द्वार वर्धमानमिति स्मृतम् ॥इति ॥३३॥

अथ स्वस्तिकलक्षणमाह—

अपरोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ।
तदवधिविधृतश्चान्यः प्राग्द्वार स्वस्तिके शुभदम् ॥३४॥

स्वस्तिकेऽपर पश्चिमोऽलिन्दोऽन्तगत कार्यो दक्षिणोत्तरशालासलग्न । अन्यौ तु दक्षिणोत्तरौ द्वावलिन्दौ तदुत्थितौ तस्मात् पश्चिमादलिन्दादुत्पन्नौ प्राक्पूर्वस्या दिश्यन्तगतौ शालासलग्नौ कार्यौ । अन्यश्चतुर्थ पूर्वोऽलिन्दस्तदवधिविधृतस्तयोरवधौ मध्ये विधृत स्थित इत्यर्थ । एव स्वस्तिक प्राग्द्वार शुभद पूर्वस्या दिशि द्वारं तस्मिन् कार्यम्, नान्यत्र क्वचिदिति । तथा च गर्ग —

पश्चिमोऽन्तगतोऽलिन्द प्रागन्तौ द्वौ तदुत्थितौ।
अन्यस्तन्मध्यविधृत प्राग्द्वार स्वस्तिक शुभम् ॥इति ॥३४॥

अथ रुचकलक्षणमाह—

प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ शेषौ।
रुचके द्वार न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥३५॥

रुचके प्राक्पश्चिमौ पूर्वापरौ द्वावलिन्दावन्तगतौ शेषौ, तयोरवधौ मध्ये स्थितौ तत्सलग्नावित्यर्थ । एव रुचके द्वारमुत्तर न शुभदम्। अन्यानि त्रीणि पूर्वदक्षिणपश्चिमानि शस्तानीति । तथा च गर्ग —

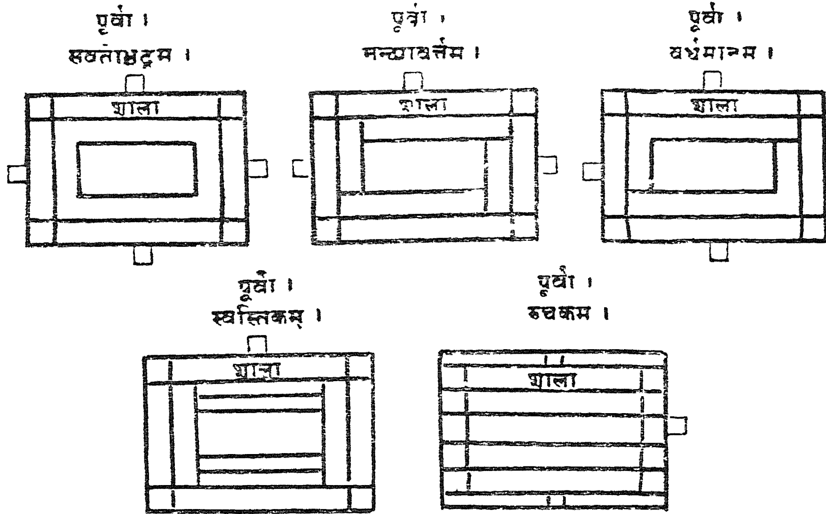
प्राक्पश्चिमावलिन्दौ यावन्तगौ त वौ परौ।
सौम्य द्वार विना यत्स्याद् रुचकाख्य तु तत्स्मृतम् ॥इति ॥३५॥

अथ तेषा पञ्चाना चतु शालाना फलान्याह—

श्रेष्ठं नन्द्यावर्त सर्वेषां वर्धमानसंज्ञं च।
स्वस्तिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं नृपादीनाम् ॥३६॥

सर्वेषा वर्णानां नन्द्यावर्त चतु शालं श्रेष्ठ प्रशस्तम्। वर्धमानसज्ञ वर्धमानाख्य च। चशब्दाच्छ्रेष्ठमेव। स्वस्तिकरुचके सर्वेषामेव मध्ये मध्यफले, न शुभे नाप्यशुभे इत्यर्थ । शेष सर्वतोभद्रसज्ञ चतु शाल नृपादीना राज्ञा राजमन्त्रिणा राजाश्रिताना देवाना च शुभम्, नान्येषामिति ॥३६॥

अथैतानि विन्यासेन प्रदर्श्यन्ते——

अथ त्रिशालाना हिरण्यनाभसुक्षेत्रचुल्लीपक्षघ्नाना लक्षणमाह—

उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् ।
प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु ॥३७॥
याम्याहीन चुल्ली त्रिशालक वित्तनाशकरमेतत् ।
पक्षघ्नमपरया वर्जितं सुतध्वसवैरकरम् ॥३८॥

उत्तरशालया यद्विहीनम्। अन्यासु तिसृषु दिक्षु शाला भवन्ति। केवलयोत्तरया रहितं तत्त्रिशालक हिरण्यनाभाख्यम्, तच्च धन्य प्रशस्तम्। एव प्राक्शालया पूर्वशालया वियुक्त रहितं तत्त्रिशाल सुक्षेत्र नाम वास्तु, तच्च वृद्धि धनसुतादीनां ददाति।

याम्याहीन दक्षिणस्या दिशि रहितं तच्चुल्लीसज्ञ त्रिशालम्। एतच्च वित्तस्य धनस्य नाशकर क्षयावहम्। अपरया पश्चिमशालया यद्विवर्जित तत्पक्षघ्न पक्षघ्नसज्ञम्, तच्च सुतध्वसवैरकरम्—सुतानां पुत्राणा ध्वस विनाश वैरं च करोति। एषां विन्यास सुगमत्वान्न प्रदर्शित । यतश्चतु शालाकृतिरेवालिन्दवर्जिता एकादिगृहीतेति । तथा च किरणाख्ये तन्त्रे——

शस्त हिरण्यनाभाख्यं हीनं चोत्तरशालया।
सुक्षेत्रं पूर्वतो हीनं शालया वृद्धिद मतम् ॥
चुल्ली दक्षिणया हीनं धनार्थप्राणनाशनम्।
यत् स्यादपरया हीनं पक्षघ्नं तत् सुतान्तकृत् ॥इति ॥३७-३८॥

अथ द्विशालाना सिद्धार्थयमसूर्यदण्डवाताख्यचुल्लीकाचाना लक्षण सफलमाह—

सिद्धार्थमपरयाम्ये यमसूर्य पश्चिमोत्तरे शाले।
दण्डाख्यमुदक्पूर्वे वाताख्यं प्राग्युता याम्या ॥३९॥
पूर्वापरे तु शाले गृहचुल्ली दक्षिणोत्तरे काचम्।
सिद्धार्थेऽर्थावाप्तिर्यमसूर्ये गृहपतेर्मृत्युः ॥४०॥
दण्डवधो[1] दण्डाख्ये कलहोद्वेगः सदैव वाताख्ये।
वित्तविनाशश्चुल्ल्यां ज्ञातिविरोधः स्मृतः काचे ॥४१॥

अपरयाम्ये पश्चिमदक्षिणे द्वे शाले यत्र भवतस्तद् द्विशाल सिद्धार्थसज्ञम्। एव पश्चिमोत्तरे यत्र शाले तद्यमसूर्यम्। उदक्पूर्वे उत्तरपूर्वे यत्र द्वे शाले विद्येते तद्दण्डाख्यम्। प्राग्युता याम्या पूर्वयुक्ता दक्षिणा यत्र भवति तद्वाताख्य वातसज्ञम्।

पूर्वापरे पूर्वपश्चिमे यत्र द्वे शाले विद्येते तद् गृहचुल्ली नाम द्विशालम्। एव दक्षिणोत्तरशाल तत्काच नाम द्विशालम्।

एषा द्विशालाना फलान्याह—सिद्धार्थेऽर्थावाप्तिरिति। सिद्धार्थसज्ञे द्विशालेऽर्थावाप्तिर्धनलब्धिर्भवति स्वामिन। यमसूर्ये तद्गृहपतेर्गृहनाथस्य मृत्युर्मरण भवति।

दण्डाख्ये दण्डसज्ञे द्विशाले दण्डवध। दण्डताडनेन वधो मरणम्। अथवा दण्डश्च वधश्च दण्डवधाविति केचित् पठन्ति। दण्डोऽर्थाय कर्षणम्, वधस्ताडन तौ द्वावेव भवत। वाताख्ये वातसज्ञे सदैव सर्वकाल कलहोद्वेगश्चित्तशोक। चुल्ल्या वित्तस्य धनस्य विनाश। काचे ज्ञातिविरोधो बन्धुभि सह द्वेष इति स्मृत। तथा च किरणाख्ये तन्त्रे—

सिद्धार्थ तु भवेच्छुभ्र याम्यापरयुत यदि।
पश्चिमोत्तरसयुक्त यमसूर्य तु मृत्युदम्॥
उदक्पूर्वयुत यत् स्याद दण्डाख्य दण्डकारकम्।
पूर्वयाम्ययुत ज्ञेय वाताख्य कलहप्रियम्॥
पूर्वापरयुत गेह चुल्लीनामार्थनाशकृत्।
दक्षिणोत्तरशालाढच काचसज्ञ विरोधकृत्॥इति।

अथ विश्वकर्ममयकामादिभिरेकैकस्मिन् वास्तुनि योऽर्थो महता ग्रन्थ-सन्दर्भेण चोक्त, स एवाचार्येण गृहीतशास्त्रेण महाग्रन्थभीरुणा समासोक्तिप्रियेणै-

---

1. दण्डवधौ इति पाठान्तरम्।

कैकेनैवापादकेनार्थो निर्दिष्ट। तथा च हिरण्यगर्भेण गृहाणा विशत्यधिक शतमुक्तम्। तथा चाह––

गृहाणा क्रमयोगेन चतु षष्टि समासत।
अनेकयोगभेदाच्च शत विशोत्तर स्मृतम्॥ इति।

तथा च विश्वकर्मा––

एव शतद्वय पिण्डं षट्पञ्चाशच्च वेश्मनाम्।
यथावत् कृत्यज कृत्स्न उक्तशास्त्रेऽपि यत्नत॥

आचार्येण चतु शालत्रिशालद्विशालानि पञ्चदश गृहाण्यभिहितानि। विश्वकर्मादीना चोक्तिभिरनुपन्यस्यमानाभि स्पष्टार्थोऽभिधातु न शक्यते। तद्युक्त्युपन्यासो वा क्रियते, तदा हि विस्तरोक्ति स्यात्। अतिविस्तरोक्तिश्च न गृह्यते। तथा च चिकित्साशास्त्रे चरके पठयते––

[1]"पराधिकारेषु न विस्तरोक्ति शस्तेति नो नात्र तत. प्रयत्न" इति।

तस्मात्तात्पर्यार्थोऽभिधीयते––

[2]"वास्तुनि यो विस्तार, स एव चोच्छ्रायनिश्चय शुभद" इत्युक्तमाचार्येण। पुन स एवाह––[3]"नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रित परत"। रूपाणामष्टोत्तरशत गृहविस्तार। गृहविस्तारतुल्यश्च गृहोच्छ्राय शुभद। नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रित परत इत्यनेन सह विरुध्यते। अत्र केचिदविदितशास्त्रसद्भावा मन्यन्ते। यथा गृहविस्तारतुल्यो गृहोच्छ्रायोऽभिहितो य स उत्सर्ग। नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रित परत इत्यपवाद। "उत्सर्गश्चापवादेन बाध्यते" इति। वयं त्वत्र ब्रूम––विषयविभागेन कल्पना कृता। तत्र नोत्सर्गो न चापवाद इति। आचार्य आह––

---

१. चरके चिकित्सास्थानान्तर्गतषड्विशतितमाध्याये नासारोगचिकित्सामुपक्रम्य सान्निपातिकपीनसनिदाने तदुपद्रवतया षण्णवतिर्नेत्रामया अपि जायन्ते, तेषा च सलक्षणं चिकित्सितं शालाक्यभाग एव सविस्तरमभिहितमित्यत्रोपेक्षितमित्युक्त चरकाचार्यै। तथा हि––

सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपाते नेत्रामयाः षण्णवतिस्तु भेदात्।
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितं च॥
पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयत्नः।

अत्र द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयपादे "तेनात्र न नः प्रयत्न." इति पाठभेद।

२. अस्यैवाध्यायस्य ११ श्लो।

३. अस्यैवाध्यायस्य १६ श्लो.।

[1]विस्तारषोडशाश सचतुर्हस्तो भवेद् गृहोच्छ्राय ।
द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्तानाम् ॥
विप्रादीना गृहेषु भूमिकामानमिद विश्वकर्मणाऽभिहितम् ।

अर्धचतुष्कभूमिक गृह शूद्राणा कर्तव्यम्, विशामर्धपञ्चकभूमिकम्, अर्धषष्ठभूमिक क्षत्रियाणाम्, द्विजानामर्धसप्तमभूमिकम्, अर्धाष्टमभूमिक नृपाणा कर्तव्यम् । तथा च विश्वकर्माऽऽह—

यजन्ते [2]राजसूयाद्यै क्रतुभिर्येऽवनीश्वरा ।
तलैरर्धाष्टमैस्तेषा कारयेद् भवनोत्तमम् ॥
तथाऽर्धसप्तमैरेव विप्राणा कारयेद् गृहम् ।
अर्धषष्ठै क्षत्रियाणा वैश्यानामर्धपञ्चमै. ॥
त्रिभि सार्धैश्च शूद्राणा भवन शुभद स्मृतम् ॥ इति ।

विश्वकर्मा मन्दबुद्धिप्रबोधनार्थ पुन स्पष्टतर साधारणेन हस्तेन गृहोच्छ्रायहस्तसख्यामाह—

[3]साधारणेन हस्तेन पर शूद्रस्य विशति. ।
चत्वारिशच्च वैश्यस्य षष्टि स्यात् क्षत्रियस्य तु ।
ब्राह्मणस्य तथाशीति शत च नृपते स्मृतम् ।
नात परतर नृणामूर्ध्वमान विधीयते ।
गन्धर्वसिद्धयक्षाणा धर्मत समुदाहृतम् ॥

[3]साधारणेन हस्तेन हस्तशत यत्तत्त्रैराशिकगणनया ज्येष्ठहस्तेनानुमीयमान सप्ताशीतिर्हस्ता सार्द्धा भवन्ति, "द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ" इत्यनेनापि

---

१ अस्यैवाध्यायस्य २२ श्लो. ।

२ एतानि वचनानि वास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते ।

३. अत्र नृगगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतविस्तृतस्य "विस्तारषोडशाश सचतुर्हस्तो भवेद् गृहोच्छ्रय. । द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्तानाम्" इत्यादिनाऽङ्गुलावयवग्रहणेन प्रथमभूमिकाप्रमाणम् १० ह. १८अ । द्वि भू.प्र =९ह २०अ. । तृ. भू प्र=१ ह. ० अ. । च. भू प्र=८ ह ६ अ । प. भू. प्र.=७ ह १३ अ. । ष. भू. प्र.=६ ह. २२ अ. । स. भू प्र =६ ह ८ अ । अष्ट. भू. प्र =५ ह १९ अ. । अत्र सप्तभूमिकाप्रमाणानां योगेऽस्मिन् १८ ह १५ अ यदि अष्टमभूमिकाप्रमाणार्द्धमिद २ ह २१ अ क्षिप्यते, तदा एकषष्टिहस्ता. सार्द्धा भवन्ति, तेनोभयत्र द्विषष्टिस्थाने एकषष्टिरिति पाठ· साधुरिति सुधीभिर्भृश विचिन्त्यम् ।

न्यायेनार्धाष्टमभूमिका हस्ता द्विषष्टि सार्धा भवन्ति। अथात्रेद मन्यसे साधारणेन हस्तेन हस्तशतोच्छ्राय ज्येष्ठहस्तमितेन हस्ता सप्ताशीति सार्धा भवन्ति। नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतविस्तृतस्य द्वादशभागेनोनो भूमौ भूमौ समस्ताना- मित्यनेन न्यायेन हस्ता द्विषष्टि सार्धा भवन्ति। एककर्तृकस्यैव ग्रन्थस्यात्रापि भिन्नवाक्यतेति। अत्रोच्यते——

विश्वकर्मणोत्तमगृहाणा हस्तद्वय सार्ध पीठोच्छ्रायमुक्तम्। भूमिकान्तरे काण्डोच्छ्रायपाशुकस्तरवरण्डिकादिभि सहितमेव मान भवति, तस्मात् पुनरुक्तदोषो नात्रावगम्यत इति। द्वित्रिचतु शालेषु गृहेषु भूमिकोच्छ्रायनियमोऽवगन्तव्य.। एकशालेषु व्यासतुल्यगृहोच्छ्राय शस्यते, न द्वित्रिचतु शालेषु। तथा च शक्र आह——

एकशाल यथाकाम विस्तार कारयेद् गृहम्।
गृहमायामहीन तत्त्वेकशाल प्रचक्षते॥
गृहविस्तारमाधिक्य प्राहोत्सर्गास्तु गौतम।

आचार्येण त्वेकशाले गृहे व्यासतुल्य उच्छ्रायोऽभिहित। व्यासद्विगुण- श्चायाम। एकशाल विप्रादीना न क्रियते, द्वित्रिचतु शाला एव क्रियन्ते। तथा च वृद्धगर्ग ——

अनाजीवकर सर्वमेकशालमुदाहृतम्।
अपि शाला तृणमयी कार्या तस्य शुभप्रदा॥

आचार्य आह——

[1]वास्तुनि यो विस्तार स एव चोच्छ्रायनिश्चय. शुभद।
शालैकेषु गृहेष्वपि ··· · ····· ····॥

इत्यत्रापिशब्दश्चकारको द्रष्टव्य.।

विस्ताराद् द्विगुणित च तेष्वेकशालेषु दैर्घ्य कर्त्तव्यम्——"[2]त्रित्रिद्विद्विद्विशमा क्षयक्रमादङ्गुलानि चैतेषाम्" इत्यत्र सदिह्यते किमष्टयवेनाङ्गुलेन चतुर्विशत्य- ङ्गुलैर्यो हस्त स सम इति। विश्वकर्मणा त्रिविधो हस्त उच्यते——

यवा मध्यान्विता अष्टावङ्गुल ज्येष्ठमुच्यते।
सप्त मध्यमसख्यानामङ्गुल षट् कनीयसाम्॥ इति।

तत्राष्टयवाङ्गुल. प्रशयाख्य, सप्तयवाङ्गुल साधारण, षड्यवाङ्गुल. शमाख्य इति। अत्रोच्यते——आचार्येण शब्दाभिधानसामान्येनैव हस्त. शमोऽभिहितः।

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ११ श्लो.।
२. अस्यैवाध्यायस्य १९ श्लो.।

अन्यश्च विश्वकर्मणा त्रिविधस्यापि हस्तस्य प्रत्येक कर्म प्रदर्शितम्। तत्राप्यष्ट-यवेनैवाङ्गुलेन यो हस्तस्तेन गृहकर्मोक्तम्।

आह च—

[1]ग्रामखेटपुरादीना विभागायामविस्तरान्।
परिखाद्वाररथ्याश्च स्तम्भान् प्रासादवेश्मनाम्॥
तेषा निर्गममार्ग च सीमाक्षेत्रान्तराणि च।
देशान्तरविभागाश्च वासोपवनयोस्तथा॥
अध्वन परिमाणं च क्रोशगव्यूतियोजनै.।
खातक्रकचराशीश्च प्रशयेन प्रमापयेत्॥

षड्यवाङ्गुलहस्तस्य कर्माण्याह—

शयनाशनयानानि कर्मदण्डायुध तथा।
वापीकूपप्रमाणानि तथा नृगजवाजिनाम्॥
इक्षुयन्त्रारघट्टाश्च हलयूपयुगध्वजान्।
आतोद्यानि च नावश्च शिल्पिना चाप्युपस्करान्॥
पादुके च वृषी छत्र चर्मोपकरणानि च।
मात्रा शमेन हस्तेन नल्वदण्डाश्च मापयेत्॥

इत्येतन्न, यस्मादाचार्येण शब्दाभिधाने सामान्येनैव शमो हस्त इत्युक्त। केचिच्छय इति पठन्ति त्रित्रिद्विद्विद्विशया इति। एतत्प्रागुक्त लक्षण शयाख्यस्येति।

व्यासात् षोडशभाग सर्वेषा सद्मना भवति भित्ति।
पक्वेष्टकाकृताना दारुकृताना तु न विकल्प॥

इत्यत्र सर्वशब्देनेदं ज्ञापयति, यथा चतुर्वर्णादिसद्मना चतुःशालादिगृहाणा विस्तारात् षोडशभागतुल्या पृथुला भित्ति पक्वेष्टकाकृताना कर्तव्या। पक्वेष्ट-कामेष्टकासयोगनिषेधस्तन्त्रान्तरे पठ्यते—

न नव पुराणयुक्त न पक्वमामेन चैव सयोज्यम्।
अन्यत्र स्खलितशिलाविशीर्णमच्छिन्नसस्कारात्॥

सयोगो वेष्यते, तदा तेनानुक्रमेणेत्यत्र हिरण्यगर्भ आह—

आमेष्टकास्त्वधश्चेया. पक्वाश्च चिनुयात्तत।
पक्वाश्रिता ह्यधश्चेया यथेष्टमुपरीष्टका.॥

१. एतानि वचनानि वास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते, तत्र बहूनि पाठान्तराणि सन्ति।

पक्वेष्टकागृहाणा सुवर्णतृणवस्त्रादिकृताना हिरण्यगर्भोक्ताना निषेधार्थ मयेन पञ्च प्रकारा उक्ता —

कटिम ग्रन्थिम चैव दायिम रिपिमं तथा।
खातिम च पुरं ख्यात क्रिया पञ्चविधा गृहे॥

सुवर्णादिभेदान् हिरण्यगर्भ आह—

गृह तु विविध प्रोक्त शरीरैस्तु पृथग्विधै।
पाषाणैर्निचित यच्च तद्गृह मन्दिर स्मृतम्॥
पक्वेष्टकं वास्तुनाम भवनं हितमुत्तमम्।
आमेष्टकं सुमन्त तु सुधारं कर्दमेन तु॥
मानस्य वर्धितं काष्ठैर्वेणुभिर्नन्दन स्मृतम्॥
वस्त्रैश्च विजय प्रोक्त राज्ञा शिल्पिविकल्पितम्।
कालिमेति च विज्ञेयमष्टम तृणजातिभि॥
उत्तमानि तु चत्वारि गृहाणि गृहमेधिनाम्।
सौवर्ण राजत ताम्रमायस च प्रकीर्तितम्॥
सौवर्ण पुष्कर नाम राजत श्रीभव तथा।
ताम्रेण सूर्यमन्त तु चण्डनाम तथायसम्॥
देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिन्नरै ।
द्वादशैते प्रकारास्तु गृहाणा नियता स्मृता॥
जातुष त्वानिलं नाम त्रापुषं वारिबन्धकम्।
एव जातिषु सर्वासु गृहाणि तु चतुर्दश॥

दारुकृताना तु न विकल्प —

दारुकृतानाममीषा च सुवर्णादिकृतभित्तिविस्तारविकल्पो नास्त्येव, किं यद्भित्तिविस्तारमेव केवलं दारुसुवर्णादिरचिताना नेति; उत सर्व एव स्तम्भभूमि-विभागा विकल्पा इति। अत्रोच्यते—सर्व एव विकल्पा पक्वेष्टकाकृतानां क्रियन्ते, नान्येषाम्। दारुकृतादीना तु पुनर्देवतानिवेशभोजनदेवागारमहानसादिनिवेश-मात्रमेव क्रियते, नान्यदिति। तथा च तन्त्रान्तरे पठचते—

तत्र च विसस्यभूमे परीक्षण देवतानिवेशश्च।
तलकोच्छ्राय. कार्यो विधानतो वास्तुपुरुषस्य॥
शेषाणामपि च तथैव सन्निविष्टक्रिया समुद्दिष्टा।
भोजनशालासंस्थानलक्षणं चैषु सामान्यम्॥

नैषा नियमस्तलकोच्छ्रयेषु नायामविस्तरार्थेषु।
न द्वारेषु न दारुषु न पालिनाडीविभागेषु॥
इत्यलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमभिधीयत इति॥३९-४१॥

अधुनैकाशीतिपदस्य क्षेत्रस्य विभागप्रदर्शनार्थमाह—

एकाशीतिविभागे दश दश पूर्वोत्तरायता रेखाः।
अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्बाह्यकोष्ठस्थाः॥४२॥

एकाशीतिपदविभागार्थं क्षेत्रे दश रेखा पूर्वापरायता दश दक्षिणोत्तरायताश्च कार्या। एव कृते एकाशीतिपद क्षेत्रमुत्पद्यते। अस्य क्षेत्रस्यान्तर्मध्ये त्रयोदश सुरा देवा स्थिता। बाह्यकोष्ठस्था बहिष्कोष्ठेषु स्थिता द्वात्रिशत्। एव पञ्चचत्वारिश सुरा अत्र क्षेत्र इति॥४२॥

तत्र द्वात्रिशब्दाह्यकोष्ठस्थान सुरानाह—

[1]शिखिपर्जन्यजयन्तेन्द्रसूर्यसत्या भृशोऽन्तरिक्षश्च।
ऐशान्यादिक्रमशो दक्षिणपूर्वेऽनिलः[2] कोणे॥४३॥
पूषा [3]वितथबृहत्क्षतयमगन्धर्वाख्यभृङ्गराजमृगाः।
पितृदौवारिकसुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुराः ॥४४॥
शोषोऽथ पापयक्ष्मा रोगः कोणे ततोऽहिमुख्यौ च।
भल्लाटसोमभुजगास्ततोऽदितिर्दितिरिति क्रमशः॥४५॥

ऐशानी दिशमादित कृत्वा क्रमश क्रमेण कोष्ठकेषु शिख्याद्या देवा स्थिता.। तद्यथा—ऐशान्या शिखी, केषाञ्चित् पक्षे शिख। तत पर तिर्यक्कृत्वा द्वितीयकोष्ठके पर्जन्य। ततो जयन्त। तत इन्द्र। तत सूर्य। तत सत्यः। ततो भृश.। ततोऽन्तरिक्ष इति। दक्षिणपूर्वे कोणे आग्नेय्या दिश्यनिलो वायु, केषाञ्चित् पक्षेऽनलोऽग्नि॥४३॥

अनिलादनन्तर क्रमेण दक्षिणस्या दिशि पूषादय स्थिता·। तद्यथा—पूषानन्तर ततो वितथ। ततो बृहत्क्षत, केषाञ्चित् पक्षे बृहत्क्षति। ततो यम.। ततो गन्धर्वाख्य.। ततो भृङ्गराज। ततो मृग। पित्रादय. पश्चिमायाम्। तद्यथा—

---

१. शिखः—इति पाठान्तरम्।
२. पूर्वेऽनलः—इति पाठान्तरम्।
३. बृहत्क्षतिः—इति पाठान्तरम्।

पिता नैर्ऋतकोणे। ततोऽनन्तर दौवारिक। तत सुग्रीव.। तत कुसुमदन्त। ततोऽम्बुपतिर्वरुण.। ततोऽसुर ॥४४॥

तत शोष। अथानन्तर पापयक्ष्मा। रोग कोणे पश्चिमोत्तरे। तत उत्तरस्या दिश्यहि सर्प। ततो मुख्य। ततो भल्लाट। तत. सोम। ततो भुजग.। ततोऽदिति। ततो दितिरित्यनेन प्रकारेण क्रमश परिपाट्या देवा स्थिता द्वात्रिशत् ॥४५॥

अभ्यन्तरस्थितान् त्रयोदशाह—

मध्ये ब्रह्मा नवकोष्ठकाधिपोऽस्यार्यमा स्थितः प्राच्याम्।
एकान्तरात् प्रदक्षिणमस्मात् सविता विवस्वांश्च ॥४६॥
विबुधाधिपतिस्तस्मान्मित्रोऽन्यो राजयक्ष्मनामा च।
पृथिवीधरापवत्सावित्येते ब्रह्मणः परिधौ ॥४७॥
आपो नामैशाने कोणे हौताशने च सावित्रः।
जय इति च नैर्ऋते रुद्र आनिलेऽभ्यन्तरपदेषु ॥४८॥

मध्ये मध्यभागे ब्रह्मा पितामहो नवाना कोष्ठकानामधिप स्वामी। अस्य ब्रह्मण। अर्यमा प्राच्या पूर्वस्या दिशि स्थित। अस्मादर्यम्ण एकान्तरादेकपदव्यवहितात् प्रदक्षिण प्रादक्षिण्येन सवितृप्रभृतयः स्थिता। तद्यथा—अर्यम्ण एकपदव्यवहित सविता। तत एकपदव्यवहितो विवस्वान् ॥४६॥

ततोऽपि विबुधाधिपतिरिन्द्र। तस्मादन्यो मित्रस्ततो राजयक्ष्मा नाम। तत पृथिवीधर। तत आपवत्सइत्येव प्रकारा अष्टौ देवा एकान्तराद् ब्रह्मण परिधि व्याप्य स्थिता ॥४७॥

ऐशाने कोणे पर्जन्याध आपो नाम स्थित। हौताशने आग्नेये कोणे अन्तरिक्षस्याध सावित्र. स्थित। नैर्ऋते कोणे दौवारिकस्याधो जय. स्थित.। आनिले वायव्ये कोणे पापयक्ष्मणोऽधोभागे रुद्र. स्थित। एते सुरा अभ्यन्तरपदेष्वैशानादिषु। यतो बाह्यपदेषु शिख्यादय. स्थिता. ॥४८॥

अथात्र स्थितानां देवताना पदसख्याप्रदर्शनार्थमाह—

आपस्तथापवत्सः पर्जन्योऽग्निर्दितिश्च वर्गोऽयम्।
एवं कोणे कोणे पदिकाः स्युः पञ्च पञ्च सुराः ॥४९॥
बाह्या द्विपदाः शेषास्ते विबुधा विंशतिः समाख्याताः।
शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा दिक्ष्वर्यमाद्यास्ते ॥५०॥

आप एक, आपवत्सो द्वितीय, पर्जन्यस्तृतीय, अग्निश्चतुर्थ, दिति पञ्चम। अय वर्ग समूह एकपदिक एकैकस्मिन् पदे। एवमनेन क्रमेण कोणे कोणेऽश्यामश्या पञ्च पञ्च सुरा देवा पदिका एकपदस्वामिन स्युर्भवेयु। तद्यथा—आप, आपवत्स, पर्जन्य, अग्नि, दितिरित्यैशानकोणे एकपदिका, सविता, सावित्र, अर्यमा, अन्तरिक्ष, पूषा इति पञ्चाग्नेयकोणे एकपदिका, विबुधाधिपति, जय, दौवारिक, पिता, मृग इति पञ्च नैर्ऋतकोणे एकपदिका, राजयक्ष्मा, रुद्र, पापयक्ष्मा, रोग, अहिरिति वायवे कोणे पञ्चैकपदिका।

शेषा बाह्यकोष्ठेषु स्थिता विबुधा देवा द्विपदा। पदद्वयस्वामिनस्ते च विशति समाख्याता। तद्यथा—जयन्तेन्द्रसूर्यसत्यभृशा पूर्वस्या दिशि द्विपदा। वितथबृहत्क्षतयमगन्धर्वाख्यभृङ्गराजा दक्षिणस्या द्विपदा। सुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरशोषा पश्चिमाया द्विपदा। मुख्यभल्लाटसोमभुजगादितय उत्तरस्या द्विपदा। एव विशतिर्द्विपदा। शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा इति। उक्तेभ्योऽन्ये शेषा ये चत्वारो विबुधा अर्यमाद्या दिक्षु प्रागाद्यासु ब्रह्मण स्थितास्ते च त्रिपदास्त्रिषु पदेषु स्वामिन। तद्यथा—अर्यमा विवस्वान् मित्र पृथिवीधरश्चेत्येते त्रिपदा स्वपदात् पार्श्वद्वये एतेषामन्यत्पदद्वयमिति। तथा च पराशर—

"तत्र बहिर्देवता प्राक्पर्जन्यकरग्रहमहेन्द्ररविसत्यभृशान्तरिक्षपवना। दक्षिणत. पूषावितथबृहत्क्षतयमभृङ्गगन्धर्वमृगपितरश्चेति। पश्चिमतो दौवारिकसुग्रीवपुष्पदन्तासुरवारुणयक्षरोगशोषाश्चेति। उदङ्नागराजमुख्यभल्लाटसोमादितिकुबेरनागहुतवहा.। तन्मध्ये ब्रह्मा तत्पुरतोऽर्यमा दक्षिणतो विवस्वान्मित्र प्रत्युदक् पृथ्वीधर इति ब्राह्मपदानुषङ्गिणोऽष्टावन्ये। आपापवत्सावैशान्या सावित्रसवितारावेवाग्नेय्या जयेन्द्रौ नैर्ऋत्या रुद्रवायू वायव्यामिति सर्वदेवता पञ्चचत्वारिशदिति। तथान्यै सहैतेषा पदानामसादृश्यम्" इति। तथा च—

रुद्रा हुताशनश्चैव पिता चानल एव च।
एते कोणगता देवा एकाशीतिपदे स्थिता.॥
चतु षष्टिपदेऽप्येव पापयक्ष्मात्र न स्थित।
एभ्योऽन्ये सदृशा ज्ञेया सुरा. सर्वपदाश्रिता.॥ इति॥४९-५०॥

अथास्य वास्तुनरस्याङ्गप्रविभागमाह—

पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा पुरुषोऽयमवाङ्मुखोऽस्य शिरसि शिखी।
आपो मुखे स्तनेऽस्यार्यमा ह्युरस्यापवत्सश्च॥५१॥

पर्जन्याद्या बाह्या दृक्श्रवणोरःस्थलांसगा देवाः।
सत्याद्याः पञ्च भुजे हस्ते सविता च सावित्रः॥५२॥

वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वे जठरे स्थितो विवस्वांश्च।
ऊरू जानु च जङ्घे स्फिगिति यमाद्यैः परिगृहीताः॥५३॥

एते दक्षिणपार्श्वे स्थानेष्वेवं च वामपार्श्वस्थाः।
मेढ्रे शक्रजयन्तौ हृदये ब्रह्मा पिताऽङ्घ्रिगतः॥५४॥

अय पुरुषो वास्तुनर पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा। पूर्वोत्तरा ऐशानी दिक् तस्यामस्य शिर। अवाङ्मुखोऽधोमुख स्थित। अस्य वास्तुनरस्य शिरसि मूर्धनि शिखी अग्नि स्थित। आपो मुखे वदने। स्तने अस्यार्यमा स्थित। उरसि वक्षसि आपवत्स ॥५१॥

पर्जन्याद्या पर्जन्यप्रभृतयो बाह्या बाह्यकोष्ठस्था यथाक्रम दृक्श्रवणोर-स्थलासगा देवा स्थिता। तद्यथा——पर्जन्यो दृशि चक्षुषि। जयन्त श्रवणे कर्णे। इन्द्र उरस्थले। सूर्योऽसे स्कन्धे। सत्याद्या पञ्चके सत्यभृशान्तरिक्षानिलपूषण। एते भुजे बाहौ स्थिता। हस्ते पाणौ सविता तथा सावित्रश्च स्थित ॥५२॥

वितथो बृहत्क्षतयुत पार्श्वस्थित। विवस्वानादित्यो जठरे उदरे। ऊर्वादयो यमाद्यै परिगृहीता अधिष्ठिता। तद्यथा——ऊरुप्रदेशे यम। जानुनि गन्धर्व। जङ्घाया भृङ्गराज। स्फिजि मृग ॥५३॥

एते यथोद्दिष्टा दक्षिणे पार्श्वे देवा स्थिता। एवमनेन प्रकारेणैतेषु स्थानेषु वामपार्श्वे स्थिता। तद्यथा——वामे स्तने पृथिवीधर। दितिर्दृशि। अदिति श्रवणे। भुजग उरस्थले। सोमोऽसे। भल्लाटमुख्याहिरोगपापयक्ष्माणो भुजे। रुद्रराजयक्ष्माणौ हस्ते। शोषासुरौ पार्श्वे। ऊरुप्रदेशेऽम्बुपति। कुसुमदन्तो जानुनि। सुग्रीवो जङ्घायाम्। दौवारिक स्फिजि। एव वामपार्श्वे स्थिता। मेढ्रे लिङ्गे शक्रजयन्तौ स्थितौ। ब्रह्मा हृदये। पिता अङ्घ्रिगत पादाश्रित। एवमेकाशीतिपदे नगरग्रामगृहवास्तुपुरुषे प्रविभाग ॥५४॥

अधुना चतुषष्टिपदस्य वास्तुनरस्य प्रविभागप्रदर्शनार्थमाह——

अष्टाष्टकपदमथवा कृत्वा रेखाश्च कोणगास्तिर्यक्।
ब्रह्मा चतुष्पदोऽस्मिन्नर्धपदा ब्रह्मकोणस्थाः॥५५॥
अष्टौ च बहिष्कोणेष्वर्धपदास्तदुभयस्थिताः सार्धाः।
उक्तेभ्यो ये शेषास्ते द्विपदा विंशतिस्ते हि॥५६॥

अथाष्टाष्टकपद चतुषष्टिपद क्षेत्र कारयेत्। एतदुक्त भवति––नव नव पूर्वोत्तरायता रेखा कृत्वा चतुषष्टिपदानि भवन्ति। तत्र कोणगास्तिर्यक्चतस्रो रेखा कृत्वा कोणचतुष्टये तिर्यग्रेखा कोष्ठत्रये मध्यगता कार्या इति। अस्मिश्चतुष्षष्टिपदे क्षेत्रे मध्ये ब्रह्मा चतुष्पद। ब्रह्मकोणस्था अष्टौ विबुधा अर्धपादा। तद्यथा––आप आपवत्स सविता सावित्रो विबुधाधिपतिर्जयन्तो राजयक्ष्मा रुद्रश्चेति बहिष्कोणेषु बाह्यकोणेष्वष्टौ स्थिता। शिख्यन्तरिक्षानिलपितृपापयक्ष्मरोगादितय एते अर्धपदा। तदित्यनेन शिख्यादीना कोणगाना परामर्श। तेषामुभयपार्श्वगा। तद्यथा––पर्जन्यभृगभृङ्गराजदौवारिकशोषनागाधिपतय एते सार्धपदिका। उक्तेभ्य कथितेभ्यो ये शेषा परिशिष्टा विंशतिस्ते द्विपदा। तद्यथा––जयन्तेन्द्रसूर्यसत्यवितथ-बृहत्क्षतयमगन्धर्वकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरमुख्यभल्लाटसोमभुजगार्यमविवस्वन्मित्रपृथिवी-धरा। एते विंशतिर्द्विपदा। एष चतुषष्टिपदो वास्तुनर। एतं केचिद् बृहद्वास्तुनरमिच्छन्ति, तदपि न कश्चिद्दोष। अनेन प्रविभागेण कोणस्थ द्वार ज्ञायते नि सन्दिग्धमिति। अत्राचार्येण चतुरस्रे क्षेत्रे वास्तुनर प्रदर्शित, न वृत्तषडश्र्यष्टा-दशाश्रिषोडशाश्रीणा क्षेत्राणाम्। लोके च गृहग्रामनगराणि दृश्यन्ते। तद्यथा––अनेनैवाचार्येणोक्तम्––तत्र [1]षडश्रिर्मेरु। [2]वृत्त समुद्गनामा––इत्यादि। तथा भरतमुनिना त्र्यस्र वृत्त गृहमुक्तम्। तस्मादन्यशास्त्रादानीय प्रसङ्गादस्माभिरिह प्रदर्श्यते। तद्यथा––

एकाशीतिपदे क्षेत्रे कर्तव्य वृत्तपञ्चकम्।
बाह्ये वृत्तद्वय यत्तत्पदद्वात्रिंशता युतम्॥
तृतीय द्वादशपद चतुर्थ तु चतुष्पदम्।
केवल पञ्चम कार्य ब्रह्मा पञ्चस्ववस्थित॥
शिख्यादयस्तु द्विपदा बहिर्विष्कम्भसस्थिता।
अर्यमाद्या सुरा सर्वे पदिका परिकीर्तिता॥

इति वृत्तक्षेत्रे एकाशीतिपदे––

वृत्तानि चत्वारि समानि कृत्वा वास्तोश्चतुषष्टिपदस्य सम्यक्।
अधस्तदर्धेन च सूर्यवेदैर्विभज्यते वृत्तचतुष्टयं च॥
शिख्यादयश्चैकपदे निविष्टा पदद्वये चार्यमकादयश्च।
आपादयश्च त्रिपदा प्रतिष्ठाश्चतुष्पदश्चात्र पितामह स्यात्॥

---

१. बृहत्संहितायाम् ५६ अध्यायस्य २० श्लो०।

२. बृहत्संहितायाम् ५६ अध्यायस्य २३ श्लो०।

पू

ई   अनल आ

उ (left) — द (right)

शिखी	पर्जन्य	जयन्त.	इन्द्र	सूर्य	सत्य.	भृश:	अन्तरिक्ष	अनिल.
दितिः	आप	जयन्त·	इन्द्रः	सूर्य·	सत्य	भृश:	सावित्र	पूषा
अदिति	अदिति	आपवत्स·	अर्यमा	अर्यमा	अर्यमा	सविता	वितथ	वितथ
भुजग	भुजगः	पृथिवीधर	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	बृहत्क्षत·	बृहत्क्षत·
सोम	सोम	पृथिवीधर	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान	यम	यम
भल्लाट·	भल्लाट:	पृथिवीधर	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	गन्धर्वः	गन्धर्व
मुख्य	मुख्यः	राजयक्ष्मा	मित्र.	मित्रः	मित्र·	इन्द्र	भृंगराज	भृंगराज
नाग	रुद्र	शोष·	असुर·	वरुण	कुसुमदन्त.	सुग्रीव·	जयः	मृग·
रोगः	पापयक्ष्मा	शोष.	असुरः	वरुण.	कुसुमदन्त.	सुग्रीव	दौवारिक	पिता

वा   नै

प

चतुरस्रे एकाशीतिपदो वास्तुनरः

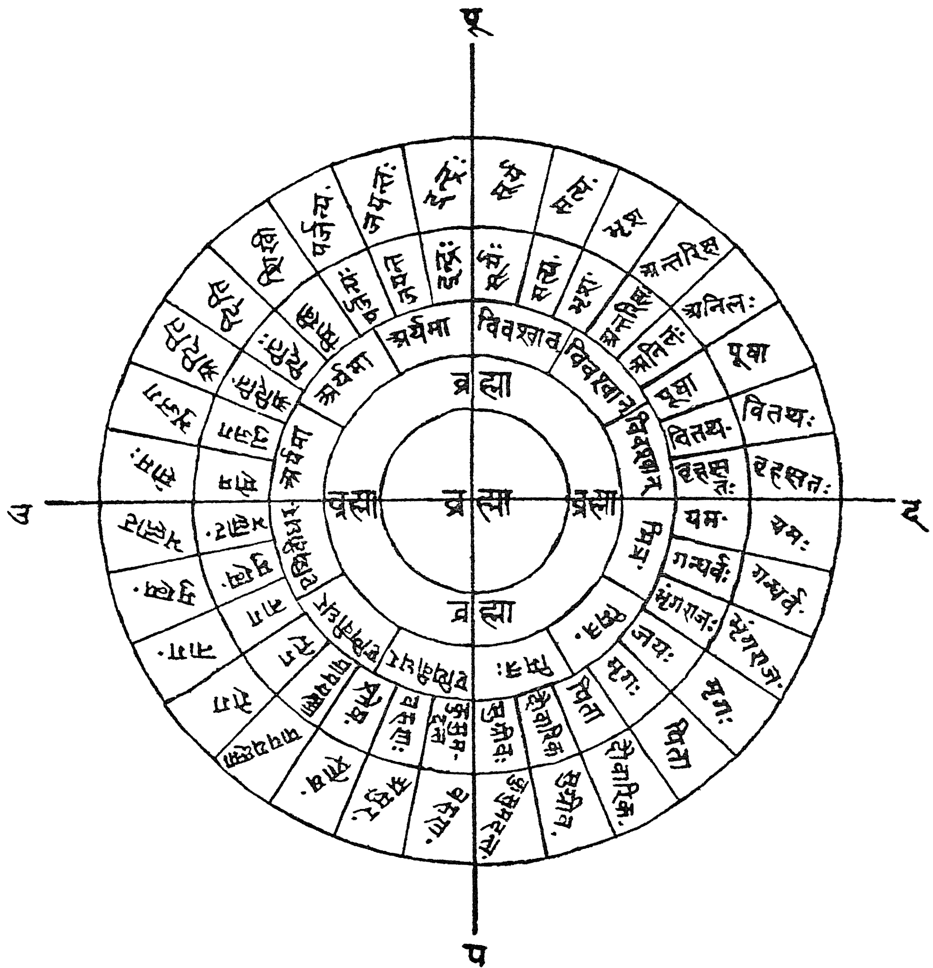
ई पू आ

शिखी / दिति	पर्जन्य	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्य	भृश	अन्तरिक्षः / अनिल
अदिति.	पर्जन्य / अदिति	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्य	सत्यः	भृश. / पूषा	पूषा
भुजग.	भुजग.	आपवत्स / आपः	अर्यमा	अर्यमा	सविता / सावित्रः	वितथ.	वितथ.
सोमः	सोम.	पृथिवीधर.	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	बृहत्क्षतः	बृहत्क्षतः
भल्लाटः	भल्लाट	पृथिवीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	यमः	यम.
मुख्यः	मुख्य	रुद्र. / राजयक्ष्मा	मित्रः	मित्रः	इन्द्र. / जयः	गन्धर्वः	गन्धर्व.
नागः	नागः / रुद्र.	असुरः	वरुणः	कुसुमदन्त.	सुग्रीवः	भृंगराज. / दौवारिकः	भृंगराज
रोग. / पापयक्ष्मा	शोष.	असुरः	वरुण.	कुसुमदन्त.	सुग्रीवः	दौवारिक.	मृग. / पिता

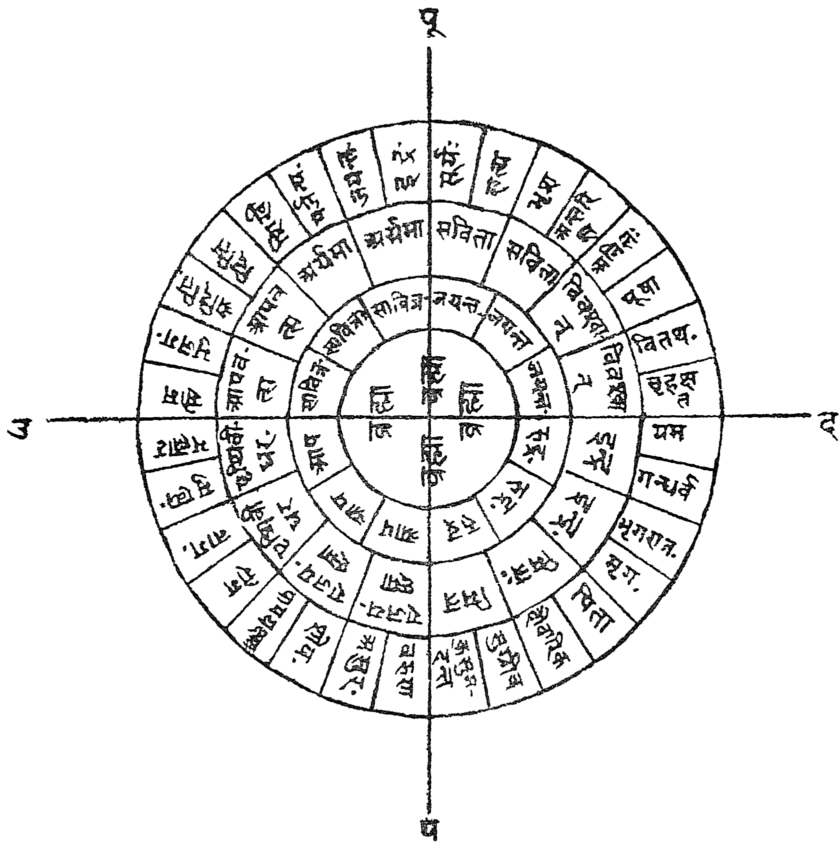
उ (left) — द (right)

वा प नै

चतुरस्रे चतुःषष्टि पदो वास्तुनरः

वृत्ते एकाशीति पदो वास्तुनरः

इति चतुःषष्टि पदो वास्तुनरः

पू

दितिः शिखी पर्जन्य· जयन्त इन्द्र सूर्य. सत्य भृश अन्तरिक्ष अनिल

अदितिः दिति शिखी पर्जन्य जयन्त इन्द्र. सूर्य. सत्य भृश अन्तरिक्ष अनिल· पूषा

भुजग· अदिति पूषा वितथ·

सोम भुजग सविता वितथ बृहत्क्षत

भल्लाट. सोम· बृहत्क्षत यम

मल्लाट ब्रह्मा यम

मुख्य मुख्य ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्मा गन्धर्व गन्धर्व.

नाग ब्रह्मा भृगराज भृगराज

नाग रोग भृग

रोग. पापयक्ष्मा पिता भृग

शोष पिता

पापयक्ष्मा असुर कुसुमदन्त सुग्रीव

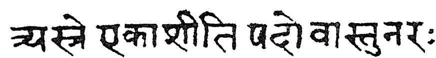
उ द

शोष वरुण· सुग्रीव·

असुर· कुसुमदन्त·

वरुणः

प

त्र्यस्रे एकाशीति पदो वास्तुनरः

इति वृत्तक्षेत्रे चतुःषष्टिपदे। एवमेव षडश्रिप्रभृतीनां विन्यासः कार्यः। त्र्यस्रे क्षेत्रे च--

त्र्यस्राणि पञ्च क्षेत्राणि त्रिकोणे परिकल्पयेत्।
प्राची दिगष्टधा कार्या कोणवर्ज्या ततः परे॥
रविभागविभक्ते ते वास्तुद्वाराणि तानि तु।
दितिं वायुं जलपतिं कोणेषु त्रिषु विन्यसेत्॥
ततः शिख्यादिकान् सर्वान् शेषेषु विनिवेशयेत्।
द्वितीये पूर्ववद् भागाः षोडशद्विगुणास्ततः॥
तत्रापि कोणत्रितये पूर्वोक्तान् विबुधान् न्यसेत्।
शेषेषु वास्तुकोष्ठस्थान् सुरांश्च विनिवेशयेत्॥
क्षेत्रे तृतीये चत्वारि सर्वशाखासु कारयेत्।
प्राग्गतिर्यमसावित्रौ सविता च ततः परम्॥
विवस्वानिन्द्रमित्रौ च जयश्चैव हरस्तथा।
राजयक्ष्मा भूमिधर आपो वत्सयुतः स च॥
चतुर्थे पञ्चभिर्भागैः कृत्वा तन्मध्यगस्तथा।
पितामहो विनिर्दिष्टस्त्र्यस्रक्षेत्रेऽप्ययं विधिः॥इति।

एवमेते सर्व एव स्वल्पधिया विन्यासेन द्वितीयपत्रे प्रदर्श्यन्ते॥ ५५-५६॥

अथात्र मर्मविभागप्रदर्शनार्थमाह--

सम्पाता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम्।
मर्माणि तानि विन्द्यान्न तानि परिपीडयेत् प्राज्ञः॥५७॥

वंशानां कोणात् कोणगतानां सूत्राणां ये सम्पाताः परस्परमेकीभावाः, तथा च वक्ष्यति--

[1]रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात्।
मुख्याद् भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम्॥इति।

अत्राचार्येण वंशानां रज्जूनां च विभागो नोक्तः, समासेन रोगाद्वायुमिति सूत्रलक्षणं कृतम्। तथा चास्मदीयवास्तुविद्यायाम्--

रोगाद्वायुं नयेत् सूत्रं पितृतोऽथ हुताशनम्।
एतत्सूत्रद्वयं प्रोक्तं मुनिभिर्वंशसञ्ज्ञितम्॥

१. अस्यैवाध्यायस्य ६१ श्लोकः।

वितथाच्छोषक चान्यद् भृश मुख्यात् तथा नयेत् ।
जयन्ताद् भृङ्गराजाख्य सुग्रीवमदितेस्तथा ॥
एतच्चतुष्टय प्रोक्त रज्जुसज्ञ मनीषिभि ।

एव वशाना ये सम्पाता पूर्वापराभि सह तथा पदाना सर्वेषा यानि च समानि मध्यानि तानि च सर्वाणि मर्माणि विन्द्याज्जानीयात् । प्राज्ञो मेधावी तानि च न परिपीडयेत् तेषा च पीडनैरन्योन्य दोषो भवति ॥५७॥

तथाह—

तान्यशुचिभाण्डकीलस्तम्भाद्यैः पीडितानि शल्यैश्च ।
गृहभर्तुस्तत्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति ॥५८॥

तानि मर्माण्यशुचिभाण्डैरशुद्धैरुपकरणवस्तुभिस्तथा कीलकै शङ्कुभि. स्तम्भैश्च, आदिग्रहणादन्यैरपि गुरुभि पाषाणादिभि शल्यैर्वा परिपीडितानि भवन्ति, तदा तत्तुल्येऽङ्गे तस्मिन्नेवावयवे गृहभर्तुर्वेश्मस्वामिन पीडा प्रयच्छन्ति ॥५८॥

अधुना शल्यज्ञानमाह—

कण्डूयते यदङ्गं गृहभर्तुर्यत्र वाऽमराहुत्याम् ।
अशुभं भवेन्निमित्तं विकृतेर्वाग्नेः सशल्यं तत् ॥५९॥

गृहभर्तुर्गृहस्वामिनो होमकाले पृच्छाया वा यदङ्ग कण्डूयते, तदेवाङ्ग वास्तुनरस्य सशल्यम् । वाऽमराहुत्यामशुभ भवेन्निमित्तम्, अमरा देवा शिख्यादयस्तेषा होमकाले याऽऽहुतिस्तस्या यद्यशुभ निमित्त भवेत् क्षुतनिष्ठीवनरोदनाक्रोशनवातोत्सर्गानिष्टशब्दश्रवणमग्नेर्विकृतिर्विकारो वा विस्फुलिङ्गसशब्ददुर्गन्धादि तत्स्थानममराधिष्ठित सशल्य शल्यसयुतम् ॥५९॥

अथ शल्याना प्रविभागेण फलान्याह—

धनहानिर्दारुमये पशुपीडा रुग्भयानि चास्थिकृते ।
अपि नागदन्तको मर्मसंस्थितो दोषकृद् भवति ॥६०॥

दारुमये काष्ठमये शल्ये धनहानिर्वित्तनाशो भवति । अस्थिकृते शल्ये पशूना च पीडा व्यथा रुग्भयानि च भवन्ति । अपिशब्द सम्भावनाया वर्तते । नागदन्तको हस्तिदन्त शुभोऽपि मर्मसस्थितो दोषकृदनिष्टदो भवति ॥६०॥

अथ वंशरज्जुलक्षण महामर्माणि च प्रदर्शयितुमाह—

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात्।
मुख्याद् भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम्॥६१॥
तत्सम्पाता नव ये तान्यतिमर्माणि सम्प्रदिष्टानि।
यश्च पदस्याष्टांशस्तत् प्रोक्तं मर्मपरिमाणम्॥६२॥

रोगादारभ्य वायुमनिल यावत्सूत्र तिर्यक् सन्दद्यात्। एव पितृतो हुताशन शिखिन यावत्। वितथात् सूत्र शोप यावन्नयेत्। मुख्याद् भृश यावज्जयन्ताच्च भृङ्ग यावत्। अदितेश्च सुग्रीव यावत। सम्पाता इति। तदिति सूत्राणा परामर्श। तेषा सूत्राणा ये परस्पर नव सम्पातास्तान्यतिमर्माणि महामर्माणि सम्प्रदिष्टान्युक्तानि। पदस्य यश्चाष्टाशोऽष्टमभागस्तन्मर्मपरिमाण प्राक्कथितम्। एतदुक्त भवति— क्षेत्रमेकाशीतिपद विभक्त कृत्वा यावत्प्रमाण पदमुत्पद्यते तस्याप्टाश मर्मपरिमाण-मिति॥६१-६२॥

अथ वशस्य च शिरायाश्च परिमाणज्ञानमाह—

पदहस्तसख्यया सम्मितानि वंशोऽङ्गुलानि विस्तीर्णः।
वंशव्यासोऽध्यर्धः शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टम्॥६३॥

पदहस्तस्य सख्यया पद यावत् ते हस्तो विस्तृत भवति, तत्सम्मितानि तत्सख्याङ्गुलानि वशो विस्तीर्णो भवति। रोगाद्वायुमित्यादिक सूत्रषट्क वंशशब्दे-नोच्यते। एवं वंशव्यासो वशविस्तारोऽध्यर्धो दिव प्रगुणित शिराप्रमाण विनिर्दिष्ट कथितम्। शिराशब्देन पूर्वापरायता दक्षिणोत्तरायताश्च दश दश रेखा ज्ञेया। तथा ताश्च शास्त्रान्तरे पठ्यन्ते—

[1]शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी।
सती च सुमना नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा॥
पूर्वापरा गता ह्येता उदग्याम्याश्रिता शृणु।
हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया।
जया काला विशोका च तथेन्द्रा दशमी स्मृता।
धन्या धरा विशाला च स्थिरा रूपा गदा निशा॥
विभवा प्रभवा चान्या. सौम्ययाम्याश्रिता शिरा.॥इति॥६३॥

---

१. एतानि वचनानि वास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते।

अत्रैव परिभाषार्थमाह––

सुखमिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्रक्षेद् गृही गृहान्तःस्थम्।
उच्छिष्टाद्युपघाताद् गृहपतिरुपतप्यते तस्मिन् ॥६४॥

गृही गृहपति सुखमिच्छन् सुखमभिलषन् गृहान्तस्थ गृहमध्यगत ब्रह्माण पितामह यत्नात् सर्वप्रयत्नेन रक्षेत् पालयेत्। यतस्तस्य ब्रह्मण उच्छिष्टाद्युपघातात्। उच्छिष्टमशुचि। आदिग्रहणादमेध्याद्युपस्करण भाण्ड। एतेषा तत्र स्थापनादुपघातो भवति, तस्मात् तस्मिन् गृहे गृहपतिर्वेश्मस्वामी उपतप्यते उपताप प्राप्नोति ॥६४॥

अथ विकले वास्तुनि दोषप्रदर्शनार्थमाह––

दक्षिणभुजेन हीने वास्तुनरेऽर्थक्षयोऽङ्गनादोषाः।
वामेऽर्थधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः ॥६५॥

स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि चरणवैकल्ये।
अविकलपुरुषे वसतां मानार्थयुतानि सौख्यानि ॥६६॥

वास्तुनरे वास्तुपुरुषे दक्षिणेन सव्येन भुजेन बाहुना हीने रहितेऽर्थक्षयो वित्तनाश, अङ्गनादोषा स्त्रीकृता दोषा भवन्ति। वामेऽपसव्ये भुजे हीने वास्तुनरे अर्थाना धनाना धान्याना च हानिर्विनाशो भवति। शिरसि मूर्धनि हीने वास्तुनरे सर्वैनि शेषैर्गुणैरारोग्यादिभिर्हीयते रहितो भवति ॥६५॥

चरणवैकल्ये पादभागहीने वास्तुनरे स्त्रीदोषा योषित्प्रभवा दोषा सुतमरण पुत्रविपत्ति प्रेष्यत्व दासत्व चापि भवति। अविकलपुरुषे परिपूर्णावयवे वास्तुनरे वसता पुसा मानार्थयुतानि सौख्यानि भवन्ति ॥६६॥

न केवल वास्तुनरस्याय प्रविभागो यावन्नगरग्रामेष्वप्येवमेवेत्याह––

गृहनगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः।
तेषु च यथानुरूपं वर्णा विप्रादयो वास्याः ॥६७॥

एवमनेनैव प्रकारेण गृहे वेश्मनि नगरे पुरे ग्रामे चैतेष्वपि सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे देवा सुरा प्रतिष्ठिता परिकल्पिता। एतदुक्त भवति––यथा गृहे वास्तुनरस्य परिकल्पना कृता तथैव नगरे ग्रामे च कार्या। तत्रापि च यानि मर्माणि तानि प्राग्वच्चिन्तनीयानि। तेषु [illegible]रग्रामेषु विप्रादयो ब्राह्मणाद्या वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रा यथाक्रम वास्या विवासनीया। यत्र दिग्भागे यस्योचित तत्र वासयेदित्यर्थः ॥६७॥

कथमिति तत्प्रतिपादयन्नाह——

वासगृहाणि च विन्द्याद्विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि ।
विशतां च यथा भवनं भवन्ति तान्येव दक्षिणतः ॥६८॥

विन्द्याज्जानीयात् । गृहे चतु शाले ग्रामे नगरे वा ब्राह्मणानामुत्तरस्या दिशि वासगृहाणि कार्याणि, पूर्वस्या क्षत्रियाणाम्, दक्षिणस्या वैश्यानाम्, पश्चिमाया शूद्राणामिति । तथा च कार्याणि यथा भवन गृहाभ्यन्तरमङ्गण विशता तान्येव वासगृहाणि दक्षिणस्या दिशि भवन्ति । एतदुक्त भवति——प्राङमुखस्य गृहस्याङ्गणद्वारमुत्तराभिमुख कार्यम्, दक्षिणाभिमुखस्य प्राङमुखम्, पश्चिमाभिमुखस्य दक्षिणाभिमुखम्, उत्तराभिमुखस्य पश्चिमाभिमुखमिति ॥६८॥

अधुना यानि चतसृषु दिक्षु द्वात्रिशद् द्वाराण्युक्तानि तेषा शुभाशुभफल वक्ष्यामीत्याह——

नवगुणसूत्रविभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुषष्टेः ।
द्वाराणि यानि तेषामनलादीनां फलोपनयः ॥६९॥

नवगुणेन सूत्रेण यानि विभक्तानि द्वात्रिंशद् द्वाराणि नवगुणेन सूत्रेणैकाशीतिपदे अष्टगुणेन चतु षष्टेरिति करणाद् यानि द्वात्रिशद् द्वाराण्यनलादीनि तेषामनलादीना द्वाराणा क्रमेण परिपाटचा फलोपनय फलकथन क्रियत इति वाक्याध्याहार ॥

अधुना तदेवाह——

अनिलभयं स्त्रीजननं प्रभूतधनता नरेन्द्रवाल्लभ्यम् ।
क्रोधपरतानृतत्वं क्रौर्यं चौर्यं च पूर्वेण ॥७०॥

शिखिसज्ञे आग्नेयद्वारे अनिलभय वायुभीतिर्भवति । एव स्त्रीजनन कन्यकाजन्म पर्जन्ये । प्रभूतधनता बहुवित्तत्व जयन्ते । नरेन्द्रवाल्लभ्य नृपवल्लभत्वमिन्द्रे । क्रोधपरता क्रोधशीलता सूर्ये । अनृतत्वमसत्यभाषित्व सत्ये । क्रौर्य क्रूरता भृशे । चौर्य तस्करत्वमन्तरिक्षे । एव पूर्वेण पूर्वस्या दिशि निर्देश ॥

अथ दक्षिण आह——

अल्पसुतत्वं प्रैष्यं नीचत्वं भक्ष्यपानसुतवृद्धिः ।
रौद्रं कृतघ्नमधनं सुतवीर्यघ्नं च याम्येन ॥७१॥

अनिले अल्पसुतत्वमल्पपुत्रता । पौष्णे प्रैष्य दासत्वम् । वितथे नीचत्व नीचता । बृहत्क्षते भक्ष्यपानसुताना वृद्धि । याम्ये रौद्रमशुभम् । गन्धर्वे कृतघ्न कृत

हन्तीति। भृङ्गराजे अधन धनवर्जितम्। मृगाख्ये सुतवीर्यघ्नं पुत्रबलनाशनम्। एवं याम्येन दक्षिणेन द्वारनिर्देश ॥

अथ पश्चिम आह—

सुतपीडा रिपुवृद्धिर्न सुतधनाप्तिः सुतार्थफलसम्पत् ।
धनसम्पन्नृपतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे ॥७२॥

पित्र्ये सुतपीडा पुत्रव्यथा। दौवारिके रिपुवृद्धि शत्रुबाहुल्यम्। सुग्रीवे सुतधनाप्ति पुत्रधनावाप्ति। कुसुमदन्ते सुतार्थफलसम्पत् पुत्रधनफलसम्पत्ति। वारुणे धनसम्पद् धनाना सम्पत्। असुरे नृपतिभय राजभीति। शोषे धनक्षयो वित्तनाश। पापयक्ष्माख्ये रोगो गद इत्यपरे पश्चिमाया द्वारनिर्देश ॥

अथोत्तर आह—

वधबन्धो रिपुवृद्धिः सुतधनलाभः समस्तगुणसम्पत् ।
पुत्रधनाप्तिर्वैरं सुतेन दोषाः स्त्रिया नैःस्वम् ॥७३॥

रोगाख्ये वधबन्ध। सार्पे रिपुवृद्धि। मुख्याख्ये सुताना पुत्राणा धनस्य च लाभः। भल्लाटे समस्ताना निशेषाणा शौर्यादीना गुणाना सम्पत्ति। सौम्ये पुत्रधनाप्ति. सुतवित्तलाभ। भौजङ्गे वैर द्वेष सुतेन पुत्रेण सह। आदित्ये स्त्रिया दोषास्तदुत्था अशुभा। दित्याख्ये नै स्व निर्धनत्वम्। एवमुत्तरतो द्वारनिर्देश।

नन्वत्र नवगुणसूत्रविभक्तानीत्यत्र नृपादीना वर्णाना चैकाशीतिपदेन नवगुणसूत्रविभक्तानि कार्याणि कुत एतन्निश्चीयते इति ? उच्यते—अष्टगुणेनाथवा चतु षष्टेरित्यस्मादेव विकल्पादवगम्यते। पूर्वाचार्यप्रणीतपक्षस्याय विकल्प। यस्माद्विश्वकर्मणा एकाशीतिपदगतचतु षष्टिपदान्युक्तानि। तेषु च प्रत्येक विभङ्गान्यभिहितानि। तथा चाह—

राजवेश्मनि वेशश्च गृहादीनि च वर्णिनाम्।
एकाशीतिपदेनैव शक्रस्थान च मापयेत् ॥
प्रासादान् विविधान् छन्दास्तथाऽऽद्याश्चाष्टमण्डपान्।
एकाशीतिपदेनैव सर्वानेतान् प्रमापयेत् ॥
नगरग्रामखेटादीन् शिबिराणि च भूभृताम्।
स्थपतिस्थान् शतपदप्रविभागेण मापयेत् ॥ इति।

तस्मान्नवगुणसूत्रविभक्तान्येकाशीतिपदे नृपादीना कर्तव्यानि। अत्र केचिदनिश्चितबुद्धयो विकल्पाश्चोदयन्ति, यथा चतसृष्वपि दिक्षु नवगुणसूत्र-

विभक्तानि नव विभागा भवन्ति। अनिलभयं स्त्रीजननमित्यादीन्यष्टाष्टद्वाराण्युक्तानि, योऽसौ नवमो भागस्तत्र प्रदेशे किं कर्तव्यमिति। अत्रोच्यते—प्रागेव वास्तुदेवतानां प्रविभागं कृत्वाऽनिलादीनां देवतानां पदेषु द्वाराणि प्रविकल्प्यानि, कल्पिते च द्वारभित्तिश्चिन्तनीया। तथा च नन्दी आह—

भित्तिश्चिन्त्या द्वारे सत्याचार्या व्यवस्यन्ति।

आचार्येण समाससंहितानिबन्धने स्पष्टतरं निबद्धम्। तथा आह—

पूर्वाण्यैशान्याद् यान्याग्नेय्या दक्षिणानि जानीयात्।
द्वाराणि नैर्ऋतात् पश्चिमान्युदक्स्थानि वायव्याम्॥
आग्नेयमग्निभयदं पार्जन्यं स्त्रीप्रसूतिदं द्वारम्।
प्रचुरधनदं जयन्तं नृपवल्लभकारि माहेन्द्रम्॥
सौर्ये क्रोधः प्रचुरः सत्येऽनृतवादिता भृशे क्रौर्यम्।
चौर्यं तथान्तरिक्षे प्राग् द्वाराणि प्रदिष्टानि॥
वायव्येऽल्पसुतत्वं प्रैष्यं पौष्णेऽथ नीचता वितथे।
बह्वन्नपानपुत्रं बृहत्क्षते याम्यमपि रौद्रम्॥
गान्धर्वे गन्धत्वं नृपचौरभयाय भृङ्गराजाख्यम्।
मृगमपि सुतवीर्यघ्नं दक्षिणतो द्वारनिर्देशः॥
पित्र्ये शरीरपीडा दौवारिकसंज्ञिते च रिपुवृद्धिः।
सुग्रीवे धनहानिः पुत्रधनाढ्यं कुसुमदन्तम्॥
वारुणमर्थनिचयदं नृपभयदं चासुरं विनिर्दिष्टम्।
शोषं धनहानिकरं बहुरोगं पापयक्ष्माख्यम्॥
रोगमुखं वधबन्धदमात्मजवैराभिवृद्धिदं नागम्।
मुख्यं धनसुतवृद्धिदमनेककल्याणदं च भल्लाटम्॥
सौम्यं धनपुत्रकरं भौजङ्गे पुत्रवैररिपुवृद्धिः।
अदितौ स्त्रीदोषाः स्युर्दितौ धनं संक्षयं याति॥ इति।

तथा च भगवान् गर्गः—

पूर्वादिक्रमयोगेन हौताशेऽग्निभयं वदेत्।
पार्जन्ये प्रचुरा नार्यो जायन्ते बहुवित्तता॥
माहेन्द्रे नृपवाल्लभ्यं सौर्येऽतिक्रोधिता भवेत्।
सत्येऽनृतत्वं विज्ञेयं क्रूरत्वं तु भृशे भवेत्॥
अन्तरिक्षे तु विज्ञेयो नित्यं चौर्यसमागमः।
स्यात् पुत्रकामो वायव्ये पौष्णे प्रेष्यत्वमेव च॥

नीचत्वं वितथे ज्ञेय स्याद् बृहाक्षे तु सन्तति ।
क्षुद्रकर्मा भवेद्यामे गान्धर्वे कृतनाशनम् ॥
पित्र्ये स्वल्पायुरधन व्यय दौवारिके महत् ।
सुग्रीवे धननाश स्यात् पुष्पदन्ते तु वर्धनम् ॥
वरुणे मुख्यभोगित्व नृपभङ्गस्तथासुरे ।
नित्यातिरोगता शोषे पापाख्ये पापसञ्चय ॥
रोगे बन्धवधो नित्य नागे रिपुभय महत् ।
मुख्ये धनसुतोत्पत्तिर्भल्लाटे विपुला श्रिय ॥
सौम्ये तु धर्मशीलत्व भौजङ्गे बहुवैरता ।
अदितौ वनितादोषा दितौ तु धनसक्षय ॥
पदे पदे कृत श्रेष्ठ द्वार सफलदायिकम् ।
पदक्षये कृत यच्च तद्वयामिश्रफलप्रदम् ॥ इति ।

अत्राचार्येण गृहाणा द्वाराणा च सामान्येन लक्षणमुक्तम् । अन्यैराचार्यैर्गृहाणामष्टौ वास्तुपुरुषा कथिता । तेषा च नक्षत्राण्युक्तानि, तथा द्वारद्वात्रिशतो नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र चन्द्रतारानुकूल्येन गृहाणा द्वाराणा च करणमुक्तम्, तच्च लोकतो दृश्यते, यतोऽस्माभिरन्यशास्त्राद्वास्तुनराणा नामान्यानीय नक्षत्राणि च यथाक्रमेण प्रदर्श्यन्ते । तद्यथा——

रिक्तो ध्वजश्च ध्वाक्षश्च सिह श्वा वृषभस्तथा ।
वानरो भद्र इत्यष्टौ ज्ञेया वास्तुनरा बुधै ॥

अथैतेषामानयनम्——

गृहान्तरदिशा मान सङ्गुण्य च परस्परम् ।
वसुभिर्भागमाहृत्य शिष्ट वास्तुनर वदेत् ॥

अथवा——

बाह्वो प्रबाह्वो सयोगदलमन्योन्यताडितम् ।
वसुभक्त तत शेष सेव्य वास्तुनर वदेत् ॥

एतच्चतुरस्रक्षेत्रे ।

अथ वर्तुले——

व्यास त्रिगुणित कृत्वा [1]विष्कम्भ तत् समादिशेत् ।
व्यासार्द्धवर्गस्त्रिगुण फल स्यात् परिवर्तुले ॥

---

१. सम्प्रति भास्कराचार्यादिभिर्विष्कम्भशब्देन व्यासो व्यवह्रियते, परन्त्वत्र परिधिवाचको विष्कम्भशब्दः ।

अथ षडश्रिप्रभृतिषु—

द्विर्न्यस्य परिधेर्वर्गमेकस्मादश्रिजार्धितात्।
लब्धं सशोध्य परतो भक्त्वा द्वादशभि फलम्॥

अथ त्रिकोणे—

बाहुप्रबाहुसयोगदलघात त्रिकोणके।

एव सर्वत्र क्षेत्रफलमानीय तस्याष्टाभिर्भागमपहृत्यावशेषोवास्तुनर।

समशून्यगतो रिक्तो ध्वजश्चैकावशेषके।
द्वाभ्या ध्वाक्षस्त्रिभि सिहश्चतुर्भि श्वा प्रकीर्तित॥
पञ्चभिर्वृष इत्याहु षड्भिर्वानिर उच्यते।
सप्तभिर्भद्र इत्येतदष्टाना लक्षण स्मृतम्॥
रिक्ते सूर्यस्तथाश्लेषा ध्वजे सोमश्च कृतिका।
ध्वाङ्क्षे राहुश्च भरणी सिहे भौमस्तथा मघा॥
बुध शुनि धनिष्ठा च वृषे जीवश्च रोहिणी।
भद्रे तु श्रवण सौर कपौ शुक्रश्च फाल्गुनी॥
चन्द्रतारानुकूल्येन कारयेत विचक्षण।
विभुर्नश्यति रिक्तेन ध्वजेन विपुला. श्रिय॥
ध्वाक्षेण नित्यमुद्वेग सिहेन जितशत्रुता।
अस्थैर्य सारमेये स्याद्वृषे परितपो ध्रुव.॥
कपिना चापल स्त्रीणा नित्यं भद्रेण निर्वृति।

---

१. स्वल्पान्तराद् वृत्तान्तर्गतभुजसंख्यया भक्तः परिधिर्बहुभुजैकभुजमानम् $=\frac{\text{प}}{\text{न}}$, अत्र न= बहुभुजभुजसख्या। त्रिज्या च स्वल्पान्तरात् $=\frac{\text{प}}{\text{६}}$, तत स्थूलशरमानम् $=\text{त्रि}-\sqrt{\text{त्रि}^2-\frac{\text{भु}^2}{\text{४}}}=\text{त्रि}-\sqrt{\text{त्रि}^2-\frac{\text{प}^2}{\text{४न}^2}}=\frac{\text{३प}}{\text{४न}^2}$ स्वल्पा चापफलं स्वल्पा $=\frac{\text{३प}^2}{\text{८न}^2}$ वृत्तखण्डफलम् $=\frac{\text{प}^2}{\text{१२न}}$, बहुभुज-क्षेत्रफलम् $=\text{न}\left(\frac{\text{प}^2}{\text{१२}}-\frac{\text{३प}^2}{\text{८न}^3}\right)=\frac{\text{प}^2-\frac{\text{३६प}^2}{\text{८न}^2}}{\text{१२}}\;\frac{\text{प}^2-\frac{\text{प}^2}{\text{न}^2}}{\frac{\text{४}}{\text{१२}}}\;\frac{\text{प}^2-\frac{\text{प}^2}{\left(\frac{\text{न}}{\text{२}}\right)^2}}{\text{१२}}$, अतोऽश्रिजार्धितादित्यनेन बहुभुजक्षेत्रभुजसंख्यार्द्धवर्गो ग्राह्यः।

अथ द्वारनक्षत्राणि—

कृत्तिकाभगमैन्द्र च विशाखा च पुनर्वसु ।
तिष्यो हस्तस्तथाऽऽर्द्रा च क्रमात् पूर्वेषु निर्दिशेत् ॥
चित्रा विशाखा पौष्ण च नैर्ऋत यमदैवतम् ।
वैश्वदेवाश्विन मैत्र क्रमाद् दक्षिणसश्रितम् ॥
पित्र्य प्रोष्ठपदार्यम्णमाषाढ च द्विदैवतम् ।
वारुणाश्विनसावित्र क्रमात् पश्चिमसश्रितम् ॥
स्वात्याश्लेषाभिजित्सौम्य वैष्णव वासव तथा ।
याम्य ब्राह्म क्रमात् सौम्यद्वारेषु च विनिर्दिशेत् ॥ इति॥६९-७३॥

अथ द्वारस्य वेधफलमाह—

मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रमविद्धमशुभदं द्वारम् ।
उच्छ्रायाद् द्विगुणमिता त्यक्त्वा भूमिं न दोषाय ॥७४॥

मार्ग पन्था, तरुर्वृक्ष, कोणोऽस्रि, कूपस्तम्भौ प्रसिद्धौ, भ्रमो जलनिर्गमनप्रदेश । एतै सम्मुखैर्द्वार विद्धमशुभदम् । कियति दूरे स्थितो वेधने न दुष्टफलदो भवतीत्याह—उच्छ्रायाद् द्विगुणमितामिति। द्वारोच्छ्रायाद् द्विगुणमितो यावान् द्वारस्योच्छ्राय उच्चत्व तद् द्विगुणप्रमाणा भूमिमवनि त्यक्त्वा विहाय बहि स्थिता दोषायैवैते वेधा न भवन्ति। नन्वत्र सामान्येनोक्तमुच्छ्रायाद् द्विगुणमिता त्यक्त्वा भूमि न दोषायेत्यत्र न ज्ञायते कि वा वेधोच्छ्रायद्विगुणा कि वा विन्ध्योच्छ्रायद्विगुणा भूमि त्यक्त्वा न दोषाय भवतीति, अत्रोच्यते—आचार्येण समाससहितानिबन्धे स्पष्टतर निबद्धम्, तच्चाह—

स्तम्भतरुभ्रमकोणैर्विद्ध वेधश्च न शुभकरद्वारम् ।
वेधोच्छ्रायाद् द्विगुणा भूमि त्यक्त्वा न दोषाय ॥ इति ।

तथा च भगवान् गर्ग—

द्वारोच्छ्रायद्विगुणितां त्यक्त्वा भूमि बहि स्थित ।
न दोषाय भवेद्वेधो गृहस्य गृहिणोऽथवा ॥इति॥७४॥

अत्रैव विशेषफलान्याह—

रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तरुणा ।
पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनिःस्राविणि प्रोक्तः ॥७५॥
कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ।
स्तम्भेन स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्राह्मणाभिमुखे ॥७६॥

रथ्याविद्ध मार्गेण विद्ध द्वार नाशाय गृहस्वामिनो भवति। तरुणा वृक्षेण विद्ध कुमाराणा बालकाना दोषद दोष ददाति। पङ्कद्वारे कर्दमविद्धे नित्य यस्याग्रत कर्दमो भवति, तस्मिन् शोको भवति। अम्बुनि स्राविणि जलनिर्गमनमार्गे विद्धे व्ययो धनव्ययो भवति॥

कूपेन विद्धे द्वारे अपस्मारो भवति अपस्मारो वायुर्दोषद। देवताविद्धे देवता सुरप्रतिमा तया विद्धे विनाश स्वामिनो भवति। स्तम्भेन विद्धे स्त्रीदोषा दौ शील्यादिका भवन्ति। ब्राह्मणाभिमुखे कुलनाशो वा भवति। कि वा बाह्ये ब्राह्मणाभिमुखे इति नावगम्यते, यस्मादुत्तममुत्तराभिमुख पञ्चम द्वारमिष्टमुक्तम्। तद् गृहमध्यग भवतीत्याह--वधबन्धो[1] रिपुवृद्धिर्धनसुतलाभ समस्तगुणसम्पदित्यादि। अत्रोच्यते--बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च ब्रह्मणोऽभिमुखद्वारस्यानिष्ट फल प्रत्येकदेवताविद्धस्य फलमिदमाह--

"देवद्वारं विनाशाय शङ्करद्वारमेव च" इत्यादि। तथा--

ब्रह्मणा यच्च सविद्ध तद्द्वार कुलनाशनम्।

अभ्यन्तरब्रह्मणो मुखस्य द्वारस्यानिष्टफल विश्वकर्माह--

गृहमध्ये कृत द्वार द्रव्यधान्यविनाशनम्।
आवहेत् कलह शोक नारीर्वा सप्रदूषयेत्॥

तथा भारद्वाज.--

शिरा मर्माणि वशाश्च नालमध्य च सर्वश.।
विहाय वास्तुमध्य च द्वाराणि विनिवेशयेत्॥

तथा च यम आह--

ब्रह्मस्थाने न विध्येत नागदन्तस्थलानि च।
मृद्दारुभिर्गवाक्षैश्च मानपानैस्तथैव च॥
द्वारैश्च भित्तिभिश्चैव शय्याभागैः कथञ्चन।
स्वामिनो मरण तत्र महादु खेन पार्थिव॥

एवं चेत्तदाऽऽचार्येण पूर्वापरविरुद्धेन निबन्धन स्यात्? अत्रोच्यते--

सर्वेष्वेव वास्तुषु उत्सर्गापवादरूपेण विविधा व्याख्या च भवति। तथा च यात्राप्रकारे प्राच्यादिषु सप्त सप्त नक्षत्राण्यभिधाय पुन सर्वद्वारिकसज्ञ नक्षत्रचतुष्टयमाह। एवमत्रापि। तस्मादयमदोष इति॥७५-७६॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ७३ श्लोक.।

अन्यद् द्वारस्य विशेषमाह—

उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः।
मानाधिके नृपभयं दस्युभयं व्यसनमेव नीचे च।।७७।।
द्वारं द्वारस्योपरि यत्तन्न शिवाय सङ्कटं यच्च।
आव्यात्तं क्षुद्भयदं कुब्जं कुलनाशनं भवति।।७८।।
पीडाकरमतिपीडितमन्तर्विनतं भवेदभावाय।
बाह्यविनते प्रवासो दिग्भ्रान्ते दस्युभिः पीडा।।७९।।

स्वयमुद्घाटित आत्मनैवोद्घाटिते द्वारकपाटे उन्मादश्चित्तस्य भवति। स्वय पिहिते निपीडिते कुलस्य वंशस्य विनाश स्वय भवति। मानाधिके उक्तस्वप्रमाणादभ्यधिके द्वारे नृपभय राजभीतिर्भवति। नीचे प्रमाणादल्पे दस्युभय चौरभीतिर्व्यसन दु ख च भवति।।७७।।

द्वारस्योपरि यद्द्वार तन्न शिवाय न श्रेयसे भवति। यच्च सङ्कटं पृथुत्वेनाल्प तच्च न शिवायैव भवति। आव्यात्तमतिविपुल मुरजाकार क्षु य ददाति। कुब्जमस्पष्ट द्वार कुलनाशन वशक्षयावह भवति।।७८।।

अतिपीडितमुदुम्वरेणातिपीडित गृहस्वामिन पीडा करोति। अन्तर्गृहाभ्यन्तरे विनतं द्वारमभावाय मरणाय स्वामिनो भवति। बाह्यविनते बहिर्गते द्वारे प्रवासो भवत्यन्यदेशनिवास। दिग्भ्रान्ते दिक्स्थे अन्यां दिश प्रेक्षमाणे दस्युभिश्चौरै पीडा भवति।।७९।।

अत्रैव विशेषमाह—

मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरभिसन्दधीत रूपद्धर्या।
घटफलपत्रप्रमथादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात्।।८०।।

मूलद्वार प्रधानमिति यावत्। तच्चान्यैरपरैर्द्वारै रूपद्धर्या रूपसमृद्धया नाभिसन्दधीत न सन्धान कुर्यात्। एतदुक्त भवति—मूलद्वारस्य यादृशी रचना कृता, तादृशी नान्यद्वाराणा कार्येति। तच्च मूलद्वार मङ्गलै घटै कलशै फलै श्रीफलादिभि पत्रै पत्रलतादिभिर्वा प्रमथैर्गणै, आदिग्रहणात् सिहव्यालहसजीवजीवकैश्चिनुयाद् उपचित कुर्यात्।।८०।।

अथ कोणचतुष्टये गृहादीना ये दोषा निवसन्ति तास्तन्निवासिना च फलमाह—

ऐशान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्यैताः।
चरकी विदारिनामाऽथ पूतना राक्षसी चेति।।८१।।

पुरभवनग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः।
श्वपचादयोऽन्त्यजात्यास्तेष्वेव विवृद्धिमायान्ति॥८२॥

अथैशान्या चरकी, आग्नेय्या विदारिनामा, नैर्ऋते पूतना, वायव्ये राक्षसी चेत्येवं प्रकारा बहिष्कोणेषु निवसन्ति। शास्त्रान्तरेष्वष्टौ पठ्यन्ते—

स्कन्दोऽर्यमा जम्बुकाख्य पिलिपिञ्चस्तथापर।
प्राच्यादिदिक्चतुष्के तु निवसन्ति महाग्रहा॥

कोणेष्वाचार्योक्ता एव।

ऐशान्या चरकी प्रोक्ता स्कन्द प्राग्भागसस्थित.।
हौताशन्या विदारी च याम्या चैवार्यमा स्थित॥
पूतना नैर्ऋते ज्ञेया जम्बुक पश्चिमे स्थित।
राक्षसी चानिले कोणे पिलिपिञ्चस्तथोत्तरे॥

इत्याचार्योक्त पक्ष शोभन।

पुरभवनेति। पुर नगरम्। भवन गृहम्। ग्राम प्रसिद्ध। तेषा ये कोणाश्चत्वारस्तेषु [1]निवसता निवसमानाना दोषा भवन्ति। तेष्वेव कोणेषु श्वपचादय., श्वपचा डोमा। आदिग्रहणाच्चण्डालपुक्कसप्रभृतय। अन्त्यजात्याश्चर्मकारप्रभृतय। एते निवसमाना विवृद्धिमायान्ति वृद्धिमाप्नुवन्ति, नान्य इति॥८१-८२॥

अथ दिक्षु शुभाशुभान् वृक्षानाह—

याम्यादिष्वशुभफला जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते।
उदगादिषु प्रशस्ताः प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्था॥८३॥

एते तरवो वृक्षा याम्यादिषु दक्षिणाद्यासु दिक्षु प्रदक्षिणेन जाता अशुभफलदा। तद्यथा—प्लक्षो याम्याया दक्षिणस्यामशुभ। वट पश्चिमायाम्। उदुम्बर उत्तरस्याम्। अश्वत्थ पूर्वस्यामशुभ इति। एत एवोदगादिषूत्तराद्यासु दिक्षु प्लक्षवटोदुम्बराश्वत्था प्रशस्ता। प्लाक्ष उत्तरस्या शुभ। वट पूर्वस्याम्। उदुम्बरो दक्षिणस्याम्। अश्वत्थ पश्चिमाया शुभ इति। तथा च गर्ग —

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थ प्लक्ष दक्षिणतस्तथा।
न्यग्रोध पश्चिमे भागे उत्तरे चाप्युदुम्बरम्।

---

१. "कर्तरि कर्मव्यतिहारे" (१।३।१४) इति सूत्रेणात्रात्मनेपदम्। तदर्थस्त्वन्यस्य योग्यं निवास कुर्वतामिति। व्यत्युपसर्गयोगस्यानावश्यकतामभिप्रेत्येदमवधेयम्।

अश्वत्थे तु भय ब्रूयात् प्लक्षे ब्रूयात् पराभवम्।
न्यग्रोधे राजत पीडा नेत्रामयमुदुम्बरे॥
वट पुरस्ताद्धन्य स्याद् दक्षिणे चाप्युदुम्बर ।
अश्वत्थ पश्चिमे भागे प्लक्षस्तूत्तरतो भवेत् ॥इति॥८३॥

अधुनाऽरिष्टवृक्षद्वारेण गृहाणा पथिकान् वृक्षानाह––

आसन्नाः कण्टकिनो रिपुभयदाः क्षीरिणोऽर्थनाशाय।
फलिनः प्रजाक्षयकरा दारूण्यपि वर्जयेदेषाम् ॥८४॥
छिन्द्याद्यदि न तरूंस्तान् तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान्।
पुन्नागाशोकारिष्टबकुलपनसान् शमीशालौ ॥८५॥

कण्टकिन कण्टकिवृक्षा खदिरप्रभृतय आसन्ना निकटवर्तिनो रिपुभयदा शत्रुभीतिप्रदा। क्षीरिणोऽर्कादिय आसन्ना अर्थनाशाय भवन्ति। फलिनो वृक्षा आम्रप्रभृतय प्रजाक्षयकरा प्रजाना क्षय विनाश कुर्वन्ति, न केवलमेते आसन्ना अशुभदा भवन्ति, यावदेषामपि दारूणि काष्ठानि गृहार्थं वर्जयेत् ॥

यदि तान् कण्टकिवृक्षप्रभृतीस्तरून् वृक्षान् न छिन्द्यात् तदन्तरे तेषा मध्ये अन्यानपरान् पूजितान् वृक्षान् वपेत्। कास्तानित्याह––पुन्नागेति। पुन्नागा, अशोका, अरिष्टा, बकुला, पनसा । एतास्तथा शमीशालौ। एतेषामन्यतमे तत्रस्थे तज्जा दोषा न बाधन्ते ॥८४-८५॥

अथ प्रशस्तभूलक्षणमाह––

शस्तौषधिद्रुमलता मधुरा सुगन्धा
स्निग्धा समा न सुषिरा च मही नराणाम्।
अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां
धत्ते श्रियं किमुत शाश्वतमन्दिरेषु ॥८६॥

एवविधा भूर्नराणा पुरुषाणामध्वनि पथि श्रमविनोदमुपागताना श्रमापनयन प्राप्तानामपि क्षमाऽत्रावस्थितत्वादपि श्रिय लक्ष्मी धत्ते ददाति,किमुत शाश्वतमन्दिरेषु कि पुनर्ये शाश्वत स्थिर मन्दिर गृह कृत्वा तत्र निवसन्ति। शस्तौषधिद्रुमलता, शस्ता औषधयो जायाजयन्तीजीवन्तिजीवपुत्रा एवमादिका यत्र। द्रुमा वृक्षा याज्ञिका पलाशपिप्पलप्रभृतय । लताश्चूततततयश्च श्यामलताप्रभृतयश्च यस्याम्। या च भूर्मधुरा मृष्टस्वादा। सुगन्धा शोभनगन्धा। स्निग्धा सस्नेहा। समा सर्वत्र तुल्या निम्नोत्तुङ्गै रहिता। न सुषिरा अन्त सारा॥८६॥

अन्यद् गृहे शुभफल सन्निवेशवशेनाह—

सचिवालयेऽर्थनाशो धूर्तगृहे सुतवधः समीपस्थे।
उद्वेगो देवकुले चतुष्पदे भवति चाकीर्तिः॥८७॥
चैत्ये भयं ग्रहकृतं वल्मीकश्वभ्रसङ्कुले विपदः।
गर्त्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धनविनाशः॥८८॥

सचिवालये मन्त्रिगृहे समीपस्थे निकटवर्तिनि अर्थनाशो धनविनाश। धूर्त परवञ्चनादक्ष। धूर्तगृहे समीपस्थे सुतवध पुत्रमरणम्। देवकुले सुरगृहे समीपस्थे उद्वेगश्चित्तखेद। चतुष्पथे चत्वार पन्थानो यत्र तस्मिश्चाकीर्तिर्लोकापवाद॥

चैत्य इत्यनेन चैत्यवृक्षा परिगृह्यन्ते। चैत्यवृक्षे आसन्ने भय ग्रहकृत ग्रहोत्पन्ना भीतिर्गृहभर्तुर्भवति। ग्रहा भूतानि। तथा च बृहस्पतिराह—

चैत्यवृक्षेषु भूतेभ्य कृच्छ्रावासः पुरा (्यम्।
अरतिस्त्वभिवर्धेत निविष्टै कण्टकिद्रुमै॥ इति।

चैत्यवृक्ष कल्पवृक्ष। तथा च पुराणे—

मन्दरस्य गिर शृङ्गे महावृक्ष स केतुराट्।
आलम्बशाखाशिखर कदम्बश्चैत्यपादप॥इति।

वल्मीकसङ्कुले वल्मीकावृते भूभागे। श्वभ्रसङ्कुले च श्वभ्रावृते समीपस्थे विपदो व्यापदो भवन्ति। गर्ता प्रसिद्धा चिता तस्या समीपवर्तिन्या पिपासा तृषा भवति। कूर्माकारे भूभागे समीपस्थे धनविनाशो वित्तक्षयो भवति॥८७-८८॥

अथापरं भूमिलक्षणमाह—

उदगादिप्लवमिष्टं विप्रादीना प्रदक्षिणेनैव।
विप्रः सर्वत्र वसेदनुवर्णमथेष्टमन्येषाम्॥८९॥

विप्रादीना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणामुदगादिप्लव प्रदक्षिणेन भूभागेनेष्ट शुभम्। प्लवशब्देन निम्नत्वमुच्यते। तद्यथा—उदक्प्लवा भूर्ब्राह्मणाना प्रशस्ता। पूर्वप्लवा क्षत्रियाणाम्। दक्षिणप्लवा वैश्यानाम्। पश्चिमप्लवा शूद्राणाम्। विप्रो ब्राह्मण सर्वत्र सर्वस्या भूमौ वसेदुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमप्लवायामिति। अन्येषा क्षत्रियादीनामनुवर्णनमथेष्ट वर्णानुक्रमेण शोभनम्। तद्यथा—पूर्वप्लवा दक्षिणप्लवा पश्चिमप्लवा क्षत्रियाणाम्। दक्षिणप्लवा पश्चिमप्लवा वैश्यानाम्। पश्चिमप्लवा शूद्राणामेवेति॥८९॥

अथ भूमेर्विधानवशेन शुभाशुभमाह—

गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम्।
यद्यूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं यत्॥९०॥

गृहमध्ये भवनान्तर्हस्तमित समप्रमाण श्वभ्रमवट खात्वा समन्ततः परिवर्तुल हस्तायत हस्तमात्रगम्भीर पुनर्भूय परिपूरित तयैव मृत्तिकया यद्यून भवति, तदानिष्टमशुभ समे सम न शुभ नाप्यशुभमित्यर्थ । यदधिक भवति तद्धन्य शुभमित्यर्थ ॥९०॥

अन्यदप्याह—

श्वभ्रमथवाऽम्बुपूर्णं पदशतमित्वा गतस्य यदि नोनम्।
तद्धन्यं यच्च भवेत् पलान्यपामाढकं चतुःषष्टिः॥९१॥

अथवा श्वभ्रमवट पूर्वोक्तमेवाम्बुना जलेन परिपूर्ण कृत्वा तत पदशत क्रमशतमित्वा गत्वा तत पुनरागत्य यदि तज्जलमून न भवति तद्धन्य शुभमिति, अन्यथा अधन्यम्। अथवा यत्र मृत्तिकानामाढकमपामम्बूना चतुषष्टि पलानि भवेत्तद्धन्यमेव। एतदुक्त भवति—भूमौ मृतिका सगृह्य अवटनिर्गता तया आढक-मापूर्य तोलयेत्। तद्यदि चतुषष्टि पलानि भवन्ति तद्धन्य नान्यथेति। तथा च पराशर —

"निमेषशतमतीत्याखातश्वभ्रगतजलगता चारिणी समुद्धृतामापूर्यमाणा-मतिरक्ता मृद चतुषष्टिपलाढका तुल्या च" इति॥९१॥

अन्यदप्याह—

आमे वा मृत्पात्रे श्वभ्रस्थे दीपवर्तिरभ्यधिकम्।
ज्वलति दिशि यस्य शस्ता सा भूमिस्तस्य वर्णस्य॥९२॥

अथवा आमे अपक्वे मृत्पात्रे मृन्मये भाण्डे श्वभ्रस्थे श्वभ्रान्तरगते, तत्र वर्णनामचिह्नैश्चतस्रो दीपवर्तीर्दत्वा ज्वालयेत्, तुल्यकाल ताश्च समा समा. कार्या । यस्य वर्णस्य दिश्यभ्यधिक चिरकाल दीपवर्ती ज्वलति, तस्यैव वर्णस्य सा भू. शस्ता शुभा नान्यस्येति॥९२॥

अन्यदप्याह—

श्वभ्रोषितं न कुसुमं यस्य प्रम्लायतेऽनुवर्णसमम्।
तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मिन् मनो रमते॥९३॥

अथवा अनुवर्णसम ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयस्यानुवर्ण सितरक्तपीतकृष्ण-चिह्नितमेकजातीय कार्यमित्यर्थ । कुसुम पुष्पमनुवर्णसम श्वभ्रोषित रात्रौ श्वभ्रे स्थित कृत्वा, ततो द्वितीयदिने यस्य वर्णस्य सबन्धि कुसुम न प्रम्लायते न शुष्यति, तत्स्थान तस्यैव वर्णस्य शुभदम्। अथवा यस्य वर्णस्य यस्मिन् भूभागे मनश्चित्त रमते, तत्र तस्यैव शुभद न तत्रैव विचार कार्य इत्यर्थ । तथा चात्र गर्ग —

या यस्य राशिता भूमेर्भवेत् तु गृहकर्मणि।
तस्या श्वभ्र खनेर्मध्ये हस्तमात्र समन्तत ॥
तच्छ्वभ्र पूरयेत् तेन पाशुना सुविचक्षण ।
वर्धमाने च वृद्धि स्याद्धीयमाने विगर्हिता॥
साम्ये साम्य विनिर्दिष्टमथवाऽन्यद्विचारणम्।
पूरयित्वाऽथवा श्वभ्र मृद्भिः क्रमशत व्रजेत्॥
पूर्ण स्यादागम यावत् सा भूमिस्तु प्रशस्यते।
तस्मिन् वा धारयेच्छ्वभ्रे चित्र मान्यमनुक्रमात्॥
यच्चिरान्म्लायते माल्य तद्वर्णं तत्र चावसेत्।
आमे वा मृन्मये पात्रे दीपवर्तिचतुष्टयम्॥
यस्या दिशि प्रज्वलति चिर तस्यैव सा शुभा॥ इति॥९३॥

अथान्यद् भूमिलक्षणमाह—

सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः।
गन्धश्च भवति यस्यां घृतरुधिरान्नाद्यमद्यसमः॥९४॥
कुशयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही।
ह्यनुवर्ण वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च॥९५॥

विप्रादीना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां सितरक्तपीतकृष्णा यथाक्रमेण भूमि प्रशस्यते। श्वेतवर्णा ब्राह्मणाना भू प्रशस्ता। रक्तवर्णा लोहिता क्षत्रियाणाम्। पीतवर्णा हरिता वैश्यानाम्। कृष्णवर्णा शूद्राणाम्। घृतसमगन्धा ब्राह्मणानाम्। रुधिरसमगन्धा क्षत्रियाणाम्। अन्नसदृशगन्धा वैश्यानाम्। मद्यसदृशगन्धा शूद्राणाम्॥

कुशयुक्ता दर्भसयुक्ता भूमिर्विप्राणा शुभदा। शरै काण्डैर्बहुला सयुक्ता क्षत्रियाणाम्। दूर्वा शाद्वलम्, दूर्वायुता वैश्यानाम्। काशावृता शूद्राणाम्। एव क्रमेण भू प्रशस्ता। तथा मधुरकषायाम्ऽकटुका चानुवर्ण वृद्धिकरी। मधुरा ब्राह्मणानाम्। कषाया क्षत्रियाणाम्। आम्ला वैश्यानाम् । कटुका शूद्राणामिति। तथा च गर्गः—

मधुरा दर्भसंयुक्ता घृतगन्धा च या मही।
उत्तरप्रवणा चेति ब्राह्मणानां तु सा शुभा॥
रक्तगन्धा कषाया च शरवीरेण संयुता।
रक्ता प्राक्प्रवणा ज्ञेया क्षत्रियाणां तु सा मही॥
दक्षिणप्रवणा भूमिर्याम्लिा दूर्वाभिरन्विता।
अन्नगन्धा च वैश्यानां पीतवर्णा प्रशस्यते॥
पश्चिमप्रवणा कृष्णा विकुण्ठा काशसंवृता।
मद्यगन्धा मही धन्या शूद्राणां कटुका तथा॥इति॥९४-९५॥

अधुना गृहप्रारम्भे विधानमाह—

कृष्टां प्ररूढबीजां गोऽध्युषितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च।
गत्वा महीं गृहपतिः काले सांवत्सरोद्दिष्टे॥९६॥
भक्ष्यैर्नानाकारैर्दध्यक्षतसुरभिकुसुमधूपैश्च।
दैवतपूजां कृत्वा स्थपतीनभ्यर्च्य विप्रांश्च॥९७॥
विप्रः स्पृष्ट्वा शीर्षं वक्षश्च क्षत्रियो विशश्चोरू।
शूद्रः पादौ स्पृष्ट्वा कुर्याद्रेखां गृहारम्भे॥९८॥

कृष्टां हलविलिखिताम्। प्ररूढबीजां संहितव्रीहिकां कृष्टायामुप्तं बीजं संजातं यस्याम्। गोऽध्युषितां गावोऽध्युषिता निवासिता यस्याम्। ब्राह्मणैश्च सह तां प्रशस्तां प्रशंसिताम्। गोब्राह्मणास्तत्र रात्रिमेकामुषिता इत्यर्थः। एवं कृते शुद्धिर्भूमेर्भवति। तथा चोक्तम्—

सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन वा।
गवां च संनिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः॥

एवंविधां भूमिं गृहपतिर्गृहस्वामी सांवत्सरोद्दिष्टे दैवज्ञोक्ते काले समये सर्वगुणसहिते निरुपहते गत्वा॥९६॥

नानाकारैर्बहुभिर्भक्ष्यैरपूपमोदकैर्लोपिकाप्रभृतिभिः। तथा दध्ना, अक्षतैश्च यवैः, सुरभिभिः सुगन्धैः, कुसुमैः पुष्पैः, धूपैश्च सुगन्धैर्दैवतपूजां दैवतानां पूजामर्चां क्षेत्रपतेश्च कृत्वा विधाय, ततः स्थपतीन् विप्रान् ब्राह्मणांश्चाभ्यर्च्य सम्पूज्य॥९७॥

विप्रः स्पृष्ट्वा शीर्षमिति। गृहपतिर्विप्रो ब्राह्मणो यदि भवति तदा शीर्षं स्वमूर्धानं स्पृष्ट्वा येन केनचिदभीष्टेन वस्तुना यथाचरितां रेखां कुर्यात्। एवं

क्षत्रियो वक्ष स्पृष्ट्वा, वैश्यश्चोरू स्पृष्ट्वा, शूद्र पादौ स्पृष्ट्वा गृहारम्भे रेखा कुर्यात् ॥९८॥

तस्या कृताया लक्षणमाह—

अङ्गुष्ठकेन कुर्यान्मध्याङ्गुल्याऽथवा प्रदेशिन्या।
कनकमणिरजतमुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम् ॥९९॥
शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्बन्धो लोहेन भस्मनाग्निभयम्।
तस्करभयं तृणेन च काष्ठोल्लिखिता च राजभयम् ॥१००॥
वक्रा पादालिखिता शत्रुभयक्लेशदा विरूपा च।
चर्माङ्गारास्थिकृता दन्तेन च भर्तुरशिवाय ॥१०१॥
वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणं सम्पदो विनिर्देश्याः।
वाचः परुषा निष्ठीवितं क्षुतं चाशुभं कथितम् ॥१०२॥

ता रेखां यदि गृहपतिरङ्गुष्ठकेन कुर्यात्, मध्याङ्गुल्याऽथवा प्रदेशिन्या वा ज्येष्ठाङ्गुल्यङ्गुष्ठद्वितीया प्रदेशिनी, तृतीया मध्यमा, चतुर्थ्यनामिका, पञ्चमी कनिष्ठिका, कनकेन सुवर्णेन, मणिना वा रजतेन रूप्येण, मुक्ताभिर्वा, दध्ना, फलेन श्रीफलादिना, कुसुमेन पुष्पेण वा, अक्षतैर्यवैर्वा, एतेषामन्यतमेन यदि वा करोति, तदा शुभ भर्तु शुभ करोति ॥९९॥

शस्त्रेणेति। ता रेखा यदि शस्त्रेण करोति, तदा शस्त्रणैव गृहपतेमृत्यु। एव लोहेन बन्धो बन्धनम्। भस्मना अग्निभय वह्निभीतिम्। तृणेन व तस्करभय चौरभीतिम्। काष्ठेनोल्लिखिता रेखा राजभयं राजभीति करोति ॥१००॥

वक्रा अस्पष्टा पादेनालिखिता च या रेखा सा शत्रुभय रिपुभीति क्लेशांश्च ददाति। विरूपा च या रेखाऽदृश्याऽथवा चित्तदृगाह्लादिनी न भवति साऽपि च शब्दाच्छत्रुभयक्लेशदा।—चर्मणा अङ्गारकेण वाऽस्थ्ना दन्तेन वा कृता रेखा भवति, तदा भर्तुर्गृहस्वामिनोऽशिवाय न श्रेयसे भवति ॥१०१॥

अपसव्येन स्वासव्येन स्वादक्षिणेन लिखिता वैर करोति। प्रदक्षिणेन या च लिखिता तया सम्पद समृद्धयो निर्देश्या वक्तव्या। वामभागाद् दक्षिणभागे दक्षिणे नीयते सा प्रदक्षिणगता रेखा। तथा च प्रश्नकाले वाचो गिर परुषा रूक्षा असङ्गतियुक्तिवादिन्य। निष्ठीवित श्लेष्मत्यागो मुखात् सद्य। क्षुत च नासाशब्द। गृहारम्भकाले अशुभमनिष्ट कथितमुक्तम् ॥१०२॥

अधुना शल्यज्ञान विवक्षुरादावेव तत्र विधानमाह—

अर्द्धनिचित कृतं वा प्रविशन् स्थपतिर्गृहे निमित्तानि।
अवलोकयेद् गृहपतिः क्व संस्थितः स्पृशति किं चाङ्गम् ॥१०३॥

रविदीप्तो यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परुषरवम् ।
संस्पृष्टाङ्गसमानं तस्मिन् देशेऽस्थि निर्देश्यम् ॥१०४॥

गृह वेश्म अर्धनिचितमर्धकृत कृत वा नि शेष रचित तत्र प्रविशन्नन्तर्विशन् स्थपतिर्वर्धकि प्रविश्य निमित्तानि चिह्नान्यवलोकयेत् पश्येत् । गृहपतिर्गृहस्वामी क्व सस्थित, कस्मिन् स्थाने समवस्थितो वास्तुनरस्य कस्मिन्नवयवे स्थित, कि चाङ्गं स्वावयव स्पृशति ॥

एतदप्यवलोकयेद्रविदीप्त इति । अत्र तावद्दीप्तदिग्लक्षण व्याख्यायते। तद्यथा—सूर्योदयात् प्रभृति दिनस्य प्रथमप्रहर यावत् तावदैशानी दिगङ्गारिणी पूर्वा दीप्ता आग्नेयी धूमिता शेषा शान्ता पञ्च। तत प्रहरादूर्ध्व प्रहरद्वय यावत् तावत् पूर्वाऽङ्गारिणी आग्नेयी दीप्ता, याम्या धूमिता, शेषा शान्ता । तत प्रहर-द्वयादूर्ध्व प्रहरत्रय यावदाग्नेयी दिगङ्गारिणी याम्या दीप्ता, नैर्ऋती धूमिता, शेषा. शान्ता । तत प्रहरत्रयादूर्ध्व सूर्यास्त यावत् तावद् याम्याङ्गारिणी नैर्ऋती दीप्ता, पश्चिमा धूमिता, शेषा शान्ता । ततोऽस्तमयादूर्ध्व रात्रौ प्रथमप्रहर यावन्नैर्ऋती दिगङ्गारिणी, पश्चिमा दीप्ता, वायव्या धूमिता, शेषा शान्ता । ततो रात्रिप्रहरोर्ध्व प्रहरद्वय यावत् तावत् पश्चिमा दिगङ्गारिणी, वायव्या दीप्ता, उत्तरा धूमिता, शेषा शान्ता । तत प्रहरद्वयादूर्ध्व रात्रौ प्रहरत्रय यावत् तावद्वायव्या दिगङ्गारिणी, उत्तरा दीप्ता, ऐशानी धूमिता, शेषा शान्ता । ततो रात्रौ प्रहरत्रयादूर्ध्व सूर्योदय यावत् तावदुत्तरा दिगङ्गारिणी, ऐशानी दीप्ता, पूर्वा धूमिता, शेषा पञ्च शान्ता इति। तस्मिन् काले गृहप्रवेशसमये शकुनि पक्षी रविवशेन तत्काले या दीप्ता तस्या दिशि स्थित सूर्याभिमुखश्च यदि परुषरव रूक्षशब्द च विरौति, तदा सस्पृष्टाङ्गसमान गृहपतिना स्वकीय यदङ्ग स्पृष्ट तत्समान तदङ्गसम्भूत तस्मिन् देशे यत्र गृहपति स्थितस्तत्रास्थि निर्देश्य वक्तव्यम्। अत्र प्रमाणमाचार्येण नोक्तम्। ननूक्तमेव-मुच्यते—सस्पृष्टाङ्गसमानमित्यनेन ज्ञापयति। यत् तदङ्ग स्पृष्ट तत्प्रमाणे भूभागे शल्य स्थितमिति ज्ञेयम्। उक्तमागमान्तरे—

पृच्छाकाले गृहस्वामी यदङ्ग स्पृशति स्वकम्।
भुवो हस्तप्रमाणेन शल्य ब्रूयात्तदङ्गजम् ॥इति॥१०३-१०४॥

अन्यदप्याह—

शकुनसमयेऽथवाऽन्ये हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाशन्ते ।
तत्प्रभवमस्थि तस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति ॥१०५॥

शकुनसमये निमित्तकाले, अथवाऽन्येऽपरे प्राणिनो हस्त्यश्वश्वादय,

हस्ती गज, अश्वस्तुरग, श्वादय श्वा मारमेय, आदिग्रहणादुष्ट्रकाजाविक-मार्जारप्रभृतय । एते यद्यनुवाशन्ते शब्द कुर्वन्ति। एतेषामन्यतमो निमित्तकाले रविदीप्तो यदि वाशते, तदा तस्मिन् स्थाने गृहभर्त्रधिष्ठितेऽङ्गे तत्प्रभव तत्प्राणिजात तदङ्गसम्भूतमेव गृहपतिमस्पृष्टाङ्गसमानमेवास्थि वक्तव्यम्। प्रमाण प्राग्वदिति ॥१०५॥

अन्यदप्याह––

सूत्रे प्रसार्यमाणे गर्दभरावोऽस्थिशल्यमाचष्टे।
श्वशृगाललङ्घिते वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम्॥१०६॥

सूत्रे प्रसार्यमाणे यदि गर्दभस्य खरस्य रव शब्द श्रूयते, तदा अस्थिशल्य-माचष्टे कथयति। अथवा शुना शृगालेन वा लङ्घिते अतिक्रामिते तत्प्रभवमस्थिशल्य विनिर्देश्य वक्तव्यम्। गृहभर्तुरधिष्ठिते स्थाने सस्पृष्टाङ्गसमान प्रमाण प्राग्व-दिति ॥१०६॥

अथ शुभमाङ्गल्यज्ञानमाह––

दिशि शान्तायां शकुनिर्मधुरविरावी यदा तदा वाच्यः।
अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा॥१०७॥

तत्काले शान्ताया दिशि यदि शकुनि पक्षी मधुरविरावी मधुर विरौति, तदा तस्मिन् स्थाने यत्र शकुनि स्थितस्तत्रार्थो वाच्यो धन वक्तव्यम्। अथवा गृहेश्वरेण गृहपतिना वास्तुनरस्य यदङ्गमधिष्ठित तत्र वाच्य इति। हस्तविज्ञान प्राग्वदिति यदुक्त सस्पृष्टाङ्गसमानमिति।

तत्र तावत्प्रथम भूमिनिखनने यावदङ्ग गृहभर्तुरुत्थितस्योर्ध्वबाहोर्निमज्जते, तावत्प्रमाणेन तच्छल्य वक्तव्यम्। तथा च गर्ग ––

प्रश्नकाले गृहपति कस्मिन्नङ्गे समास्थित ।
किमङ्ग सस्पृशेद्वापि व्याहरेद्वा शुभाशुभम्॥
विलोक्य स्थपति पूर्वं पश्चाच्छल्य विचारयेत्।
शङ्खभेरीमृदङ्गाना पटहाना च नि स्वना ॥
दध्यक्षताना पुष्पाणा फलाना दर्शनानि च।
प्रष्टुश्च प्रवदेच्छल्यं वास्तुज्ञानविशारद ॥
दीपदिक्संस्थित पक्षी विरौति परुषं रवम्।
स्पृष्टाङ्गसदृशं शल्य तस्य स्थाने विनिर्दिशेत्॥

निखनेदवनि तत्र तदङ्ग ब्रुडते यथा।
गृहनाथस्य तत्राध शल्य निसशय वदेत्॥
प्रश्नकाले गजो गौर्वा तुरगो गर्दभोऽपि वा।
उष्ट्रो वा सारमेयो वा मार्जारश्छागरोऽपि वा॥
य प्राणी व्याहरेत् तत्र तद्भव शल्यमादिशेत्।
प्रमाण तस्य वक्तव्य पूर्वोक्तविधिना तत ॥इति॥१०७॥

अथान्यच्छुभाशुभज्ञानमाह—

सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाङ्मुखे महान् रोगः।
गृहनाथस्थपतीनां स्मृतिलोपे मृत्युरादेश्यः॥१०८॥
स्कन्धाच्च्युते शिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते कुम्भे।
भग्नेऽपि च कर्मिवधश्च्युते कराद् गृहपतेर्मृत्युः॥१०९॥

सूत्रे प्रसार्यमाणे यदि सूत्रच्छेदो भवति, तदा गृहपतेर्मृत्युर्भवति। तथा कीलके निखनमाने अवाङ्मुखे अधोमुखे गते महान् रोगो गृहभर्तुर्भवति। तथा गृहनाथस्य वेश्मप्रभो स्थपतीना वर्धकिना च स्मृतिलोप स्मृतिभ्रशो यदा भवति, तदा तेषामेव मृत्युरादेश्यो वक्तव्य ॥१०८॥

कुम्भे घटे आनीयमाने स्कन्धादसाच्च्युते चलिते शिरोरुग् गृहपतेर्भवति, तथा अपवर्जिते अधोमुखे गते कुलोपसर्ग कुलस्योपद्रवस्तस्यैव, तथा भग्ने कुम्भे कर्मिवध कर्मकाराणा वधो मरण भवति। कराद्धस्ताच्च्युते पतिते कुम्भे गृहपतेर्मृत्युर्मरण भवति॥१०९॥

अथ शिलान्यासप्रदर्शनार्थमाह—

[1]दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिला न्यसेत् प्रथमम्।
शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः॥११०॥
छत्रस्रगम्बरयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः।
स्तम्भस्तथैव कार्यो द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन॥१११॥

दक्षिणपूर्वे कोणे आग्नेयदिशि स्रग्गन्धधूपाम्बरोपहारहिरण्यमद्यमासादिभि पूजामर्चा कृत्वा प्रथममादौ शिला न्यसेत् स्थापयेत्। शेषा अन्या शिला प्रदक्षिणेन न्यास्या। एतदुक्त भवति—प्राग्दक्षिणस्या दिशि शिलान्यास कृत्वा, ततो दक्षिणस्याम्,

---

१. उत्तरपूर्वे—इति पाठान्तरम्।

ततो नैर्ऋत्याम्, तत पश्चिमायाम्, ततो वायव्याम्, तत उत्तरस्याम्, तत ऐशान्याम्, तत पूर्वस्या दिशि शिलान्यास कुर्यादिति। केचिदुत्तरपूर्वे कोणे कृत्वा पूजा शिला न्यसेत् प्रथममिति पठन्ति। उत्तरपूर्वे चैशानकोणे प्रथम शिलान्यास कृत्वा, तत शेषा प्रदक्षिणेन न्यास्या इत्येतल्लोके स्थपतिषु दृश्यत इति। स्तम्भाश्चैव समुत्थाप्या, एवमनेनैव प्रकारेण स्तम्भा समुत्थाप्या, यथा शिलान्यास कृतस्तथा स्तम्भानामुत्थापन कार्यमिति ॥

स्तम्भद्वाराणा विशेषफलमाह—स्तम्भश्छत्रेणातपत्रेण स्रग्भिर्मालाभिरम्बरैर्युत । तथा कृतधूपविलेपनो दत्तधूपो दत्तानुलेपन समुत्थाप्य । तथैव तेनैव प्रकारेण प्रयत्नेन द्वारोच्छ्राय कार्य । एतदुक्त भवति—यथा छत्रस्रगम्बरयुत कृतधूपविलेपनस्तम्भ उत्थाप्यस्तथा द्वारमप्युत्थापनीयमिति। तथा च गर्ग.—

शिलाविन्यासकाले तु सम्भाराश्चोपकल्पयेत्।
समुद्रजानि रत्नानि सुवर्ण रजत तथा॥
सर्वबीजानि गन्धाश्च शरान् दर्भास्तथैव च।
शुक्लान् सुमनस. सर्पि केतकी मधुरोचनाम्॥
आमिषं च तथा मद्य फलानि विविधानि च।
क्षीरोदन पूर्णकुम्भान् कोणे कोणे प्रदापयेत्॥
नानाविधानि भक्ष्याणि पानानि विविधानि च।
हुत्वाऽग्नि विधिवत् काले मुहूर्ते चोपपादिते॥
गृहकोणेषु सर्वेषु पूजा कृत्वा विधानत ।
तत पुण्याहघोषेण शिलान्यास प्रकल्पयेत्॥
ऐशानमादित. कृत्वा प्राग्दाक्षिण्येन विन्यसेत्।
अनेनैव विधानेन स्तम्भद्वारावरोहणम्॥
वास्तुविद्याविधानज्ञ कारयेत् सुसमाहित ।
शिलाविन्यासमन्त्रोऽय निर्दिष्टो मुनिभि पुरा॥
नन्दे नन्दाय वासिष्ठे वसुभिश्च हितप्रजे।
सुचिरे नन्ददे नन्दे वासिष्ठे रम्यता गृहे॥
भद्रे काश्यपदायादे पूजन भद्रमावह।
सुभगे सुव्रते देवि गृहे काश्यपि रम्यताम्॥
जये भार्गवदायादे प्रजाना भद्रमावह।
भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम्॥

सर्वबीजसमायुक्ते सर्वगन्धौषधैर्वृते।
प्रजापतिसुते देवि सुखदाऽस्तु महीसुते॥
पूर्णेऽङ्गिरसदायादे पूर्णकामा प्रजा कुरु।
पूजिते परमाचार्ये गन्धमाल्यैरलङ्कृते॥
अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेरङ्गिरस सुते।
इष्टके त्व प्रयच्छेष्ट प्रतिष्ठा गृहिण कुरु॥
ग्रामस्वामिपुरस्वामिगृहस्वामिपरिग्रहे।
मनुष्यपशुहस्त्यश्वधनवृद्धिकरी भव॥ इति।

अत्रास्माभि क्रमेण शङ्कुप्रतिष्ठालक्षण प्रसङ्गेन लिख्यतेऽन्यशास्त्रात्। तत्र शङ्कुलक्षणम्—

स्निग्धादिभूभागसमुत्थिताना न्यग्रोधविल्वद्रुमखादिराणाम्।
शमीवटोदुम्बरदेवदारुक्षीरिस्वदेशोत्थफलद्रुमाणाम्॥
उपोषित शिल्पिजनस्त्वथैषा मध्यात्तु तीक्ष्णेन कुठारकेण।
भित्वा ततो दिक्पतिनोत्तरस्या शुभे च लग्ने परिगृह्य शङ्कुम्॥
करप्रमाण परतश्चतस्रस्तदर्धमानेन ततोऽनुगृह्य।
नीत्वा न्यसेत् ताश्च गृहे तु तावद्यावत् प्रतिष्ठासमयोऽस्य शङ्को॥
नन्देति सूक्ति कथितैशकोणे हुताशनाख्ये सुभगेति चान्या।
सुमङ्गली नैर्ऋतभागसस्था भद्रकरी मारुतकोणयाता॥
वृषाश्वपुन्नागपदाङ्किताना नन्दादिकाना क्रमश शिलानाम्।
अखण्डिताना सुदृढीकृताना सुलक्षणाना ग्रहण निरुक्तम्॥
कूर्मोऽथ शेषो हि जनार्दन श्रीर्ध्रुवश्च मध्ये भवनस्य सस्था।
द्वाराधिपा दिक्पतयो गजाश्च सम्पूजनीया बलिभि सुमन्त्रै॥
स्नानार्घ्यमाल्याम्बरधूपलेपैर्बल्यौपहारै प्रतिपूज्य शङ्कुम्।
ध्रुवे शिलायाश्च तत खनित्वा शङ्कु प्रतिष्ठाप्य तथा च कुम्भम्॥
लाजाक्षतव्रीहिसपञ्चगव्यमध्वाज्ययात परिपूर्य सम्यक्।
ऋग्भिस्तथैश विधिवत् प्रकुर्याद्धोमो ध्रुवादुत्तरतस्तु कार्य॥

अथ लग्नशुद्धि—

धनुर्वणिग्गोयुगनारिकुम्भे वास्तुप्रतिष्ठाकरण प्रधानम्।
एतच्चतुर्थ गृहसज्ञमृक्ष जलो[illegible]व तच्छुभमुद्दिशन्ति॥
असम्भवे शुक्रशशाङ्कयोगाज्जलाश्रय प्राहुरतीन्द्रियज्ञा।
एषा नवाशेऽन्यगृहे शुभर्क्षे कर्तुर्व्ययाष्टत्रिककोणवर्जे॥

केन्द्रत्रिकोणज्वलनाख्यलाभार्थावस्थितेष्वीज्यसितेन्दुजेषु ।
गृह समृद्ध सुदृढ जनाढ्य व्यये तृतीये ज्ञगुरू समृद्धौ ॥
वाच्य तथा सूर्यकुजार्कजेषु तृतीयषष्ठायगतेषु नित्यम्।
शेषेष्वतोऽन्येषु विशेषतस्तु चौराग्निदाहक्षतरोगजाड्यम् ॥
लग्नात्तृतीयाम्बुषडायगेन्दौ कार्यं गृह स्त्रीधनधान्यदासै ।
अभीष्टमन्येषु गतोऽन्यथातो धिष्ण गृह चात्र गुणातिरिक्तम् ॥
प्रवेश एव भवनस्य कार्यो विप्रादिकाना यदुदीरित प्राक्।
किन्त्वत्र गोजाविकवाहनाना विना स्थिरै. स्वाष्टसमै प्रवेश. ॥

अथ वैदिकमन्त्रा —

ध्रुवे वास्तुनरे चैव द्वाराणा ग्रन्थिषु स्मृतान्।
वैदिकाश्चैव मन्त्राश्च प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश. ॥
कूर्मे मन्त्रमयो यज्ञो वर्धतां बलिकर्मणि।
शेषे नमोऽस्तु सर्पेभ्य इदं विष्णुर्जनार्दने ॥
तव श्रियो श्रिये यान्तु ध्रुवाद्यास्तु ध्रुवे स्मृतम्।
सविता श्रिय. प्रसविता शङ्कोराहुर्मनीषिण. ॥

अथ शङ्कुदेवता.—

ब्रह्मणे ब्रह्मजज्ञानमर्यम्णे यान्तु अर्यमम्।
सविता श्रिय प्रसविता तथैवेति विवस्वत. ॥
इन्द्रस्येन्द्रो मय वाच्य मित्रे मित्राञ्जन स्मृतम्।
तथा मृडानो रुद्रोऽथ रुद्रस्य परिकीर्तितम् ॥
भूधराय इहैवैधि रम्भराय हर्यं महत्।
प्रोक्ता वास्तुनरस्यैव देवताश्च त्रयोदश ॥
ये देवा हि चतुर्दिक्षु द्वाराणा मन्त्रसग्रहे।
नक्षत्राणां पुरा प्रोक्त सूक्तीनामधुना शृणु ॥
यो रुद्रोऽग्नौ तु नन्दिन्यामाहुत्य शुभगाय च।
सुमङ्गली. सुमङ्गल्या भद्रंकर्णीति भद्रिका ॥
एतेषा बलयो वक्ष्ये हविष पायस दधि।
मोदकाज्यपयोव्रीहिलाजाक्षतफलानि च ॥
ध्रुवादुत्तरतो होममनादेश्यं तु कारयेत्।
तव श्रियादिमन्त्रैस्तु हुनेदाज्यं समाहित ॥

एव प्रवेशकाले तु स्थालीपाकसमो हि स ।
मन्त्रैर्होमस्तु सूक्तीना पञ्चरङ्गप्रवाहण ॥
ये देवादिकरण्डाश्च काण्डात्काण्डात्प्ररोहणम् ।
ततो युवा सुधामेति वाचनीय प्रदक्षिणम् ॥
पाद्यमर्घ्यादिक यत्तु शान्तिकल्पेन दर्शितम् ।
तदिहापि ग्रहीतव्य सर्वमेतच्छ्रुतार्थकम् ॥
एव देवालये शान्तौ दीक्षायज्ञादिसर्वत. ॥
स्वतन्त्रोक्तेन वक्तव्य निर्माणस्य प्रवेशनम् ॥इति॥ ११०-१११॥

अथ स्तम्भादीना प्राणिषूपविष्टेषु तस्मिश्च कम्पितपतितदु स्थिते सति फलमाह––

विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च तथा।
शक्रध्वजसदृशफलं तदेव तस्मिन् विनिर्दिष्टम् ॥११२॥

विहगा पक्षिण । आदिग्रहणात् सरीसृपमधुमक्षिकाप्रभृतयो ग्रहीतव्या । स्तम्भषु द्वारेषु वा विहगादिभिरवलीनै श्लिष्टैस्तेषु सलग्नैरित्यर्थ । तथा स्तम्भादिभिराकम्पितैश्चलितै पतितैर्वा अधोगतैश्च शक्रध्वजसदृशफलम्। शक्रध्वज इन्द्रध्वजे शुभाशुभे यत् फलमुक्त तदेव स्तम्भादौ विनिर्दिष्टमुक्तमिति। तथैन्द्रध्वजे––

[1]क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कै केतुस्थितैर्महदुशन्ति भय नृपस्य।
चाषेण चापि युवराजभय वदन्ति श्येनो विलोचनभय निपतन् करोति॥
छत्रभङ्गपतने नृपमृत्युस्तस्करान् मधु करोति निलीनम्।
हन्ति चाप्यथ पुरोहितमुल्का पार्थिवस्य महिषीमशनिश्च॥
राज्ञीविनाश पतिता पताका करोत्यवृष्टि पिटकस्य पात ।
मध्याग्रमूलेषु तु केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिक्षितिपालपौरान्॥
धूमावृते शिखिभय तमसा च मोहो
व्यालैश्च भग्नपतितैर्न भवन्त्यमात्या ।
ग्लायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्यान्
भङ्गे तु बन्धकिवध कथित कुमार्या ॥
रज्जूत्सङ्गच्छेदने बालपीडा राज्ञो मातु पीडन मातृकाया ।
यद्यत् कुर्युश्चारणा बालका वा तत्तत् तादृग्भावि पाप शुभ वा॥ इति।
इत्यत्र यदुक्त तत्सर्व गृहपतेर्वक्तव्यमिति॥ ११२॥

१. द्रष्टव्यमस्यैव ग्रन्थस्य ४६२ पृष्ठम्।

अथ वास्तुनो विशेषमाह—

प्रागुत्तरोन्नते धनसुतक्षयः सुतवधश्च दुर्गन्धे ।
वक्रे बन्धुविनाशो न सन्ति गर्भाश्च दिङ्मूढे ॥११३॥
इच्छेद्यदि गृहवृद्धिं ततः समन्ताद्विवर्धयेत् तुल्यम् ।
एकोद्देशे दोषः प्रागथवाऽप्युत्तरे कुर्यात् ॥११४॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्या दिश्युन्नते उत्तरस्या वोन्नते स्थिते धनस्यार्थस्य सुताना पुत्राणा च क्षयो विनाशो भवति। एव दुर्गन्धे दुष्टगन्धे वास्तुनि सुतवध पुत्रमरण भवति। वक्रेऽस्पष्टे यथादिग्विभागमनवस्थिते बन्धुविनाशो बन्धुमरणम्। दिङ्मूढे दिग्भ्रष्टे यस्य दिग् न ज्ञायते तत्र गर्भा न सन्ति, न भवन्ति, विनश्यन्तीत्यर्थ ॥११३॥

एवमन्यास्वपि दिक्षून्नतस्थितेऽनिष्टमेव फल ज्ञेयम्। तस्माद्यदि गृहवृद्धिमिच्छेद्वाञ्छेत् ततस्तस्माद्धेतो समन्तात् सर्वासु दिक्षु तुल्य सम विवर्धयेत्, कदाचिदप्येकोद्देशे एकस्मिन् प्रदेशे स्थाने य परिहार्यो वृद्धिदोषोऽस्ति स प्राक् पूर्वस्या दिशि कुर्यादथवोत्तरे उत्तरस्या दिशि कुर्यादिति ॥११४॥

नन्वत्र यदुक्तमेकोद्देशे दोष प्रागथवाऽप्युत्तरे कुर्यात्, केन हेतुना क्रियत इति तदर्थं स्वल्पदोषमाह—

प्राग्भवति मित्रवैरं मृत्युभयं दक्षिणेन यदि वृद्धिः ।
अर्थविनाशः पश्चादुदग्विवृद्धिर्मनस्तापः ॥११५॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्या दिशि वृद्धिर्भवति, तदा मित्रवैर सुहृद्भि सह द्वेषो भवति। एव दक्षिणे यदि वृद्धिर्भवति, तदा मृत्युभय मरणभीति । पश्चात् पश्चिमाया दिशि वृद्धेरर्थस्य धनस्य विनाश क्षय । उदगुत्तरस्या दिशि वृद्धेर्मनस्तापश्चित्तसन्तापो भवति। एव स्वल्पदोषत्वादुक्तमेकोद्देशे दोष प्रागथवाऽप्युत्तरे कुर्यादिति ॥११५॥

अथ चतु शालगृहे कस्या दिशि कि कुर्यादित्याह—

ऐशान्यां देवगृहं महानसं चापि कार्यमाग्नेय्याम् ।
नैर्ऋत्यां भाण्डोपस्करोऽर्थधान्यानि मारुत्याम् ॥११६॥

चतु शाले ऐशान्यां पूर्वोत्तरस्या दिशि देवतागृह कार्यम्। आग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्या महानसं रन्धनस्थानम्। नैर्ऋत्यां दक्षिणपश्चिमाया भाण्डोपस्करण

गृहौपयिकाना स्थान कार्यम्। मारुत्या वायव्या पश्चिमोत्तरस्यामर्थाना धनाना धान्याना च स्थापन कार्यम्।

अत्राचार्येण सामान्येन प्रविभाग उक्त किरणाख्ये तन्त्रे विशेषतरः पठ्यते । तथा च—

पूर्वस्या श्रीगृह प्रोक्तमाग्नेय्या स्यान्महानसम्।
शयन दक्षिणाया च नैर्ऋत्यामायुधाश्रयम्॥
भोजन पश्चिमाया च वायव्या धनसञ्चयम्।
उत्तरे द्रव्यसस्थानमैशान्या देवतागृहम्॥

अत्रापि केचिद्वास्तुपुरुषप्रविभागमिच्छन्ति। तथा च—

श्रीगृहेऽत्र ध्वज कार्यो धूपश्चैव महानसे।
सिहो निद्रागृहे कार्यं श्वा कुर्यादायुधाश्रये॥
वृषो भोजनशालाया कपिर्धान्यगृहे सदा।
द्रव्यस्थाने सदा भद्रो रिक्तो देवगृहे तथा॥इति॥११६॥

अथ जलस्य दिक्प्रविभागेण शुभाशुभफलमाह—

प्राच्यादिस्थे सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च।
स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्टचं नैःस्व्यं वित्तात्मजविवृद्धिः॥११७॥

वास्तुन प्राच्या पूर्वस्या दिशि स्थिते सलिले सुतहानि पुत्रमरण भवति। एवमाग्नेय्या शिखिभयमग्निभयम्। दक्षिणस्या रिपुभय शत्रुभयम्। नैर्ऋत्यां स्त्रीकलह स्त्रीणामप्रीति। पश्चिमाया स्त्रीदौष्टच स्त्रीणामुन्मत्तता दौशील्यम्। वायव्ये नै स्व्य निर्धनत्वम्। उत्तरस्या वित्ताना धनाना विवृद्धि.। ऐशान्यामात्मजाना पुत्राणा विवृद्धिर्भवति॥११७॥

अथ गृहार्थमेतान् वृक्षान् वर्जयित्वा अन्यान् छिन्द्यादित्याह—

खगनिलयभग्नसंशुष्कदग्धदेवालयश्मशानस्थान्।
क्षीरतरुधवविभीतकनिम्बारणिवर्जितान् छिन्द्यात्॥११८॥

खगा पक्षिणस्तेषा निलयो गृहं यत्र यस्मिन् वृक्षे, तथा यो वृक्षो भग्न, यश्च दग्धोऽग्निप्लुष्ट, यश्च देवालयस्थ सुरगृहे स्थित, श्मशाने स्थित। तथा क्षीरतरु क्षीरवृक्ष पिप्पलादिक, धव, विभीतक, निम्ब, अरणि, एतान् वृक्षान् वर्जयित्वा विहायान्यान् छिन्द्यात् शेषानन्यान् कल्पयेदिति॥११८॥

अथ तरुच्छेदलक्षण पतितस्य च शुभाशुभज्ञानमाह—

रात्रौ कृतबलिपूजं प्रदक्षिणं छेदयेद् दिवा वृक्षम्।
धन्यमुदक्प्राक्पतनं न ग्राह्योऽतोऽन्यथा पतितः॥११९॥

वृक्ष तरुं रात्रौ कृतबलिपूज निशि कृतो बलिरुपहार पूजाऽऽर्चा च यस्य त दिवा दिवसे प्रदक्षिण प्रादक्षिण्येन प्राक्प्रभृति छेदयेद् ऐशानीमादित कृत्वा पूर्वाग्नेययाम्यनैर्ऋत्यपश्चिमवायव्योत्तरान्त यावत्। उदगुत्तरस्या दिशि प्राक् पूर्वस्या वा वृक्षस्य कल्पितस्य पतन धन्य प्रशस्तम्। अतोऽन्यथा पतितोऽन्यासु परिशिष्टासु दिक्षु पतितो न ग्राह्यस्त्याज्य इत्यर्थ ॥११९॥

अथ शुभाशुभत्व वृक्षशल्यज्ञानमाह—

छेदो यद्यविकारी ततः शुभं दारु तद्गृहौपयिकम्।
पीते तु मण्डले निर्दिशेत् तरोर्मध्यगां गोधाम्॥१२०॥
मञ्जिष्ठाभे भेको नीले सर्पस्तथाऽरुणे सरटः।
मुद्गाभेऽश्मा कपिले तु मूषकोऽम्भश्च खड्गाभे॥१२१॥

वृक्षस्याविकारी विकाररहितश्छेदो यदि भवति ततस्तस्माद्धेतोस्तद्दारु काष्ठ गृहौपयिक वेश्मन औपयोगिक शुभ भवति। तरोर्वृक्षस्य छेदमध्ये पीते पीतवर्णे मण्डले दृष्टे स्वाभाविकं रूपमपहाय यदि दृश्यते तदा मध्यगा मध्ये तरोः स्थिता गोधा विनिर्दिशेद् वदेत्। गोधा प्राणिविशेष ॥१२०॥

मञ्जिष्ठाभे मञ्जिष्ठावर्णे एवमेव मण्डले दृष्टे भेको मण्डूक। एवं नीलमण्डले सर्प उरग। तथा तेनैव प्रकारेणारुणे लोहितवर्णे मण्डले सरट प्राणिविशेष। कृकलास इति केचित्। मुद्गाभे मुद्गसदृशे मण्डले अश्मा पाषाण। कपिले कपिलवर्णे मूषक। खड्गाभे खड्गसदृशे मण्डले कृष्णे अम्भो जलं वृक्षस्य मध्यगतं ज्ञेयम्। पाषाणाद्ये तदेव लक्षणमिति॥१२१॥

अथ गृहपते. परिभाषार्थमाह—

धान्यगोगुरुहुताशसुराणां न स्वपेदुपरि नाप्यनुवंशम्।
नोत्तरापरशिरा न च नग्नो नैव चार्द्रचरणः श्रियमिच्छन्॥१२२॥

धान्यानां व्रीहीणा गवा सुरभीणा गुरूणा मित्रादीनां हुताशनस्याग्ने. सुराणा देवानामुपरि पृष्ठे श्रियमिच्छल्लक्ष्मीमभिलषन्न स्वपेन्न सुप्यात्। वशान्युक्तानि—

रोगाद्वायुं [1]पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि विभवात् ।
मुख्याद् भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेश्च सुग्रीवम् ॥

इत्येवं वशानामुपरि तिर्यक् कृत्वा तदनुसारेण शय्यां दत्वा न स्वपेत् सुप्यात् ।

उत्तरस्याम् उदीच्याम्, अपरस्यां पश्चिमायां वा दिशि शिरः कृत्वा न स्वपेत् । नग्नो दिग्वासाश्च न स्वपेत् । नैव चार्द्रचरणो जलक्लिन्नपादः स्वपेत् । तथा च गृहस्थस्य स्वपतः पादस्थाने नागदन्ता न भवन्ति, तथा शयीत । तथा च विश्वकर्माह—

शय्यानुवशविन्यस्ता तुला हन्यात् कुटुम्बिनः ।
कर्तुः शय्या स्वतानस्था नागदन्ता क्षयावहा ॥इति॥१२२॥

अथ प्रवेशलक्षणमाह—

भूरिपुष्पविकरं सतोरणं तोयपूर्णकलशोपशोभितम् ।
धूपगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेद् गृहम् ॥१२३॥

एवंविधं गृहं वेश्म विशेत् प्रविशेत् । कीदृशम् भूरिपुष्पविकरम् ? बहुप्रकाराणां पुष्पाणां कुसुमानां विकरः समूहो यत्र, तथा सतोरणं तोरणसंयुक्तं तोरणं गृहाग्रे कुर्यात् । तोयपूर्णैर्जलपूरितैः कलशैरुदकुम्भैरुपशोभितं भूषितम् । धूपैर्गुग्गुलप्रभृतिभिर्गन्धैः सुगन्धद्रव्यैरगुरुप्रभृतिभिर्बलिभिरुपहारैश्च पूजिता अर्चिता अमरा देवता यत्र, तथा ब्राह्मणध्वनियुतं ब्राह्मणानां द्विजानां ध्वनिर्वेदशब्दस्तेन युतम् । अत्र सामान्येनोक्तं पूजितामरम्, तथापि वास्तुमध्यगता अमरा पूजनीया न बाह्यस्था शिखिपर्जन्यप्रभृतयोऽर्यमाद्या वा । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम्—

ज्येष्ठस्य कर्मसिद्ध्यर्थं नव पञ्चगुणाः सुराः ।
यतस्तत्र वसन्त्येते मूर्धाद्यङ्गेषु कृत्स्नशः ॥
ततोऽपि विशिष्टा अन्येऽपि बाह्याः सुरा हिरण्यगर्भेणोक्ताः ।
देवताः सम्प्रवक्ष्यामि वास्तूनामनुपूर्वशः ॥
द्वारे प्रजापतिं विन्द्याद् द्वारदेशे ह्युमापतिम् ।
बलदेवो यमश्चैव दक्षिणस्यां च संस्थितौ ॥
स्कन्दः शेषोऽथ वरुणः पश्चिमायां दिशि स्थितः ।
आदित्या वसवो रुद्रा उत्तरां दिशमाश्रिताः ॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ६१ श्लोकः ।

ब्रह्मा चैव महेन्द्रश्च दिशमैन्द्री समाश्रितौ।
कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च वास्तुमध्ये प्रतिष्ठिता ॥
हुत्वाऽग्नि गृहमध्ये तु दैवातान्यर्चयेद् बुध।
दिगन्तरेषु सर्वेषु दिक्षु चैव यथाक्रमम् ॥
कुलदैवतपूजा च कृत्वा च कुलमेधिनाम्।
दिक्षु दैवीषु सर्वासु विदिक्षु च यथाक्रमम्।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते—

बाह्याभ्यन्तरदेवास्तु वास्तुमध्ये यथास्थितान्।
तथा च सर्वान् सम्पूज्य विधिनैव पुरोहित ॥इति॥१२३॥

वराहमिहिराचार्यकृते वास्तुमहोदधौ।
अर्थिनामुत्पलश्चक्रे स्वाप्तये विवृतिप्लवम् ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ वास्तुविद्यानाम
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥५२॥

अथ दकार्गल व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

धर्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं दकार्गलं येन जलोपलब्धिः।
पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः॥१॥
एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात्।
नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव॥२॥

अतोऽस्माद्वास्तुविद्याप्रकरणादनन्तरमह वराहमिहरो दकार्गल वदामि कथयामि। कीदृशम् ? धर्म्य यशस्य च, धर्म चावहति यशश्चाऽऽवहति ददातीत्यर्थः। दकार्गल किमुच्यते ? अत आह—येन जलोपलब्धि, जलस्योदकस्योपलब्धिरुपलम्भन प्राप्ति। यथा येन प्रकारेण पुंसा पुरुषाणामङ्गेष्ववयवेषु शिरा नाड्य प्रोन्नतनिम्नसस्था अधरोत्तरभावेन, तथा तेन प्रकारेण क्षितौ भूमावप्यधरोत्तरभावेन प्रोन्नतनिम्नसस्थिता, अन्या प्रोन्नता उच्चा अन्याश्च निम्ना स्थिता ॥१॥

एकेन वर्णेनेति। अम्भो जल नभस्त आकाशाच्च्युत पतितमेकेन वर्णेनैकेन च स्वादेन वसुधाविशेषाद्भुवो नानाप्रकारत्वाद् नानारसत्वं बहुस्वादुवर्णता च गतं

विचित्रवर्णत्व प्राप्तमेवानेन प्रकारेण क्षितितुल्य भूमिवर्णतुल्य परीक्ष्य विचार्यम्, नानारसवर्णत्वेनेति। तथा च वक्ष्यति—

'[1]सशर्करा ताम्रमही कषाय क्षार धरित्री कपिला करोति।
आपाण्डुराया लवण प्रदिष्टमिष्ट पयो नीलवसुन्धरायाम् ॥इति॥२॥

अथ शिरानामान्याह—

पुरुहूतानलयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः।
विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशां पतयः ॥३॥
दिक्पतिसंज्ञा च शिरा नवमी मध्ये महाशिरानाम्नी।
एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृता नामभिः प्रथिताः ॥४॥
पातालादूर्ध्वशिरा शुभा चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च।
कोणदिगुत्था न शुभाः शिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये ॥५॥

पुरुहूतादय इन्द्राद्या देवा क्रमश क्रमेण प्राच्याद्याना पूर्वाद्याना दिशामाशाना पतय स्वामिन । तद्यथा—पुरुहूत इन्द्र स पूर्वस्या दिश्यधिपति, अनलोऽग्निराग्नेय्याम्, यम पितृपतिर्दक्षिणस्याम्, निर्ऋती राक्षसाधिपतिर्नैर्ऋत्याम्, वरुणोऽपाम्पति पश्चिमायाम्, पवनो वायुर्वायव्याम्, इन्दुश्चन्द्रश्चोत्तरस्याम्, शङ्करो रुद्र ऐशान्याम् ॥३॥

दिक्पतिसञ्ज्ञया तन्नाम्नोपलक्षिता शिरा भवति। यथा पूर्वस्या दिशि या शिरा सैन्द्री, आग्नेय्यामाग्नेयी, दक्षिणस्या याम्या। एव शेषास्वपि विज्ञेयम्। एवमष्टासु दिक्ष्वष्टौ शिरा भवन्ति। नवमी मध्ये महाशिरानाम्नी। आसा सर्वासा दिग्विदिक्स्थाना मध्ये मध्यभागे नवमी महाशिरा भवति। एताभ्यो नवभ्योऽन्या. शिरा शतश शतप्रकारा विनि सृता विनिर्गता नामभि सञ्ज्ञाभिश्च प्रथिता. प्रख्याता । तथा च वक्ष्यति —

'[2]कुमुदा नाम शिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥इति॥४॥

पातालादूर्ध्वशिरा योद्गच्छति सा शुभा, याश्च शिराश्चतुर्दिक्षु संस्थितास्ताश्च शुभा । कोणदिगुत्था विदिगुत्पन्ना शिरा न शुभा, अतोऽस्मादनन्तर शिरानिमित्तानि शिराचिह्नानि वक्ष्ये कथयिष्ये ॥५॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य १०४ श्लोक'।

२. अस्यैवाध्यायस्य २३ श्लोकः।

तानि चाह—

यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात्।
सार्धे पुरुषे तोयं वहति शिरा पश्चिमा तत्र॥६॥
चिह्नमपि चार्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत् पीता।
पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो भवति तोयमधः॥७॥

अम्बुरहिते जलवर्जिते देशे यत्र स्वभावत एव जल न विद्यते, तत्र देशे जङ्गले यदि वेतसो वेतसवृक्षो दृश्यते ततस्तस्माद्वेतसवृक्षात् त्रिभिर्हस्तै करै पश्चात् पश्चिमाया दिशि सार्धे पुरुषे खाते अधस्तोय वक्तव्यम्। पुरुषशब्देनात्रोर्ध्वबाहु पुरुषो ज्ञेय। स च विशत्यधिकमङ्गुलशत भवतीति सर्वत्र परिभाषा। ततश्च तस्मिन् खाते पश्चिमा शिरा वहति।

अर्धपुरुषे खाते चिह्नम्। कि तत्? मण्डूको भेक पाण्डुर पाण्डुरवर्ण ईषच्छ्वेत। तथानन्तर पीता पीतवर्णा मृन्मृत्तिका। ततस्तस्मिन् खाते पुटभेदक पाषाणो भवति। पुटैर्भिद्यत इति पुटभेदस्तदधस्तोय जल भवति। तथा च सारस्वत—

निर्जले वेतस दृष्ट्वा तस्माद्वृक्षादपि त्रयम्।
पश्चिमाया दिशि ज्ञेयमध सार्धेन वै जलम्॥
नरोऽत्र षष्टिर्द्विगुणा चाङ्गुलाना प्रकीर्तित।
तत्र खात्वाऽर्धपुरुष भेक पाण्डुरवर्णक॥
मृत् पीता पुटभेदश्च पाषाणोऽधस्ततो जलम्।
शिरा पश्चिमदिक्स्थात्र वहतीति विनिर्दिशेत्॥इति॥६-७॥

अन्यदप्याह—

जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः शिराधो नरद्वये पूर्वा।
मृल्लोहगन्धिका पाण्डुरा च पुरुषेऽत्र मण्डूकः॥८॥

अम्बुरहिते देशे यदि जम्बूवृक्षो दृश्यते, तदा तस्माज्जम्बूवृक्षादुदगुत्तरस्या दिशि त्रिभिर्हस्तै करैरनन्तरमधो नरद्वये खाते पूर्वा शिरा वहति। अत्रापि चिह्नानि भवन्ति। अत्र पुरुषे खाते मृन्मृत्तिका लोहगन्धिका लोहसदृशगन्धा भवति। तत पर पाण्डुरा ईषच्छुक्ला, ततो मण्डूको भेक इति॥८॥

अन्यदप्याह—

जम्बूवृक्षस्य प्राग्वल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः।
तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु॥९॥

अर्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः।
मृद्भवति चात्र नीला दीर्घ कालं च बहु तोयम्॥१०॥

जम्बूवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्या दिशि समीपस्थो निकटवर्ती वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो भवति, तदास्माज्जम्बूवृक्षाद् दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्या दिशि त्रिभिरेव हस्तै । यत्र हस्तग्रहणमाचार्यो न करोति तत्र प्रागुक्त प्रमाण सर्वत्र योज्यमित्यागम.। एव त्रिभिर्हस्तैरध. पुरुषद्वये खाते स्वादु मिष्ट जल भवति॥

तत्रापि चिह्न भवति। अर्धपुरुषे च खाते मत्स्यो दृश्यते। तत पारावत पक्षी तत्सन्निभस्तद्वर्ण पाषाणो भवति, तथा चात्र नीला नीलवर्णा मृद्भवति। दीर्घं चिरकालं बहु च तोय प्रभूत जल भवति। तथा च सारस्वत —

जम्बूवृक्षात् पूर्वभागे वल्मीको यदि दृश्यते।
तरोर्दक्षिणतो हस्तास्त्रीस्त्यक्त्वाऽधो जल वदेत्॥
नरद्वयेऽर्धपुरुषे मत्स्योऽश्मा पक्षिसन्निभ ।
ततोऽपि मृत्तिका नीला ततो मृष्ट जल वदेत्॥इति॥९-१०॥

अन्यदप्याह—

पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धे।
पुरुषे सितोऽहिरश्माञ्जनोपमोऽधः शिरा सुजला॥११॥

यदि जलवर्जिते देशे उदुम्बरस्य वृक्षोऽत्र दृश्यते, वल्मीकयुतो वियुतो वा, तदा तत्रोदुम्बरस्य पश्चात् पश्चिमाया दिशि त्रिभिरेव हस्तैरनन्तरमध सार्धे नरद्वये सुजला शोभनसलिला शिरा भवति। अत्राऽपि चिह्नानि—अर्धे पुरुषे खाते सित. श्वेतोऽहि सर्पो दृश्यते। तत पाषाणोऽञ्जनोपमोऽञ्जनसदृशोऽतिकृष्ण इत्यर्थ । ततोऽध. शिरा सुजला शोभनतोया वहति॥११॥

अन्यदप्याह—

उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः।
त्रिभिरम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्धसमन्वितैः पश्चात्॥१२॥
श्वेता गोधार्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा।
पीता सिता ससिकता ततो जलं निर्दिशेदमितम्॥१३॥

अर्जुनवृक्षस्योदगुत्तरस्या दिशि यदि वल्मीको दृश्यते, वल्मीककृतो मृत्स्तूपो यदि भवति, ततोऽस्मादर्जुनात् पश्चात् पश्चिमाया दिशि त्रिभिर्हस्तैरतीतैरधस्त्रिभिर्धसमन्वितै सार्धैस्त्रिभि पुरुषैरम्बु जल भवति॥१२॥

श्वेतेति। अत्र चिह्नानि भवन्ति। अर्धनरे खाते श्वेता शुक्लवर्णा गोधा प्राणिविशेषो दृश्यते। पुरुषे खाते धूसरा कृष्णश्वेता मृन्मृत्तिका। ततोऽनन्तर कृष्णा मृत्। तत पीतवर्णा। ततोऽपि सिता श्वेता ससिकता वालुकासहिता। ततोऽनन्तरममितं प्रभूत जलमुदक निर्दिशेद् वदेत्॥१३॥

अन्यदप्याह—

वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः।
पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम्॥१४॥
रोहितमत्स्योऽर्धनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः।
सिकता सशर्कराऽथ क्रमेण परतो भवत्यम्भः॥१५॥

निर्गुण्डी द्रव्यविशेष। वनमिति प्रसिद्धम्। वल्मीकोपचिता वल्मीककृता मृत्स्तूपसयुक्ता तत्र निर्गुण्ड्या दक्षिणस्या दिशि कथितकरैरुक्तहस्तैस्त्रिभिरित्यर्थ। पुरुषद्वये सपादे पादाधिके खाते अध स्वादु मृष्ट जलमुदकमशोष्य भवति॥१४॥

रोहितवर्णो मत्स्योऽर्धनरे अर्धपुरुषे खाते। ततो मृत्तिका कपिला गौरवर्णा। तत परत पाण्डुरा शुक्लवर्णा किञ्चित्। तत सिकता वालुका सशर्कराऽथ सर्कणिका। क्रमेण परिपाट्या। तत. परतोऽम्भो जल भवति॥१५॥

अन्यदप्याह—

पूर्वेण यदि बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात्।
पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृहगोधिकार्द्धनरे॥१६॥

यदि बदर्या बदरीवृक्षस्य पूर्वेण पूर्वभागे वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो दृश्यते, तदा बदर्या पश्चात् पश्चिमाया दिशि त्रिभि करै प्रागुक्तै परतस्त्रिभि पुरुषैरधो जलमुदकमादेश्य वक्तव्यम्। अर्धनरे खाते श्वेता गृहगोधिका दृश्यते। गृहगोधिका कुड्यमत्स्या। तथा च सारस्वत—

पूर्वभाग बदर्याश्चेद्वल्मीको दृश्यते जलम्।
पश्चाद्धस्तत्रये वाच्यं खाते तु पुरुषत्रये॥
अध खातेऽर्धपुरुषे दृश्यते गृहगोधिका।
श्वेतवर्णा ततोऽध स्थ जलं भवति निर्मलम्॥इति॥१६॥

अन्यदप्याह—

सपलाशा बदरी चेद् दिश्यपरस्यां ततो जलं भवति।
पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्र च दुण्डुभश्चिह्नम्॥१७॥

चेच्छब्दो यद्यर्थे। यदि जलरहिते देशे सपलाशा पलाशवृक्षसहिता बदरी दृश्यते सवल्मीका वल्मीकविमुखा वा, तदाऽपरस्या पश्चिमाया दिशि ततस्तस्या वदर्यास्त्रिभिरेव करैः परतोऽध सपादे पुरुषत्रये जल तोय भवति। अत्र च चिह्नम्-- पुरुषे खाते दुण्डुभो निर्विष सर्पो दृश्यते। तथा च सारस्वत --

पलाशयुक्ता बदरी यत्र दृश्या ततोऽपरे।
हस्तत्रयादधस्तोय सपादे पुरुषत्रये ॥
नरे तु दुण्डुभ सर्पो निर्विषश्चिह्नमेव च।
अधस्तोय च सुस्वादु दीर्घकाल प्रवाहितम् ॥इति॥१७॥

अन्यदप्याह—

विल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन।
पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णोऽर्द्धनरे च मण्डूकः॥१८॥

विल्वोदुम्बरयोर्यत्र योगो विल्व उदुम्बरवृक्षश्च यत्र समेतौ भवत। तस्मिन् याम्येन दक्षिणस्या दिशि हस्तत्रय विहाय त्यक्त्वा त्रिभि सार्धैं पुरुषैरधोऽम्बुजल भवेत् स्यात्। अर्धनरे खाते कृष्णो मण्डूको दृश्यते॥१८॥

अन्यदप्याह—

काकोदुम्बरिकायां वल्मीको दृश्यते शिरा तस्मिन्।
पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था वहति सा च॥१९॥
आपाण्डुपीतिका मृद्गोरसवर्णश्च भवति पाषाणः।
पुरुषार्धे कुमुदनिभो दृष्टिपथं मूषको याति॥२०॥

काकोदुम्बरिका फल्गुवृक्ष, स यत्र दृश्यते तस्या दिशि यदि समीपे वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो दृश्यते, तदा तस्मिन्नेव वल्मीके शिरा भवति। सपादे पुरुषत्रये खाते अध सा च शिरा पश्चिमदिक्स्था वहति॥१९॥

अथ चिह्नानि- आपाण्डुपीतिका मृत्, पाण्डुरा पीतवर्णा च मृत्तिका प्रथम भवति, ततो गोरसवर्ण शुक्लवर्ण पाषाणोऽश्मा भवति। पुरुषार्धे खाते कुमुदनिभ श्वेतवर्णो मूषक आखुर्दृष्टिपथ दर्शन याति दृश्यत इत्यर्थ॥२०॥

अन्यदप्याह—

जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः।
प्राच्यां हस्तत्रितये वहति शिरा दक्षिणा प्रथमम्॥२१॥

मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोता दृश्यते ततस्तस्मिन्।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यकः पयोऽल्पं च सक्षारम्॥२२॥

जलपरिहीने निर्जले देशे यदा कम्पिल्लको वृक्षो दृश्यो भवति, तदा तस्य वृक्षस्य प्राच्या पूर्वस्या दिशि हस्तत्रितये करत्रयात् परतोऽध सपादैस्त्रिभिर्नरै शिरा वहति॥

प्रथममादौ मृन्नीलोत्पलवर्णा भवति, ततोऽनन्तर तस्मिन् खाते कापोता कपोतवर्णा मृत्तिका दृश्यते। हस्तेन खातेनाजगन्धश्छागलसदृशगन्धो मत्स्यो मीनो दृश्यते। तदनन्तरमल्प पय पानीयम्, तच्च सक्षार भवति। सलवणमित्यर्थ। तथा च सारस्वत —

निर्जले यत्र कम्पिल्लो दृश्यस्तस्मात् करत्रये।
प्राच्या त्रिभिर्नरैर्वारि सा भवेद् दक्षिणा शिरा॥
अधो नीलोत्पलाभासा मृत् कापोतप्रभा क्रमात्।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यो जलमल्पमशोभनम्॥इति॥२१-२२॥

अन्यदप्याह—

शोणाकतरोरपरोत्तरे शिरा द्वौ करावतिक्रम्य।
कुमुदा नाम शिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति॥२३॥

जलपरिहीने देशे यत्र शोणाकवृक्षो दृश्यते, तस्माच्छोणाकतरोरपरोत्तरे वायव्या दिशि द्वौ करौ हस्तद्वयमतिक्रम्य परित्यज्य कुमुदा नाम शिरा भवति, सा च पुरुषत्रयवाहनी नरत्रयेऽम्भो भवति॥२३॥

अन्यदप्याह—

आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि।
अध्यर्धे भवति शिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम्॥२४॥

यदि विभीतकवृक्षस्य दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्या दिशि आसन्नो निकटवर्ती वल्मीको भवति, तदा तस्य विभीतकस्य प्राच्या पूर्वस्या हस्तद्वयात् परत. सार्धे पुरुषे अध शिरा ज्ञेया ज्ञातव्या। तथा च सारस्वत.—

विभीतकस्य याम्याया वल्मीको यदि दृश्यते।
करद्वयान्तरे पूर्वे सार्धे च पुरुषे जलम्॥इति॥२४॥

अथान्यदप्याह—

तस्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्धस्ते।
तत्रोदग् भवति शिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः॥२५॥
श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्मा।
अपरस्यां दिशि च शिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीते॥२६॥

तस्यैव विभीतकस्य पश्चिमाया दिशि वल्मीको यदा भवेत् स्यात्, तदा तस्य विभीतकस्य उदगुत्तरस्या दिशि हस्ते त्यक्ते अधश्चतुर्भिरर्धाधिकै सार्धैश्चतुर्भि पुरुषै शिरा भवति॥२५॥

अत्रापि चिह्नानि--प्रथमे पुरुषे खाते श्वेत श्वेतवर्णो विश्वम्भरक प्राणिविशेषो दृश्यते, तदनन्तर कुङ्कुमाभ कुङ्कुमकान्तिरश्मा पाषाणो दृश्यते। ततोऽनन्तरमपरस्या पश्चिमाया दिशि शिरा वहति। सा च शिरा वर्षत्रयेऽतीतेऽतिक्रान्ते नश्यति क्षय याति॥२६॥

अन्यदप्याह—

सकुशः सित ऐशान्यां वल्मीको यत्र कोविदारस्य।
मध्ये तयोर्नरैरर्धपञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम्॥२७॥
प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदरसन्निभो मही रक्ता।
कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि॥२८॥

यत्र यस्मिन् स्थाने कोविदारस्य कोविदारवृक्षस्य ऐशान्या पूर्वोत्तरस्या दिशि सकुश दर्भयुक्तो वल्मीको भवति स च सित श्वेतस्तत्र तयो कोविदार-वल्मीकयोर्मध्येऽन्तरे नरै पुरुषैरर्धपञ्चमै सार्धैश्चतुर्भिरधस्तोय जलमक्षोभ्य यत् क्षोभयितु न शक्यते तद्वद् भवति॥२७॥

अत्र चिह्नानि भवन्ति प्रथमे पुरुषे खातेऽधो भुजग सर्प कमलोदरसन्निभ पद्मगर्भाभो दृश्यते। ततोऽनन्तर मही भू रक्ता लोहितवर्णा। तदनन्तर कुरुविन्द पाषाण.। एतानि चिह्नानि लक्षणानि अत्र वाच्यानि वक्तव्यानि॥२८॥

अन्यदप्याह—

यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरे तोयम्।
वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि॥२९॥
पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूश्च।
पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च शिरा शुभाम्बुवहा॥३०॥

सप्तपर्णो वृक्षविशेष । स च यदि वल्मीकसंयुतो भवति तदुत्तरे तस्मात् सप्तपर्णादुत्तरे उत्तरस्या दिशि हस्तात् परत पञ्चभि पुरुषैरधस्तोय वाच्यम्। चिह्नानि वक्ष्यमाणानि भवन्ति।

पुरुषेऽर्धे हरित शुकवर्णो मण्डूको दर्दुर । तथाऽत्र हरितालसन्निभा हरितालवर्णा भूरवनिर्भवति । अभ्रनिकाशोऽभ्रसदृशो मेघाभ कृष्ण पाषाणोऽश्मा। तत सौम्योत्तरा च शिरा शुभाम्बुवहा मृष्टजलवाहिनी भवति। तथा च सारस्वत —

भुजङ्गगृहसयुक्तो यत्र स्यात् सप्तपर्णक ।
तत सौम्ये हस्तमात्रात् पञ्चभि पुरुषैरध ।।
वाच्य जल नरार्धे तु मण्डूको हरितो भवेत्।
हरितालनिभा भूश्च मेघाभोऽश्मा तत. शिरा ।।
उत्तरा सुजला ज्ञेया दीर्घा मृष्टाम्बुवाहिनी ।।इति।।२९-३०।।

अन्यदप्याह—

सर्वेषां वृक्षाणामधः स्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः।
तस्माद्धस्ते तोयं चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः ।।३१।।
पुरुषे तु भवति नकुलो नीला मृत्पीतिका ततः श्वेता।
दर्दुरसमानरूपः पाषाणो दृश्यते चात्र ।।३२।।

सर्वेषा वृक्षाणामशेषाणा तरूणा येषा केषाञ्चिद्यदाऽध स्थितो मूले समवस्थितो दर्दुरो मण्डूको दृश्यते, ततस्तस्माद्वृक्षादुत्तरस्या दिशि हस्ते तोयमधश्चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषै सार्धैश्चतुर्भिर्नरैर्भवति।

अत्र चिह्नानि– पुरुषे खाते नकुलो भवति, ततो नीला मृत्, तत. पीता। तत श्वेता मृत्, ततो दर्दुरसमानरूपो मण्डूकसदृश पाषाणोऽत्र दृश्यते तदधस्तोयम्।

तथा च सारस्वत.—

तरूणा यत्र सर्वेषामधस्थो दर्दुरो भवेत्।
वृक्षादुदग्दिशि जलं हस्तात् सार्धैर्नरैरध ।।
चतुर्भि. पुरुषे खाते नकुलो नीलमृत्तिका।
पीतश्वेता ततो भेकसदृशोऽश्मा प्रदृश्यते ।।इति।।३१-३२।।

अन्यदप्याह—

यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य।
हस्तद्वये तु याम्ये पुरुषत्रितये शिरा सार्धे ।।३३।।

कच्छपकः पुरुषार्द्धे प्रथमं चोद्भिद्यते शिरा पूर्वा।
उदगन्या स्वादुजला हरितोऽश्माधस्ततस्तोयम् ॥३४॥

यदि करञ्जवृक्षस्य दक्षिणतो दक्षिणस्या दिशि सस्थितोऽहिनिलय. सर्पगृह वल्मीको दृश्यते, तदा याम्ये दक्षिणे करञ्जाद्धस्तद्वये हस्तद्वय त्यक्त्वा अधः सार्धे पुरुषत्रितये शिरा भवति ॥३३॥

अत्र चिह्नानि– पुरुषार्धे खाते कच्छपक कूर्मो दृश्यते। तत्र प्रथममादौ पूर्वा शिरा उद्भिद्यते दृश्यते। ततोऽन्या द्वितीया उदगुत्तरस्या दिशि शिरा स्वादुजला मृष्टोदका उद्भिद्यते। अधो हरित शुक्रवर्णोऽश्मा भवति। तत पर तोय जल भवति ॥३४॥

अन्यदप्याह—

उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम्।
परिहृत्य पञ्च हस्तानर्धाष्टमपौरुषान् प्रथमम् ॥३५॥
अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलुत्थवर्णोऽश्मा।
माहेन्द्री भवति शिरा वहति सफेनं सदा तोयम् ॥३६॥

मधूकाद् मधूकवृक्षादुत्तरत उत्तरस्या दिशि यद्यहिनिलयो वल्मीको दृश्यते, तदा तरोर्मधूकात् पश्चिमे पश्चिमाया दिशि पञ्च हस्तान् परिहृत्य त्यक्त्वा ततोऽधोऽर्धाष्टमपौरुषान् खात्वा सार्धै सप्तभिर्नरैरधस्तोय जलं भवति ॥३५॥

प्रथममादावेकस्मिन् पुरुषे खाते अहिराज सर्पराड् दृश्यते । ततो धूम्रा रक्तश्यामा धात्री भू । तत कुलुत्थवर्णोऽश्मा पाषाण । तत्र च माहेन्द्री पूर्वा शिरा भवति। सा च सदा सर्वकाल सफेन फेनसयुक्त तोय जल वहति ॥३६॥

अन्यदप्याह—

वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिलकस्य सकुशदूर्वश्चेत्।
पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां शिरा पूर्वा ॥३७॥

तिलकवृक्षस्य दक्षिणे वल्मीक स्निग्ध सकुशदूर्व कुशैर्दर्भैर्दूर्वाभि शाद्वलैश्च युक्तो यदि भवति, तदा तिलकवृक्षस्य वारुण्या पश्चिमाया दिशि पञ्चभिर्हस्तै. परतोऽध पञ्चभि पुरुषैरम्भो जल भवति, तत्र पूर्वा शिरा। तथा च सारस्वतः—

तिलकाद् दक्षिणे स्निग्ध कुशदूर्वासमायुत.।
वल्मीकाच्चोत्तरे पञ्च हस्तान् सन्त्यज्य पश्चिमे ॥
नरै पञ्चभिरम्भोऽध. शिरा पूर्वात्र विद्यते ॥इति॥३७॥

अन्यदप्याह—

सर्पावासः पश्चाद्यदा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम्।
परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुरीयोनैः॥३८॥
कौबेरी चात्र शिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षोभ्यम्।
कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका पीता॥३९॥

यदि कदम्बस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमाया दिशि सर्पावासो वल्मीको दृश्यते, दक्षिणस्या दिशि हस्तत्रितयात् परतोऽनन्तरमध षड्भि. पुरुषैस्तुरीयोनैश्चतुर्भागरहितैरित्यर्थ.॥३८॥

तत्र जलं वहति। तत्र च कौबेरी उत्तरा शिरा भवति, तस्या च लोहगन्धि जल लोहगन्धसदृशमुदकमक्षोभ्य च वहति। अतिप्रभूतमित्यर्थं। नरमात्रे पुरुषमात्रे खाते कनकनिभ सुवर्णसदृशो मण्डूको भवति। पीता पीतवर्णा मृत्तिका॥३९॥

अन्यदप्याह—

वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नालिकेरो वा।
पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या॥४०॥

यदि वल्मीकसवृतो वल्मीकयुक्तस्तालवृक्षो भवति, नालिकेरो वा वल्मीकसवृतो भवति, तदा तस्य तालस्य नालिकेरस्य वा पश्चात् पश्चिमाया दिशि षड्भिर्हस्तै परतश्चतुर्भिर्नरैरध शिरा याम्या दक्षिणा वहति॥४०॥

अन्यदप्याह—

याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदग्जलं वाच्यम्।
सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च॥४१॥
कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः।
श्वेता मृत् पश्चिमतः शिरा ततश्चोत्तरा भवति॥४२॥

याम्येनेति। कपित्थवृक्षस्य याम्येन दक्षिणस्या दिशि यद्यहिसश्रयो वल्मीको भवेत्, तत उदगुत्तरस्या दिशि कपित्थस्य सप्त करान् हस्तान् परित्यज्य पञ्च पुरुषान् खात्वाऽधो जल वाच्यम्॥४१॥

कर्बुरकोऽहिरिति। पुरुषे खाते कर्बुरक. कृष्णशुक्ल. कपिलवर्णोऽहि सर्पो भवति। तथा कृष्णा कृष्णवर्णा मृत्। तत पुटभित् पुटभेदकः पाषाणोऽश्मा। पुटैर्दलैर्भिद्यत इति पुटभित्। तत श्वेता मृत्। तत्र च पश्चिमाया दिशि शिरा एका भवति। ततोऽनन्तरमुत्तरा शिरा च भवति॥४२॥

अन्यदप्याह—

अश्मन्तकस्य वामे बदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा।
षड्भिरुदक् तस्य करैः सार्धे पुरुषत्रये तोयम् ॥४३॥
कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः ससिकता मृत्।
आदौ च शिरा याम्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च ॥४४॥

अश्मन्तकस्य वृक्षस्य वामे उत्तरस्या दिशि बदरीवृक्षो दृश्यते, अहिनिलयो वल्मीको वा दृश्यते, तदा तस्याश्मन्तकस्योदगुत्तरस्या दिशि षड्भि करैर्हस्तै परत सार्धे पुरुपत्रये अधस्तोय जल भवति ॥४३॥

तत्र चिह्नानि। पुरुषे खाते कूर्मो दृश्यते। तत पाषाणो धूसर कृष्णश्वेतः। तत ससिकता मृत्। आदो प्रथम याम्या दक्षिणा शिरा भवति। द्वितीया पूर्वोत्तरा ऐशानी शिरा भवति ॥४४॥

अन्यदप्याह—

वामेन हरिद्रतरोर्वल्मीकश्चेज्जलं भवति पूर्वे।
हस्तत्रितये सत्र्यंशैः पुम्भिः पञ्चभिर्भवति ॥४५॥
नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्मा।
कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी शिरा दक्षिणेनान्या ॥४६॥

हरिद्रतरोर्वामेनोत्तरेण यदि वल्मीको दृश्यते, तदा हरिद्रतरो पूर्वे पूर्वस्या दिशि हस्तत्रितये परत पुम्भि पुरुषै पञ्चभि सत्र्यशैस्त्रिभागाधिकैरधो जल भवति ॥४५॥

अथ प्रथमे पुरुषे खाते नीलो भुजग सर्पो दृश्यते, ततो मृत् पीता। अश्मा पाषाणो मरकतोपमो मरकतसदृश। तत कृष्णा भू। प्रथममादौ वारुणी शिरा, अन्या द्वितीया दक्षिणेन भवति ॥४६॥

अन्यदप्याह—

जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चेन्निमित्तानि।
वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ॥४७॥
भार्ङ्गी त्रिवृता दन्ती सूकरपादी च लक्ष्मणा चैव।
नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः ॥४८॥

यत्र जलरहिते देशे अनूपजानि अनूपसम्भवानि निमित्तानि चिह्नानि दृश्यन्तेऽवलोक्यन्ते, अनूपे वहूदके स्थाने यानि यानि लक्षणानि भवन्ति तानि च तत्र दृश्यन्त इत्यर्थ । तथा वीरणस्तृणविशेष, दूर्वा शाद्वलम्, एते यत्र मृदवोऽति-कोमलास्तत्राद्यपुरुषे जल भवति ।।४७।।

भार्ङ्गी प्रसिद्धा, त्रिवृता त्रिवृत्, दन्ती, सूकरपादी, लक्ष्मणा, नव-मालिका, एता. सर्वा एव स्वनामभि. सुप्रसिद्धा । एता ओषधयो यत्र सन्ति तत्र याम्ये दक्षिणे हस्तद्वये त्यक्ते अधस्त्रिभि पुरुषैरम्बु भवति ।।४८।।

अन्यदप्याह—

स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविकटद्रुमाः समीपजलाः ।
सुषिरा जर्जरपत्रा रूक्षाश्च जलेन सन्त्यक्ताः ।।४९।।

स्निग्धा प्रलम्बशाखा वामनविकटद्रुमा समीपजला । ये द्रुमा वृक्षा स्निग्धा सस्नेहा, प्रलम्बशाखा दीर्घलता, वामना अतिह्रस्वा, विकटा विस्तीर्णा, एते सर्व एव समीपजला सन्निकृष्टोदका । तथा ये द्रुमा सुषिरा अन्तरसारा, जर्जरपत्रा विवर्णपत्रा, ये च रूक्षा निस्नेहास्ते सर्वे जलेन उदकेन सन्त्यक्ता वर्जिता । तत्र जल न भवतीत्यर्थ ।।४९।।

अन्यदप्याह—

तिलकाम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः ।
पिण्डारशिरीषाञ्जनपरूषका वञ्जुलोऽतिबला ।।५०।।
एते यदि सुस्निग्धा वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम् ।
हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्धेन च नरेण ।।५१।।

तिलकेति । तिलको वृक्षविशेष, आम्रातक, वरुणक, भल्लातक, विल्व, तिन्दुक, अङ्कोल, पिण्डार, शिरीष, अञ्जनम्, परूषक, वञ्जुल:, अतिवला, एते सर्व एव वृक्षविशेषा केचिद्विटपप्राया, यदि च सुस्निग्धैर्वल्मीकै. परिवृता भवन्ति, तदा तेषामेव तिलकादीनामुत्तरस्या दिशि त्रिभिर्हस्तै परतोऽधश्चतुर्भिर्नरैरर्धेन च नरेण सार्धैश्चतुर्भि. पुरुषैस्तोय जल भवति ।।५१।।

अन्यदप्याह—

अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र ।
तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं चास्मिन् ।।५२।।

अतृण इति। यस्मिन् स्थाने अतृणे तृणवर्जिते सतृणा तृणसयुता मही भूर्दृश्यते, तथा यस्मिन् देशे सतृणे मही तृणवर्जिता भवति, तस्मिन् स्थाने अध शिरा प्रदिष्टा। अतो जल भवतीत्यर्थ। धन वित्त वा वक्तव्यम्। तस्मिन् स्थाने सार्धैश्चतुर्भिर्नरैरिति केचिदनुवृत्तिमिच्छन्ति ॥५२॥

अन्यदप्याह—

कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात्।
खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात् ॥५३॥

यत्र कण्टकिवृक्ष खदिरादिक, अकण्टकाना पलासादीना मध्ये भवति, व्यत्यासे वा सकण्टकाना मध्ये अकण्टको भवति, तदा तस्माद्वृक्षात् पश्चात् पश्चिमाया दिशि त्रिभि करैस्त्रिभिर्हस्तै परत पुरुषत्रितय त्रिभागयुक्त खात्वा ततोऽधोऽम्भो जल भवति, धन वित्त वा स्याद् भवेत् ॥५३॥

अन्यदप्याह—

नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन्।
सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च शिरा स्यात् ॥५४॥

यस्मिन् स्थाने मही भूश्चरणाहता पादताडिता गम्भीर मधुर नदति शब्द करोति, तस्मिन्नेव स्थाने सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यै कौबेरी उत्तरा च शिरा तत्र स्याद् भवेत्। जल तत्र भविष्यतीत्यर्थ ॥५४॥

अन्यदप्याह—

वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात्।
विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा ॥५५॥

यदि वृक्षस्य तरोरेका शाखा विनता नम्रा भवति, पाण्डुरा विवर्णा स्याद् भवेत्, तत्र च तस्या शाखायामेव तले अधस्त्रिपुरुष पुरुषत्रय खात्वा अधो जलमुदक विज्ञातव्य ज्ञेयमिति ॥५५॥

अन्यदप्याह—

फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे शिरा त्रिभिर्हस्तैः।
भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षितिः पीता ॥५६॥

यस्य वृक्षस्य फलाना कुसुमाना पुष्पाणा च विकारो विकृतिरन्यसदृशत्व तस्य वृक्षस्य पूर्वे पूर्वस्या दिशि त्रिभिर्हस्तै परतश्चतुर्भि पुरुषैरध शिरा भवति, तथा चाध. पाषाणोऽश्मा क्षितिर्भू पीता भवति ॥५६॥

अन्यदप्याह—

यदि कण्टकारिका कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः।
तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्धपुरुषे च॥५७॥

यदि कण्टकारिका निदिग्धिका कण्टकैर्विना कण्टकवर्जिता भवति सा च सितै श्वेतै कुसुमै पुष्पैस्तदा तस्या कण्टकारिकायास्तले अधस्त्रिभिर्नरैरर्धपुरुषे च सार्धैस्त्रिभिर्नरैरम्बु जल वाच्य वक्तव्यमिति॥५७॥

अन्यदप्याह—

खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे।
तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषैर्वारि॥५८॥

यत्र यस्मिन् देशे जलविवर्जिते द्विशिरस्का द्विशीर्षा खर्जूरी भवेत् स्यात्। तस्या खर्जूर्या पश्चिमभागे पश्चिमाया दिशि हस्तद्वयात् परतस्त्रिपुरुषैस्त्रिभिर्नरैः खातैरधो वारि जल वक्तव्यम्। तथा च सारस्वत—

खर्जूरी द्विशिरस्का स्यान्निर्जले चेत् करद्वये।
निर्देश्य पश्चिमे वारि खात्वाऽध पुरुषत्रयम्॥इति॥५८॥

अन्यदप्याह—

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमः स्यात् पलाशवृक्षो वा।
सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषद्वये भवति॥५९॥

कर्णिकार कर्णिकारवृक्षो यदि सितकुसुम स्यात् श्वेतपुष्पो भवेत्, अथवा पलाशवृक्ष सितकुसुम स्यात्, तत्र तस्मिन् स्थाने सव्येन दक्षिणेन कर्णिकारपलाशयोर्हस्तद्वये परतोऽध पुरुषद्वये नरयुगले अम्बु जल भवति॥५९॥

अन्यदप्याह—

यस्यामूष्मा धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुगले।
निर्देष्टव्या च शिरा महता तोयप्रवाहेण॥६०॥

यस्या धात्र्या यत्र भूमौ ऊष्मा दृश्यते, धूमो वा यत्र दृश्यते, तत्र तस्यां नरयुगले पुरुषद्वये, अधो महता तोयप्रवाहेण बहूदकयुक्ता शिरा निर्देष्टव्या वक्तव्या॥६०॥

अन्यदप्याह—

यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति।
स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महाशिरा नरयुगे तत्र॥६१॥

यस्मिन् यत्र क्षेत्रोद्देशे क्षेत्रस्थाने जातमुत्पन्न सस्य विनाशमुपयाति गच्छति। अथवा तत्रैव क्षेत्राद्देशे स्निग्ध सस्यमतीव भवति। अतिपाण्डुर वाऽतिपीतवर्ण वा भवति। तत्र तस्मिन् क्षेत्रे तस्मिन्नेव स्थाने नरयुगे पुरुषद्वये अधो महाशिरा भवति, महाजल तत्र वहतीत्यर्थ ॥६१॥

एव जाङ्गलानूपभूम्योर्जलपरिज्ञानमभिधाय अधुना मरुभूमौ शिराविज्ञान कथयामीत्याह––

मरुदेशे भवति शिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि।
ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः शिरा यान्ति॥६२॥

जलवर्जितो भूभागो मरुप्रदेश । मरुदेशे मरुभूमौ यथा येन प्रकारेण शिरा भवति, तथा तेन प्रकारेण अतोऽस्मात्पर प्रवक्ष्यामि कथयामि। करभाणामुष्ट्राणामिव यथा ग्रीवा येन प्रकारेण कन्धरा कुटिला, तथा तेनैव प्रकारेण शिरा भूतलसस्था यान्ति गच्छन्ति, अतिनिम्ना भवन्तीत्यर्थ ॥६२॥

तत्राह––

पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात्।
उत्तरगमना च शिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः॥६३॥
चिह्नं दर्दुर आदौ मृत् कपिला तत्परं भवेद्धरिता।
भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तलेऽम्भो विनिर्देश्यम्॥६४॥

पूर्वोत्तरेणेति। यदि पीलो पीलुवृक्षस्य पूर्वोत्तरेणैशान्या दिशि वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो भवति, तदा पीलोरेव वृक्षात् पश्चिमाया दिशि सार्धैश्चतुर्भिर्हस्तैः परत पञ्चभि पुरुषैरधो जल भवति। तत्र चोत्तरगमना, उत्तरस्या दिशि या गच्छति, सोत्तरगमना। शिरा विज्ञेया ज्ञातव्या।

चिह्नमिति। आदौ प्रथमे पुरुषे खाते दर्दुरो मण्डूकश्चिह्नम्, ततो मृत् कपिला, तत्पर तदनन्तर हरिता शुक्ला भवति। अध सर्वचिह्नाना तले अश्मा पाषाणो भवति। तस्याश्मनस्तले अधोऽम्भो जल विनिर्देश्य वक्तव्यम्। तथा च सारस्वत ––

ऐशान्या पीलुवृक्षस्य वल्मीकश्चेज्जल वदेत्।
चतुर्भि. सरलैर्हस्तै पश्चिमे नरपञ्चमे॥

प्रथमे पुरुषे भेक. कपिला हरिता च मृत्।
पाषाणस्य तले सौम्या शिरा बहुजला वदेत्॥

अन्यदप्याह—

पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः।
दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः॥६५॥
प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्त्तिश्च।
दक्षिणतो वहति शिरा सक्षारं भूरि पानीयम्॥६६॥

पीलोरेव पीलुवृक्षस्य प्राच्या पूर्वस्या दिशि यदि वल्मीको दृश्यते, ततस्तस्मादेव पीलुवृक्षाद् याम्याया दक्षिणस्या दिशि अर्धपञ्चमै सार्धचतुर्भिर्हस्तै. परतोऽध सप्तभि पुरुषैस्तोय जल वाच्यम्॥६५॥

प्रथम इति। अत्र चिह्नानि—प्रथमे पुरुषे खाते सितासित श्वेतकृष्णवर्णो हस्तमात्रमूर्तिर्हस्तप्रमाणो भुजग सर्पो दृश्यते। मूर्तिशब्देनाकार उच्यते। दक्षिणतो दक्षिणस्या दिशि शिरा भूरि बहु सक्षार पानीय जल वहति॥६६॥

अन्यदप्याह—

उत्तरतश्च करीरस्याहिगृहं दक्षिणे जलं स्वादु।
दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः॥६७॥

करीरस्य करीरवृक्षस्य उत्तरत उत्तरस्या दिशि यद्यहिगृह वल्मीको दृश्यते, तदा करीरस्य दक्षिणे दक्षिणस्या दिशि सार्धैश्चतुर्भिर्हस्तै परतोऽधो दशभि पुरुषैरध स्वादु मृष्ट जल ज्ञेयम्। अत्र प्रथमे पुरुषे खाते पीत पीतवर्णो मण्डूको दृश्यते। तथा च सारस्वत—

उदक्करीराद्वल्मीको दृश्यते चेज्जल वदेत्।
चतुर्भिर्दक्षिणेर्हस्तै सार्धैर्दशनरादत॥
नरे भेक पीतवर्णो दृश्यते चिह्नमत्र हि॥इति॥६७॥

अन्यदप्याह—

रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये।
द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन शिरा॥६८॥

रोहीतकस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमाया दिशि यद्यहिवासो वल्मीको दृश्यते, तदा रोहीतकस्य याम्ये दक्षिणस्या दिशि त्रिभि करैस्त्रिभिर्हस्तै परतो द्वादश पुरुषान् खात्वा अधस्तले शिरा सक्षारा पश्चिमेन वहति॥६८॥

अन्यदप्याह—

इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे शिरा हस्ते ।
खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे ॥६९॥

इन्द्रतरोरिन्द्रवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्या दिशि यदि वल्मीको दृश्यते, तदा तस्येन्द्रतरो पश्चिमे पश्चिमाया दिशि हस्ते त्यक्ते चतुर्दश नरान् पुरुषान् खात्वा शिरा अधस्तले वहति । प्रथमे नरे कपिला कपिलवर्णा गोधा प्राणिविशेषो दृश्यते॥६९॥

अन्यदप्याह—

यदि वा सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् ।
हस्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु ॥७०॥
क्षारं पयोऽत्र नकुलोऽर्धमानवे ताम्रसन्निभश्चाश्मा ।
रक्ता च भवति वसुधा वहति शिरा दक्षिणा तत्र॥७१॥

यदि वा सुवर्णनाम्न इति । यदि वाऽय निपातश्चार्थे । यदि च सुवर्णनाम्नस्तरो· सुवर्णवृक्षस्य वामत उत्तरस्या दिशि भुजङ्गगृह वल्मीको दृश्यते, तदा याम्ये दक्षिणस्या दिशि हस्तद्वये परत पञ्चदशनरावसाने पञ्चदशभि पुरुषै· खातैरधोऽम्बु जल भवति ॥७०॥

अत्रास्मिन् क्षार पयो जलम् । अर्धमानवे अर्धपुरुषे खाते नकुलस्ताम्रसन्निभस्ताम्रवर्णोऽश्मा पाषाणो भवति, रक्ता च रक्तवर्णा वसुधा भूमि । तत्र दक्षिणा शिरा वहति ॥७१॥

अन्यदप्याह—

बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् ।
हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति ॥७२॥
सुरसं जलमादौ दक्षिणा शिरा वहति चोत्तरेणान्या ।
पिष्टनिभः पाषाणो मृत् श्वेता वृश्चिकोऽर्धनरे ॥७३॥

बदरीति । बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ श्लिष्टौ भवत । विनापि वल्मीकम्, वल्मीकस्तत्र भवतु वा न, तदा पश्चात् पश्चिमाया दिशि ताभ्यामेव वृक्षाभ्या वल्मीकस्तत्र भवतु वा न। तदा पश्चात् पश्चिमाया दिशि ताभ्यामेव वृक्षाभ्या हस्तत्रयपरत षोडशभिर्मानवै· पुरुषैरम्बु जलमधो भवति ॥७२॥

अत्र सुरस शोभनरस मृष्ट जलमादौ प्रथम दक्षिणा शिरा वहति, अन्या द्वितीया चोत्तरेण। अत्र पिष्टनिभ शालिचूर्णप्रख्य पाषाणोऽश्मा भवति। मृत् श्वेता शुक्लमृत्तिका। अर्धनरे चार्धपुरुषे खाते वृश्चिको दृश्यत इति।।७३।।

अन्यदप्याह—

सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः।
अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी बहुजला च शिरा।।७४।।

चेच्छब्दो यद्यर्थे। यदि बदरी सकरीरा करीरवृक्षसहिता दृश्यते, तदा तत्र पश्चिमेन पश्चिमाया दिशि त्रिभि करैस्त्रिभिर्हस्तै परतोऽष्टादशभि पुरुषै खातैरधोऽम्भ पानीय भवति। तत्र चैशानी शिरा बहुजला प्रभूततोया च वहति।।७४।।

अन्यदप्याह—

पीलुसमेता बदरी हस्तत्रयसम्मिते दिशि प्राच्याम्।
विंशत्या पुरुषाणामशोष्यमम्भोऽत्र सक्षारम्।।७५।।

यदि पीलुसमेता पीलुवृक्षसहिता बदरी दृश्यते, तदा प्राच्या पूर्वस्या दिशि हस्तत्रयसम्मिते करत्रयपरिच्छिन्ने देशे विंशत्या पुरुषाणामधोऽम्भो जल भवति, तच्चाशोष्य प्रभूतम्। सक्षार लवणसहितमित्यर्थ।।७५।।

अन्यदप्याह—

ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभविल्वौ वा।
हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत् पञ्चविंशत्या।।७६।।

यत्र यस्मिन् प्रदेशे ककुभकरीरौ वृक्षौ एकत्र एकस्मिन् स्थाने सयुतौ समेतौ दृश्येते, अथवा यत्र ककुभविल्वावेकत्र सयुतौ, तत्र पश्चात् पश्चिमाया दिशि हस्तद्वये परत पञ्चविंशत्या नरैरम्बु जल भवति।।७६।।

अन्यदप्याह—

वल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वा च कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति।
कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या।।७७।।

यदा वल्मीकमूर्धनि वल्मीकोपरि दूर्वा शाद्वलं कुशा वा दर्भाश्च पाण्डुराः सन्ति भवन्ति, तदा वल्मीकमूर्धनि मध्ये कूपो देय। अत्रास्मिन् स्थाने नरैकविंशत्या एकविंशत्या पुरुषैर्जलमुदक भवति।।७७।।

अन्यदप्याह—

भूमिः कदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा।
हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या॥७८॥

यत्र यस्मिन् स्थाने भूमिः कदम्बकयुता कदम्बवृक्षसयुक्ता भवति, तदा वल्मीके वल्मीकवृते मृत्स्तूपे दूर्वा शाद्वल दृश्यते, तत्र कदम्बाद् याम्ये दक्षिणस्या दिशि हस्तद्वयेन परत पञ्चविंशत्या पुरुषैर्जलमुदक भवति॥७८॥

अन्यदप्याह—

वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादपो यदा भवति।
नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम्॥७९॥
हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलैरुदग्वारि।
चत्वारिंशत् पुरुषान् खात्वाऽश्माऽधः शिरा भवति॥८०॥

वल्मीकत्रयस्य शृङ्गाटकवत् स्थितस्य मध्ये अन्तर्यदा रोहीतकपादपो रोहीतकवृक्षो भवति, स च त्रिभिर्वृक्षैर्नानाप्रकारैर्विजातीयै सहित, तत्र तस्मिन् स्थाने जलमुदक वक्तव्यम्॥७९॥

हस्तचतुष्के मध्यादिति। तत्र वल्मीकत्रितये मध्याद्रोहीतकपादपादुदगुत्तरस्या दिशि हस्तचतुष्के करचतुष्टये षोडशभिश्चाङ्गुलै परतश्चत्वारिंशत् पुरुषान् खात्वा अश्मा पाषाणो दृश्यते। तदधस्तस्य तले शिरा भवति॥८०॥

अन्यदप्याह—

ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिन् शमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः।
पश्चात् पञ्चकरान्ते शतार्धसंख्यैर्नरैः सलिलम्॥८१॥

यस्मिन् प्रदेशे ग्रन्थिप्रचुरा ग्रन्थिबहुला शमी स्याद् भवेत्। उत्तरेण च वल्मीकस्तत्र शमीवृक्षस्य पश्चात् पश्चिमाया दिशि पञ्चकरान्ते पञ्चभिर्हस्तै. परत शतार्धसख्यैर्नरै पुरुषाणा पञ्चाशतोऽधः सलिल जल भवति॥८१॥

अन्यदप्याह—

एकस्थाः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः।
तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा नरषष्टया पञ्चवर्जितया॥८२॥

यदा पञ्च वल्मीका एकस्था भवन्ति, तदा तेषा पञ्चमो मध्यम । पञ्चसु

मध्ये स्थित । स च यदि श्वेत शुक्लो भवति, तदा तस्मिन्नेव मध्यवल्मीके शिरा प्रदिष्टोक्ता। पञ्चवर्जितया नरषष्ट्या पञ्चपञ्चाशता नरैरित्यर्थ. ॥८२॥

अन्यदप्याह—

सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्ट्या।
अर्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुका पीतमृत् परतः॥८३॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे सपलाशा पलाशसहिता शमी भवति, तत्र तस्या. शम्याः पश्चिमभागे हस्तपञ्चकात् परत. षष्ट्या मानवै पुरुषैर्नरषष्ट्याऽधोऽम्बु जलं भवति। प्रथममादावर्धनरे अर्धपुरुषे खाते अहि सर्पो भवति, तत. सवालुका वालुकासहिता, पीता पीतवर्णा मृद् भवति। तथा च सारस्वत —

शमी पलाशसयुक्ता यत्र स्यात् तत्र पश्चिमे।
पञ्चहस्ताज्जल वाच्य षष्ट्यात्र पुरुषैरध. ॥
अत्रार्धपुरुषे सर्प पीता मृत् स्यात् सवालुका।
तदधोऽम्भो विनिर्देश्य दीर्घकालं प्रवाहितम् ॥इति॥८३॥

अन्यदप्याह—

वल्मीकेन परिवृतः श्वेतो रोहीतको भवेद्यस्मिन्।
पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु॥८४॥

यस्मिन् प्रदेशे श्वेत. शुक्लवर्णो रोहीतको वृक्षो वल्मीकेन परिवृतो भवति, तत्र रोहीतकात् पूर्वेण पूर्वस्या दिशि हस्तमात्रादनन्तरं सप्तत्या मानवैरधोऽम्बु जल भवति ॥८४॥

अन्यदप्याह—

श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः।
नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्धे च॥८५॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे श्वेता शुक्लवर्णा कण्टकबहुला प्रभूतकण्टका शमी भवति, तत्र शम्या दक्षिणेन हस्तमात्रात् परतो नरपञ्चकसयुतया सप्तत्या पञ्च-सप्तत्या पुरुषैरधो जलं पयो भवति। नरार्धे पुरुषार्धे च खाते अहिः सर्पो भवति। तथा च सारस्वत —

श्वेतातिकण्टका यत्र शमी स्यात् तत्र दक्षिणे।
हस्तेन पञ्चसप्तत्या नराणा निर्दिशेज्जलम् ॥

खातेऽर्धपुरुषे सर्पो दृश्यतेऽञ्जनसप्रभः।
सुरस च जल ज्ञेय चिरकालप्रवाहितम् ॥इति॥८५॥

अत्रैव विशेषान्तरमाह—

मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम्।
जम्बूवेतसपूर्वैर्ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः ॥८६॥

यच्चिह्न यल्लक्षण मरुदेशे कथित तैश्चिह्नैर्जाङ्गले स्वल्पोदके देशे जलमुदक न विनिर्देश्य न वक्तव्यम्। जम्बूवेतसपूर्वैरिति। यदि "[1]वेतसोऽम्बुरहिते देशे" तथा "जम्ब्वाश्चोदग्घस्तै."[2] इत्यादिकैर्जम्बूवेतसपूर्वैर्लक्षणैर्ये पुरुषा. कथितास्तैरेव चिह्नै-मरौ मरुभूमौ दृष्टैर्द्विगुणास्त एव पुरुषा वाच्या इति ॥८६॥

अन्यदप्याह—

जम्बूस्त्रिवृता मौर्वी शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा।
वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च ॥८७॥
सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्निलये।
वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् ॥८८॥

जम्बूर्वृक्षविशेष, त्रिवृता, मौर्वी, शिशुमारी, सारिवा, शिवा, श्यामा, एता वीरुधय ओषधय, तथा वक्ष्यमाणाश्च वीरुधय एव। कास्ता। बाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च ॥८७॥

सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चैता ओषधयो यद्यहेर्निलये सर्पगृहे वल्मीके भवन्ति, तदा वल्मीकादुत्तरत उत्तरस्या दिशि त्रिभि करैस्त्रिभिर्हस्तै परत पुरुषत्रये खाते अधस्तोय वक्तव्यम् ॥८८॥

कि सर्वत्र ? नेत्याह—

एतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः।
एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् ॥८९॥

एतद्यदुक्त तदनूपे बहूदके वाच्य वक्तव्यम्। बहूदको देशोऽनूप। जाङ्गलभूमौ तु स्वल्पोदके एभिरेव लक्षणै पञ्चभि पुरुषैर्वाच्यम्। एतैरेव प्रागुक्तैर्निमित्तैश्चिह्नै-र्मरुभूमौ सप्तभि पुरुषै कथयेद् वदेत् ॥८९॥

---

१ अस्यैवाध्यायस्य ६ श्लोकः।
२. अस्यैवाध्यायस्य ८ श्लोक।

अन्यदप्याह—

एकनिभा यत्र मही तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना।
तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र॥९०॥

यत्र यस्मिन् स्थाने मही भूरेकनिभा एकवर्णा सा च तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना, तृणै, तरुभि, वल्मीकै, गुल्मैरेकमूलै, शाखासमूहो गुल्म। एतै परिहीना वर्जिता। तस्या मह्या यत्र यस्मिन् स्थाने विकारोऽन्यसदृशत्वम्, तत्र तस्मिन् धरित्र्या भूमौ पञ्चभि पुरुषैर्जल भवति। तथा च सारस्वत—

एकवर्णा मही यत्र वृक्षगुल्मतृणादिभि।
वल्मीकैश्चापि रहिता तस्या तत्र विपर्यय॥
पञ्चभि पुरुषैस्तत्र जल भूमावध स्थितम्॥इति॥९०॥

अन्यदप्याह—

यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वा स्यात्।
तत्रार्धपञ्चकैर्वारि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा॥९१॥

यत्र यस्मिन् देशे स्निग्धा सस्नेहा मही निम्नाऽनुच्चा सवालुका वालुकासहिता सानुनादिनी सशब्दा वा भू स्याद् भवेत्, तत्र तस्मिन् स्थाने अर्धपञ्चकैः सार्धैश्चतुर्भि. पुरुषै पञ्चभिर्वा पुरुषैरधो जल भवति॥९१॥

अन्यदप्याह—

स्निग्धतरूणां याम्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतं च।
तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात् तद्वदेव वदेत्॥९२॥

यत्र स्निग्धा सस्नेहास्तरवो वृक्षा भवन्ति तत्र तेषा स्निग्धतरूणा याम्ये दक्षिणे चतुर्भिर्नरै पुरुषैरध प्रभूत बहु जल भवति। तरुगहने वृक्षगहनेऽपि यो वृक्षो बहूना मध्ये विकृत सविकारो दृश्यते पुष्पफलाना स्वरूपान्यत्व दृश्यते, तस्माद्वृक्षादुदक तद्वत् तेनैव प्रकारेण वदेत्। याम्ये नरैश्चतुर्भिरित्यर्थ॥९२॥

अन्यदप्याह—

नमते यत्र धरित्री सार्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गलानूपे।
कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि॥९३॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे धरित्री भू । नमते पादपीडिता सत्यधो याति, जाङ्गलानूपे जाङ्गले अनूपे वा, तत्र सार्धे पुरुषे अम्बु जल भवति। कीटा वा कृमयो यत्र यस्मिन् प्रदेशे आलयेन विना दृश्यन्ते बहव प्रभूता, तत्राम्बु जल भवति। अपिशब्दात् सार्धे पुरुषे ॥९३॥

अन्यदप्याह——

उष्णा शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्धैः ।
इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् ॥९४॥

यत्र सर्वत्रोष्णा मही भू । एकस्मिन् देशे शीता भवति, अथवा सर्वत्र शीता एकस्मिन् देशे उष्णा भवति। तत्र त्रिभिर्नरै सार्धैरम्भो जल भवति। इन्द्रधनुस्त्रिदशचाप तच्च सूर्यरश्मिसम्बन्धाद्यत्रोत्पद्यते मत्स्यो वा मत्स्यो दारकत्वाद्भवो वल्मीको वा यस्यां भूमौ जाङ्गलानूपयोर्दृश्यते, तत्र चतुर्हस्तात् परतोऽधोऽम्भो जल भवति ॥९४॥

अन्यदप्याह——

वल्मीकानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितः शिरा तदधः ।
शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्राम्भः ॥९५॥

वल्मीकाना पक्त्या स्थिताना मध्याद् यद्येको वल्मीकोऽभ्युच्छ्रित उच्चतरो भवति, तदा तदधस्तयोच्छ्रितस्य वल्मीकस्याधस्तले चतुर्भिर्हस्तै शिरा जल भवति। यस्या भूमौ जात सस्य शुष्यति शोष प्राप्नोति, उप्त वा न रोहते न जायते, तस्या भूमौ चतुर्भिर्हस्तैरधो जल भवति। एतज्जाङ्गलानूपयो । तथा च सारस्वत——

वल्मीकपॅङक्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितस्तदधो जलम् ।
न रोहते शुष्यते वा यत्र सस्य चतुष्करात् ॥
जल तत्रैव निर्देश्य भूमौ नि सशय तदा ॥इति॥९५॥

अन्यदप्याह——

न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः ।
वटपिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं शिरा चोदक् ॥९६॥

न्यग्रोधपलाशोदुम्बरै समेतैस्त्रिभिर्जल तदध । वटपलाशोदुम्बरैस्त्रिभिर्वृक्षै. समेतैरेकत्र सयुक्तैस्तदधस्तेषामेवाधस्त्रिभिर्हस्तैजल भवति, शिरा च तत्रोदगुत्तरा भवति। तथा वटपिप्पलसमवाये वटपिप्पलयोगे तद्वत् तेनैव प्रकारेणाधो जल वाच्यम्, त्रिभि करै. शिरा चोदगिति। तथा च सारस्वतः——

पलाशोदुम्बरौ यत्र स्याता न्यग्रोधसयुतौ।
वटपिप्पलकौ वाऽथ समेतौ तदधो जलम्॥
करैस्त्रिभिरुदक् चाम्भ. शिरा शुभजला वदेत्॥इति॥९६॥

अथ कूपलक्षणमाह—

आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवेत् कूपः।
नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः॥९७॥
नैर्ऋतकोणे बालक्षयं च वनिताभयं च वायव्ये।
दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषासु शुभावहाः कूपाः॥९८॥

ग्रामस्य पुरस्य वा यद्याग्नेयकोणे पूर्वदक्षिणस्या दिशि कूपो भवेत् स्यात्, तदा स कूप तस्मिन् ग्रामे पुरे वा नित्य सर्वकाले भय करोतीत्यर्थ । प्रायो बाहुल्येन समानुष दाह च करोति। मनुष्यादि दहति अग्निभय करोतीत्यर्थ ॥९७॥

ग्रामस्य पुरस्य वा नैर्ऋतकोणे दक्षिणपश्चिमाया दिशि कूपो भवति तदा बालाना शिशूना क्षय करोति। वायव्यकोणे पश्चिमोत्तरस्या दिशि च वनिताना स्त्रीणा भय करोति। एतद्यथोक्त दिक्त्रय त्यक्त्वा यथान्यासु पञ्चसु पूर्वदक्षिण-पश्चिमोत्तरैशानीषु शुभावहा शुभप्रदा कूपा इति॥९८॥

एतद्यदुक्त दकार्गल तत्सारस्वत दृष्ट्वेदानी मानव वक्ष्यामीत्याह—

सारस्वतेन मुनिना दकार्गलं यत् कृतं तदवलोक्य।
आर्याभिः कृतमेतद् वृत्तैरपि मानवं वक्ष्ये॥९९॥

सारस्वतेन मुनिना कृत रचित तदवलोक्य दृष्ट्वा एतदार्याभिः कृतम्, मानव मनुना विरचित दकार्गलमिदानी वृत्तैर्वक्ष्ये कथयिष्ये॥९९॥

तच्चाह—

स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो
निश्छिद्रपत्राश्च ततः शिरास्ति।
पद्मक्षुरोशीरकुलाः सगुण्ड्राः
काशाः कुशा वा नलिका नलो वा॥१००॥
खर्जूरजम्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः
क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः।
छत्रेभनागाः शतपत्रनीपाः
स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्दुवाराः॥१०१॥

विभीतको वा मदयन्तिका वा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः।
स्यात् पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्य-
स्तत्रापि मूले पुरुषत्रयेऽम्भः॥१०२॥

स्निग्धा यत इति। यत इति निपात सप्तम्यन्ते। यतो यस्या भूमौ पादपा वृक्षा, गुल्मा एकमूला शाखासमूहा, वल्ली व्रतति, एता सर्वा यत्र स्निग्धा सस्नेहा, तथा निश्छिद्रपत्राश्च निश्छिद्राणि पत्राणि च यासाम्। ततस्तस्मिन्नेव स्थाने अध पुरुषत्रये शिरा अस्ति विद्यते। अथवा पद्म स्थलपद्मम्, क्षुरो गोक्षुर, उशीर, कुल एते द्रव्यविशेषा। सगुण्ड्रा गुण्ड्रसहिता, गुण्ड्रस्तृणविशेष, काशा कुशा नलिका नलो वा एते सर्व एव तृणविशेषा।

खर्जूर, जम्बू, अर्जुन, वेतस, एते सर्वे वृक्षविशेषा यत्र स्युर्भवेयु। अथवा क्षीरान्विता सक्षीरा द्रुमा वृक्षा। गुल्म एकमूल शाखासमूह, वल्ल्यो व्रतत्य एते यत्र सक्षीरा। छत्र प्रसिद्ध, इभो हस्तिकर्ण, नागो नागकेसर यस्मादुत्पद्यते, शतपत्र पद्मम्, नीपो वृक्षविशेष, नक्तमाला करजा, एते पूर्वोक्ता ससिन्दुवारा सिन्दुवारैर्वृक्षविशेषै सहिता यत्र स्यु।

विभीतको वृक्षविशेष, मदयन्तिका द्रव्यविशेष, एते यत्र यस्मिन् प्रदेशे भवन्ति, तत्र अधस्तले पुरुषत्रये अम्भो जल स्यात्। पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्रापि मूले पुरुषत्रये वेति। अथवा पर्वतस्योपर्यन्यो द्वितीय पर्वतो यत्र स्याद् भवेत् तत्रोपरिष्ठस्य मूले पुरुषत्रये वा अम्भो जलमस्ति विद्यते। तथा च मनु —

गुल्मपादपवल्ल्य स्यु पत्रैश्चाखण्डितैर्युता।
तदधो विद्यते वारि खाते तु पुरुषत्रये॥

पद्मक्षुरोशीरकुला गुण्ड्रा काश कुशोऽथवा।
नलिकानलखर्जूरजम्बूवेतसकार्जुना ॥

यत्र स्युर्द्रुमवल्ल्यश्च क्षीरयुक्ता फलान्विता।
छत्रेभनागनीपाश्च शतपत्रविभीतका.॥

सिन्दुवारा नक्तमाला सुगन्धा मदयन्तिका।
यत्रैते स्युस्तत्र जल खातेऽम्भ पुरुषत्रये॥

गिरेरुपरि यत्रान्य पर्वत स्यात् ततो जलम्।
तस्यैव मूले पुरुषैस्त्रिभिर्वाऽधो विनिर्दिशेत्॥इति॥१००-१०२॥

अन्यदप्याह—

या मौञ्जिकैः काशकुशैश्च युक्ता
नीला च मृद्यत्र सशर्करा च।
तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृद्वा ॥१०३॥

या भूर्मौञ्जिकै काशै कुशैश्च तृणविशेषैर्युक्ता, यत्र यस्या भूमौ नीला नीलवर्णा मृत् सशर्करा सकणिका च भवति, तस्यां भूमौ प्रभूत बहु सुरस मृष्ट च तोय जल भवति। यत्र कृष्णा कृष्णवर्णा रक्ता रक्तवर्णा वा मृत्, तत्र च प्रभूत बहु सुरस तोय भवेदिति ॥१०३॥

अथ भूगुणानाह—

सशर्करा ताम्रमही कषायं
क्षारं धरित्री कपिला करोति।
आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं
मृष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् ॥१०४॥

या मही भू सशर्करा सकणिका ताम्रवर्णा च सा कषायं पय पानीयं करोति। कपिला कपिलवर्णा च धरित्री भू क्षार पय करोति। आपाण्डुराया धरित्र्या लवण पय प्रदिष्टमुक्तम्। नीलवसुन्धराया नीलाया भूमौ मृष्ट पयो भवति ॥१०४॥

अन्यदप्याह—

शाकाश्वकर्णार्जुनबिल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च।
छिद्रैश्च पत्रैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ॥१०५॥

शाक, अश्वकर्ण, अर्जुन, बिल्व, सर्ज, श्रीपर्णी, अरिष्टा धव, शिशप, एते सर्व एव वृक्षविशेषा। यत्र छिद्रै पत्रै छिद्रसयुक्तै पर्णैर्भवन्ति, तथा द्रुमगुल्मवल्ल्य छिद्रैश्च पत्रै रूक्षाश्च नि स्नेहा। दूरे अनिकटे अम्बु जल निवेदयन्ति। तत्रातिदूरे जल भवतीत्यर्थ ॥१०५॥

अन्यदप्याह—

सूर्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा।
रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा चेज्जलमश्मनोऽधः ॥१०६॥

या वसुधा भू सूर्यस्यादित्यस्याग्नेर्वह्नेर्भस्मन उष्ट्रस्य करभस्य खरस्य गर्दभस्य एषामनुवर्णा सदृशप्रभा सा निर्जला जलरहिता प्रदिष्टोक्ता। तथा करीरवृक्षा यत्र रक्ताङ्कुरा लोहितैरङ्कुरै सयुक्ता क्षीरयुता क्षीरसयुक्ता, धरा भूर्यदि च रक्ता लोहितवर्णा भवति, तत्राश्मनोऽध पाषाणस्य तले जलमुदक भवति ॥१०६॥

अन्यदप्याह—

वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा
पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा।
भङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या
ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया ॥१०७॥

या शिला वैदूर्यमणेर्मुद्गानामम्बुदस्य मेघस्य मेचकस्य कृष्णवर्णस्य सदृशवर्णा, तथा या शिला पाकोन्मुखस्य सुपरिपक्वस्योदुम्बरस्य फलस्य सन्निभा सदृशी, या च शिला भङ्गे स्फोटने अञ्जनाभा अञ्जनसदृशी, अथवा कपिलवर्णा या च शिला, सा भूरिसमीपतोया भूरि प्रभूत समीप निकट तोय जल यस्या तथा-भूता सापि शिला ज्ञेया ज्ञातव्या ॥१०७॥

अन्यदप्याह—

पारावतक्षौद्रघृतोपमा या
क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा।
या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा
साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च ॥१०८॥

या च शिला पारावतस्य पक्षिण सदृशी, क्षौद्र माक्षिक घृतमाज्य तदुपमा तत्सदृशी, या च सोमवल्ल्या समानरूपा सदृशवर्णा, सोमयाज्ञिकस्य वल्लीव। सापि शिला या आशु शीघ्रमेव अक्षय स्थिर तोयमुदक कुरुते ॥१०८॥

अन्यदप्याह—

ताम्रैः समेता पृषतैर्विचित्रै-
रापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा ।
भृङ्गोपमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा
सूर्याग्निवर्णा च शिला वितोया ॥१०९॥

या च शिला ताम्रैस्ताम्रवर्णै, पृषतैस्तिलकै, तथा विचित्रैर्नानावर्णैस्तिलकै समेता सयुक्ता, तथा चापाण्डुरा पाण्डुवर्णा। भस्मन उष्ट्रस्य करभस्य खरस्य

गर्दभस्य चानुरूपा तत्सदृशवर्णा। भृङ्गोपमा भ्रमरसदृशवर्णा। अङ्गुष्ठिका विटपविशेष, तत्पुष्पसदृशी वा। नीललोहितेत्यर्थ । सूर्यस्यादित्यस्याग्नेश्च सदृशवर्णा या शिला सा वित्तोया जलरहिता भवति ॥१०९॥

अन्यदप्याह—

चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा
याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्गुलुकाञ्जनाभाः।
सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्यु-
स्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् ॥११०॥

या शिलाश्चन्द्रातपस्य चन्द्रप्रभाया. स्फटिकस्य स्फटिकमणे । मौक्तिकस्य च मुक्ताहारस्य च वा। हेम्न सुवर्णस्य च या. समानरूपा सदृशवर्णा । याश्च शिला इन्द्रनीलस्य मणे.। हिङ्गुलुकस्य हिङ्गुलुकमिति रक्तवर्णमिति यत् प्रसिद्धम्। अञ्जन कज्जलमतिकृष्ण । एतेषा सदृशी आभा कान्तिर्यासा तथा। याश्च सूर्योदयाशुनिभा.। सूर्यस्यादित्यस्योदयकाले यादृशा अशवो रश्मयो दृश्यन्ते तत्तुल्यवर्णा अतिरोहिता इत्यर्थ । याश्च हरितालनिभा. स्युर्भवेयु । ता सर्वा. शोभना । अत्रास्मिन् प्रकरणे एतद्वक्ष्यमाण वृत्त मुनिवच ऋषेर्वाक्यमित्यनेनागममनुसृत भवतीति ॥११०॥

ततश्च मुनिवचनमाह—

एता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च
यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः।
येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां
तेषामवृष्टिर्न भवेत् कदाचित् ॥१११॥

एता शिला सर्वा अभेद्या निर्विदार्या । यत शिवा श्रेयस्कर्य सदा सर्वकाल यक्षैर्देवयोनिभिर्नागैश्चाभिजुष्टा सेविता येषा राज्ञा नृपाणा राष्ट्रेषु देशेषु भवन्ति, तेषा कदाचिदप्यवृष्टिर्न भवेत्, नित्यमेवेन्द्रस्तेषु वर्षतीत्यर्थ. ॥१११॥

अधुना शिलाना विदारणार्थमाह—

भेदं यदा नैति शिला तदानीं
पलाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम्।
प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णा
सुधाम्बुसिक्ता प्रविदारमेति ॥११२॥

शिला विदार्यमाणा यदा भेद नैति न याति तदानी तस्मिन् काले कि कुर्यात् ? उच्यते—पलाशकाष्ठै सह तिन्दुकाना वृक्षविशेषाणा काष्ठानि दारुणि प्रज्वालयित्वाऽनलमग्नि शिलापृष्ठगत शिला हुताशनवर्णामग्निवर्णा कृत्वा सुधाम्बु-सिक्ता सुधा क्षीर तत्सयुक्तेनाम्बुना जलेन सिक्ता ससेचिता प्रविदारमेति भेदमेति भेदमायाति ॥११२॥

अन्यदप्याह—

तोयं श्रितं मोक्षकभस्मना वा
यत् सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् ।
कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
प्रस्फोटनं वह्निवितापितायाः ॥११३॥

मोक्षको वृक्ष । यश्च मणीवकमिति प्रसिद्ध । तोय जलम् । मोक्षकभस्मना यत्तोय जल श्रित क्वथित तच्छरक्षारयुत शरभस्मना सयुक्त कृत्वा तेन वह्निविता-पिताया पूर्वोक्तविधानेनाग्निसन्तप्ताया सप्तकृत्व सप्तवार परिषेचन कार्य सन्ताप्य तत परिषेचन कार्यम् । ततस्तस्या प्रस्फोटन भेदन भवति ॥११३॥

अन्यदपि शिलाभेदनमाह—

तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था
योजितानि बदराणि च तस्मिन् ।
सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां
दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः ॥११४॥

तक्रं मथित काञ्जिक सौवीरम् । सुरा प्रसिद्धा । एता सकुलत्था कुलत्थ-सहिता । तस्मिन् बदराणि बदरिफलानि च योजितानि मध्ये प्रक्षिप्तानि । एतानि सर्वाणि सप्तरात्रमुषितानि परिषेकैः प्रसेकैरभितप्तामभिसन्तापिता प्राग्विधिना शिला विदारयन्ति स्फोटयन्ति ॥११४॥

अन्यदप्याह—

नैम्बं पत्रं त्वक् च नालं तिलानां
सापामार्गं तिन्दुकं स्याद् गुडूची ।
गोमूत्रेण स्रावितः क्षार एषां
षट्कृत्वोऽतस्तापितो भिद्यतेऽश्मा ॥११५॥

नैम्बमिति। पत्र त्वक् च नैम्बमेव। तिलाना नाल यस्मिन्नभ्यन्तरे कोशाकारे तिला भवन्ति। सापामार्गमपामार्गसहित तिन्दुकफल स्याद् भवेत्। गुडूची अमृता। एषामेकीकृताना क्षारो भस्म गोमूत्रेण स्रावित परिस्रावित। तेनाश्मा पाषाण-स्तापित प्राग्विधिना षट्कृत्व षड्वार परिषेचन कृत्वा भिद्यते ॥११५॥

अधुना शस्त्रपानमाह—

आर्कं[1] पयो हुडुविषाणमषीसमेतं
पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः।
टङ्कस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥११६॥

टङ्क शस्त्रम्। एष श्लोक खड्गलक्षणे व्याख्यात ॥११६॥

अन्यदप्याह—

क्षारे[2] कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत्।
सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं
न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् ॥११७॥

एषोऽपि खड्गलक्षणे व्याख्यात ॥११७॥

अथ वापीलक्षणमाह—

पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते न याम्योत्तरा
कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः प्रेरितैः।
तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावारयेत्।
पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः ॥११८॥

पाली वापी प्रागपरायता या पूर्वपश्चिमयोर्दिशोरायता दीर्घा सा सुचिरं बहुकाल अम्बु जलं धत्ते धारयति। याम्योत्तरा या पाली दक्षिणोत्तरयोर्दिशोरायता सा सुचिर चिरमम्बु न धत्ते, यत सा मरुतो वायुना प्रायशो बाहुल्येन प्रेरितै. कल्लोलैर्जलसक्षोभैरवदार विनाशमेत्यायाति। ता याम्योत्तरायता पाली यदीच्छति

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ५४४ पृष्ठे २५ श्लोकः।
२. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ५४४ पृष्ठे २६ श्लोकः।

कर्त्तां कर्तुं तदापां सम्पातं सारदारुभिरावारयेत्। पाल्या जलेन सह यत्र सम्पर्कस्तत्र भित्तौ सारैर्दृढैर्दारुभिः काष्ठैरावरणं कुर्यात्। पाषाणादिभिरेव पाषाणैरश्मभिर्वा अपां सम्पातमावारयेत्। आदिग्रहणात् पक्वेष्टकादिभिः स्थूलैः शर्करैश्च तत्र। च प्रतिचयं चयं चयं प्रति द्विपैर्गजैरश्वैस्तुरगैरादिग्रहणादुष्ट्रमहिषबलीवर्दैः क्षुण्णं मर्दितं कार्यम्, येन सुदृढं भवति॥११८॥

कीदृशं वाप्यास्तीरं कारयेदित्याह—

ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः।
कुरबकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम्॥११९॥

ककुभादयः सर्वं एव वृक्षविशेषाः। ककुभ, वट, आम्र, प्लक्ष, कदम्ब, एतैः। किम्भूतैः? सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः निचुलेन, जम्ब्वा, वेतसेन, नीपेन, एभिः सहितैः संयुक्तैः। तथा कुरबक, ताल, अशोक, मधूक; एतैरपि। किम्भूतैः? बकुलविमिश्रैर्बकुलसंयुक्तैः। एतैरावृतो व्याप्तस्तीरस्तटो यस्याः पाल्यास्तां तथाभूतां कारयेदिति॥११९॥

अथ नैर्वाहिकद्वारलक्षणमाह—

द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे
कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम्।
कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं
कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत् तम्॥१२०॥

एकदेशे एकस्मिन् स्थाने जलस्य नैर्वाहिकं द्वारं निर्गमनद्वारं कार्यम्। कीदृशम्? शिलासञ्चितवारिमार्गम्—शिलाभिः सञ्चितः पाषाणैश्चितः वारिमार्गः यत्र तत् तथाभूतम्। तच्च कोशस्थितं तले व्यवस्थितम्। तत्र च कपाटं निर्विवरं विवररहितं कृत्वा फलकमाच्छादनायोपरि दत्वा ततस्तं पांशुभिरावपेत्, मृत्तिकाभिः स्थगये-दित्यर्थः॥१२०॥

अधुना द्रव्ययोगमाह—

अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः।
कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः॥१२१॥

अञ्जनं प्रसिद्धो वृक्षविशेषः। सौवीरक इति केचित्। मुस्ता अब्दा। उशीरं प्रसिद्धम्। एतैः किम्भूतैः? सराजकोशातकामलकचूर्णैः सह राजकोशातकेन

अमलकचूर्णेन च। एतैरपि कतकफलसमायुक्तै. कतकफलेन सहितै । ईदृशैर्योगो द्रव्य सयोग । स च द्रव्यसमायोगश्चूर्णीकृतः कपे प्रदातव्यो देय ।।१२१।।

अस्य गुणानाह—

कलुषं कटुकं लवणं विरसं
सलिलं यदि वा शुभगन्धि भवेत्।
तदनेन भवत्यमलं सुरसं
सुसुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम्।।१२२।।

यत् सलिल जल कलुषमनिर्मलम्, कटुक तिक्तम्, लवणम्, विरसं विगतरसममृष्टम्, यदि वा अशुभगन्धि दुर्गन्धि भवेत् स्यात् ? तत् सलिलमनन योगेनामल निर्मलम्, सुरस मृष्टम्, सुसुगन्धि शोभनगन्धि भवति, तथा अपरैश्चान्यैर्गुणैर्युतम्, अकटुकालवणपरिणामकरैर्युत सयुक्तं भवति।।१२२।।

अधुना नक्षत्राण्याह—

हस्तो मघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः।
शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः।।१२३।।

हस्त, मघा, अनुराधा, पुष्य, धनिष्ठा, उत्तरास्तिस्र उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभद्रपदा चेति एतानि, तथा रोहिण्य, शतभिषक्शब्दो व्यवच्छेदाय। अय भगणो नक्षत्रसमूह कूपानामारम्भे शस्यते इष्यते।।१२३।।

अधुना प्रतिष्ठाविधानमाह—

कृत्वा वरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं शिरास्थाने।
कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य निधापयेत् प्रथमम्।।१२४।।

वरुणस्यापाम्पतेर्बलिमुपहार कृत्वा विधाय वटवेतसकीलक वटकीलक वेतसकीलक च कुसुमै. पुष्पैर्गन्धैर्गन्धद्रव्यैर्धूपैर्गुग्गुलप्रभृतिभि सम्पूज्याभ्यर्च्य प्रथममादौ शिरास्थाने शिराप्रदेशे विनिधापयेद् निखनेत् स्थिर स्थाप्येदिति।।१२४।।

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ दकार्गल
नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ।।५३।।

अथ वृक्षायुर्वेदाध्यायो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह––

प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः ।
यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत् ॥१॥

यस्माज्जलाशया उदकाधारा वापीकूपतडागा, प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता. पर्यन्तच्छायाविरहिता मनोज्ञाश्चित्ताह्लादका न भवन्ति। अतस्तस्माज्जलप्रान्तेषूदकपर्यन्तेष्वारामान् विशेषेण विनिवेशयेत् कारयेत्। आरमन्तेऽस्मिन्नित्यारामो वृक्षवाटिकेत्यर्थ ॥१॥

अथ तत्र भूलक्षणमाह––

मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् ।
पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्मैतत् प्रथमं भुवः ॥२॥

सर्ववृक्षाणा मृद्वी मधुरा कोमला भू अवनि हिता हितवहा शोभनेत्यर्थ । तस्या भूमौ प्रथम तिलान् वपेद् उप्यात्। तास्तिलान् पुष्पितान् सञ्जातकुसुमान् मृद्नीयादुपमर्दयेत्। एतद्भुवो भूमे प्रथममादौ कर्म कार्यम्। तथा च काश्यप ––

दूर्वावीरणसयुक्ता सानूपा मृदुमृत्तिका ।
तत्र वाप्य शुभा वृक्षा सुगन्धिफलशाखिन ॥इति॥२॥

अधुना प्रथमरोप्यान् वृक्षानाह––

अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः ।
मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा ॥३॥

अरिष्ट, अशोक, पुन्नाग, शिरीष एते वृक्षविशेषा ? किम्भूता । सप्रियङ्गव प्रियङ्गुवृक्षेण सहिता, मङ्गल्या प्रशस्ता पूर्व प्रथममारामे रोपणीया । गृहेषु वा पूर्व प्रथम गृहेषु रोपणीया । तथा च काश्यप ––

अशोकचम्पकारिष्टपुन्नागाश्च प्रियङ्गव ।
शिरीषोदुम्बरा श्रेष्ठा पारिजातकमेव च॥
एते वृक्षा शुभा ज्ञेया प्रथम ताश्च रोपयेत्।
देवालये तथोद्याने गृहेषूपवनेषु च॥इति॥३॥

अधुना काण्डरोप्याणा विधानमाह—

पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः ।
द्राक्षापालीवताश्चैव बीजपूरातिमुक्तकाः ।।४।।
एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः ।
मूलोच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीयाः परं ततः ।।५।।

पनस । अशोक । कदली। जम्बू । लकुच । दाडिम । द्राक्षा मृद्वी। पालीवतश्चोच । बीजपूरो मातुलुङ्ग । अतिमुक्तक ।।

एते पनसादयो द्रुमा वृक्षा काण्डरोप्या । काण्डा शाखास्तान् गोमयेन प्रलिप्य रोपयेत्। ततोऽनन्तर पर प्रकृष्ट मूलोच्छेदे अथवा स्कन्धे रोपणीया । अन्यवृक्षस्य मूलोच्छेद कृत्वा तस्य छिन्नमूलस्योपरि विजातीयो वृक्षो रोपणीय.। अथवा स्कन्धादर्द्धादन्यवृक्ष छित्त्वा तस्य स्कन्धमुत्कीर्य विजातीयो वृक्षो रोपणीय.। तत्र मृत्तिकाश्लेष दापयेदिति। तथा च काश्यप —

द्राक्षातिमुक्तको जम्बूबीजपूरकदाडिमा ।
कदलीबहुलाशोका काण्डरोप्याश्च वापयेत् ।।
अन्येऽपि शाखिनो ये च पुष्पिता फलितास्तथा।
गोमयेन प्रलिप्ताश्च रोपणीया विवृद्धये ।।इति।।४-५।।

अथ वृक्षाणा कालनियमार्थमाह—

अजातशाखान् शिशिरे जातशाखान् [1]हिमागमे ।
[2]वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक्स्थान् प्ररोपयेत् ।।६।।

अजातशाखानजातलताङ्कुरान् वृक्षान् शिशिरे माघे फाल्गुने च रोपयेत्। जातशाखान् हिमागमे हेमन्ते मार्गशीर्षे पौषे च रोपयेत्। सुस्कन्धान् महाशाखा-युक्तान् वर्षागमे प्रावृट्काले श्रावणे भाद्रपदे च रोपयेत्। केचित् "जातशाखान् घनागमे वर्षागर्भे च सुस्कन्धान्" इति पठन्ति। घनागमे वर्षाप्रारम्भे। वर्षागर्भे वर्षामध्यभागे इति। ताश्च यथादिक्स्थान् पूर्वमन्यस्थानतस्तस्य तरोर्या पूर्वा दिगाशा साऽन्यत्र रोपितस्य पूर्वैव कार्या। एव सर्वासा दिशामानुलोम्य वाच्यम्। तथा च काश्यप —

---

१. घनागमे इति पाठान्तरम्।
२. वर्षागर्भे इति पाठान्तरम्।

अजातशाखा ये वृक्षा शिशिरे ताश्च रोपयेत्।
जातशाखाश्च हेमन्ते रोपणीया विधानत ॥
सुस्कन्धा शाखिनो ये तान् प्रावृट्काले तु रोपयेत् ॥इति॥६॥

अन्यदप्याह—

घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः ।
आमूलस्कन्धलिप्तानां संक्रामणविरोपणम् ॥७॥

घृतमाज्यम्, उशीर प्रसिद्धम्, तिला, क्षौद्र माक्षिकम्, विडङ्ग, क्षीर गोक्षीरम्, गोमय गोशकृद् एतैर्घृतादिभिरामूलस्कन्धलिप्ताना मूलात् प्रभृति शाखान्त यावद् लिप्ताना वृक्षाणा सक्रामणविरोपणम्। सक्रामण देशान्तर-नयनम्। अन्यदेशे नीत्वा रोपयेदित्यर्थ । तथा च—

घृत क्षीर तथा क्षौद्रमुशीरतिलगोमयै ।
विडङ्गलेपन मूलात् सक्रामणविरोपणम् ॥

सक्रामे रोपण शुभमित्यर्थ ॥७॥

अथ रोपणविधानमाह—

शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः।
रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते ॥८॥

शुचि समाहितो भूत्वा तरोर्वृक्षस्य स्नानानुलेपनै स्नानेनानुलेपनेन पूजामर्चा कृत्वा विधाय रोपयेत्। एवमनेन प्रकारेण रोपितश्च तैरेव पत्रैर्युक्तो रोपितस्तै सह जायते न शुष्यति ॥८॥

अधुना रोपिताना सेकविधानमाह—

सायं प्रातश्च धर्मर्तौ शीतकाले दिनान्तरे।
वर्षासु च भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः ॥९॥

रोपिता द्रुमा वृक्षा घर्मर्तौ ग्रीष्मे साय प्रातश्च सेक्तव्या । सायमपराह्णे प्रात पूर्वाह्णे। शीतकाले हेमन्ते शिशिरे च दिनान्तरे च। दिन दिनमन्तरे मध्ये कृत्वा सेक्तव्या । वर्षासु च वर्षासमये। भुव शोषे यदा यदा भू शुष्यति, तदा तदा च सेक्तव्या ॥९॥

अथानूपजान् वृक्षानाह—

जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्जुनाः ।
बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः ॥१०॥

वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा।
तिमिरोऽम्रातकश्चेति षोडशानूपजाः स्मृताः ॥११॥

जम्बू, वेतस, वानीर, कदम्ब, उदुम्बर, अर्जुन, बीजपूरको मातुलुङ्ग, मृद्वीका द्राक्षा, लकुच एते सदाडिमा दाडिमेन सहिता ॥१०॥

वञ्जुल, नक्तमालश्च, तिलक, पनस, तथा तेनैव प्रकारेण तिमिर, अम्रातक। चशब्द. समुच्चये। इत्येवप्रकारा षोडश वृक्षा अनुपजा अनूपे बहूदके जायन्ते ॥११॥

अथ वृक्षाणा रोपिताना कि प्रमाणमन्तर कार्यमित्येतत्प्रतिपादनायाह––

उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम्।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशावरम् ॥१२॥

वृक्षाणा स्थानात् स्थानात् प्रदेशात् प्रदेशाद्यदन्तर विशतिर्हस्ता वृक्षस्य समन्ततस्तदुत्तमं प्रमाणम्, यच्चानन्तर षोडशहस्तान्तर तन्मध्यमम्, यदनन्तर द्वादशहस्तान्तर तदवर निकृष्टमित्यर्थ। एतदुक्त भवति––यत्रैको वृक्षो रोपितस्तस्माद्विशतिकेऽन्तरे षोडशके वा अन्यद्रोपणीयमिति। तथा च काश्यप ––

अन्तर विशतिर्हस्ता वृक्षाणामुत्तम स्मृतम्।
मध्यम षोडश ज्ञेयमधम द्वादश स्मृतम् ॥इति॥१२॥

किमिति तेषा मध्येऽन्तर क्रियत इति तदर्थमाह––

अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम्।
मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीडिताः ॥१३॥

ये तरवो वृक्षा अभ्यासजाता सन्निकर्षसम्भूता परस्परमन्योन्य सस्पृशन्त, मिश्रैश्च परस्परं सलग्नैर्मूलै पीडिता भवन्ति। अतस्ते सम्यक् फल न यच्छन्ति न ददति ॥१३॥

अथ तेषा रोगज्ञानमाह––

शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता।
अवृद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसस्रुतिः ॥१४॥

शीतेन वातेनातपेन च रोगस्तेषा जायत उत्पद्यते, तथा पाण्डुपत्रता पर्णाना पाण्डुत्वम्, प्रबालानामङ्कुराणामवृद्धिरसमृद्धि, शाखाना शोषो नीरसता, रसस्य च स्रुति. स्राव एतैश्चिह्नैस्तरुः सरोगो ज्ञेयः ॥१४॥

अथैतेषा चिकित्सितमाह्——

चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम्।
विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा॥१५॥

अथानन्तरमेतेषा वृक्षाणा चिकित्सित भवति। आदौ प्रथम शस्त्रेण व्रणादिविशोधन कार्यम्। यद्विवर्ण क्लिन्नमवयव तच्छस्त्रेण निवर्तयेत्। विडङ्ग, घृतमाज्यम्, पङ्क कर्दम एतैरेकीकृतै आक्तानत्यन्त लिप्तान् कुर्यात्। तत क्षीरवारिणा क्षीरसयुक्तेन जलेन सेचयेत्। एव कृते नीरुजा भवन्ति। तथा च काश्यप.——

शाखाविटपपत्रैश्च छायया विहिताश्च ये।
येऽपि पर्णफलैर्हीना रूक्षा. पत्रैश्च पाण्डुरै.॥
शीतोष्णवर्षवाताद्यैर्मूलैर्व्यामिश्रितैरपि।
शाखिना तु भवेद्रागो द्विपाना लेखनेन च॥
चिकित्सितेषु कर्तव्या ये च भूय पुनर्नवा।
शोधयेत् प्रथम शस्त्रै प्रलेप दापयेत् तत.॥
कर्दमेन विडङ्गैश्च घृतमिश्रैश्च लेपयेत्।
क्षीरतोयेन सेक स्याद् रोहण सर्वशाखिनाम्॥इति॥१५॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह्——

फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः।
शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये॥१६॥

वृक्षाणा यदा फलनाशो भवति, तदा कुलत्थैर्माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवै.। एतै' सह शृतशीतपय शृत क्वथित तदेव पश्चाच्छीत पय क्षीर कृत्वा तेन पयसा फलाना पुष्पाणा चातिवृद्धये सेक. कार्य इति॥१६॥

अथ वृद्ध्यर्थप्रयोगमाह्——

अविकाजशकृच्चूर्णस्याढके द्वे तिलाढकम्।
सक्तुप्रस्थो जलद्रोणो गोमांसतुलया सह॥१७॥
सप्तरात्रोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः।
वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा॥१८॥

अविका प्रसिद्धा मेषजाति, अजश्छाग, अविकाजयो शकृत् पुरीषः, तच्चूर्णस्य द्वे आढके। अविकशकृच्चूर्णस्याढकमजशकृच्चूर्णस्याढकम्। आढकश्चतु.-

षष्टिपलानि, तिलानामाढकम्, सक्तुप्रस्थ, प्रस्थ. षोडशपलानि, जलस्य द्रोण, द्रोण पलशतद्वय षट्पञ्चाशदधिकम्। एतत्सर्व गोमासतुलया सह। तुला पलशतम्। उक्त च––

त्रियव कृष्णल विन्द्याद् माषल पञ्चकृष्णल।
ते स्युर्द्वादशलक्षाख्य सुवर्णमथ षोडश॥
पञ्चलक्षैश्चतुर्भिस्तु सुवर्णैर्निष्क उच्यते।
चतुष्पलोऽथ कुडव. प्रस्थ स्यात् तच्चतुष्टयम्॥
आढकस्तु चतुष्प्रस्थो द्रोणस्तु चतुराढक।
मानिका तु चतुर्द्रोणा खारी स्यात् तच्चतुष्टयम्॥
तुला पलशत ज्ञेय भार स्याद्विंशतिस्तुला।
शुष्कद्रव्येषु सख्येयं चार्द्रेषु द्विगुणा भवेत्॥

एव तन्मध्ये गोमासस्य ग।पिशितस्य तुला देया। पलशतमित्यर्थ।

एतै सर्वैरेकीकृतै सप्तरात्रोषितै सप्ताहमुषितै। वनस्पतेर्वृक्षस्य वल्लीना लताना च फलाना चातिवृद्धयर्थ सर्वदा सर्वकाल सेक कार्य। एतत् प्रमाणमेकस्य वृक्षस्यानेनानुसारेण बहूना कार्यम्। तथा च काश्यप––

अजाविकाना द्वौ प्रस्थौ शकृच्चूर्ण च कारयेत्।
तिलानामाढक दद्यात् सक्तूना प्रस्थमेव च॥
गोमासशतमेक स्याद् द्वे सार्धे सलिलस्य च।
सप्ताहमुषितैरेतै. सेक दद्याद् वनस्पते॥
स भवेत् फलपुष्पैश्च पत्रैश्चाङ्कुरितैर्वृत॥इति॥१७-१८॥

अधुना बीजाना वापनविधानमाह––

वासराणि दश दुग्धभावितं
बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम्।
गोमयेन बहुशो विरूक्षितं
क्रौडमार्गपिशितैश्च धूपितम्॥१९॥
मांससूकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ।
क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत्॥२०॥

यस्य कस्यचिद् वृक्षस्य बीज दश वासराणि दश दिनानि दुग्धभावितं दुग्धे सिक्त कार्यम्। कीदृशम्? आज्ययुतहस्तयोजितम्, आज्ययुतेन घृतेनाभ्यक्तेन

हस्तेन करेण योजित क्षीरमध्ये क्षिप्तम्। पुनर्गृहीत्वा घृताभ्यक्तेन करेणैकीभूत पृथक्कार्यम्। एव प्रत्यह कर्म कार्यम्। यावद्दश दिनानि। ततो गोमयेन गाशकृता बहुशा बहून् वारान् विरूक्षित मर्दितम्। क्रोड सूकर। मृगो हरिण। क्रोडस्येद क्रौडम्। मृगस्येद मार्गम्। क्रौडमार्गपिशितैर्मासैर्धूपितम्, भाण्डान्तरस्थ धूपयेत्॥

ततो मासेनामिषेण सूकरवसया वराहमज्जया समन्वित सयुत परिकर्मितायामवनौ भूमौ रोपितम्। परिकर्मिता तिलवपनेन। तत. क्षीरसयुतेन जलेनोदकेनावसेचित सुतृप्त तद्बीजम्। एवकृते कुसुमयुक्त पुष्पसयुतमेव जायत उत्पद्यते ॥१९-२०॥

अधुना तिन्तिडीविधानमाह—

तिन्तिडीत्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः।
पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया॥२१॥

अपिशब्द सम्भावनायाम्। तिन्तिडीत्यपि वल्लरी करोति, अभिनवाङ्कुरा सम्पद्यते, यत सा अतिकठिना। कै ? व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभि, व्रीहिचूर्णै. शालिचूर्णै, माषचूर्णै, तिलचूर्णै, सक्तुभिश्च। कीदृशै ? पूतिमाससहितै क्लिन्नमासयुतै। एतैश्च सेचिता सिक्ता सतत सर्वकाल हरिद्रया च धूपिता। एतदुक्त भवति—तिन्तिडीबीज व्रीहिचूर्णमाषचूर्णतिलचूर्णसक्तुभिरेकीकृतै पूतिमाससहितै सिक्त कृत्वा हरिद्रया धूपयेत्। वल्लरो करोति। अपिशब्दादन्यबीजस्य वल्लरीकरणे क सन्देह ॥२१॥

अधुना कपित्थवीजरोपणमाह—

कपित्थवल्लीकरणाय मूला-
न्यास्फोतधात्रीधववासिकानाम्।
पलाशिनी वेतससूर्यवल्ली
श्यामातिमुक्तैः सहिताष्टमूली॥२२॥
क्षीरे शृते चाप्यनया सुशीते
'ताला[1] शतं स्थाप्य[2]' कपित्थबीजम्।

---

१. तालस्थाने ताला इति प्रयोग आर्षः।

२. सस्थाप्य इत्यस्य स्थाने स्थाप्य इति प्रयोग आर्ष.।

दिने दिने शोषितमर्कपादै-
र्मासं विधिस्त्वेष ततोऽधिरोप्यम् ॥२३॥
हस्तायतं तद्द्विगुणं गभीरं
खात्वावटं प्रोक्तजलावपूर्णम्।
शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत्
प्रलेपयेद् भस्मसमन्वितन ॥२४॥
चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यवैश्च
प्रपूरयेद् मृत्तिकयान्तरस्थैः।
मत्स्यामिषाम्भस्सहितं च हन्याद्
यावद् घनत्वं समुपागतं तत् ॥२५॥
उप्तं च बीजं चतुरङ्गुलाधो
मत्स्याम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम्।
वल्ली भवत्याशु शुभप्रवाला
विस्मापनी मण्डपमावृणोति ॥२६॥

कपित्थवल्लीकरणायेति। कपित्थबीजस्य वल्लीकरणाय वल्लीजननाय मूलान्येतानि। केषाम्? आस्फोतधात्रीधववासिकानाम्, आस्फात सारिवा, धात्री आमलकी, धवो वृक्ष, वासिका प्रसिद्धा। एषां चतुर्णां चत्वारि च मूलानि, तथा वेतसो वृक्ष। वेतसस्य वृक्षस्य वल्ली व्रतति· समूला पलाशिनी पर्णयुक्ता। एवमेव सूर्यवल्ली। श्यामा प्रसिद्धा। केचित् त्रिवृदितीच्छन्ति। अतिमुक्त· स्यन्दनक·। एषा मूलै सहिता, अष्टमूली भवति, अष्टाना मूलाना समाहार अष्टमूली ॥२२॥

क्षीरे श्रृते चेति। अनया अष्टमूल्या सह क्षीरे श्रृते क्वथिते तत सुशीते कृते तन्मध्ये कपित्थबीज तालशत संस्थाप्य। तालो हस्तशब्द। एतावन्त काल संस्थाप्य ततो गृह्णीयात्। अनन्तरमर्कपादै· सूर्यरश्मिभि शोषित कार्यम्। एव दिने दिने यावन्मास त्रिशद्दिनानि तावदेवं विधि। ततोऽनन्तरमधिरोप्य रोपणीयम् ॥२३॥

हस्तायतमिति। अवटं गर्त हस्तायतं हस्तप्रमाणमायतम्। समन्तत· समं वृत्तम्। तद्द्विगुणं गभीर हस्तद्वितयं गम्भीर तथाभूत खात्वा तच्च प्रोक्तजलावपूर्णम्, प्रोक्तेन कथितेन जलेन क्षीरोदकेनावपूरित कृत्वा ततस्तं शोषयेत्। तत शुष्कमग्निना प्रदहेत्। शुष्क प्रदग्ध च मधुसर्पिषा मधुना माक्षिकेण सर्पिषा घृतेन च भस्मसमन्वितेन भस्मना युक्तेन प्रलेपयेद् लिम्पेत् ॥२४॥

चूर्णीकृतैरिति। ततो माषैस्तिलैर्यवैश्चूर्णीकृतै सच्चूर्णितै प्रपूरयेत्, तमवट मृत्तिकया पूरयित्वा ततोऽन्तरस्थै, अन्तरे मध्ये स्थिता ये तैर्मृत्तिकयान्तरस्थै। अयमर्थ—मृदाङ्गुलचतुष्कमात्र पूरयित्वा ततो माषादिभि पूरयेत्। पुनरपि तावन्मात्र मृत्तिकया पूरयित्वा पुनरपि माषादिभि पूरयेत्। ततस्त मत्स्यामिषाम्भ - सहित च हन्यात्, मत्स्यामिषेण मत्स्यमासेन युक्त यदम्भो जल तेन सहित तदवट हन्यात् पुन पुन क्षोदयेत्। यावत् तदवट घनत्व काठिन्य समुपागत प्राप्तम्॥२५॥

उप्तमिति। ततस्तत्र चतुरङ्गुलाधश्चतुर्णामङ्गुलानामधस्तद्वृक्षबीजमुप्त वापित मत्स्याम्भसा मत्स्ययुक्तेन जलेन मासयुक्तैर्जलैश्चोदकै सिक्त सेचितमाशु क्षिप्रमेव शुभप्रवाला शोभनपल्लवा वल्ली भवति सम्पद्यते। कीदृशी? विस्मापनी विस्मयजननी। मण्डपमाधारमावृणोति आच्छादयति॥२६॥

अथान्येषां रोपणमाह—

शतशोऽङ्कोलसम्भूतफलकल्केन भावितम्।
एतत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा॥२७॥
वापितं करकोन्मिश्रमृदि तत्क्षणजन्मकम्।
फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम्॥२८॥

अङ्कोलो वृक्षस्तत्सम्भूतफलकल्केन, एतत्फलस्य य कल्को द्रव्यभागो विज्जलारूपस्तेन यस्य कस्यचिद्वृक्षस्य बीज शतश शतवार भावित सिक्तम्। एतत्तैलेन वा अङ्कोलफलतैलेन वा शतशो भावितम्। तदेव बीज श्लेष्मातक-वृक्षफलेन वा तस्य कल्केन तैलेन वा शतशो भावितम्॥२७॥

तच्च वापित करकोन्मिश्रमृदि, करका अशनिपातस्तेनोन्मिश्रा च या मृत् तस्या वापितमुप्त तद्बीज तत्क्षणजन्मक यस्मिन्नेव क्षणे मुहूर्ते उप्तम्, तस्मिन्नेव जायते। शाखा लता फलभारान्विता फलान्येव भारस्तेनान्विता, आनता वा भवतीति किमद्भुत किमाश्चर्यम्। अवश्यमेव तद्भवतीत्यर्थ॥२८॥

अथ श्लेष्मातकरोपणमाह—

श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत् प्राज्ञः।
अङ्कोलविज्जलाद्भिश्छायायां [1]सप्तकृत्वैवम्॥२९॥

---

१. 'सप्तछत्व.' इत्यस्य स्थाने 'सप्तकृत्वः' इति प्रयोग आर्षः।

माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य।
करकाजलमृद्योगे न्युप्तान्यह्ना फलकराणि॥३०॥

प्राज्ञो मेधावी श्लेष्मातकस्य वृक्षस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य कृत्रिमतुषमपास्य ततोऽङ्कोलफलाना या विज्जला पिच्छिला आपस्ताभिरङ्कोलविज्जलाद्भिश्छायाया भावयेत्। एवमनेन प्रकारेण सप्तकृत्व सप्तवार भावयेत्। अङ्कोलविज्जलाद्भिर्भावयित्वा छायाया शोषयेत् पुनर्भावयित्वा शोषयेत् सप्तवार यावत्॥२९॥

ततस्तानि बीजानि माहिषगोमयेन महिषशकृता घृष्टानि शक्तानि, कृत्वा ततोऽस्य महिषस्य करीषे गोमयराशौ तानि बीजानि निक्षिप्य सस्थापयेत्, तत्र च तावत् स्थाप्यानि भाण्डान्तर्गतानि यावत् करकाजलेन युक्ता मृद्भवति करकाजलेनाशनिपातपानीयेन या युक्ता मृत् तया युक्ते स्थाने न्युप्तानि वापितानि अह्ना दिवसेन फलकराणि भवन्ति। एकेनैवाह्ना फलन्तीत्यर्थ॥३०॥

अथ वृक्षाणा रोपणनक्षत्राण्याह—

ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनी हस्तः।
उक्तानि[1] दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि॥३१॥

त्र्युत्तरा रोहिणी चेति ध्रुवाणि, अनुराधाचित्रामृगशिरोरेवत्यश्चेति मृदूनि, मूलम्, विशाखा, तिष्य, श्रवण, अश्विनी, हस्त, एतानि नक्षत्राणि पादपाना वृक्षाणा सरोपणे वपनकर्मणि दिव्यदृग्भिर्दिव्या सूक्ष्मार्थदर्शिनी दृग्येषा ते दिव्यदृशो मुनयो गर्गादयस्तैरुक्तानि कथितानि। केचिच्छस्तानि प्रशसितानीति पठन्तीति॥३१॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ वृक्षायुर्वेदो नाम
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्याय॥५४॥

अथप्रासादलक्षण व्याख्यायते

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च।
देवतायतनं कुर्याद् यशोधर्माभिवृद्धये॥१॥

प्रभूत पर्याप्त सलिल जल कृत्वा तत्र चारामान् वृक्षवाटिका विनिवेश्य

---

१. शस्तानीति पाठान्तरम्।

वेशयित्वा यशोधर्माभिवृद्धये यशस' कीर्तेर्धर्मस्य चाभिवृद्धचर्थं देवतायतनं देवतागृहं कुर्याद् विदध्यात् ॥१॥

अत्रैव प्रशंसनार्थमाह—

इष्टापूर्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान् बुभूषता।
देवानामालयः कार्यो द्वयमप्यत्र दृश्यते ॥२॥

इष्ट यज्ञादिकम्, पूर्त वापीकूपतडागादिकम्। तथा चोक्तम्—

इष्ट यज्ञेषु यद्दान ततोऽन्यत् पूर्त्तमिष्यते।
इष्टाभि पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैर्यजेद् द्विज ॥
अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्यो यजेत स इष्टवान्।
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ॥
अन्नप्रदानमाचार्यैं पूर्त इत्यभिधीयते।

इष्टापूर्तेन ये लोका पुण्यस्थानानि लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, तान् बुभूषता भवितुमिच्छता प्राप्तुमिच्छतेत्यर्थं। देवाना सुराणामालय कार्य, गृह देवाना कर्तव्यमित्यर्थ। यतोऽत्र देवालये द्वयमपि दृश्यते। इष्टापूर्तेषु यत् फल तदत्र दृश्यते प्राप्यत इत्यर्थं। तथा च काश्यप —

इष्टापूर्तादिभिर्यज्ञैर्यवित् कुर्वन्ति मानवा।
अग्निष्टोमादिपशुभिरिष्ट यज्ञ प्रकीर्तितम् ॥
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च।
स्वर्गस्थिति सदा कुर्यात् तद्दान पूर्तसज्ञितम् ॥
देवानामालय. कार्यो द्वयमप्यत्र लभ्यते ॥इति॥२॥

कीदृशेषु स्थानेषु सुरा रज्यन्त इत्याह—

सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च।
स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः ॥३॥

सलिलयुक्तेषु जलसयुतेषु, उद्यानयुक्तेपूपवनसहितेषु च स्थानेषु। कृतेषु निष्पादितेषु, अकृतकेषु स्वय निष्पन्नेषु। एतेषु स्थानेषु देवता सान्निध्य सन्निहितत्वमुपगच्छन्ति यान्ति ॥३॥

अन्यच्च कीदृशेष्वित्याह—

सरःसु नलिनीछत्रनिरस्तरविरश्मिषु।
हंसांसाक्षिप्तकह्लारवीथीविमलवारिषु ॥४॥

हंसकारण्डवक्रौञ्चचक्रवाकविराविषु ।
पर्यन्तनिचुलच्छायाविश्रान्तजलचारिषु ॥५॥

एवंविधेषु सरसु नित्य सर्वकाल देवता देवविशेषा रमन्ते क्रीडन्ति। कीदृशेषु ? नलिनीछत्रनिरस्तरविरश्मिषु, नलिनी पद्मिनी सैव छत्र तेन नलिनीछत्रेण पद्मिन्यातपत्रेण निरस्ता निराकृता रविरश्मय सूर्यकिरणा येषु। हसा: पक्षिविशेषास्तेषामसा स्कन्धास्तेभ्य आक्षिप्ता दूरे प्रेरितास्ते कह्लारा पुष्पविशेषा. सितोत्पलास्तेषामाक्षेपणाय या वीथी मार्गस्तत्र यद्विमल निर्मलं वारि जल येषु॥४॥

हसा, कारण्डवा, क्रौञ्चा, चक्रवाका, एते सर्व एव पक्षिविशेषा। एषा विराव शब्दो येषु सरसु, तथा पर्यन्तेषूपान्तेषु ये निचुला वृक्षविशेषास्तेषा याश्छायास्तासु छायासु विश्रान्ता जलचारिणो जलप्राणिनो येषु सरसु तेषु नित्य देवता रमन्ते॥५॥

अन्यत्कीदृशेष्वित्याह—

क्रौञ्चकाञ्चीकलापाश्च कलहंसकलस्वराः।
नद्यस्तोयांशुका यत्र शफरीकृतमेखलाः॥६॥
फुल्लतीरद्रुमोत्तंसाः सङ्गमश्रोणिमण्डलाः।
पुलिनाभ्युन्नतोरस्या हंसवासाश्च निम्नगाः॥७॥

यत्र यस्मिन् स्थाने एवविधा नद्य सरितस्तत्र नित्य देवता रमन्ते। कीदृश्य ? क्रौञ्चा. पक्षिविशेषास्त एव सशब्दत्वात् काञ्चीकलापो रशनाविस्तारो यासाम्। कलहसा राजहसास्तेषा य कलो मधुर स्वर शब्द सभाषण यासाम्। तोय जलं तदेवाशुकमम्बर यासाम्। शफर्य सूक्ष्ममत्स्यास्ता एव कृता मेखला याभि। मेखला वस्त्रस्योपरि वध्यते। नीवीति लोकप्रसिद्धा। तथा च—

नीविराग्रन्थने नार्या जघनस्थस्य वासस। इति॥६॥

फुल्लतीरेति। यत्र ईदृश्यो निम्नगा नद्यस्तत्र नित्यं देवता रमन्ते। फुल्ला पुष्पितास्तीरेषु प्रान्तेषु ये द्रुमा वृक्षास्त एवोत्तसा कर्णपुष्पाणि मुण्डमाला वा यासाम्। पुलिनेषु तीरेषु ये अभ्युन्नता उच्चा प्रदेशास्त एवोरस्या उरसि भवा स्तना यासाम्। हसा पक्षिविशेषास्त एव शुक्लत्वाद्वासो वसन यासाम्। तास्तथाभूताः। तासु देवता रमन्ते॥७॥

अन्यत्कीदृशेषु स्थानेषु रमन्त इत्याह—

वनोपान्तनदीशैलनिर्झरोपान्तभूमिषु ।
रमन्ते देवता नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च॥८॥

वनोपान्तेषु वनोपकण्ठेषु। उपान्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। नदीषु सरित्सु। शैलेषु पर्वतेषु। निर्झरोपान्तभूमिषु, निर्झरेण प्रपातपानीयेन ये युक्ता उपान्ता नदीप्रभृतीना समीपास्तेषु भूमिषु। नियत झरन्ति स्रवन्तीति निर्झरा। तेषु नित्य सर्वकाल देवता रमन्ते क्रीडन्ते। पुरेषु नगरेषु, उद्यानवत्सु येषूद्यानान्युपवनानि विद्यन्ते तेषु नित्य रमन्त इति। तथा च काश्यप——

हरितोज्ज्वलतोयाढ्या वाप्य पक्षिभिरावृता।
वनोपवनमालिन्यो नित्यमुत्फुल्लितद्रुमा॥
हसकारण्डवाकीर्णा. कोकिलालापनादिता।
षट्पदागीतमधुरा नृत्यद्भिः शिखिभिर्युता॥
तत्र देवा रति यान्ति सान्निध्याद् नित्यसस्थिता॥इति॥८॥

अधुना प्रतिष्ठाकरणे भूमिगुणानाह——

भूमयो ब्राह्मणादीनां याः प्रोक्ता वास्तुकर्मणि।
ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतनेष्वपि॥९॥

ब्राह्मणादीना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणा या भूमयो वास्तुकर्मणि प्रोक्ताः कथिता। तद्यथा——

[1]सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीना प्रशस्यते भूमि।
गन्धश्च भवति यस्या घृतरुधिरान्नाद्यमद्यसम॥
कुशयुक्ता शरबहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही।
अनुवर्ण वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च॥

इत्यादिना ज्ञेया। विप्रादीना ता एव भूमयो देवताप्रासादेषू शस्यन्ते शोभन्त इति॥९॥

अधुना देवतागृहे वास्तुपुरुषलक्षण द्वारप्रविभाग चाह——

चतुःषष्टिपदं कार्यं देवतायतनं सदा।
द्वारं च मध्यमं तस्मिन् समदिक्स्थं प्रशस्यते॥१०॥

सदा सर्वकाल देवतायतन सुरगृह चतुःषष्टिपद कार्यम्। "[2]अष्टाष्टकपदमथवा" इति पूर्वमेव प्रदर्शितम्। तस्मिन् देवतायतने मध्यम द्वार मध्यवर्तिनं समदिक्स्थ समाया दिशि यथा तिष्ठति, तथा प्रशस्यत इष्यते॥१०॥

---

१. द्रष्टव्यावस्य ग्रन्थस्य ५२ अध्याये ९४-९५ श्लोकौ।

२. द्रष्टव्योऽस्यैव ग्रन्थस्य ५२ अध्याये ५५ श्लोक.।

अथ प्रासादाना विधानमाह—

यो विस्तारो भवेद् यस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः।
उच्छ्रायाद् यस्तृतीयांशस्तेन तुल्या कटिः स्मृता॥११॥
विस्तारार्धं भवेद् गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम्॥१२॥
उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा [1]तद्वदुदुम्बरः।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम्॥१३॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते।
अधः शाखाचतुर्भागे प्रतीहारौ निवेशयेत्॥१४॥
शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीवृक्षैः स्वस्तिकैर्घटैः।
मिथुनैः पत्रवल्लीभिः प्रमथैश्चोपशोभयेत्॥१५॥
द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्यात् सपिण्डिका।
द्वौ भागौ प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका॥१६॥

यो विस्तार इति। तस्य देवगृहस्य यो विस्तारो विष्कम्भो भवेत् स्यात् तद्द्विगुणा विस्ताराद् द्विगुणा समुन्नतिरुच्छ्रायो भवति। यथा मेरुप्रासादस्य द्वात्रिंशद्विस्तार। विस्ताराद् द्विगुणा समुन्नतिश्चतुषष्टिर्हस्ता। उच्छ्रायाद् यस्तृतीयाशस्तृतीयभागस्तेन च तुल्या तत्समा देवगृहस्य कटि स्मृतोक्ता। यथा मेरोश्चतुषष्टिर्हस्ता उच्छ्राय। तस्मात् त्रिभाग एकविंशतिर्हस्ता अष्टावङ्गुलानि। अनेन प्रमाणेन कटिर्भवति। सोपानोपरि यतो देवगृहस्य प्रारम्भ सा कटिरुच्यते॥

विस्तारार्धमिति। देवगृहस्य यो विस्तार उक्तस्तदर्ध गर्भो भवति। यथा मेरोर्हस्तद्वात्रिंशद्विस्तार.। तदर्ध षोडश। अनेन प्रमाणेन मेरोर्गर्भ। अन्या समन्तत सर्वासु दिक्षु विदिक्षु भित्तयो भवन्ति। हस्तमात्र भ्रमणाय सर्वासु दिक्ष्वनावृतं स्थापयित्वा शेष हस्तत्रय भित्त्यवष्टब्ध कुर्यात्। गर्भस्य य. पादश्चतुर्थांशस्तेन मानेन विस्तीर्ण द्वारं भवति। यथा मेरोर्गर्भ. षोडशहस्ता। तस्य चतुर्भागश्चत्वारो हस्ता.। एष द्वारस्य विस्तार। विस्ताराद् द्विगुणमुच्छ्रित कार्यम्। एवमष्टौ हस्ता मेरुद्वारोच्छ्राय कार्य॥

उच्छ्रायादिति। द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्य य पादश्चतुर्भागस्तेन मानेन विस्तीर्णा शाखा द्वारिका कार्या। यथा मेरुद्वारस्योच्छ्रायोऽष्टौ हस्ताः। अस्य

---

१. तद्वदुदुम्बर इति पाठान्तरम्।

चतुर्भागो द्वौ हस्तौ। एष शाखाया विस्तार । तद्वदुदुम्बरस्तद्वत् तेनैव प्रकारेणोदुम्बर कार्य । शाखयोरुपरि यत् काष्ठ दीयते यच्चाधः स उदुम्बर इत्युच्यते। तद्वदुदुम्बराविति केचित् पठन्ति। विस्तारपादप्रतिममिति। शाखाया यो विस्तारस्तस्य य. पादश्चतुर्भागस्तत्प्रतिम तत्तुल्य शाखयोर्बाहुल्य घनत्व स्मृतमुक्तम्। यथा मेरुद्वारशाखाविस्तारो द्वौ हस्तौ। विस्तारपादो द्वादशाङ्गुलानि। एतद् घनत्वम्॥

त्रिपञ्चसप्तनवभिरिति। तद्द्वारं तिसृभि. पञ्चभिर्नवभिश्च शाखाभिर्द्वारिकाभि. प्रशस्यते इष्यते। शाखाविस्तारस्तिसृभिर्यदि न पूर्यते, तदा पञ्चभि. पूरणीय, ताभिरपि न पूर्यते, तदा नवभिः पूरणीय इति। शाखयोर्योऽधस्तलस्य चतुर्भागस्तुर्यांशस्तस्मिन् प्रतीहारौ नन्दिदण्डादिकौ निवेशयेत् कारयेत्॥

शेषमिति। शेष भागत्रय मङ्गल्यविहगैर्मङ्गल्यवद्भि· पक्षिभिः हंसकारण्डवचक्रवाकजीवकप्रभृतिभिः। श्रीवृक्षैः, स्वस्तिकश्चिन्हविशेष·। स्वस्तिकस्य वास्तुनरस्य सदृशैर्घटै. कलशै·। मिथुनैर्युग्मै। पत्रवल्लीभि. पत्रलताभि। प्रमथैर्गणैश्चोपशोभयेत् शोभामुत्पादयेत्॥

द्वारमानाष्टभागोनेति। द्वारस्य यन्मानं प्रमाणमुच्छ्रायस्तस्य योऽष्टभागोऽष्टांशस्तेन द्वारप्रमाणादूना प्रतिमार्चा सपिण्डिका पीठसहिता कार्या। तत्र च द्वौ भागौ प्रतिमा कार्या तृतीयाशस्तृतीयो भाग. पिण्डिका पीटिका कार्येति। यथा मेरुप्रासादस्य द्वारोच्छ्रायोऽष्टौ हस्ता। अस्याष्टभाग एको हस्त। अनेनोन द्वारमानं सप्त हस्ता। एतत् सपिण्डिक कार्यमिति। अस्माद्भागद्वयं चत्वारो हस्ता षोडशाङ्गुलानि। एतत् प्रतिमाया प्रमाणम्। तृतीयो भागो हस्तद्वयमष्टावङ्गुलानि। एतत् पिण्डिकायाः प्रमाणमिति। एवं सर्वप्रासादेषूह्यम्। तथा च काश्यपः—

पुरानुसारप्रासादा कर्तव्याः शुभलक्षणा.।
नात्युच्चा नातिनीचाश्च समदिक्सूत्रसूत्रिता.॥
चतु षष्टि कोष्ठकानां मध्ये च तत्र विन्यसेत्।
द्वार च मध्यम श्रेष्ठ समदिक्स्थ प्रशस्यते॥
विस्तारद्विगुणोत्सेध· कटिरंशे तृतीयके।
विस्तारार्धेन तद्गर्भो भित्तयोऽन्यास्तथान्तरे॥
गर्भाच्चतुर्थभागे च द्वारं तद्द्विगुणोच्छ्रितम्।
द्वारोच्छ्रायचतुर्भागो विस्तारः शाखयोः स्मृतः॥
उदुम्बरस्तथैवोक्तः शाखामानेन नित्यशः।
घनत्वं पादमानेन शाखयोश्च प्रकीर्तितम्॥

एकशाखास्त्रिशाखा धा पञ्च सप्त नवापि वा।
द्वारिकास्तत्र शस्यन्ते द्वारिभिर्या अकुण्ठिका॥

शाखाचतुर्थभागेऽत्र प्रतीहारौ तु कारयेत्।
प्रमथैर्विहगैश्चैव जीवजीवजलो वै॥

श्रीवृक्षस्वस्तिकै पद्मैर्हंसैश्चैव मनोरमैः।
पत्रान्तरे लताशुभैर्ग्रहैर्वैनायकादिभि॥

देव सपिण्डिक स्थाप्य द्वाराष्ट शोभितं शुभम्।
द्वौ भागौ प्रतिमा कार्या तृतीयश्चैव पिण्डिका॥

स्रवणद्रोणिकाभागो वामे पार्श्वे विधीयते।
निर्माल्यञ्च निवेद्य च बलिपूजापमार्जनम्॥इति॥११-१६॥

अधुना प्रासादाना नामान्याह—

मेरुमन्दरकैलासविमानच्छन्दनन्दनाः।
समुद्गपद्मगरुडनन्दिवर्धनकुञ्जराः॥१७॥

गुहराजो वृषो हंसः सर्वतोभद्रको घटः।
सिंहो वृत्तश्चतुष्कोणः षोडशाष्टाश्रयस्तथा॥१८॥

इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः प्रासादाः संज्ञया मया।
यथोक्तानुक्रमेणैव लक्षणानि वदाम्यतः॥१९॥

मेर्वाद्या यथापाठक्रमेण विशति. सञ्ज्ञा. प्रासादानाम्। मेरु.। मन्दर.। कैलास.। विमानच्छन्द.। नन्दन। समुद्ग। पद्म.। गरुड। नन्दिवर्धन.। कुञ्जरः॥१७॥

गुहराजः। वृष.। हस। सर्वतोभद्रक.। घट.। सिह। वृत्त। चतुष्कोण.। षोडशाश्रि। अष्टाश्रि.॥१८॥

इत्येवप्रकारा एते विशति. प्रासादा मया सञ्ज्ञया प्रोक्ता कथिताः। अतोऽस्मादनन्तर यथानुक्रमेण। येनैवानुक्रमेणोक्ता कथितास्तेनैवानुक्रमेण लक्षणानि वदामि कथयामि॥१९॥

तत्रादावेव मेरुप्रासादस्य लक्षणमाह—

तत्र षडश्रिर्मेरुर्द्वादशभौमो विचित्रकुहरश्च।
द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वात्रिंशद्धस्तविस्तीर्णः॥२०॥

तत्र तस्मिन् प्रासादलक्षणे मेरुर्नाम प्रासाद । षडश्रि. षड् अश्रय कोणा यस्य। द्वादशभौम, उपर्युपरि तस्य द्वादश भूमिका भवन्तीत्यर्थ । विचित्रकुहर, विचित्रा नानाप्रकारा कुहरा अभ्यन्तरगवाक्षास्तत्र भवन्ति। चतुर्भिर्द्वारैर्युत, चतसृषु दिक्षु तस्मिन् द्वाराणि भवन्ति। द्वात्रिशद्धस्तविस्तीर्ण, विष्कम्भाद् अर्थादेव चतु षष्टिर्हस्तास्तस्यौच्यम्। तथा च काश्यप —

द्वात्रिशद्धस्तविस्तीर्ण चतुर्द्वार षडश्रिकम्।
भूमिकास्तत्र कर्तव्या विचित्रकुहरान्विता ॥
द्वादशोपर्युपरिगा वर्तुलाण्डै समायुता ।
प्रासादो मेरुसज्ञ. स्याद् निर्दिष्टो विश्वकर्मणा ॥ इति ॥२०॥

अथ मन्दरकैलासयोर्लक्षणमाह—

त्रिंशद्धस्तायामो दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः।
कैलासोऽपि शिखरवानष्टाविंशोऽष्टभौमश्च ॥२१॥

तत्र षडश्रिरित्येतत् सर्वत्रानुवर्तते नन्दनलक्षण यावत्। मन्दरसज्ञ प्रासाद-स्त्रिशद्धस्तायामस्त्रिशत् करा विस्तीर्ण । विष्कम्भात् षष्टिर्हस्तास्तस्यौच्च्यम्। षडश्रिश्च। दशभौमो दशभिभूमिकाभिर्युक्त शिखरैर्युक्त । तथा च काश्यपः

त्रिशद्धस्तास्तु विस्तीर्ण प्रासादोऽय द्वितीयक ।

कैलासोऽपीति । अपिशब्द सम्भावनायाम्। कैलासोऽपि षडश्रिः। शिखरवान् शिखरैर्युक्त । अष्टाविश, अष्टाविशतिर्हस्ता विस्तीर्ण । विष्कम्भात् षट्पञ्चाशद्धस्तास्तस्यौच्च्यम्। अष्टभौमोऽष्टाभिर्भूमिकाभिर्युक्त । तथा च काश्पयः—

अष्टभौमश्च कैलासो हस्ताष्टाविशति स्मृत. ।
षडश्रि शिखरोपेत प्रासादस्तु तृतीयक ॥इति॥२१॥

अथ विमाननन्दनयोर्लक्षणमाह—

जालगवाक्षकयुक्तो विमानसंज्ञस्त्रिसप्तकायामः।
नन्दन इति षड्भौमो द्वात्रिंशः षोडशाण्डयुतः॥२२॥

विमानच्छन्दसज्ञ. षडश्रि.। जालगवाक्षकयुक्त, जालकोपलक्षितैर्गवाक्षकैश्च शारिकाभिर्युक्त । त्रिसप्तकायाम एकविशतिर्हस्ता आयामो विस्तीर्ण.। विष्कम्भात्, अर्थादेव द्वाचत्वारिशद्धस्तस्तस्यौच्च्यम। अष्टभमिकश्च।, तथा च काश्यप.—

गवाक्षजालसयुक्तो विमानश्चैकविशति ।
षडश्रिरष्टभौमश्च प्रासाद स्याच्चतुर्थक ॥

नन्दन इति। नन्दनसज्ञ षडश्रि । षड्भौम षड्भिर्भूमिकाभिर्युक्त । द्वात्रिशो द्वात्रिशद्धस्ता विस्तीर्ण । विष्कम्भात् चतु षष्टिर्हस्तास्तस्यौच्च्यम्। षोडशभिरण्डैर्युक्त । अण्ड प्रासादस्योपरि भवति। तथा च काश्यप —

नन्दनस्तु षडश्रि स्याद् द्वात्रिशद्धस्तविस्तृत ।
षड्भौम षोडशाण्डस्तु प्रासाद पञ्चमो मत ॥इति॥२२॥

अथ समुद्गपद्मयोर्लक्षणमाह—

वृत्तः समुद्गनामा पद्मः पद्माकृतिः शया अष्टौ।
शृङ्गेणैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य॥२३॥

समुद्गनामा वृत्त परिवर्तुल, मुद्गाकार । पद्म पद्माकृति कमलाकार । अष्टभिर्दलैर्युक्त । एतौ द्वावपि प्रासादावष्टौ शया अष्टौ हस्ता विस्तीर्ण । विष्कम्भात् षोडशहस्तास्तस्यौच्च्यम्। शृङ्गेणैकेन भवेत् स्यात्। एकेन शृङ्गेणैकेनाण्डेनोपलक्षितौ द्वावप्येतौ। तस्य च प्रासादद्वयस्यैकैव भूमिका भवति। तथा च काश्यप —

वर्तुलस्तु समुद्ग स्यात् पद्म. पद्माकृतिस्तथा।
हस्ताष्टक तु विस्तीर्णो भूमिका शृङ्गभूषिता ॥इति॥२३॥

अथ गरुडनन्दिवर्धनयोर्लक्षणमाह—

गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः।
कार्यस्तु सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैस्तु विंशत्या॥२४॥

गरुडसज्ञो गरुडाकृतिर्गरुडाकार पक्षी पक्षपुच्छयुक्त । नन्दीति च। चशब्द समुच्चये। नन्दिवर्धनसज्ञश्च गरुडाकार एव, किन्तु पक्षपुच्छरहित.। षट्चतुष्कविस्तीर्ण, गरुडो नन्दिवर्धनश्च षट्चतुष्कश्चतुर्विशतिर्हस्ता विस्तीर्णः। अष्टचत्वारिशद्धस्तास्तस्यौच्च्यम्। तथा सप्तभौम, सप्तभिर्भूमिकाभिर्युक्त.। अण्डाना विशत्या विभूषितो गरुडो नन्दिवर्धनश्च। तथा च काश्यप.—

गरुडो गरुडाकार पक्षपुच्छविभूषित ।
नन्दी तथाकृतिर्ज्ञेय पक्षादिरहितः पुन ॥

करणा षट्चतुष्कास्तु विस्तीर्णौ सप्तभूमिकौ।
दशभिर्द्विगुणैरण्डैर्भूषितौ कारयेत् तु तौ॥इति॥२४॥

अथ कुञ्जरगुहराजयोर्लक्षणमाह—

कुञ्जर इति गजपृष्ठः षोडशहस्तः [1]समन्ततो मूलात्।
गुहराजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद् वलभी॥२५॥

कुञ्जरसञ्ज्ञो गजपृष्ठो हस्तिपृष्ठाकार । षोडशहस्त समन्ततो मूलात्, मूलात् षोडशहस्त समन्तश्चतुर्दिक्क षोडश हस्ता विष्कम्भ अन्येषा पाठ षोडशहस्त सुविस्तरो मूलात्। एव द्वात्रिंशद्धस्तास्तस्यौच्च्यम्। उत्थितगजाकार एकभूमिक । गुहराजो गुहाकार । षोडशक षोडश हस्ता विस्तीर्णो द्वात्रिंशद्धस्तास्तस्यौच्च्यम्। एकभूमिकश्च। अनयोर्द्वयोरपि वलभी कुहरैस्त्रिचन्द्रशाला भवेत् स्यात्। तिसृभिश्चन्द्रशालाभिर्युक्ता इत्यर्थ । तथा च काश्यप —

कुञ्जरो गजपृष्ठाभो हस्ता षोडश विस्तृत ।
गुहराजो गुहाकारो विष्कम्भात् षोडश स्मृत ॥
त्रिचन्द्रशाला वलभी तयो कार्या सुलक्षणा।
दशमैकादशावेतौ प्रासादौ द्वौ प्रकीर्तितौ॥इति॥२५॥

अधुना वृषहसघटाना लक्षणमाह—

वृष एकभूमिशृङ्गो द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः।
हंसो हंसाकारो घटोऽष्टहस्तः कलशरूपः॥२६॥

वृषसज्ञ एकभूमिशृङ्ग, एकया भूमिकयैकेन शृङ्गेण शिखरेण युक्त:। द्वादशहस्तो द्वादश हस्ता विस्तीर्ण । विष्कम्भाच्चतुर्विशतिर्हस्तास्तस्यौच्च्यम्। समन्तत सर्वासु दिक्षु वृत्त. परिवर्तुल । हसो हसाकारो हससदृश । चञ्चुपक्षपुच्छयुक्त । द्वादशहस्तविस्तीर्ण । चतुर्विशतिर्हस्तास्तस्यौच्च्यम्। एकभूमिकश्च। घटसज्ञ कलशरूप कलशाकार । अष्टहस्ता विस्तीर्ण । विष्कम्भात् षोडश हस्तास्तस्यौच्च्यम्। एकभूमिकश्च सर्व एकशृङ्गा । तथा च काश्यप—

वृषो द्वादशहस्तस्तु समवृत्तैकभूमिक ।
शृङ्गेणैकेन सयुक्त प्रासाद परिकीर्तित ॥

---

१. सुविस्तरो मूलादिति पाठान्तरम्।

हसो हंसाकृतिर्ज्ञेया हस्ता द्वादश विस्तृत ।
एकभूमिकया युक्त. पक्षपुच्छाद्यलङ्कृत ॥
घट कलशरूपस्तु विस्तीर्णोऽष्टकर स्मृत ॥इति॥२६॥

अधुना सर्वतोभद्रस्य लक्षणमाह—

द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्बहुशिखरो भवति सर्वतोभद्रः।
बहुरुचिरचन्द्रशालः षड्विंशः पञ्चभौमश्च ॥२७॥

सर्वतोभद्रसञ्ज्ञः प्रासादश्चतुर्भिर्द्वारैर्युक्त । चतसृष्वपि दिक्षु तस्मिन् द्वाराणि भवन्तीत्यर्थ । बहुशिखरो भवति, बहूनि प्रभूतानि तस्मिन् शिखराणि भवन्ति। बहुरुचिरचन्द्रशाल, बह्वीभि प्रभूताभी रुचिराभि सुशोभनाभिश्चन्द्रशालाभिर्युक्त.। षड्विंश, षड्विंशतिर्हस्ता विस्तीर्ण.। विष्कम्भाद् अर्थादेव द्वापञ्चाशद्धस्तास्तस्यौच्च्यम्। पञ्चभौम पञ्चभिर्भूमिकाभिर्युक्त.। चतुरस्र। तथा च काश्यप.—

शिखरैर्बहुभिर्युक्तश्चतुर्द्वारविभूषित ।
रुचिरैश्चन्द्रशालैश्च बहुभि. परिवारित.॥
चतुरस्र. पञ्चभौम. षड्विंशद्धस्तविस्तृत ।
सर्वतोभद्र इत्युक्त प्रासादो दशपञ्चम ॥इति॥२७॥

अथ सिंहवृत्तचतुष्कोणषोडशाश्र्यष्टाश्रीणा लक्षणमाह—

सिंहः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तविस्तीर्णः।
चत्वारोऽञ्जनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः ॥२८॥

सिंह. सिंहाक्रान्त सिंहालङ्कृत। द्वादशकोणो द्वादशाश्रि। अष्टहस्तो विस्तीर्ण। अन्ये चत्वार सर्व एव वृत्तचतुष्कोणषोडशाष्टाश्रय. सञ्ज्ञासदृशाकृतय। वृत्त. परिवर्तुल। चतुष्कोणश्चतुरस्र। षोडशाश्रि षोडशकोण.। अष्टाश्रिरष्टकोण। एते अञ्जनरूपा अव्यक्तरूपा सान्धकारा इत्यर्थ। बाह्यप्राकाश्य तेषु न प्रविशत्ययमर्थ.। देवप्रासादस्य सन्निकृष्टाश्चतसृष्वपि दिक्षु भित्ती कृत्वा प्रासादस्य पश्चिमभागे द्वार कार्यम्। ताश्च भित्तय ऊर्ध्वभागे तथा छेदनीया यथा प्रासादोत्पन्ना एव लक्ष्यन्ते, न पृथक्स्था। तत्र बहिर्द्वारात् प्रविश्य प्रासादस्य वामभागेनागत्य पुरत. प्रासादस्य द्वार कार्यम्। तत्र मणिमयी प्रतिमा तत्कान्त्या यत्र प्राकाश्यमुत्पद्यते। एते सर्वे एवैकभूमिका. कार्या एकाण्डाश्च। चतुरस्र. पुन. पञ्चाण्डयुत. कार्यः। पञ्चभिरण्डैः संयुक्त.। तथा च काश्यप.—

सिंह सिंहसमाक्रान्त कोणैर्द्वादशभिर्युत ।
विष्कम्भादष्टहस्त स्यादेका तस्य च भूमिका ॥
वृत्तो वृत्ताकृति कार्या सङ्घातुल्यास्तथापरे ।
सान्धकारास्तु सर्वे ते भूमिकैका समावृता ॥
एकाण्डरूपिता सर्वे पञ्चभिश्चतुरस्रक. ॥इति ॥२८॥

अथ मयविश्वकर्मणोर्मतेन भूमिकाप्रमाणमाह—

भूमिकाङ्गुलमानेन मयस्याष्टोत्तरं शतम् ।
सार्द्धं हस्तत्रयं चैव कथितं विश्वकर्मणा ॥२९॥

मयस्य मतेनाष्टोत्तरशतमङ्गुलाना मानेन भूमिका भवति। तथा च मय —

प्रासादभूमिकामान शतमष्टोत्तर स्मृतम् ।
अङ्गुलानाम् ॥इति ॥

विश्वकर्मणा सार्ध हस्तत्रय भूमिकामान कथितमुक्तम्। चतुरशीत्यङ्गुलानीत्यर्थ । तथा च विश्वकर्म्मा—

चतुर्भिरधिकाशीतिरङ्गुलाना तु भूमिका ॥इति॥२९॥

अत्रापि परमतेनैकवाक्यता दर्शयितुमाह—

प्राहुः स्थपतयश्चात्र मतमेकं विपश्चितः ।
कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति तुल्यताम् ॥३०॥

अत्रास्मिन्नर्थे विपश्चित पण्डिता स्थपतयो वार्धकिन प्रतिष्ठातन्त्रज्ञा मयविश्वकर्मणोरेकमत प्राहुरुक्तवन्त । विश्वकर्मणो मतेन या न्यूना प्रमाणहीना भूमयस्ता कपोतपालिसयुक्ता मयमतेन तुल्यता गच्छन्ति समत्व यान्ति। कपोतपालिग्रहणेन बहिर्निर्गतानि सिंहमुखानि काष्ठान्युच्यन्ते। तथा चोक्तम्—

कपोतपालि ब्रुवते विटङ्क च बहुश्रुता ।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते—

कपोतपालिरहित मान चतुरशीतिकम् ।
भूमिकाना सह तया शतमष्टोत्तर स्मृतम् ॥
अङ्गुलानामत साम्य भूमिकासु प्रकीर्तितम् ।

एव तुल्यता भवतीति ॥३०॥

अथोपसंहारार्थमाह—

प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाद्
गर्गेण यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् ।
मन्वादिभिर्विरचितानि पृथूनि यानि
तत्संस्पृशन् प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः ॥३१॥

इद मया प्रासादलक्षण समासात् सक्षेपात् कथितमुक्तम्। गर्गेण मुनिना विरचित कृत तत्सर्व निरवशेषमिहास्मिन्नस्ति विद्यते। यानि च पृथूनि विस्तीर्णानि मन्वादिभिर्मनुवसिष्ठमयनग्नजिद्भिर्विरचितानि कृतानि प्रासादलक्षणानि तानि प्रति मया द्वारमानाष्टभागोनेत्यादिलक्षणलक्षितानि सस्पृशन्नत्राधिकार कृतः। प्रासादलक्षण कृतमित्यर्थ । अथवा तत्सस्पृशस्तानि सर्वाणि लक्षणानि प्रतिसस्पृशन् परामृशन् मयाधिकार कृत इति ॥३१॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां सहिताविवृतौ प्रासादलक्षण नाम
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्याय. ॥५५॥

अथ वज्रलेपलक्षण व्याख्यायते

तत्रादावेव वज्रलेपमाह—

आमं तिन्दुकमामं कपित्थकं पुष्पमपि च शाल्मल्याः ।
बीजानि शल्लकीनां धन्वनवल्को वचा चेति ॥१॥
एतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्च ।
अवतार्योऽस्य च कल्को द्रव्यैरेतैः समनुयोज्यः ॥२॥
श्रीवासकरसगुग्गुलुभल्लातककुन्दुरूकसर्जरसैः ।
अतसीबिल्वैश्च युतः कल्कोऽयं वज्रलेपाख्यः ॥३॥

तिन्दुक तिन्दुकफलम्। आममपक्वम् । कपित्थक कपित्थकफलमाममेव। शाल्मल्या शाल्मलिवृक्षस्य च पुष्पम्। शल्लकीना शल्लकीवृक्षाणा बीजानि। धन्वनवल्को धन्वनवृक्षस्य वल्कस्त्वक्। वचा च। इत्येवप्रकार ॥१॥

एतैर्द्रव्यै सह सलिलद्रोण क्वाथयितव्य.। द्रोण पलशतद्वय षट्पञ्चाशदधिकम्। यावदष्टभागावशेषो भवति द्वात्रिंशत् पलानि अवशिष्यन्त इत्यर्थ.। ततोऽष्टभागावशेषोऽवतार्योऽवतारणीयो ग्राह्य इत्यर्थ । अस्य चाष्टभागशेषस्यैतद्द्रव्यैर्वक्ष्यमाणै. कल्कश्चूर्ण समनुयोज्यो विधातव्य । तच्चूर्णसयुक्तः कार्य इत्यर्थ. ॥२॥

कैरित्याह—श्रीवासकेति। श्रीवासक प्रसिद्धो वृक्षनिर्यास.। रसो बोल। गुग्गुलु प्रसिद्ध। भल्लातक प्रसिद्ध एव। कुन्दुरूको देवदारुवृक्षनिर्यास। सर्जरस सर्जरसकवृक्षनिर्यास, एतै, तथा अतसी प्रसिद्धा, बिल्व श्रीफलम्, एतैश्च युत समवेत। अयं कल्को वज्रलेपाख्य, वज्रलेपेत्याख्या नाम यस्य ॥३॥

अथास्य गुणानाह—

प्रासादहर्म्यवलभीलिङ्गप्रतिमासु कुडचकूपेषु।
सन्तप्तो दातव्यो वर्षसहस्रायुतस्थायी ॥४॥

प्रासादो देवप्रासाद। हर्म्यम्, वलभी वातायनम्, लिङ्ग शिवलिङ्गम्, प्रतिमार्चा। एतासु तथा कुडचेषु भित्तिषु। कूपेषूदकोद्गारेषु। सन्तप्तोऽत्युष्णो दातव्यो देय। वर्षसहस्रायुतस्थायी भवति, वर्षाणा सहस्रायुत वर्षकोटि तिष्ठ-तीत्यर्थ.॥४॥

अथान्यद्वज्रलेपमाह—

लाक्षाकुन्दुरुगुग्गुलुगृहधूमकपित्थबिल्वमध्यानि।
[1]नागफलनिम्बतिन्दुकमदनफलमधूकमञ्जिष्ठाः ॥५॥
सर्जरसरसामलकानि चेति कल्कः कृतो द्वितीयोऽयम्।
वज्राख्यः प्रथमगुणैरयमपि तेष्वेव कार्येषु ॥६॥

लाक्षा प्रसिद्धा वृक्षनिर्यास। कुन्दुरुर्देवदारुवृक्षनिर्यास। गुग्गुलु प्रसिद्ध। गृहधूमोऽगारधूम. श्यामेति प्रसिद्ध। कपित्थ कपित्थवृक्षफलम्। बिल्वमध्यम् एतानि, तथा नागफलम्। निम्ब प्रसिद्ध। तिन्दुक तिन्दुकफलम्। केचिन्नागबला-फलतिन्दुकमदनफलेति पठन्ति। नागबलाफल तिन्दुकफल मदनफल मधूकफल मञ्जिष्ठा प्रसिद्धा ॥५॥

सर्जरस सर्जवृक्षनिर्यास, रसो बोल, आमलक धात्रीफलम्, एतानि च। इत्येवप्रकारो द्वितीयः कल्क कृतो वज्राख्यो वज्रलेपसज्ञ। प्रथमगुणै पूर्वोक्तै-र्गुणैरेतै सलिलद्रोण क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेति, तथा सन्तप्तो दातव्य इति। अयमपि वज्रलेपस्तेष्वेव प्रागुक्तेषु कार्येषु प्रासादादिषु। स च वर्षसहस्रायुतं स्थायी भवति ॥६॥

---

१. नागबलाफलतिन्दुक इति पाठान्तरम्।

अन्यदप्याह—

गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णा महिषचर्मगव्यैश्च।
निम्बकपित्थरसैः सह वज्रतलो नाम कल्कोऽन्यः ॥७॥

गोमहिषौ प्रसिद्धौ, अजश्छाग, एषा सर्वेषा विषाणानि शृङ्गाणि तै, तथा खररोम्णा गर्दभरोमभि । महिषचर्मणा गव्यैश्च निम्बकपित्थरसै सह निम्ब कपित्थफलम्। रसो बोल । एतै सहान्य. कल्क प्राग्वत् कृत । एतै सलिलद्रोण क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेत्यादि । वज्रतलो नाम अयमपि प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति ॥७॥

अन्यदप्याह—

अष्टौ सीसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिकाभागः।
मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसङ्घातः ॥८॥

अष्टौ भागा सीसकस्य। कासस्य द्वौ भागौ। रीतिकाभाग एक । अय योगो वज्रसघातो नाम। मयकथितो मयेनोक्तो विज्ञेयो ज्ञातव्य । अयमपि प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति । अत्र प्रमाणानुसारेण नामपरिकल्पनोक्ता। अन्ये सममात्रा कार्या इत्यागम । तथा च मय.—

सगृह्याष्टौ सीसभागान् कासस्य द्वौ तथाशकम्।
रीतिकायास्तु सन्तप्तो वज्राख्य परिकीर्तित ॥इति॥८॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ वज्रलेपलक्षण नाम
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥५६॥

अथ प्रतिमालक्षण व्याख्यायते

तत्रादावेव परमाणुप्रमाणार्थमाह—

जालान्तरगे भानौ यदणुतरं दर्शनं रजो याति।
तद्विन्द्यात् परमाणुं प्रथमं तद्धि प्रमाणानाम् ॥१॥

भानावादित्ये जालान्तरगे गवाक्षस्थलकमध्यवर्तिनि यद्रजो धूलिरणुतर सूक्ष्मतरं दर्शन याति दृष्टिपथमायाति तत् परमाणु नाम प्रमाण विन्द्याज्जानीयात्। हिर्यस्मादर्थे। प्रमाणाना सर्वेषां तत्प्रथममाद्य प्रमाण परमाणुसञ्ज्ञम् ॥१॥

अथ परमाणौ ज्ञातेऽङ्गुलप्रमाणज्ञानमाह—

परमाणुरजो बालाग्रलिक्षयूकं यवोऽङ्गुलं चेति।
अष्टगुणानि यथोत्तरमङ्गुलमेकं भवति संख्या ॥२॥

एतानि परमाण्वादीनि यथोत्तरमष्टगुणान्यङ्गुलमेक भवति। तद्यथा। अष्टभि परमाणुभी रजो भवति। अष्टभी रजोभिर्बालाग्रम्, अष्टभिर्बालाग्रैर्लिक्षा, अष्टभिर्लिक्षाभिर्यूका, अष्टभिर्यूकाभिर्यव, अष्टभिर्यवैरङ्गुलम्। एव यथोत्तर परमाण्वादीन्यष्टगुणान्यङ्गुल सख्या भवति। तथा च—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्म दृश्यते रज ।
प्रथम तत्प्रमाणाना परमाणु प्रचक्षते ॥
तस्माद्रज कचाग्र च लिक्षा यूका यवोऽङ्गुलम् ।
क्रमादष्टगुण ज्ञेय जिनसख्याङ्गुलै कर ॥इति॥२॥

अथ समस्ताया प्रतिमाया प्रमाणमाह—

देवागारद्वारस्याष्टांशोनस्य यस्तृतीयोंऽशः।
तत्पिण्डिकाप्रमाणं प्रतिमा तद्द्विगुणपरिमाणा ॥३॥

देवागारे देवगृहे यद्द्वार तस्य य उच्छ्रायस्तस्य योऽष्टाशोऽष्टभागस्तेन हीनस्य यस्तृतीयोऽशस्तृतीयभाग, तत्पिण्डिकाप्रमाण पीठिकापरिमाणम्, तद्द्विगुणपरिमाणा पीठकाद् द्विगुणप्रमाणा प्रतिमा च भवति ॥३॥

अथ प्रतिमाया अवयवप्रमाणमाह—

स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादश वीस्तीर्णमायत च मुखम्।
नग्नजिता तु चतुर्दश दैर्घ्येण द्राविडं कथितम् ॥४॥

यस्मात् काष्ठात् पाषाणादिकाद्वा प्रतिमा क्रियते तद्दैर्घ्य पीठप्रमाणविर्वजित द्वादशभागविभक्त कृत्वा तत्रैको भागो नवधा कार्य, सोऽङ्गुलसज्ञा भवति। यस्मादष्टाधिकमङ्गुलशत प्रतिमाप्रमाण वक्ष्यति—स्वैरङ्गुलप्रमाणैरिति। प्रतिमाया स्वैरात्मीयैरङ्गुलप्रमाणैर्मुख वदन द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्ण विपुलमायत च दीर्घ कार्यम्। नग्नजिता मुनिना द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्ण मुख कथित दैर्घ्येण च चतुर्दशाङ्गुलानि। एतद् द्राविड द्रविडदेशज मानम्। तथा च नग्नजित्—

विस्तीर्ण द्वादश मुख दैर्घ्येण च चतुर्दश।
अङ्गुलानि तथा कार्य तन्मान द्राविड स्मृतम् ॥इति॥४॥

अन्यदप्याह—

नासाललाटचिबुकग्रीवाश्चतुराङ्गुलास्तथा कर्णौ ।
द्वे अङ्गुले च हनुनी चिबुकं च द्वयङ्गुलं विततम् ॥५॥

नासा चतुरङ्गुला दैर्घ्येण कार्या। ललाट मुखपृष्ठ चतुरङ्गुलमेव। चिबुकं चतुरङ्गुलमेव। चिबुकग्रहणेन नासायाश्चतुरङ्गुलो भाग उच्यते। ग्रीवा चतुरङ्गुला दीर्घा, तथा कर्णौ श्रोत्रौ चतुरङ्गुलौ दीर्घौ। हनुनी द्वे द्वे अङ्गुले च विस्तृते। मुखगलसन्धी हनुनी, चिबुक च द्वय ङ्गुल वितत विस्तीर्ण कार्यम्। चिबुकशब्देनात्र मुखस्याधोभाग उच्यते ॥५॥

अन्यदप्याह—

अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्ताराद् द्वयङ्गुलात् परे शङ्खौ ।
चतुरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्वयङ्गुलौ पृथुलौ ॥६॥

ललाटं विस्तारादष्टाङ्गुल कार्यम्, तस्मात् परे भागे उभयतो द्व्यङ्गुलप्रमाणौ शङ्खौ कार्यौ, ललाटात् परत कार्यावित्यर्थ। शङ्खौ चतुरङ्गुलावधोभागौ दीर्घौ कार्यौ, यत शङ्खाधो गण्डभाग उच्यते। कर्णौ तु द्वयङ्गुलौ पथुलौ विस्तीर्णौ कार्यौ ॥६॥

अन्यदप्याह—

कर्णोपान्तः कार्योऽर्धपञ्चमे भ्रूसमेन सूत्रेण ।
कर्णस्रोतः सुकुमारकं च नेत्रप्रबन्धसमम् ॥७॥

अर्द्धपञ्चमे अर्धपञ्चममङ्गुल यस्मिन् भागे। सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि नेत्रान्तादारभ्य तस्मिन् भ्रूसमेन सूत्रेण नेत्रमध्यगेन कर्णोपान्त कार्य। कर्णस्योपान्त. समीप, कर्णाग्रमित्यर्थ। कर्णस्रोत. कर्णच्छिद्र सुकुमारक च कर्णस्रोत समीपे उन्नतो मार्गस्तन्नेत्रप्रबन्धसमम्। नेत्रप्रबन्धशब्देन प्रदूषिकोच्यते। तत्समं तत्तुल्य कार्यम्। अङ्गुलप्रमाणमित्यर्थ ॥७॥

अन्यदप्याह—

चतुरङ्गुलं वसिष्ठः कथयति नेत्रान्तकर्णयोर्विवरम् ।
अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्तस्यार्धेनोत्तरोष्ठश्च ॥ ८ ॥

वसिष्ठमुनिर्नेत्रान्तकर्णयोर्विवरमन्तर चतुरङ्गुल कथयति। तथा च वसिष्ठ —

कर्णनेत्रान्तर यच्च तद्विन्द्यात् चतुरङ्गुलम्।
अधरोष्ठोऽङ्गुलप्रमाणेन विस्तीर्णं कार्यं, उत्तरोष्ठश्च तस्यार्धेनाधरोष्ठ-स्यार्धेनार्धाङ्गुलविस्तीर्णं कार्यं ॥८॥

अन्यदप्याह—

अर्धाङ्गुला तु गोच्छा वक्त्रं चतुरङ्गुलायतं कार्यम्।
विपुलं तु सार्धमङ्गुलमव्यात्तं त्र्यङ्गुलं व्यात्तम् ॥९॥

गोच्छा अर्धाङ्गुलविस्तीर्णा कार्या। वक्त्र चतुरङ्गुलायत कार्यम्। तथा सार्धमङ्गुल विपुल विस्तीर्ण कार्यम्, यदव्यात्तमविकसितम्, व्यात्त विकसित मर्त्य-सिहादेस्त्र्यङ्गुल वितीर्ण कार्यम् ॥९॥

अन्यदप्याह—

द्व्यङ्गुलतुल्यौ नासापुटौ च नासा पुटाग्रतो ज्ञेया।
स्याद् द्व्यङ्गुलमुच्छ्रायश्चतुरङ्गुलमन्तरं चाक्ष्णोः ॥१०॥

नासापुटौ द्व्यङ्गुलतुल्यौ द्व्यङ्गुलप्रमाणौ कार्यौ। तथा नासा पुटाग्रतो द्व्यङ्गुलतुल्यैव ज्ञेया ज्ञातव्या। नासाया द्व्यङ्गुलमुच्छ्राय औच्च्यं स्याद्भवेत्। अक्ष्णोर्नेत्रयोर्द्वयोर्मध्य चतुरङ्गुलप्रमाण भवति। एतदनुक्तमपि ज्ञायते ॥१०॥

अन्यदप्याह—

द्व्यङ्गुलमितोऽक्षिकोशो द्वे नेत्रे तत्त्रिभागिका तारा।
दृक्तारा पञ्चांशो नेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति ॥११॥

अक्षिकोशोऽक्षिपुटो द्व्यङ्गुलमितो द्व्यङ्गुलप्रमाण। द्वे अङ्गुले नेत्रे नयने। तत्त्रिभागिका तारा। अङ्गुलद्वयत्रिभागप्रमाणा तारा नेत्रमध्ये कृष्णो भाग। दृक्तारा मध्यवर्तिनी कुमारी अङ्गुलद्वयपञ्चाश पञ्चाशभाग। नेत्रविकाशो नयनवैपुल्यमङ्गुल भवति ॥११॥

अन्यदप्याह—

पर्यन्तात् पर्यन्तं दश भ्रुवोऽर्धाङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा।
भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलकं भ्रूदैर्घ्येणाङ्गुलचतुष्कम् ॥१२॥

भ्रुवो पर्यन्तात् पर्यन्त दशाङ्गुलानि प्रमाणम्। वामभ्रूपर्यन्ताद् दक्षिणभ्रूपर्यन्त यावद् दशाङ्गुलानि। भ्रुवो लेखा भ्रूलेखा अर्धाङ्गुल विस्तीर्णा। भ्रूमध्य भ्रुवोरन्तर

द्वयङ्गुलक द्वयङ्गुलप्रमाणविस्तीर्णं कार्यम्। भ्रूदैर्घ्येण भ्रूदीर्घत्वेनाङ्गुलचतुष्क कार्यमिति ॥१२॥

अन्यत्—

कार्या तु केशरेखा भ्रूबन्धसमाङ्गुलार्धविस्तीर्णा।
नेत्रान्ते करवीरकमुपन्यसेदङ्गुलप्रमितम् ॥१३॥

केशरेखा ललाटपरिवृता च भ्रूबन्धसमा भ्रूबन्धतुल्या कार्या दशाङ्गुल-प्रमाणा चेत्यर्थ । अङ्गुलार्ध विस्तीर्णा। नेत्रान्ते चक्षुष्पर्यन्ते। करवीरक दूषिकेति प्रसिद्धम्। तदङ्गुलप्रमितमङ्गुलप्रमाणमुपन्यसेत् कारयेत् ॥१३॥

अन्यदप्याह—

द्वात्रिंशत् परिणाहाच्चतुर्दशायामतोऽङ्गुलानि शिरः।
द्वादश तु चित्रकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥१४॥

शिरो द्वात्रिंशदङ्गुलानि परिणाहात् कार्यम्। चतुर्दशाङ्गुलान्यायामतो विष्कम्भादित्यर्थ । चित्रकर्मणि द्वादशाङ्गुलानि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्या ॥१४॥

अथान्यत्—

आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नग्निजित्प्रोक्तम्।
ग्रीवा दश विस्तीर्णा परिणाहाद्विंशतिः सैका ॥१५॥

नग्नजित्प्रोक्त प्रतिमालक्षणे आस्यं मुखं सकेशनिचय केशरेखया सहित षोडशाङ्गुलानि। मुख दीर्घ चतुर्दशाङ्गुलानि केशरेखा द्वे अङ्गुले, एव षोडश। तथा च नग्नजित् —

द्वयङ्गुला केशरेखैव मुख स्यात् षोडशाङ्गुलम्। इति।

ग्रीवा शिरोधरा दशाङ्गुलानि विस्तीर्णा कार्या। विंशति सैका एकविंशतिः परिणाहात् ॥१५॥

अन्यदप्याह—

कण्ठाद् द्वादश हृदयं हृदयान्नाभी च तत्प्रमाणेन।
नाभीमध्याद् मेढ्रान्तर च तत्तुल्यमेवोक्तम् ॥१६॥

कण्ठाधोभागादारभ्य हृदय यावद् द्वादशाङ्गुलानि । हृदयात् प्रभृति नाभी

च यावत्तत्प्रमाणेन द्वादशाङ्गुलान्येव। नाभीमध्याद् मेढ्रान्तर लिङ्गमध्यं च यावत् तत्तुल्य तत्सममेवोक्त कथितम्। द्वादशाङ्गुलानीत्यर्थ ॥१६॥

अथान्यत्—

ऊरू चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे।
जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ॥१७॥

ऊरू दीर्घा चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशति। तथा जङ्घे चतुर्विंशतिरेव दीर्घा। जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च चतुरङ्गुलप्रमाणे कार्ये, ये च लोके एक्कलके इति प्रसिद्धे। पादौ च तत्तुल्यौ तत्समौ गुल्फादारभ्याधोभागश्चतुरङ्गुलः कार्य ॥१७॥

अथान्यदप्याह—

द्वादशदीर्घौ षट् पृथुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुष्ठौ।
पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा॥१८॥

पादौ चरणौ पार्ष्ण्या आरभ्याङ्गुष्ठमूल यावद् द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ, पृथुतया विस्तारेण षडङ्गुलानि। अङ्गुष्ठौ त्रिकायतौ त्रीण्यङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ। पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ परिणाहात् पञ्चाङ्गुलानि कार्यौ। प्रदेशिन्यङ्गुष्ठसमीपवर्तिन्यङ्गुली त्रीण्यङ्गुलानि दीर्घा कार्या॥१८॥

अन्यदप्याह—

अष्टांशाष्टांशोनाः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण कर्तव्याः।
सचतुर्थभागमङ्गुलमुत्सेधोऽङ्गुष्ठकस्योक्तः ॥१९॥

शेषास्तिस्रोऽङ्गुल्य क्रमेण परिपाट्या अष्टांशेनाष्टांशेन ऊना. कर्तव्य, प्रदेशिनीतो मध्यमा अष्टांशोना कार्या। अङ्गुष्ठस्योत्सेध उच्छ्राय सचतुर्भागमङ्गुलमुक्त कथित.। शेषाङ्गुलीनामष्टांशाष्टांशोनानामङ्गुष्ठप्रमाणात् प्रमाण कार्यम्॥१९॥

अन्यदप्याह—

अङ्गुष्ठनखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तज्ज्ञैः।
शेषनखानामर्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा॥२०॥

तज्ज्ञै प्रतिमालक्षणज्ञैरङ्गुष्ठनखश्चतुर्थभागोनमङ्गुल कथित। शेषानामङ्गुलीनखानामर्धाङ्गुलं प्रमाणम्। अथवा क्रमात् परिपाट्या किञ्चिदूनमर्धाङ्गुलप्रमाणं कार्यं यथा शोभा जायत इति॥२०॥

अन्यदप्याह—

जङ्घाग्रे परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरात् पञ्च।
मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहात् त्रिगुणिताः सप्त ॥२१॥

जङ्घाग्रे जङ्घापर्यन्ते चतुर्दशाङ्गुलानि परिणाह उक्त. कथित । विस्तरात् पञ्चाङ्गलानि। जङ्घामध्ये मध्यभागे सप्ताङ्गलानि विपुला विस्तीर्णा। परिणाहात् सप्त त्रिगुणिता । एकविंशत्यङ्गुलानीत्यर्थ ॥२१॥

अन्यदप्याह—

अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्य त्र्यष्टकं तु परिणाहः।
विपुलौ चतुर्दशोरू मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः॥२२॥

जानुमध्ये अष्टावङ्गुलानि वैपुल्य पृथुत्वम्। त्र्यष्टक चतुर्विंशत्यङ्गुलानि परिणाह, ऊरू मध्ये मध्यभागे चतुर्दशाङ्गुलानि विपुलौ विस्तीर्णौ। तत्परिधिस्तत्परिणाहस्तयो पारिमाण्डल्यं द्विगुणोऽष्टाविंशत्यङ्गुलानि भवन्ति॥२२॥

अन्यदप्याह—

कटिरष्टादश विपुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिधौ।
अङ्गुलमेकं नाभी वेधेन तथा प्रमाणेन॥२३॥

कटिरष्टादशाङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णा। परिधौ परिणाहे चत्वारिशच्चतुर्युता चतुश्चत्वारिशदङ्गुलानि। नाभी वेधेन गाम्भीर्येण तथा प्रमाणेन वैपुल्येन चाङ्गुलमेक भवति॥२३॥

अन्यदप्याह—

चत्वारिंशद्द्वियुता नाभीमध्येन मध्यपरिणाहः।
स्तनयोः षोडश चान्तरमूर्ध्वं कक्ष्ये षडङ्गुलिके॥२४॥

नाभीमध्येन मध्यभागे परिणाहश्चत्वारिशद्द्वियुता द्वाचत्वारिशदङ्गुलानि। स्तनयोर्द्वयोरन्तरं मध्यं षोडशाङ्गुलानि। स्तनयोरूर्ध्व तिर्यक् कृत्वा षडङ्गुलिके षडङ्गुलप्रमाणे कक्ष्ये कार्ये॥२४॥

अन्यदप्याह—

अष्टावंसौ द्वादश बाहू कार्यौ तथा प्रबाहू च।
बाहू षड्विस्तीर्णौ प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कम्॥२५॥

असौ स्कन्धौ ग्रीवापार्श्वादिसान्त यावदष्टाङ्गुल विस्तीर्ण कार्यम् । अससमीपवर्तिनौ बाहू द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ। बाहुसमीपवर्तिनौ प्रतिबाहू तावेव द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ। बाहू षडङ्गुलानि विस्तीर्णौ, प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्क विस्तीर्णौ ॥२५॥

अन्यदप्याह—

षोडश बाहू मूले परिणाहाद् द्वादशाग्रहस्ते च।
विस्तारेण करतलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्येण ॥२६॥

बाहू मूले षोडशाङ्गुलानि परिणाहात्। अग्रहस्ते च प्रकोष्ठप्रदेशे द्वादशाङ्गुलानि परिणाह। करतल हस्ततल विस्तारेण षडङ्गुल कार्य दैर्घ्येणायामेन सप्ताङ्गुलानि ॥२६॥

अन्यदप्याह—

पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी मध्यपर्वदलहीना।
अनया तुल्या चानामिका कनिष्ठा तु पर्वोना ॥२७॥

अङ्गुष्ठादनन्तर या अङ्गुली सा मध्यमाया पर्वदलेन पर्वणोऽर्धेन हीना कार्या। सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि पूर्वरेखाया प्रभृतिद्वितीया रेखा यावत् पर्वोच्यते। अनया प्रदेशिन्या चानामिका कार्या। तस्या अनामिकाया पर्वोना कनिष्ठिका कार्या ॥२७॥

अन्यदप्याह—

पर्वद्वयमङ्गुष्ठः शेषाङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः।
नखपरिमाण कार्य सर्वासां पर्वणोऽर्धेन ॥२८॥

अङ्गुष्ठ. पर्वद्वय कार्य । शेषा परिशिष्टा अङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभि. पर्वभिः कार्या । सर्वासामङ्गुलीना पर्वणोऽर्धेन नखपरिमाण कार्यम् ॥२८॥

एवमवयवलक्षणमभिधायाधुना स्वरूपप्रदर्शनार्थमाह—

देशानुरूपभूषणवेषालङ्कारमूर्तिभिः कार्या।
प्रतिमा लक्षणयुक्ता सन्निहिता वृद्धिदा भवति ॥२९॥

देशानुरूपैर्देशसदृशैर्भूषणैराभरणैर्हारकेयूरकटकादिभि । वेषालङ्कारैः शरीरालङ्कारै । यस्मिन् देशे यादृशा. पुरुषाणा वेषास्तादृशै, मूर्तिभिर्देहै स्थूल-

सूक्ष्मावयवत्वेन देशानुरूपेणैव कार्या। यत प्रतिमा लक्षणै. शास्त्रोक्तैर्युक्ता सन्निहिता सर्वकाल वृद्धिदा भवति, कर्तुर्वृद्धि ददाति। तथा च काश्यप —

द्वादशाङ्गुलक वक्त्र ललाट चतुरङ्गुलम्।
नासा ग्रीवा तु कर्तव्या तुल्या चैतत्प्रमाणत ॥
शङ्खान्तर ललाटस्य ज्ञेयमष्टाङ्गुल पृथु।
हनुद्वय तु चिबुकमङ्गुलद्वितय स्मृतम् ॥
चतुरङ्गुलिकौ कर्णौ भ्रुवावेव तथा स्मृते।
द्वयङ्गुलौ पृथुलौ कर्णौ भ्रूमध्य तत्प्रमाणत ॥
कर्णनेत्रान्तर कुर्यात् तत्सार्ध चतुरङ्गुलम्।
अधरोऽङ्गुलमान तु तदर्धेनोत्तर स्मृतम् ॥
चतुरङ्गुलक वक्त्र नासाग्र द्वयङ्गुल स्मृतम्।
नेत्रे द्वयङ्गुलके दीर्घे तत्त्रिभागेन तारक ॥
दृक्तारा पञ्चमाशेन दूषिकाङ्गुलसम्मिता।
द्वयङ्गुल चाक्षिपुटक तथा नासापुटौ स्मृतौ ॥
कर्णस्रोतोऽङ्गुलमित सुकुमार तथैव च।
गोच्छा चाङ्गुलिका कार्या तत्समा केशरेखिका ॥
द्वयङ्गुलौ तु स्मृतौ शङ्खावायतौ चतुरङ्गुलौ।
चतुर्दशाङ्गुल शीर्षो द्वात्रिशत् परिणाहत ॥
एकविशत् स्मृता ग्रीवा विस्तारात् स्याद् दशाङ्गुला।
कण्ठाच्च हृदय नाभी मेढ्र तद्द्वादशाङ्गुलम् ॥
ऊरू जङ्घे चतुर्विशा जानुनी चतुरङ्गुले।
द्वादशाङ्गुलिकौ पादौ विस्तारात् तु षडङ्गुलौ ॥
गुल्फादधोभागगत चतुरङ्गुलमुन्नतम्।
अङ्गुष्ठ त्र्यङ्गुल दीर्घ पञ्चैव परिणाहत ॥
शेषाः पादानुसारेण परिमाण प्रकल्पयेत्।
जङ्घाग्रे परिधिर्ज्ञेयो ह्यङ्गुलानि चतुर्दश ॥
ऊरू तद्द्विगुणौ प्रोक्तौ कटिस्तत्त्रिगुणा स्मृता।
अङ्गुल तु भवेन्नाभी वेधगाम्भीर्ययोरपि ॥
नाभीमध्ये परीणाहश्चत्वारिशद्द्विसयुत ।
षोडश स्तनयोर्मध्य कक्ष्ये ऊर्ध्व षडङ्गुले ॥

अष्टाङ्गुलौ स्मृतौ स्कन्धौ बाहू विशच्चतुर्युतौ।
बाहू मूले षोडश स्याद्धस्ताग्रे द्वादश स्मृता ॥
षडङ्गुल हस्ततल सप्त दैर्घ्येण च स्मृतम्।
पञ्चाङ्गुला भवेद् मध्या तर्जन्यर्धाङ्गुलोनिता ॥
अनामिका च तत्तुल्या कनिष्ठा चाङ्गुलोनिता।
सुरूपास्ताश्च कर्तव्या द्विपर्वाङ्गुष्ठिका स्मृता ॥
त्रिपर्वाङ्गुलय शेषा नखा पर्वार्धविस्तृता ।
देशवेषयुतान् हस्तान् सौम्यरूपाश्च कारयेत् ॥
स्वरूपा लक्षणोपेता प्रतिमा वृद्धिदा भवेत् ॥इति॥२९॥

अधुना प्रतिमाना विशेषलक्षणमाह—

दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनिः शतं विंशम्।
द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसमन्यूनपरिमाणाः ॥३०॥

दशरथतनयो दशरथपुत्रो राम , वैरोचनिर्विरोचनपुत्रश्च बलि । शत विश विशत्यधिकमङ्गुलशत कार्यमित्यर्थ । शेषा अन्या प्रतिमा द्वादशहान्या द्वादशकद्वादशकहीनत्वेन प्रवरसमन्यूनपरिमाणा भवन्ति। विशत्यधिकादङ्गुलशताद् द्वादशाङ्गुलान्यपास्याष्टाधिक शतमङ्गुलाना प्रतिमा प्रधाना भवति। ततोऽपि द्वादशकमपास्य षण्णवत्यङ्गुलसमा मध्यमा भवति। ततोऽपि द्वादशकमपास्य चतुरशीत्यङ्गुलान्यूनपरिमाणा प्रतिमा भवति। "[1]स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वादशविस्तीर्णमायत च मुखम्" इत्यनेन न्यायेन या प्रतिमोक्ता साष्टाङ्गुल शतमधिक भवति, यदत्रोक्तम्—"दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनि शत विशम्" इत्यस्मिन् द्वादशानामङ्गुलानामधिकानां तैरधिकेन परिमाण कार्यं सर्वावयवानाम् । एव हीनत्वेऽप्यनुपात एवेत्यनुक्त ज्ञायत इति ॥३०॥

अधुना भगवतो विष्णो स्वरूपकथनमाह—

कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्विभुज एव वा विष्णुः।
श्रीवत्साङ्कितवक्षाः कौस्तुभमणिभूषितोरस्कः ॥३१॥
अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः।
कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरःस्थलांसभुजः ॥३२॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ४ श्लोकः।

खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः　　शान्तिदश्चतुर्थकरः।
वामकरेषु　च　कार्मुकखेटकचक्राणि　शङ्खश्च ॥३३॥
अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः।
दक्षिणपार्श्वे　त्वेव　वामे　शङ्खश्च　चक्रं　च ॥३४॥
द्विभुजस्य तु शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः।
एव　विष्णोः　प्रतिमा　कर्तव्या　भूतिमिच्छद्भिः ॥३५॥

कार्योऽष्टभुजो भगवानिति। भगवान् विष्णुर्नारायणोऽष्टभुजोऽष्टहस्त. कार्य, चतुर्भुजो द्विभुज एव वा कार्य । श्रीवत्साङ्कितवक्षा । श्रीवत्सेन रोमावर्तेनाङ्कित चिह्नित वक्ष उरो यस्य, तथा कौस्तुभाख्येन मणिना भूषितमलङ्कृतमुरो वक्षो यस्य ॥३१॥

अतसीकुसुमवदतसीपुष्पवत् श्याम । पीतान्यम्बराणि वसनं परिधान यस्य। प्रसन्नमुख सौम्यवदन । कुण्डल कर्णाभरण किरीट मुकुट तद्धारण शीलमस्य। पीनः पीवरो गल कण्ठो यस्य। मासल इत्यर्थ । तथा पीनोर स्थल । पीनास पीनस्कन्धः। पीनभुज. पीनबाहु ॥३२॥

दक्षिणतो दक्षिणभागे अष्टभुजस्य ये चत्वार. पाणयो हस्तास्तेष्वेकस्मिन् खड्गो नन्दक । द्वितीये गदा कौमोदकी। तृतीये शर । चतुर्थे शान्तिद । द्रष्टुरभिमुख ऊर्ध्वाङ्गुलि शान्तिद कर । वामकरेषु वामहस्तेषु च कार्मुक धनु शार्ङ्गम्। खेटक फरः। चक्र सुदर्शनम्। शङ्खश्च पाञ्चजन्य. ॥३३॥

अथशब्दो विकल्पे। तुशब्दो विशेषद्योतक.। यदि चतुर्भुज कर्तुमिच्छति तदा दक्षिणपार्श्वे भुजद्वये एक शान्तिद कर । द्वितीयो गदाधर । वामपार्श्वे भुजद्वये एकस्मिन् शङ्खो द्वितीये चक्रम् ॥३४॥

द्विभुजस्य विष्णोर्दक्षिणहस्त शान्तिद । अपरो वाम शङ्खधर । एवमनेन प्रकारेण भूतिमिच्छद्भि समृद्धिमभिलषद्भिर्विष्णोर्नारायणस्य प्रतिमाऽर्चा कार्या ॥३५॥

अथ हलधरस्य लक्षणमाह—

बलदेवो　हलपाणिर्मदविभ्रमलोचनश्च　कर्तव्यः।
बिभ्रत्　कुण्डलमेकं　शङ्खेन्दुमृणालगौरतनुः ॥३६॥

बलदेवो हलधरो हलपाणिर्लाङ्गूलहस्त.। मदविभ्रमलोचनो मदिरापानेन यो मदस्तेन विभ्रमे चलिते लोचने नयने यस्य स तथाभूत कर्तव्य.। एव कुण्डल

कर्णाभरण विभ्रद् धारयन्। शङ्खेन्दुमृणालगौरतनु, शङ्ख प्रसिद्ध, इन्दुश्चन्द्र। मृणालो विसम्, तद्वद्गौरी श्वेता तनुर्यस्य स तथाभूत ॥३६॥

अथैकानंशाया लक्षणमाह—

एकानंशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये।
कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्वहती ॥३७॥
कार्या चतुर्भुजा या वामकराभ्यां सपुस्तकं कमलम्।
द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्थिष्वक्षसूत्रं च ॥३८॥
वामेऽथाष्टभुजायाः कमण्डलुश्चापमम्बुजं शास्त्रम्।
वरशरदर्पणयुक्ताः सव्यभुजाः साक्षसूत्राश्च ॥३९॥

एकानशेति। बलदेवकृष्णयोर्हलधरवासुदेवयोर्मध्ये अन्तरे एकानशाभिधाना देवी देवता कार्या विधेया। कीदृशी? कटिसंस्थितवामकरा कटिसंस्थितो वामकरो वामहस्तो यस्या। इतरेण दक्षिणे सरोज पद्ममुद्वहती धारयन्ती कार्या—इति ॥३७॥

अथ चतुर्भुजा क्रियते तदा तस्या वामकरयोरेकस्मिन् पुस्तक द्वितीये कमल पद्मम्। दक्षिणभागे द्वयो करयोरेकस्मिन्नर्थिषु वरदो द्वितीयेऽक्षसूत्रम्। उत्तानोऽधोऽङ्गुलिर्हस्तो वरद ॥३८॥

वामेऽथाष्टभुजाया इति। अथाष्टभुजा क्रियते तदा तस्या वामहस्तचतुष्के एकस्मिन् कमण्डलु। द्वितीये चाप धनु। तृतीये अम्बुज पद्मम्। चतुर्थे शास्त्र पुस्तकम्। सव्ये दक्षिणभागे एको हस्तो वरद। द्वितीये शर। तृतीये दर्पणमादर्शः। चतुर्थे अक्षसूत्रमिति ॥३९॥

अथ शाम्बप्रद्युम्नलक्षणमाह—

शाम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च।
अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ ॥४०॥

शाम्बो द्विभुजो गदाहस्तश्च कार्य। प्रद्युम्न कामदेवश्चापभृद्धनु शरहस्त। सुरूप शोभनरूपश्च। अनयोर्द्वयो. शाम्बप्रद्युम्नयो स्त्रियौ कार्ये। कीदृश्यौ? खेटकनिस्त्रिशधारिण्यौ, खेटक फर, निस्त्रिश खड्ग, तौ धारयन्त्यौ ॥४०॥

अथ ब्रह्मण कुमारस्य च लक्षणमाह—

ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च।
स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च ॥४१॥

ब्रह्मा पितामह कमण्डलुकर कमण्डलुहस्तश्चतुर्मुखश्चतुर्वक्त्रश्च, पङ्कजासनस्थश्च पङ्कजासने पद्मासने स्थित । स्कन्द कार्तिकेय. कुमाररूपो बालरूप.। शक्तिधर शक्तिमायुधविशेष धारयति। बर्हिकेतुर्मयूरध्वज ॥४१॥

अथेन्द्रलक्षणमाह—

शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्रपाणित्वम्।
तिर्यग् ललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिह्नम्॥४२॥

महेन्द्रस्य द्विपो हस्ती ऐरावताख्य शुक्ल श्वेतवर्ण । चतुर्विषाणश्चतुर्दन्तः स च कार्य । वज्रपाणित्व वज्रमायुधविशेष कुलिशाख्य. स पाणौ यस्य स वज्रपाणिस्तस्य भावो वज्रपाणित्वम्। तृतीय लोचन नेत्र तिर्यग् ललाटसस्थ तिर्यक् कृत्वा ललाटे स्थित चिह्नमपि कार्यम्॥४२॥

अथ भगवतो महेश्वरस्य लक्षणमाह—

शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽक्षि च तृतीयमपि चोर्ध्वम्।
शूलं धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम्॥४३॥

शम्भोर्महेश्वरस्य शिरसि मूर्धनि कला चन्द्रकला कार्या। वृषध्वज. वृषो दान्त स एव ध्वजश्चिह्न यस्य। ऊर्ध्वमुर्ध्वस्थित तृतीयमपि अक्षि नेत्र कार्यम्। शूलं त्रिशूलमेकस्मिन् हस्ते। धनुश्चाप तदेव पिनाकसज्ञमन्यस्मिन्। गिरिसुता गौरी वामेऽर्धे वा कार्या। अर्धगौरीश्वर इत्यर्थ ॥४३॥

अथ बुद्धस्य लक्षणमाह—

पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः [1]सुनीचकेशश्च।
पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवति बुद्धः॥४४॥

बुद्ध. पद्माङ्कितकरचरण कार्य.। करौ हस्तौ चरणौ पादौ पद्मेन कमलेनाङ्कितौ चिह्नितौ कृताभी रेखाभिरित्यर्थ । प्रसन्नमूर्ति सौम्यदेह. प्रसादपर.। सूनीचकेशश्च सुनीचा अत्यल्पा केशा मूर्धजा यस्य। केचित् सुनीतकेशश्चेति पठन्ति। सुनीता अतिनियमिता.। पद्मासने कमलासने उपविष्ट स्थित.। पितेव जगत, जगतो विश्वस्य पितेव जनक इति। क्षान्तिशील इत्यर्थ ॥४४॥

---

१. सुनीतकेशश्चेति पाठान्तरम्।

अथार्हतां देवस्य लक्षणमाह—

आजानुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तमूर्तिश्च।
दिग्वासास्तरुणो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः ॥४५॥

अर्हतां देवो जिन आजानुलम्बबाहुः कार्यः। जानुसम्प्राप्तहस्तः। श्रीवत्साङ्कः श्रीवत्समङ्कं चिह्नविशेषो यस्य सः। प्रशान्तमूर्तिर्जितेन्द्रियो रागद्वेषरहितः। दिग्वासा नग्नः। तरुणो यौवनोपेतः। रूपवान् सुशोभनवपुः ॥४५॥

अथ भगवतो भास्करस्य लक्षणमाह—

नासाललाटजङ्घोरुगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः।
कुर्यादुदीच्यवेषं गूढं पादादुरो यावत् ॥४६॥
बिभ्राणः स्वकररुहे बाहुभ्यां पङ्कजे मुकुटधारी।
कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो वियद्गवृतः ॥४७॥
कमलोदरद्युतिमुखः कञ्चुकगुप्तः स्मितप्रसन्नमुखः।
रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्तुः शुभकरोऽर्कः ॥४८॥

नासाललाटेति। रवेरादित्यस्य नासा नासिका, ललाटं मुखाग्रम्, जङ्घे ऊरू, गण्डो मुखगण्डः, वक्ष उरःप्रदेशः, एतान्युन्नतानि उच्चानि। उदीच्यवेषमुत्तरपथवेषं कुर्यात्। उदग्वेषमित्यर्थः। पादात् प्रभृत्युरो वक्षो यावत्। गूढं चोलकगुप्तम् ॥४६॥

बिभ्राण इति। स्वकररुहे स्वनखे बाहुभ्यां पङ्कजे कमले बिभ्राणः। सहजनखस्य करे लग्नत्वात् सपत्रभागस्य बाहोर्नालत्वाच्च कमले बिभ्राणः। मुकुटधारी मुकुटं मौलितं च धारयति। कुण्डलभूषितवदनः, कुण्डलाभ्यां कर्णाभरणाभ्यां भूषितमलङ्कृतं वदनं मुखं यस्य। प्रलम्बोऽतिदीर्घो हारो मुक्ताहारो यस्य। वियद्गः सारसनं तेन वृतः संयुक्तः ॥४७॥

कमलं पद्मं तस्योदरमभ्यन्तरं तद्वद्द्युतिः कान्तिर्मुखे वदने यस्य। कञ्चुकः प्रसिद्धस्तेन गुप्त आच्छादितः। स्मितं हसितं प्रसन्नं सौम्यमतिशोभनं मुखं वक्त्रं यस्य। रत्नैर्मणिविशेषैरुज्ज्वलो दीप्यमानः प्रभामण्डलं कान्तिसमूहो यस्य। एवंविधोऽर्क आदित्यः कर्तुः शुभकरः श्रेयःप्रदः ॥४८॥

अथार्कमुद्दिश्य सर्वप्रतिमानां शुभाशुभमाह—

सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा।
क्षेमसुभिक्षाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणा या ॥४९॥

नृपभयमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्यता कर्तुः।
शातोदर्या क्षुद्भयमर्थविनाशः कृशाङ्गायाम् ॥५०॥

मरणं तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत् कर्तुः।
वामावनता पत्नीं दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः॥५१॥

अन्धत्वमूर्ध्वदृष्टया करोति चिन्तामधोमुखी दृष्टिः।
सर्वप्रतिमास्वेवं शुभाशुभं भास्करोक्तसमम् ॥५२॥

सौम्या तु हस्तमात्रेति। हस्तमात्रा हस्तप्रमाण दीर्घा प्रतिमा सौम्या शुभावहा भवति। हस्तद्वयोच्छ्रिता वसुदा धनप्रदा भवति। या त्रिचतुर्हस्तप्रमाणा सा यथासङ्ख्य क्षेमसुभिक्षाय भवेत् । त्रिहस्ता क्षेमाय चतुर्हस्ता सुभिक्षाय भवेत् स्यात् ॥४९॥

नृपभयमिति। अत्यङ्गायामिति। स्थूलावयवाया नृपभय राजभय भवति। हीनाङ्गाया प्रमाणहीनावयवायां कर्तुरकल्यता अनारोग्यम्। शातोदर्या तनूदराया क्षुद्भय भवति। कृशाङ्गाया दुर्बलावयवायामर्थविनाशो वित्तक्षय.॥५०॥

सक्षताया क्षतसयुक्ताया प्रतिमाया कर्तु शस्त्रनिपातेन मरण निर्दिशेद्वदेत्। वामे वामभागे अवनता प्रतिमा कर्तु. पत्नी भार्या हिनस्ति मारयति, दक्षिणे विनता आयुर्जीवित हिनस्ति मारयति। आयुष क्षय करोति॥५१॥

अन्धत्वमूर्ध्वदृष्टया प्रतिमा नेत्रनाश करोति। अधोमुखी दृष्टिश्चिन्ता शोकं करोति। एवं भास्करोक्तसम सूर्यकथिततुल्य शुभाशुभ सर्वासु प्रतिमास्वन्यासु ज्ञेय ज्ञातव्यम्॥५२॥

अधुना लिङ्गस्य लक्षणमाह—

लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दैर्घ्येणासूत्र्य तत् त्रिधा विभजेत्।
मूले तच्चतुरस्रं मध्ये त्वष्टाश्रिं वृत्तमतः॥५३॥
चतुरस्रमवनिखाते मध्यं कार्यं तु पिण्डिकाश्वभ्रे।
दृश्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका श्वभ्रात् ॥५४॥

लिङ्गस्य वृत्तभागे य परिणाहस्त सूत्रेण परिच्छिद्य तत् सूत्र दैर्घ्येण दीर्घत्वेन आसूत्र्य मित्वा तत्प्रमाण पाषाण काष्ठ मणि वा कृत्वा त्रिधा विभजेत्, भागत्रयं कुर्यात् । ततो लिङ्गस्य मूले योऽसौ त्रिभागस्त चतुरस्रं कार्यम्। मध्ये यस्तमष्टाश्रिं कुर्यात्। अत. पर यस्तृतीयभागस्त वृत्त परिवर्तुल कुर्यात्॥५३॥

तत्र चतुरस्रं यद्भागं तदवनिखाते भूखाते कार्यं क्षेप्यम्। मध्यं यदष्टाश्रि तत् पिण्डिकाश्वभ्रे पीठगर्त्ते क्षिपेत्। श्वभ्रात् पीठविवरात् समन्ततः सर्वासु दिक्षु पीठिका दृश्योच्छ्रायेण समा कार्या। दृश्यभागस्य परिवर्तुलस्य लभ्यो य उच्छ्रायस्तत्समः। एतदुक्तं भवति—यावत्प्रमाणं वृत्तभागस्य दैर्घ्यं तावत्प्रमाणं समन्ततः पीठिकापृथुत्वं कार्यमिति ॥५४॥

अन्यद्विशेषलक्षणमाह—

कृशदीर्घं देशघ्नं पार्श्वविहीनं पुरस्य नाशाय।
यस्य क्षतं भवेद् मस्तके विनाशाय तल्लिङ्गम् ॥५५॥

यल्लिङ्गं कृशं दुर्बलं दीर्घमभ्युच्छ्रितं तद्देशघ्नं देशं हन्ति। यत् पार्श्वाभ्यां विहीनं तत् पुरस्य नगरस्य नाशाय भवति। यस्य मस्तके मूर्धनि क्षतं छिद्रं भवेत् स्यात् तल्लिङ्गं विनाशाय भर्तुरेव भवति ॥५५॥

अथ मातृगण एव तस्य लक्षणमाह—

मातृगणः कर्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः।
रेवन्तोऽश्वारूढो मृगयाक्रीडादिपरिवारः ॥५६॥

मातृगणो मातृसमूहः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः कर्तव्यः। स्वनामा यो देवस्तदनुरूपं तादृक् कृतं चिह्नं लक्षणं यस्य। यथा ब्रह्मणो यल्लिङ्गम् "[1]ब्रह्मा-कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च" इति ब्राह्मी कार्या। "[2]कार्योऽष्टभुजो भगवान्" इति वैष्णवी। "[3]शम्भोः शिरसीन्दुकला" इति रौद्र्यः कार्याः। "[4]स्कन्दः कुमाररूपः" इति कौमार्यः। "[5]शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्रपाणित्वम्" इत्यैन्द्र्यः। "[6]दण्डी यमो महिषगः" इति याम्यः। "हंसारूढः पाशभृद्वरुणः" इति वारुण्यः। "नरवाहनः कुबेरः" इति कौबेर्यः। एवमन्यासां नारसिंहिवाराहिवैनायकीनामप्यूह्यम्, किन्तु तासां स्तनशोभा मध्यक्षामता नितम्बवैपुल्यं कार्यम् येन प्रकारेण स्त्रीरूपस्य शोभा जायत इति। रेवन्तोऽर्कतनयोऽश्वारूढः कार्यः। अश्वस्तुरगस्तत्रारूढस्तदुपरि स्थित इत्यर्थः। तथा मृगया मृगवधस्तत्क्रीडादिपरिवार इति। यः परिवारः स मृगयायुक्तः क्रीडायुक्तः। आदिग्रहणादश्ववाहने तत्परीक्षणं तदन्वेषणादि ॥५६॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ४१ श्लोकः।
२. अस्यैवाध्यायस्य ३१ श्लोकः।
३. अस्यैवाध्यायस्य ४३ श्लोकः।
४. अस्यैवाध्यायस्य ४४ श्लोकः।
५. अस्यैवाध्यायस्य ४२ श्लोकः।
६. अस्यैवाध्यायस्य ५७ श्लोकः।

अथ यमवरुणकुबेरलक्षणमाह—

दण्डी यमो महिषगो हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः ।
[1]नरवाहनः कुबेरो वामकिरीटी बृहत्कुक्षिः ॥५७॥

यम प्रेतपतिर्दण्डी दण्डहस्तो महिषारूढश्च कार्य । वरुणोऽपाम्पति, हसारूढ हस पक्षी तस्मिन्नारूढस्तस्योपरि स्थित, पाशभृत् पाशहस्त. कार्य । कुबेरो वैश्रवणो नरवाहनो मनुष्यारूढ । खरवाहन इति केचित् पठन्ति। वामकिरीटी वामभागे किरीटी मुकुट यस्य। बृहत्कुक्षिर्विस्तीर्णकुक्षि कार्य । अत्र प्रतिमालक्षण देवाना देवताना यल्लक्षणमाचार्येणोक्त तेषा लोकप्रसिद्धा यथा यथा शरीरशोभा भवति, तथा तथोक्तवत्प्रतिमा कार्या लक्षणज्ञै, स्वैरङ्गुलप्रमाणैरित्यादि यदुक्त तत्सर्व कार्यमिति। तथा च काश्यप —

एकदष्ट्रो गजमुखश्चतुर्बाहुर्विनायक ।
लम्बोदर स्थूलदेहो नेत्रत्रयविभूषित ॥

[2]नवकुवलयकान्तिमक्षमाला कमलकमण्डलुदर्पणाक्षहस्ताम् ।
प्रणमतवरपीनपीठपद्मासनसुखिता परमेश्वरी वितस्ताम् ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखो दण्डी कृष्णाजिनकमण्डली।
विष्णुश्चतुर्भुज शार्ङ्गी शङ्खचक्रगदाधर. ।
श्रीवत्साङ्क पीतवासा वनमालाविभूषित. ॥
नरसिह स्थूलदेहो रोमावर्तविभूषित ।
उद्घाटितमुख. स्रग्वी वह्निकान्तिर्बृहद्भुज ॥
वराह सूकरमुखश्चतुर्बाहुविभूषित ।
नीलाञ्जनचयप्रख्यो ध्यानशक्त सुलोचनः ॥
ईश्वरो जटिलस्त्र्यक्षो वृषचन्द्राङ्कभूषित ।
उरगेन्द्रोपवीती च कृत्तिवासा पिनाकधृक् ॥
चण्डिकाष्टादशभुजा सर्वप्रहरणान्विता।
त्र्यक्षा सिहरथा धन्या महिषासुरसूदिनी ॥
मयूरवाहनः स्कन्द. शक्तिकुक्कुटधारक ।
सुरूपदेहो विक्रान्तो देव सेनापति शिशु ॥

---

१. खरवाहनः—इति पाठान्तररम् ।
२. अन्येषु पुस्तकेष्वय श्लोको नोपलभ्यते।

आदित्यस्तरुण स्रग्वी कवची खड्गधृक् तथा।
तेजस्वी पङ्कजकर षड्वर्गश्च किरीटवान् ॥
ऐरावतश्चतुर्दन्त श्वेतगात्रो महागज ।
तदारूढो महेन्द्रस्तु वज्रहस्तो महाबल ॥
तिर्यग्ललाटग नेत्र तृतीय तस्य कारयेत्।
नीललोहितवर्णा च शची तस्य समीपगा॥
एव देवगणा सर्वे स्वायुधाभरणोज्ज्वला ।
कर्तव्या स्वस्वरूपाश्च सम्पूर्णा शुभलक्षणा ॥
हस्तमात्रा भवेत् सौम्या द्विहस्तान्नधनप्रदा।
सुभिक्षक्षेमदा पुण्या त्रिहस्ता तु चतुष्करा॥
वैकल्य कुरुते हीना कृशाङ्गी देहनाशिनी।
मरण सक्षताया तु सुदीर्घा वित्तनाशिनी॥
वामे नता हन्ति पत्नी कर्तुर्दक्षिणभागगा।
ऊर्ध्वदृष्टिर्नेत्ररोग गोकर्णा स्यादधोमुखी॥
सुरूपा सुप्रभागैव सर्वाभरणभूषिता।
स्वायुधैश्च समायुक्ता कर्तव्या प्रतिमा शुभा॥इति॥५७॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ प्रतिमालक्षण नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥५७॥

अथ वनसम्प्रवेशाध्यायो व्याख्यायते।

तत्रादावेव विधानमाह--

कर्तुरनुकूलदिवसे दैवज्ञविशोधिते शुभनिमित्ते।
मङ्गलशकुनैः प्रास्थानिकैश्च वनसम्प्रवेशः स्यात्॥१॥

कर्तु प्रतिमाकर्तु । अनुकूलदिवसे उपचयकर्तुर्ग्रहस्य दिने निरुपहते नक्षत्रे च। दैवज्ञविशोधिते शुभनिमित्ते, दैवज्ञेन कालविदा यच्च विशोधित दत्त शुभनिमित्त शकुन सुमुहूर्तादिकं च तस्मिन् । प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनै, प्रस्थाने भवाः प्रास्थानिका प्रस्थाने यात्राया यानि मङ्गलशकुनानि उक्तानि तै । सिद्धार्थकादर्शपयोऽञ्जनानीत्यादिकानि मङ्गलानि। श्रेष्ठे हयसिते प्राच्यामित्यादिका शकुना । एतै प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनैर्वनसम्प्रवेश स्याद् भवेत्। वने वृक्षबहुले देशे प्रवेश. प्रतिमाकाष्ठार्थ कार्य इति॥१॥

अत्र च वर्जनीयान् वृक्षानाह—

पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः ।
चैत्यसरित्सङ्गमसम्भवाश्च घटतोयसिक्ताश्च ॥२॥
कुब्जानुजातवल्लीनिपीडिता वज्रमारुतोपहताः ।
स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निप्लुष्टमधुनिलयाः ॥३॥
तरवो वर्जयितव्याः शुभदाः स्युः स्निग्धपत्रकुसुमफलाः ।
अभिमतवृक्षं गत्वा कुर्यात् पूजां सबलिपुष्पाम् ॥४॥

एवंविधास्तरवो वृक्षा वर्जयितव्या । कीदृशा ? पितृवन श्मशानम्, मार्गः पन्था, सुरालय देवगृहम्, वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूप, उद्यानमुपवनम्, तापसाश्रमस्तपोवनम्, एतेषु ये जाता उत्पन्ना वृक्षा, तथा चैत्य प्रधानवृक्षः, सरितो नद्यस्तासा सङ्गमो मेलकस्तत्र येषा वृक्षाणा सम्भव उत्पत्ति, तथा घटतोयेन कलशजलेन सिक्ता सेचिता ये वृक्षा, तेषा स्वय रोपितत्वादच्छेदार्हत्वात् ॥२॥

कुब्जोऽस्पष्ट, अनुजातो वृक्षस्य अनु पश्चादन्यो यो वृक्षो जात उत्पन्नस्तेन योगेन पीडित । ये च वृक्षा वल्लीभिर्निपीडिता, वज्रमशनिर्मारुतो वायुस्ताभ्या ये चोपहता भग्ना, यश्च स्वपतित. स्वयमेव पतित, हस्तिना गजेन निपीडितो यो भग्न, शुष्को विगतरस, अग्निप्लुष्टोऽग्निना दग्ध, मधुनिलयो मधुमाक्षिकाणामाश्रय. ॥३॥

एवमेते यथोक्तास्तरवो वर्ज्या । अन्ये परिशिष्टा वृक्षा शुभदा । ते च स्निग्धपत्रा स्निग्धकुसुमा सस्नेहपुष्पा स्निग्धफलाश्च शुभदा एव। ततोऽभिमतमभीष्ट वृक्ष तरु गत्वा आसाद्य तस्य सबलिपुष्पा बलिभिरुपहारै पुष्पै कुसुमैः सहिता पूजामर्चा कुर्यात् ॥४॥

अथ वर्णानुक्रमेण वृक्षानाह—

सुरदारुचन्दनशमीमधूकतरवः शुभा द्विजातीनाम् ।
क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वा विवृद्धिकराः ॥५॥
वैश्यानां जीवकखदिरसिन्धुकस्यन्दनाश्च शुभफलदाः ।
तिन्दुककेसरसर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणाम् ॥६॥

सुरदारुर्देवदारु । चन्दन मलयजम् । शमी प्रसिद्धा । मधूको वृक्षः प्रसिद्धः । एते तरवो वृक्षा. प्रतिमार्थं देवविग्रहार्थं च द्विजातीना ब्राह्मणाना शुभदा । अरिष्टः,

अश्वत्थः, खदिरो बिल्वश्चैते सर्वं एव वृक्षविशेषा क्षत्रस्य क्षत्रियजातेर्विवृद्धिकरा ।

जीवक, खदिर, सिन्धुक, स्यन्दन, एते वृक्षविशेषा वैश्याना शुभफलदा । तिन्दुक, केसर, सर्ज, अर्जुन, आम्र, शाल, एते वृक्षा शूद्राणा शुभदा । तथा च काश्यप —

सुरदारु शमीवृक्षो मधूकश्चन्दनस्तथा ।
प्रतिष्ठार्थं ब्राह्मणानामेते प्रोक्ता शुभावहा ॥
अरिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वा क्षत्रियजातिषु ।
जीवक खदिरश्चैव सिन्धुक स्यन्दनस्तथा ॥
वैश्याना शुभदा प्रोक्तास्तिन्दुक केसरस्तथा ।
सर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणा शुभदा स्मृता ॥ इति ॥५-६॥

अत्रैव विशेषमाह—

लिङ्गं वा प्रतिमा वा द्रुमवत् स्थाप्या यथा दिशं यस्मात् ।
तस्माच्चिह्नयितव्या दिशो द्रुमस्योर्ध्वमथवाधः ॥७॥

लिङ्ग शिवलिङ्ग वा प्रतिमार्चा वा यस्माद् द्रुमवद्वृक्षवद्यथा दिश स्थाप्या । अयमर्थ —द्रुमस्य य पूर्वाभिमुखो भाग स एव प्रतिमाया पूर्वभाग कार्य । एव दक्षिणो दक्षिण, पश्चिम पश्चिम, उत्तरभाग उत्तरभाग एव कार्य । वृक्षस्य योऽधो भाग स एव प्रतिमाया अधोभाग कार्य , वृक्षस्य य ऊर्ध्वभाग सोऽपि प्रतिमाया ऊर्ध्वभाग कार्य । तस्माद्धेतोर्द्रुमस्य वृक्षस्य दिश आशाश्चिह्नयितव्या । एवमूर्ध्वाधरौ भागावपि चिह्नयितव्यौ । तथा च काश्यप —

वृक्षवत् प्रतिमा कार्या प्राग्भागाद्युपलक्षिता ।
पादा पादेषु कर्तव्या शीर्षमूर्ध्वे तु कारयेत् ॥इति॥७॥

अथ वृक्षच्छेदनविधानमाह—

परमान्नमोदकौदनदधिपललोल्लोपिकादिभिर्भक्ष्यैः ।
मद्यैः कुसुमैर्धूपैर्गन्धैश्च तरुं समभ्यर्च्य ॥८॥
सुरपितृपिशाचराक्षसभुजगासुरगणविनायकाद्यानाम् ।
कृत्वा रात्रौ पूजां वृक्षं संस्पृश्य च ब्रूयात् ॥९॥

परमान्न पायसम्, मोदका लड्डूका, ओदनं भक्तम्, दधि क्षीरविकार, पललमर्धनिष्पीडितास्तिला, उल्लोपिका. प्रसिद्धा । आदिग्रहणाद् बहुभिर्भक्ष्य-

प्रकारैरपूपप्रभृतिभिर्लेह्यपेयचोष्यै पद्यै, कुसुमै पुष्पै, धूपैर्गन्धै सुगन्धद्रव्यैश्च तरु वृक्ष समभ्यर्च्य सम्पूज्य ॥८॥

सुरा देवा, पितरो देवयोनय, पिशाचा देवयोनय एव, राक्षसा नक्तचरा पिशिताशिन, भुजगा पन्नगा, असुरा दैत्या, गणा प्रमथा, विनायका विघ्ना, आदिग्रहणाद् भूतप्रेतसिद्धविद्याधरगन्धर्वा । एतेषा रात्रौ निशि पूजामर्चा कृत्वा विधाय वृक्ष तरु पाणिना सस्पृश्य च इमं मन्त्र ब्रूयाद् वदेत् ॥८॥

किं तदित्याह—

अर्चार्थममुकस्य त्वं देवस्य परिकल्पितः ।
नमस्ते वृक्ष पूजेयं विधिवत् सम्प्रगृह्यताम् ॥१०॥
यानीह भूतानि वसन्ति तानि
बलिं गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।
अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु
क्षमन्तु तान्यद्य नमोऽस्तु तेभ्यः ॥११॥

हे वृक्ष ! अमुकस्य अमुकनाम्नो देवस्य सुरस्यार्चार्थं पूजार्थं परिकल्पितो व्यवस्थापित., नमस्ते तव नमस्कार भवतु । इय पूजा मयोपनीता विधिवद्विधानेन सम्प्रगृह्यताम् ॥१०॥

इहास्मिन् वृक्षे यानि भूतानि वसन्ति व्यवस्थितानि तान्यमु बलिमुपहारं विधिवद्विधानेन प्रयुक्तमुपनीत गृहीत्वा सगृह्य अन्यत्रान्यस्मिन् वृक्षे वास गृहं परिकल्पयन्तु व्यवस्थापयन्तु । तानि भूतान्यद्य क्षमन्तु क्षाति कुर्वन्तु । तेभ्यो भूतेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ॥११॥

तत कि कुर्यादित्याह—

वृक्षं प्रभाते सलिलेन सिक्त्वा
पूर्वोत्तरस्यां दिशि सन्निकृत्य ।
मध्वाज्यदिग्धेन कुठारकेण
प्रदक्षिणं शेषमतो निहन्यात् ॥१२॥

प्रभाते प्रभातकाले वृक्ष तरु सलिलेनोदकेन सिक्त्वा संसिञ्च्य कुठारकेण परशुना मध्वाज्यदिग्धेन मधुना माक्षिकेणाज्येन घृतेन दिग्धेनोपलिप्तेन प्रथम पूर्वोत्तरस्यामैशान्या सन्निकृत्य छित्त्वा तत शेष प्रदक्षिणेन पूर्वाग्नेययाम्यनैर्ऋत-पश्चिमवायव्योत्तरासु दिक्षु निहन्यात् छिन्द्यात् ॥१२॥

अथ पतितस्य तरोर्लक्षणमाह—

पूर्वेण पूर्वोत्तरतोऽथवोदक्
पतेयदा वृद्धिकरस्तदा स्यात्।
आग्नेयकोणात् क्रमशोऽग्निदाह-
रुग्रागरोगास्तुरगक्षयश्च ॥१३॥

पूर्वेण पूर्वस्या दिशि, अथवा पूर्वोत्तरत ऐशान्याम्, उदगुत्तरस्या दिशि, यदा पतेत्, तदा वृद्धिकर स्याद् भवेत्। आग्नेयकोणात् प्रभृति क्रमेण यदा पतति, तदैतानि गर्गेण फलानि उक्तानि। तद्यथा—आग्नेयकोणे यदि पतति, तदा अग्निदाहो भवति, दक्षिणे रुजो रोगा भवन्ति, नैर्ऋते रोगा भवन्ति, पश्चिमाया रोगा एव, वायव्ये तुरगक्षयोऽश्वविनाश ॥१३॥

अत्र यन्नोक्त तदत्रोह्यमित्याह—

यन्नोक्तमस्मिन् वनसम्प्रवेशे
निपातविच्छेदनवृक्षगर्भाः ।
इन्द्रध्वजे वास्तुनि च प्रदिष्टाः
पूर्वं मया तेऽत्र तथैव योज्याः ॥१४॥

अस्मिन्निह वनसम्प्रवेशे यन्नोक्त यन्न कथितम्। कि तत्? निपातविच्छेदन-वृक्षगर्भा, निपात पतन वृक्षस्य। यथा—

[1]नृपजयदमविध्वस्त पतनमनाकुञ्चित च पूर्वोदक्।
अविलग्न चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत् पतितम्॥

विच्छेदन यथा—

[2]परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हित। इति।

तथा वृक्षगर्भ—"पीते[3] तु मण्डले निर्दिशेत्तरोर्मध्यगा गोधाम" इत्यादि। एते निपातविच्छेदनवृक्षगर्भाः। ते मया पूर्वमादाविन्द्रध्वजे वास्तुनि च ये वास्तु-

---

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ४५० पृष्ठे २० श्लोक।
२. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ४४९ पृष्ठे १९ श्लोक।
३. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ६२१ पृष्ठे १२० श्लोकः।

विद्याया प्रदिष्टा उक्तास्ते चात्रास्मिन् वनसम्प्रवेशे तथैव तेनैव प्रकारेण योज्या योजनीया इति॥१४॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ वनसम्प्रवेशो नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्याय. ॥५८॥

अथ प्रतिमाप्रतिष्ठापन व्याख्यायते।

तत्रादावेवाधिवासने मण्डपस्य लक्षणमाह—

दिशि [1]याम्यायां कुर्यादधिवासनमण्डपं बुधः प्राग्वा।
तोरणचतुष्टययुतं शस्तद्रुमपल्लवच्छन्नम्॥१॥
पूर्वे भागे चित्राः स्रजः पताकाश्च मण्डपस्योक्ताः।
आग्नेय्यां दिशि रक्ताः कृष्णाः स्युर्याम्यनैर्ऋत्योः॥२॥
श्वेता दिश्यपरस्यां वायव्यायां तु पाण्डुरा एव।
चित्राश्चोत्तरपार्श्वे पीताः पूर्वोत्तरे कार्याः॥३॥

बुध पण्डितो याम्याया दक्षिणस्या प्राक् पूर्वस्या वा अधिवासनमण्डपं कुर्यात्। अधिवासन सस्कारविशेष। केचित् सौम्यायामिति पठन्ति। सौम्यायामुत्तरस्याम्। कीदृश मण्डप तोरणचतुष्टययुत चतुर्दिश चतुर्भिस्तोरणैर्युक्तम्, शस्ताना प्रशस्ताना द्रुमाणा याज्ञिकाना पल्लवै पत्रैश्छन्नमाच्छादितं कुर्यात्॥१॥

मण्डपस्य पूर्वभागे पूर्वस्या दिशि स्रजो माला पताकाश्च वैजयन्त्यश्चित्रा नानावर्णा उक्ता कथिता। आग्नेय्या पूर्वदक्षिणस्या दिशि स्रज पताका रक्ता लोहिता.। याम्य दक्षिण नैर्ऋती दक्षिणपश्चिमा तयोर्याम्यनैर्ऋत्यो. कृष्णा कृष्णवर्णा ॥२॥

अपरस्या पश्चिमाया दिशि श्वेता शुक्लवर्णा कार्या.। वायव्याया पश्चिमोत्तरस्या दिशि पाण्डुरा ईषच्छुक्ला। एवमुत्तरपार्श्वे उत्तरस्या दिशि चित्रा नानावर्णा.। पूर्वोत्तरे ऐशाने स्रज पताकाश्च पीतवर्णा कार्या इति॥३॥

अधुना प्रतिमाया प्रविभागेन फलमाह—

आयुःश्रीबलजयदा दारुमयी मृण्मयी तथा प्रतिमा।
लोकहिताय मणिमयी सौवर्णी पुष्टिदा भवति॥४॥

---

१. सौम्यायामिति पाठान्तरम्।

रजतमयी कीर्तिकरी प्रजाविवृद्धिं करोति ताम्रमयी।
भूलाभं तु महान्तं शैली प्रतिमाथवा लिङ्गम् ॥५॥

प्रतिमा दारुमयी काष्ठनिर्मिता तथा मृण्मयी पार्थिवी आयुर्जीवितम्, श्रिय लक्ष्मीम्, बल वीर्यम्, जय विजय च ददाति। मणिमयी रत्ननिर्मिता प्रतिमा लोकाना जनाना हिताय भवति। सौवर्णी काञ्चननिर्मिता पुष्टिदा शरीरपुष्टि ददाति।

रजतमयी रौप्यनिर्मिता कीर्ति यश करोति। ताम्रमयी प्रजाना पुत्रादीना विवृद्धि करोति। शैली शिलामयी प्रतिमार्चाऽथवा लिङ्ग शैल शिलामय महान्तमतिप्रभूत भूलाभ करोति। तथा च काश्यप —

यार्चा मृद्दारुसम्भूता सायुश्रीबलदा मता।
सौवर्णी पुष्टिदा ज्ञेया रत्नजा हितकारिणी॥
राजती कीर्तिदा ज्ञेया ताम्रजा जनवर्धिनी।
महत् करोति भूलाभ यार्चा पाषाणनिर्मिता॥इति॥४-५॥

पुनरपि विशेषमाह—

शङ्कूपहता प्रतिमा प्रधानपुरुषं कुलं च घातयति।
श्वभ्रोपहता रोगानुपद्रवांश्च क्षयं कुरुते ॥६॥

शङ्कुस्तिर्यग् निर्गत कीलक । अङ्ग इति प्रसिद्धो लोके। तेनोपहता प्रतिमार्चा प्रधानपुरुष नायक कुल वश च घातयति, श्वभ्र गर्तस्तेनोपहता प्रतिमा रोगान् गदानुपद्रवान् दोषान् क्षय च करोति। तथा च काश्यप —

यार्चा शङ्कुहता सा तु प्रधानकुलनाशिनी।
छिद्रेणोपहता या तु बहुदोषकरी मता॥इति॥६॥

अथाधिवासनलक्षणमाह—

मण्डपमध्ये स्थण्डिलमुपलिप्यास्तीर्य सिकतयाथ कुशैः।
भद्रासनकृतशीर्षोपधानपादां न्यसेत् प्रतिमाम् ॥७॥

अधिवासनमण्डपस्य मध्येऽन्त स्थण्डिल भूभागमुपलिप्य तत सिकतया बालुकया कुशैर्दर्भैश्चास्तीर्य। अथशब्दोऽत्र चार्थे। आस्तरणमाच्छादन वालुका प्रसार्य तदुपरि दर्भैराच्छादन कुर्यात्। तत्र प्रतिमा भद्रासनकृतशीर्षोपधानपादा न्यसेत्, भद्रासन राजासन तत्र कृतशीर्षा स्थितमस्तका तथोपधानपादामुपधान शीर्षोपधानं तत्र कृतपादा न्यसेत् ॥७॥

अन्यद्विधानमाह—

प्लक्षाश्वत्थोदुम्बरशिरीषवटसम्भवैः कषायजलैः ।
मङ्गल्यसंज्ञिताभिः सर्वौषधिभिः कुशाद्याभिः ॥८॥
द्विपवृषभोद्धतपर्वतवल्मीकसरित्समागमतटेषु ।
पद्मसरःसु च मृद्भिः सपञ्चगव्यैश्च तीर्थजलैः ॥९॥
पूर्वशिरस्कां स्नातां सुवर्णरत्नाम्बुभिश्च ससुगन्धैः ।
नानातूर्यनिनादैः पुण्याहैर्वेदनिर्घोषैः ॥१०॥

प्लक्ष, अश्वत्थ, उदुम्बर, शिरीष, वट एते सर्व एव वृक्षविशेषा । एषा सम्भवै कषायजलैरेतत्क्वथितपानीयै, तथा मङ्गल्यसंज्ञिताभि सर्वौषधिभि । मङ्गल्यसंज्ञिता प्रशस्तनाम्न्यो याश्चौषध्य । यथा—जया, जयन्ती, जीवन्ती, जीवपुत्री, पुनर्नवा, विष्णुक्रान्ता, अभया, विश्वम्भरी, महामोदा, सहदेवी, पूर्णकोशा, शतावरी, सहस्रवीर्या लक्ष्मणा चेति, ताभि, तथा कुशाद्याभि, कुशा दर्भा आद्या प्रथमा यासामोषधीना ता कुशाद्या । आदिग्रहणाच्छाद्वलाङ्कुरा ज्ञेया । एताभिरौषधिभि ॥८॥

द्विपो हस्ती, तेनोद्धता या मृत्, वृषभो दान्तस्तेनोद्धता या मृत्, पर्वतमृत्, वल्मीकमृत्, सरिन्नदी द्वयोर्द्वयोर्नद्योर्यत्र समागम सयोगो मेलकस्तत्र तटेषु या मृत्, पद्मसरसु च मृद्भि, पद्मै कमलै सयुक्तानि यानि च सरासि, तेषु या मृदस्ताभि, तीर्थजलै पुण्यतीर्थजलै सपञ्चगव्यै, पञ्चगव्यसहितै; गोमयम्, गोमूत्रम्, क्षीरम्, दधि, सर्पि, कुशोदकमिति ॥९॥

एतै प्रागुक्तै प्रतिमा स्नाताम्, तथा ससुगन्धै शोभनगन्धसयुक्तै सुवर्णरत्नाम्बुभिः सुवर्णरत्नगर्भतोयै स्नाता कृतस्नाता पूर्वशिरस्का पूर्वस्या दिशि शिर. कृत्वा न्यसेत् स्थापयेत्, तथा नानाविधाना तूर्याणा निनादैः शब्दै सह तथा पुण्याहै पुण्याहशब्दैर्वेदनिर्घोषैर्वेदपदोद्गारैश्च सह ॥१०॥

तत. किं कुर्यादित्याह—

ऐन्द्र्यां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्राः प्राग्दक्षिणेऽग्निलिङ्गाश्च ।
[1]वक्तव्या द्विजमुख्यैः पूज्यास्ते दक्षिणाभिश्च ॥११॥

ऐन्द्र्या पूर्वस्या दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्रा इन्द्रदैवत्या ऐन्द्रा मन्त्रा द्विजमुख्यैर्ब्राह्मणश्रेष्ठैर्वक्तव्या पाठनीया । केचित् 'जप्तव्या' इति पठन्ति । तथा प्राग्दक्षिणे

---

१. जप्तव्या इति पाठान्तरम् ।

आग्नेय्यां दिशि। अग्निलिङ्गा अग्निदैवत्या मन्त्रा वक्तव्याः। ते च द्विजमुख्या दक्षिणाभि पूज्या अर्च्या ॥११॥

तत कि कुर्यादित्याह—

यो देवः संस्थाप्यस्तन्मन्त्रैश्चानलं द्विजो जुहुयात्।
अग्निनिमित्तानि मया प्रोक्तानीन्द्रध्वजोत्थाने ॥१२॥
धूमाकुलोऽपसव्यो मुहुर्मुहुर्विस्फुलिङ्गकृन्न शुभः।
होतुः स्मृतिलोपो वा प्रसर्पणं चाशुभं प्रोक्तम् ॥१३॥

यो देव सस्थाप्य प्रतिष्ठापनीय, तन्मन्त्रैस्तद्दैवत्यैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्द्विजो ब्राह्मणोऽनलमग्नि जुहुयात्। मया अग्निनिमित्तानि अग्निलक्षणानि इन्द्रध्वजोत्थाने उक्तानि कथितानि। "[1]स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्चि" इत्यादि। अग्निर्धूमाकुलो धूमेनाकूलीकृत सधूम । अपसव्यो वामावर्त । मुहुर्मुहु, मुहुर्मुहुरिति शब्द करोति। विस्फुलिङ्गकृद्विस्फुलिङ्ग करोति मुञ्चति, तथाविधो न शुभ । अथवा होतु पुरोहितस्य स्मृतिलोपो विस्मृतिर्भवति, प्रसर्पण च पश्चाद् गमनमशुभमनिष्ट प्रोक्त कथितम् ॥१३॥

तत कि कुर्यादित्याह—

स्नातामभुक्तवस्त्रां स्वलङ्कृतां पूजितां कुसुमगन्धैः।
प्रतिमां स्वास्तीर्णायां शय्यायां स्थापकः कुर्यात् ॥१४॥

ता प्रतिमा स्नाता कृतस्नानाम्। अभुक्तवस्त्रामभिनववस्त्रप्रावृताम्। स्वलङ्कृता शोभनैरलङ्करणैरलङ्कृताम्। कुसुमै पुष्पै । गन्धै. सुगन्धद्रव्यैरगुरुप्रभृतिभिश्च पूजितामर्चिताम्। स्थापक प्रतिष्ठापक । स्वास्तीर्णाया शोभनास्तृताया शय्याया कुर्यात् स्थापयेदित्यर्थ ॥१४॥

ततस्तस्या. सुप्ताया. कि कुर्यादित्याह—

सुप्तां सगीतनृत्यैर्जागरणैः सम्यगेवमधिवास्य।
दैवज्ञसम्प्रदिष्टे काले संस्थापनं कुर्यात् ॥१५॥

ता प्रतिमा सुप्ता सगीतनृत्यैर्गाननृत्यसहितैर्जागरणैरस्वापनिषेवणै सम्यक् कृत्वैवमनेन प्रकारेणैवाधिवास्य ततो दैवज्ञेन कालविदा योऽसौ सम्प्रदिष्ट

---

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ४५३ पृष्ठे ३२ श्लोकः।

उक्त. काल। उदगयने सितपक्ष इत्यनेन विधानेन तस्मिन् काले समये सस्थापनं प्रतिष्ठापन कुर्यात् ॥१५॥

कथ प्रतिष्ठापयेदित्याह—

अभ्यर्च्य कुसुमवस्त्रानुलेपनैः शङ्खतूर्यनिर्घोषैः।
प्रादक्षिण्येन नयेदायतनस्य प्रयत्नेन ॥१६॥
कृत्वा बलिं प्रभूतं सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च सभ्यांश्च।
दत्त्वा हिरण्यशकलं विनिक्षिपेत् पिण्डिकाश्वभ्रे ॥१७॥
स्थापकदैवज्ञद्विजसभ्यस्थपतीन् विशेषतोऽभ्यर्च्य।
कल्याणानां भागी भवतीह परत्र च स्वर्गी ॥१८॥

ता प्रतिमाम्। कुसुमै पुष्पै, वस्त्रैरम्बरै, अनुलेपनै समालम्भनैर्गन्धै, अभ्यर्च्य सम्पूज्य। तत शङ्खाना तूर्याणा निर्घोषै शब्दै। आयतनस्य प्रासादस्य प्रयत्नेन प्रादक्षिण्येन नयेत्। अधिवासनमण्डपान्निष्क्राम्य प्रादक्षिण्येन प्रासादस्य गर्भगृह प्रवेशयेदित्यर्थ ॥१६॥

तत प्रभूत वहु बलिमुपहार कृत्वा ब्राह्मणान् द्विजान् सभ्यान् सभागताश्च जनान् सम्पूज्याभ्यर्च्य हिरण्यशकल सुवर्णखण्ड पिण्डिकाश्वभ्रे पीठगर्ते दत्त्वा विनिक्षिप्य ततः प्रतिमा विनिक्षिपेद् न्यसेत् ॥१७॥

स्थापक प्रतिष्ठापक, दैवज्ञ सावत्सर, द्विजा ब्राह्मणा, सभ्या सभागता प्रधानपुरुषा, स्थपति वर्धकि, एतान् विशेषतोऽभ्यर्च्य इहास्मिन् लोके कल्याणाना श्रेयसा भागी फलभाग्भवति, परत्र च परलोके स्वर्गीभवति। स्वर्गमधिवसतीत्यर्थ ॥१८॥

अथ प्रतिष्ठापनलक्षणमाह—

विष्णोर्भागवतान् मगांश्च सवितुः शम्भोः सभस्मद्विजान्
मातॄणामपि मण्डलक्रमविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः।
शाक्यान् सर्वहितस्य शान्तमनसो नग्नान् जिनानां विदु-
र्ये यं देवमुपाश्रिताः स्वविधिना तैस्तस्य कार्या क्रिया ॥१९॥

विष्णोर्नारायणस्य भागवतान्, सवितुरादित्यस्य मगान् मगब्राह्मणान्, शम्भोर्महादेवस्य, द्विजान् ब्राह्मणान् भस्मसहितान् पाशुपतानित्यर्थ.। मातॄणा ब्राह्म्यादीनाम्। मण्डलक्रमविदो ये मण्डलक्रमं पूजाक्रम विदन्ति जानन्ति, तान् स्थापकान् विदुः। ब्रह्मण पितामहस्य विप्रान् ब्राह्मणान् विदु.। सर्वहितस्य बुद्धस्य

शान्तमनसो जितेन्द्रियस्य शाक्यान् रक्तपटान् विदु । जिनानामर्हता नग्नान् नग्नक्षपणकान् विदु । ये नरा य देवमुपाश्रिता शरण्य भक्तिभावेन प्राप्तास्तैर्नरैस्तस्य देवस्य स्वविधिना आत्मीयदर्शनोक्तेन विधानेन। पञ्चरात्रविधिना विष्णो । सौरदर्शनविधानेन सवितु । वातुलतन्त्रोक्तेनान्यतन्त्रोक्तविधिना वा शम्भो । मातृणा स्वकल्पविहितविधानेन ब्राह्मणैर्वेदविहितकर्मणा बुद्धस्य पारमिताक्रमेण । अर्हता तद्दर्शनविधिना क्रिया कार्या ॥इति॥१९॥

अथ प्रतिष्ठाकाललक्षणमाह—

उदगयने सितपक्षे शिशिरगभस्तौ च जीववर्गस्थे ।
लग्ने स्थिरे स्थिरांशे सौम्यैर्धीधर्मकेन्द्रगतैः ॥२०॥
पापैरुपचयसंस्थैर्ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु ।
विकुजे दिनेऽनुकूले देवानां स्थापनं शस्तम् ॥२१॥

उदगयने उत्तरायणे मकरादिराशिषट्कस्थे रवौ। सितपक्षे शुक्लपक्षे। तथैवोत्तरायणे शुक्लपक्षे शिशिरगभस्तौ चन्द्रे। शिशिरा शीतला गभस्तयो रश्मयो यस्य तस्मिन् जीववर्गस्थे बृहस्पतिवर्गस्थे। वर्गो गृहहोराद्रेष्काणनवाशद्वादशाशत्रिशद्भागाख्य.। तथा लग्ने स्थिरे वृषसिहकुम्भानामन्यतमे, तथाऽन्यस्मिन् मिथुनकर्कटकन्यातुलधन्विमीनानामन्यतमे स्थिरनवाशकोदये। यतोऽन्यराशयोऽनेनैव प्रकारेणान्तरे निषिद्धा ।

सद्वर्गे स्थिरभोदये च भवन कार्य प्रवेशोऽपि वा ॥इति।

सौम्यैर्बुधजीवशुक्रैर्धीधर्मकेन्द्रगतै, धीस्थान पञ्चमम्, धर्मस्थान नवमम्, केन्द्राणि लग्नचतुर्थसप्तमदशमानि, एतेषामन्यतमस्थानस्थै पापैरादित्याङ्गारकशनैश्चरैरुपचयसस्थै, त्रिषडेकादशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थै । तथा ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु नक्षत्रेषु। उत्तरात्रितय रोहिणी चेति ध्रुवाणि। मृगशिरश्चित्रानुराधा रेवती चेति मृदूनि। हरि श्रवण । तिष्य । वायुदेव स्वाति । एतेषु नक्षत्रेषु। विकुजे अङ्गारकविवर्जिते दिने वासरे। रविशशिबुधगुरुसितासिताना दिने। तस्मिश्चानुकूले कर्तु शुभकरे देवाना सुराणा स्थापन प्रतिष्ठापन शोभनमिति शस्त शोभनमिति ॥२०-२१॥

एतत् प्रतिष्ठापनं सर्वदेवाना सामान्य मया कृतमित्येतदाह—

सामान्यमिदं समासतो लोकानां हितदं मया कृतम् ।
अधिवासनसन्निवेशने सावित्रे पृथगेव विस्तरात् ॥२२॥

इद प्रतिष्ठापन समासत सक्षेपत सामान्यमविशेष वैदिकेन विधानेन सर्वेषा जनाना हितमनुकूलमनायासकर मया कृत रचितम्। सावित्रे शास्त्रे प्रत्येकस्य देवस्याधिवासनसन्निवेशने। अधिवासन प्रतिष्ठापन निवेशन च ते पृथक्पृथग्विस्तराद्विस्तारेण तत्र भवत। अथवा सावित्रे सवितुरादित्यस्य ये अधिवासनसन्निवेशने पृथगेव विस्तारात् तच्छास्त्रे सौरे भवत ॥इति॥२२॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ प्रतिमाप्रतिष्ठापन
नाम नवपञ्चाशत्तमोऽध्याय. ॥५९॥

अथ गोलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह—

पराशरः प्राह बृहद्रथाय
गोलक्षणं यत् क्रियते ततोऽयम्।
मया समासः शुभलक्षणास्ताः
सर्वास्तथाऽप्यागमतोऽभिधास्ये ॥१॥

पराशराख्यो मुनिर्बृहद्रथाय शार्ङ्गरवनाम्ने स्वशिष्याय यद् गोलक्षणं प्राहोक्तवान्, ततस्तस्माद् गोलक्षणान्मया आचार्येण समास सक्षेप क्रियते। सर्वा समस्ता गाव शुभलक्षणा प्रशस्तलक्षणा.। अपिग्रहणादशुभलक्षणा सर्वा नि शेषास्तथा तेनैव प्रकारेणागमत आगमाद् मुनिप्रणीताच्छास्त्रादभिधास्ये कथयिष्ये ॥१॥

तत्रादावेवाशुभलक्षणान्याह—

सास्राविलरूक्षाक्ष्यो मूषकनयनाश्च न शुभदा गावः।
प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाश्च ॥२॥
दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानना विनतपृष्ठ्यः।
ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥३॥
श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्भिर्वा।
अतिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्ग्यश्च ॥४॥

अक्षिशब्द प्रत्येकमभिसबध्यते। सास्राक्ष्य सास्रे नित्यमश्रुणा संयुक्ते अक्षिणी यासा ता. सास्राक्ष्य.। आविले कलुषे अप्रसन्ने अक्षिणी यासा ता। रूक्षे अस्निग्धे अक्षिणी यासां ता.। मूषकनयना:, मूषकसदृशनेत्रास्ता गावो न शुभदा

अप्रशस्ता । तथा प्रचलच्चिपिटविषाणा प्रचलन्ति कम्पमानानि चिपिटानि चर्पटानि विषाणानि शृङ्गाणि यासां ता अप्यशुभा । याश्च करटका, करटो वर्णः कृष्णलोहित इत्यर्थ. । खरसदृशवर्णाश्च न शुभदा ॥

या गावो दशदन्त्य । सप्तदन्त्य । चतुर्दन्त्य । दश सप्त चत्वारो वा दन्ता यासां ता । प्रलम्ब लम्बमान मुण्ड शृङ्गरहितमानन मुख यासाम् । विनतमस्पष्ट पृष्ठ मध्य यासाम् । ह्रस्वानुच्चा स्थूला बृहती ग्रीवा शिरोधरा यासाम् । यवमध्या यवसदृश मध्य यासाम् । दारितखुरा प्रभग्ना खुरा पादा यासाम् ।

श्यावा श्याववर्णा अतिदीर्घा अत्यायामिनी जिह्वा रसना यासाम् । गुल्फैरतितनुभिरत्यल्पैरतिबृहद्भिरतिस्थूलैर्वा अरूपै । खुरोपरि गुल्फप्रदेश । अतिककुदा वृहत्ककुदयुक्ता । ककुदो ग्रीवान्ते पृष्ठभागेऽत्युच्चतरो भाग । कृशदेहा दुर्बलशरीरा । हीनाङ्गच । अधिकाङ्गचो वा नेष्टा न शुभा । तथा च पराशर —

साश्रुणी लोचने यासां रूक्षाल्पे च न ता शुभा ।
चलच्चिपिटशृङ्गाश्च करटा खरसन्निभा ॥
दशसप्तचतुर्दन्त्योऽलम्बवक्त्रा न ता शुभा. ।
विषाणवर्जिता ह्रस्वा पृष्ठमध्यातिसन्नता. ॥
ह्रस्वस्थूलगला याश्च यवमध्या शुभा न ता ।
भिन्नपादा बृहद्गुल्फा याश्च स्युस्तनुगुल्फका ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वाश्च महत्ककुदसंयुता. ।
याश्चातिकृशदेहाश्च हीना अवयवैश्च या ॥
न ता शुभप्रदा गावो भर्तुर्यूथस्य नाशना ॥इति॥२-४॥

अथ वृषभलक्षणमाह—

वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः ।
स्थूलशिराचितगण्डस्त्रिस्थानं मेहते यश्च ॥५॥
मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्यैव ।
कृष्णोष्ठतालुजिह्वः श्वसनो यूथस्य घातकरः ॥६॥

वृषभो दान्तोऽप्येव लक्षणसंयुक्त. पूर्वोक्तलक्षणै साम्राविलरूक्षाक्ष्य इत्यादिकैर्युक्तो न शुभ, किन्तु विशेषणलक्षणानि । स्थूलातिलम्बवृषण स्थूलावति-प्रमाणौ वृषणौ मुष्कौ यस्य । शिराततक्रोड. शिराभिस्तत व्याप्त क्रोड पूर्वपादद्वयमध्य यस्य । तथा स्थूलाभिर्बृहतीभि. शिराभिश्चितौ संयुक्तौ गण्डौ कपोलदेशौ यस्य ।

यश्च त्रिस्थान मेहते सिञ्चते मूत्रपुरीषौ तुल्यकाल करोति। अक्षिभ्या शिस्नेन च सिञ्चतीति केचित्। नित्य गलदश्रुणी चक्षुषी भवत इत्यर्थ ॥५॥

मार्जाराक्षो विडालनेत्रसदृशे अक्षिणी यस्य। कपिल कपिलवर्ण। करट. करटवर्णो वा नीललोहितवर्ण: स तथाभूतो द्विजस्य ब्राह्मणस्यैव न शुभ, किन्त्वन्यवर्णानाम्। यतोऽनिष्टलक्षणसयुक्तो द्विजस्य देय इति लोकस्थिति। तस्यापि न शुभ। यश्च कृष्णोष्ठतालुजिह्व। ओष्ठतालुजिह्वा कृष्णा यस्य। य. श्वसनस्त्रासयुक्तश्च यूथस्य वृन्दस्य घातकरो विनाशकर. क्षयकृदित्यर्थ ॥६॥

अन्यदप्याह—

स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च।
गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥७॥

यश्च स्थूलशकृत् स्थूल शकृद् गोमय यस्य। मणिसदृशे च शृङ्गे विषाणे दृश्येते यस्य स तथाभूत। केचित् स्थूलशकृत् स्थूलगोमय.। स्थूलमणि स्थूललिङ्गप्रान्त। स्थूलशृङ्ग इतीच्छन्ति। सितोदर. श्वेतजठर। कृष्णसारवर्ण कृष्णोऽसित सार. श्वेतश्च वर्णो यस्य। क्वचित् कृष्ण क्वचिच्छ्वेत इत्यर्थ। अपिशब्द सम्भावनाया वर्तते। स वृषो दान्तो गृहजातो वेश्मसम्भूतोऽपि त्याज्य परिहर्तव्य। कि पुनस्तथाभूतो मूल्येन गृह्यते। तत. स यूथस्य विनाशावह क्षयकर। यस्मिन् यूथे स वसति त क्षय नयतीत्यर्थ ॥७॥

अन्यदप्याह—

श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो बिडालाक्षः।
विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ॥८॥

यो वृषभो दान्त श्यामकपुष्पचिताङ्ग. श्यामकै. श्यामवर्णै पुष्पैः कुसुमैश्चितानि सयुक्तान्यङ्गान्यवयवानि यस्य। श्यामकश्चासौ पुष्पचिताङ्गश्चेति केचित्। श्यामकवर्णै श्वेतैस्तिलकै कुसुमाकारैश्चिताङ्ग। भस्मारुणसन्निभो भस्मलोहितमिश्रवर्ण। बिडालाक्षो मार्जारनेत्र। स तथाभूतो विप्राणा ब्राह्मणानामपि प्रतिग्रहपरिगृहीतो न शुभ करोति, किन्त्वन्येषामिति ॥८॥

अन्यदप्याह—

ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशग्रीवाः।
कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः ॥९॥

ते न भारसहा भारोद्वहने न समर्था इति। ये च वृषभा योजिता भारादौ

नियुक्ता पङ्कात् कर्दमादिव पादान् खुरानुद्धरन्ति। कृशग्रीवा दुर्बलकन्धरा। तथा च पराशर—

आपादक्षारकपिला कृष्णपुष्पचिताश्च ये।
मार्जारकपिलाक्षाश्च दुर्बला यूथघातिन ॥

पङ्कादिवार्ता पादानुद्धरन्तो व्रजन्ति ये।
अधूर्वहा भवन्त्येते भाराध्वनि विगर्हिता ॥इति॥९॥

अधुना शुभलक्षणमाह—

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।
ह्रस्वतनूच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥१०॥

आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्ककुदयुक्ताः।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥११॥

तनुभूस्पृग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः।
सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगमाः ॥१२॥

एवविधा वृषभा पूजिता. शोभना प्रशस्ता इत्यर्थ । कीदृशा ? मृदुसहतताम्रोष्ठा । मृदव कोमला सहता सलग्नास्ताम्रवर्णा ओष्ठा येषाम्। तनुस्फिज. तनव स्वल्पमासा स्फिज. सृक्कण्यो येषाम्। ताम्रतालुजिह्वा. ताम्रवर्णास्तालुजिह्वा.। ताम्रवर्ण लोहित ताल्वास्यपृष्ठभागो जिह्वा रसना च येषाम्। ह्रस्वे स्वल्पे तनुनी अघने उच्चे अविनते च श्रवणे कर्णौ येषाम्। सुकुक्षयश्च शोभनकुक्षयः। स्पृष्टजङ्घाः॥१०॥

आताम्रास्ताम्रवर्णा सहता अविरला खुरा पादा येषाम्। व्यूढोरस्का. सुदृढवक्षस । बृहत्ककुदयुक्ता महाककुदेन सयुक्ता । स्निग्धा सस्नेहा श्लक्ष्णा मृद्वी तन्वी चाघना त्वक् चर्म तथा रोमाणि येषाम्। ताम्रवर्णानि लोहितानि तनून्यघनानि शृङ्गाणि विषाणानि येषाम्॥११॥

तनुभुवमघना भुव स्पृशन्ति वालधयः पुच्छवाला येषाम्। रक्तान्ते विलोचने नेत्रे येषाम्। महान्त उच्छ्वासा येषाम्। सिहस्येव स्कन्धो येषाम्। तनवोऽघना अल्पाश्च कम्बला येषाम्। सुगता शोभना गतिर्येषाम्। ते तथाभता इति॥१२॥

अन्यदप्याह—

वामावर्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्तैः।
शुभदा भवन्त्यनडुहो[1] जङ्घाभिश्चैणकनिभाभिः॥१३॥

ये अनडुहो दान्ता वामे पार्श्वे वामावर्तै रोमभिर्युक्ता दक्षिणपार्श्वे दक्षिणावर्तैश्च ते च शुभदा प्रशस्ता भवन्ति। तथा एणकनिभाभिरेणकसदृशीभिः परिपूर्णमासाभिर्जङ्घाभि शुभदा भवन्ति। एणक प्राणिविशेषः। अविरिति केचित्॥१३॥

अन्यदप्याह—

वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रपक्ष्माणः।
पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वे च भारसहाः॥१४॥

वैदूर्य प्रसिद्धो मणिविशेष श्यामवर्ण। मल्लिकेक्षणो मल्लिकाक्षस्तल्लक्षणम्। दृङ्मण्डलबाह्ये मल्लिकाकुसुमसदृश्यो राज्यो यस्य भवन्ति स मल्लिकाक्ष। एतल्लक्षणमश्वस्य पठ्यते। तथा च गाहा—

[2]उज्जू अकिसणकन्ती तारन्ते ई समल्लिआकुसुमे।
भाविज्जइ अच्छीइ जाण ते मल्लिआअच्छा॥

तथा च शालिहोत्र—

शुक्लराजिपरिक्षिप्ते यस्यान्तर्लोचने शुभे।
मल्लिकाक्षो महाधन्य स महाकृष्णतारक॥इति।

अनेन लक्षणेन युक्तो मल्लिकाक्ष, तथा बुद्बुद प्रसिद्ध एव। एव वैदूर्यमल्लिकाबुद्बुदेक्षणास्तत्तुल्यनेत्रा। नेत्रपक्ष्माण्यक्षिरोमाणि तानि स्थूलान्यतिघनानि येषाम्। पार्ष्णिभि खुरपश्चिमभागै। अस्फुटिताभिरभग्नाभि। ते सर्वे निःशेषाः प्रशस्ता भारसहाश्च। भार सहन्त इति॥१४॥

अन्यदप्याह—

घ्राणोद्देशे सवलिर्मार्जारमुखः सितश्च दक्षिणतः।
कमलोत्पललाक्षाभः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः॥१५॥

---

१. अनड्वाह इत्यस्य स्थाने अनडुह इति प्रामादिकः प्रयोगः।

२. ऋजुनी अकृष्णकान्तिनी तारान्ते समल्लिकाकुसुमे।
भाव्येते अक्षिणी येषा ते मल्लिकाक्षाः॥

लम्बैर्वृषणैर्मेषोदरश्च संक्षिप्तवंक्षणक्रोडः।
ज्ञेयो भाराध्वसहो जवेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः॥१६॥

यश्च घ्राणोद्देशे नासाया सवलिर्वलियुक्त । मार्जारमुखो बिडालतुल्यवदन । दक्षिणतो दक्षिणभागे सित शुक्लवर्ण । कमलोत्पललाक्षाभ कमल पद्मम्, उत्पल नीलोत्पलम्, लाक्षा प्रसिद्धा लोहितवर्णा। आसा सदृशी आभा कान्तिर्यस्य। सुवालधि शोभनपुच्छवाल । वाजितुल्यजव, वाजी तुरग, तत्तुल्यस्तत्सदृशो जवो वेगो यस्य। शीघ्रगतिरित्यर्थ ॥

लम्बै प्रलम्बमानैर्वृषणैरण्डैर्युक्त । मेषोदरश्च मेषोदराकारमुदर यस्य। सक्षिप्तो वक्षण क्रोड च यस्य। पश्चिमजङ्घावृषणान्तर वक्षणशब्देनोच्यते। अमुमेवार्थं शालिहोत्र आह—

सक्थिजघान्तरे पिण्डौ वक्षणौ त्वभिनिर्दिशेत्।
अग्रजघान्तर क्रोड उच्यते वक्षणाग्रग ॥

वक्षणौ च क्रोडश्च वक्षणक्रोडानि सक्षिप्तानि यस्य स वृषभो भारोद्वहनेऽध्वनि पथि च सह शक्तो ज्ञेयो ज्ञातव्य । जवे वेगेऽश्वतुल्यस्तुरगसम । जवो वेगो गतिरिति पर्याय । एवविध शस्तफल शुभफलद इति॥१५-१६॥

अन्यदप्याह—

सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणेक्षणो महावक्त्रः।
हंसो नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धनः प्रोक्तः॥१७॥

यश्च सितवर्ण. श्वेतवर्ण । पिङ्गाक्ष कपिलनेत्र । ताम्रविषाणेक्षण, ताम्रवर्णे लोहितवर्णे विषाणे ईक्षणे नेत्रे च यस्य। महावक्त्र स्थूलानन, स हसो नाम हसाख्य । शुभफल प्रशस्तफल । यूथस्य वृन्दस्य विवर्धनो वृद्धिकर, कथित. प्रोक्त ॥१७॥

अन्यदप्याह—

भूस्पृग्वालधिराताम्रविषाणो रक्तदृक् ककुद्मांश्च।
कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः॥१८॥

यो वृषभो भूस्पृग्वालधि पुच्छवाला भूस्पृशा यस्य। आताम्रविषाणो लोहितशृङ्ग । रक्तदृग् लोहितनेत्र । ककुद्मान् ककुद्युक्त । कल्माषश्च कल्माषवर्ण सितरक्तपीतव्यामिश्रवर्ण । स स्वामिन पतिर्मचिराच्छीघ्रमेव च लक्ष्म्या श्रिय पति प्रभु कुरुते॥१८॥

अन्यदप्याह—

यो वा [1]सितैकचरणैर्यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शुभफलकृत् ।
मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि [2]नैकान्तप्रशस्तोऽस्ति ॥१९॥

यो वा वृषभ सित. शुक्लैश्चरणै पादैर्युक्त । यथेष्टवर्णो यादृग्वर्ण शुभाशुभवर्णयुक्तोऽपि स शुभफलकृत् । केचित् "यो वा सितैकचरण" इति पठन्ति । एकान्तप्रशस्त सर्वलक्षणसम्पूर्णो यदि नास्ति न विद्यते, तदा मिश्रफलो व्यामिश्रफलोऽपि ग्राह्य । अपिशब्द सम्भावनायाम् । केचित् "यदि नैकान्ते प्रशस्तोऽस्ति" इति पठन्ति । मिश्रफलस्य शुभानामशुभाना च लक्षणानामन्तर कृत्वा यद्येकान्तेऽशुभोऽन्तेऽवसाने नास्ति नातिरिच्यते, तदा शुभाशुभलक्षणोऽपि ग्राह्य । तथा च पराशर —

मृदुसहतताम्रोष्ठास्तनुजिह्वास्तनुस्फिज ।
वैदूर्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभै ॥

रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीनिकै. ।
सिहस्कन्धा महोरस्का दृढपुष्टा ककुद्मिन ॥

भूमौ कर्षति लाङ्गूल प्रलम्बस्थूलवालधि ।
पुरस्तादुन्नता नीचा पृष्ठत सुसमाहिता ॥

वृत्ताङ्गा स्थूलगात्राश्च विस्तीर्णजघनाश्चये ।
स्पष्टताम्रतनुश्लक्ष्णै शफैरविरलैर्दृढै ॥

समुद्गवरसस्थानै समास्फुटितपार्ष्णिभि ।
वृत्तस्थूलोद्धतग्रीवा. ककुदैश्च समुच्छ्रितै ॥

एते भारसहा ज्ञेया धुरि याने च पूजिता ।
आवर्तैर्दक्षिणावर्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च ये ॥

वामावर्तैर्वामितश्च सयुक्तास्तेऽपि पूजिता ।
प्रलम्बवृषणोऽत्यर्थ सक्षिप्तोदरवक्षण ॥

---

१. सितैकचरण इति पाठान्तरम ।
२. नैकान्ते प्रशस्तोऽस्तीति पाठान्तरम् ।

विस्तीर्णवक्षोजघनो भारे याने च पूजित ।
स्निग्धपिङ्गेक्षण श्वेतस्ताम्रशृङ्गो महानस ॥
स तु गौ पद्मको नाम गोसहस्रप्रवर्धन ॥इति॥१९॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतौ गोलक्षण नाम षष्टितमोऽध्याय ॥६०॥

अथ श्वलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेव शुनो लक्षणमाह—

पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः षड्भिर्नखैर्दक्षिण-
स्ताम्रौष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च।
लाङ्गूलं ससटं दृगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मृदू
यस्य स्यात् स करोति पोष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा गृहे ॥१॥

यस्य शुनस्त्रय पादाश्चरणा पञ्चनखा पञ्चभिर्नखै करुहैर्युक्ता । चतुर्थो दक्षिणाऽग्रचरणोऽग्रपाद षड्भिर्नखैर्युक्त । ताम्रौष्ठाग्रनस, ताम्रवर्णौ लोहितावोष्ठौ तथा नासिकाग्र यस्य। मृगेश्वर सिंहस्तत्सदृशी गतिर्गमन यस्य स मृगेश्वरगति । भुव भूमि जिघ्रन् याति गच्छति। लाङ्गूल पुच्छ ससट सटाभिर्युक्तं जटिलमित्यर्थ । दृग्दृष्टि ऋक्षसदृशी ऋक्ष प्राणी तत्सदृशी तत्तुल्या दृष्टिरित्यर्थ. । कर्णौ श्रोत्रे। लम्बौ प्रलम्बौ। मृदू मार्दवयुक्तौ। यस्यैव स्याद् भवेत् स श्वा कुक्कुर । पोष्टु पालयितु । अचिरात् शीघ्रमेव। गृहे वेश्मनि। पुष्टा परिपूर्णाम्। श्रिय लक्ष्मी करोति। तथा च गर्ग —

त्रय पादा पञ्चनखा अग्रगो दक्षिणस्तथा।
षण्नखस्ताम्रनासो यस्ताम्रौष्ठ सिंहविक्रम ॥
मही जिघ्रन् मुदा याति लाङ्गूलं जटिल तथा।
ऋक्षाभे चक्षुषी कर्णौ मृदू चातिप्रलम्बितौ॥
स श्वा नृपस्य महती श्रिय यच्छति पोषितु ॥इति॥१॥

अथ कुक्कुरीलक्षणमाह—

पादे पादे पञ्च पञ्चाग्रपादे
वामे यस्याः षण्नखा मल्लिकाक्ष्याः।

वक्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा
या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पुष्टा॥२॥

यस्या कुक्कुर्याः पादे पादे प्रतिचरणे पञ्च पञ्च नखाः कररुहाः। वामेऽग्रपादे चतुर्थचरणे यस्याः षण्नखा भवन्ति। या च मल्लिकाक्षी। दृङ्मण्डलबाह्ये मल्लिकाकुसुमसदृश्यो राज्यो यस्या भवन्ति सा मल्लिकाक्षी। एवंविधाया मल्लिकाक्ष्या यस्याः पुच्छं लाङ्गूलं वक्रं कुटिलं च। पिङ्गला लम्बकर्णा च या सा पुष्टा परिपोषिता राष्ट्रं पाति रक्षति॥२॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ श्वलक्षणं
नामैकषष्टितमोऽध्यायः॥६१॥

अथ कुक्कुटलक्षणं व्याख्यायते।

तत्रादावेव कुक्कुटलक्षणमाह—

कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः।
रौति सुस्वरमुषात्यये च यो
वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम्॥१॥

यः कुक्कुटः कृकवाकुः। ऋजुतनूरुहाङ्गुलिः, ऋजवः स्पष्टास्तनूरुहाः पक्ष्माणि यस्य, ऋज्वङ्गुलिः स्पष्टाः करशाखाः। ताम्रवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य। ताम्रनखः, ताम्रचूलिकस्ताम्रचूडः। सितः शुक्लः। उषात्यये रात्र्यवसाने सुस्वरं मधुरं रौति शब्दं करोति। स नृपस्य राज्ञो राष्ट्रस्य च जनपदस्य वाजिनामश्वानां वृद्धिदो वृद्धिं ददाति। तथा च गर्गः—

श्वेतस्ताम्रनखः शुक्लस्ताम्राक्षस्त्वृजुवालधिः।
अनावृताङ्गुलिः स्वङ्गस्ताम्रचूडः प्रशस्यते॥
अत्यालापी यवग्रीवो दधिवर्णः शुभाननः।
प्रशस्तास्यः स्थूलशिरा हारिद्रचरणो द्विजः॥
अखञ्जास्ताम्रवक्त्राश्च स्निग्धवर्णाश्च पूजिताः।
दीनाश्चैव विवर्णाश्च विस्वराश्च विगर्हिताः॥इति॥१॥

अथान्यल्लक्षणमाह—

यवग्रीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो
बृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च रुचिरः।
स शस्तः संग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृद्
न शस्तो योऽतोऽन्यः कृशतनुरवः खञ्जचरणः ॥२॥

यो विहग पक्षी यवग्रीवो यवसदृशग्रीव । यवशिरा इति लोके प्रसिद्ध । यो वा बदरसदृशो लोहितवर्ण । सुपक्ववदरफलाभ इत्यर्थ । बृहन्मूर्धा विस्तीर्णशीर्ष । बहुभिर्नानाकारै सितरक्तनीलपीतकृष्णैर्वर्णैर्युक्त । रुचिरो निर्मल । स कुक्कुट सग्रामे युद्धे शस्त प्रशस्त । अथवा मधुवर्ण पीतवर्णो मधुपवर्णो भ्रमरवर्ण कृष्ण सोऽपि जयकृत् । अतोऽस्मादुक्तादन्योऽपरो न शस्तो न शुभ । य कृशतनुरव कृश क्षामस्तनुरल्पो रव शब्दो यस्य। खञ्जचरणो विकलपाद स।ऽपि न शुभ ॥२॥

अथ कुक्कुटीलक्षणमाह—

कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी
स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा ।
सा ददाति सुचिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः ॥३॥

या च कुक्कुटी मृदु मार्दवयुक्त चारु शोभन भाषते। स्निग्धमूर्त्तिर्निर्मल-शरीरा। रुचिराननेक्षणा रुचिर शोभनमानन मुख तथेक्षणे यस्या सा महीक्षिता राज्ञा सुचिर चिरकाल श्रिय लक्ष्मी यश कीर्ति विजय विशेषेण जय वीर्यसम्पदमैश्वर्य च ददाति ॥३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ कुक्कुटलक्षण नाम द्वाषष्टितमोऽध्याय ॥६२॥

अथ कूर्मलक्षण व्याख्यायते ।

तच्चाह—

स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः
कलशसदृशमूर्तिश्चारुवंशश्च कूर्मः ।
अरुणसमवपुर्वा सर्षपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्थः करोति ॥१॥

यः कूर्म स्फटिकवर्ण स्फटिकोपलाभ । रजतवर्णो रूप्याकृति । नीलाभिर्नीलवर्णाभी राजीभिर्लेखाभिर्विचित्रो विचित्रित । कलशसदृशमूर्ति कुम्भतुल्यशरीर. । चारुवश, वश पृष्ठास्थि चारु शोभन यस्य। नात्युच्च इत्यर्थ । अथवारुणसमवपुर्लोहितशरीर । सर्षपाकारै श्वेतैर्बिन्दुभिश्चित्रश्चित्रित । स मन्दिरस्थो गृहे समवस्थित सकलनृपाणा समस्तराजाना महत्त्व प्रभुत्व महिमान करोति। राजाधिराजता करोतीत्यर्थ ॥१॥

अन्यदप्याह—

अञ्जनभृङ्गश्यामतनुर्वा
बिन्दुविचित्रोऽव्यङ्गशरीरः ।
सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः
सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्धयै ॥२॥

अञ्जन प्रसिद्ध कज्जलम् । भृङ्गो भ्रमर । अञ्जनभृङ्गवत् श्यामा तनुः शरीर यस्य। बिन्दुविचित्रो बिन्दुभिस्तिलकैर्विचित्रित.। अव्यङ्गशरीर, अव्यङ्गं परिपूर्णावयवं शरीर देहो यस्य। सर्पशिरा वा सर्पसदृशमूर्धा वा। यश्च स्थूलगलो विस्तीर्णकण्ठ । सोऽपि कूर्मो नृपाणा राज्ञा राष्ट्रस्य विवृद्धयै वर्धनाय भवति ॥२॥

अन्यदप्याह—

वैदूर्यत्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो
गूढच्छिद्रश्चोरुवंशश्च शस्तः ।
क्रीडावाप्यां तोयपूर्णे मणौ वा
कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥३॥

वैदूर्यत्विड् वैदूर्यसदृशकान्ति स्थूलकण्ठ. पीनगल । त्रिकोण. शृङ्गाटकाकृति । गूढच्छिद्रो गूढानि अदृश्यानि छिद्राणि रन्ध्राणि यस्य। चारुवश शोभनपृष्ठास्थि। स शस्त. शोभन । य एवविध कूर्म स नरेन्द्रै राजभिर्मङ्गलार्थं क्रीडावाप्या क्रीडापुष्करिण्यां मणौ वा कूपाधोभागे तोयपूर्णे कार्य । तथा च गर्गः—

शङ्खदर्भप्रतीकाशश्छत्राभो रजतप्रभः ।
तथा वैदूर्यवर्णाभो यो भवेदष्टसर्षप. ॥
यश्च वा कोकिलाभासो राजीवाभश्च यो भवेत् ।
पीतकाञ्चनवर्णस्तु पुण्डरीकसमप्रभः ।

गोधामुखं त्रिकोणं च तथा मण्डलवर्धनम्।
स्त्रीपुत्रमतिदं विन्द्यात् कूर्मं राष्ट्रविवर्धनम् ॥इति॥३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ कूर्मलक्षणं नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥

अथातश्छागलक्षणं व्याख्यायते।

तच्चाह—

छागशुभाशुभलक्षणमभिधास्ये नवदशाष्टदन्तास्ते।
धन्याः स्थाप्या वेश्मनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥१॥

छागानामजानां शुभाशुभलक्षणमभिधास्ये कथयिष्ये। ये च छागा नवदशाष्टदन्ता नवदन्ता दशदन्ता अष्टदन्ता वा ते धन्याः शोभनाः, वेश्मनि गृहे स्थाप्याः। ये च सप्तदन्ताः सप्तरदास्ते सन्त्याज्याः ॥१॥

अन्यदप्याह—

दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवति।
ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमतिशुभदम् ॥२॥

शुक्लस्य छागस्य दक्षिणपार्श्वे मध्यभागे असितं कृष्णवर्णं मण्डलाकारं शुभफलं भवति। ऋष्यनिभस्य नीलवर्णस्य, ऋष्यो मृगजातिः, स च नीवलर्णो भवति। तथा कृष्णवर्णस्य लोहितवर्णस्य श्वेतं मण्डलं दक्षिणपार्श्वेऽतिशुभदं भवति ॥२॥

अन्यदप्याह—

स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः।
एकमणिः शुभफलकृद्धन्यतमा द्वित्रमणयो ये ॥३॥

कण्ठे गले अजानां छागानाम्, स्तनवत् स्तन इव स्तनो यथा योऽवलम्बते स मणिर्विज्ञेयो ज्ञातव्यः। एकमणिरेकेन मणिना युक्तो यश्छागः स शुभफलकृच्छुभफलं करोति। ये द्विमणयस्त्रिमणयो वा ते धन्यतमाः प्रशस्ततमा इत्यर्थः ॥३॥

अन्यदप्याह—

मुण्डाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च।
अर्धासिताः सितार्धा धन्याः कपिलार्धकृष्णाश्च ॥४॥

मुण्डा शृङ्गरहिता सर्वे निशेषाश्छागा शुभदा, तथा सर्वसिता सर्वशुक्लाश्च शुभदा एव। सर्वकृष्णदेहाश्च समस्तासितशरीराश्च शुभदा एव, तथा अर्धासिता अर्धकृष्णा, सितार्धा अर्धश्वेतास्ते सर्व एव धन्या प्रशस्ता, तथा अर्धकपिला कृष्णाश्च धन्या एव।।४।।

अधुना चतुर्णा कुट्टककुटिलजटिलवामनाना लक्षण करोति। तत्रादावेव कुट्टकस्याह—

विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः।
स शुभः सितमूर्धा वा मूर्धनि वा कृत्तिका यस्य।।५।।

योऽजश्छागो यूथस्य वृन्दस्याग्रे विचरति गच्छति प्रथममादौ वा योऽम्भो जलमवगाहते गृह्णाति पिबति स शुभ शस्त । अथवा सितमूर्धा श्वेतशिरा य सोऽपि शुभ । अथवा मूर्धनि मस्तके यस्य कृतिकास्तिलका भवन्ति। कृत्तिकाना षट्त्वात् षट्तिला इत्यर्थ.। एषामन्यतमलक्षणयुक्त कुट्टकाख्य.। तथा च गर्ग.—

यूथाग्रे यश्च चरति यश्चादौ स्पर्शयेज्जलम्।
मूर्ध्नि षट्तिलका यस्य सोऽजो यूथविवर्धन ।।इति।।५।।

अथ कुटिलस्याह—

सपृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः।
कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः।।६।।

यश्च सपृषतकण्ठ पृषतास्तिलकास्ते कण्ठे गले यस्य। सपृषतशिरा वा तिलमूर्धा वा। तिलपिष्टनिभस्तिलपिष्टसदृशवर्ण । शुक्लपीतव्यामिश्रवर्ण इत्यर्थ.। ताम्रदृग्लोहितनेत्र स शस्त. शुभ । अथवा य कृष्णचरणोऽसितपाद सितवर्णो वा य सोऽपि शुभ। अथवा य कृष्णवर्ण श्वेतचरण सितपाद सोऽपि शुभ.। एषामन्यतमलक्षणयुक्त. कुटिलाख्यः। तथा च गर्ग.—

श्वेतो य कृष्णचरणः कृष्ण. श्वेतशफोऽपि वा।
पीतस्ताम्रेक्षणो मूर्ध्नि गले वा पृषतान्वित ।।इति।।६।।

अथ जटिललक्षणमाह—

यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवति पट्टेन।
यो वा चरति सशब्दं मन्दं च स शोभनश्छागः।।७।।

यश्छाग. कृष्णाण्डोऽसितवृषण । श्वेत शुक्लवर्ण । मध्ये मध्यभागे कृष्णेन पट्टेन पर्याणाकृतिना युक्तो भवति स शुभ । यो वाऽज सशब्द शब्दसहित मन्दमलस च चरति गच्छति स छाग शोभनश्च शस्त । एषा लक्षणानामन्यतमलक्षणयुक्तो जटिलाख्य:। तथा च गर्ग —

मन्दं सशब्द चरति श्वेत कृष्णाण्डसयुत ।
मध्ये कृष्णेन पट्टेन युक्तो य. सोऽपि वृद्धिद ॥इति॥७॥

अथ वामनलक्षणमाह—

ऋष्यशिरोरुहपादो यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।
स भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गोक्तः ॥८॥

ऋष्यशिरोरुहो नीलवर्णमूर्धा। ऋष्य प्राणी स च लोके ऋक्ष इत्युच्यते। स च नीलवर्णो भवति। तथा च व्यासमुनि —

अश्वा[1]नृष्यसवर्णास्तु हसवर्णैर्हयोत्तमै.।
व्यामिश्रयद्रणे कर्ण: पाण्डवाञ्छादयन् शरै ॥

तथा च—

ते हया[2] बह्वशोभन्त विमिश्रा वातरहस ।
सितासिता महावर्णा यथा व्योम्नि बलाहका ॥

तस्मान्नीलशिरा नीलपादश्च सोऽपि शुभकृत् । यो वा प्राक् पूर्वभागे पाण्डुर ईषच्छुक्ल· । अपरे पश्चिमभागे नील: सोऽपि शुभकृत् छाग । एषामन्यतमलक्षणयुक्तो वामनाख्य । तथा च गर्ग·—

ऋष्यमूर्धा नीलपाद प्राग्भागे यश्च पाण्डुर ।
पश्चिमे नीलवर्ण: स्यात् सोऽपि भर्तुर्विवृद्धिद ॥

अत्रास्मिन्नर्थे गर्गोक्तोऽय श्लोको ज्ञापको य साक्षात् पठति॥८॥

तं चाह—

कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।
ते चत्वारः श्रियः पुत्रा नालक्ष्मीके वसन्ति ते ॥९॥

---

१ महाभारते द्रोणपर्वणि १३२ अध्यायस्य २७ श्लोकः।

२. महाभारते द्रोणपर्वणि १३२ अध्यायस्य २९ श्लोक·। तत्र मिश्रिता वातारहंस इति २ पादे सितासिता महाराज इति ३ पादे च पाठः।

पूर्वलक्षणोक्त कुट्टक कुटिलो जटिलो वामनश्च तथा तेनैव प्रकारेणैते चत्वारश्छागा श्रिय पुत्रा लक्ष्मीसुता । अलक्ष्मीके लक्ष्मीरहिते स्थाने न वसन्ति न स्थिति कुर्वन्ति। सलक्ष्मीके स्थाने निवसन्तीत्यर्थ ॥९॥

एव शुभाना छागाना लक्षणमुक्त्वाऽधुनाऽप्रशस्ताना लक्षणमाह—

अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः
प्रदीप्तपुच्छाः कुनखा विवर्णाः।
निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च
भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः॥१०॥

अथानन्तरमप्रशस्ताश्छागा भवन्ति। कीदृशा ? खरतुल्यनादा गर्दभसदृशरवा.। प्रदीप्तपुच्छा प्रदीप्त पुच्छ लाङ्गूल वक्रमत्युच्च वा येषाम्। कुनखा कुत्सितनखा । विवर्णा विगतवर्णा अशुभवर्णा । निकृत्तकर्णा छिन्नश्रोत्रा । छिन्नानुरूपाभ्या कर्णाभ्या द्विपमस्तका गजसदृशमूर्धान । ये चासिततालुजिह्वा । कृष्णतालव. कृष्णरसना ये भवन्ति तेऽप्यप्रशस्ता ॥१०॥

अथ शुभलक्षणान्याह—

वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिः प्रयुक्ता
मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च।
ते पूजिता वेश्मनि मानवानां
सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च॥११॥

छागा. प्रशस्तैर्वर्णै "[1]दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसित शुक्लस्य शुभफल भवति" एवविधैर्वर्णैर्युक्ता । मणिभिश्चैकेन द्वाभ्या त्रिभिर्वा युक्ता । ये च मुण्डा विषाणरहिता ये च ताम्रविलोचना लोहितनयनास्ते छागा मानवाना मनुष्याणा वेश्मनि गृहे पूजिता शुभा सौख्यानि निर्दुःखता यश कीर्ति श्रिय लक्ष्मी च कुर्वन्ति विदधति॥११॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ छागलक्षणं नाम चतुःषष्टितमोऽध्याय ६४॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य २ श्लोक ।

अथाश्वलक्षण व्याख्यायते।

तत्र प्रदेशज्ञान विना न किञ्चिद् ज्ञायते, तस्मात् प्रदेशाध्याय प्रथमत एव लिख्यते—

अविज्ञाय प्रदेशास्तु भिषक् कर्मसु मुह्यति।
प्रदेशोद्देशविज्ञानमतो यत्नेन वाजिनाम्॥
वक्ष्यते तेष्वधीना हि सिद्धि कर्मसु सर्वदा।
जिह्वा कण्ठे निबद्धा हि गलनाल च तत् स्मृतम्॥
सूनाधस्तात् तु जिह्वायास्तालु तस्यास्तथोपरि।
पीठचो हनुनिबद्धा हि दष्ट्रे तासामथाग्रजे॥
ततो द्विजा व्यञ्जनिनस्तेषामुपरि चोत्तरा।
अधस्ताद् द्विजदष्ट्राणा मध्ये तु चिवुक स्मृतम्॥
दशनाच्छादनावोष्ठौ तयो पार्श्वे च सृक्किणी।
प्रपाणमुत्तरौष्ठस्य स्यादूर्ध्व प्रोथमेव च॥
नासापुटौ प्रोथपार्श्वे घोणा प्रोथाक्षिमध्यतः।
नासावशोद्भवौ गल्लौ क्षीरिके च तथोपरि॥
घोणाहन्वन्तरे गण्डौ तयोर्मध्येऽश्रुपातनम्।
नेत्रे तथोपरि स्याता तयो प्रच्छादन तत॥
अभ्यन्तर सित कृष्ण दृष्टिमण्डलमेव च।
कनीनिके चान्तकोणे तथापाङ्गौ च बाह्यत॥
वर्त्मोपरि च पक्ष्माणि अक्षिकूटे तथोपरि।
भ्रुवौ तथोपरिष्टात् तु ललाट भ्रूश्रुवान्तरम्॥
श्रुव ललाटोपरि च शिर कर्णोत्तर भवेत्।
तदाश्रितो मस्तकश्च कर्णौ तस्यैव पार्श्वयो॥
कर्णमूले शष्कुली स्यात् कर्णशङ्खान्तरे कटः।
कटापाङ्गान्तरे शङ्खो घटी बाह्य च शङ्खयो॥
चिबुकस्योपरि हनू गण्डावुपरि चैतयो।
हन्वोश्च गलनाड्योश्च निगालो मध्य उच्यते॥
निगालाधो गल कण्ठो वक्ष क्रोडोऽथ हृत् तत।
विदुर्मन्दविदुश्चैव कर्णस्याध षडङ्गुले॥
विद्वोरुभयतोऽधस्ताद् मध्ये कण्ठनिबन्धनम्।
शिरोवाहान्तरे ग्रीवा जत्रुग्रीवान्तरे वह॥

स्कन्धस्य चोपरि ग्रीवा तस्याश्चोपरि केसरम्।
वाहतो जत्रुतश्चोक्ता. काकस ककुद तत.॥
आसन चैव पृष्ठ च पृष्ठवशस्तत परम्।
ककुदावस्थितावसौ बाहू चासनिबन्धनौ॥
क्रोडाधस्तात् तथा बाहू बाह्वोर्बाह्ये षडङ्गुले।
बाह्वोरभ्यन्तरे कक्ष्या पार्श्वतस्तौ च वक्षस ॥
किणौ चाभ्यन्तरे विन्द्यादधस्ताज्जानुनी मते।
जान्वो कापालिके चाधो मन्दिर जानुपृष्ठत ॥
जङ्घे च जानुनोऽधस्तात् पृष्ठतश्च कले मते।
जङ्घाकलान्तरे ईषे परिहस्तस्तथाग्रत ॥
पृष्ठत परिहस्तस्य कूर्चौ तन्मध्यगौ किणौ।
कूर्चाधस्तात् कुट्टिके च खुरसन्धिस्तत खुर ॥
पृष्ठत पार्ष्णिशीर्षे च पार्ष्णी नखशिखातलम्।
तलमध्ये तु मण्डूक्यौ क्षीरिके च तलान्तरे॥
हृत्परो नाभिवशश्च नाभेस्तु जठर ।परम।
हृन्नाभिमूत्रकोशाना रोमराज्यन्तरे मता॥
तदधो मेहन कोशस्ततो मुष्कफल तत ।
अधस्तात् कटिसन्धे स्यादूरुसन्धिस्तथोपरि॥
सक्थिनी फलबन्धश्च ऊरुपाण्डुरिहोच्यते।
ऊरोरूर्ध्व पाण्डपिण्डौ वक्त्रसन्धी तत स्थुरम्॥
स्थूराधो मन्दिर प्रोक्तौ शङ्कू तन्मध्यौ किणौ।
स्थूराधस्तात् पूर्वमुक्त पृष्ठतश्च विभावयेत्॥
गात्रद्वय शिरोग्रीव पूर्वकाय स उच्यते।
जघन त्रिकपुच्छ च गात्रे द्वे चापि पश्चिमे॥
प्रदेशा मध्यमा ये च सोऽन्तकाय प्रकीर्तित ।
शरीराख्याश्च षट् प्रोक्ता मुखं गात्राणि वालधि.॥
नखरोमाणि वालाश्च केशाश्चावयवा स्मृता ।
विन्यस्ता वक्त्रपुच्छान्त मध्ये हीनाधिक तथा॥
अत्र नोक्त तु यत्किञ्चिद्विन्द्यात् तदपि युक्तित.।
इति प्रदेशा व्याख्याता वाजिना देहसश्रया.॥
तान् विज्ञाय भिषक् कर्म प्रयुञ्जन्नापराध्यति॥इति।

तत्रादावेवाश्वलक्षणमाह—

दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः
सूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः।
जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो
वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ॥१॥

दीर्घग्रीवाक्षिकूट, दीर्घा ग्रीवा शिरोधरा यस्य, तथा दीर्घाक्षिकूट, अक्षिकूट दृगाश्रय। त्रिकहृदयपृथु त्रिक कटिभार, हृदय हृत्स्थास्नम्, एते पृथुनी विस्तीर्णे यस्य। ताम्रताल्वोष्ठजिह्व ताम्रवर्णावोष्ठावधरौ यस्य ताल्वास्यपृष्ठ जिह्वा रसना च यस्य। सूक्ष्मत्वक्केशवाल त्वक् चर्म, केशा मूर्धजा, वाल पुच्छवाल, एते सूक्ष्मा यस्य। सुशफगतिमख शफा खुरा, गतिर्गमनम्, मुख वक्त्रमेतानि सुप्रमाणेन गतिलक्षणेन युक्तानि यस्य सुशोभनत्वात्। ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छ कर्णौ श्रोत्रे, ओष्ठ उत्तरोष्ठ, पुच्छ पुच्छमूल यत्रास्थिवाला लग्ना भवन्ति। एतानि ह्रस्वान्यदीर्घाणि यस्य। जङ्घाजानूरुवृत्तो जङ्घे सुप्रसिद्धे, जानुनी ऊरू च एतानि वृत्तानि परिवर्तुलानि यस्य। समसितदशन समास्तुल्या सिता श्वेतवर्णा दशना दन्ता यस्य। चारुसस्थानरूप चारु दर्शनीय सस्थानमाकारो रूप शरीरशोभा यस्य। एवविधो वाजी अश्व सर्वाङ्गशुद्ध सर्वावयवलक्षणैर्निर्दोषैर्युक्तो नरपते राज्ञो नित्य सर्वकाल शत्रुनाशाय रिपुवधाय भवतीत्यर्थ। तथा च भगवान् पराशर—

जघन्यमध्यज्येष्ठानामश्वानामायतिर्भवेत्।
अङ्गुलाना शत ज्ञेय विशत्या दशभिस्त्रिभि ॥
परिणाहाङ्गुलानि स्यात् सप्तति सप्तसप्तति।
एकाशीति. समासेन त्रिविध स्याद् यथाक्रमम् ॥
तथा षष्टिश्चतुषष्टिरष्टषष्टि समुच्छ्रय.।
द्विपञ्चसप्तकयुता विशति स्यान्मुखायति ॥
श्मश्रुहीन मुख कान्त प्रगल्भ तुङ्गनासिकम्।
ह्रस्वप्रोथं तनुश्रोत्र रक्तगम्भीरतालुकम् ॥
षडब्दमाद्वादशकं मृदुनासापुट दृढम्।
दीर्घोद्धतमुख ग्रीव ह्रस्वकुक्षिखुर तथा ॥
विवश चण्डवेग च हसमेघसमस्वनम्।
हरित शुकवर्ण वा श्वेत कृष्णसमण्डलम् ॥

अश्वमीदृशमारोहेद्धस्तेन श्रवणेन वा ।
आश्विने नोदनाभिज्ञा वाहयेयुर्द्विजातय ॥
तथा च वर्णेनैकेन स्निग्धवर्णो भवेद्यदि ।
स हन्याद्वर्णजान् दोषान् देह सर्वत्र शस्यते ॥इति ।

तथा च वररुचि —

ज्ञान त्रैलोक्यविद्भिर्मुनिभिरभिहित लक्षण यद्विशाल
दुर्ज्ञेय तद्बहुत्वादपि विमलधिया कि पुनर्बुद्धिहीनै ।
तस्मादेतत् समासात् स्फुटमधुरपद श्रूयतामश्वसस्थ
वर्णावर्तप्रभाङ्गस्वरगतिसहितै सत्त्वगन्धैरुपेतम् ॥
रोमत्वक्केशवालैरसितहरिसितैस्तप्तहेमप्रभैश्च
कृष्ण शोणोपलक्षो हरिरिति कथिता मूलवर्णास्तुरङ्गा ।
ते चान्योन्यानुषङ्गात् पवनवशगता यान्ति भूयो बहुत्व
निर्देशस्तेषु वाच्यो विमलपटुधिया द्रव्यसत्त्वानुरूप ॥इति॥१॥

अथाशुभाना रोमावर्ताना लक्षणमाह—

अश्रुपातहनुगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिबस्तिजानुनि ।
मुष्कनाभिककुदे तथा[1] गुदे सव्यकुक्षिचरणे तथा शुभाः ॥२॥

अश्रुण पातो यत्र सोऽश्रुपात । चक्षुषोरधोभाग । हनुनी प्रसिद्धे । **गण्डौ** मुखगण्डौ । हृद् हृदयम् । गलो हृत्कण्ठसन्धि । प्रोथो नासाधोभाग । शङ्खौ कर्णनिकटे कटि प्रसिद्धा । बस्तिर्नाभिलिङ्गयोरन्तरम् । जानुर्जङ्घासन्धि । एष्ववयवेषु स्थिता आवर्ता । तथा मुष्कौ वृषणौ । नाभि प्रसिद्धा । ककुद बाहुपृष्ठभागे कृकाटिका-निकटम् । गुदमपानस्थानम् । अन्ये अलुप इति पठन्ति । अलुप जत्रुगलसन्धि । सव्यकुक्षिर्दक्षिणकुक्षि । चरणा सर्व एव पादा । एषु स्थानेषु ये आवर्ता गतास्ते सर्व एवाशुभा । अत्र प्राण्यवयवत्वात् सर्वत्र समाहार । तथा च वररुचि —

शङ्खभ्रूगण्डनासाहनुकटिककुदक्रोडकक्षासनस्थै-
र्मन्याहृज्जानुकूर्चश्रवणगलगुदप्रोथकुक्ष्यश्रुपातै ।
स्थूरास्फिक्काकसाधस्त्रिकवृषणवहस्कन्धनाभ्यूरुजातै-
रावर्तैरेवमेतैरशुभफलकरैर्वर्जनीयास्तुरङ्गा ॥इति॥२॥

---

१. तथाऽलुपे इति पाठान्तरम् ।

अथ शुभावर्तानाह—

ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिताः
पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः।
ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगा-
स्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः॥३॥

प्रपाण उत्तरोष्ठतलम्। गल कण्ठ निगालाध। कर्णौ श्रवणौ। एतेष्ववयवेषु सस्थिता। पृष्ठमध्य पर्याणस्थानम्। नयनोपरि भ्रुवो समीपे। औष्ठौ दशनाच्छादनौ। सक्थिनी पश्चाद्भाग। खुरोपरि भुजौ प्राग्भागे। जानूपरि कुक्षिर्वामभागे। यत सव्यस्य गर्हितत्वमुक्तम्। पार्श्वौ प्रसिद्धौ। एतेष्वपि ये गता आवर्तास्ते ललाटसहिता सुशोभना अतिशुभफलदा इत्यर्थ। ललाट भ्रूमध्यभाग। तथा च वररुचि.—

सक्थिप्रपाणश्रुववाहुकण्ठकेशान्तवक्ष श्रवणोपरन्ध्रे।
रन्ध्रे निगाले च ललाटदेशे ये रोमजास्ते श्रियमावहन्ति॥

तथा च विशेषलक्षणानि—

बालार्काग्निप्रवालद्रुतकनकनिभा वह्निजैश्वर्यवृद्ध्यै
नीलाम्भोजाभ्रवर्णा भवति सलिलजा सर्वदुःखापहर्त्री।
गम्भीरानेकवर्णा दिशति च तुरगे पार्थिवी सर्वकामान्
वायव्या रूक्षवर्णा त्वशुभफलकरी निन्दिता व्योमजा च॥

इति कान्तिलक्षणम्।

अथ स्वरलक्षणम्—

भेरीशङ्खाब्दसिंहद्विपपणववृषस्निग्धगम्भीरनादा
वीणापुंस्कोकिलाना मधुरपटुरवा वाजिनो राजवाहा।
काकोलूकोष्टभासा श्वखरवृषरवा रूक्षविच्छिन्नघोषा
अन्ये चेत्थप्रकारास्त्वशुभफलकरा हानिशोकप्रदाश्च॥

अथ गतिलक्षणम्—

त्वरितगतिविलासैर्विक्षिपन् पादमुच्चै-
र्व्रजति नकुलगामी कम्पयन् क शिखाग्रम्।
अथ विकटखुराग्रैर्दह्यमाना यथोर्वी
स्पृशति चरणपातैस्तैत्तिर तस्य यातम्॥

स्थिरपदविततांशो दूरमुन्नम्य वक्त्र
व्रजति हि सुविलासैर्बर्हिवद् बर्हिगामी।
सुगतमथ तुरङ्ग योऽधिरुह्यात् तदैव
स भवति सुखगामी शत्रुनाश च कुर्यात् ॥
अजमहिषवराहश्वोष्ट्रमार्जारगामी
कपिवृषभशृगालैस्तुल्यगामी च योऽश्व ।
स दिशति धननाश शत्रुवृद्धि च कुर्याद्
भवति च न सुखाय स्वामिन शोकदाता ॥

अथ सत्त्वगन्धलक्षणमाह——

वर्णावर्तप्रभा ङ्गस्वरगतिसहित　　सत्त्वगन्धैरुपेत
शौचाचाराभिजाति　स्मृतिविनयगुणैरन्वितो देवसत्त्व ।
गन्धर्वैर्यातुधानैर्मुनिवरपतिभिस्तुल्यसत्त्वा　　प्रशस्ता
ये चान्ये हीनसत्त्वास्त्वशुचिमलरता भीरवस्ते विवर्ज्या ॥
मैरेयाम्भोजसर्पि　　क्षितिमधुमदिराचन्दनोशीरलाजा-
कल्हाराशोकजातीवरतरुकुसुमैस्तुल्यगन्धा　　प्रशस्ता ।
ये　चान्ये　क्षारमूत्रक्षतजमलवसाबस्तिनिर्मोकगन्धा.
सन्त्याज्यास्तेऽपि नित्य त्वशुभफलकरा हानिशोकप्रदाश्च ॥
उरो विस्तीर्ण　पृथु च जघन　नेत्रयुग्म　सुबद्धं
ग्रीवा वाच्या सुदीर्घा सभुजयुगलक कण्ठपृष्ठ च ह्रस्वम् ।
स्वरो गम्भीरस्तनुरविरल　चेष्टित　चारु　नित्य
शोभा शारीरिकी स्याद्यदि च हि तुरगे दीर्घमायु स जीवेत् ॥
व्यूढोरस्कध्रुवा ङ्गस्तनपृथुजघना　　दीर्घरूक्षाक्षिघोषा
दुर्गन्धा　सर्वगात्रैस्तनुगतिविषमा　लम्बकर्णौष्ठपुच्छा ।
दुर्गन्धा दुष्टशीला विनिपतितमना भीरवो नष्टसञ्ज्ञा
सर्वाचारैश्च हीना यदि खलु तुरगा सन्ति ह्रस्वायुषस्ते ॥इति॥३॥

अथाश्वाना ध्रुवावर्तानाह——

तेषां प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्ताः ।
रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ ॥४॥

तेषा ध्रुवावर्तानां दशाना मध्यात् प्रपाण उत्तरोष्ठाधोभागे एको भवति ध्रुवावर्त. । अवश्य भाविन. स्थिरा ध्रुवावर्ता । ललाटकेशेषु च केशाधो ललाटस्थाने

एक एव ध्रुवावर्तो भवति। कुक्षिनाभिमध्यभागे रन्ध्रस्थानम्। तत उपरिभागे उपरन्ध्रस्थानम्। उक्त च—

कुक्षिनाभ्यन्तरे रन्ध्रमुपरन्ध्र तथोपरि।

एव रन्ध्रे एको भवति। उपरन्ध्रे एक एव। द्वयो पार्श्वयोस्ते चत्वार। मूर्धनि शिरसि द्वौ। वक्षसि चोर प्रदेशे द्वौ स्मृतावुक्तौ। एवमेते दशाश्वाना ध्रुवावर्ता। तथा च पराशर.—

"दश ध्रुवावर्ता। प्रपाणे एको ललाटे एक एव मूर्धनि द्वौ द्वौ वक्षसि रन्ध्रोपरन्ध्रयोर्द्वौ द्वाविति" ॥४॥

अधुनाश्वानां वयोज्ञानमाह—

षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतिसमुदितैस्त्र्यब्धिपञ्चाब्दिकाश्वः।
सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्लाः
काचा मक्षीकशङ्खावटचलनमतो दन्तपातं च विद्धि ॥५॥

अश्वानामधो दन्तपाल्यां दष्ट्राद्वयमध्ये षड्दन्ता व्यञ्जनिनो भवन्ति, षड्भिर्दन्तैरग्रवर्तिभिर्द्वयोरपि दन्तपाल्यो सिताभै श्वेतच्छविभिर्हयशिशुर्बालोऽश्वो भवति। एकवर्ष इत्यर्थ। तैरेव षड्भिर्दन्तै कषायै कृष्णलोहितवर्णैर्द्विवर्षोऽश्वो भवति। द्वयोरपि दन्तपाल्यो सममध्यवर्तिनौ द्वौ द्वौ दन्तौ सन्दशावुच्येते। तत्पार्श्व-वर्तिनमेकैक मध्यमम्। द्वयोरपि पार्श्वद्वयवर्तिनमेकैकमन्त्यसज्ञम्। एव सन्दशै पतितसमुदितै पतित्वा पुनरप्युत्थितैस्त्र्याब्दिकोऽश्व। त्रीणि वर्षाणि प्रमाणमस्य त्र्याब्दिक। एव मध्यमैर्दन्तै पतितसमुदितैरब्धिसख्यानि वर्षाणि प्रमाणमस्य। अन्त्यै समुदितै पञ्चाब्दिक। सन्दशानुक्रमेण सन्दशपरिपाटचा कालिकाद्या व्यञ्जनिनस्त्रिकपरिगणिता कार्या। त्रिभिस्त्रिभिर्वर्षैर्गणनीया। एतदुक्त भवति—यदा सन्दशदन्तयो कालिका कृष्णो बिन्दुर्भवति, तदा षडब्दा। ताम्रसदृशाकृतिरासा विज्ञेया। एव मध्यमै सकालिकै सप्ताब्दा। अन्त्यैरष्टाब्दा। एव प्रतिचिह्न-सन्दशानुक्रमेण त्रिवर्षगणित कार्यम्। तेन सन्दशानुक्रमेण पीतायामेकादशाब्दा। पीता पीतवर्णा। एव शुक्लाया चतुर्दशाब्दा। शुक्ला शुक्लवर्णा। काचायां सप्तदशाब्दा। काचा काचवर्णा। मक्षीकाया विशत्यब्दा। मक्षीका तदाकृति। शङ्खाया त्रयोविशत्यब्दा। शङ्खा शङ्खाकृतिरेव। अवट छिद्र। तेन षड्विशत्यब्दा। चलनं कम्पन तेनैकोनत्रिशदब्दा.। अतोऽनन्तर दन्तपात पतन तेन द्वात्रिंशदब्दा। एव क्रमेण विद्धि जानीहि। तथा च वररुचि—

सन्दश मध्यमन्त्य दशनयुगमध सोत्तर वर्षजाते
स्फीत द्व्यब्दे कषाय पतितसमुदित त्रिश्चतुष्पञ्चकेषु।
त्रीस्त्रीनेकैकमब्दानसितहरिसिताकाचमाक्षीकशङ्खा-
च्छिद्र चाल च्युतिश्च प्रभवति तुरगे लक्षण वक्त्रजानाम् ।।इति।।

पराशरमहर्षिणा अश्वानामायुष्प्रमाणपरिज्ञानमभिहितम्, तद्यथा—

"अथ रेखा दीर्घा गम्भीरा अविच्छिन्नास्तिस्र प्रोथे यस्य तस्यायुर्वर्षाणि त्रिशत्। द्वाभ्या विशति। दशैकया च। दक्षिणेनाभिवृत्तया द्वादश। वशाग्रमनुगतया अष्टादश। ह्रस्वजिह्मवक्रविच्छिन्नाव्यक्तरूक्षकबन्धकाकपादाकारया जघन्य-मायु." इति ।।५।।

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतावश्वलक्षण
नाम पञ्चषष्टितमोऽध्याय. ।।६५।।

अथ हस्तिलक्षण व्याख्यायते।

तत्र गजाना चतस्रो जातयो भवन्ति—भद्रमन्दमृगमिश्राख्या.। तत्रादावेव भद्रलक्षणमाह—

मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा
न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च।
गात्रैः समैश्चापसमानवंशा
वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ।।१।।

ये गजा मध्वाभदन्ता मधुसदृशी आभा कान्तिर्येषाम्। सुविभक्तदेहा शोभनं कृत्वा विभक्तो देह. शरीर येषाम्। अवयवप्रविभागसम्पन्ना इत्यर्थ। न चोपदिग्धाः, नातिस्थूला। न कृशा नातिदुर्बलदेहा.। क्षमाश्च कार्ययोग्या। गात्रैश्च शरीरावयवैः समैस्तुल्यैर्युक्ता। चापसमानवशा. चाप शरासन तत्समाना वशास्तत्तुल्यपृष्ठा। वराहतुल्यै. सूकरप्रतिमैश्च जघनै कटिभागैरेभि परिवर्तुलैस्तैर्भद्रा गजा ।।१।।

अथ मन्दलक्षणमाह—

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृग् मन्दमतङ्गजस्य ।।२।।

वक्ष उर। अथशब्दश्चार्थे। कक्षावलय.। कक्षाग्रहणेन कक्षास्थानं शरीर-मध्यमुच्यते। तत्र या वलयः। अथवा कक्षा तथा वलय एता श्लथा. शिथिलाः।

लम्बोदर. प्रलम्बजठर । त्वग्म्बृहती स्थूल चर्म। गल कण्ठश्च स्थूल एव। कुक्षि स्थूला बृहती। सह पेचकेन पेचक पुच्छमूलम्, तेन सह साक स्थूलकुक्षि । सैही दृक् सिंहसदृशी दृष्टि । तस्यैतल्लक्षण मन्दमतङ्गजस्य मन्दसञ्ज्ञग.स्य ॥२॥

अथ मृगसङ्कीर्णयोर्लक्षणमाह—

मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रा-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥ ३ ॥

ये गजा ह्रस्वाधरवालमेढ्रा, ह्रस्वाधरा अल्पोष्ठा । केचिद् ह्रस्वोदर इति पठन्ति।[1] ह्रस्वा वाला वाला पुच्छस्था । ह्रस्वा अदीर्घा । ह्रस्वमेढ्रा अदीर्घलिङ्गा । तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णा, अङ्घ्री पादौ, कण्ठो गल, द्विजा दन्ता, हस्त. कर, कर्णौ श्रोत्रे चैतानि तनूनि स्वल्पमासानि येषाम्। स्थूलेक्षणा विस्तीर्णनयना । अथवा स्थूलतारका स्थूलेक्षणा । एते गजा मृगा । एतैर्लक्षणैर्युक्ता । यथोक्तचिन्ह सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्ना यथोक्तैर्यथानिर्दिष्टैश्चिह्नैर्लक्षणैर्भद्रमन्दमृगाणा सबन्धिभिर्ये व्यामिश्रैर्युक्तास्ते नागा गजा सङ्कीर्णा ॥३॥

अधुनैतेषामुन्नतिदैर्घ्यपरिणाहाना प्रमाणमाह—

पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-
मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।
एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ
सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥४॥

मृगाख्यस्य गजस्य पञ्चोन्नति पञ्च हस्ता औच्च्यम्। पुच्छमूलात् कुम्भान्त यावत् सप्तहस्ता दैर्घ्यम्। अष्टौ च हस्ता परिणाहमान परिणाहो मध्य-परिधि, तस्य मानमष्टहस्तप्रमाणम्। एकद्विवृद्धाविति। एकवृद्धचा मन्द., द्विवृद्धचा भद्र । एतदुक्तं भवति—मन्दस्य षडुन्नति, अष्टौ दैर्घ्यम्। नव परिणाह., भद्रस्य सप्तोन्नति, नव दैर्घ्यम्, दश परिणाह । सङ्कीर्णनाग. सङ्कीर्णाख्यो गज । अनियतप्रमाणोऽनिश्चितपरिमाण इत्यर्थ । व्यामिश्रप्रमाणो भवति। त्रयाणा भद्रादीना यल्लक्षणमुक्तं तन्मिश्रितस्य भवति। तथा च पराशर —

---

१. ह्रस्वोदर इति पाठान्तरम्।

परिणाहो दशसमो नवायाम स उच्छ्रय ।
सप्त ज्येष्ठप्रमाणस्य नागस्य समुदाहृत ॥
ज्येष्ठात् सप्तमभागोनो मध्यमो मध्यमाद्गज ।
अन्त्य. षड्भागहीन स्यादतोऽन्यो न स पूजित ॥
मुखादापेचक दैर्घ्य पृथु पार्श्वोदरान्तरम् ।
आनाह उच्छ्रय. पादा विज्ञेयो यावदासनम् ॥इति॥४॥

अथ तेषां वर्णमदलक्षणमाह—

भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च
मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः ।
कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य
सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥५॥

भद्राख्यस्य गजस्य वर्णो हरित शुकवर्ण, मदश्च हरित । मन्दगजस्य मदो वर्णश्च हारिद्रकसन्निकाश, हरिद्रया रक्त हारिद्रक तत्सन्निकाशस्तत्सदृश । पीताभो वर्णो मदश्च । मृगाख्यस्य गजस्य कृष्णवर्णाभो मद । चशब्दाद्वर्णोऽभिहित उक्त । सङ्कीर्णनागस्य सङ्कीर्णाख्यस्य गजस्य मदो वर्णश्च विमिश्रो व्यामिश्रवर्णो भवति ॥५॥

अथ गजाना शुभानि लक्षणान्याह—

ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः
स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।
चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-
स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥६॥
विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः
कूर्मोन्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।
रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला
धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥७॥

ये गजास्ताम्रोष्ठतालुवदनाः ताम्रवर्णानि लोहितान्योष्ठतालुवदनानि येषाम् । ओष्ठमधरोष्ठम् । ताल्वास्यपृष्ठम् । वदन मुखम् । कलविङ्कनेत्रा कलविङ्का ग्रामचटकास्तन्नेत्रतुल्ये नेत्रे येषाम् । स्निग्धोन्नताग्रदशना स्निग्धा सस्नेहा उन्नताग्रा उच्चप्रान्ता दशना दन्ता येषाम् । पृथुलायतास्या । पृथुल विस्तीर्णमायत दीर्घं चास्य मुखं येषाम् । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवशाः चापवच्छरासनवत् क्रमेणोन्नत उच्च

आयतो दीर्घो निगूढोऽनुल्वण. सुश्लिष्ट सन्धिर्निमग्नो नात्युन्नतो वंश पृष्ठास्थि येषाम्। तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भा तनुभिरघनैरेकरोमचितैरेकैककूपस्थै रोमभिश्चित. कूर्मसमान कूर्मसदृशो मध्योन्नतो कुम्भो येषा ते गजा धन्या.॥

विस्तीर्णकर्णेति। कर्णो श्रोत्रे। हनुनी प्रसिद्धे। नाभी देहमध्यभाग.। ललाट मुखपृष्ठम्। गुह्य लिङ्गम्। एतानि विस्तीर्णानि येषाम्। तथा कूर्मोन्नतै कूर्मवदुन्नतैर्मध्योच्चैर्द्विनवविशतिभिर्नखै कररुहै। द्विनवसख्यैरष्टादशभिर्विशत्या चोपलक्षिता। तथा च पराशर—

विशत्यष्टौ दश नखा स्थिरा: कूर्मसमाहिता।
गजाना पूजिता पादा ये च स्युरकचाविला ॥इति।

रेखात्रयोपचितवृत्तकरा रेखात्रयेण दैर्घ्यस्थितो युवतो वृत्तो वर्त्तुल करो हस्तो येषाम्। सुवाला शोभनतनूरुहा। सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च सुगन्धि. शोभनगन्धि, मदो मदाम्बु तथा पुष्करमारुत करप्रान्तवातो येषा ते गजा धन्या इति॥६-७॥

अन्यदप्याह—

दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्करा: सजलाम्भोदनिनादबृंहिण:।
बृहदायतवृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजा:॥८॥

गजाना करप्रान्ता मासपेश्योऽङ्गुलिशब्दवाच्या'। करप्रान्त सकलं पुष्कर-मुच्यते। तत्र दीर्घा अङ्गुलयो रक्त च पुष्कर येषाम्, तथा सजलस्य जलसयुक्तस्या-म्भोदस्य यो निनाद शब्दस्तद्वद् बृहण गलर्गाजित येषाम्। बृहती विस्तीर्णा आयता दीर्घा वृत्ता परिवर्तुला कन्धरा ग्रीवा येषाम्, ते मतङ्गजा हस्तिनो भूमिपते राज्ञो धन्या. शुभा इति॥८॥

अथाशुभलक्षणान् गजानाह—

निमर्दाभ्यधिकहीननखाङ्गान् कुब्जवामनकमेषविषाणान्।
दृश्यकोशफलपुष्करहीनान् श्यावनीलशबलासिततालून्॥९॥
स्वल्पवक्त्ररुहमत्कुणषण्ढान् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम्।
गर्भिणीं च नृपति: परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते॥१०॥

ये गजा निर्मदा मदरहिता न कदाचिदपि प्रमत्ता भवन्ति तान्, याश्चाभ्य-धिकहीननखाङ्गान् अभ्यधिका हीनाश्च वा नखा कररुहा अङ्गान्यवयवा येषाम्। नखा अष्टादशभ्य ऊना विशतेरधिका। अङ्गानामूनाधिकत्व तथानुसारेण परिकल्प-नीयम्। तथा यश्च कुब्जो गजस्तस्य च लक्षणम्—

सक्षिप्तवक्षोजघन पृष्ठमध्यसमुन्नत ।
प्रमाणहीनस्तन्नाभि स कुब्जो वारणाधम ॥

तथा यश्च वामनकस्तस्य लक्षणम्—

अनाहायामसयुक्तो योऽतिह्रस्वो भवेद् गज ।
वामन. स समाख्यातो भर्तुर्नार्थयश प्रद ॥

तथा यश्च मेषविषाणो मेषोऽजस्तस्य विषाणे शृङ्गे तत्तुल्ये विषाणे दन्तौ यस्य। तथा च—

विषाण ब्रुवते शृङ्ग विषाण दन्त उच्यते।

तान् कुब्जवामनकमेषविषाणान्। दृश्ये दृश्यमाने कोशफले वृषणौ येषाम्। पुष्कर करप्रान्त पद्माकार तेन हीनान् रहितान्। श्याव मलिन नील नीलाकार शवल व्यामिश्र शुक्लकृष्णवर्णम्। असित कृष्ण वा तालु येषा तानपि ॥९॥

तथा स्वल्पा वक्त्ररुहा दन्ता मुखलोमानि वा येषाम्। मत्कुणो यश्च दन्दरहित:। तथा च लक्षणम्—

सर्वलक्षणसम्पूर्णो दन्तैस्तु परिर्वाजित ।
मत्कुण. स समाख्यात: सग्रामे प्राणघातक ॥

यश्च षण्ढ , तस्य लक्षणम्—

पादयो. सन्निकर्ष. स्याद्यस्य नागस्य गच्छत ।
स षण्ढोऽध्वनि युद्धे च लक्षणज्ञैर्न पूजित ॥

तथा च—

अनन्त्याभ्यधिक यस्य विस्तारेण स्तनान्तरम्।
विकट स च निर्दिष्टो दुर्गतिर्निन्दितो गज ॥

एवविधा ये गजास्तान् नृपती राजा परदेशमन्यदेश प्रापयेन्नयेत्। तथा हस्तिनी करिणी च गजलक्षणयुक्ता स्थूलदन्ता समदामित्यर्थ । गर्भिणी तद्राष्ट्रस्थिता गर्भसयुक्ता च नृपति. परदेश प्रापयेत्। यतस्ते गजा अतिविरूपफला अतिविरूप दुष्टफल येषा ते तथाभूता इति ॥१०॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ हस्तिलक्षणं
नाम षट्षष्टितमोऽध्याय ॥६६॥

अथ पुरुषलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावभिधेयार्थस्य सग्रहमाह—

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
स्नेहस्वर[1]प्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।
क्षेत्रं मृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
सामुद्रविद्वदति यातमनागतं वा ॥१॥

उन्मान च मान च गतिश्च सहतिश्च सारश्च वर्णश्च स्नेहश्च स्वर च प्रकृतिश्च सत्त्व च तदुन्मानमानगतिसहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वम्। न केवलमुन्मानमानाद्य यावदनूक क्षेत्र मृजा च। आदौ प्रथम विधिवद्यथावत् कुशल शिक्षितोऽवलोक्य निरूप्य विचार्य। कोऽसौ सामुद्रवित् समुद्रे प्रोक्त पुरुषलक्षण सामुद्रम्। तद्वेत्ति जानातीति सामुद्रवित्, वदति कथयतीति। यातमतिकान्तमिष्टानिष्टफलम्। न केवल यावदनागतमेष्यद्वेति। अत्र केचिन्मन्यन्ते। प्रकृतिपर्याय सत्त्वमाचार्येण व्याख्यातम्।—[2]"एव नराणा प्रकृति प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञा प्रवदन्ति सत्त्वम्" इति। तस्मात् सत्त्वशब्दमत्रातिरिच्यते। नातिरिच्यत इत्युच्यते। सत्त्व नाम चेतोधर्म, यस्मिन् सति न कुतश्चिद्भयमुत्पद्यते, न कस्यामप्यवस्थाया विषादः समुपजायते, तत्समाचक्षते कुशला —

एकाकिनि वनवासिनि अराजलक्ष्मणि अनीतिशास्त्रज्ञे।
सत्त्वोच्छ्रिते मृगपतौ राज्येऽतिगिर परिणमन्ति ॥

तथा चाचार्येणानन्तरमेव पञ्चपुरुषलक्षणे सत्त्वमन्यदेव दर्शितम्—"[3]तद्धातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यै" इति, "[4]सत्त्वमहीन सूर्यात्" इति। तथा—"[5]भौमात् सत्त्व गुरुता बुधात्" इति यस्मादुक्त तस्मात् सत्त्वमिति नातिरिच्यते। अपरे अन्यथा पठन्ति—"प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम्" इति। प्रकृतयश्च न जायन्ते। यतोऽवलोक्यास्या क्रियाया उन्मानादिप्रकृतिपर्यन्त सामासिक पद कर्म। कर्मत्वे च प्रकृति प्रकृतीरिति वा भवितव्यम्। सत्त्वमित्येतच्च न सगृहीत स्यादिति स्पष्टीक्रियते।

---

१. 'प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम्' इति पाठान्तरम्।

२ अस्यैवाध्यायस्य ११४ श्लोकः।

३ बृहत्सहितायाम् ६९ अध्याये ४ श्लोकः।

४. बृहत्संहितायाम् ६९ अध्याये ३ श्लोक।

५. बृहत्सहितायाम् ६९ अध्याये ५ श्लोक.।

उन्मानमिति। ऊर्द्धमङ्गुलादिक मानमुन्मानम्। तथा कात्यायन.—

ऊर्ध्वमान किलोन्माने मान तु तुलया धृतम्।

उन्मानमिति—

[1]अष्टशत षण्णवति परिमाण चतुरशीतिरिति पुसाम्।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन ॥इति।

मान तुलामानम्—

[2]भारार्द्धतनु सुखभाक् तुलितोऽतो दुखभाग् भवत्यून।
भारोऽतीवाढयानामध्यर्द्ध सर्वधरणीश ॥इति।

गतिर्गमनम्—

[3]शार्दूलहससमदद्विपगोपतीना
तुल्या भवन्ति गतिभि शिखिना च भूपा।
येषा च शब्दरहित स्तिमित प्रयात
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्रा ॥इति।

संहतिरिति। सहतिर्घनता। तथा च—

[4]सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशा.।
साक त्वचा कररुहाश्च न दुखितानाम्॥

तथा—

[5]सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया।इति।

सार इति—

[6]सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि।
रुधिर मास चेति प्राणभृता तत्समानफलम्॥इति।

---

१. अस्यैवाध्यायस्य १०५ श्लोकः।
२. अस्यैवाध्यायस्य १०६ श्लोकः।
३. अस्यैवाध्यायस्य ११५ श्लोकः।
४. अस्यैवाध्यायस्य ८७ श्लोक.।
५. अस्यैवाध्यायस्य १०० श्लोकः।
६. अस्यैवाध्यायस्य ९६ श्लोकः।

वर्ण इति—

[1]नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा

रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि।

तथा—

[2]द्युतिमान् वर्ण स्निग्ध. क्षितिपाना मध्यम सुतार्थवताम्।

रूक्षो धनहीनाना शुद्ध शुभदो न सङ्कीर्ण ॥

स्नेह स्निग्धता—

[3]स्नेह पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसस्थ।

सुतधनसौभाग्ययुता स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षै ॥इति।

स्वर शब्द.—

[4]करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिहाब्दनि स्वना भूपा।

गर्दभजर्जररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ता. ॥इति।

प्रकृति —

[5]भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्ष पिशाचकतिरश्चाम्।

सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्भवत्येषाम् ॥

"महीस्वभाव शुभपुष्पगन्ध" इत्यादि, "एव नराणा प्रकृति प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञा प्रवदन्ति सत्त्वम्" इति। सत्त्व पञ्चपुरुषलक्षणोक्त प्राक् प्रतिपादितमेव। अनूकमित्येतज्जन्मान्तरादागतिरनूकाख्या।

[6]साध्यमनूक वक्त्राद् गोवृषशार्दूलसिहगरुडमुखा।

अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥

अनूक प्रकृतितो विशेषेणैव गम्यते, प्रकृतिश्चानन्तर प्रदर्शिता।

क्षेत्रमिति—

[7]पादौ सगुल्फौ प्रथम प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीय च सजानुचक्रे।

मेढ्रोरुमुष्क च ततस्तृतीय नाभि कटिश्चेति चतुर्थमाहु ॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ८७ श्लोकः।

२. अस्यैवाध्यायस्य १०२ श्लोकः।

३. अस्यैवाध्यायस्य १०१ श्लोकः।

४. अस्यैवाध्यायस्य ९५ श्लोकः।

५. अस्यैवाध्यायस्य १०८-११४ श्लोका।

६. अस्यैवाध्यायस्य १०३ श्लोकः।

७. बृहत्संहितायाम् ७० अध्यायस्य २४ २६ श्लोकाः।

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः स्तनान्वितम्।
अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे।।
नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा।

इति दश क्षेत्राणि।

मृजा चेति—मृजा पञ्चमहाभूतमयी।

[1]छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव।।

तथा ऋषिपुत्रेण ग्रहाणां षड्विधा छाया प्रोक्ता—

या च च्छाया प्रभा सैव षड्विधा सा प्रकीर्तिता।
स्वच्छा स्निग्धा प्रसन्ना च कान्ता दीप्ता विदीपिनी ।।इति।।१।।

अत्राचार्याः पदात् प्रभृति केशान्तं यावल्लक्षणानि वक्ष्यन्ति। तत्रादावेव पादयोर्लक्षणमाह—

अस्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ
श्लिष्टाङ्गुली [2]रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी।
उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ
कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य।।२।।

एवंविधौ चरणौ पादौ मनुजेश्वरस्य राज्ञः । कीदृशौ ? अस्वेदनौ स्वेदवर्जितौ। मृदुतलौ मृदुनी मार्दवयुक्ते तले ययोः । कमलोदराभौ कमलं पद्मं तस्योदरं तत्सदृशी आभा कान्तिर्ययोः । श्लिष्टाङ्गुली घनाङ्गुलियुक्तौ। रुचिरताम्रनखौ रुचिरा-स्तेजस्विनस्ताम्रवर्णा लोहिता नखाश्च ययोः । केचित् चिरपार्श्वनखाविति पठन्ति। रुचिरौ पार्श्वौ ययोः ।सुपार्ष्णी शोभनपार्ष्णी। पार्ष्णिशब्देन पश्चात्पादभाग उच्यते। उष्णावुष्णयुक्तौ । शिराविरहितौ शिराभिर्वर्जितौ। सुनिगूढगुल्फौ निगूढौ निमग्ना-वनुल्बणौ गुल्फौ ययोः ।कूर्मोन्नतौ कूर्मपृष्ठाकारौ। तथाभूतौ चरणौ मनुजेश्वरस्य। मनुजा मनुष्यास्तेषामीश्वरः प्रभुः । तथा च समुद्रः—

पादैः समासैः सुस्निग्धैः सोष्णैः श्लिष्टैः सुशोभनैः ।
उन्नतैः स्वेदरहितैः शिराहीनैश्च पार्थिवः ।।

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ८९ श्लोकः।

२. रुचिरपार्श्वनखाविति पाठान्तरम्।

तथा च गर्ग —

पद्मरक्तोत्पलनिभैस्तथा क्षतजसन्निभै ।
नृपा पादतलैर्ज्ञेया ये चान्ये सुखभागिन ॥इति॥२॥

अथात्रैवाशुभलक्षणान्याह—

शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्रचदुःखप्रदौ।
मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छेददौ।
ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृद्द्युतितलौ पीतावगम्यारतौ॥३॥

एवविधौ चरणौ पादौ। शूर्पाकारावग्रविस्तीर्णौ। विरुक्षावस्निग्धौ। पाण्डुरनखौ पाण्डुरा शुक्लाभा नखा ययो.। वक्रावस्पष्टौ दीर्घौ वा। शिरासन्ततौ शिराबहुलौ। सशुष्कौ मासरहितौ। विरलाङ्गुली च विरला विश्लिष्टा अङ्गुल्य पादशाखा ययो , तौ तथाभूतौ , दारिद्रचदु खप्रदौ निर्धनत्व दु ख च ददत ।तथा च समुद्र —

शूर्पाकारास्तथा भग्नैर्वक्रै शुष्कै शिराततै.।
सस्वेदै पाण्डुरै रुक्षैश्चरणैरतिदु खिता.॥

मार्गायोत्कटकाविति। उत्कटकौ मध्यादुन्नतौ पाण्डुराकारौ। मार्गायाध्वनि रतौ भवत , तथा कषायसदृशौ कृष्णलोहितौ। वशस्य कुलस्य विच्छेददौ विनाशकरौ परिपक्वया दग्धया मृदा तुल्या द्युति कान्तिस्तलयोर्ययोस्तौ ब्रह्मघ्नौ ब्रह्महत्याकरौ। पीतौ पीतवर्णाविगम्यासु स्त्रीषु रतौ शक्तावित्यर्थ । तथा च समुद्र —

उत्कटावध्वनि रतौ कषायौ कुलनाशनौ।
ब्रह्मघ्नौ दग्धमृद्वर्णावानिपीतावगम्यदौ॥इति॥३॥

अथ जङ्घोरुजानूना लक्षणमाह—

प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
उपचितसमजानवश्च भूपा
धनरहिताः श्वशृगालतुल्यजङ्घाः॥४॥

प्रविरलैरघनैस्तनुभि सूक्ष्मै रोमभिर्युते वृत्ते परिवर्तुले जङ्घे येषा ते तथाभूता । तथा वरोरुभि श्रेष्ठैरुरुभिर्द्विरदकरप्रतिमैर्गजहस्तसदृशैरुपलक्षिता.। उपचितौ समासलौ समावविषमौ जानुनी येषा ते। भूपा राजानः , श्वशृगालतुल्य-

जङ्घा । शुनां शृगालाना च तुल्या सदृश्यो जङ्घा येषा ते धनरहिता दरिद्रा भवन्ति। तथा च समुद्र. —

जङ्घाभिरभिवृत्ताभिरैश्वर्यमभिनिर्दिशेत् ।
शृगालजङ्घा दु खान्ता श्वजङ्घा नित्यमध्वगा ।।इति ४।।

अथ जङ्घयोर्लोमलक्षणमाह—

रोमैककं कूपके पार्थिवानां
द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
त्र्याद्यैर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ।।५।।

एकैक रोम कूपके पार्थिवाना राज्ञा भवेत् । द्वे द्वे रोमणी कूपके पण्डिताना विदुषा श्रोत्रियाणा नियमिना च भवन । त्र्याद्यै रोमभिस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा कूपके मानवा मनुष्या नि स्वा निर्धना दु खभाजश्च भवन्ति। एवमनेन प्रकारेण केशा मूर्धजा निन्दिता गर्हिता पूजिता शुभाश्च भवन्ति। तथा च—

रोमशाभिस्तु जङ्घाभिर्दु खदारिद्र्यभागिन ।
एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा च महायशा ।।
त्रिरोमा बहुरोमा च नरो भाग्यविवर्जित ।।इति।।५।।

अथ जानुलक्षणमाह—

निर्मांसजानुर्म्रियते प्रवासे
सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः ।
स्त्रीनिर्जिताश्चैव भवन्ति निम्नै
राज्यं समांसैश्च महद्भिरायुः ।।६।।

निर्मांसे मासरहिते जानुनी यस्य स प्रवासे पथि म्रियते। अल्पै सूक्ष्मैर्जानुभि सौभाग्यम्। विकटैरतिविस्तीर्णैर्दरिद्रा निर्धना भवन्ति। निम्नैर्जानुभि खेदयुक्तै स्त्रीनिर्जिता स्त्रीभिर्निर्जिता भवन्ति। समांसैर्मांसयुक्तै राज्य नृपत्व भवति। महद्भिरतिस्थूलैरायुर्जीवित बहु भवति। तथा च समुद्र —

निर्मांसे जानुनी यस्य प्रवासे म्रियते तु स ।
अल्पैर्भवति सौभाग्य विकटैश्च दरिद्रता ।।
स्त्रीजित स्यात् तथा निम्नैर्मांसयुक्तैर्नराधिप ।
अतिस्थूलैश्चिर काल जीवेदैश्वर्यसयुत. ।।इति ६।।

अथ लिङ्गलक्षणमाह—

लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूलेऽपि हीनो धनै-
र्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान्।
दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥७॥

अल्पे लिङ्गे मेढ्रे धनवान् वित्तवान् भवति। अपत्यरहितश्च पुत्रवर्जित, अतिस्थूले लिङ्गे धनैर्हीनो दरिद्रो भवति। मेढ्रे लिङ्गे वामनते वामभागविनते सुतै पुत्रैरर्थैर्धनै रहितो वर्जित । अन्यथा वक्रे दक्षिणविनते पुत्रवान् भवति। अधोभागे विनते लिङ्गदारिद्र्य निर्धनत्व भवति। शिरासन्तते शिराबहुलेऽल्पतनय स्वल्पपुत्र । स्थूलेन ग्रन्थिना युते सुखी सुखितो भवति। मृदुलिङ्गं मनुष्य प्रमेहादिभि कमला-मूत्रकृच्छ्रगुह्यरोगैरन्त करोति। म्रियत इत्यर्थ ॥७॥

अत्रैवान्यलक्षणमाह—

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्भग्नैच वित्तपरिहीनाः।
ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥८॥

कोशेन चर्मणा भस्त्राकृतिना निगूढैराचितैर्लिङ्गैर्भूपा राजानो भवन्ति। दीर्घैर्लिङ्गैर्भग्नै स्फुटितैश्च वित्तपरिहीना निर्धना भवन्ति। ऋजुवृत्तशेफस । ऋजु स्पष्ट वृत्त परिवर्त्तुल शेफो लिङ्ग येषा ते ऋजुवृत्तशेफस । तथा लघुशिराल-शिश्ना , लघु स्वल्प शिराल शिरासन्तत शिश्न येषा ते धनवन्तो वित्तयुक्ता । तथा च समुद्र.—

दक्षिणावर्त्तलिङ्गो य. स भवेत् पुत्रवान् नर ।
वामावर्त्ते तथा कन्या सुबह्वय. सम्भवन्ति च ॥
स्थूलै शिरालै कठिनैर्नरो दारिद्र्यभाजन ।
ऋजुभिर्वर्त्तुलैर्लिङ्गै पुरुषा सुखभागिन ॥
यस्य पादोपविष्टस्य भूमि स्पृशति मेहनम्।
दु खित स तु विज्ञेयो नरो दारिद्र्यभाजन ॥
स्थूलग्रन्थियुते लिङ्गे नरोऽतिसुखभाग्भवेत्।
लिङ्गेन मृदुना मर्त्यो म्रियते कृच्छ्रपीडित ॥इति॥८॥

अथ वृषणलक्षणमाह—

जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः।
ह्रस्वायुश्चोद्बद्धैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः ॥९॥

एकवृषण एकाण्डो जलमृत्युर्भवति जलमध्ये म्रियते। विषमैरतुल्यैर्वृषणै स्त्रीचञ्चल स्त्रीष्वभिलाषुको भवति। समैस्तुल्यैर्वृषणै क्षितिपो राजा भवति। उद्बद्धैरूर्ध्वसलग्नैर्ह्रस्वायु. स्वल्पजीवित । प्रलम्बौ वृषणौ यस्य स प्रलम्बवृषणस्तस्य शतमायु । शतं वर्षाणा जीवितमिति। तथा च समुद्र —

एकाण्डो जलमृत्यु स्याद्विषमै स्त्रीषु चञ्चल ।
समाण्डो नरनाथश्च सलग्नैरल्पजीवित ॥
प्रलम्बाण्ड समाना तु शत जीवति मानव ॥इति॥९॥

अधुना मणिमूत्रलक्षणमाह—

रक्तैराढ्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च।
सुखिनः सशब्दमूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥१०॥
द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवलितमूत्राभिः ॥
पृथिवीपतयो ज्ञेया विकीर्णमूत्राश्च धनहीनाः ॥११॥
एकैव मूत्रधारा वलिता [1]रूपप्रदा न सुतदात्री।
स्निग्धोन्नतसममणयो धनवनितारत्नभोक्तारः ॥१२॥
मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च।
बहुपशुभाजो मध्योन्नतैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥१३॥

रक्तैराढ्या मणिभिरिति। लिङ्गस्याग्र मणिशव्देनोच्यते। रक्तैर्लोहितैर्मणिभिराढ्या ईश्वरा भवन्ति। पाण्डुरै शुक्लाभैर्मलिनैश्च कृष्णवर्णैर्निर्द्रव्या निर्धना भवन्ति। सशब्द शब्दसहित मूत्र येषा ते सुखिन । नि शब्दा शब्दरहिता मूत्रधारा येषा ते नि स्वा निर्धना भवन्ति।

द्वित्रिचतुर्धाराभिरिति । द्वाभ्यां मूत्रधाराभ्या तिसृभिर्वा चतसृभिर्मूत्रधाराभि प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूत्राभि प्रदक्षिणेनावर्त्तेन वलित वेष्टित मूत्र यासां ताभि पृथिवीपतयो ज्ञेया राजानो वेदितव्या । विकीर्ण विक्षिप्त मूत्र येषा ते विकीर्णमूत्रा धनहीना निर्धना भवन्ति।

एकैवेति, एकैव मूत्रधारा सा च वलिता वेष्टिता रूपप्रदा शोभन रूपं प्रददाति। न सुतदात्री सुतान् पुत्रान् न ददाति। केचिद्रूपप्रधानसुतदात्रीति पठन्ति। रूपप्रधानान् सुतान् ददाति। स्निग्धोन्नतसममणयः, स्निग्धा सस्नेहा, उन्नता

---

१. रूपप्रधानसुतदात्री इति पाठान्तरम्।

उच्चा , समास्तुल्या मणयो येषां ते धनाना वित्ताना वनिताना स्त्रीणा रत्नाना मणीना च भोक्तार स्वामिनो भवन्ति।

मणिभिरिति। मध्यनिम्नैर्मध्यभागविनतैर्मणिभि कन्यापितर कन्याजनका नि स्वा निर्धनाश्च भवन्ति। मध्योन्नतैर्मध्यभागोच्चैर्मणिभिर्बहुपशुभाजो बहूना पशूना चतुष्पदानां भागिनो भवन्ति। अत्युल्बणैरतिस्थूलैर्मणिभिर्न धनिन ईश्वरा न भवन्ति। तथा च—

रक्ताकृतिर्मणिर्यस्य समो मध्ये विराजते।
पार्थिव. स तु विज्ञेय: समुद्रवचन यथा॥
सुपूर्णरजतप्रख्यैर्मणिमुक्तासमप्रभै ।
प्रवालसदृशै. स्निग्धैर्मणिभि. पार्थिवो भवेत्॥
पाण्डुरैर्मलिनै रूक्षै: श्यावैरल्पैश्च निर्धन ।
मूत्रधारा पतेद् देहाद् दक्षिणावलिता यदि॥
पार्थिव. स तु विज्ञेय. समुद्रवचन यथा।
द्विधार च पतेन्मूत्र स्निग्ध शब्दविवर्जितम्॥
भोगवान् स तु विज्ञेयो गवाढ्यो नात्र संशय.।
बहुधारे तथा रूक्षे सशब्दे पुरुषाधम ॥इति॥१०-१३॥

अधुना बस्तिशुक्रमैथुनानां लक्षणमाह—

परिशुष्कबस्तिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः।
कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः॥१४॥
मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यसगन्धे बहून्यपत्यानि।
तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी॥१५॥
मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः।
शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाऽल्पायुः॥१६॥

परिशुष्केति। नाभिलिङ्गयोरन्तर बस्ति। परिशुष्क निर्मासं बस्तिशीर्ष येषां ते धनरहिता दरिद्रा दुर्भगा जनानामप्रिया विज्ञेया विज्ञातव्या। अर्थादेव सम्पूर्णबस्तिशीर्षा. सुभगाः। तथा च—

विस्तीर्णमासला स्निग्धा बस्ति. पुसा प्रशस्यते।
निर्मासा कर्कशा रूक्षा दु खदारिद्र्यदा स्मृता॥
गोमायो सदृशी यस्य खरोष्ट्रमहिषस्य च।
स भवेद् दु खितो नित्य धनहीनश्च मानव.॥

कुसुमसमं पुष्पतुल्यं शुक्रगन्ध रेत सुरभिर्येषा ते महीपाला राजानो विज्ञातव्या:।।

मधु माक्षिकम्। मधुतुल्यगन्धे शुक्रे बहुवित्ता प्रभूतधना। मत्स्यसगन्धे मीनसदृशगन्धे बहूनि प्रभूतानि अपत्यानि सुतादयो भवन्ति। तनुशुक्रोऽघनरेता: स्त्रीजनक. कन्याना पिता भवति। माससगन्धे माससदृशगन्धे महाभोगी भोगवान् भवति।

मदिरागन्धे मद्यगन्धे शुक्रे यज्वा याज्ञिको भवति। क्षारसगन्धे क्षारतुल्यगन्धे च रेतसि शुक्रे दरिद्रो नि स्वो भवति। तथा च—

पुष्पगन्धो भवेद्राजा बहुस्वा मधुगन्धिन:।
मत्स्यगन्ध पुत्रवान् स्यात् स्त्रीप्रजास्तनुरेतस:।।
मासगन्धो महाभोगी याज्ञिको मदिरासम।
गन्धो येषा क्षारसमस्ते नि स्वा मनुजा स्मृता:।।

शीघ्रमाश्वेव यो मैथुनगमनशील स दीर्घायुश्चिरजीवी भवति। अतोऽन्यथा चिरमैथुनगामी स्वल्पायुर्भवेद् नर। चिरं मैथुनगामी य. स ह्रस्वायुर्भवेदिति।।१४-१६।।

अथ स्फिजोर्लक्षणमाह—

नि:स्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति।
व्याघ्रान्तोऽध्यर्धस्फिग् मण्डूकस्फिग् नराधिपति:।।१७।।

अतिस्थूलौ स्फिजौ यस्य स नि स्वो निर्धनो भवति। समासलौ माससयुक्तौ स्फिजौ यस्य स सुखान्वित सुखयुक्तो भवति। योऽध्यर्धस्फिक् स व्याघ्रान्त.। व्याघ्र प्राणी तं मारयति। मण्डूको भेकस्तत्सदृशौ स्फिजौ यस्य स नराधिपती राजा भवति। तथा च—

अतिस्थूलौ स्फिजौ यस्य निर्धन. स भवेन्नर।
समासलस्फिक् सुखितो मण्डूकस्फिग् नराधिप.।।
अध्यर्धस्फिग् नरो यस्तु व्याघ्रान्त स तु कीर्तित.।।इति।।१७।।

अथ कटिजठरलक्षणमाह—

सिंहकटिर्मनुजेन्द्र: कपिकरभकटिर्धनै: परित्यक्त:।
समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा नि:स्वा:।।१८।।

सिहसदृशी कटिर्यस्य स मनुजेन्द्रो राजा भवति, कपिर्वानर । करभ उष्ट्र कपिकरभसदृशी कटिर्यस्य स धनैर्वित्तै परित्यक्तो वर्जित । समजठरास्तुल्योदरा न निम्न नोन्नत जठर येषा ते भोगयुता भोगिन । घट कुम्भ , पिठरो भाण्डविशेषः, तन्निभमुदर येषा ते नि स्वा निर्धना । तथा च—

सिहतुल्या कटिर्यस्य स नरेन्द्रो न सशयः।
श्वशृगालखरोष्ट्राणा तुल्या यस्य स निर्धन ॥
समोदरा भोगयुता विषमा निर्धना स्मृता.॥इति॥१८॥

अथ पार्श्वकुशोदरलक्षणमाह—

अविकलपार्श्वा धनिनो निम्नैर्वक्रैश्च भोगसन्त्यक्ताः।
समकुक्षा भोगाढ्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः॥१९॥
उन्नतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः।
सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव॥२०॥

कटचा उपरि चतुरङ्गुलो भाग पार्श्वशब्दवाच्य । अविकले परिपूर्णे समासले पार्श्वे येषा ते धनिन ईश्वरा । निम्नै पार्श्वैर्वक्रैश्च दीर्घैर्भोगसन्त्यक्ता भोगरहिता । कुक्षाशब्देनोदरमध्यभाग उच्यते। समा तुल्या कुक्षा येषा ते भोगयुक्ता निम्नाभि कुक्षाभिर्भोगपरिहीना भोगरहिता भवन्ति॥

उन्नता उच्चा कुक्षा येषा ते क्षितिपा राजान । विषमा अतुल्या कुक्षा येषा ते मानवा पुरुषा कुटिला कठिना स्युर्भवेयु । सर्पसदृशमतिदीर्घमुदर येषा ते दरिद्रा निर्धना बह्वाशिन प्रभूताहाराश्च भवन्ति। तथा च—

पार्श्वै समासोपचितैर्धनिनो मानवा स्मृता ।
निम्नैर्वक्रैश्च विषमैर्नरा भोगविवर्जिता.॥
समकुक्षा भोगयुक्ता निम्नाभिर्भोगवर्जिता.।
नृपाश्चोन्नतकुक्षा स्युर्विषमाभिर्दुराशय ॥
सर्पोदरा नरा नि स्वा स्मृता बह्वाशिनस्तथा॥इति॥१९-२०॥

अथ नाभिलक्षणमाह—

परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः।
अल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावहा भवति॥२१॥
वलिमध्यगता विषमा शूलाद् बाधां करोति नैस्व्यं च।
शाठ्यं वामावर्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः॥२२॥

पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्टाच्चेश्वरं गवाढ्यमधः।
शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते ॥२३॥

परिमण्डलाभिः परिवर्तुलाभिरुन्नताभिरुच्चाभिर्विस्तीर्णाभि. पृथुलाभिर्नाभिभि. सुखिनो भवन्ति। अल्पाऽसङ्कुला, अदृश्याऽलक्ष्या, निम्ना गम्भीरा नातिविस्तीर्णा नाभि क्लेशावहा क्लेशप्रदा भवति॥

वलिमध्यगतेति। वलिमध्ये यस्य नाभी गता। तथा विषमा अतुल्या शूलाब्दाधा करोति शूलाद्भिन्नतनोस्तस्य मृत्युर्भवति। नैस्व्य निर्धनत्व च करोति। वामावर्ता नाभि. शाठ्य शठभाव करोति। शठ. परकार्यविमुखः। तथा च—

वचसा मनसा यश्च दृश्यतेऽकार्यतत्पर.।
कर्मणा विपरीतश्च स शठ. सद्भिरिष्यते॥

प्रदक्षिणत. प्रदक्षिणावर्ता मेधा बुद्धि शोभना करोति। अत्राङ्गगुणयुक्ता बुद्धिर्विवक्षिता। तथा च—

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारण तथा।
ऊहाऽपोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः॥इति॥

पार्श्वयोरायता विस्तीर्णा चिरायुष चिरजीवित कुरुते। उपरिष्टादायता चेश्वरं समृद्धम्। अध आयता गवाढ्य गोबाहुल्यम्। शतपत्रं पद्म तस्य कर्णिका मध्यभागस्तदाभा तत्सदृशी नाभिर्मध्योन्नता। मध्येऽन्त पद्मकर्णिकाकार उच्चभागो भवति। सा मनुजेश्वर कुरुते। तथा च—

वर्तुला विपुलात्युच्चा नाभिर्यदि नरेश्वरः।
अल्पदृश्या तथा निम्ना नाभि. क्लेशावहा भवेत्॥
वलिमध्यगता या च सा शूलाद् बधकारिणी।
वामावर्ता शाठ्यभाव धिषणा च प्रदक्षिणा॥
पार्श्वायिता दीर्घजीव धनयुक्त तथोर्ध्वगा।
अधो गोबाहुल कुर्यान्नाभिभोगसमन्वितम्॥
पद्मस्य कर्णिकातुल्या नाभिः कुर्यान्नरेश्वरम्॥इति॥२१-२३॥

अथोदरवर्तिनीनां वलीनां लक्षणमाह—

शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासंख्यम्।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विन्द्याद् नृपं त्ववलिम्॥२४॥

विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः पापाः।
ऋजुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चैव ॥२५।

शस्त्रान्तमिति । उदरमध्यगताभिरेकाद्याभिर्वलिभिर्यथासख्य यथाक्रम शस्त्रान्तादयो भवन्ति। तद्यथा—एकवलिर्यस्योदरे भवति स शस्त्रान्तम्। शस्त्रेण म्रियते । द्वाभ्या स्त्रीभोगिन स्त्रीबहुलम्। त्रिभिराचार्यमुपदेशकारिणम्, चतुर्भिर्बहुसुत प्रभूतपुत्रम्। अवलि वलिरहित नृप राजान विन्द्याज्जानीयात्।

ये मनुष्या पुरुषा विषमवलयोऽसमवलय । काश्चिद् दीर्घा. काश्चिद् ह्रस्वा येषा ते, अगम्याभिगामिन , अगम्यागमनशीला पापाश्च भवन्ति। ये च ऋजुवलय स्पष्टवलयस्ते सुखभाज. सुखिता परदारद्वेषिण. परस्त्रीषु द्वेषशीला वैरिणो भवन्ति। तथा च।

एकवलि शस्त्रमृत्यु स्त्रीभोगी द्विवलि स्मृत ।
त्रिभिराचार्य इत्याहुश्चतुर्भि स्याद् बहुप्रज ॥
अवलिस्तु नृपः प्रोक्तो यज्वा दानैकतत्पर ।
विषमा वलयो येषु ते चागम्याभिगामिन. ॥
ऋज्व्यस्तु वलयो येषु ते नरा सुखभागिन. ॥इति ॥२४-२५॥

अथ पार्श्वलक्षणमाह—

मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्तरोमभिर्भूपाः।
विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥२६॥

कटेरुपरि चतुरङ्गुलो भाग पार्श्वशब्दवाच्य । पार्श्वैर्मासलैर्घनै । मृदुभि कोमलै । प्रदक्षिणावर्तरोमभि प्रदक्षिणावर्तेन रोमाणि यानि तथाभूतैर्भूपा राजानो भवन्ति। विपरीतैरमासलै रूक्षैर्वामावर्तरोमभिर्निर्द्रव्या निर्धना सुखैः परिहीना रहिता. परेषा प्रेष्या. कर्मकराश्च भवन्ति। तथा च—

मासलैर्मृदुभि पार्श्वैर्दक्षिणावर्तरोमभि ।
नरा भूम्यधिपा ज्ञेया विपरीतै सुदु खिताः ॥इति ॥२६॥

अथ चूचुकाना लक्षणमाह—

सुभगा भवन्त्यनुद्बद्धचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः।
पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥२७॥

चूचुकं स्तनाग्रम्। अनुद्बद्धैरनूर्ध्वप्रेक्षकैश्चूचुकै सुभगा भवन्ति। विषमैरतुल्यैर्दीर्घैश्च चूचुकैर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति। पीनै कठिनैरुपचितै. समासलै र्निमग्नै रननुद्बद्धैश्चूचुकै. क्षितिपतयो राजानो भवन्ति, ते च सुखिन. सुखभाज। तथा च––

चूचुकैश्चाप्यनुद्बद्धै सुभगा. सुखभागिन.।
निर्धना विषमैर्दीर्घैर्मग्नैर्मासियुतैर्नृपाः ॥इति ॥२७॥

अथ हृदयलक्षणमाह––

हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च नृपतीनाम्।
अधनानां विपरीतं खररोमचितं शिरालं च ॥२८॥

हृदयं समुन्नतमुच्च पृथु विस्तीर्ण न वेपनमकम्पन मासलं च नृपतीना राज्ञा भवति। विपरीत निम्नमविस्तीर्ण कम्पनममासलमधनाना दरिद्राणा भवति। तथा खररोमचित रूक्षस्थूलरोमसयुक्तं शिराल शिरासन्तत च अधनानामेव। तथा च––

अचलं च पृथूच्चं च नृपाणा हृदय स्मृतम्।
विपरीत शिरालं च रोमश दु.खभागिनम् ॥इति ॥२८॥

अथ वक्षोलक्षणमाह––

समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरा ह्यकिञ्चनास्तनुभिः।
विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥२९॥

समं न निम्न नात्युच्च वक्ष उरो येषा ते अर्थवन्तो धनिन.। पीनैर्मासलैः कठिनैश्च वक्षोभि. शूरा भवन्ति। तनुभिरल्पमासैर्हि, अकिञ्चना अकिञ्चित्कराः पुरुषकारहीनाः। येषा वक्षो विषममतुल्य ते नि स्वा निर्धनाश्च शस्त्रनिधनाश्च शस्त्रमृत्यवो भवन्ति। तथा च––

अर्थवान् समवक्षा. स्याद् दीर्घै. शूरा धनान्विता।
अल्पैश्च विकला दीना विषमैः शस्त्रमृत्यव. ॥इति ॥२९॥

अथ जत्रुलक्षणमाह––

विषमैर्विषमो जत्रुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः।
उन्नतजत्रुर्भोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥३०॥

जत्रु कुक्षयोः सन्धि । विषमैरतुल्यैर्जत्रुभिर्विषम क्रूरो भवति। अस्थि-सन्धिपरिणद्धै., अस्थ्ना सन्धयोऽस्थिसन्धय, तै परिणद्धैर्नद्धैरर्थविहीनो निर्धनो भवति। उन्नत उच्चो जत्रुर्यस्य स भोगी भोगवान् भवति। निम्नैर्जत्रुभिर्नि स्वो दरिद्रो भवति। पीनै पीवरैर्जत्रुभिरर्थवान् धनी भवति। तथा च—

जत्रुभिर्विषमै क्रूरा दरिद्रा क्रूरसन्धिभि ।
भोगी चोन्नतजत्रु स्यान्निम्नैर्नि स्वोऽन्यथा धनी ॥इति ॥३०॥

अथ ग्रीवापृष्ठलक्षणमाह —

चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य वा ग्रीवा ।
महिषग्रीवः शूरः शस्त्रान्तो वृषसमग्रीवः ॥३१॥
कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणो भवति ।
पृष्ठमभग्नमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥३२॥

चिपिटा चर्पटाऽस्पृष्टा ग्रीवा यस्य स नि स्वो निर्धनो भवति। यस्य च शुष्का निर्मासा सशिरा शिरासन्तता ग्रीवा भवति स नि स्व एव निर्धन एव। महिषसदृशग्रीव शूरो भवति। वृषसमग्रीवो दान्ततुल्यकन्धरः शस्त्रान्तो भवति शस्त्रेण म्रियते ॥

वलित्रय ग्रीवाया यस्य भवति स कम्बुग्रीव । तथा चोक्तम् —

वलित्रयचितग्रीव. कम्बुग्रीवोऽभिधीयते ।इति।

यश्च कम्बुग्रीव स राजा भवति। प्रलम्बकण्ठ प्रलम्बः कण्ठो यस्य स प्रभक्षणो भवति, असञ्चयशील.। तथा च —

ग्रीवा च वर्तुला यस्य स नरो धनवान् स्मृत ।
कम्बुग्रीवा नरा ये तु राजानस्ते न सशयः ॥
दीर्घग्रीवा नरा ये तु तेऽपि दु खस्य भागिन.।
वक्रग्रीवा नरा ये ते दाम्भिका पिशुनास्तथा ॥
नि स्वस्तु चिपिटग्रीव शुष्कग्रीवस्तथैव च।
शूरस्तु महिषग्रीव शस्त्रान्तो वृषकन्धर ॥

पृष्ठमभग्नमस्फुटितमरोमश रोमवर्जितमर्थवता सधनाना भवति। अतोऽस्मादन्यद्भग्न रोमशमशुभदं निर्धनाना भवति। तथा च —

सुस्निग्ध मासलं पृष्ठमभग्न चाप्यरोमशम्।
सधनाना विपर्यस्त निर्धनाना प्रकीर्तितम् ॥इति ॥३१-३२॥

अथ कक्षालक्षणमाह —

अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः ।
विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ।।३३।।

बाहुमूलतलं कक्षाशब्देनोच्यते । कक्षा अस्वेदना. स्वेदरहिता पीना समांसला उन्नता उच्चा. सुगन्धा. शोभनगन्धाः समास्तुल्या रोमसङ्कुला रोमभिर्युक्ता धनिनामीश्वराणां विज्ञातव्या ज्ञेया. । अतोऽस्मादन्यथा विपरीतलक्षणा. सस्वेदना निर्मांसा निम्ना दुर्गन्धा विषमा रोमवर्जिता अर्थैर्विहीनानां धनरहितानां भवन्ति । तथा च —

निःस्वेदमांसला. कक्षा सुगन्धा रोमसङ्कुला ।
धनिनां तु विजानीयान्निर्धनानामतोऽन्यथा ।।इति ।।३३।।

अथांसलक्षणमाह —

निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पौ च निर्धनस्यांसौ ।
विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् ।।३४।।

अंसौ स्कन्धौ निर्मांसौ मांसरहितौ रोमचितौ रोमव्याप्तौ भग्नौ स्फुटितावल्पौ निर्धनस्य दरिद्रस्य । विपुलावव्युच्छिन्नावभग्नौ सुश्लिष्टौ सुसलग्नौ सौख्यवीर्यवतां सुखिनां बलिनां च भवत । तथा च —

कदलीस्तम्भसङ्काशा अजस्कन्धाश्च ये नरा ।
राजानस्ते विजानीयुर्महाकोशा महाबला ।
निर्मांसरोमबहुला निर्धनस्य प्रकीर्तिता ।।इति ।।३४।।

अथ बाहुलक्षणमाह —

करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्ववलम्बिनौ समौ पीनौ ।
बाहू पृथिवीशानामधनानां रोमशौ ह्रस्वौ ।।३५।।

बाहू भुजौ करिकरसदृशौ गजहस्ततुल्यौ वृत्तौ परिवर्तुलौ । आजान्ववलम्बिनौ जानुसम्प्रापिणौ समौ तुल्यौ पीनौ समांसलौ पृथिवीशानां राज्ञां विज्ञातव्यौ । रोमशौ रोमयुक्तौ ह्रस्वावदीर्घावधनानां निर्धनानां विज्ञेयौ । तथा च —

उद्बद्धबाहुः पुरुषो बधबन्धमवाप्नुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्राजा समुद्रवचनं यथा ।।

प्रलम्बबाहुरैश्वर्यं　　प्राप्नुयाद् गुणसंयुतम्।
ह्रस्वबाहुर्भवेद् दासः　　परप्रेष्यकरस्तथा॥

वामावर्तभुजा ये तु ये तु दीर्घभुजा नराः।
सम्पूर्णबाहवो ये तु राजानस्ते प्रकीर्तिताः॥इति॥३५॥

इदानीं हस्तलक्षणान्याह —

हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम्।
मेधाविनां च सूक्ष्माश्चिपिटाः परकर्मनिरतानाम्॥३६॥
स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः।
कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः॥३७॥

दीर्घा अह्रस्वा हस्ताङ्गुलयः करशाखाः चिरायुषां दीर्घजीविनां भवन्ति। अवलिता अवेष्टिताः सुस्पष्टाश्च सुभगानां सौभाग्ययुक्तानां भवन्ति। सूक्ष्मा अस्थूला मेधाविनां बुद्धिमतां भवन्ति। अत्र केचिन्मेधाबुद्धिप्रज्ञाणां विशेषमिच्छन्ति। तथा चोक्तम् —

अतितानस्मृतिर्मेधा　　तत्कालग्राहिणी　　मतिः।
शुभाशुभविचारज्ञा　　प्रज्ञा　　धीरैरुदाहृता॥
परकर्मनिरतानां परप्रेष्याणां चिपिटाश्चर्पटा भवन्ति॥३६॥

स्थूलाभिरतिबृहतीभिरङ्गुलीभिर्धनरहिता निर्धना भवन्ति। बहिर्नताभिर्बाह्यविनताभिः शस्त्रनिर्याणाः शस्त्रेण निर्याणं मरणं येषाम्। कपिसदृशकरा वानरतुल्यहस्ता धनिन ईश्वरा भवन्ति। व्याघ्रोपमपाणयो व्याघ्रः प्राणी तत्सदृशहस्ताः पापा भवन्ति॥३७॥

अन्यदप्याह —

मणिबन्धनैर्निगूढैर्दृढैश्च सुश्लिष्टसन्धिभिर्भूपाः।
हीनैर्हस्तच्छेदः श्लथैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः॥३८॥

मणिबन्धनशब्देन हस्तमूलमुच्यते। निगूढैरनुल्बणैर्मणिबन्धनैर्दृढैरशिथिलैः सुश्लिष्टसन्धिभिः सुसंलग्नमर्मभिर्भूपा राजानो भवन्ति। हीनैर्मणिबन्धैर्हस्तच्छेदो भवति। श्लथैः शिथिलैः सशब्दैः शब्दयुक्तैर्निर्द्रव्या निर्धना भवन्ति॥३८॥

अन्यदप्याह —

पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः।
संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोत्तानकराश्च दातारः॥३९॥
विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलैरीश्वरास्तु लाक्षाभैः।
पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूक्षैः॥४०॥

नरा मनुष्या निम्नेन करतलेन पितृवित्तेन पैतृकेण धनेन विहीना रहिता भवन्ति, सवृतनिम्नै सम परिवर्त्तुल कृत्वा निम्नैर्धनिन सधना भवन्ति। प्रोत्तानकरा प्रकर्षेणोत्तान उच्च करो हस्तो येषा ते दातारो दानशीला भवन्ति॥३९॥

विषमैरसमै करतलैर्विषमा. क्रूरा नि स्वा निर्धनाश्च भवन्ति। लाक्षाभैरतिलोहितैः करतलैरीश्वरा सधना भवन्ति। पीतैर्हस्ततलैरगम्यानां वनिताना स्त्रीणामभिगामिनो गमनशीला भवन्ति। रूक्षैर्हस्ततलैर्निर्धना दरिद्रा॥४०॥

अन्यदप्याह —

तुषसदृशनखाः क्लीबाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः।
कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्चमूपतयः॥४१॥

तुषैः सदृशा. सकुलरेखान्विता रूक्षा नखा येषा ते क्लीबा षण्ढा भवन्ति। चिपिटैश्चर्पटै स्फुटितैर्भग्नैश्च वित्तसन्त्यक्ता धनरहिता भवन्ति। कुनखै कुत्सितैर्नखैर्विवर्णैर्विगतवर्णैरपि परतर्कुका परमुखप्रेक्षिणो भवन्ति। ताम्रैस्ताम्रवर्णैश्च नखैश्चमूपतय सेनाधिपा भवन्ति॥४१॥

अन्यदप्याह —

अङ्गुष्ठयवैराढ्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलजैश्च यवैः।
दीर्घाङ्गुलिपर्वाणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव॥४२॥

यवो यवाकार एव। अङ्गुष्ठमध्यगतैर्यवैराढ्या धनिनो भवन्ति। अङ्गुष्ठमूलजातैर्यवै सुतवन्त पुत्रवन्त.। दीर्घाङ्गुलिपर्वाण, दीर्घाण्यङ्गुलिपर्वाणि येषां ते सु गा. सौभाग्योपेता दीर्घायुषश्चिरजीविनश्च भवन्ति॥४२॥

अन्यदप्याह —

स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्वानाम्।
विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो घनाङ्गुलयः॥४३॥

स्निग्धा निर्मला निम्ना गम्भीरा रेखा करगता धनिनामीश्वराणां भवन्ति। तद्व्यत्ययेन विपरीतेनास्निग्धा अनिम्ना निःस्वाना निर्धनाना भवन्ति। विरला विप्रकृष्टा अङ्गुलयः करशाखा येषा ते निःस्वा निर्धनाः। घनाङ्गुलयो धनसञ्चयिनो धनार्जनशीला भवन्ति॥४३॥

अन्यदप्याह —

तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा नृपतेः।
मीनयुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति॥४४॥

वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां च मीनपुच्छनिभाः।
शङ्खातपत्रशिविकागजाश्वपद्मोपमा नृपतेः॥४५॥

कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः।
दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम्॥४६॥

चक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः।
कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानमुलूखलाकाराः॥४७॥

मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः।
वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थेन॥४८॥

वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः।
अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः॥४९॥

रेखाः प्रदेशिनिगताः शतायुषं कल्पनीयमूनाभिः।
छिन्नाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः॥५०॥

तिस्रो रेखा इति। मणिबन्धनोत्थितास्तिस्रो रेखा करतलोपगा करतले हस्ततले उपगाः प्राप्ता नृपते राज्ञो भवन्ति। मीनयुगेन मत्स्यद्वयेनाङ्कितश्चिह्नित पाणिर्हस्तो यस्य स नित्य सर्वकालं सत्रप्रदो भवति, मखकृद्भवतीत्यर्थः।

वज्रं मध्यक्षाममुभयाग्रविस्तृतम्, तदाकारास्तत्सदृश्यः करतले रेखा धनिनामीश्वराणा भवन्ति। मीनपुच्छनिभा मत्स्यपुच्छाकारा विद्याभाजा भवन्ति। विद्यावन्तश्च ते भवन्तीत्यर्थः। शङ्ख प्रसिद्ध, आतपत्र छत्रम्, शिविका युग्यादिकम्, गजो हस्ती, अश्वस्तुरग, पद्म कमलम्, एषामुपमास्तदाकारा रेखा नृपते राज्ञो भवन्ति।

कलश कुम्भ, मृलाणं विसं स्पष्टं मध्याद् मध्याद् ग्रन्थियुक्तम्। पताका वैजयन्ती, अङ्कुशः प्रसिद्ध। एषामुपमाभिस्तदाकाराभिर्लेखाभिर्निधिपाला भूमावर्थस्थापनशीला भवन्ति। अतिधनिनश्च। दामनिभाभी रज्ज्वाभाभिश्चाढ्या ईश्वरा भवन्ति, स्वस्तिकश्चिन्हविशेषस्तद्रूपाभिस्तदाकाराभिरैश्वर्यं भवति।

चक्रमायुधम्, असि. खड्ग:, परशुरायुधविशेष. कुठार:, तोमर प्रसिद्ध., शक्ति प्रसिद्धा, धनुश्चापम्, कुन्त आयुधविशेषः। एषा सन्निभास्तदाकारा रेखाः करतलोपगाश्चमूनाथ सेनापति कुर्वन्ति। उलूखलाकारा रेखा यज्वान याज्ञिकं कुर्वन्ति।

मकरो जलप्राणी। ध्वजश्चिह्नम्। विचित्रपटनिर्मितत्वाद्वैचित्र्यमस्य भवति पताकात। कोष्ठागार प्रसिद्धमेव। एषां सन्निभाभि सदृशीभी रेखाभिर्महाधनोपेता अतिधनिन। मणिबन्धनस्योपरि ब्रह्मतीर्थमङ्गुष्ठमूले। ब्रह्मतीर्थेन अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन वेदीनिभेन वेद्याकृतिना अग्निहोत्रिणो यजमाना भवन्ति।

वापी प्रसिद्धा चतुरस्रा पुष्करिणी। देवकुल देवप्रासाद। आदिग्रहणात् सिहासनश्रीवृक्षयूपा गृह्यन्ते। तैर्धर्म कुर्वन्ति, धर्मिष्ठा भवन्ति। त्रिकोणाभिस्त्र्यस्राभि शृङ्गाटकाकाराभिश्चशब्दाद् धर्ममेव कुर्वन्ति। अङ्गुष्ठमूले यावत्यो रेखास्तान्यपत्यानि। तासा या स्थूलास्ते पुत्रा सुताः, याश्च सूक्ष्मास्ता दारिका दुहितार।

प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तरा.। बहुवचननिर्देशात् तिस्रा रेखा अत्र ज्ञातव्या.। प्रदेशिनीगतास्तत्प्राप्तरेखा. शतायुष शतजीवितं कुर्वन्ति। रेखाभिरूनाभि स्वबुद्धया कल्पनीयम्। यथा हस्तमध्यप्राप्ताभि पञ्चाशत्। अन्यत्रानुपातादायुष परिकल्पना कार्या। रेखाभिश्छिन्नाभिर्मध्याद्विच्छिन्नाभिर्द्रुमपतन वृक्षपतनं भवति। बह्वचो रेखा येषां ते बहुरेखा, न विद्यन्ते रेखा येषां ते अरेखिण। बहुरेखा अरेखिणश्च नि स्वा निर्धना भवन्ति। तथा च—

सुवर्तुलैर्निगूढैश्च मणिबन्धै. समन्विता:।
दृढैश्च शब्दरहितै राजानस्ते प्रकीर्तिता.॥
हीनैश्च छिन्नपाणि स्यात् श्लथैर्दारिद्र्यभाजन।
निम्ने करतले यस्य पितृवित्तविवर्जित॥
निम्नेन सवृतेनैव वित्तवान् सौख्यसंयुत.।
समुत्तानकरा ये च दातारस्ते न सशयः॥
विषमैर्विषमा नि.स्वा लाक्षाभैरीश्वराः करै.।
अगम्यागामिन. पीतैर्नखैर्हस्तैश्च निर्धनाः॥

शूर्पशुक्तौ तुषनखा नैकवर्णा महानखा ।
स्फुटितार्धनखाश्चैव स्मृता द्रव्यविवर्जिता ॥
निर्मलैर्लोहिताभैश्च नखैर्भवति पार्थिव ।
पाण्डुरा विरला रूक्षा अङ्गल्य करसंस्थिता ॥
येषा ते च नरा ज्ञेया दुखदारिद्र्यभाजना ।
यस्य मीनसमा रेखा कर्मसिद्धिस्तु तस्य वै ॥
धनवान् स तु विज्ञेयो बहुपुत्रश्च मानव ।
तुला यस्य तु वेदिर्वा करमध्ये प्रदर्शिता ॥
वाणिज्य सिद्धचते तस्य पुरुषस्य न सशय ।
वेदी पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषत ॥
यज्ञयाजी भवेन्नित्य बहुवित्तश्च मानव. ।
श्रीवत्समथवा पद्म वज्र चामरमेव वा ॥
यस्य हस्ते तु दृश्येत स भवेत् पृथिवीपतिः ।
शक्तितोमरखङ्गाभा रेखाश्चापसमास्तथा ॥
यस्य हस्ते प्रदृश्यन्ते चमूनाथ च त विदु ।
वृज्ञो वाप्यथवा शैल करमध्ये तु दृश्यते ॥
अचल प्राप्यते राज्य मण्डले तु न सशय ।
ध्वज वाप्यथवा शृङ्ग[१] दृश्यते करसस्थितम् ॥
धनेशत्व विजानीयात् समुद्रवचन यथा ।
दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च दृश्यते ।
सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवतीति च निर्दिशेत् ।
यस्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ॥
गता मध्ये प्रदेशिन्यां स जीवेच्छरदा शतम् ।
अङ्गुष्ठमूले या रेखा. पुत्रास्ते परिकीर्तिता. ॥
सूक्ष्मा कन्या विनिर्दिष्टा समुद्रवचन यथा ।
छिन्नाभिर्वृक्षपतनं प्रभूताभिरनीश्वरा ॥
अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन यज्ञयाजी भवेन्नर ॥इति॥४४-५०॥

---

१. शखमिति क. पु. पाठः ।

अथ चिबुकाधरदशनानां लक्षणमाह—

अतिकृशदीर्घैश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः ।
बिम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥५१॥
ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्णरूक्षैश्च धनपरित्यक्ताः ।
स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः ॥५२॥

चिबुकमधरस्याधोभागो मुखान्तम्। अतिकृशैर्निर्मांसैरतिदीर्घैश्च चिबुकैर्निर्द्रव्या दरिद्रा भवन्ति। मांसलैश्चिबुकैर्धनोपेता सधना । अधरैरोष्ठैर्बिम्बोपमैरतिलोहितैरवक्रैः स्पष्टैर्भूपा राजानो भवन्ति। तनुभिरमांसलैरधरैरस्वा निर्धना भवन्ति।

ओष्ठैरुत्तरै. स्फुटितैर्भग्नैर्विखण्डितैर्दलितैर्विवर्णैर्विगतवर्णै रूक्षै नि स्नेहैश्च धनपरित्यक्ता दरिद्रा भवन्ति। दशना दन्ताः स्निग्धा निर्मला घनाश्च सहता। सुतीक्ष्णदंष्ट्रा येषां ते समाश्च सर्वे तुल्या. शुभा.। मध्यभागवर्तिनो दन्तचतुष्टयस्य पार्श्ववर्तिनी दंष्ट्रे। तथा च—

निर्मांसैश्चिबुकैर्दीर्घैर्निर्द्रव्याश्चाशुवाचिन. ।
समांसलैर्धनोपेता बहुपुत्रसमावृता ॥

रक्ताधरो नरपतिर्धनवान् कमलाधरः।
स्थूलोष्ठा बहुलोमाश्च शुष्कैः क्षीणैश्च दु खिता. ॥

उत्तरोष्ठैर्लोहितैश्च धनिनः सौख्यसंयुता.।
खण्डैर्विवर्णैर्निर्द्रव्या रूक्षैर्दु खसमन्विता ॥

कुन्दकुड्मलसकाशै. प्राकारैर्दर्शनैर्नृप ।
ऋक्षवानरदन्ताश्च नित्यं क्षुत्परिपीडिताः ॥

हस्तिदन्ता खररदा. स्निग्धदन्ता गुणान्विता.।
करालैर्विषमैर्दीर्घैर्दशनैर्दु खजीविन. ॥

द्वात्रिंशद्दन्ता राजान एकोनश्चापि भोगवान्।
त्रिंशद्दन्ता नरा ये ते सुखदु खस्य भागिन.॥

एकोनत्रिंशद्दशना. पुरुषा दु.खजीविन.।
अष्टाविंशद्रदा येषां तेऽतिदुःखस्य भाजनाः ॥इति ॥५१-५२।

अथ जिह्वाताल्वोर्लक्षणमाह —

जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च [1]भोगिनो ज्ञेया।
श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥५३॥

जिह्वा रसना रक्ता लोहितवर्णा दीर्घा आयामिनी श्लक्ष्णा तनुप्राया सुस्पर्शा सुसमा च तुल्या भोगिनो ज्ञेया। अथवा भोगिनामिति पाठ । भोगिना जिह्वा ज्ञेया ज्ञातव्येत्यर्थ । श्वेता पाण्डुरा कृष्णा असिता निर्द्रव्याणा दरिद्राणा भवति। तथा तालु । तथा तेनैव प्रकारेण तालु ज्ञेयम्। यथा जिह्वा रक्ता श्लक्ष्णा सुसमा च शोभना तथा ताल्वपि शोभनम्। श्वेत कृष्ण परुष ताल्वप्यशोभनम्। तथा च —

कृष्णजिह्वा भवेद्यस्य समला यदि वा भवेत्।
स पापवान् भवेन्मर्त्य कुक्षा स्थूला तथा भवेत्॥
श्वेतजिह्वा नरा ज्ञेयाः शौचाचारविवर्जिता.।
पद्मपत्रसमा जिह्वा सूक्ष्मा दीर्घा सुशोभना।
न स्थूला नातिविस्तीर्णा येषां ते मनुजाधिपा.॥
निम्ना दीर्घा च ह्रस्वा च रक्ताग्रा रसना यदि।
सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवेन्नास्त्यत्र संशयः।
कृष्णतालुर्नरो यस्तु स भवेत् कुलनाशनः।
विकृत स्फुटितं यस्य तालु तस्य न शोभनम्॥
सिहतालुर्नरपतिर्गजतालुस्तथैव च।
पद्मतालुर्भवेद्राजा श्वेततालुश्च निर्धनः॥इति॥५३॥

अथास्यलक्षणमाह —

वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम्।
विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्भगाणां च॥५४॥

वक्त्र मुखं सौम्यमनाकुलं सवृत परिवर्तुलमविकासितम्। अमलं निर्मल श्लक्ष्णं नातिमासल सुपार्श्वम्, सम तुल्यम्, भूपानां राज्ञा ज्ञेयम्। विपरीतं व्यस्तलक्षणम्। असौम्यमसवृतमनिर्मलमश्लक्षणमसमं क्लेशभुजा दरिद्राणा ज्ञेयम्, महामुखमतिविस्तीर्णमास्य दुर्भगाणा भवति। तथा च —

सौम्य च सवृतं वक्त्रममलं यस्य देहिनः।
महाराजो भवेन्नित्यं विपरीते तु निर्धन.॥इति॥५४॥

---

१. भोगिनामिति पाठान्तरम्।

अथ मुखलक्षणमाह —

स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम्।
दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्माणः॥५५॥
चतुरस्रं धूर्तानां निम्नं वक्रं च तनयरहितानाम्।
कृपणानामतिह्रस्वं सम्पूर्णं भोगिनां कान्तम्॥५६॥

स्त्रीसदृशं मुखं वदनमनपत्यानामपुत्राणा भवति। मण्डल मण्डलाकारं परिवर्तुल शाठ्यवता शठभावसयुक्ताना परिज्ञेय ज्ञातव्यम्। शठ. परकार्य-विमुखः। दीर्घ मुख निर्द्रव्याणां भवति। भीरुमुखा भीतस्येव मुखं येषा ते पाप-कर्माण पापानुरता भवन्ति।

चतुरस्रं चतुष्कोण मुखं धूर्ताना परवञ्चनदक्षाणा भवति। निम्नं हीनं वक्रमस्पष्टं च तनयरहितानामपुत्राणा भवति। अतिह्रस्वमत्यल्प कृपणाना भवति। कृपणोऽर्थलुब्धः स्तोकार्थश्च। सम्पूर्ण समांसल कान्तं दीप्तिमद्भोगिना भोगवता च भवति। तथा च —

स्त्रीमुखं निरपत्याना मण्डल शाठ्यसेविनाम्।
दीर्घ मुखं च नि.स्वाना भीरुवक्त्रा दुराशयाः॥
चतुरस्रं तु धूर्ताना निम्नं सुतविर्वाजतम्।
कृपणानां तथा ह्रस्व चिपिटं परजीविनाम्॥
यन्मुखं मासल स्निग्ध सप्रभ प्रियदर्शनम्।
वर्णाढ्यं सन्धिविश्लिष्टमजस्र सुखभागिनाम्॥इति॥५५-५६॥

अथ श्मश्रुलक्षणमाह —

अस्फुटिताग्रं स्निग्धं श्मश्रु शुभं मृदु[1] च सन्नतं चैव।
रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः॥५७॥

श्मश्रु कूर्चम्। अस्फुटिताग्रमभिन्नप्रान्त स्निग्धं चारूक्ष मृदु कोमलं सन्नतं सम्यग् नतं शुभ प्रशस्तम्। केचिन्मृदुसमुन्नत चैवेति पठन्ति। रक्तैर्लोहितै परुषै. खरैरल्पैश्च श्मश्रुभिश्चौरास्तस्करा विज्ञेया ज्ञातव्या.। तथा च —

स्निग्धमस्फुटिताग्रं च सन्नतं श्मश्रु चेष्यते।
रक्तैरल्पैस्तथा रूक्षैः श्मश्रुभिस्तस्करा. स्मृता.॥इति॥५७॥

---

१. मृदुसमुन्नतं चैवेति पाठान्तरम्।

अथ कर्णलक्षणमाह —

निर्मांसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः।
कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शङ्कुश्रवणाश्चमूपतयः॥५८॥
रोमशकर्णा दीर्घायुषश्च धनभागिनो विपुलकर्णाः।
क्रूराः शिरावनद्धैर्व्यालम्बैर्मांसलैः सुखिनः॥५९॥

निर्मांसैर्मांसरहितैः कर्णैः पापमृत्यव पापेन कर्मणा म्रियन्ते। चर्पटैर्विकीर्णैः सुबहुभोगा अतिभोगिनो भवन्ति। ह्रस्वकर्णा अल्पश्रोत्रा कृपणा अदानशीला भवन्ति। शङ्कुश्रवणास्तीक्ष्णाग्रकर्णाश्चमूपतय सेनापतयो भवन्ति।

रोमशकर्णा लोमशश्रवणा दीर्घायुषश्चिरजीविनो भवन्ति। विपुलकर्णा विस्तीर्णश्रोत्रा धनभागिनो वित्तवन्त । शिरावनद्धैः शिराबहुलैः कर्णैः क्रूरा विषमा भवन्ति। व्यालम्बैर्दीर्घैर्मांसलैश्च सुखिनो भवन्ति। तथा च —

ह्रस्वकर्णा महाभोगा महाकर्णाश्च ये नरा।
आवर्तकर्णा धनिनः स्निग्धकर्णास्तथैव च॥
दीर्घायुषः शङ्कुकर्णाः स्फुटकर्णा महाधना।
सुखान्विता दीर्घकर्णा लम्बकर्णास्तपस्विन।
निर्मांसैः पापमरणाश्चर्पटैर्भोगिनो नरा।
दीर्घायुषो लोमकर्णा धनिनो विपुलैः स्मृता।
शिरावनद्धैर्विषमा मांसलैः सुखभागिनः॥इति॥५८-५९।

अथ गण्डनासालक्षणमाह —

भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः।
सुखभाक् शुकसमनासश्चिरजीवी शुष्कनासश्च॥६०॥
छिन्नानुरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम्।
आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याच्चिपिटनासः॥६१॥
धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणविनताः प्रभक्षणाः क्रूराः।
ऋज्वी स्वल्पच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम्॥६२॥

भोगीति। अनिम्नावुच्चौ गण्डौ मुखगण्डौ यस्य स भोगी भोगवान् भवति। यस्य सम्पूर्णौ मांसलौ गण्डौ स मन्त्री सचिवो भवति। तथा च —

पुमान् सम्पूर्णगण्डो य. स मन्त्री समुदाहृत.।
निम्नगण्डो भवेद्यस्तु स नरो भोगवान् स्मृत.॥

सुखभागिति। शुक पक्षी। शुकसमा तदाकारा नासा यस्य। अग्र कुञ्चित-लोहित—इति यावत्। स सुखभाग् भवति। शुष्का निर्मांसा नासा यस्य स चिरजीवी दीर्घायुर्भवति॥६०॥

छिन्नेव या नासा दृश्यते, सा छिन्नानुरूपा, तयागम्यगामिनोऽगम्यगमनशीला भवन्ति। दीर्घया नासया सौभाग्यं भवति। आकुञ्चितया नासयाऽस्पष्टया नासया चौरस्तस्करो भवति। चिपिटनासश्चर्पटघ्राण स्त्रीमृत्यु स्याद् भवेत्, स्त्री तस्य मारयति।

अग्रवक्रा प्रान्तकुटिला नासा येषां ते धनिनो वित्तान्विता। दक्षिणभागे विनता वक्रा नासा येषा ते प्रभक्षणा असञ्चयशीला क्रूरा विषमाश्च भवन्ति। ऋज्वी स्पष्टा स्वल्पच्छिद्रा अल्परन्ध्रा सुपुटा शोभनपुटा सभाग्याना भाग्यसयुक्ताना नासा भवति। तथा च—

शुकनास. सौख्यभागी शुष्कनासश्चिरायुष.।
छिन्नानुरूपा येषा स्यान्नासा तेऽगम्यगामिन.॥
दीर्घनासा भोगयुक्ता अग्रवक्रा धनान्विता।
क्रूरा दक्षिणवक्राश्च स्पष्टनासा नृपोत्तमा॥
स्त्रीमृत्यवश्चर्पटाभिः कुटिलाभिश्च तस्करा.॥इति॥६१-६२॥

अथ क्षुतलक्षणमाह—

धनिनां क्षुतं सकृद् द्वित्रिपिण्डितं ह्लादि सानुनादं च।
दीर्घायुषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव॥६३॥

धन्निनामीश्वराणा क्षुत नासाशब्दित सकृदेकवार द्वित्रिपिण्डित द्विगुणित त्रिगुणितम्। एव केचित्। अन्ये पुनर्व्याचक्षते। धनिनामीश्वराणा क्षुत सकृदेकवार-मेव भवति। दीर्घायुषमुद्दिश्य द्वित्रिपिण्डितमेकीकृत ह्लादि सानुनाद प्रमुक्त सहत चेति। ये दीर्घायुष चिरञ्जीविनस्तेषा द्विपिण्डित द्विगुणितम्, त्रिपिण्डित त्रिगुणित भवति। तथा ह्लादि युगपद् बहूना जल्पतामुपहत्य योऽधिकं श्रूयते स ह्लादि। तथा सानुनादं दूरादपि शनै. शनैरुच्चार्यमाणः श्रुतिपथ याति सोऽनुनाद.। तथा प्रमुक्तमतिदीर्घम्। सहत चैवमनेन प्रकारेण विज्ञेयं ज्ञातव्यम्। तत्रोदीरित.—

आदिमध्यावसानेषु तुल्यो यः स च संहतः।

क्रोधहर्षव्याधिभयादिष्वविकृत श्रोत्रपथ याति यः स स्निग्ध.। यत. सर्वजनमनोऽभिप्रेत सरक्त । एतदेव व्याख्यान शोभनम्। यस्मात् पराशरः—

सकृत् क्षुतं भोगवतां द्विर्धनाय चिरायषे।
चतु स्याद्भोगनाशाय परमस्मात् तदीशजाः॥इति॥६३॥

अथ लोचनलक्षणमाह—

पद्मदलाभैर्धनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियो भाजः।
मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्जारविलोचनैः पापाः॥६४॥
हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्मैश्च लोचनैश्चौराः।
क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशविलोचनाश्चमूपतयः॥६५॥
ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः।
अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णामुत्पाटनं भवति॥६६॥
मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यावाक्षाणां भवति सौभाग्यम्।
दीना दृग् निःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगवताम्॥६७॥

पद्मदलाभै कमलसदृशलोचनैर्धनिनो वित्तान्विता भवन्ति। रक्तान्तविलोचना रक्ता लोहितवर्णा अन्ता पर्यन्ता विलोचनयोर्येषा ते रक्तान्तविलोचनास्ते च श्रियो भाजो लक्ष्मीवन्त.। मधुपिङ्गलैर्मधुवत् कपिलवर्णैर्नयनैर्महार्था महाधना । मार्जारो विडालस्तत्सदृशविलोचनास्तदाकाराक्षा पापा भवन्ति।

हरिणाक्षा मृगलोचनास्तथा मण्डललोचनाः परिवर्तुलनेत्रा जिह्मैरचरैश्च लोचनैश्चौरास्तस्करा भवन्ति। केकरनेत्रा नीलाक्षा क्रूरा. कराला विषमा भवन्ति। गजसदृशविलोचना हस्तितुल्यनेत्राश्चमूपतय सेनापतयो भवन्ति।

गम्भीरैर्नेत्रैरैश्वर्यं भवति। नीलोत्पलकान्तिभिर्नेत्रैस्तत्सदृशतारकैर्विद्वास. पण्डिता भवन्ति। अतिकृष्णतारकाणामक्ष्णां नेत्राणामुत्पाटनं भवति। अत्यसिततारके अक्षिणी उत्पाट्येते।

स्थूला दृष्टिर्येषा ते स्थूलदृशस्तेषा मन्त्रित्व भवति। मन्त्री भवतीत्यर्थ । श्यावाक्षाणा श्यावे मुद्गाभे अक्षिणी तारके येषा तेषा सौभाग्यं भवति। दीना दैन्यं गता दृग् दृष्टिर्येषा ते नि स्वा निर्धना भवन्ति। स्निग्धा निर्मला विपुला विस्तीर्णा च दृष्टिरर्थवता धनिना भोगवता च भवति। तथा च—

समे गोक्षीरवर्णाभे रक्तान्ते कृष्णतारके।
प्रसन्ने च विशाले च स्निग्धे चैवायते शुभे॥

अतसी पुष्पसंकाशे भवेतां यस्य लोचने।
भूपति स तु विज्ञेयः समुद्रवचन यथा।
व्याघ्रचक्षुर्धनैयुक्तः कर्कटाक्ष. कलिप्रियः।
विडालहंसनेत्राश्च भवन्ति पुरुषाधमा ॥
मयूरनकुलाक्षाश्च नरास्ते मध्यमाः स्मृताः।
न श्रीस्त्यजति सर्वत्र पुरुष मधुपिङ्गलम्।
आज्यपिङ्गलनेत्राश्च राजानो भोगसयुता
रोचनाहरितालाश्च गजपिङ्गा धनेश्वरा ॥
बलवन्तो गुणोपेता पृथिव्या चक्रवर्तिन।
तप्तहाटकवर्णाभे भवेता यस्य लोचने॥
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचन यथा।
द्विमात्रस्पन्दिनो ये तु धनिनस्ते प्रकीर्तिता.॥
त्रिमात्रस्पन्दिनो ज्ञेया पुरुषा सुखजीविन.।
चतुर्मात्रनिमेषश्च धनवान् परिकीर्तितः॥
दीर्घायुषो धर्मरता. पञ्चमात्रनिमेषिण.॥इति॥६४-६७॥

अथ भ्रूलक्षणमाह —

अभ्युन्नताभिरल्पायुषो विशालोन्नताभिरतिसुखिनः।
विषमभ्रुवो दरिद्रा बालेन्दुनतभ्रुवः सधनाः॥६८॥
दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीनाः।
मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु॥६९॥

अभ्युन्नताभिरभिमुख्येनोच्चाभिर्भूभिरल्पायुषः स्वल्पजीविनो भवन्ति। विशालाभिर्विस्तीर्णाभिरुन्नताभिरुच्चाभिरतिसुखिनो भवन्ति। ये सर्वे विषमभ्रुवोऽतुल्यभ्रुवस्ते दरिद्रा निर्धना भवन्ति। बालेन्दुसदृश्यो बालचन्द्रतुल्या नता भ्रुवो येषां ते सधना.।

दीर्घाश्च ता असंसक्ता दीर्घासंसक्तास्ताभिर्दीर्घासंसक्ताभिर्भ्रूभिर्धनिनो भवन्ति, खण्डाभिरर्थपरिहीना दरिद्रा भवन्ति। ये मनुष्या मध्यविनतभ्रुवो मध्याद् विनता अस्पष्टा भ्रुवो येषा ते अगम्यासु स्त्रीषु सक्ता निरता भवन्ति। तथा च —

अभ्युन्नताभि. स्वल्पायुर्विशालाभि. सुखान्विता।
मध्योन्नतभ्रुवो ये च पापसक्ताश्च ते नरा.॥

बालेन्दुभ्रूसमाश्चाढ्या दरिद्रा विषमभ्रुवः ॥
असलग्नभ्रुवो ये तु धनिनस्ते नराः स्मृताः ॥
खण्डाभिर्निर्धना ज्ञेया विषमाभिर्नराधमा ॥इति॥६८-६९॥

अथ शङ्खललाटलक्षणमाह —

उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धनिनो निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन ॥७०॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्ततैरधर्मरताः ।
उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवत् संस्थिताभिश्च ॥७१॥
निम्नललाटा वधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च ।
अभ्युन्नतैश्चमूपाः कृपणाः स्युः संवृतललाटाः ॥७२॥

उन्नतैरुच्चैर्विपुलैर्विस्तीर्णैः शङ्खैर्धनिन ईश्वरा भवन्ति। निम्नैरनुच्चैः शङ्खैः सुतैः पुत्रैरर्थैर्धनैः सन्त्यक्ता रहिता भवन्ति। तथा च —

उन्नतैर्विपुलैः शङ्खैर्धनिनः सुखजीविनः ।
सुतार्थरहिता निम्नैर्मानुषा दुःखभागिनः ॥

विषममसमं ललाटं मुखपृष्ठं येषां ते निर्धना दरिद्रा भवन्ति। अर्धेन्दुसदृशेनार्धचन्द्रतुल्येन ललाटेन धनवन्त ईश्वरा भवन्ति।

शुक्तिविशालैः शुक्तिविस्तीर्णैर्ललाटैराचार्यता आचार्यत्वं भवति। परोपदेशक आचार्यः। शिरासन्ततैः शिराबहुलैर्ललाटैरधर्मरता भवन्ति। उन्नताभिः शिराभिर्ललाटगताभिराढ्या ईश्वरा भवन्ति। स्वस्तिकवत् स्वस्तिकाकारेण संस्थिताभिः शिराभिराढ्या भवन्ति।

निम्नं ललाटं येषां ते निम्नललाटा वधे कुट्टने बन्धे च भागिनो योग्याः क्रूरे विषमे च कर्मणि कार्ये निरताः सक्ता भवन्ति। अभ्युन्नतैरभिमुख्येनोन्नतैर्ललाटैश्चमूपाः सेनापतयो भवन्ति। संवृतं परिवर्तुलमल्पं च ललाटं येषां ते कृपणा अदानशीलाः स्युर्भवेयुः। तथा च —

ललाटेनार्धचन्द्रेण भवन्ति पृथिवीश्वराः ।
विपुलेन ललाटेन महाधनयुताः स्मृताः ॥
विषमेनाधमा ज्ञेया पापा मर्त्याः शिराततैः ।
निम्नेन तु ललाटेन क्रूरकर्मरता नराः ॥
अभ्युन्नतैश्चमूपाः स्युः संवृतैः कृपणाः स्मृताः ॥इति॥७०-७२॥

अथ रुदितलक्षणमाह —

रुदितमदीनमनश्रु स्निग्धं च शुभावह मनुष्याणाम्।
रूक्षं दीनं प्रचुराश्रु चैव न शुभप्रदं पुंसाम्॥७३॥

यद्रुदितमदीनं दैन्यरहितम्। अनश्रु वाष्परहितम्। स्निग्धमरूक्षमेवंविध मनुष्याणा पुरुषाणां शुभावह प्रशस्तम्। रूक्ष परुषम्। दीन दैन्ययुक्तम्। प्रचुराश्रु बहुवाष्पम्। पुंसां नराणा न शुभदम्। तथा च —

अदीनाश्रवहतं स्निग्ध रुदितं च शुभावहम्।
रूक्षं दीन वाष्पयुतं पुरुषाणामनिष्टदम्॥इति॥७३॥

अथ हसितलक्षणमाह —

हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनं तु पापस्य।
दुष्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते॥७४॥

यच्च हसितमकम्प कम्परहित तच्छुभद प्रशस्तम्। शरीरस्य कम्पश्चलनमवयवाना येन नोत्पद्यते। सनिमीलितलोचनमतिसंकुचितनयन हसित पापस्य पापकर्मण.। असकृत् पुन पुनर्दुष्टस्य सदोषस्य हसितम्। प्रान्ते हसनान्तेऽसकृद्धसित सोन्मादस्योन्मादयुक्तस्य भवति। तथा च —

हसित कम्परहितं नृपाणामन्यथाऽशुभम्।
असकृद्दोषयुक्तस्य मीलिताक्षस्य चाशुभम्॥इति॥७४॥

अथ ललाटरेखालक्षणमाह —

तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः।
चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सपञ्चाब्दा॥७५॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण।
केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः॥७६॥
पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रावस्थिताभिरपि षष्टिः।
बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः॥७७॥
भ्रूलग्नाभिस्त्रिंशद्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः।
क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे कल्प्यम्॥७८॥

तिस्रो रेखा इति। ललाटे मुखपृष्ठे आयता दीर्घा स्थिता रेखास्तिस्रः। शतजीविनां शतायुषां भवन्ति। चतसृभिर्ललाटायतरेखाभिरवनीशत्व राज्य भवति। नवति. सपञ्चाब्दा पञ्चभिर्वर्षैर्युक्ता नवतिरायुर्जीवितं भवति।

विच्छिन्नाभिश्छेदयुक्ताभिर्ललाटरेखाभिरगम्यगामिनोऽगम्यागमनशीला भवन्ति, नवतिश्च वर्षाणा तेषामायुर्भवति। अरेखेण रेखावर्जितेन ललाटेन नवतिरपि वर्षाणामायु । अपिशब्दोऽत्र चार्थे। अगम्यागामिनश्च भवन्ति। केशान्तो यत प्रभृतिकेशानामुत्पत्ति । केशान्तोपगताभिस्तत्र प्राप्ताभिर्लेखाभिरशीतिर्वर्षाणामायुर्भवति।

पञ्चभिर्लेखाभिललाटस्थिताभि सप्ततिर्वर्षाणामायु. । एकस्मिन्नग्रे अवस्थिता एकाग्रावस्थितास्ताभि सर्वाभिरेकाग्रावस्थिताभिर्मिलिताभिरविच्छिन्नप्राप्ताभि षष्टिर्वर्षाणामायु । बहुरेखेण षड्भी रेखाभिरुपलक्षितेन शतार्ध पञ्चाशद्वषाणामायु: । रेखाभिर्वक्राभिरस्पष्टाभिश्चत्वारिशद्वर्षाण्यायुः ।

रेखाभिर्भ्रूलग्नाभि त्रिशद्वर्षाणि। वामभागवक्राभि कुटिलाभिर्विशतिक, विशतिर्वर्षाणा जीवितपरिमाण यस्य स विशतिक । क्षुद्राभि सूक्ष्माभिरल्पायुर्विशतेरूनमायु । उक्तान्न्यूनाभी रेखाभिर्द्वाभ्यामेकया वा चशब्दात् स्वल्पायुरेव। अन्तरे मध्ये कल्प्य कल्पनीय स्वबुद्धयोह्यम्। यथा तिस्रो रेखा शतजीविनामिति, चतसृभिर्नवतिश्चायुष. सपञ्चाब्दा इत्युक्तम्। अत्रान्तरे सार्धास्तिस्रो रेखा यस्य तस्य सार्धसप्तनवतिर्वर्षाण्यायुरित्याद्यन्तरे कल्पनीयम्। तथा च—

रेखा. पञ्च ललाटे तु यस्यासौ धनवान् स्मृत.।
शत जीवति वर्षाणामैश्वर्यमधिगच्छति॥
चतू रेखो ह्यशीतिस्तु त्रिभि सप्ततिरेव च।
षष्टिर्द्वाभ्या तु रेखाभ्या चत्वारिशत् तथैकया॥
अरेखेण ललाटेन भवन्ति निधिपालका.।
रेखाच्छेदैस्तु विज्ञेया पापकर्मरता नरा॥
अल्पायुषस्तथाल्पासु व्याधियुक्ताश्च ते सदा।
त्रिशूल पट्टिस वापि ललाटे यस्य दृश्यते॥
ऐश्वर्य तस्य विज्ञेय सेनाना नायकश्च स॥इति॥७५-७८॥

अथ शिरोलक्षणमाह—

परिमण्डलैर्गवाढ्याश्छत्राकारैः शिरोभिरवनीशाः।
चिपिटैः पितृमातृघ्नाः करोटिशिरसां चिरान्मृत्युः॥७९॥
घटमूर्धाध्वानरुचिर्द्विमस्तकः पापकृद्धनैस्त्यक्तः।
निम्नं तु शिरो महतां बहुनिम्नमनर्थदं भवति॥८०॥

परिमण्डलै परिवर्तुलै शिरोभिर्मस्तकैर्गवाढ्या गोबहुला भवन्ति। छत्राकारैश्छत्राकृतिभिरूर्ध्वभागविस्तृतैरवनीशा राजान । चिपिटैश्चर्पटै पितृमातृघ्ना । पितृमातृहन्तार । करोटिशिरस्त्राणं करोटिसदृशशिरसा चिराब्दहुकालेन मृत्युर्भवति।

घटमूर्धा कुम्भसदृशशिरा अध्वानरुचिरध्वशीलो भवति। द्विमस्तको द्विशीर्ष पापकृत् पापकर्ता धनैस्त्यक्तो निर्धनो भवति। महता प्रधानानामेव निम्न तु शिरो भवति । बहुनिम्नमतिनिम्न शिरोऽनर्थद दु खद भवति। तथा च—

उत्क्रान्तिदो निम्नशिरा अल्पोपहत एव च।
छत्राकारशिरा राजा गवाढ्यः परिमण्डलै ॥
विषम तद्दरिद्राणा शिरो दीर्घ चिरायुषाम्।
नागकुम्भशिरा राजा समं सर्वत्र भोगिन ॥इति॥७९-८०॥

अधुना मूर्धजलक्षणान्याह—

एकैकभवैः स्निग्धैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नाग्रैः।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग् नरेन्द्रो वा ॥८१॥
बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥८२॥

केशैरेकैकभवै. । एकैकस्मिन् रोमकूपे भवन्त्येकैकभवा., तैस्तथाभूतै । स्निग्धैररूक्षै । कृष्णैरसितै । आकुञ्चितै कुटिलै । अभिन्नाग्रैरस्फुटितप्रान्तै । मृदुभि. कोमलै । न चातिबहुभिरघनै । एवविधै केशै. सुखभाक् सुखितो भवति, नरेन्द्रो वा राजा भवति।

बहुमूला एकैकस्मिन् रोमकोपे बहूनां सम्भवात्। विषमा असमाः। केचिद् ह्रस्वा. केचिद् दीर्घा.। कपिलाः कपिलवर्णा । स्थूला असूक्ष्मा । स्फुटिताग्रा भिन्नभिन्नप्रान्ता. । परुषा रूक्षा.। ह्रस्वा अदीर्घा.। अतिकुटिला अतिकुञ्चिताः। अतिघना. सन्तता मूर्धजा. केशा वित्तविहीनाना निर्धनाना भवन्ति। तथा च—

एकैकसम्भवाः स्निग्धाः कृष्णा नातिघनाः कचाः।
पूजिता विपरीताश्च निर्धनाना प्रकीर्तिताः॥

आचार्येणोक्तम् —"सामुद्रविद्वदति यातमनागत वेत्यतोऽत्रास्माभि सामुद्राणि पुरुषलक्षणान्युदाहृतानि यावदाचार्यस्य तेभ्योऽप्यधिकमस्तीति ज्ञेयम्" इति॥८१-८२॥

अधुनैतदेव सर्वं सक्षेपेणाह—

यद्यद्गात्रं रूक्षं मांसविहीनं शिरावनद्धं च।
तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥८३॥

यद्गात्रमवयव रूक्षमस्निग्ध मासविहीन निर्मास शिरावनद्ध शिरासन्ततं तत्तद्गात्रमनिष्टमशुभ प्रोक्त कथितम्। अतोऽस्माद्विपरीत सर्व नि.शेष शुभं स्निग्धं समासमशिरालमित्यर्थ ॥८३॥

अधुना महापुरुषलक्षणमाह—

त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च ॥८४॥

यस्त्रिष्वङ्गेषु विपुलो विस्तीर्ण.। गम्भीरस्त्रिष्वेव। षडुन्नत षड् उन्नतानि यस्य। चतुर्ह्रस्वश्चत्वारि ह्रस्वानि यस्य। सप्तसु रक्तो लोहित.। पञ्चसु दीर्घश्चायामी। पञ्चस्वेव सूक्ष्मश्च स राजा नृपो भवति ॥८४॥

अथैतेषामेव प्रविभागमाह—

नाभी स्वरः सत्त्वमिति प्रशस्तं
गम्भीरमेतत् त्रितयं नराणाम्।
उरो ललाटं वदनं च पुंसां
विस्तीर्णमेतत् त्रितयं प्रशस्तम् ॥८५॥
वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं
कृकाटिका चेति षडुन्नतानि।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं
ग्रीवा च जङ्घे च हितप्रदानि ॥८६॥
नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि।
सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा कररुहा न च दुःखितानाम् ॥८७॥
हनुलोचनबाहुनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम्।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं न भवत्येव नृणामभूभृताम् ॥८८॥

नाभी शरीरमध्यस्थानम्। स्वर शब्द.। सत्त्व गुणभाव:। तस्य लक्षणम्—

अविकारकर सत्त्व व्यसनाभ्युदयागमे।

एतत् त्रितयं नराणा पुरुषाणां गम्भीर प्रशस्तम्। उरो वक्ष। ललाट मुखपृष्ठम्। वदनं वक्त्रम्। सकलमेतत् त्रितय पुसा पुरुषाणा विस्तीर्ण प्रशस्तम्।

वक्ष उर.। अथशब्दश्चार्थे। कक्षाशब्देन शरीरमध्यभाग उच्यते। नखा कररुहा। नासिका घ्राणम्। आस्य वक्त्रम्। कृकाटिका ग्रीवापश्चिमभाग। एतानि च षडुन्नतानि उच्चानि हितप्रदानि प्रशस्तानि। लिङ्गं मेढ्रम्। पृष्ठ शरीरपश्चिम-भाग। ग्रीवा शिरोधरा। जङ्घे। चशब्द सर्वत्र समुच्चये। एतानि चत्वारि ह्रस्वानि अदीर्घाणि हितप्रदानि प्रशस्तानि।

नेत्रान्त चक्षु.पर्यन्तम्। पादौ चरणौ। करौ हस्तौ। ताल्वास्यपृष्ठम्। अधर ओष्ठ। जिह्वा रसना। नखा कररुहा·। एतानि सप्त रक्तानि लोहितानि सुखावहानि सुखप्रदानि। दशना दन्ता.। अङ्गुलिपर्वाणि करशाखाश्रिता रेखा। केशा मूर्धजा। त्वचा चर्मणा सार्क सह कररुहा नखा। एतानि पञ्च सूक्ष्माणि न दु खिताना भवन्ति, अपि तु सुखितानां भवन्तीत्यर्थ।

हनुनी प्रसिद्धे। लोचने नेत्रे। बाहू भुजौ। नासिका घ्राणम्। स्तनयोरन्तरं मध्यम्। अत्रास्मिन् वर्गे पञ्चमसङ्ख्यम्। इत्येतत् पञ्चक दीर्घमह्रस्व नृणा पुसामभूभृतामराजानां न भवन्ति। येषा च भवन्ति ते राजानो भवन्तीत्यर्थ.। तथा च गर्ग.—

चतुर्दशसमो द्वन्द्वश्चतु.कृष्णश्चतु सम।
दशपद्मो दशबृहत् त्रिशुक्ल शस्यते नर.॥
पादौ गुल्फौ स्फिजौ पार्श्वे वृषणौ चक्षुषी स्तनौ।
स्कन्धौष्ठौ बक्षणे जघे हस्तौ बाह्वसकौ तथा॥
चतुर्दशसमद्वन्द्व. समुद्रो नृषु शसति।
अक्षितारे भ्रुवौ श्मश्रुकेशाश्चैवासिता शुभा.॥
अङ्गुल्यो हृदयं नेत्रे दशनाश्च समा नृणाम्।
चत्वार. सम्प्रशस्यन्ते सदैश्वर्यसुखावहा.॥
जिह्वौष्ठतालु चास्य च मुख नेत्रे स्तनौ नखा.।
हस्तौ पादौ च शस्यन्ते पद्माभा दश देहिनाम्॥
पाणिपादमुरो ग्रीवा वृषणौ हृदय शिर:।
ललाटमुदर पृष्ठं बृहन्त: पूजिता दश॥

नेत्रे ताराविरहिते दशनाश्चलिताः शुभाः।
एतच्च लक्षणं कृत्स्नं नराणां समुदाहृतम्॥
पञ्चदीर्घश्चतुर्ह्रस्वः पञ्चसूक्ष्मः षडुन्नतः।
पञ्चरक्तस्त्रिविस्तीर्णस्त्रिगम्भीरः प्रशस्यते॥
बाहू नेत्रान्तरे चापि हनुनी वृषणौ तथा।
स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घः प्रशस्यते॥
ग्रीवा प्रजननं श्रोणिर्ह्रस्वे जघे च पूजिते।
तथेतरेषु सर्वेषु सर्वमेव प्रशस्यते॥
सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्ता रोमाणि च च्छविः।
तथा नखाश्च सर्वे च पञ्चसूक्ष्मः प्रशस्यते॥
कक्षाक्षिवक्षासि तथा मुखं पृष्ठं कृकाटिका।
सर्वभूतेषु निर्दिष्टः षडुत्सेधः प्रशस्यते॥
पाणी पादौ तथा चास्यमुभे नेत्रे स्तनौ नखाः।
पञ्च रक्तानि यस्याहुर्मनुजेन्द्रं तमादिशेत्॥
उरो मुखं ललाटं च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते।
सत्त्वं स्वरश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरः प्रशस्यते॥

इति क्षेत्रम्॥८५-८८॥

अथ छायालक्षणमाह—

छायाशुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव॥८९॥

छाया शरीरकान्तिः शुभानि अशुभानि च फलानि निवेदयन्ती कथयन्ती। लक्षणज्ञैश्छायाचिह्नज्ञैश्छाया लक्ष्या लक्षणीया, विचार्येत्यर्थः। केषु? मनुष्यपशुपक्षिषु। मनुष्याः पुरुषाः। पशवश्चतुष्पदाः। पक्षिणो विहङ्गमाः। सा च शरीरान्तर्वर्तिनी बहिरपि शरीरबाह्येऽपि तेजोगुणान् तेजःसंबन्धिगुणान् प्रकर्षेणातिशयेन विकाशयन्ती प्रकाशयन्ती, कथम्? दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव, स्फटिकश्चासौ रत्नं च तत् स्फटिकरत्नं स्फटिकरत्नस्य घटः स्फटिकरत्नघटः, स्फटिकरत्नघटाभ्यन्तरस्थिता दीपप्रभा दीपकान्तिर्यथा बहिरपि तेजोगुणान् प्रविकाशयति, तथान्तरस्था छाया विकाशयतीत्यर्थः।

तत्र तावत् पञ्चाना महाभूतानां संबन्धिन्य. पञ्च च्छाया भवन्ति। प्रथमत एव जातक उक्तम् —

छाया [1]महाभूतकृता च सर्वे निर्व्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य।
क्ष्वम्ब्वग्निवाय्वम्बरजान् गुणाश्च नासास्यदृक्त्वक्श्रवणानुमेयान् ॥इति॥८९

तत्रादावेव पार्थिवच्छायालक्षणमाह—

स्निग्धद्विजत्वग्नखरोमकेशा-
श्छाया सुगन्धा च महीसमुत्था।
तुष्टयर्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य चाहन्यहनि [2]प्रवृत्तिम् ॥९०॥

महीसमुत्था भूमिजा छाया यस्य जन्तोर्भवति यदा, तदा तस्य द्विजा दन्ता:, त्वक् चर्म, नखा, कररुहा, रोमाण्यङ्गजानि, केशा मूर्धजा। एते सर्व एव स्निग्धाः सस्नेहा भवन्ति। तथा सा छाया शरीरकान्ति सुगन्धा शोभनगन्धा भवति। तस्य जन्तो शरीरं शुभगन्धं भवतीत्यर्थ। सा च च्छाया तुष्टिश्चित्तपरितोष। अर्थलाभो धनप्राप्ति। अभ्युदय कार्याणामाभिमुख्येनोदय प्रादुर्भाव। एतान् करोति। तथा अहन्यहनि प्रतिदिन धर्मस्य प्रवृत्ति प्रवर्तनं करोति। केचिद्धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृद्धिमिति पठन्ति॥९०॥

अधुनाऽऽप्यच्छायालक्षणमाह—

स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति॥९१॥

आप्या वारुणी छाया स्निग्धा स्नेहसयुक्ता विमलेत्यर्थः। सिता श्वेतवर्णा गौरप्राया। अच्छहरिता अच्छा चासौ हरिता अच्छहरिता निर्मलनीलवर्णा। नयनाभिरामा नयनाभ्यामाभिमुख्येन रमते यस्याम्। तुष्टिजननीत्यर्थ। सा च सौभाग्यं सर्वजनवाल्लभ्य मार्दवमक्रूरता सुखं शरीरसौख्यमभ्युदयं कार्याणामेतत् करोति। तथा सर्वार्थसिद्धिजननी सर्वार्थाना सिद्धि जनयति। जननीव मातेव, यथा

---

१. बृहज्जातकस्य ८ अध्याये २१ श्लोकः।
२. चाहन्यहनि प्रवृद्धिमि इति पाठान्तरम।

माता सर्वप्राणिना हितकरी तथेति। सा च तनुभृता शरीरिणा शुभ फलमादधाति करोति ॥९१॥

अधुनाऽऽग्नेयच्छायालक्षणमाह—

चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य दत्ते ॥९२॥

आग्नेयी छाया चण्डा क्रोधशीला। अधृष्या अनभिभवनीया। पद्महेमाग्निवर्णा, पद्मस्य कमलस्य हेम्न सुवर्णस्याग्नेर्हुताशनस्य सदृशवर्णा तुल्यकान्ति । तथा युक्ता तेजोविक्रमै सप्रतापै, तेजसा दीप्त्या विक्रमेण पराक्रमेण प्रतापेन शौर्येण शत्रूणां निग्रहेण च युक्ता समवेता। एतैस्तेजोविक्रमै सप्रतापैर्युक्ता एषा आग्नेयी छाया। इतिशब्द प्रकाराय। एवप्रकारा प्राणिना देहिना जयाय स्याद्भवेत् वाञ्छितस्याभिलषितस्यार्थस्य क्षिप्रमाश्वेव सिद्धि दत्ते ददाति ॥९२॥

अधुना वायवीनाभस्योश्छाययोर्लक्षणमाह—

मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था
जनयति वधबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशान्।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥९३॥

अनिलोत्था वायुसमुत्था वायुसम्भवा छाया मलिनवर्णा अप्रसन्ना। परुषा रूक्षा। कृष्णा असिता। पापगन्धा दुर्गन्धा । सा च जनयति उत्पादयति। वधो मरणम् । बन्धो बन्धनम् । व्याधय. पीडा । अनर्थोऽलाभ । अर्थनाश. सञ्चितवित्तस्य क्षयः । एतान् ।

अथ नाभस्याश्छायाया लक्षणमाह—

स्फटिकेति । गगनोत्था आकाशजा छाया नाभसी। स्फटिकसदृशरूपा स्फटिकमणे सदृश तुल्य रूप कान्तिर्यस्या । अतिनिर्मलेत्यर्थ.। भाग्ययुक्ता भाग्यै. समेता। अत्युदारा अतिशयेनोदारा दानशीला श्रेयसा सर्वेषां शुभकार्याणा निधिरिव। सर्वप्रदेत्यर्थ.। सा च स्वच्छवर्णा निर्मलेति ॥९३॥

अत्रैव परमतेनान्या पञ्चच्छाया आह—

छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः
केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या।
सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥९४॥

कु पृथिवी । जल वारुणम् । अग्निर्हुताशन । अनिलो वायु । अम्बरमाकाशम् । एभ्य उत्पन्नाश्छाया क्रमेण परिपाटचा पञ्च । केचिन्मुनयो गर्गादयो दशच्छाया वदन्ति । उक्ता पञ्च पञ्च चेदानी वक्ष्यन्ते । ताश्चापि यथानुपूर्व्या क्रमपरिपाटचा सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपाना सबन्धिन्यो भवन्ति । सूर्य आदित्य । अब्जनाभो नारायण । पुरुहूत इन्द्र । यम पितृपति । उडुपश्चन्द्रः । एताश्छाया लक्षणै फलैश्च यथाक्रमेण प्रागुक्तानां पञ्चाना तुल्या सदृश्य. । यत सौरी एवाग्नेयी । आब्जनाभी नाभसी । पौरुहूती पार्थिवी । याम्या वायवी । औडुपी चाप्या । इति तत्समास । इति हेतोस्तासा दशाना छायाना समासः सक्षेप कृत. । फलसाम्यात् पञ्चैव छाया कृता. । तथा च गर्ग.—

भूम्यापोऽनलवाय्वभ्रसम्भूता पञ्च कीर्तिता ।
छाया भूविष्णुशक्रार्कचन्द्राणां च तथापरा ॥

इति मृजा ॥९४॥

अथ स्वरलक्षणमाह—

करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहा[1]भ्रनिःस्वना भूपाः ।
गर्दभजर्जररूक्षस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः ॥९५॥

करी हस्ती । वृषो दान्त. । रथौघः स्यन्दनसमूहः । भेरी ढक्का । मृदङ्गो वादित्रो मण्डलेति प्रसिद्ध । सिहो हरि. । अभ्रो मेघ· । अब्देति पाठ· । अब्दो मेघ. । एतेषा सदृशनि.स्वना, तुल्यशब्दा भूपा राजानो भवन्ति । गर्दभः खरः । जर्जरो विकृतस्वर. । रूक्षः परुष । गर्दभादिसदृशस्वरा धनसौख्यसन्त्यक्ता धनै. सुखैश्च वर्जिता इत्यर्थः । तथा च गर्ग.—

गम्भीरो दुन्दुभि. स्निग्धो महांश्चैवानुनादवत् ।
इति स्वरगुणान् पञ्च समुद्रः प्राह तत्त्ववित् ॥

---

१. सिहाब्द इति पाठान्तरम् ।

एभिरायुर्यशो विद्या मानं सौख्यं धनागमः।
वाहनानि सुता नार्यो राज्यभोगागमास्तथा॥
भिन्नो जर्जरितश्चैव मिर्मिणो गद्गदस्तथा।
क्षामस्वरस्तथैवोक्ता समुद्रेणाभिनिन्दिता.॥
स्वरैरेभिः कलिक्रोधलोभमोहतमोरज।
नैर्घृण्यमभिमान च पारुष्य शाठ्यमेव च॥इति स्वर॥९५॥

अथ सारानाह—

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि।
रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम्॥९६॥

सप्त नराणा सारा भवन्ति। मेदोऽस्थ्यन्तरगत स्नेहभाग। मज्जा कपालान्तरस्था। त्वक् चर्म। अस्थि प्रसिद्धम्। शुक्र रेत.। रुधिर रक्तम्। मास पलम्। चशब्द समुच्चये। इत्येवप्रकारा सप्त सारा प्राणभृता देहिना भवन्ति। तत्समासफल तेषा सक्षेपफल कथ्यत इति॥९६॥

तत्र तावद्रक्तसारस्य लक्षणमाह—

तालवोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः।
रक्ते तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः॥९७॥

तालवास्यपृष्ठभाग.। ओष्ठौ दन्तच्छदौ। दन्तपाली दन्तमासपङ्क्ति। जिह्वा रसना। नेत्रान्त चक्षुष्पर्यन्तम्। पायुर्गुह्यस्थानम्। करौ हस्तौ। चरणौ पादौ। अस्मिन्नष्टके रक्ते लोहिते सति रक्तसारा नरा भवन्ति। ते च बहुभिः सुखैर्वनिताभि. स्त्रीभिर्बहुभिरर्थैर्धनैर्बहुभि पुत्रै सुतैश्च युता सयुक्ता भवन्ति॥९७॥

अथ त्वग्मज्जामेद सारानाह—

स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणास्तनुभिः।
मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुताः॥९८॥

त्वक् चर्म। तच्च स्निग्धमरूक्ष येषां ते स्निग्धत्वक्कास्ते च धनिनो वित्तान्विता भवन्ति। मृदुभि सुभगाः सौभाग्योपेता भवन्ति। तनुभिस्त्वग्भिर्विचक्षणा. पण्डिताः। ये मज्जासारा नरा मेद साराश्च ते सुशरीरा शोभनशरीरा भवन्तीति तल्लक्षणम्। ते च पुत्रवित्तयुताः सुतधनान्विता भवन्तीति॥९८॥

अथास्थिशुक्रसारमाह—

स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च।
बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च॥९९॥

स्थूलान्यस्थीनि यस्य सोऽस्थिसार. स च बलवान् प्राणी भवति। विद्यान्तगो विद्यास्वन्तग शक्त , सुरूप शोभनरूपश्च भवति। बहुगुरुशुक्रा, बहु प्रभूत गुरु वन शुक्रं येषा ते शुक्रसारास्ते च सुभगा, सौभाग्योपेता विद्वास पाठका पण्डिता रूपवन्त सुरूपाश्च भवन्ति॥९९॥

अथ मांससारलक्षण सहतिलक्षण चाह—

उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारो यः।
सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया॥१००॥

उपचितदेह स्थूलशरीर। स मांससार स च विद्वान् पण्डित। धनी वित्तवान् सुरूप. शोभनरूपो भवति—इति सार.।

अथ सहतिलक्षणम्—सङ्घात इति। सुश्लिष्टसन्धिता सर्वाङ्गसन्धीना सुश्लिष्टत्वं सङ्घात। सा च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुज सुखिनो ज्ञेया। सुश्लिष्ट-सन्धिता येषां ते सुखभुज इत्यर्थ॥१००॥

अथ स्नेहलक्षणमाह—

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग्जिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः।
सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तैर्निर्धना रूक्षैः॥१०१॥

पञ्चसु स्नेहो लक्ष्यो विचार्य। केषु? वाचि वचने। जिह्वाया रसनायाम्। दन्तेषु रदेषु। नेत्रयोश्चक्षुषो। नखेषु कररुहेषु। एतेषु सस्थ। तैश्च वागादिभि सर्वै स्निग्धै सस्नेहैः सुतधनसौभाग्ययुता नरा भवन्ति। सुत. पुत्र.। धन वित्तम्। सौभाग्य सर्वजनाना लक्ष्यम्। एतैर्गुणै संयुक्ता.। तैरैव सर्वै रूक्षैरस्निग्धैर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति॥१०१॥

अथ वर्णलक्षणमाह—

द्युतिमान् वर्णस्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम्।
रूक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः॥१०२॥

वर्णो गौरलोहितश्यामादिक। वर्ण स्निग्धो यस्यासौ वर्णस्निग्धः स द्युतिमान् दीप्तिमान् भवति। स च क्षितिपाना राज्ञां भवति। मध्यमो वर्णो नातिरूक्षो नाति-

स्निग्धः सम्भृतार्थवता पुत्रधनान्वितानां भवति। रूक्षो वर्णो धनहीनानां दरिद्राणां भवति। शुद्धो वर्णः स्निग्ध एव शुभदः प्रशस्तः। न सङ्कीर्णो व्यामिश्रवर्णः। क्वचित् स्निग्धः क्वचिद्रूक्षो न शुभदः। इति वर्णः॥१०२॥

अथानूकलक्षणमाह—

साध्यमनूकं वक्त्राद् गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च॥१०३॥
वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः श्रुतार्थसुखभाजः।
गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः॥१०४॥

अनूकं प्राग्जन्म। तच्च वक्त्राद् मुखात् साध्यं कल्पनीयम्। गौः प्रसिद्धा। वृषो दान्तः। शार्दूलः सिंहसदृशः प्राणिविशेषः। सिंहो हरिः। गरुडो वैनतेयः। एतेषां ये सदृशमुखास्तुल्यवक्त्राः। तेषां प्राग्जन्म शुभम्। ते चाप्रतिहतप्रतापा भवन्ति। अप्रतिहतोऽनभिभवनीयः प्रतापो येषाम्। जितरिपवो निर्जितशत्रवः, मानवेन्द्राश्च राजानो भवन्ति॥१०३॥

वानरः कपिः। महिषः प्रसिद्धः। वराहः सूकरः। अजश्छागः। एतेषां तुल्यवदनाः सदृशमुखा नराः श्रुतार्थसुखभाजः। श्रुतं शास्त्रम्। अर्थो धनम्। सुखं प्रसिद्धम्। एषां भागिनो भवन्ति। एतेषां मध्यमं प्राग्जन्म। गर्दभः खरः। करभ उष्ट्रः। गर्दभकरभप्रतिमैस्तत्सदृशैर्मुखैर्वदनैः शरीरैश्च देहैर्निःस्वसुखा भवन्ति। निःस्वा निर्धनाः। निःसुखाः सुखरहिताश्च। तेषामशुभं प्राग्जन्म। इत्यनूकम्॥१०४॥

अथोन्मानलक्षणमाह—

अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम्।
उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन॥१०५॥

पुंसां पुरुषाणां स्वमानेनात्मीयप्रमाणेनाङ्गुलसङ्ख्याङ्गुलप्रमाणम्। अष्टशतमष्टाधिकं शतं स्वाङ्गुलैरुत्तमानां नराणां परिमाणं भवति। षण्णवतिरङ्गुलानि मध्यमानाम्। चतुरशीतिरङ्गुलानि हीनानां परिमाणं भवति। उत्थितस्य पुरुषस्य भूपादसंयोगाच्छिरोमध्यं यावत् सूत्रं दत्त्वा तन्मापयेत् स्वाङ्गुलैरिति स्थितिः॥ इत्युन्मानम्॥१०५॥

अथ मानलक्षणमाह—

भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्भवत्यूनः।
भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः॥१०६॥

भार पलसहस्रद्वयम्। य. पुरुषस्तुलाया तुलितो भारार्धतनुर्भवति दशपल-शतानीत्यर्थ । स सुखभाक् सुखितो भवति। अतोऽस्माद्भारार्धाद् य ऊनतनु स दु खभाग् दु खितो भवति। भारप्रमाणतनुरतीवाढ्यानामतिधनिना भवति। अध्यर्धभारतनुस्त्रिसहस्रपलानि यः स सर्वधरणीश, सार्वभौमो राजा भवतीत्यर्थ ॥१०६॥

कस्मिन् काले उन्मानमानेन मापयेदित्येतत्प्रतिपादयन्नाह—

विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभिरब्दैः।
अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥१०७॥

नारी स्त्री विंशतिवर्षा मानोन्मानमर्हति । मान तुलामानम्, उन्मानमूर्ध्व-मानमङ्गुलादि। एव पुरुषो नरो वर्षपञ्चविंशत्या मानोन्मानमर्हति, मानोन्मानयोग्यो भवति। खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । वर्षशत जीवितप्रमाण निश्चित्य विंशतिवर्षा नारीत्युक्तम्। जीवितभागे चतुर्थेऽतीते वा मानोन्मानमर्हति। वर्षशतादूने तु जीविते निश्चिते चतुर्थभाग इत्युक्तम्। इति मानम् ॥१०७॥

अथ प्रकृतिलक्षणमाह—

भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षः पिशाचकतिरश्चाम्।
सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद् भवति तेषाम् ॥१०८॥

भू. प्रसिद्धा। जल वारुणम्। शिखी अग्नि। अनिलो वायुः। अम्बरमाकाशम्। सुरा देवा । नरा मनुष्या । रक्षो राक्षस । पिशाचा देवयोनय । तिर्यञ्चस्तिर्यग्जातय । एतेषा सत्त्वेन प्रकृत्या पुरुषो नरो भवति। तेषा चैतद्वक्ष्यमाण लक्षण भवति। अत्र केचित् पठन्ति—"भूजलशिख्यनिलाम्बरसुरनररक्ष. पिशाचतिर्यञ्चम्" इति। तन्न; यस्मात् तिरश्चामिति भवितव्यम्। तस्मात् प्राक्तन. पाठः शोभन ॥१०८॥

तत्र भूजलस्वभावयोर्लक्षणमाह—

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः
सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च।
तोयस्वभावो बहुतोयपायी
प्रियाभिभाषी [1]रसभाजनश्च ॥१०९॥

---

१. रसभोजनश्चेति पाठान्तरम्।

महीस्वभाव भूप्रकृति पुरुष । शुभपुष्पगन्ध शोभनाना चम्पकप्रभृतीना पुष्पाणा कुसुमाना सदृशो गन्धो यस्य स सम्भोगवान् सम्भोगशील । सुश्वसन. शोभन श्वसनो वातो यस्य। श्वसनशब्देनात्र सुखवहो वात । स च सुगन्धस्तस्य भवतीत्यर्थ । स्थिरश्च स्थिरस्वभाव.। तोयस्वभावो जलप्रकृतिर्बहुतोयपायी बहु प्रभूतं तोय जल पिवति तच्छील । प्रियाभिभाषी प्रियमनुकूलमभिभाषते वक्ति। रसभाजनश्च रसा मधुरादयस्तेषा भाजनो योग्यस्तत्प्रिय । केचिद्रसभोजनश्चेति पठन्ति ॥१०९॥

अथाग्निमारुतयोर्लक्षणमाह—

अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-
श्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।
वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च
क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥११०॥

अग्निप्रकृत्या नरश्चपल. क्रियास्वनवस्थित । अतितीक्ष्ण खल । चण्ड क्रूर । क्षुधालु क्षुधा न सहते। बहुभोजनश्च बह्वाशी। वायो स्वभावेन पुरुषश्चलोऽस्थिरमति । कृशो दुर्बल । कोपस्य क्रोधस्य क्षिप्रमाश्वेव वश प्रयाति विधेयता गच्छति ॥११०॥

अथाकाशसुरसत्त्वयोर्लक्षणमाह—

खप्रकृतिर्निपुणो विवृतास्यः
[1]शब्दगतेः कुशलः सुशिराङ्गः ।
त्यागयुतः पुरुषो मृदुकोपः
स्नेहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः ॥१११॥

खप्रकृतिराकाशस्वभावो नरो निपुण कलासु सूक्ष्मदृष्टि । विवृतास्य उद्घाटितमुख । शब्दगते कुशल शब्दाना सस्कृतपदाना गतिर्व्याप्तिस्तस्या कुशल शक्त । अथवा शास्त्रे गतेर्गमनस्य कुशल । केचिच्छब्दगतौ कुशल इति पठन्ति। शब्दगतौ गतिविषये कुशलः । सुशिराङ्ग सुशिरावयव.। सुरसत्त्वो देवप्रकृति पुरुषस्त्यागयुतस्त्यागी। मृदुकोपोऽल्पक्रोध । स्नेहरत प्रीतियुक्तश्च भवति ॥१११॥

---

१. शब्दगताविति पाठान्तरम्।

अथ पुरुषसत्त्वस्य लक्षणमाह—

मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।
संविभागशीलवान् नित्यमेव मानवः ॥११२॥

मर्त्यो नर.। तत्सत्त्वसयुतो गीतभूषणप्रिय, गीतप्रियो भूषणप्रियः। भूषणानि अलङ्करणानि प्रियाणि यस्य। सम्यग्विभजन सविभाग । सविभागवान् बान्धवानामुपकर्ता। शीलवान् चरित्रयुक्त । नित्य सर्वकालम्। मानवो मनुष्यो भवति॥११२॥

अथ रक्ष पिशाचाना लक्षणमाह—

तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो
बहुप्रलापी च समुल्बणाङ्गः ॥११३॥

निशाचराणा रक्षसा सत्त्वेन नरस्तीक्ष्णप्रकोपश्चण्डक्रोध. । खलचेष्टितः खलस्य दुर्जनस्येव चेष्टित यस्य। पापश्च, पापरतो भवति। पिशाचसत्त्व पिशाचप्रकृतिर्नरश्चपलोऽनेकमति । मलाक्तो मलोपदिग्धशरीर.। बहुप्रलापी बहुविध प्रलपति। समुल्बणाङ्ग स्थूलाङ्गो भवति॥११३॥

अथ तिर्यक्सत्त्वस्य लक्षणमाह—

भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्याद्
ज्ञेयश्च सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥११४॥

यो नर. पुरुषो भीरुर्भयार्त । क्षुधालु क्षुधा न सहते। बहुभुग् बह्वाशी च य. स्यात् स तिरश्चां तिर्यग्जातीनां सत्त्वेन ज्ञेयो ज्ञातव्य.। एवमनेन प्रकारेण नराणा पुंसां प्रकृति. प्रदिष्टा उक्ता। लक्षणज्ञा पुरुषलक्षणविदो यत् सत्त्वमिति प्रवदन्ति कथयन्ति। तथा च गर्गः—

धन्यधन्यतरो वर्णो वर्णाद्धन्यतर. स्वर.।
स्वराद्धन्यतरं सत्त्वं सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम्॥

इति प्रकृतिसत्त्वम्॥११४॥

अथ गतिलक्षणमाह—

[१]शार्दूलहंससमदद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः।
येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं
तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः॥११५॥

शार्दूल सिह। हंस पक्षी। केचिच्छार्दूलसिहेति पठन्ति। शार्दूल प्राणि-विशेष.। सिहो हरि। समदो मदसहितो द्विपो हस्ती। मत्तगज इत्यर्थ.। गोपतिर्वृष.। तथा शिखी मयूर। एषा गतिभिर्गमनैस्तुल्या सदृशगतयो भूपा राजानो भवन्ति। येषा च यातं गमन शब्दरहित नि शब्द स्तिमितमल्पं च तेऽपीश्वरा धनिन। द्रुतपरि-प्लुतगा दरिद्रा, द्रुतं त्वरित परिप्लुत मण्डूकवज्जाताक्षेपं गच्छन्ति। ते दरिद्रा निर्धना भवन्ति। इति गति॥११५॥

सिद्धान्तमाह—

श्रान्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य
पानं तृषापरिगतस्य भयेषु रक्षा।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः॥११६॥

यस्य नरस्य श्रान्तस्य खिन्नस्य यान वाहनमश्वादिक भवति। बुभुक्षित-स्याशन भोजन भवति। तृषापरिगतस्य पिपासा गतस्य पान जल भवति। भयेषूत्पन्नेषु रक्षा परिपालनम्। एतानि काले यथोपयुज्यमानानि भवन्ति। तं नरं धन्यं शुभलक्षणं वदन्ति कथयन्ति। नरलक्षणज्ञा पुरुषचिह्नविद.॥११६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां सहिताविवृतौ पुरुषलक्षण
नाम सप्तषष्टितमोऽध्याय.॥६७॥

अथ पञ्चमनुष्यविभागो व्याख्यायते।

तत्रादावेव तदारम्भप्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

ताराग्रहैर्बलयुतैः स्वक्षेत्रस्वोच्चगैश्चतुष्टयगैः।
पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते तानहं वक्ष्ये॥१॥

---

१. शार्दूलसिंह इति पाठान्तरम्।

ताराग्रहा बुधकुजजीवशुक्रसौराः तैस्ताराग्रहै. सबलै. स्थानदिक्चेष्टाकालबलयुक्तै.। स्वक्षेत्रगै स्वराशाववस्थितै । स्वोच्चगै स्वेष्वात्मीयेषूच्चराशिषु व्यवस्थितै.। चतुष्टयगैर्लग्नचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमेष्ववस्थितैरित्यर्थ । पञ्च पुरुषा. प्रशस्ता जायन्ते। तान् पुरुषानह वक्ष्ये कथयिष्ये॥१॥

अथैषां प्रविभागलक्षणमाह—

जीवेन भवति हंसः सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च।
भद्रो बुधेन बलिना मालव्यो दैत्यपूज्येन॥२॥

जीवेन बृहस्पतिना बलयुतेन हसो नाम पुरुषो भवति। एव सौरेण शनैश्चरेण बलिना शशो भवति। कुजेनाङ्गारकेण बलिना रुचको नाम योगो भवति। बुधेन बलिना भद्र । दैत्यपूज्येन शुक्रेण बलिना मालव्यो भवति। तथा च सारावल्याम्—

स्वक्षेत्रे तु चतुष्टयेऽथ बलिभि स्वोच्चे स्थितैर्वा ग्रहैः
शुक्राङ्गारकमन्दजीवशशिजैरेतैर्यथाप्रक्रमम् ।
मालव्यो रुचक शशोऽथ कथितो हंसश्च भद्रस्तथा
सर्वेषामतिविस्तराद् मुनिमतात् संकथ्यते लक्षणम्॥इति॥२॥

एतेषामर्कचन्द्रबलवशाद्विशेषमाह श्लोकद्वयेन—

सत्त्वमहीनं सूर्याच्छारीरं मानसं च चन्द्रबलात्।
यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमान्॥३॥
तद्धातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यैः ।
अबलरवीन्दुयुतैस्तैः सङ्कीर्णा लक्षणैः पुरुषाः॥४॥

सत्त्वमहीन सूर्यादिति, सत्त्व गुणभाग., अहीनं परिपूर्णम्, सूर्यादादित्यात् तुल्यस्य पुरुषस्य भवति। बलवशात् शारीर देहगुणस्तनो. कान्ति । मानस बलमवस्कन्दता तच्चन्द्रबलात् चन्द्रबलवशाद्भवति। कथमित्याह—यद्राशिभेदयुक्ताविति। एतावर्कचन्द्रौ यद्राशिभेदयुक्तौ यस्मिन् राशिभेदे होराद्रेष्काणनवांशद्वादशभागत्रिंशद्भागाख्ये कुजादिसवन्धिनि स्वे वा युक्तौ स्थितौ तस्य राशिभेदस्य योऽधिपतिर्ग्रहस्तल्लक्षणस्तैर्लक्षणैर्युक्त स पुमान् भवति। राशिभेदका जातके भेदाध्याये प्रोक्ताः॥३॥

तद्धातुमहाभूतप्रकृतिरिति। यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमानित्युक्तम्। तत्र तद्धातुस्तदीयस्तस्य धातुर्भवति। तद्यथा धातव—

[1]स्नाय्वस्थ्यसृक्त्वगथ शुक्रवसा च मज्जा।
मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्यभौमाः ॥ इति॥

महाभूतानि पृथिव्यादीनां भौमादीना ग्रहाणामुक्तानि। तद्यथा—[2]"शिखिभूखपयोमरुद्गणानामधिपा भूमिसुतादय क्रमेण" इति। अर्कचन्द्रयोर्वह्न्यम्बुप्रकृतिर्वातपित्तश्लेष्मात्मिका। अथवा [3]"महीस्वभाव शुभपुष्पगन्धः" इत्याद्युक्तम्। द्युति. कान्तिश्छाया। चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा इति। [4]"द्युतिमान् वर्णस्निग्धः" इत्यादिवर्णः। यथा—"[5]रक्तश्यामो भास्कर" इत्यादि। सत्त्वं गुणभाग । सत्त्वग्रहण गुणत्रयोपलक्षणार्थम्। त्रयो गुणा सत्त्वरजस्तमांसि चन्द्रार्कजीवा इत्युक्ता।

रूपं यथा—"[6]मधुपिङ्गलदृक्" इत्यादि। आदिग्रहणाच्चेष्टास्वभावकर्मकौशल्याः। एतैर्यक्तो भवति। रविचन्द्रौ सबलौ गृहहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभागत्रिंशद्भागेषु यस्य यस्य ग्रहस्य स्थितौ तेषा ग्रहाणा तत्तन्महाभूतादिभिर्युक्त पुमान् भवति। अबलरवीन्दुयुतैरिति। तै राशिभेदैरबलरवीन्दुयुतैर्बलरहितार्कचन्द्रयुक्तैर्लक्षणै सङ्कीर्णा व्यामिश्रास्ते पुरुषा भवन्ति। एतदुक्त भवति—चन्द्रार्कयोर्बली यो यस्मिन् राशिभेदे भवत्येकस्तल्लक्षणो भवति स पुरुष । अथ तावबलौ भवतस्तदा यत्रार्क स्थितो यत्र चन्द्र स्थितस्तैर्व्यामिश्रैर्लक्षणैर्युक्तो भवति। तथा च सारावल्याम्—

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्तैर्भौमादिभिर्मिश्रा.।
न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुतार्थयुता.॥इति॥४॥

अथ कस्माद् ग्रहात् को गुणो भवत्येतदाह—

भौमात् सत्त्वं गुरुता बुधात् सुरेज्यात् स्वरः सितात् स्नेहः।
वर्णः सौरादेषां गुणदोषैः साध्वसाधुत्वम्॥५॥

एषां पुरुषाणा भौमात् कुजात् सत्त्व भवति। सत्त्वशब्दो विशिष्टगुणवाचक। गुरुता गौरव परिपुष्टता बुधात्। सुरेज्याद् गुरो स्वर शब्द.। सिताच्छुक्रात् स्नेहो निर्मलता। सौराच्छनैश्चराद्वर्ण कान्ति । किमेतत् सर्वदा भवति? नेत्याह—गुणदोषैः

१. बृहज्जातकस्य २ अध्याये ११ श्लोकः।
२. बृहज्जातकस्य २ अध्याये ६ श्लोक ।
३. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ७७५ पृष्ठे १०९ श्लोकः।
४. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ७७३ पृष्ठे १०२ श्लोकः।
५. बृहज्जातकस्य २ अध्याये ४ श्लोकः।
६. बृहज्जातकस्य २ अध्याये ८ श्लोकः।

साध्वसाधुत्वम् । एषां ग्रहाणां गुणैः सबलवत्त्वेन साधुत्वं सत्त्वादीनां सम्पद्भवति । दोषैर्हीनबलसत्त्वेनासाधुत्वं सत्त्वानामापद्भवति। तथा च सारावल्याम्—

महीसुतात् सत्त्वमुदाहरन्ति गुरुत्वमिन्दोस्तनयाद् गुरोश्च।
स्वर. सितात् स्नेहमतोऽनुवर्ण बलाबलै पूर्णलघूनि चैषाम् ॥इति॥५॥

अथ सङ्कीर्णानां विशेषमाह—

सङ्कीर्णाः स्युर्न नृपा दशासु तेषां भवन्ति सुखभाजः।
रिपुगृहनीचोच्चच्युतसत्पापनिरीक्षणैर्भेदाः ॥६॥

सङ्कीर्णा पुरुषा नृपा राजानो न स्युर्न भवेयु । तेषां ग्रहाणां भौमादीना दशासु सुखभाज. सुखिता भवन्ति। रिपुगृहेति । रिपुगृह शत्रुक्षेत्रम्। नीचगृह प्रसिद्धम्। उच्चत्व जातके प्रसिद्धम्। तस्माद्ये च्युताश्चलिता ग्रहास्तैरवलोकिता दृष्टा सन्त. शुभग्रहा पूर्णचन्द्रबुधजीवशुक्रा, पापा. क्षीणचन्द्रभौमरविशनय । रिपुगृहनीचोच्चच्युताना शुभाना पापाना च निरीक्षणैरवलोकनैर्भेदा भवन्ति। तैर्भेदैस्तेषां पुरुषाणा सङ्कीर्णता भवतीत्यर्थ । तथा च सारावल्याम्—

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्तैर्भौमादिभिर्ग्रहैर्मिश्रा ।
न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषा सुतार्थयुता ॥ इति॥६॥

अधुना तेषां भौमादियुक्तहंसजातीनां प्रमाणमाह—

षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामो दीर्घता च हंसस्य।
शशरुचकभद्रमालव्यसंज्ञितास्त्र्यङ्गुलविवृद्धया ॥७॥

हंसस्य षण्णवतिरङ्गुलाना व्यायाम पृथुता च भवति। प्रसारितभुजद्वयस्य प्रमाणमित्यर्थ । दीर्घता चौच्च्यं षण्णवतिरङ्गुलानामेव । शशरुचकभद्रमालव्य-संज्ञितास्त्र्यङ्गुलविवृद्धया। त्रिभिस्त्रिभिरङ्गुलैस्तेषा वृद्धिर्व्यायामोच्चयो-र्भवतीत्यर्थ.। एतदुक्तं भवति– नवनवतिरङ्गुलाना व्यायामो दीर्घता च शशस्य भवति। द्व्यधिकं शत रुचकस्य। पञ्चाधिकं शतं भद्रस्य। अष्टाधिक मालव्यस्येति। एतदुत्तरत्र वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरुध्यते। तथा च पराशर.—

उच्छ्रायः परिणाहस्तु यस्य तुल्यं शरीरिणः।
स नरः पार्थिवो ज्ञेयो न्यग्रोधपरिमण्डलः॥इति॥७॥

अथ गुणलक्षणान्याह श्लोकद्वयेन—

यः सात्त्विकस्तस्य दया स्थिरत्वं
सत्त्वार्जवं ब्राह्मणदेवभक्तिः।
रजोऽधिकः काव्यकलाक्रतुस्त्री-
संसक्तचित्तः पुरुषोऽतिशूरः॥८॥
तमोऽधिको वञ्चयिता परेषां
मूर्खोऽलसः क्रोधपरोऽतिनिद्रः।
मिश्रैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभि-
र्मिश्रास्तु ते सप्त सह प्रभेदैः॥९॥

य सात्त्विकस्तस्य दयेति। य सात्त्विक. पुरुषस्तस्य सर्वभूतेषु दया भवति। स्थिरत्वमेकचित्तता। सत्त्वार्जव सत्त्वाना प्राणिनामार्जवम्। ऋजोर्भाव आर्जवम्. ऋजुभाव स्पष्टता। ब्राह्मणाना देवाना च भक्ति। यो रजोऽधिक पुरुषः स काव्येषु कलासु गीतनत्यवाद्येषु क्रतुषु च संसक्तचित्तो भवति। अतिशूर संग्रामप्रिय॥८॥

तमोऽधिक इति। यस्तमोऽधिकस्तामस. पुरुष स परेषा वञ्चयिता वञ्चनशीलो मूर्खो जड। अलस आलस्यससक्त। क्रोधपर क्रोधी। अतिनिद्रश्च भवति। सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्मिश्रैस्तु ते पुरुषा मिश्रा मिश्रगुणा भवन्ति। ते च गुणै स्वभेदै सह सप्त भवन्ति। तद्यथा—सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो भेदाः। सत्त्वरजसी रजस्तमसी सत्त्वतमसी त्रयः। सत्त्वरजस्तमसा त्रयाणा योगात् सप्तम.। एतद्राशिभेदवशात् सङ्कीर्णवशाच्च सम्भवति॥९॥

अथ मालव्यलक्षणमाह—

मालव्यो [1]नागनासः समभुजयुगलो जानुसम्प्राप्तहस्तो
मांसैः पूर्णाङ्गसन्धिः समरुचिरतनुर्मध्यभागे कृशश्च।
पञ्चाष्टौ चोर्ध्वमास्यं श्रुतिविवरमपि त्र्यङ्गुलोनं च तिर्यग्
दीप्ताक्षं सत्कपोलं समसितदशनं नातिमांसाधरोष्ठम्॥१०॥

मालव्यनामा शुक्रेण योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येद लक्षणम्, यथा—स नरो नागनासो नागो हस्ती नागस्येव नासा यस्य। दीर्घनास इत्यर्थः। समभुजयुगल, समं तुल्यं भुजयुगलं बाहुद्वयं यस्य। अथवा नागनासासमभुजयुगल., नागनासासमं

१. नागनासासमभुजयुगल इति पाठान्तरम्।

करिकरसदृशं बाहुद्वयं यस्य स.। जानुसम्प्राप्तहस्त आजानुलम्बबाहु.। मासैः पूर्णाङ्गसन्धि., मासै. परिपूर्णा सर्वाङ्गसन्धयो यस्य। अनुल्बणास्थिरित्यर्थ। समरुचिरतनु समा तुल्या रुचिरा श्रेष्ठा तनु. शरीर यस्य। मध्यभागे कक्ष्याप्रदेशे कृशो दुर्बल। पञ्चाष्टौ चोर्ध्वमास्यम्, पञ्च च अष्टौ च पञ्चाष्टौ त्रयोदशाङ्गुलानि, ऊर्ध्वमास्यमूर्ध्वमानेनास्यं चिबुकाल्ललाटान्त यावत् त्रयोदशाङ्गुल भवति। चिबुकाच्छ्रवणविवरं यावत् त्र्यङ्गुलोन तिर्यग् भवति। चिबुकमध्यात् कर्णविवर यावत् तिर्यक् कृत्वा दशाङ्गुलानि भवन्तीत्यर्थ। दीप्ताक्ष दीप्ते स्फुटे अक्षिणी यस्य। सत्कपोल शोभनकपोलम्। समसितदशन समास्तुल्या. सिता. श्वेता दशना दन्ता यस्य। नातिमांसलमधरमोष्ठ यस्य ॥१०॥

अस्य च यथाविधिस्वरूपमाह—

मालवान् स भरुकच्छसुराष्ट्रान्
लाटसिन्धुविषयप्रभृतींश्च ।
विक्रमार्जितधनोऽवति राजा
पारियात्रनिलयान् कृतबुद्धिः ॥११॥

मालवान् जनान्। भरुकच्छान् जनानेव। सुराष्ट्रान् जनान्। लाटदेशः प्रसिद्ध। सिन्धुविषय. प्रसिद्ध एव। एतत्प्रभृतीश्च देशानवति रक्षति। कीदृश ? विक्रमार्जितधनो विक्रमेण प्रतापेनार्जित धन वित्त येन तथाभूत। स राजा पारियात्रनिलयान् पारियात्र पर्वतस्तत्र कृत निलय गृह यैस्तान्। कृतबुद्धि शोभनमति सन्नवति ।११॥

अन्यदप्याह—

सप्ततिवर्षो मालव्योऽयं त्यक्ष्यति सम्यक् प्राणांस्तीर्थे।
लक्षणमेतत् सम्यक् प्रोक्तं शेषनराणां चातो वक्ष्ये ॥१२॥

अयं मालव्य. सप्ततिवर्ष सप्ततिर्वर्षाणां जीवितपरिमाणं तस्य भवति। तीर्थेषु पुण्यस्थानेषु सम्यक् तपसा प्राणानसूँस्त्यक्ष्यति। म्रियत इति। एतत् सम्यक् मालव्यस्य लक्षणं प्रोक्त कथितम्। शेषनराणा भद्रादीना चातोऽनन्तर वक्ष्ये कथयिष्ये। तथा च सारावल्याम्—

न स्थूलौष्ठो न विषमवपुर्नातिरिक्ताङ्गसन्धि-
र्मध्यक्षाम. शशधररुचिर्हस्तिनासः सुगण्डः।

सन्दीप्ताक्ष समसितरदो जानुदेशाप्तबाहु-
र्मालव्योऽय विलसति नृप. सप्ततिर्वत्सराणाम् ॥
वक्त्र त्रयोदशमितानि तथाङ्गुलानि
दैर्घ्येण कर्णविवराद् दश विस्तरेण।
मालव्यसंज्ञमनुज. स भुनक्ति नून
लाट समालवससिन्धुसपारियात्रम् ॥इति।

इति मालव्य. ॥१२॥

अथ भद्रलक्षणमाह—

उपचितसमवृत्तलम्बबाहु-
र्भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयोऽस्य।
मृदुतनुघनरोमनद्धगण्डो
भवति नरः खलु लक्षणेन भद्रः ॥१३॥

अय भद्रनामा बुधेन योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येद रूपं भवति। उपचितौ मांसलौ समौ तुल्यौ वृत्तौ परिवर्तुलौ लम्बौ दीर्घौ बाहू यस्य। अस्य भद्रस्य भुजयुगल-प्रमित समुच्छ्रयो भवति। यावदस्य प्रसाधितभुजद्वयस्य प्रमाणं तावदप्युच्छ्रायप्रमाण भवति। मृदुतनुघनरोमनद्धगण्ड, मृदुभि. कोमलैस्तनुभि सूक्ष्मै. घनै सन्ततै रोमभिर्नद्धौ सयुक्तौ गण्डौ मुखगण्डौ यस्य। तथाभूतो नर। लक्षणेन बुधाख्येन योगेन भद्रसंज्ञो भवति। खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारे॥१३॥

अन्यदपि लक्षण श्लोकद्वयेनाह—

त्वक्शुक्रसारः पृथुपीनवक्षाः
सत्त्वाधिको व्याघ्रमुखः स्थिरश्च।
क्षमान्वितो धर्मपरः कृतज्ञो
गजेन्द्रगामी बहुशास्त्रवेत्ता ॥१४॥
प्राज्ञो वपुष्मान् सुललाटशङ्खः
कलास्वभिज्ञो धृतिमान् सुकुक्षिः।
सरोजगर्भद्युतिपाणिपादो
योगी सुनासः समसंहतभ्रूः ॥१५॥

त्वक्शुक्रसार इति। त्वक्सार शोभनत्वक्। शुक्रसारो बहुगुरुशुक्रः। पृथुपीनवक्षा, पृथु विस्तीर्ण पीन मांसलं वक्षो यस्य सः। सत्त्वाधिकः। सत्त्वशब्दो

गुणवाची। सुखशब्दैरभिभूत इत्यर्थ । व्याघ्रमुखो व्याघ्रस्येव मुखं यस्य स व्याघ्रमुख.। स्थिर एकमति । क्षमान्वित. क्षमायुक्त.। धर्मपरो धर्मानुरतः। कृतज्ञ. कृतं जानाति। गजेन्द्रगामी गजेन्द्रो हस्तिप्रधान इव गच्छति। बहुशास्त्रवेत्ता बहूना शास्त्राणामभिज्ञः ॥१४॥

प्राज्ञ इति। प्राज्ञो मेधावी। वपुष्मान् शोभनशरीर.। सुललाटशङ्ख शोभनं ललाट शङ्खौ च यस्य। कलासु गीतनृत्यवाद्येष्वभिज्ञ । आभिमुख्येन जानाति। धृतिमान् धैर्ययुक्त । सुकुक्षि. शोभनकुक्षि.। सरोज पद्म तस्य गर्भोऽभ्यन्तरम्। सरोजगर्भस्य द्युति कान्तिस्तुल्या तत्सदृशी पाणिपादयो करचरणयोर्द्युतिर्यस्य। योगी योगज्ञ । सुनास शोभननास । समसहतभ्रू. समे तुल्ये सहते सलग्ने भ्रुवौ यस्येति ॥१५॥

अन्यदपि विशेषलक्षणमाह—

नवाम्बुसिक्तावनिपत्रकुङ्कुम-
द्विपेन्द्रदानागुरुतुल्यगन्धता ।
शिरोरुहाश्चैकजकृष्णकुञ्चिता-
स्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता ॥१६॥

नवेनाम्बुना जलेन सिक्ता याऽवनिर्भूमिस्तस्या यादृशो गन्ध । पत्रं गन्धपत्रम्। कुङ्कुमं प्रसिद्धम्। द्विपेन्द्रदानं हस्तिमद । अगुरु प्रसिद्ध सुगन्धद्रव्यम्, एषा तुल्यगन्धता सदृशगन्धता। शिरोरुहाश्चैकजकृष्णकुञ्चितास्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता इति। शिरोरुहाः केशास्ते चैकजा , एकैकस्मिन् रोमकूपे जाताः। कृष्णकुञ्चिता असितकुटिला । तुरङ्गोऽश्व.। नागो हस्ती। गुह्य लिङ्गम् । तुरङ्गनागोपमा तत्सदृशीगुह्ये गूढताऽस्य भवति। प्रच्छन्नलिङ्गो भवतीत्यर्थ. ॥१६॥

अन्यच्च रेखालक्षणमाह—

हलमुशलगदासिशङ्खचक्र-
द्विपमकराब्जरथाङ्किताङ्घ्रिहस्तः।
विभवमपि जनोऽस्य बोभुजीति
क्षमति हि न स्वजनं स्वतन्त्रबुद्धिः॥१७॥

हलं लाङ्गलम्। मुशल आयुधविशेषो मुशलाकारः। गदा प्रसिद्धा। असिः खड्गः। शङ्खः प्रसिद्धः। चक्रमायुधं प्रसिद्धम्। द्विपो हस्ती। मकर. प्राणिविशेषो

जलज । अब्ज पद्मम् । रथ प्रसिद्ध । एतैर्हलादिभिरङ्कितौ 'चाङ्घ्रिहस्तौ पादपाणी यस्य। तदाकाराभी रेखाभिश्चिह्नितौ पादहस्तौ भवेतामित्यर्थः। अस्य भद्रस्य विभवमैश्वर्यं जनो लोको बोभुजीति अत्यर्थं भुङ्क्ते। स्वजन बन्धुजन प्रति न क्षमति न सहते। त प्रति क्षमाशीलो न भवति। स्वतन्त्रबुद्धि, स्वतन्त्रा नापरतन्त्रा बुद्धिर्धीर्यस्येति। स्वाधीनबुद्धिरिति ॥१७॥

मानलक्षणमाह—

अङ्गुलानि नवतिश्च षडूना-
न्युच्छ्रयेण तुलयापि हि भारः।
मध्यदेशनृपतिर्यदि पुष्टा-
स्त्र्यादयोऽस्य सकलावनिनाथः ॥१८॥

उच्छ्रयेणौच्च्येन षडूनानि नवतिरङ्गुलानि भवन्ति। चतुरशीतिरङ्गुलान्युच्छ्रितानि भवन्तीत्यर्थः। तुलयापि हि भार। पलसहस्रद्वयमित्यर्थः। स च मध्यदेशनृपतिर्मध्यदेशे राजा भवति। यद्यस्य त्र्यादयोऽङ्गुलानि पुष्टा। त्रिग्रहणेनाङ्गुलानि ज्ञापयति। तदुक्तमादौ शशकरुचकभद्रमालव्यसज्ञितास्त्र्यङ्गुलविवृद्ध्येति। यदि पञ्चोत्तरमङ्गुलशत व्यायामेन दैर्घ्येण च भवति, तदा सकलावनिनाथ. सार्वभौमो राजा भवतीत्यर्थ ॥१८॥

अन्यच्च वयोलक्षणमाह—

भुक्त्वा सम्यग्वसुधां शौर्येणोपार्जितामशीत्यब्दः।
तीर्थे प्राणांस्त्यक्त्वा भद्रो देवालयं याति ॥१९॥

सम्यग् वसुधा भूमि शौर्येण बलेनोपार्जिता भुक्त्वा। अशीतिरब्दाना जीवितप्रमाणैर्यस्यासावशीत्यब्द। तीर्थे पुण्यस्थाने। प्राणानसून् त्यक्त्वा भद्रो देवालयं स्वर्गं याति गच्छति। तथा च सारावल्याम्—

शार्दूलप्रतिमाननो द्विपगतिः पीनोरुवक्ष स्थलो
लम्बापीनसुवृत्तबाहुयुगलस्तत्तुल्यमानोच्छ्रय.।
कामी कोमलसूक्ष्मरोमनिकरैः सरुद्धगण्ड शठः
प्राज्ञ पङ्कजगर्भपाणिचरण. सत्त्वाधिको योगवित् ॥

---

१. अत्राङ्घ्रियुक्तौ हस्तौ—अङ्घ्रिहस्तौ पादयुक्तौ पाणी पादपाणी इति विग्रहः कर्तव्यः। अन्यथा अङ्घ्रिहस्त पादपाणि इति पाठः साधीयान्।

शङ्खासिकुञ्जरगदाकुमुदेषु केतुचक्राब्जलाङ्गलविचिह्नितपाणिपाद ।
पत्रागुरुद्विपमदप्रथमाम्बुसिक्तमृत्कुङकुमप्रतिमगन्धतनु सुघोण.॥
शास्त्रार्थविद्धृतियुत समसंहतभ्रूर्नागोपमो भवति चापि निगूढगुह्य ।
सत्कुक्षिधर्मनिरत सुललाटशङ्खो धीर. स्थिरस्त्वसितकुञ्चितकेशपाश.॥

स्वतन्त्रः सर्वकार्येषु स्वजन प्रति न क्षम.।
भुज्यते विभवश्चास्य नित्यं बन्धुजनैः परै.॥

भारस्तुलायास्तुलितो यदि स्यात् श्रीकान्यकुब्जाधिपतिस्तदासौ।
यस्त्र्यादिपुष्टैः सहितै स भद्रः सर्वत्र राजा शरदामशीतिम् ॥इति॥१९॥

अथ शशलक्षणमाह—

ईषद्दन्तुरकस्तनुद्विजनखः कोशेक्षणः शीघ्रगो
विद्याधातुवणिक्क्रियासु निरतः सम्पूर्णगण्डः शठः।
सेनानीः प्रियमैथुनः परजनस्त्रीसक्तचित्तश्चलः
शूरो मातृहितो वनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः शशः॥२०॥

अथ सौरेण रविसुतेन योऽसौ योग उत्पद्यते स चेत्थरूपो भवति- –शशाख्यः। ईषत् किञ्चित् दन्तुरक । दन्ता उन्नता यस्य। तनुद्विजनख , तनव अवरा द्विजा दन्ता नखा कररुहाश्च यस्य। कोशेक्षणो विपुलपुटेक्षण । शीघ्रगः शीघ्रगामी। विद्यासु मन शिलागैरिकादिषु धातुषु वणिक्क्रियासु क्रयविक्रयेषु निरत सक्त । सम्पूर्णगण्ड. समासलमुखगण्ड । शठ. परकार्ये विमुख । सेनानी सेना नयति। प्रियमैथुनो मैथुनप्रिय । परजनस्त्रीसक्तचितः परजनाना संबन्धिन्यो या स्त्रियस्तासु सक्तं चित्तं यस्य। चलोऽस्थिरमति. । शूर संग्रामप्रिय.। मातृहितो जननीभक्त । वनाचलनदीदुर्गेषु सक्त, वनेष्वरण्येषु, अचलेषु पर्वतेषु, नदीषु सरित्सु, दुर्गेषु दुर्गादिषु सक्तोऽनुरक्तो भवति॥२०॥

अन्यच्च मानलक्षणमाह—

दीर्घोऽङ्गुलानां शतमष्टहीनं
साशङ्कचेष्टः पररन्ध्रविच्च।
सारोऽस्य मज्जा निभृतप्रचारः
शशो ह्यतो नातिगुरुः प्रदिष्टः॥२१॥

अष्टहीनं शतमङ्गुलानां द्विनवत्यङ्गुलान्युच्छ्रितो भवतीत्यर्थः। साशङ्का चेष्टा यस्य। यद्यत् करोति तत् साशङ्कमिति। पररन्ध्रविच्च परजनानां छिद्रज्ञः।

सारोऽस्य मज्जा। मज्जासारोऽयमित्यर्थ । निभृतप्रचारो नश्चलप्रचार. स्थिर-गतिरित्यर्थः । अत्र शशो नातिगुरुर्नातिस्थूल प्रदिष्ट उक्त ॥२१॥

अन्यदपि रेखाचिह्नलक्षणमाह—

मध्ये कृशः खेटकखड्गवीणा
पर्यङ्कमालामुरजानुरूपाः ।
शूलोपमाश्चोर्ध्वगताश्च रेखाः
शशस्य पादोपगताः करे वा ॥२२॥

मध्ये मध्यभागे कक्ष्याप्रदेशे कृश. क्षाम । खेटक. फर । खड्गोऽसि । वीणा बल्लकी। पर्यङ्क प्रसिद्ध.। आसनम्। माला स्रक्। मुरजो वादित्रविशेषः। एषा खेटकादीनामनुरूपा सदृश्यो रेखा । शूलोपमाश्च त्रिशूलसदृश्य । ऊर्ध्वगता रेखा. शशस्य पादोपगताश्चरणस्थिता । करे हस्ततले वा स्थिता भवन्ति ॥२२॥

अन्यदपि वयोज्ञानादिकमाह—

प्रात्यन्तिको माण्डलिकोऽथवायं
स्फिक्स्रावशूलाभिभवार्तमूर्तिः ।
एवं शशः सप्ततिहायनोऽयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥२३॥

अय शश । प्रात्यन्तिको गह्वरवासिनामधिपति । माण्डलिकोऽथवा राजा भवति। स्फिक्स्रावे स्फिक्स्रवणे योऽसौ शूलस्तदभिभवेन तत्परिभवेन पीडया चार्तमूर्ति. पीडितशरीर । एवविध शशोऽय सप्ततिहायन सप्ततिवर्षो वैवस्वत-स्यालयं यमस्य गृहमभ्युपैति। तथा च सारावल्याम्—

तनुद्विज शीघ्रगति शशोऽय शठोऽतिशूरो निभृतप्रचार ।
वनाद्रिदुर्गेषु नदीषु सक्त. क्षयोदयी नातिलघु प्रसिद्ध ॥
सेनानाथो बलिनिधिरतो दन्तुरश्चापि किञ्चि-
द्धातोर्वादे भवति निरतश्चञ्चल. कारणेषु।
स्त्रीससक्त परजनगृहे मातृभक्त सुजङ्घो
मध्ये क्षामो बहुविधमती रन्ध्रवेदी परेषाम् ॥
पर्यङ्कशङ्खफरशस्त्रमृदङ्गमाला-
वीणोपमा यदि करे चरणे च रेखाः।

वर्षाणि सप्ततिमितानि करोति राज्यं
प्रात्यन्तिकः क्षितिपति कथितो मुनीन्द्रै.॥

इति शशः॥२३॥

अधुना हंसलक्षणमाह—

रक्तं पीनकपोलमुन्नतनसं वक्त्रं सुवर्णोपमं
वृत्तं चास्य शिरोऽक्षिणी मधुनिभे सर्वे च रक्ता नखाः।
स्रग्दामाङ्कुशशङ्खमत्स्ययुगलक्रत्वङ्गकुम्भाम्बुजै-
श्चिह्नैर्हंसकलस्वनः सुचरणो हंसः प्रसन्नेन्द्रियः॥२४॥

जीवेन गुरुणा सह योऽसौ योगो हसाख्य समुत्पद्यते तस्येत्थरूपम्। अस्य हसस्य वक्त्रं मुख रक्तवर्णम्। पीनकपोल समासल मुखगण्डम्। उन्नतनसमुन्नत-नासिकम्। सुवर्णोपम कनकसदृश मुख भवति। वृत्त परिवर्तुल शिर। अक्षिणी चक्षुषी मधुनिभे मधुसदृशे भवत। नखा कररुहा. सर्वे रक्ता रक्तवर्णा। स्रग्दामो माला। अङ्कुश प्रसिद्धः। शङ्ख प्रसिद्ध एव। मत्स्ययुगल मीनयुग्मम्। क्रत्वङ्ग यज्ञाङ्गं वेदीस्रुवादि। कुम्भोऽम्बुकलश। अम्बुज पद्मम्। एतैश्चिह्नैश्चिह्नित। हंसकलस्वनो हसस्येव कलो मधुर स्वन शब्दो यस्य। सुचरण. शोभनपाद। हस प्रसन्नेन्द्रिय प्रसन्नानि निर्मलानि इन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि यस्य॥२४॥

अन्यच्चास्य मानलक्षणमाह—

रतिरम्भसि शुक्रसारता द्विगुणा चाष्टशतैः पलैर्मितिः।
परिमाणमथास्य षडच्युता नवतिः सम्परिकीर्तिता बुधैः॥२५॥

अम्भसि जलमध्ये रतिरस्य भवति। शुक्रसारता शुक्राधिकत्वम्। पलैरष्ट-शती द्विगुणा षोडशशतानि मितिर्मानम्। अथानन्तर बुधै पण्डितैरस्य हंसस्य षडच्युता नवति. षण्णवतिरङ्गुलाना परिमाणं पृथुत्वमौच्च्य चोक्तं कथितम्॥२५॥

अन्यदस्य वयोज्ञानादिकमाह—

भुनक्ति हंसः खसशूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम्।
शतं दशोनं शरदां नृपत्वं कृत्वा वनान्ते समुपैति मृत्युम्॥२६॥

हंस. खसान् शूरसेनान् गान्धारानेतान् सर्वानेव जनान् गङ्गायमुनान्तराल-मन्तर्वेदीमित्यर्थ.। एतान् सर्वान् भुनक्ति। शरदां वर्षाणां दशोनं शतं नवतिवर्षाणि

नृपत्व राज्य कृत्वा वनान्ते वनसमीपे मृत्यु मरणमुपैति प्राप्नोति। तथा च सारावल्याम्——

रक्ताभ्युन्नतनासिक. सुचरणो हृस प्रसन्नेन्द्रियो
गौर· पीनकपोलरक्तकरजो हृसस्वर. श्लेष्मल:।

शङ्खाब्जाङकुशदाममत्स्ययुगलैर्निस्त्रिशमालाघटै-
श्चिह्नै. पादकराङ्कितो मधुनिभे नेत्रे च वृत्त शिर.॥

सलिलाशयेषु रमते स्त्रीषु न तृप्ति प्रयाति कामार्त ।
षोडशशतानि तुलितोऽङगुलानि दैर्घ्येण षण्णवति.॥

पातीह देशाश्च स शूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम्।
जीवेन्नवघ्नी दशवर्षसङ्ख्या पश्चाद्वनान्ते समुपैति नाशम् ॥इति॥२६॥

अथ रुचकलक्षणमाह——

सुभ्रूकेशो रक्तश्यामः कम्बुग्रीवो व्यादीर्घास्यः।
शूरः क्रूरः श्रेष्ठो मन्त्री चौरस्वामी व्यायामी च ॥२७॥

कुजेन भौमेनाय रुचकाख्यो नाम योग समुत्पद्यते। स त्वेतत्सुरूपो रुचक । सुभ्रूकेशो भ्रुव. केशाश्च शोभना यस्य। रक्तश्याम रक्तश्चासौ श्यामो रक्तश्याम । कम्बुग्रीवो वलित्रयचितग्रीव । व्यादीर्घास्य, विशेषेण दीर्घमास्य मुख यस्य। शूर. संग्रामप्रिय । क्रूर उग्रस्वभाव । श्रेष्ठ प्रधान । मन्त्री मन्त्रज्ञ.। अथवा मन्त्री सचिवः। चौरस्वामी तस्करनाथ । व्यायामी श्रमपर ॥२७॥

अन्यदपि मानलक्षणमाह——

यन्मात्रमास्यं रुचकस्य दीर्घं
मध्यप्रदेशे चतुरस्रता सा ।
तनुच्छविः शोणितमांससारो
हन्ता द्विषां साहससिद्धकार्यः॥२८॥

रुचकस्य यन्मात्रमास्यं मुखं दीर्घं सा मध्यप्रदेशे उदरमध्ये चतुरस्रता विपुलत्व भवति। तनुच्छवि. सूक्ष्मत्वक्। शोणितमाससार--रक्तसार, माससारश्च। हन्ता द्विषाम्, शत्रूणा हन्ता घातक । साहससिद्धकार्य, साहसेन सिद्ध कार्यं यस्य। असमीक्षितकार्यकरणत्व साहससिद्धत्वमिति॥२८॥

अन्यदपि करचरणयोश्चिह्नलक्षणमाह—

खट्वाङ्गवीणावृषचापवज्र-
शक्तीन्द्रशूलाङ्कितपाणिपादः
भक्तो गुरुब्राह्मणदेवतानां
शताङ्गुलः स्यात् तु सहस्रमानः ॥२९॥

खट्वाया अङ्गं खट्वाङ्गम्। वीणा वल्लकी। वृषो दान्त.। चापं धनु। वज्रमायुधम्। शक्तिरप्यायुधमेव। इन्द्र। शूल त्रिशूलम्। एतैरङ्कितौ चिह्नितौ [1]पाणिपादौ हस्तचरणौ यस्य। गुरूणा ब्राह्मणाना देवताना च भक्त.। शताङ्गुल: स्यात्, अङ्गुलाना शत दैर्घ्येण पृथुत्वेन च स्याद्भवेत्। सहस्रमान, सहस्र पलाना परिमाणं यस्य ॥२९॥

अन्यच्च वयोज्ञानादिकमाह—

मन्त्राभिचारकुशलः कृशजानुजङ्घो
विन्ध्यं ससह्यगिरिमुज्जयिनीं च भुक्त्वा।
सम्प्राप्य सप्ततिसमा रुचको नरेन्द्रः
शस्त्रेण मृत्युमुपयात्यथवाऽनलेन ॥३०॥

मन्त्रेषु कुशल सक्त। अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनवशीकरणमारणेषु कुशल। कृशे दुर्बले जानुनी जङ्घे च यस्य। विन्ध्य गिरि विन्ध्य पर्वत ससह्यगिरि सह्येन गिरिणा सहितम्। उज्जयिनी नगरी च भुक्त्वा नरेन्द्रो राजा सप्ततिसमा सप्ततिवर्षाणि सम्प्राप्य शस्त्रेणायुधेनानलेनाग्निना वा मृत्यु मरणमुपयाति प्राप्नोति। तथा च सारावल्याम्—

दीर्घास्य स्वच्छकान्तिर्बहुरुचिचपल. साहसावाप्तकार्य-
श्चारुभ्रूर्नीलकेश. श्रमकरणरतो मन्त्रविच्चौरनाथ।
रक्तश्यामोऽतिशूरो रिपुबलमथन शङ्खकण्ठ प्रधान
क्रूरो भक्तो नराणा द्विजगुरुनिरत क्षाममज्जोऽनुजङ्घ ॥

खट्वाङ्गपाशवृषकार्मुकवज्रवीणाशक्त्यङ्कहस्तचरणश्च तथाङ्गुलिश्च।
मन्त्राभिचारकुशलस्तुलया सहस्र मध्य च तस्य कथितं मुखदैर्घ्यतुल्यम्॥

---

१. द्रष्टव्याऽस्य ग्रन्थस्य ७८६ पृष्ठे १ टिप्पणी।

विन्ध्याचलमस्तगिरीन् भुक्त्वाऽवन्ती च सप्तति शरदाम्।
शस्त्रानलकृतमृत्यु प्रयाति देवालय रुचक ॥

इति रुचकः ॥३०॥

अथ नृपानुकक्षलक्षणं व्याख्यायते।

तत्रादावेव तत्प्रविभागमाह--

पञ्चापरे वामनको जघन्यः
कुब्जोऽथवा मण्डलकोऽथ साची ।
पूर्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति
सङ्कीर्णसंज्ञः शृणु लक्षणैस्तान् ॥३१॥

अतोऽस्मात् पञ्चयोगकादपरेऽन्ये वामनकादय एषामेव भूपानामनुचरा भवन्ति। तद्यथा--वामनको जघन्य कुब्ज । अथवेति। अथशब्द आनन्तर्ये, वाशब्दश्चार्थे। मण्डलक, अथ साची। एते पूर्वोक्ताना पञ्चाना भूपानामनुचरा भवन्ति। पूर्वोक्ता प्राक् कथिता ये भूपा राजानो मालव्यादय । एषामनुचरा सुहृदो भवन्ति ते सङ्कीर्णसंज्ञा पुरुषाः। तांश्च लक्षणै शृणु ॥३१॥

तत्र वामनकलक्षणमाह--

सम्पूर्णाङ्गो वामनो भग्नपृष्ठः
किञ्चिच्चोरूमध्यकक्ष्यान्तरेषु ।
ख्यातो राज्ञां ह्येष भद्रानुजीवी
स्फीतो राजा वासुदेवस्य भक्तः ॥३२॥

वामनसंज्ञ सम्पूर्णाङ्ग. परिपूर्णावयव। भग्नपृष्ठो भग्न पृष्ठ यस्य। ऊरूप्रदेशे मध्ये मध्यभागे कक्ष्यान्तरेषु किञ्चिदीषद्भग्न एव किञ्चिदसम्पूर्णाङ्ग। राज्ञा पञ्चाना मध्ये एष वामनको भद्रानुजीवी भवति। भद्रस्यानु पश्चाज्जीवति। ख्यात. कीर्तियुक्तश्च। स्फीत ईश्वरो राजा भवति। स च वासुदेवस्य नारायणस्य च भक्तो भवति ॥३२।

अथ जघन्यलक्षणमाह--

मालव्यसेवी तु जघन्यनामा
खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः।

शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च
रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥३३॥
क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-
स्ताम्रच्छविः[1] स्यात् परिहासशीलः।
उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाश-
परश्वधाङ्कः स जघन्यनामा ॥३४॥

जघन्यनामा य स मालव्यस्य नृपस्यानुचरो भवति। खण्डेन्दुतुल्यश्रवण खण्डश्चासाविन्दु खण्डेन्दु। अर्धचन्द्रसदृशकर्ण.। सुसन्धि. शोभनाङ्गसन्धि। शुक्रेण सार शुक्राधिक।पिशुन सूचक.। कवि. पण्डित। रूक्षच्छविरस्निग्धत्वक्। स्थूलकराङ्गुलीक स्थूला कराङ्गुलयो यस्य॥३३॥

क्रूर क्रोधशील। धनी धनवान्। स्थूलमतिर्महाबुद्धि। प्रतीत प्रख्यात। ताम्रच्छवी रक्तत्वक्। स्याद् भवेत्। परिहासशील परिहसनप्रिय। स च जघन्यनामा। अपर पाठो वानुचर स नित्यम्। सर्वकालमेवानुचर इति। उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिशक्तिपाशपरश्वधाङ्क उरो वक्ष, अङ्घ्री पादौ, हस्तौ पाणी, एतेषु असिः खड्गः शक्तिरायुधविशेष। पाश सर्प। अथवा पाशरूप एव। परश्वधमायुधम्। एतैरङ्कितश्चिह्नितो भवति॥३४॥

अथ कुब्जलक्षणमाह श्लोकद्वयेन। युगलकम्—

कुब्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च।
हंसासेवी नास्तिकोऽर्थैरुपेतो
विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः ॥३५॥
कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च
प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च।
सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात्
कुब्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ ३६ ॥

कुब्जो नाम्नेति। कुब्जो नाम्ना य सोऽधस्तादधोभागाच्छुद्ध परिपूर्णाङ्ग. पूर्वकाये प्राग्देहभागे किञ्चित् क्षीणः किञ्चिन्नतश्च। हसासेवी हंसस्यानुचरः। नास्तिकः क्रियारहितो लौकायतिकप्राय.। अर्थैरुपेतोऽर्थसयुक्त.। विद्वान् पण्डित.। शूर संग्रामप्रिय.। सूचक. पिशुन.। स्याद् भवेत्। कृतज्ञः कृतं जानाति॥३५॥

---

१. स्ताम्रच्छविर्वानुचरः स नित्यमिति पाठान्तरम्।

कलास्वभिज्ञ इति। कलासु गीतनृत्यवाद्येषु अभिज्ञ आभिमुख्येन जानाति। कलहप्रियश्च भवति। प्रभूतभृत्यो बहुभृत्य । प्रमदाजितश्च स्त्रीभिर्निर्जित । लोक जनम्, सम्पूज्यार्चयित्वा अकस्मादेव प्रजहाति त्यजति। अयं कुब्ज उक्त कथित. सततोद्यत सर्वकालमुत्साही युगलकम् ॥३६॥

अथ मण्डलकलक्षणमाह श्लोकद्वयेन—

मण्डलकक्षणमतो रुचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः।
कृत्यावेतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः॥३७॥
वृद्धाकारः खरपरुषमूर्धजश्च शत्रुनाशने कुशलः।
द्विजदेवयज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान्॥३८॥

मण्डलकलक्षणमत इति । अतोऽस्मात् कुब्जादनन्तर मण्डलकलक्षणं भवति। स च कीदृक् ? रुचकानुचरो रुचकस्यानुचर । रुचकानुजीवी भवति। अभिचारविदभिचारज्ञ । विद्वेषोच्चाटनवशीकरणेष्वभिज्ञ । कुशल समर्थ । कृत्यावेतालादिषु अभिचारकैर्मन्त्रै शत्रुवधार्थमग्निमध्याद् या स्त्री उत्थाप्यते सा कृत्या । शवशरीरस्योत्कृष्टस्य मन्त्रै पुनरुत्थापन वेताल । आदिग्रहणाद् यक्षभूतेषु कर्मसु तथा तद्विद्यासु चानुरत सक्त ॥३७॥

वृद्धाकारो वृद्धसदृशशरीर । खरपरुषमूर्धज खरा कठिना परुषा रूक्षा मूर्धजा. केशा यस्य। शत्रुनाशने रिपूणा हनने कुशल समर्थ । द्विजाना ब्राह्मणाना देवाना सुराणां यज्ञानामश्वमेधादीना तथा योगेषु साख्यादिशास्त्रेषु प्रसक्ता धीर्बुद्धिर्यस्य। केचिद् द्विजदेवयज्ञदोहप्रसक्तधीरिति पठन्ति। अथवा यज्ञ दुहन्ति ये तेऽग्निहोत्रिण.। स्त्रीजितः स्त्रीभि पराजित.। मतिमान् बुद्धिमानिति युगलकम्। ॥३८॥

अथ साचिलक्षणम्—

साचीति यः सोऽतिविरूपदेहः
शशानुगामी खलु दुर्भगश्च।
दाता महारम्भसमाप्तकार्यो
गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः॥३९॥

---

१. द्विजदेवयज्ञदोहप्रसक्तधीरिति पाठान्तरम्।

साचीति। य साची नाम सोऽतिविरूपदेहोऽशोभनशरीर। शशानुगामी शशस्यानुगामी पश्चाद् गच्छति। शशानुचर.। खल्वित्यव्यय वाक्यालङ्कारे। दुर्भगो जनानामवल्लभ। दाता दानशील। महारम्भसमाप्तकार्य, महारम्भान् करोति तेषु च समाप्तकार्योऽन्तग। गुणै पूर्वोक्तै शशस्यैवं समान सदृशस्तुल्यो भवेदित्यर्थ.॥३९॥

अथ पुरुषलक्षणस्य प्रभावमाह—

पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मया
मुनिमतानि निरीक्ष्य समासतः।
इदमधीत्य नरो नृपसम्मतो
भवति सर्वजनस्य च वल्लभः॥४०॥

मुनिमतानि ऋषिप्रणीतानि शास्त्राणि निरीक्ष्यावलोक्य समासतः सक्षेपतो मयेद पुरुषलक्षणमुक्त कथितम्। इदं च पुरुषलक्षण नर पुरुषोऽधीत्य ज्ञात्वा नृपसम्मतो राज्ञा सम्मत इष्टो भवति। सर्वजनस्य च सर्वलोकस्य च वल्लभः प्रियो भवति। यत पूर्वमेवाचार्येण द्वयं प्रतिज्ञातम्। यथा—

[1]ज्यौतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्।
स्वयमेव विकल्पयितु किन्तु बहूना मत वक्ष्ये॥

इत्येव विचार्य सर्वागमत पुरुषलक्षणं कथितम्। तच्च चिन्तनीयमन्यदूह्य चेति॥४०॥

इति भट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ पञ्चमहापुरुषलक्षण
नामानुचरै सहाष्टषष्टितमोऽध्याय॥६८॥

अथ कन्यालक्षणं व्याख्यायते।

तत्रादावेव पादलक्षणम्—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत्॥१॥

---

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य १९८ पृष्ठे ७ श्लोक।

यस्याः कुमार्या कन्यकाया । पादौ चरणौ । स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ स्निग्धौ सस्नेहावुन्नतावुच्चौ कूर्मपृष्ठौ, अग्रे तनू ययो । ताम्रनखौ रक्तवर्णौ नखौ ययो । समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ समौ तुल्यावुपचितौ समासलौ चारू दर्शनीयौ निगूढावनुल्बणौ गुल्फौ ययो । तथाश्लिष्टाङ्गुली श्लिष्टा घना अङ्गुल्य पादशाखा ययो । कमलकान्तितलौ कमलस्य पद्मस्येव कान्तिस्तले ययो । तथाभूतौ पादौ यदि भुवो भूम्या अधिपतित्व राज्यमिच्छेत् तदा तामुद्वहेत् ॥१॥

पुनरपि पादजङ्घाजानूरुगुह्यमणीना लक्षणमाह—

मत्स्याङ्कुशाब्जयववज्रहलासिचिह्ना-
वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ ।
जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते
जानुद्वयं सममनुल्बणसन्धिदेशम् ॥२॥

ऊरू घनौ करिकरप्रतिमावरोमा-
वश्वत्थपत्रसदृशं विपुलं च गुह्यम् ।
श्रोणीललाटमुरुकूर्मसमुन्नतं च
गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति ॥३॥

मत्स्याङ्कुशाब्जेति । मत्स्यो मीन । अङ्कुश. प्रसिद्धः । अब्ज पद्मम्, यवो यवाकार, वज्रमायुधम् । हलं लाङ्गलम् । असि खड्गः । एतैश्चिह्नैश्चिह्नितौ चरणौ पादौ । तथाऽस्वेदनौ स्वेदरहितौ । मृदुतलौ मृदुनी तले ययोस्तौ तथाभूतौ प्रशस्तौ तथा च समुद्र ।

स्निग्धौ ताम्रनखौ धन्यौ कूर्मपृष्ठौ सुलोहितौ ।
निगूढगुल्फौ सुश्लिष्टौ घनाङ्गुल्सिमन्वितौ ॥
मत्स्याङ्कुशयवाब्जेषु हलवज्रासिचिह्नितौ ।
सुस्पृशौ रोमरहितौ कुमार्याश्चरणौ शुभौ ॥
अतो विपर्यस्तगुणौ दुःखदारिद्र्यभागिनौ ।
यस्याः पादौ नतौ कन्यामुद्वहेन्न कदाचन ॥

जङ्घे च रोमरहिते इति । जङ्घे रोमरहिते रोमवर्जिते । विशिरे शिरारहिते । सुवृत्ते परिवर्तुले । जानुयुगं जानुयुगल सम तुल्यम् । अनुल्बणसन्धिदेशमस्थूलसन्धिदेशम् । सुश्लिष्टे जानुनी यत्र ।

ऊरू घनाविति। ऊरू घनौ सन्ततौ करिकरप्रतिमौ गजहस्तसदृशौ। अरोमौ रोमवर्जितौ। गुह्यं भगम्, अश्वत्थपत्रसदृशम्, अश्वत्थवृक्षपत्राकारम्, विपुलं विस्तीर्णम्। श्रोण्या ललाट श्रोणीललाटम्। तच्चोरु विस्तीर्णम्। कूर्मसमुन्नत कूर्मवदुच्चं कूर्मपृष्ठाकारम्। मणिश्च निगूढोऽदृश्यमानो विपुला विस्तीर्णा श्रियं लक्ष्मीमादधाति करोति। तथा च समुद्र —

जङ्घे तु रोमरहिते शिराहीने सुवर्तुले।
सुश्लिष्टे जानुनी धन्ये शिरारोमविवर्जिते॥
गजहस्तसमावूरू सम्पन्नौ सन्ततौ समौ।
सुस्पर्शं कूर्मपृष्ठं वा विपुलं जघनं शुभम्॥
मणिर्निगूढ सुश्लिष्ट स्फिजौ च विपुलौ शुभौ।
नाभिदेश. सुगुप्तश्च यस्या सा धनभागिनी॥इति॥२-३॥

अथ नितम्बनाभीलक्षणमाह—

विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बः
गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम्।
नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां
प्रदक्षिणावर्तगता च शस्ता॥४॥

नितम्ब. कटिभाग, स च विस्तीर्ण. पृथुलो मांसोपचित समासल, गुरुश्च गौरवयुक्तो रशनाकलापं धत्ते धारयति। रशनायाः कलापो रशनाकलाप.। रशना मेखला, तस्या. कलापो विस्तार, तं धारयति। तथा च—

जघनं विपुलं यस्या सुस्पर्शं रोमवर्जितम्।
सुवर्णाभरणैर्युक्ता सा भवेद्राज्यभागिनी॥

नाभिर्गभीरेति। अङ्गनानां स्त्रीणां नाभिर्गभीरा गम्भीरा, विपुला विस्तीर्णा, प्रदक्षिणावर्तेन च गता प्रशस्ता धन्या। तथा च —

गम्भीरा विपुला नाभी दक्षिणावर्तमाश्रिता।
शस्ता विपर्यये नेष्टा वामावर्ता विशेषत.॥इति॥४॥

अथ मध्यस्तनोरुवक्षोग्रीवालक्षणमाह—

मध्यं स्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च
वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ।

रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां
ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि दत्ते ॥५॥

स्त्रियो योषितो मध्य मध्यभाग त्रिवलिनाथ त्रिवलिस्वामिनं वलित्रयोपविष्टं वलित्रययुक्तमित्यर्थ । अरोमश रोमरहितम्। तथा च—

मध्यं वलित्रयचितं सुस्पर्श रोमवर्जितम।
यस्या सा राजमहिषी कन्या नास्त्यत्र संशय ॥

वृत्तौ घनाविति। उरसि भवावुरस्यौ स्तनौ । वृत्तौ परिवर्तुलौ। घनौ सन्ततौ। अविषमावतुल्यौ। कठिनौ कर्कशौ। तथा च——

स्तनौ सुवर्तुलौ धन्यौ सन्ततौ कठिनौ तथा।
अरोमौ च शिराहीनौ पुत्रसौख्यधनप्रदौ॥

रोमप्रवर्जितमिति। अङ्गनानां स्त्रीणामुरो वक्षो रोमवर्जितं रोमरहितं मृदु सुस्पर्श च शुभम्। तथा च——

वक्षो विलोम सुस्पर्श विस्तीर्ण पतिसौख्यदम्।
शिरातत च विषम वैधव्यायासशोकदम्॥

ग्रीवा चेति। ग्रीवा शिरोधरा कम्बुनिचिता वलित्रयोपचिता। अर्थान् सुखानि च दत्ते ददाति। तथा च गर्ग ——

स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमासोपचिता सुवृत्ता।
न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या॥इति॥५॥

अथाधरदन्तलक्षणमाह——

बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो
मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत्।
कुन्दकुड्मलनिभाः समा द्विजा
योषितां पतिसुखामितार्थदाः॥६॥

अधरोऽधरोष्ठो बन्धुजीवकुसुमोपम, बन्धुजीवकुसुमसदृशोऽतिलोहित इत्यर्थ.। मासलो मासोपेत । रुचिरबिम्बरूपभृद् रुचिरस्य दीप्तियुक्तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य तुल्य रूप बिभर्ति धारयति। तथा च——

अधरो बिम्बसङ्काशो मांसलोऽस्फुटितस्तथा।
यस्याः सा राजमहिषी कुमारी नात्र सशय ॥

कुन्दकुड्मलेति। द्विजा दन्ता कुन्दकुड्मलनिभा कुन्द पुष्पविशेष, तस्य कुड्मलानि कलिका, तन्निभास्तत्सदृशा । समास्तुल्या । योषिता स्त्रीणाम्। पतिसुखं भर्तृसुखम्। अमितमपरिमित प्रभूतमर्थ धनं च ददति। तथा च गर्ग —

तीक्ष्णाग्रवृत्ता. सुसमा दृढाश्च शुभा मृणालेन्दुसमानवर्णाः।
निरन्तरा. स्त्रीषु भवन्ति धन्या द्विजास्तथा ये रजतप्रकाशाः॥

तथा च समुद्र —

द्वात्रिशद्दशना यस्या सर्वे गोक्षीरपाण्डुरा ।
सर्वे शिखरिण स्निग्धा राजभार्या च सा भवेत् ॥इति॥६॥

अथ वदननासिकादृशा लक्षणमाह—

दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंस-
वल्गु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् ।
नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता
दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च ॥७॥

प्रभाषित वचन दाक्षिण्ययुक्तमानुकूल्यसयुक्त सुरसम्। अशठ शठभाव-रहितम्। परपुष्ट कोकिल । हस. पक्षिविशेष । तत्सदृश वल्गु रम्यम्। तथा चादीन दैन्यरहित यदि भवति तदानल्पसौख्य प्रभूतसौख्यम्। तथा च गर्ग —

हसस्वना दुन्दुभिनेमिघोषा मेघस्वना शङ्खनिनादघोषा ।
मयूरचक्रप्रतिमस्वनाश्च स्त्रियस्तथा कोकिलतुल्यशब्दा.॥
कादम्बचक्राह्वयकिङ्किणीषु समस्वना याश्च भवन्ति नार्य ।
सर्वा. प्रशस्ता धनपुत्रवत्यो भवन्ति धर्मानुरता. सदा ताः॥

नासा समेति। नासा नासिका समा स्पष्टा। समपुष्टा तुल्या नासापुटा। रुचिरा सुकान्ता। प्रशस्ता शुभा। तथा च—

स्पष्टा समा समपुटा नासा सौभाग्यदा मता।

दृगिति। दृग्दृष्टि, नीलनीरजदलद्युतिहारिणी, नील च तन्नीरज नीलनीरजं नीलोत्पलम्, तस्य दलं पत्र तस्य द्युति कान्ति हरति तच्छीला नीलनीरजद्युतिहारिणी प्रशस्ता। तथा च—

[१]नीलनीरजपत्राभा दृष्टिर्यस्या भवेत् सदा।
सा राजमहिषी ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदैः ॥इति॥७॥

अधुना भ्रूललाटलक्षणमाह—

नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्रे।
अर्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् ॥८॥

भ्रुवौ नो सङ्गते न श्लिष्टे। नातिपृथू विस्तीर्णे। न लम्बे नातिसङ्गते। बालशशाङ्कवक्रे। शशाङ्के चन्द्रे बालो यः शशाङ्कश्चन्द्रो द्वितीयाया तिथौ तद्वद्वक्रे कुटिले शस्ते। तथा च—

बालचन्द्रसमे वक्रे न लम्बे नातिसङ्गते।
भ्रुवौ यस्याः कुमार्यास्ता महाराज्ञी विनिर्दिशेत् ॥

अर्धेन्दुसंस्थानमिति। ललाटं मुखपृष्ठमर्धेन्दुसंस्थानमर्धचन्द्राकारमरोमशं रोमरहितम्। न नतं न निम्नं न तुङ्गं नोच्चम्। समं शस्तं प्रशस्तमित्यर्थः। तथा च—

नोन्नतं न च निम्नं वा शिरो रोमविवर्जितम्।
अर्धचन्द्राकृति सौम्यं ललाटं शस्यते स्त्रियाः ॥इति॥८॥

अथ कर्णकेशशिरोलक्षणमाह—

कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समाहितं समम्।
स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ॥९॥

कर्णयुग्मं श्रोत्रद्वयमपि युक्तमांसलं न निर्मांसमित्यर्थः। मृदु कोमलं समं तुल्यं समाहितं संलग्नं शस्यते स्तूयते। तथा च—

नातिलम्बौ मृदू तुल्यौ संलग्नौ युक्तमांसलौ।
कर्णौ यस्याः स्मृता सा तु राजभार्या न संशयः ॥

स्निग्धेति। मूर्धजाः केशाः स्निग्धाः निर्मलाः नीलाः अतिकृष्णवर्णाः। मृदवः कोमलाः कुञ्चिताः कुटिलाः। एकजाः एकरोमकूपे भवाः। सुखकराः सुखं कुर्वन्ति। तथा च—

---

१. नीलोत्पलसवर्णाभे नेत्रे लावण्यसंयुते।
मृगीभवे या सा कन्या धनधान्यविवर्द्धिनी ॥ इति ग. पु. पाठः।

सुस्निग्धा नीलवर्णाश्च मृदव कुञ्चिता कचा.।
शस्यन्ते योषितो नित्यं धनपुत्रप्रदा यत.॥

समं शिर', शिर. समं न निम्नं नोन्नतं सुखकरमेव। तथा च—
नोन्नतं नाथवा निम्नं शिर. सौख्यप्रदं स्मृतम् ॥इति॥९॥

अथ हस्तपादयोर्लक्षणमाह—

भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभि-
र्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः।
मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यजनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः
पादे पाणितलेऽथवा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् ॥१०॥

भृङ्गारो जलभाण्ड प्रसिद्धम्। आसनं पीठम्। वाजी तुरग। कुञ्जरो हस्ती। रथ. प्रसिद्ध'। श्रीवृक्षो बिल्व। यूपो यज्ञयूप। इषु शर। एतैश्चिह्नै। तथा माला स्रक्। कुण्डल कर्णाभरणम्। चामरं बालव्यजनम्। अङ्कुश प्रसिद्ध। यवो यवाकार। एतैरपि। शैल पर्वत'। ध्वज पताकारूपो बहुपटनिर्मित। तोरणं प्रसिद्धम्। एतैरपि। तथा मत्स्यो मीन। स्वस्तिकश्चिह्नविशेष। वेदिका वेदी चतुरस्रा मध्यक्षामा। व्यजनक तालवृन्तम्। एतैरपि। शङ्ख प्रसिद्ध। आतपत्र छत्रम्। अम्बुज पद्म.। एतैर्भृङ्गारादिभिश्चिह्नै. पादे चरणतले पाणितले वा स्थितैर्युवतय' स्त्रियः। गच्छन्ति राज्ञीपदम्, राज्ञीस्थानं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति। तथा च गर्ग.—

मत्स्य समुद्रो वसुधा धन च ध्वजस्तथाद्रिर्दिनकृच्छशी च।
शङ्ख पुर चक्रमथासन च यूपस्तथा व्यञ्जनतोरणं च॥
छत्रं यव पद्ममथाङ्कुशं च सिहोऽथवा स्वस्तिक एव वापी।
कूर्म. पताका मकर. पुमाश्च दण्ड. सरित् पूर्णघटो रथश्च॥
पाणौ तथैतानि भवन्ति यासामेकं तथा द्वे च बहूनि वापि।
अत्यन्तसौख्यं बहुपुत्रता च स्त्रीणां तथा लक्षणमादिशेत॥

तथा च समुद्र.—

मत्स्यः पाणितले छत्रं कच्छपो वा ध्वजोऽपि वा।
श्रीवत्स कमलं शङ्खमासनं चामर तथा॥
अङ्कुशश्चैव माला च यस्या हस्ते तु दृश्यते।
एकं सा जनयेत् पुत्रं राजानं पृथिवीपतिम्॥

यस्या पाणितले दृश्य कोष्ठागार सतोरण.।
अपि दासकुले जाता सा राजमहिषी भवेत् ।।इति।।१०।।

अथ हस्तलक्षणमाह—

निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भोपमौ
करौ नृपतियोषितस्तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली।
न निम्नमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं
करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् ।।११।।

करौ हस्तौ । निगूढमणिबन्धनौ, निगूढावनुल्बणौ मणिबन्धनौ प्रकोष्ठौ ययो.। मणिबन्धनग्रहणेन हस्तमूलमुच्यते। तरुणपद्मगर्भोपमौ, तरुणमभिनवं यत् पद्मं कमल तस्य गर्भमभ्यन्तरं तदुपमौ तत्सदृशौ। तथा तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली तनु: सूक्ष्मा ययोरङ्गुल्य करशाखा । तथा विकृष्टानि दीर्घाणि पर्वाणि यासामङ्गुलीना ताश्च विद्यन्ते ययो । तथाभूतौ करौ नृपतियोषितो राजपत्न्या भवत । करतलं हस्ततल नो निम्न नातिनीच नात्युन्नतमुच्च सुरेखान्वित शोभनाभी रेखाभिरन्वित युक्तम् । चिर चिरकालमविधवा भर्तृसंयुतां सुतसुखार्थसम्भोगिनी पुत्रसुखधन-सम्भोगयुक्ता तथाविध हस्ततल ता कन्यका करोति। तथा च—

निगूढमणिबन्धौ तु पद्मगर्भसमप्रभौ।
विकृष्टाङ्गुलिपर्वाणौ करौ नृपतियोषित.।।
नोच्च न निम्न सुसमं सुरेखाभि समन्वितम्।
तल यस्या भवेन्नार्या. सा राजमहिषी स्मृता।।इति।।११।।

अन्यदप्याह—

मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनोत्था
रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः।
ऊर्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या
पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् ।।१२।।

अङ्गनाया स्त्रिया. पाणितले हस्ततले या रेखा मणिबन्धनोत्था हस्तमूला-ज्जाता मध्याङ्गुलि यावद् गता। अथवा या रेखा पादतले चरणतले ऊर्ध्वस्थिता पुस· पुरुषस्य। अथ चैवविधा हस्ततले पादतले वा भवति, सा राज्यसुखाय स्याद् भूयात्। राज्यसुखं करोतीत्यर्थ.। तथा च—

मणिबन्धनसम्भूता मध्याङ्गुलिसमाश्रिता।
रेखा पाणितले यस्या. सा कन्या राज्यभागिनी ॥इति॥१२॥

अन्यदप्याह—

कनिष्ठिकामूलभवा गता या
प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम्
करोति रेखा परमायुषः सा
प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ॥१३॥

या रेखा कनिष्ठिकामूलभवा कनिष्ठामूलादुत्पन्ना तत्प्रदेशिन्या अङ्गुष्ठसमीपवर्तिन्या मध्यमिकायाश्चान्तरालं मध्यं गता प्राप्ता सा रेखा परमायुष प्रमाण करोति। विशत्यधिकं सा वर्षशत जीवतीत्यर्थ.। यद्यूना भवति तदायुरूनमेव भवति। रेखानुसारेण स्वबुद्धया ह्यूहनीयम्। तथा च—

कनिष्ठामूलसम्भूता गता मध्यमिकान्तरम्।
प्रदेशिन्याश्च सा रेखा यस्या सा दीर्घजीविनी ॥इति॥१३॥

अथाऽपत्यज्ञानमाह—

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः
पुत्रा बृहत्यः प्रमदास्तु तन्व्यः।
[1]अच्छिन्नमध्या बृहदायुषस्ताः
स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः ॥१४॥

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्यापत्यस्य रेखा भवन्ति। यावत्यो रेखास्तत्र तावन्त प्रसवा। तत्र या रेखा हस्ते स्थूलास्ते पुत्रा, याश्च तन्व्य सूक्ष्मास्ता प्रमदा. स्त्रिय। याश्च रेखा अच्छिन्नमध्या अछिन्नान्यच्छिन्नखण्डानि मध्यानि यासा ता बृहदायुषो दीर्घजीविन्या विज्ञेया। केचिदच्छिन्नमूला इति पठन्ति। छिन्ना मध्याद्विच्छिन्ना लघुप्रमाणा अतिस्वल्पा स्वल्पायुषां विज्ञेया.। तथा च—

अङ्गुष्ठमूले या रेखा. स्थूलाः पुत्राश्च ते मताः।
सूक्ष्मा दुहितरस्ताभ्यो विच्छिन्ना. स्वल्पजीविनः॥
वामहस्ते तु नारीणा पुरुषाणा च दक्षिणे
चिह्नं निरूपयेद्धीमान् समुद्रवचनं यथा ॥इति॥१४॥

---

१. अच्छिन्नमूला इति पाठान्तरम्।

एवं शुभाशुभलक्षणान्युक्त्वाऽधुनाऽहमशुभलक्षणानि वक्ष्यामीत्याह—

इतीदमुक्तं शुभमङ्गनाना-
मतो विपर्यस्तमनिष्टमुक्तम् ।
विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि
समासतस्तान्यनुकीर्तयामि ॥१५॥

इतिशब्द प्रकाराय। इत्येवप्रकारमिदमङ्गनानां स्त्रीणां शुभमुक्तं शुभं कथितम्। अतोऽस्माद्विपर्यस्तं विपरीतं यत् तदनिष्टमशुभमुक्तम्। यानि विशेषतोऽतीवानिष्टफलान्यशुभफलानि लक्षणानि तानि समासत सक्षेपतोनुऽ-कीर्तयामि कथयामि॥१५॥

तत्रादावेव पादयोरनिष्टलक्षणान्याह—

कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा
महीं न यस्याः स्पृशति स्त्रियाः स्यात् ।
गताथवाऽङ्गुष्ठमतीत्य यस्याः
प्रदेशिनी सा कुलटाऽतिपापा ॥१६॥

यस्या. स्त्रिया अङ्गनाया· पादकनिष्ठा तदनन्तरा याऽनामिका वा मही भूमि न स्पृशति। अथवा यस्या. प्रदेशिनी अङ्गुष्ठमतीत्य गता स्यात् सा कुलटाऽतिपापा, कुलटा असाध्या, अतिपापा स्याद् भवेत्। तथा च—

कनिष्ठा पादयोर्यस्या भूमि स्पृशति नाङ्गुलिः।
न सा तिष्ठति कौमारी बन्धकी ता विनिर्दिशेत्॥

पादप्रदेशिनी यस्या अङ्गुष्ठादतिरिच्यते।
कुमारी कुरुते जार यौवनस्था तु कि पुन ॥इति॥१६॥

अथ जङ्घागुह्योदरलक्षणमाह—

उद्बद्धाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले
शुष्के जङ्घे लोमशे चातिमांसे।
वामावर्तं निम्नमल्पं च गुह्यं
कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ॥१७॥

जङ्घे जानुनोरधोभागौ। उद्बद्धाभ्यामूर्ध्वलग्नाभ्यां पिण्डिकाभ्यामुपलक्षिते। जङ्घापश्चिमभाग. पिण्डिकाशब्दवाच्य । तथा शिराले शिरासन्तते। शुष्के निर्मांसे । रोमशे लोमबहुले। तथा चातिमांसे मांसबहुले अतिदु खिताना महादु.खसन्तप्तानां स्त्रीणां भवत । तथा च--

शुष्के जङ्घेऽतिमांसे वा रोमशे चोर्ध्वपिण्डिके।
यस्या सा दु खिता नित्यं पुत्रवित्तविवर्जिता ॥

वामावर्तमिति। गुह्यं भग वामावर्त वामावर्तै रोमभि सयुक्तं निम्नमनुच्चमल्पं चातिसङ्कटं दु खिताना भवति। तथा च--

वामावर्त भगं यस्या दीर्घ चुल्लीसमप्रभम्।
निम्नं वा तेन दोषेण वेश्यास्त्रीत्वं च गच्छति ॥

कुम्भाकारमिति। उदर कुम्भाकारं घटाकार दु खितानामेव भवति। तथा च--

लम्बोदरी च या कन्या दीर्घोदरसमन्विता।
भग्नादरा च दु खान्ता दासीभावमवाप्नुयात् ॥इति॥१७॥

अथ ग्रीवालक्षणमाह--

ह्रस्वयातिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः।
ग्रीवया पृथूत्थया योषितः प्रचण्डता ॥१८॥

ग्रीवया शिरोधरया। अतिह्रस्वया अतिप्रमाणहीनया । नि.स्वता निर्धनता भवति। अतिदीर्घया प्रमाणाधिकया कुलक्षयो वशविनाश । पृथूत्थया पृथूत्पन्नया चर्पटया ग्रीवया योषित. स्त्रिया. प्रचण्डता क्रूरता भवति। तथा च--

कुलक्षयकरी दीर्घा ग्रीवा ह्रस्वा च निर्धना।
पृथूत्थया प्रचण्डत्वं ग्रीवया योषितो वदेत् ॥इति॥१८॥

अथ नेत्रगण्डयोर्लक्षणमाह--

नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
सा दुःशीला श्यावलोलेक्षणा च।
कूपौ यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु
निःसन्दिग्धं बन्धकीं तां वदन्ति ॥१९॥

यस्या स्त्रिया नेत्रे चक्षुषी केकरे कातरे पिङ्गले कपिले वा सा दुशीला असाध्वी भवति। तथा श्यावे श्याववर्णे लोले चञ्चले चलमाने ईक्षणे चक्षुषी यस्या. सापि दुशीला भवति। तथा च--

पारावताक्षी या कन्या कातराक्षी तथापि या।
उद्भ्रान्तचपलाक्षी च तां कन्यां वर्जयेद् बुध.॥

कूपौ यस्या इति। यस्या योषित स्मितेषु हसितेषु गण्डयोर्मुखगण्डयो. कूपौ गर्ताकारौ भवतश्छिद्रे दृश्येते ता स्त्रिय निसन्दिग्धमसशयं बन्धकीमसाध्वी वदन्ति कथयन्ति। तथा च--

यस्यास्तु हसमानाया जायन्ते गण्डकूपकाः।
भर्तारं हन्ति सा क्षिप्रं नैकत्र रमते चिरम्॥

तथा च पराशरः--

यस्या हसन्त्या दृश्यन्ते कूपका गण्डयार्द्वयो।
स्थूलकाकारगण्डा च विकृतास्या महाशना॥
एकापि यस्या न मही संस्पृशेच्चरणाङ्गुली।
तलमध्यमधो यस्या अधमां तां विनिर्दिशेत्॥इति॥१९॥

अन्यदप्याह--

प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे
श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिजोः पतिं च।
अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी
न शुभा भर्तुरतीव या च दीर्घा॥२०॥

ललाटे मुखपृष्ठभागे प्रविलम्बिनि लम्बमाने देवरं भर्तुर्भ्रातरं हन्ति मारयति। उदरे प्रविलम्बिनि श्वशुर भर्तु. पितर हन्ति। स्फिजो. प्रविलम्बमानयो पति भर्तारं हन्ति। तथा च--

त्रीणि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिजम्।
त्रींश्च सा पुरुषान् हन्ति देवरं श्वशुर पतिम्॥

अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठीति। अतिरोमचयेन रोम्णां सञ्चयेनान्वित संयुक्त उत्तरोष्ठो यस्या. सा भर्तु पत्युर्न शुभा। अतीव या च दीर्घाऽत्युच्चा सा पि भर्तुर्न शुभदा। तथा च--

श्मश्रुयुक्ता च या कन्या याऽतिदीर्घा मलावृता।
दासीभावमवाप्नोति देहदोषेण साऽङ्गना ॥इति॥२०॥

अथ स्तनकर्णदन्तलक्षणमाह—

स्तनौ सरोमौ मलिनोल्बणौ च
क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ।
स्थूलाः कराला विषमाश्च दन्ताः
क्लेशाय चौर्याय च कृष्णमांसाः ॥२१॥

स्तनौ सरोमौ रोमसयुक्तौ मलिनौ कृष्णवर्णावुल्बणौ विषमावतुल्यौ क्लेश कृच्छ्ं दधाते दधत । तथा च—

रोमयुक्तौ स्तनौ यस्या मलिनौ च शिराततौ।
दुःखिता सा भवेन्नारी नित्यं प्रव्रजिता तथा॥

एवंविधौ च कर्णौ सरोमौ मलिनावुल्बणौ विषमावतुल्यौ च क्लेशमेव दधाते। तथा च—

शिरायुक्तौ न च समौ कर्णौ दारिद्र्यभाजनौ।

स्थूलाः कराला इति। दन्ता रदा स्थूला अतिविस्तीर्णा कराला विकराला बहिर्गताश्च विषमा अतुल्या क्लेशाय भवन्ति। कृष्णमासाश्च दन्ताश्चौर्याय भवन्ति। सा स्त्री चौरी भवतीत्यर्थः। तथा च—

स्थूला कराला विषमाः कृष्णमांसा बहिर्गताः।
दन्ता दुःखप्रदा ज्ञेया वैधव्यायासकारिणः ॥इति॥२१॥

अथ हस्तलक्षणमाह—

क्रव्यादरूपैर्वृककाककङ्क-
सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः ।
शुष्कैः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-
र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः ॥२२॥

हस्तैः करैः क्रव्यादरूपैश्चिह्नैश्चिह्नितैः, क्रव्यादा मासाशिनो विहगा गृध्रादयः। वृक प्राणी। काककङ्कौ प्रसिद्धौ पक्षिणौ। सरीसृपाः प्राणिनः कीटाः। उलूकः पक्षी। तत्समानैस्तत्सदृशैश्चिह्नैः शुष्कैर्निर्मांसैः शिरालैः शिरासन्ततैर्विषमै-

रसमैश्च नार्य स्त्रिय सुखवित्तहीना सुखैर्धनैश्च विरहिता वर्जिताश्च भवन्ति। तथा च—

क्रव्यादसदृशैश्चिह्नैः काकोलूकसमप्रभै.।
शुष्कै करालैर्विषमै करैर्दुखान्विता. स्त्रिय ॥इति॥२२॥

अन्यदप्याह—

या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन
रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा।
प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति॥२३॥

या तु स्त्री समुन्नतेनोच्चतरेणोत्तरोष्ठेनोपलक्षिता। रूक्षाग्रकेशी रूक्षा अग्रकेशा यस्या सा नित्य कलहप्रिया कलहकरी भवति। तथा च—

या तूत्तरोष्ठेनोच्चेन केशाग्र स्नेहवर्जितम्।
यस्या सा दुखिता नित्य भर्तुर्निधनकारिणी॥

प्रायो विरूपास्विति। प्रायो बाहुल्येन विरूपासु विगतरूपासु स्त्रीषु दोषा भवन्ति। यत्र यस्या साऽऽकृति शोभना भवति तत्र तस्या गुणा वसन्ति॥२३॥

अधुना शरीरक्षेत्रविभागमाह—

पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं तु सजानुचक्रे।
मेढ्रोरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चैव चतुर्थमाहुः॥२४॥
उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतस्तनान्वितम्।
अथ सप्तममंसजत्रुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे॥२५॥
नवमं नयने च सभ्रुणी सललाटं दशमं शिरस्तथा।
अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम्॥२६॥

पादौ सगुल्फाविति। पादौ चरणौ सगुल्फौ गुल्फसहितौ प्रथममाद्यं दशाभाग च शुभाशुभं च शुभाशुभचिह्नितं प्रदिष्टमुक्तम्। जङ्घे सजानुचक्रे जानुचक्रारिकासहिते द्वितीय दशाभागमुक्तम्। मेढ्र लिङ्गमुरू द्वौ मुष्कौ वृषणौ ततोऽनन्तरमेतत् तृतीयं दशाभागम्। नाभि. कटिश्चेति चतुर्थ दशाभागमाहुः कथयन्ति॥२४॥

उदरमिति। उदर पञ्चमं दशाभाग कथयन्ति प्रवदन्ति मुनय.। हृदयं स्तनान्वित स्तनसंयुक्त षष्ठ दशाभागं कथयन्ति। अथानन्तरमसौ स्कन्धौ जत्रुणी च

सप्तमं दशाभागम्। ओष्ठौ द्वौ कन्धरा ग्रीवा एते ओष्ठकन्धरे अष्टमं दशाभागं कथयन्ति ॥२५॥

नयने नेत्रे सभ्रूणी भ्रूसहिते नवम दशाभागम्। शिरो मूर्धा सललाट ललाटसहितं दशमं दशाभागम्, तथा तेनैव प्रकारेण। अथ यद्यपि सामान्येनोक्तम्, तथापि परमायुप्रमाणेन द्वादशवार्षिकी दशां परिकल्प्य विचारः कर्तव्य। ज्ञातायुस्तत्प्रमाणेन एतेषु क्षेत्रविभागेषु चरणाद्येषु वातप्रभृतिष्वशुभेष्वशुभमनिष्ट दशाफलं शुभेषु शोभनमिति। एतदुक्तं भवति—यद्गात्र रूक्षं मासविहीन शिरावनद्ध च तदनिष्ट प्रोक्तम्। विपरीतमत. शुभं सर्वमित्यनेन क्रमेण यत्राङ्गेऽशुभलक्षणानि तद्दशाभागमशुभम्, यत्र शुभानि तत् शोभनम्, यत्र व्यामिश्राणि तन्मध्यमिति ॥२६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ कन्यालक्षण
नाम एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥

अथ वस्त्रच्छेदलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेवाश्विन्यादीना नक्षत्राणामभिनववस्त्रोपभोगे फलमाह—

प्रभूतवस्त्रदाश्विनी भरण्यथापहारिणी।
प्रदह्यतेऽग्निदैवते प्रजेश्वरेऽर्थसिद्धयः ॥१॥

मृगे तु मूषकाद्भयं व्यसुत्वमेव शाङ्करे।
पुनर्वसौ शुभागमस्तदग्रभे धनैर्युतिः ॥२॥

भुजङ्गभे विलुप्यते मघासु मृत्युमादिशेत्।
भगाह्वये नृपाद्भयं धनागमाय चोत्तरा ॥३॥

करेण कर्मसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया।
शुभं च भोज्यमानिले द्विदैवते जनप्रियः ॥४॥

सुहृद्युतिश्च मित्रभे तदग्रभेऽम्बरक्षयः।
जलप्लुतिश्च नैर्ऋते रुजो जलाधिदैवते ॥५॥

मिष्टमन्नमपि वैश्वदैवते वैष्णवे भवति नेत्ररोगता।
धान्यलब्धिरपि वासवे विदुर्वारुणे विषकृतं महद्भयम् ॥६॥

भद्रपदासु भयं सलिलोत्थं
तत्परतश्च भवेत् सुतलब्धिः।
रत्नयुतिं कथयन्ति च पौष्णे
योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् ॥७॥

प्रभूतवस्त्रदाश्विनीति। अश्वनीनक्षत्रे यदभिनव वस्त्रमुपभुज्यते, तदा साऽश्विनी प्रभूतवस्त्रदा भवति। प्रभूतानि बहूनि वस्त्राणि अम्बराणि ददाति। अथानन्तरमेवं भरणी वस्त्रापहारिणी भवति। अग्निदैवते कृत्तिकानक्षत्रे वस्त्र सदह्यतेऽग्निना। प्रजेश्वरे रोहिण्यामर्थाना सिद्धय प्राप्तयो भवन्ति॥१॥

मृगे इति। मृगे मृगशिरसि मूषकाद्वस्त्रभय भवति। तेन छिद्यते। शाङ्कर आर्द्रायां व्यसुत्व विगतप्राणता भवति, म्रियत इत्यर्थ। पुनर्वसौ शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागम प्राप्तिर्भवति। तदग्रभे तस्य पुनर्वसोरग्रत पुरत स्थिते भे नक्षत्रे तिष्ये धनैर्वित्तैर्युति सयोगो भवति॥२॥

भुजङ्गभे इति। भुजङ्गभे श्लेषाया वस्त्र विलुप्यते छिद्यते। मघासु मृत्यु मरणमादिशेद् वदेत्। भगाह्वये पूर्वफल्गुन्यां नृपाद् राज्ञो भय भवति। उत्तरफल्गुनी धनागमाय धनप्राप्तये भवति॥३॥

करेणेति। करेण हस्तेन कर्मणा सिद्धयो भवन्ति। चित्राया शुभागम शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागम. प्राप्तिर्भवति। अनिले स्वातौ शुभ शोभनं भोज्यमाहार भवति। द्विदैवते विशाखाया जनप्रियो जनवल्लभो भवति॥४॥

सुहृद्युतिश्चेति। मित्रभेऽनुराधाया सुहृद्युतिर्मित्रसयोग। तदग्रभे तस्या अनुराधाया अग्रत. पुरत स्थिते भे नक्षत्रे ज्येष्ठायामम्बरस्य वस्त्रस्य क्षयो विनाशो भवति। नैर्ऋते मूले जलप्लुतिर्वस्त्र जलमध्ये प्लवति। यातीत्यर्थ। जलाधिदैवते पूर्वाषाढाया रुजो रोगा भवन्ति॥५॥

मिष्टमन्नमिति। वैश्वदेवे उत्तराषाढाया मिष्टमन्न भोजन भवति। वैष्णवे श्रवणे नेत्ररोगता चक्षुष्पीडा। वासवे धनिष्ठाया धान्याना लब्धि लाभम्। विदुर्जानते। वारुणे शतभिषजि महदतीव भय विषकृतं विषोत्पन्न भवति॥६॥

भद्रपदास्विति। भद्रपदासु पूर्वभद्रपदासु सलिलोत्थ जलादुत्पन्न भय भवति। तत्परत उत्तरभद्रपदायां सुतलब्धि. पुत्रलाभो भवति। पौष्णे रेवत्या रत्नयुति रत्नसयोगं कथयन्ति मुनय। तस्यैतानि फलानीत्याह। योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम्, य. पुरुषोऽभिनवाम्बरमभिनवं वस्त्र भोक्तुमिच्छति तस्येति॥७॥

अथ सर्वनक्षत्राणा कर्मयोगितामाह—

भोक्तुं नवाम्बरं शस्तमृक्षेऽपि गुणर्वीजते।
विवाहे राजसम्माने ब्राह्मणानां च सम्मते॥८॥

विवाहे पाणिग्रहणकाले। राजसम्माने राजपूजायाम्। ब्राह्मणानां च सम्मते द्विजवचनेनेत्यर्थ। एतेषु कालेषु गुणर्वीजतेऽपि ऋक्षे नक्षत्रे नवाम्बरमभिनव वस्त्रं भोक्तुमुपभोक्तु शस्त प्रशस्तमिति॥८॥

अधुना वस्त्रादीना दैवत्यप्रविभागेण शुभाशुभफलमाह—

वस्त्रस्य कोणेषु वसन्ति देवा नराश्च पाशान्तदशान्तमध्ये।
शेषास्त्रयश्चात्र निशाचरांशास्तथैव शय्यासनपादुकासु॥९॥

वस्त्रस्याम्बरस्य कोष्ठकनवकविभागेन प्रविभक्तस्य कोणेषु चतुर्षु देवा सुरा वसन्ति। वस्त्रस्य मूलं पाशान्त.। अग्र दशान्त.। पाशान्तमध्यभागे दशान्त-मध्यभागे च नरा देवविशेषा वसन्ति। शेषास्त्रय. कोष्ठका. सममध्यवर्तिनोऽत्रा-स्मिन् वस्त्रे निशाचराशा राक्षसभागा। न केवलं वस्त्रस्याय प्रविभागो यावच्छ-य्यायामास्तरणे, आसने, पादुकासु चेति, वस्त्रस्य मूलाग्रे यथोक्ते तथासने पादुकासु च। आसनस्य वृक्षवशान्मूलाग्रकल्पना। पादुकासूपानत्सु पादवन्मूलाग्रे।

नवकोष्ठविभक्तस्य वस्त्रस्य न्यास

देवा	राक्षसा	देवा
नरा	राक्षसा	नरा
देवा	राक्षसा	देवा

तथा च गर्ग—

वस्त्रमुत्तरलोमं तु प्राग्देशं नवधा भवेत्।
त्रिधा दशान्तपाशान्ते त्रिधा मध्यं पृथक् पृथक्॥
चतुर्षु कोणेषु सुरा पाशान्ते मध्यमे नरा।
दशान्ते च नरा भूयो मध्यभागे निशाचरा॥
राक्षसान् विनिवृत्त्यैवं शय्यादिष्वप्ययं विधि.॥इति॥९॥

प्रयोजनमाह—

लिप्ते मषीगोमयकर्दमाद्यैश्छिन्ने प्रदग्धे स्फुटिते च विन्द्यात्।
पुष्टं नवेऽल्पाल्पतरं च भुक्ते पापं शुभं चाधिकमुत्तरीये॥१०॥

वस्त्र मष्या कज्जलेन गोमयेन कर्दमेन चालिप्ते। आदिग्रहणाद्येन केनचिद् वर्णकेन लिप्ते। तथा छिन्ने प्रकल्पिते। प्रदग्धेऽग्निना प्लुष्टे। स्फुटिते पाटिते च विन्द्याद् जानीयात् पापमशुभं फलं शुभं वा। नववस्त्रादिकेषु पुष्टं परिपूर्ण मध्यमेऽल्पं

भुक्ते शीर्णेऽल्पतरम्। यद्यप्युक्त तथैव शय्यासनपादुकास्विति, तथाप्युत्तरीये वस्त्रेऽधिकतर पापमशुभ शुभ शुभफल भवति ॥१०॥

अधुना विशेषेणाह—

रुग्राक्षसांशेष्वथवाऽपि मृत्युः पुंजन्म तेजश्च मनुष्यभागे।
भागेऽमराणामथ भोगवृद्धिः प्रान्तेषु सर्वत्र वदन्त्यनिष्टम् ॥११॥

राक्षसाशेषु राक्षसभागेष्वशुभेषु छेदादिषूत्पन्नेष्वस्य स्वामिनो रुग्रोगोऽथवा मृत्युर्भवति। मनुष्यभागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे पुजन्म पुत्रजन्म तेज कान्तिश्च भवति। अमराणा देवाना भागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे भोगवृद्धिर्भवति। सर्वत्र सर्वभागेषु प्रान्तेषु पर्यन्तेष्वनिष्टमशुभ वदन्ति कथयन्ति मुनय ॥११॥

अन्यदप्याह—

कङ्कप्लवोलूककपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोष्ट्रसर्पैः ।
छेदाकृतिर्दैवतभागगापि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति ॥१२॥

कङ्क, प्लव, उलूक, कपोत, काक, क्रव्यादा मासाशिन । एते सर्व एव पक्षिविशेषा । गोमायु शृगाल, खरो गर्दभ, उष्ट्र करभ, सर्प उरग, एतै सदृशी छेदस्याकृतिर्दैवतभागगाऽपि सुरभागप्राप्ताऽपि पुसा नराणा मृत्युसम मरणतुल्य भय करोति ॥१२॥

अन्यदप्याह—

छत्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवृक्षकुम्भाम्बुजतोरणाद्यैः।
छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगाऽपि पुंसां विधत्ते नचिरेण लक्ष्मीम् ॥१३॥

छत्रमातपत्रम्। ध्वज प्रसिद्ध । स्वस्तिकश्चिह्नविशेष, वर्धमानमपि चिह्नविशेष । एतौ द्वावपि वास्तुनि। श्रीवृक्षो विल्व । कुम्भो घट । अम्बुज पद्म । तोरण प्रसिद्धम् । आदिग्रहणात् स्रुक्कुण्डभृङ्गारगजतुरगा । एषा सदृशी छेदाकृति-नैर्ऋतभागगा चापि राक्षसभागप्राप्ताऽपि पुसा नराणा नचिरेण शीघ्रमेव लक्ष्मी श्रिय विधत्ते ददाति। अपिशब्दात् सुरनरभागगताऽतीव शुभफला भवतीति।

अत्र पराशरमुनिना विशेषतरमुक्तम्। तथा च—

"अथाखुभक्षणे उपानच्छेदमुपदेक्ष्याम । तत्र विशतिश्छेदा.। तेषा सप्त पूजिता विगर्हिता. शेषा भवन्ति। अङ्गुष्ठादिवैश्वानरदेशे प्रभक्षितेऽन्नपानस्त्रीलाभ

विन्द्यात्। प्रदेशिन्या स्त्रीवस्त्रलाभम्। मध्यमया वधबन्धनम्। अनामिकया मातृमरणं स्वसृप्रव्रजनं च। कनिष्ठिकया पितृमरणं भ्रातुर्वा। नासाते स्त्रीलाभम्। अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूले व्याधिभयम्। चूडाया वैमनस्यम्। ग्रीवाया शिरश्छेदनम्। स्थानबन्धेऽन्नपानधनप्राप्तिम्। कर्णिकाशकलभक्षणे सन्धिच्छेदभयं च। सकले कलहसप्रवृत्तिं च। पार्ष्णिबन्धेऽध्वगमनम्। पार्ष्णिस्थाने वाहनागमनम्। बाह्यपद-पुटच्छेदावभक्षणात् सुहृद्भ्रातृविनाशं विन्द्यात्। मध्यमस्य विपुलमर्थागमम्। उत्तमस्य लाभम्। पदमध्ये शोकागमनम्। पार्श्वयो पार्श्वरोगम्। सकलोपानद्भक्षणे मरणविद्रवायासा भवन्ति।"

अपि च—

नवासु फलसामग्र्यमुपभुक्तासु मध्यमम्।
शुभाशुभं विनिर्देश्यं जीर्णासु न भवेत् फलम्॥
गुरुवृद्धद्विजाचार्यस्नानमङ्गलसेवनात्।
अशुभानां च मर्त्यानां तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते॥इति।

इत्युपानच्छेदलक्षणम्॥

अथ वाससां शुभाशुभैष्यत्फलसूचकम्। अकस्मान्मषीकर्दमाञ्जनरुधिर-गोमयैरुपरागस्तथाखुकीटगोजन्तुभिरवभक्षणं वा दूनं च काष्ठकण्टकैर्दाहो वा वह्निना भवति, तद्विज्ञानलक्षणफलमुपदेक्ष्यामः। तत्र प्राक्पाशं प्रत्यक्पाशं नवधा वस्त्रं विभजेत् त्रिवशम्। अशेषु तेषु क्रमात् फलनियमः। अर्थहानिः। अर्थागमः। धनक्षयः। स्त्रीविनाशः। पुत्रपीडा। दुहितृमरणम्। स्वशरीरव्याधिः। व्यसनागमश्चेति अष्टासु। नवमेऽध्वगमनमर्थागमः कर्मसिद्धयश्च। कुम्भादर्शकर्णशकलशस्त्रपद-त्रिकूटेन्दुरुचकफलकगृहतोरणच्छत्रमेखलास्रुगुपवेदीपद्मशङ्खश्रीवत्सस्वस्तिकमत्स्य-वर्धमाननन्द्याकारैस्तु क्रमाद्विपुलोऽर्थागमः। कुक्षिरोगः। श्रोत्रपीडा। विरोधः। अध्वगमनम्। अनारोग्यम्। व्यसनम्। ऐश्वर्यम्। अभिषेकागमः। प्रार्थिताबन्धश्येन-केदारसूर्पसूचीपाशैश्च कङ्कालपीठिकाकारैर्मरणम्। द्विरदरथतुरगसदृशै पशुपुत्र-धनैश्वर्यावाप्तिः। हयगजकर्णभगतुलाचटकाकारैरुद्गारः प्राग्वत्कुटुम्बविनाशाय। पूर्वदक्षिणे नारीणाम्। दक्षिणे सुहृदाम्। दक्षिणापरे पशूनाम्। पश्चिमे प्रेष्याणाम्। पश्चिमोत्तरे ज्ञाते। बन्धोश्चोत्तरे। पूर्वोत्तरे मध्यमस्य पूर्वे सर्वसम्पदाम्। अपि च—

विवर्णितं तु यद्वस्त्रं विनश्येच्छेदमङ्गलम्।
विवर्णितं तु यच्च स्यादनर्थाय विनिर्दिशेत्॥
नवे वस्त्रे यथोक्तं स्यात् फलं जीर्णे तु नेष्यते।
न रक्ते न पुनर्धौते न स्वयं दग्धपाटिते॥

विलक्षणं त्यजेद्वस्त्रं समच्छेदमसङ्कुलम्।
विवर्णितं तु यद्वस्त्रं कुर्याद्देवद्विजार्चनम्॥
जपहोमोपवासाश्चेत् तथा नाप्नोति किल्विषम्॥इति॥१३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ वस्त्रच्छेद-
लक्षणं नाम सप्ततितमोऽध्यायः॥७०॥

अथ चामरलक्षणं व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह--

देवैश्चमर्यः किल वालहेतोः
सृष्टा हिमक्ष्माधरकन्दरेषु।
आपीतवर्णाश्च भवन्ति तासां
कृष्णाश्च लाङ्गूलभवाः सिताश्च॥१॥

किलेत्यागमसूचने। देवैः सुरैर्वालहेतोर्वालनिमित्तं हिमक्ष्माधरकन्दरेषु हिमवद्गिरिगुहासु चमर्यः प्राणिविशेषाः सृष्टा उत्पादिताः। तासां चमरीणामापीत-वर्णा वाला भवन्ति। कृष्णा असिताश्च भवन्ति। तथा लाङ्गूलभवाः पुच्छसम्भूताः सिताः श्वेतवर्णाश्च भवन्ति॥१॥

अथ तासां गुणमाह--

स्नेहो मृदुत्वं बहुवालता च
वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम्।
शौक्ल्यं च तासां गुणसम्पदुक्ता
विद्धाल्पलुप्तानि न शोभनानि॥२॥

तासां चमरीणामियं गुणानां सम्पदुक्ता कथिता। तद्यथा--स्नेहोऽरूक्षता। मृदुत्वं मार्दवम्। बहुवालता प्रभूतवालत्वम्। वैशद्यं निर्मलता परस्परमश्लेषश्च। अल्पास्थिनिबन्धनत्वं निबध्यन्तेऽस्मिन्निति निबन्धनम्। यत्रास्थिमालाः संलग्ना-स्तस्याल्पत्वम्। शौक्ल्यं शुक्लता चैतानि यानि च विद्धानि निबन्धनस्य विद्धत्वात् तानि च विद्धानि खण्डतास्फोटनं वा तेषां विद्धत्वम्। अल्पानि ह्रस्वानि। लुप्तानि विच्छिन्नानि। एतानि न शोभनान्यशोभनानि। अशुभानीति॥२॥

अथ चामरदण्डलक्षणान्याह—

अध्यर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो
हस्तोऽथवाऽरत्निसमोऽथवाऽन्यः ।
काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद्-
रत्नैश्च सर्वैश्च हिताय राज्ञाम् ॥३॥

अस्य चामरस्याध्यर्धहस्तप्रमित. सार्धहस्तमितो दण्ड कार्यः। हस्तोऽथवा हस्तप्रमाण ।अन्योऽपरोऽरत्निसम कार्य ।अरत्नि कृतमुष्टिहस्त ।कनिष्ठासम इति केचित्। स च दण्ड काष्ठाच्छुभात् प्रशस्तलक्षणयुक्त कार्य । किम्भूतात् ? काञ्चन-रूप्यगुप्तात् काञ्चनेन सुवर्णेन रूप्येण रजतेन वा सुगुप्तादाच्छादितात्। रत्नैश्च मणिविशेषैर्विचित्रैर्नानावर्णैश्च सहिताद् राज्ञा नृपाणा हिताय भवति ॥३॥

अथ वर्णक्रमेण दण्डलक्षणमाह—

यष्टयातपत्राङ्कुशवेत्रचापवितानकुन्तध्वजचामराणाम् ।
व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥४॥

यष्टि. प्रसिद्धा नित्यकाल हस्ते उह्यते। आतपत्रं छत्रम्। अङ्कुश प्रसिद्धो गजदमनायोपयुज्यते। वेत्रो दण्ड प्रसिद्ध एव। चाप धनु । वितान कनकमिति लोके प्रसिद्धम्। कुन्तमायुधम् । ध्वजश्चिह्नम्। चामर वालव्यजनम्। एतेषा दण्डवर्णा क्रमेण व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा हिताय भवन्ति। तद्यथा—ब्राह्मणानां यष्टय. पीतवर्णा हिताय प्रशस्ताय। एव तन्त्रीवर्णा पीतलोहिता. क्षत्रियाणाम्। मधुवर्णा ईषत्पीता वैश्यानाम्। कृष्णवर्णा शूद्राणामिति। तथा च गर्ग —

विप्राणा पीतवर्ण स्यात् क्षत्रियाणां तु लोहित.।
वैश्याना पीतवर्णश्च शूद्राणामसतिप्रभ ॥
दण्ड शुभप्रदो ज्ञेयो यष्टिच्छत्राङ्कुशादिषु ।इति ॥४॥

दण्डादे समपर्वण फलमाह—

मातृभूधनकुलक्षयावहा
रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः ।
द्व्यादिभिर्द्विकविवर्धितैः क्रमात्
द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥५॥

एतैर्दण्डैर्द्व्यादिभि पर्वभिर्द्विकविवर्धितैर्द्वाभ्या द्वाभ्यामधिकैः समैः समसङ्ख्यैर्द्वादशान्तविरतैर्द्वादशान्ते विरतो विरामो येषां तैः फलानि क्रमेण।

मातृभूधनेति। तद्यथा—द्वाभ्यां पर्वभ्यां दण्डादयो युक्ता मातृक्षयावहा, जनन्या क्षयं कुर्वन्ति। मातृमरणमित्यर्थ। चतुर्भिर्भूमिक्षयावहा। षड्भिर्धनक्षयावहा। अष्टभि. कुलक्षयावहा। दशभी रोगजनना रोगप्रदा। द्वादशभिर्मृत्युजनना मृत्युप्रदा ॥५॥

अथ तेषामेव त्र्यादिष्वसमेषु द्विकविवर्धितेषु फलमाह—

यात्राप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो
लाभाः प्रभूता वसुधागमश्च।
वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताप्ति-
स्त्र्याद्येष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥६॥

तदीश्वराणा दण्डादीना स्वामिना त्र्याद्येष्वयुग्मेषु पर्वसु द्विकविवर्धितेष्विमानि फलानि भवन्ति। तद्यथा—दण्डादिषु त्रिभि पर्वभिर्यात्राया प्रसिद्धिर्विजयो भवति। पञ्चभिर्द्विषता शत्रूणा विनाश। सप्तभि प्रभूता बहवो लाभा लब्धय। नवभिर्वसुधागमो भूलाभ। एकादशभि पशूना चतुष्पदाना वृद्धि। त्रयोदशभिर्वाञ्छितस्याभीष्टस्य प्राप्तिर्लाभो भवति। द्वादशत्रयोदशभ्य परत समविषमाणामशुभाशुभमात्र फलम्। न विशेषफलमिति ॥६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ चामरलक्षण नामैकसप्ततितमोऽध्याय ॥७१॥

अथ छत्रलक्षणं व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

निचितं तु हंसपक्षैः कृकवाकुमयूरसारसानां वा।
दौकूल्येन नवेन तु समन्ततश्छादितं शुक्लम् ॥१॥
मुक्ताफलैरुपचितं प्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम्।
षड्ढस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगैकदण्डं तु ॥२॥
दण्डार्धविस्तृतं तत् समावृतं रत्नभूषितमुदग्रम्।
नृपतेस्तदातपत्रं कल्याणपरं विजयदं च ॥३॥

निचितमिति। नृपते राज्ञ। तदातपत्रमेवविधं कल्याणपरं श्रेयस्करम्। विजयद च भवति विजय च ददाति। कीदृशम्? निचित तु हसपक्षै। हस. पक्षी

तत्पक्षैस्तद ङ्गरुहैर्निचित रचितम्। कृकवाकु कुक्कुट। मयूरसारसौ प्रसिद्धौ। कृकवाकुमयूरसारसाना वा पक्षैर्निचितम्। दौकूल्येन श्वेतपट्टविशेषेण नवेनाहतेन समन्तत समन्ताच्छादित शुक्ल श्वेतवर्णम्।

मुक्ताफलैरिति। मुक्ताफलैर्मुक्तामणिभिरुपचित सयुक्तम्। प्रलम्बाभिर्लम्बमानाभिर्मुक्तामालाभिराविल समन्ततो युक्तम्। स्फटिकमूलम्। मूले स्फटिकोपलो यस्य। एकदण्ड षड्हस्तप्रमाणम्। शुद्धहैम श्रेष्ठसुवर्णेनाच्छादितम्। नवभि पर्वभिर्नगै सप्तभिर्वा युक्तम्। एकदण्डमित्यनेनैतज्ज्ञापयति। यथैकवृक्षोद्भवो दण्ड कार्य। न विजातीयै खण्डखण्डै कार्य इत्यर्थ।

तच्छत्र दण्डार्धविस्तृत कार्यम्। दण्ड षड्ढस्तप्रमाणं तदर्धविस्तृत हस्तत्रयविस्तीर्ण विष्कम्भप्रमाणमेतदित्यर्थ। समावृत समन्तादावृत सुश्लिष्टसन्धिरिति यावत्। रत्नैर्मणिभिर्भूषितमलङ्कृत दण्डमुदग्र श्रेष्ठमिति। तथा च गर्ग —

हसकुक्कुटपक्षैश्च मायूरै सारसैस्तथा।
निचित पटसञ्छन्न शुक्ल मुक्ताफलान्वितम्॥
छत्र स्फटिकमूल यत् तत्र दण्ड तु षट्करम्।
कारयेद्धेमसछन्न नवपर्वनगान्वितम्॥
हस्तत्रितयविस्तीर्ण रत्नमालाभिरन्वितम्।
तदातपत्र नृपते कल्याणविजयावहम्॥इति॥१-४॥

अथ युवराजनृपतिपत्निसेनापतिदण्डनायकाना छत्रलक्षणमाह—

युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानां च।
दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोऽर्धविस्तारः॥४॥

युवराज प्रसिद्धोऽर्धराज्यभाक्। नृपती राजा तस्य पत्नी राजभार्या, तयो। तथा सेनापतेश्चमूनाथस्य। दण्डनायकस्य दण्डाधिपते। एतेषा सर्वेषा दण्डोऽर्धपञ्चहस्त, अर्द्ध पञ्चमो हस्तो यत्र। हस्तचतुष्टय सार्द्धमित्यर्थ.। समपञ्चकृतोऽर्द्धविस्तार, समाना पञ्चानामर्धकृतो विस्तारो यस्य। हस्तद्वय सार्ध विस्तीर्णमित्यर्थ॥४॥

अन्येषां राजपुरुषाणा छत्रलक्षणमाह—

अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम्।
व्यालम्बिरत्नमालं छत्रं कार्यं तु मायूरम्॥५॥

अन्येषा युवराजविवर्जितानां मायूरं मयूरपक्षनिचितमुष्णघ्नमातपनिवारणं छत्रं कार्यम्। प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम्। प्रसादपट्टैः पट्टलक्षणोक्तैर्विभूषितमलङ्कृतं शिरो यस्मिन् छत्रे तत् तथाभूतम्। व्यालम्बमाना रत्नमाला यत्र तत् ॥५॥

अथ राजपुरुषवर्जितानामन्येषां नराणां ब्राह्मणानां च छत्रलक्षणमाह—

अन्येषां तु नराणां शीतातपवारणं तु चतुरस्रम्।
समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यं तु विप्राणाम् ॥६॥

अन्येषां सामान्यानां नराणां पुरुषाणां शीतातपवारणं शीतमातपं यद्वारयति रक्षति तच्छत्रं चतुरस्रं चतुष्कोणं कार्यम्। विप्राणां ब्राह्मणानां समवृत्तं समन्ततः परिवर्तुलं दण्डयुक्तं छत्रं कार्यमिति ॥६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ छत्रलक्षणं
नाम द्वासप्ततितमोऽध्यायः ॥७२॥

अथ स्त्रीप्रशंसा व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

जये धरित्र्याः पुरमेव सारं
पुरे गृहं सद्मनि चैकदेशः।
तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री
रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥१॥

धरित्र्या भूमेर्जये विजये सति पुरमेव सारं समस्तवसुधां जित्वा ततः पुरमात्रसारं। तत्र च पुरे गृहं वेश्म एकमेव सारः। तस्मिन् सद्मनि गृहे च एकदेशः कश्चित् सारः श्रेष्ठः। तत्रापि तस्मिन्नपि गृहैकदेशे शय्या आस्तरणं सारं। तस्मिन् शयने वरा स्त्री प्रधाना युवतिः, सा च रत्नोज्ज्वला मणिकनकभूषिता। एतन्मात्रं राज्यसुखस्य सारः इति। अन्यत् सर्वमसारमित्यर्थः ॥१॥

अथ स्त्रीप्रशंसार्थमाह—

रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या।
चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम् ॥२॥

रत्नान्येतत् कर्मपदम्। योषा स्त्रियो रत्नानि विभूषयन्ति शोभयन्ते। वनिता स्त्रिय पुनर्न रत्नकान्त्या मणिदीप्त्या भूष्यन्ते। यतो वनिता अरत्ना रत्नविर्वजितारश्चेतो मनो हरन्ति। रत्नानि पुनरङ्गनाङ्गसङ्ग विना चेतो न हरन्ति। यावत् स्त्रिया अङ्गे न श्लिष्टानि तावच्चित्तहराणि न भवन्ति॥२॥

अन्यदप्याह—

आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां
तन्त्रं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम्।
मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणां क्षितिभुजामाशङ्किनां सर्वतो
दुःखाम्भोनिधिवर्तिनां सुखलवः कान्तासमालिङ्गनम्॥३॥

कान्तासमालिङ्गन वल्लभापरिष्वजन सुखलव. सुखलेश। केषाम्? राज्ञाम्। कीदृशानाम्? आकार विनिगूहताम्, आकारोऽन्तश्चेतसि सुखभयहर्षादिरूपविकार। तथाभूतमाकारं विनिगूहता प्रच्छादयताम्। तथा रिपुबल शत्रुबल जेतुमभिभवितु समुत्तिष्ठता प्रयत्न कुर्वताम्। तन्त्र चिन्तयता ध्यायताम्। कीदृश तन्त्रम्? कृताकृत-शतव्यापारशाखाकुलम्, व्यापाराणा कर्मणा या शाखा विस्तार, कृताश्च अकृताश्च कृताकृता। कृताकृताश्च शतशो व्यापारा कर्माणि त एव शाखा। ताभिराकुल व्याप्तम्। किलानायकतन्त्र शतशाखाकुल भवति। मन्त्रिप्रोक्तनिषे-विणाम्, मन्त्रिभि सविवैर्यत् प्रोक्त कथित नीतिशास्त्रविहितं नियमं तन्निषेविणा तत् कुर्वता मन्त्रिमतानुसारेण व्यवहरताम्। सर्वत सर्वस्मात् पुत्रादप्याशङ्किना-माशङ्कमानाना दुःखाम्भोनिधिवर्तिना कान्तासमालिङ्गन सुखलव इति॥३॥

अन्यदप्याह—

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना।
तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो
गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः॥४॥

लोकपतिना प्रजापतिना स्त्रीभ्यो योषिद्भ्योऽन्यत् परं द्वितीयं न क्वचिदपि रत्न कृतम्। केवलमेव स्त्रीरत्नमित्यर्थ। स्त्रीरत्न कीदृशम्? श्रुत नाममात्रेण श्रुतमप्याह्लादकरम्। दृष्टमवलोकितम्। स्पृष्टमवयवैकदेशेन। स्मृत चिन्तितमपि नृणा पुसामाह्लादजनन सुखकरम्। आह्लाद करोतीत्यर्थ। तदर्थ धर्मार्थौ धर्म-श्चार्थश्च तौ धर्मार्थौ तदर्थ क्रियेते। ततस्तस्मात् सकाशात् सुतविषयसौख्यानि

भवन्ति। सुता पुत्रा । विषयसौख्यानि इन्द्रियसौख्यानि च भवन्ति। अबला स्त्रियो गृहे वेश्मनि लक्ष्म्य श्रिय । अत। मानविभवै, मानेन पूजया, विभवेनैश्वर्येण। एतैर्बहुविधै सतत सर्वकाल मान्या. पूज्या. ॥४॥

अन्यदप्याह—

येऽप्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्
वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय।
ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः
सद्भाववाक्यानि न तानि तेषाम् ॥५॥

ये नरा अङ्गनाना स्त्रीणा गुणान् विहाय गुणान् विद्यमानान् त्यक्त्वा वैराग्यमार्गेण विरागद्वारेण दोषान् प्रवदन्ति कथयन्ति, ते दुर्जना इति मे मनसश्चित्तस्य वितर्को निश्चय । तेषा दुर्जनाना न तानि सद्भाववाक्यानि परमार्थवचासि भवन्ति ॥ ५ ॥

अन्यदपि प्रशसार्थमाह—

प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां
दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः।
धाष्टर्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता
गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम् ॥६॥

अङ्गनाना स्त्रीणा कतरो दोषोऽस्ति ? क प्रधानो दोषो विद्यते ? य आदावेव मनुष्यै पुरुषैर्नाचरितो नानुष्ठित । एतत् सत्य परमार्थ यूय विरक्ता अपि प्रब्रूत कथयत । असौ दोष परदारागमनादिक प्रथम पुरुषैराचरित पश्चात् तास्तेभ्य सकाशाच्छिक्षिता । पुम्भिर्मनुष्यैर्धाष्टर्येन धृष्टत्वेन निर्लज्जतया प्रमदा स्त्रियो निरस्ता दोषमार्गेण क्षिप्ता । यतस्ताश्च स्त्रिय पुरुषाणा सकाशाद् गुणाधिका । अत्रास्मिन्नर्थे मनुना शास्त्रकर्त्रा तासामेव प्राधान्य चोक्त कथितम् ॥६॥

ततश्चाह—

सोमस्तासामदाच्छौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरम्।
अग्निश्च सर्वभक्षित्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥७॥

तासां स्त्रीणा सोमश्चन्द्रमा शौच शुद्धिमदादयच्छत्। गन्धर्वो देवयोनि, शिक्षिता श्रेष्ठामाह्लादकरी गिर वाचमदात्। अग्निर्हुताशन. सर्वभक्षित्व सर्वाशित्व-

मदात्। तस्माद्धेतो स्त्रियो निष्कसमा सुवर्णतुल्या। सर्ववर्णगामिन्योऽपि शुद्धा भवन्तीत्यर्थ ॥७॥

अन्यत् प्राधान्यमाह––

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः।
अजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः॥८॥

ब्राह्मणा द्विजा पादतो मेध्या पादाभ्या शुद्धा पवित्रा। गाव सुरभय पृष्ठभागान्मेध्या। अजाश्छागा। अश्वास्तुरगा। एतेऽजाश्वा मुखतो मुखाद् वक्त्राद् मेध्या। स्त्रियो योषित सर्वत सर्वाङ्गेभ्यो मेध्या पवित्रा ॥८॥

अन्यदप्याह––

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित्।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति॥९॥

स्त्रियो योषित। अतुलमसम पर पवित्र पावनम्। एता स्त्रियो न कर्हिचिन्न कदाचिद् दुष्यन्ति दुष्टता यान्ति। स्त्रीणा मासि मासि प्रतिमास रजो रक्त समुद्भूत दुष्कृतानि दुष्टकर्माणि। अपकर्षति विनाशयति॥९॥

अन्यदप्याह––

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः॥१०॥

जामयो भर्तुर्भगिन्य. कुलस्त्रियश्च ताश्चाप्रतिपूजिता असम्मानिता यानि गेहानि वेश्मानि शपन्ति। अतिशम याता क्रोशन्ते तानि च कृत्याहतानीव कृत्यया हतानि विनाशितानि यथा तथा समन्तत समन्ताद्विनश्यन्ति विनाश यान्ति॥१०॥

अन्यदप्याह––

जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम्।
हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः शुभम्॥११॥

जाया भार्या। तज्जाया भवति यस्या जायते पुनरिति श्रुति। जाया स्त्री माता। स्त्रीकृत सम्भव। अङ्गात् सम्भवति हृदयादभिजायते। आत्मा वै पुत्रनामासि त्व जीव शरदा शतमिति श्रुति.। पुत्ररूपेणात्मन एवोत्पत्ति। जाया वा स्याद् भवेत्।

जनित्री माता वा भवेत्। नृणा सर्वथा स्त्रीकृत सम्भव उत्पत्ति। हे कृतघ्ना इति। हे दुर्जनानामामन्त्रणम्। तयोर्जायाजनित्र्योर्निन्दा कुर्वता वो युष्माक कुत कस्माच्छुभ श्रेयो भवति ॥११॥

अन्यदप्याह--

दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः।
नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गनाः ॥१२॥

दम्पत्योर्जायापत्योर्व्युत्क्रमे सति। व्युत्क्रमोऽनियम। नरस्य परस्त्रीगमन स्त्रिया परपुरुषगमन व्युत्क्रम। तस्मिन् यो दोषो दुष्टता स शास्त्रे धर्मशास्त्रादौ समस्तुल्य प्रतिष्ठित उक्त। यथा--नहीदृशमनायुष्य यथा परस्त्रीनिषेवणमित्यादि। सामान्यमुभयोरपि। नरा पुन.स्वत दोष परस्त्रीगमनादिक न समवेक्षन्ते विचारयन्ति, स्त्रिय पुनरवेक्षन्ते। तेन कारणेनात्रास्मिन् निर्धारणेऽङ्गना स्त्रियो वर श्रेष्ठ प्रधानाङ्गमित्यर्थ. ॥१२॥

अथ दारातिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह--

बहिर्लोम्ना तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्मणा।
दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥१३॥

दाराणामतिक्रमण दारातिक्रमणमन्यस्त्रीनिषेवणम्, तस्मिन् दारातिक्रमणे बहिर्लोम्ना खरचर्मणा गर्दभत्वचा बाह्ये लोमानि कृतानि यस्मिन् तेन षण्मासान् वेष्टित. प्रावृतशरीर प्रतिगृह भिक्षा देहीति भिक्षा मे प्रयच्छेत्युक्त्वा सम्भाष्य ततो विशुध्यति शुद्धिमायाति ॥१३॥

अन्यदपि स्त्रीप्रशसार्थमाह--

न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः।
तत्र शक्त्या निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥१४॥

मदन कामश्चेति। तस्मिन्निति। तत्र मदनाशय कामवासनाभि संस्कारोऽभिलाष पुरुषाणा शतेनापि वर्षाणामब्दाना नापैति हृदयान्नापसर्पति। यथा स्त्रिया सह सयोग. पूर्वमासीत् तथा साम्प्रत यदि न भवति, तदा पुरुषाणा वर्षशतेनापि मदनाशयो नापैति, किन्तु तत्र तस्मिन् कामोपभोगविषये नरा. पुरुषा अशक्त्या असामर्थ्येन निवर्तन्ते निवृत्ति कुर्वन्ति। योषित. स्त्रिय पुनधर्येण धृष्टत्वेनैन निवर्तन्ते। अनेन स्त्रीणामभिलाषशीलताप्राधान्य प्रदर्शित भवति ॥१४॥

अन्यदप्याह—

अहो धाष्टर्यमसाधूनां निन्दतामनघाः स्त्रियः।
मुष्णतामिव चौराणां तिष्ठ चौरेति जल्पताम् ॥१५॥

असाधूना दुर्जनानामनघा अपापा स्त्रियो योषित । निन्दां कुत्सां कुर्वतामहो धाष्टर्यमहो धीरता। अहो आश्चर्यम्। धाष्टर्यं निर्लज्जता इव सा दृश्यते। यथा चौराणा तस्कराणा मुष्णता दोष कुर्वता यस्यैव मुष्णन्ति तस्यैव पलायमानस्य तिष्ठ चौरेति जल्पता भाष्यता धाष्टर्य तद्वदिति ॥१५॥

एव धर्मशास्त्रोक्ता प्रशसामुपन्यस्याधुना स्वकृतामाह—

पुरुषश्चटुलानि कामिनीनां
कुरुते यानि रहो न तानि पश्चात्।
सुकृतज्ञतयाऽङ्गना गतासू-
नवगूह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥१६॥

पुरुषो मनुष्य कामिनीना स्त्रीणा संजातकामाना रहो निर्जने यानि सुरतकार्याणि चटुलानि चाटूनि प्रियवचासि कुरुते सम्भाषते, तानि पश्चादीषदपि सापराधाना न करोति, दौर्जन्यात्। अङ्गना स्त्रिय सुकृतज्ञतया शोभन कृत सुकृत तज्जानातीति सुकृतज्ञस्तस्य भाव सुकृतज्ञता तया सुकृतज्ञतया गतासून् मृतान् पुरुषान् स्वपतीनवगूह्य परिष्वज्य सप्तजिह्वमग्नि प्रविशन्ति। भर्तुरुपकृतं स्मृत्वा तेनैव सहात्मानमग्निना व्यापादयन्तीत्यर्थ ॥१६॥

अन्यदप्याह—

स्त्रीरत्नभोगोऽस्ति नरस्य यस्य
निःस्वोऽपि [1]साम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ।
राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च
तृष्णानलोद्दीपनदारु शेषम् ॥१७॥

यस्य नरस्य पुरुषस्य स्त्रीरत्नभोग, स्त्री एव रत्न स्त्रीरत्नम्, तया सह भोग उपभोगो यस्यास्ति विद्यते। पुरुषो नि स्वोऽपि निर्धनोऽपि साम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ, अहमेव मन्ये यथाऽसौ राजा। केचित् सम्प्रत्यवनीश्वरोऽसाविति पठन्ति।

---

१. सम्प्रत्यवनीश्वरोसौ-इति पाठान्तरम्।

यथा सम्प्रति तस्मिन्नेव काले स राजा। अपिशब्द सम्भावनायाम्। ईश्वरस्य का गणना। यस्माद्राज्यस्यैतावत् सार श्रेष्ठम्। अशन भोजनम ङ्गनाश्च स्त्रिय गेपमन्यद्धनादिक तृष्णानलस्य तृष्णाग्नेरुद्दीपने ज्वलने दारु काष्ठनिचय । यतस्तेनाग्निरधिकतर प्रज्वलति ॥१७॥

अन्यत् प्रशसार्थमाह––

कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुमृदुपीडितस्वनाम् ।
उत्स्तनीं समवलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥१८॥

कामिनी समुद्गतमन्मथा ता च प्रथमयौवनान्वितामभिनवयौवनोपेताम्। मन्दमल्प वल्गु रम्य मृदु मधुर पीडित स्तब्धम्। शनैरालिङ्गिता सती मन्दवल्गुमृदुपीडित स्वन शब्द कुर्वतीम्। उत्स्तनीमुद्गतस्तनीमुद्भिद्यमानकुचाम्। एवविधा स्त्रिय योषित समवलम्ब्य परिष्वज्य या रतिर्भवति सुख यादृश सजायते सा धातृभवने प्रजापतिगृहे ब्रह्मलोके नास्ति न विद्यत इति मम मतिर्बुद्धि । एवमह मन्ये इति। महता क्लेशेन तपसा ज्ञानेन योगादिना वा ब्रह्मलोकमासाद्य तत्र किमनुभूयते॥१८॥

इत्येतदाह––

तत्र देवमुनिसिद्धचारणै-
र्मान्यमानपितृसेव्यसेवनात् ।
ब्रूत धातृभवनेऽस्ति किं सुखं
यद्रहः समवलम्ब्य न स्त्रियम् ॥१९॥

तत्र तस्मिन् धातृभवने ब्रह्मलोके। देवै सुरै । मुनिभि । सिद्धैर्विद्याराधनेन ये सिद्धदेवयोनय सम्पन्नास्तै । तथा चारणैर्नटनर्तकगेयवाद्यज्ञैर्गन्धर्वाप्सरोभिर्मान्याना पूजनीयाना मानपितृणा पूजकाना सेव्याना च सेवनादुपासनात् परतोऽन्यत् कि सुखमस्त्येतद् ब्रूत कथयत। तत्र सेवकै सेव्या आराध्यन्ते। मान्या मानपितृभि पूज्यन्ते। एतावानेव। यद्रहो निर्जने सुरतसमये स्त्रिय योषितमवलम्ब्य परिष्वज्य कि नास्ति कि न सुख विद्यते, अपि तु सर्व ब्रह्मलोकादभ्यधिक तत्र विद्यत इत्यद्यतनैर्लोकैर्गणना कार्या॥१९॥

इत्येतदाह—

आब्रह्मकीटान्तमिदं निबद्धं
पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम्।
व्रीडाऽत्र का यत्र चतुर्मुखत्व-
मीशोऽपि लोभाद् गमितो युवत्याः॥२०॥

इदं समस्तं निरवशेष जगद्विश्वमाब्रह्मकीटान्त ब्रह्मण पितामहात् प्रभृति कीटान्त यावत् पुंस्त्रीप्रयोगेण स्त्रीपुरुषसम्प्रयोगेण निबद्ध ग्रथितम्। स्त्रीपुयोगादृते नान्यत् किञ्चिद् दृश्यते। अत्र जगति का वीडा का लज्जा पुरुषमात्रस्य यत्र नास्ति। ईशोऽपि महादेवोऽपि युवत्या स्त्रियाश्चतुर्मुखत्व गमित प्राप्त। अत्र पौराणिकी श्रुति —

यथा तिलोत्तमाया प्रदक्षिण कुर्वाणाया अतिलावण्योपेताया उमाया उत्सङ्गस्थिताया क्रोधभयाद्भगवता तद्रूपलाम्पट्येन तदवलोकनाय चतसृषु दिक्षु मुखचतुष्टय सृष्टमिति॥२०॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतावन्त पुरचिन्ताया
स्त्रीप्रशसा नाम त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥७३॥

अथ सौभाग्यकरण व्याख्यायते।

तत्रादावेव सुभग पुरुष प्रति विशेषमाह—

जात्यं मनोभवसुखं सुभगस्य सर्व-
माभासमात्रमितरस्य मनोवियोगात्।
चित्तेन भावयति दूरगताऽपि यं स्त्री
गर्भं बिभर्ति सदृशं पुरुषस्य तस्य॥१॥

सुभगस्य स्त्रीवल्लभस्य पुरुषस्य सर्व मनोभवसुखं कामजं सुखं जात्यं श्रेष्ठम्। जात्यमुचित सर्व सर्वस्यां नार्याम्। यत सुभग पुरुष सम्भोगे स्त्री निजहृदये आशास्ते, अन्यत्र मनो न नयति, तत. स्त्रीचित्त तस्योपरि रज्यते। इतरस्य दुर्भगस्य मनोवियोगात् चित्तस्यान्यत्र गमनादाभासमात्रम्। अन्तरमननुप्रविश्य यद्भुज्यते तदाभासमात्रम्, न जात्यम्, स्त्रीमनोवियोगादन्यगतत्वान्मनस। यतो वक्ष्यति—

मनो[1] हि मूलं हरदग्धमूर्त्ते ।

स्त्री न सुभग प्रति याति सा च स्त्री दूरगताप्यसमीपस्थाऽपि य पुरुष चित्तेन मनसा भावयति चिन्तयति कामयते तस्य पुरुषस्य सदृश तदाकृति गर्भ बिभर्ति धारयति ॥१॥

पुरुषस्यात्मा एव स्त्रीषु पुनर्जायत इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह—

भङ्क्त्वा काण्डं पादपस्योप्तमुर्व्यां
बीजं वास्यां नान्यतामेति यद्वत् ।
एवं ह्यात्मा जायते स्त्रीषु भूयः
कश्चित् तस्मिन् क्षेत्रयोगाद् विशेषः ॥२॥

पादपस्य वृक्षस्य काण्ड शाखा भङ्क्त्वा उर्व्यां भूमावुप्त रोपित यद्वद्यथा नान्यतामेति बीज वा वर्षमस्यामुप्त नान्यतामेति तदेव जायते, एवमनेन प्रकारेण स्त्रीष्वाधारभूतासु भूय पुनरेवात्मा जायते उत्पद्यते। तस्मादात्मनि क्षेत्रयोगाद्धेतो कश्चित् तत्क्षेत्रे विचित्रभावो भवति। यत्र क्षेत्रे बीजमुप्यते तद्वशादस्यान्यत्व वैसादृश्य किञ्चिद्भवत्येव मातृवशात् कश्चिद्विशेषो भवति ॥२॥

दूरस्थस्य कथ काम सम्भवतीत्येतदाह—

आत्मा सहैति मनसा मन इन्द्रियेण
स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एष शीघ्रः ।
योगोऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति
यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥३॥

आत्मा कर्मात्मा चिद्रूपो मनसा चित्तेनैति सहैव गच्छति । मनश्चेत इन्द्रियेण सहैति। तत्रेन्द्रियाणि दश- पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। श्रोत्र त्वक् चक्षुर्जिह्वा नासिकेति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। उक्त च—

पायूपस्थ हस्तपाद वाक् तथैवात्र पञ्चमी।
पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याहुर्मन षष्ठानि तानि तु॥
श्रोत्र त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुर्मन षष्ठानि तानि तु॥

---

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ७७ अध्याये १४ श्लोकः।

एवं मन इन्द्रियेण सहैति। इन्द्रियं स्वार्थेनात्मीयार्थेन सहैति। यो यस्य इन्द्रियस्य विषयस्तेन सहैति गच्छति। क्रम एष शीघ्रस्तात्पर्यक्रम । अयमर्थ.--आत्मा मनसा सह सयुज्यते। मनश्चेन्द्रियेण। इन्द्रियमर्थेन। अर्थ्यत इत्यर्थ । श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि। अर्था शब्दादय । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा । अनन्तरमिन्द्रियास्वादितमर्थ मन आत्मान निवेदयति। आत्मार्थक्रियाकारिता तस्य स्मृत्वा मनस आज्ञा ददाति कर्मेन्द्रियाण्यादाने त्यागे वा विनियुङ्क्ष्व इति। अनेन प्रकारेण क्रम एष शीघ्र । क्रम प्रक्रियैषा अवलम्बिता। योग. सबन्धोऽयमेव। मनसस्तस्य किमगम्यमस्ति, अपि तु सर्वत्रैव व्रजति। यस्मिन् देशे मनो व्रजति तत्रायमात्मा गत ॥३॥

एतदेव विशेषयन्नाह--

आत्मायमात्मनि गतो हृदयेऽतिसूक्ष्मो
ग्राह्योऽचलेन मनसा सतताभियोगात्।
यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगमेव गता युवत्यः ॥४॥

अयमात्मा कर्मात्मा चिद्रूपो जीव आत्मनि परमात्मनि गत स्वसत्तायां बोधरूप स्थित कर्ता ज्ञाता च सम्पन्न । क्व ? हृदये हृत्स्थाने। तथा च—

नाभेरूर्ध्व वितस्ति च कण्ठाधस्तात् षडङ्गुलम्।
हृदय तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतन महत् ॥इति।

कीदृश ? अतिसूक्ष्मोऽत्यन्ताल्पप्रमाण । स व ग्राह्यो विषयीकार्योऽचलेन स्थिरेण मनसा चित्तेन सतताभियोगादविच्छेदाभ्यासात्। य पुरुषो य च वस्तुरूप विचिन्तयति चित्तेन भावयति स तन्मयत्व याति। स एव प्राकृतो यस्य स तन्मयः। यस्मादेवमतोऽस्माद्धेतोर्युवत्य स्त्रिय. सुभग पुरुष प्रति गता प्राप्ता सतताभ्यासादिति ॥४॥

अथ सुभगदुर्भगत्वस्य लक्षणमाह--

दाक्षिण्यमेकं सुभगत्वहेतुर्विद्वेषणं तद्विपरीतचेष्टा।
मन्त्रौषधाद्यैः कुहकप्रयोगैर्भवन्ति दोषा बहवो न शर्म ॥५॥

दाक्षिण्यमानुकूल्य चित्ताराधनमेकमेव सुभगत्वहेतुर्वाल्लभ्यकारणम्। स्त्रीणामानुकूल्याद्वल्लभ पुमान् भवति। तद्विपरीतचेष्टा विपर्ययानुचरणमनानुकूल्य

विद्वेषणं दौर्भाग्यकारणम्। मन्त्रौषधाद्यै, मन्त्रैर्वशीकरणमन्त्रै, ओषधैर्द्रव्यविशेषैः। आदिग्रहणा द्भोजनपानलिङ्गलेपानुलेपनैरन्यैश्चोपतापकरै कुहकप्रयोगैर्विस्मयोत्पादकैर्बहव प्रभूता दोषा शरीरोपद्रवा भवन्ति। न शर्म श्रेयो न भवति। तस्मादानुकूल्यमेकमेव सौभाग्यकरणम्, नान्यत् प्रयोगादिकमपि ॥५॥

अन्यदपि सौभाग्यकरणे कार्यमाह—

वाल्लभ्यमायाति विहाय मानं दौर्भाग्यमापादयतेऽभिमानः।
कृच्छ्रेण संसाधयतेऽभिमानी कार्याण्ययत्नेन वदन् प्रियाणि ॥६॥

मान गर्व विहाय त्यक्त्वा पुरुषो जनस्य वाल्लभ्य वल्लभत्वमायाति गच्छति। अभिमानोऽहङ्कारो गर्व। दौर्भाग्य दुर्भगत्वमापादयते प्रापयति। यश्चाभिमानी धृष्ट स कृच्छ्रेण क्लेशेन कार्याणि ससाधयते निवर्तयति। प्रियाणि प्रीतिवचनानि वदन् भाषयन्नयत्नेनाक्लेशेन कार्याणि साधयति ॥६॥

अन्यदप्याह—

तेजो न तद्यत् प्रियसाहसत्वं वाक्यं न चानिष्टमसत्प्रणीतम्।
कार्यस्य गत्वान्तमनुद्धता ये तेजस्विनस्ते न विकत्थना ये ॥७॥

असमीक्षितानां कार्याणा करण साहस तस्य भाव साहसत्वम्। प्रिय यत्र वस्तुनि साहसत्व न तत् तेज शृङ्गारो भवति, कदाचित् प्राणविनाश उत्पद्यते। यच्च वाक्य वचनमनिष्टमननुकूल मर्मस्पृक्। असत्प्रणीतमसद्भिर्धृष्टै प्रणीतमुच्यते न तत् तेज। ये जना कार्यस्य करणीयस्य वस्तुनोऽन्त परिसमाप्तिमपि गत्वा तन्निवर्त्यानुद्धता अनभिमानिनस्ते तेजस्विन। न विकत्थना वाचाला ये निरर्थकमसद्वाक्य प्रलपन्ति ते न तेजस्विन ॥७॥

अन्यदप्याह—

यः सार्वजन्यं सुभगत्वमिच्छेद् गुणान् स सर्वस्य वदेत् परोक्षम्।
प्राप्नोति दोषानसतोऽप्यनेकान् परस्य यो दोषकथां करोति ॥८॥

य पुरुष सार्वजन्य सर्वत्र जनाना सुभगत्व वाल्लभ्यमिच्छेदभिलषेत् स सर्वस्य निरवशेषस्य जनस्य परोक्षमप्रत्यक्ष गुणान् स्तुति वदेद् ब्रूयात्। य. पुन परस्य सबन्धिनी दोषकथा करोति स पुरुषोऽसतो दुर्जनादनेकान् बहुप्रकारान् दोषान् प्राप्नोति लभते। किल सज्जनो ज्ञानशीलो भवति। दुर्जन परदोषैकपरायणो भवतीति ॥८॥

अन्यदप्याह—

सर्वोपकारानुगतस्य लोकः सर्वोपकारानुगतो नरस्य।
कृत्वोपकारं द्विषतां विपत्सु या कीर्तिरल्पेन न सा शुभेन॥९॥

सर्वेषामुपकारेऽनुगतो निरत सर्वोपकारानुगत.। तस्य सर्वोपक।रानुगतस्य पुरुषस्य सर्वो निरवशेषो लोक उपकारानुगतो भवति प्रत्युपकार करोति। द्विषता शत्रूणा विपत्स्वापत्सूपकारमुपकृति कृत्वा या कीर्तिर्यशो भवति लोके साल्पेन शुभेन पुण्येन न भवति। वहुना शुभेन भवतीत्यर्थ । एव सति सर्वस्योपकारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थ ॥९॥

अथ दुर्जन प्राह—

तृणैरिवाग्निः सुतरां विवृद्धिमाच्छाद्यमानोऽपि गुणोऽभ्युपैति।
स केवलं दुर्जनभावमेति हन्तुं गुणान् वाञ्छति यः परस्य॥१०॥

दुर्जनै सज्जनस्य गुण आच्छाद्यमानोऽपि सुतरामतिशयेन विवृद्धिमुपैति वृद्धि प्राप्नोति। यथा तृणेनाच्छाद्यमानोऽग्निर्विवृद्धि याति। य. परस्य गुणान् हन्तु विनाशयितु वाञ्छति स केवल दुर्जनभाव दौर्जन्यमेति प्राप्नोति, न साधोर्गुणविनाशो भवति। तस्याधिकतरा गुणा प्रकाशमायान्ति। यथा तृणैरग्निश्छाद्यमान केवलमेव तृणानि तत्र दह्यन्त इति॥१०॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतावन्त पुरचिन्ताया
सौभाग्यकरण नाम चतु.सप्ततितमोऽध्याय ॥७४॥

अथ कान्दर्पिकं व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

रक्तेऽधिके स्त्री पुरुषस्तु शुक्रे नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये।
यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेवितव्यानि रसायनानि॥१॥

गर्भाधानकाले स्त्रीपुरुषयो रक्ते शोणितेऽधिके सति गर्भे स्त्री भवति। शुक्रे रेतस्यधिके पुरुषो नरो भवति। शोणितस्य रक्तस्य शुक्रस्य रेतसश्च साम्ये तुल्यत्वे नपुसक भवति। यस्मादेवमतोऽस्माद्धेतो. शुक्रविवृद्धिदानि रेतस सवर्धनानि रसायनानि नियोगान्निषेवितव्यान्यभ्यवहार्याणीति॥१॥

अथ कामस्य बन्धनरज्जुमाह—

हर्म्यपृष्ठमुडुनाथरश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया।
वल्लकी स्मरकथा रहः स्रजो वर्ग एष मदनस्य वागुरा॥२॥

हर्म्यपृष्ठं गृहपृष्ठम्। उडुनाथरश्मयश्चन्द्रकिरणाः। सोत्पलं नीलोत्पलसहितम्। मधु मद्यम्। मद्यग्रहणमुपलक्षणार्थं शूद्रमधिकृत्यैतदुक्तम्। ब्राह्मणादेरन्यदभिमतं पानम्। प्रिया वल्लभा। मदालसा मद्यपानेनालसा क्षीबा। वल्लकी वीणा। स्मरकथा कामकथा। रह एकान्तो निर्जनस्थानम्। सुरताभिनिवेशश्च। स्रजो माला। एष वर्गः समूहो मदनस्य कामस्य वागुरा बन्धनरज्जुः। अनया रज्ज्वा बध्यत इति॥२॥

अथ शुक्रवृद्धियोगमाह—

माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुघृतानि समानि योऽद्यात्।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव॥३॥

माक्षीकधातुः पाषाणमाक्षीकम्। मधु माक्षिकं क्षौद्रम्। पारदं प्रसिद्धम्। लोहचूर्णं शस्त्रचूर्णम्। पथ्या हरीतकी। शिलाजतु प्रसिद्धं। घृतमाज्यम्। एतानि माक्षीकवर्ज सर्वाणि सममात्राणि। घृतमाक्षीकाभ्यां सममात्राभ्यां भावयित्वा गुलिका कार्या। तानि योऽद्याद् भक्षयेत्। सैकानि विंशतिरहानि सहैकेन वर्तते विंशतिः सैकविंशतिरहानि दिनानि। एकविंशतिदिनानीत्यर्थः। योऽद्यात् स जरान्वितोऽपि जरायुक्तोऽपि। अशीतिकोऽपि अशीतिवर्षोऽपि अतिवृद्धोऽपि तथाभूतोऽप्यबलां स्त्रियं युवेव तरुण इव रमयति क्रीडयति॥३॥

अन्यदप्याह—

क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः
पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति।
माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान्
षड्ग्रासमात्रांश्च पयोऽनुपानम्॥४॥

य कामी कपिकच्छुमूलैरात्मगुप्तामूलै सह क्षीर दुग्ध शृतं क्वथित पिबेत्, स स्त्रीषु विषये क्षयमशक्तता नाभ्युपैति नायाति। क्षीरमेव निर्मथ्य यद्घृतमुत्पाद्यते तत् पयोघृतम्। पय सर्पिषी पयोघृते। नाषान् विपक्वान् कृत्वा षड्ग्रासमात्रान् भुक्त्वा षडेव ग्रासान् प्राश्यानु पश्चात् पयस क्षीरस्य पान कार्यम्। तस्मात् पयोऽनुपानात् स स्त्रीषु क्षय नाभ्युपैति ॥४॥

अन्यदप्याह—

विदारिकायाः स्वरसेन चूर्ण मुहुर्मुहुर्भावितशोषितं च।
शृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥५॥

विदारिका प्रसिद्धा तस्याश्चूर्ण स्वरसेनैव विदारिकारसेनैव मुहुर्मुहु प्रतिक्षण भावित सेवित मुहुर्मुहु. शोषित च। एतदुक्त भवति--स्वरसेन यावत् प्रतिपालन भावयितुमायाति तेन भावयित्वा तापे शोषयेत्। पुन. शुष्क भावयित्वा शोषयेत्। एव भूयो भूय सप्त वारानित्यर्थ । तस्याश्चूर्ण यस्य प्रमदा प्रभूता. स्त्रियो बह्व्यो भवन्ति। स दुग्धेन क्षीरेण शृतेन क्वथितेन सशर्करेण शर्करासहितेन पिबेत् ॥५॥

अन्यदाह—

धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्ण
सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम्।
लीढ्वानु पीत्वा च पयोऽग्निशक्त्या
कामं निकामं पुरुषो निषेवेत् ॥६॥

धात्रीफलानामामलकाना चूर्ण स्वरसेनामलकरसेनैव सुभावितमतिशयेन भावितम्। तत. क्षौद्रसिताज्ययुक्तम्। क्षौद्र माक्षिकम्। सिता शर्करा। आज्य घृतम्। एतै सममात्रै सयुक्त कृत्वा द्रवरूप कृत्वा तल्लीढ्वाऽऽस्वाद्य अनु पश्चादग्निशक्त्या जठराग्निसामर्थ्येन पय क्षीर पीत्वा पुरुषो नर काम मैथुनं निकाम पर्याप्त निषेवेदनुभवेत् ॥६॥

अन्यदप्याह—

क्षीरेण बस्ताण्डयुजा शृतेन
सम्प्लाव्य कामी बहुशस्तिलान् यः।
सुशोषितानत्ति पयः पिबेच्च
तस्याग्रतः किं चटकः करोति ॥७॥

बस्तश्छाग तस्याण्डौ वृषणौ क्षीरेण दुग्धेन बस्ताण्डयुजा बस्ताण्डयुतेन शृतेन क्वथितेन य कामी कामुक बहुशो बहून् वारान् सप्त वारान् यावदित्यर्थ । तिलान् सम्प्लाव्य प्लावयित्वा ततस्तानेव तिलान् सुशोषितानतिशुष्कान्। अत्ति भक्षयति। पय क्षीर पश्चात् पिबेत् तस्य नरस्याग्रत पुरतश्चटक. कलविङ्कः किं करोति। बहुस्त्रीगमनम्, अतीव स्त्रीषु बहुवार शीघ्रगामी भवतीत्यर्थ. ।।७।।

अन्यदप्याह—

माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः।
क्षीरमप्यनु पिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते ।।८।।

ये नरा मनुष्या माषसूपसहितेन सर्पिषा घृतेन षष्टिकौदन षष्टिशालि-भक्तमदन्ति भक्षयन्ति। क्षीर दुग्धमनु पश्चात् पिबन्ति यासु शर्वरीषु रात्रिषु तासु नरा मदनेन कामेन सह शेरते स्वपन्ति। असकृत् स्त्रीगमनादिति ।।८।।

अन्यदप्याह—

तिलाश्वगन्धाकपिकच्छुमूलै-
र्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः ।
आजेन पिष्टः पयसा घृतेन
पक्वं भवेच्छष्कुलिकातिवृष्या ।।९।।

तिला प्रसिद्धा। अश्वगन्धा प्रसिद्धैव। कपिकच्छुमूलमात्मगुप्तामूलम्। विदारिका प्रसिद्धा। षष्टिक शालिविशेषस्तत पिष्ट। औषधानामर्ध षष्टिक-पिष्टस्य पिष्टेन सहैतेषा योग कार्य। तत आजेन छागेन पयसा क्षीरेण पिष्ट श्लक्ष्णीकृत। ततो घृतेनाज्येन शष्कुलिका भक्ष्यप्रकार पक्व साधिताऽतिवृष्या बहुशुक्रकरी भवेत् सा ।।९।।

अन्यदप्याह—

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं
विदारिकाकन्दकभक्षणं वा।
कुर्वन्न सीदेद् यदि जीर्यतेऽस्य
मन्दाग्निता चेदिदमत्र चूर्णम् ।।१०।।

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोग कुर्यात्। गोक्षुरकै सह क्षीर क्वाथयित्वा पिबत्। अथवा विदारिकायाः कन्दस्य मूलस्य क्षीरेण क्वथितस्य भक्षण कुर्यात्। एव कुर्वन्न

सीदेत् स्त्रीषु नावसादं याति। यद्यस्य कामुकस्य जीर्यते कामुकत्वं गच्छति तदैवम्। चेच्छब्दो यद्यर्थे। यदि मन्दाग्निताऽल्पाग्निताऽल्पाग्नित्व भवति, तदा तस्मिन्निदं वक्ष्यमाण चूर्णमग्निसन्दीपनम् ॥१०॥

तदाह—

साजमोदलवणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली।
मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् ॥ ११ ॥

अजमोद दीप्यकम्। लवण सैन्धवम्। हरीतकी पथ्या। हरीतकी अजमोद-लवणाभ्या सहिता। शृङ्गवेर शुण्ठी। शृङ्गवेरेण सहिता सयुता पिप्पली। सर्वाण्येतानि सममात्राणि कृत्वा चूर्णयेत्। अस्य चूर्णपान मद्यतक्रतरलोष्णवारिभि कुर्यात्, मद्य शीध्वासवम्, तक्रमुदश्वित्, तरल काञ्जिकम्, पय इति केचित्, उष्णवार्युष्ण-पानीयम्। एतेपामन्यतमेनैव पिबेत्। तदग्निदीपन जठराग्निविवर्धनमिति॥११॥

अथात्र विरुद्धान्याह—

अत्यम्लतिक्तलवणानि कटूनि वाऽत्ति
यः क्षारशाकबहुलानि च भोजनानि।
दृक्शुक्रवीर्यरहितः स करोत्यनेकान्
व्याजान् जरन्निव युवाऽप्यबलामवाप्य॥१२॥

य. पुरुषो भोजनान्याहारानत्यम्लान्यतितिक्तानि, अतिलवणानि, अतिकटूनि वा अत्ति भक्षयति। तथा क्षारबहुलानि भोजनानि च अत्ति। द्रव्याणा सयोगं कृत्वा दग्ध्वा च क्षार कारयेत्। तद्यथा—

[1]क्षारो विषैडगजचिर्भिटचव्यवह्नि-
व्योषं च सस्तरचितं लवणोपधानम्।
दग्ध्वा विचूर्ण्य दधिमस्तुयुत प्रयोज्यं
गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगदोद्भवेषु ॥इति।

---

१. हिन्दीभाषायाम्—क्षारः=यवाखार। विष=अतीस। एडगज=चकवड़। चिर्भिट=तीती ककरी। चव्य=चाव। वह्नि=चित। व्योष=सोंठ, मरिच, पीपर।

संस्तरचितमेकस्यां स्थाल्यां क्षारादेर्व्योषान्त क्रमेणास्तृतम्। लवणोपधान सैन्धवलवणेन पिहितं कृत्वेति शेषः। तत. स्थाली सरावकेण पिधाय मृत्कर्पटमयी मुद्रां दत्त्वा दग्ध्वा ततो

एवमादिक्षारप्रयोगा ।

एव क्षारबहुलानि भोजनानि। तथा शाकबहूनि च योऽत्ति। अथवा क्षारशाका सुप्रसिद्धा। स दृक्शुक्रवीर्यरहित , दृग् दृष्टि , शुक्र रेत , वीर्य च बलम्। एतै रहितो वर्जितो भवति। अबला स्त्रियमवाप्य प्राप्य युवाऽपि तरुणोऽपि अनेकान् व्याजान् जरन्निव वृद्धो यथा करोत्यशक्तत्वादित्यर्थ ॥१२॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतावन्त पुरचिन्ताया कान्दर्पिक नाम पञ्चसप्ततितमोऽध्याय ॥७५॥

अथ गन्धयुक्तिर्व्याख्यायते।

तत्रादावेव च द्रव्याणा नामपरिज्ञानायास्माभिर्निघण्टुर्लिख्यते। तद्यथा—

अथात्र व्यवहारार्थ निघण्टुरभिलिख्यते।
कस्तूरी मदनी नाभिर्मदो दर्पो मृगोद्भवा॥

मृगदर्पो मृगमदो गन्धचेल्येकवाचका ।
स्फटिकेन्दुतुषाराख्य कर्पूर घनसारकम्॥

काश्मीर घुसृण रक्तसञ्ज्ञक कुङ्कुम विदु ।
वानराख्य चलाख्य च तैल सिह्ल तुरुष्ककम्॥

कालीयं जोङ्गकं लोह खल कार्पासकोऽगुरु ।
हिमं शीताख्यमाहेयं मलयाख्य च चन्दनम्॥

सूक्ष्मैला बहुलाख्या च चन्द्रैला द्राविडी त्रुटि ।
श्रीपुष्प देवपुष्प च लघुपुष्पं लवङ्गकम्॥

कोलं कोलककक्कोले फलं जातीफलं विदु ।
उष्ण कटुफल जाति मालती जातिपत्रिकाम्॥

विचूर्ण्य तच्चूर्णं दधिमस्तुयुत दधिजलेन पाययेत्। गुल्मोदरश्वयथुपाण्डुगदोद्भवेष्विति। गुल्मो-दर=वायुगोला। श्वयथु=सूजन। पाण्डु=पिंडिरोग, देह पीला हो जाना। अय श्लोकश्च भेडसहिताया इति श्रूयते।

फल पत्रं तमालं च गन्धपत्र च नेत्रकम्।
भृङ्गाख्य नेत्रराज च वराङ्गं त्वक् तनुत्वचम्॥

गणकाख्यं काञ्चनाख्यं केसर नागकेसरम्।
रस गन्धरसं पिण्डरसं बोलं चलं विदु.॥

पूतिकोशो विडालाख्यश्चेलिस्तज्जातकाभिधः।
लता लतानाभिनाम्नी रेणुः कुन्ती हरेणुका॥

मेघाख्यं मुस्तमिच्छन्ति वक्राख्यं तगरं नतम्।
करजाख्यं नखं शङ्खं तथा नखपदं स्मृतम्॥

ज्वरक्षयोत्पलाख्यं च वाप्यं कुष्ठं गदोऽथ रुक्।
मांसी केशीं पिशाची च नलद कमलं जटाम्॥

श्यामा प्रियाख्या श्रीसंज्ञा प्रियङ्गु फलिनी स्मृता।
ग्रन्थिपर्णी ग्रन्थिपर्ण शुकं स्थौणेयक विदु॥
ह्रीबेरं वारिसंज्ञ च ह्रीबार बालकं स्मृतम्॥

रण सेव्यं मृणालाख्यमुशीरमिह कथ्यते।
रामो मृणालो रामञ्जो व्यामक दवदग्धकम्॥
प्रवाल विद्रुमाख्यं च वल्ली स्यान्नलिका नली।
स्पृक्काऽसृग्ब्राह्मणी माला देवी च परिभाष्यते॥

चक्राङ्गी कटुकी गन्धा जटिलोग्रा जया वचा।
कर्चुं कर्चूरमुग्र च गन्धमूल च कीर्त्यते॥

पुष्पा समन्तपुष्पा च शतपुष्पा शता मसि.।
कुसुमालो भवेच्चण्ड. स्तेनश्चौरोऽथ तस्कर॥

आकृष्ट केशपलितं जरा स्थविरसंज्ञितम्।
गिर्याख्यं गिरिजाख्यं च शैलेयं समुदाहृतम्॥

दार्वी दारु निशाख्या च कालेय पीतचन्दनम्।
पीता हरिद्रा नक्ताख्या दारु तद्देवदारु यत्॥

रक्ता समङ्गा मञ्जिष्ठा मधुकं मधुयष्टिका।
धान्याक धान्यक धानीयक कुस्तुम्बुरु स्मृतम्॥

मरुं मरुबकं मूर्वीं फणिज्ज सानवं तथा।
सर्जा सर्जरसासज्ञा राला चेह निगद्यते॥

पुर गुग्गुलु भद्र च भद्राख्य महिषाक्षकम्।
रोहिष पेशल प्राहु. पर्यास च कुठेरकम्॥

क्षीरदध्याज्यसंज्ञश्च श्रीवास. श्रीश्च वासक।
जतु लाक्षा कृमिस्तज्जा धात्रीमामलकं विदु॥

हरीतक्यभया पथ्या विजया प्राणदाऽपि च।
कलिर्विभीतकं चाक्ष त्रिफल स्यादिद त्रिकम्॥

शुण्ठीमरीचपिप्पल्यस्त्र्यूषण सर्वसयुता।
त्रिफला सत्रिजाता च त्रिवर्ग त्रितय स्मृतम्॥

त्वक् पत्रेला त्रिजात स्याच्चतुर्जात सकेसरम्।
त्रिफला स्यात् तु कक्कोलकटुजातिफलैस्त्रिभि॥

घृतेन्दुकुङ्कुमै पञ्चसुगन्धि कोलपुष्पवृत्।
कोलोज्झित सदर्पश्च देवराज. सदैव हि॥

कर्पूर कुङ्कुमं दर्प त्रितय स्यात् त्रिगन्धिकम्।
लवङ्गफलकक्कोलकटुकर्पूरकुङ्कुमै॥

त्वग्लताजातिचूतोत्थरसैर्दशसुगन्धिक:।
तीक्ष्ण मरीचमिच्छन्ति चित्रक वह्निसज्ञकम्॥

रोचना रुचिरा ज्ञेया शर्करा सिकता सिता।
पुष्पासव पुष्परस. सारघ मधु माक्षिकम्॥

क्षौद्र भ्रामरमित्याहुस्तन्मल सिक्थक विदु.।
मदनं च मधूच्छिष्टं मधुसारं च पण्डिता.॥

द्राक्षा फलोत्तमा विल्व श्रीफल श्रीतरुस्तथा।
लुङ्गं च मातुलुङ्गं च केशरी बीजपूरकम्॥

सौभाञ्जन सुभाञ्ज च शिग्रुवत्फलपल्लवा:।
अजो बस्तो जरश्छागो मूत्र स्रावस्तदम्बु वा॥

त्वक्सहा सुरभिर्वज्री सुरभिश्च महातरु.।
स्वर्णक्षीरी स्वर्णलता ज्योतिष्मत्यभिधीयते॥

सुवीरं काञ्चिकं वीरं तालुमालं च तालुकम्।
सौभाग्यं टङ्कण टङ्कं बाकुची मालतीभवम्॥
निसार राक्षस पद्मं कच्छ कतकजं फलम्।
आम्रश्चूतश्च कामाङ्गः सहकारः स्मरप्रियः॥
अक्षरं कोकिलाक्षश्च निघण्टुज्ञैरुदाहृत.।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

स्रग्गन्धधूपाम्बरभूषणाद्यं न शोभते शुक्लशिरोरुहस्य।
यस्मादतो मूर्धजरागसेवां कुर्याद् यथैवाञ्जनभूषणानाम्॥१॥

शुक्लशिरोरुहस्य श्वेतकचस्य स्रग् माला। गन्धा सुगन्धद्रव्याणि। धूपः सुगन्धधूप। अम्बरं वस्त्रम्। भूषणमलङ्करणम्। आदिग्रहणादनुधूपनमिति। एवमादिक सर्व न शोभते, यस्मादतोऽस्माद्धेतोर्मूर्धजाना केशाना रागे रञ्जने सेवा यत्न कुर्यात्। यथेव येन प्रकारेणाञ्जने नेत्रयोर्भूषणानामलङ्करणादीना सेवा क्रियते प्रत्यहं प्रयत्नत सस्क्रियते तथैव मूर्धजरागसेवा कुर्यादिति॥१॥

अथ केशरञ्जनप्रयोगमाह—

लौहे पात्रे तण्डुलान् कोद्रवाणां
शुक्ले पक्वांल्लोहचूर्णेन साकम्।
पिष्टान् सूक्ष्मं मूर्ध्नि शुक्लाम्लकेशे
दत्वा तिष्ठेद् वेष्टयित्वार्द्रपत्रैः॥२॥

याते द्वितीये प्रहरे विहाय
दद्याच्छिरस्यामलकप्रलेपम्।
संछाद्य पत्रैः प्रहरद्वयेन
प्रक्षालितं कार्ष्ण्यमुपैति शीर्षम्॥३॥

लौहे पात्र इति। कोद्रवाः प्रसिद्धा। कोद्रवाणां तण्डुलान् लोहपात्रे आयसभाजने शुक्लेऽम्ले काञ्जिकादौ पक्वान् स्विन्नान् ततो लोहचूर्णेनायसचूर्णेन साकं सह पिष्टान् अतिसूक्ष्मचूर्णीकृतान् मूर्ध्नि शिरसि शुक्लाम्लकेशे शुक्लेनाम्लेन काञ्जिकादिनाम्लीकृता. केशा यस्मिस्तथाविधे मूर्धनि तैर्लेपं कृत्वा तत आर्द्रपत्रैः सरसैर्वेष्टयित्वाऽऽच्छाद्य तिष्ठेत् प्रहरद्वयं यावत्॥२॥

याते द्वितीय इति। ततो द्वितीये प्रहरे यातेऽतिक्रान्ते तल्लेपं विहाय त्यक्त्वा तत शिरसि मूर्ध्नि आमलकै. प्रलेप दद्यात्। पत्रैश्च सरसैः संछाद्य तिष्ठेदन्येन प्रहरद्वयेन तल्लेप त्यक्त्वा शीर्ष प्रक्षालयेत्। प्रक्षालित कार्ष्ण्य कृष्णत्वमुपैति गच्छति ॥३॥

तत. किं कुर्यादित्याह—

पश्चाच्छिरः स्नानसुगन्धतैलै-
र्लोहाम्लगन्धं शिरसोऽपनीय।
हृद्यैश्च गन्धैर्विविधैश्च धूपै-
रन्तःपुरे राज्यसुखं निषेवेत् ॥४॥

पश्चादनन्तर शिर स्नानै सुगन्धैश्च तैलैर्लोहगन्धमम्लगन्धं च शिरसो मूर्ध्नोऽपनीयापास्य ततो हृद्यैश्च गन्धैर्हृदयस्य प्रिय हृद्य चित्ताह्लादकम्। हृद्यैर्गन्धै सुगन्धद्रव्यैस्तुष्टजननैर्विविधैश्च धूपै सहान्त पुरे राज्यस्य सुख निषेवेत् स्वमहिषीभि· क्रीडा कुर्यादित्यर्थ ।

अत्र द्रव्याणा सर्वेषां प्राय काञ्जिकेन क्षालनं निर्मलेन केषाञ्चिज्जलेन केषाञ्चिद् गोमूत्रेण नखतिलतैलेनायसभाण्डे पचेत् । मृद्वग्निना पाकवेधगन्धधूपनानि लोकतो ज्ञेयानि। आचार्येण नोक्तानि। अस्माभिर्ग्रन्थविस्तरभयान्न प्रदर्शितानि। यत सकलसहितास्माभिर्व्याख्यातुमारब्धा केवलमत्राक्षराणा व्याख्या क्रियते, न चास्माकनत्र तथाविध प्रावीण्यम् ।अतस्तज्ज्ञैर्लोकव्यवहारत कार्य प्रयोगनिचय ॥४॥

तत्रादावेव शिर स्नानमाह—

त्वक्कुष्ठरेणुनलिकास्पृक्कारसतगरबालकैस्तुल्यैः।
केसरपत्रविमिश्रैर्नरपतियोग्यं शिरःस्नानम् ॥५॥

त्वक् प्रसिद्धा। कुष्ठ प्रसिद्ध एव। रेणुर्हरेणुका । नलिका प्रवालवल्ली। स्पृक्का प्रसिद्धा लता। रसो बोल.। तगरः प्रसिद्ध । बालक ह्रीबेरम् । एतैस्तुल्यै. समभागै । कि भूतै. ? केसरपत्रविमिश्रै, केसर नागकेसरम् । पत्र गन्धपत्र त्वगादिभि केसरपत्रैर्विमिश्रितै शिर स्नान नरपतियोग्य राजोपयोग्य भवति ॥५॥

अथ सुगन्धतैलमाह—

मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः।
तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः करोति तच्चम्पकगन्धि तैलम् ॥६॥

मञ्जिष्ठा प्रसिद्धा। तथा व्याघ्रनखेन व्याघ्रनख समुद्रफेन , तेन। तथा शुक्त्या नखेन। नख शङ्खोद्भवं चर्म। त्वक् प्रसिद्धा। तथा त्वचा। तथा सकुष्ठेन रसेन। कुष्ठ प्रसिद्धम्। रसो बोल। कुष्ठसहितेन रसेन बोलेन सह चूर्ण कार्य। सर्वैरेतैर्यथोक्तै समभागकै स चूर्ण कार्य। तैलेन तिलतैलेन युक्त। अर्कमयूखतप्त , अर्कमयूखै रविकिरणै सन्तप्तोऽतीव तापित। तत् तैल चम्पकगन्धि चम्पकपुष्प-समसुरभि सुगन्धि करोति॥६॥

अथ गन्धचतुष्टयमाह—

तुल्यैः पत्रतुरुष्कबालतगरैर्गन्धः स्मरोद्दीपनः
सव्यामो बकुलोऽयमेव कटुकाहिङ्गुप्रधूपान्वितः।
कुष्ठेनोत्पलगन्धिकः समलयः पूर्वो भवेच्चम्पको
जातीत्वक्सहितोऽतिमुक्तक इति ज्ञेयः सकुस्तुम्बुरुः॥७॥

पत्र गन्धपत्रम्। तुरुष्कं सिह्लरसम्। बाल बालकम्। तगर. प्रसिद्ध। एतैस्तुल्यै समभागै स्मरोद्दीपन कामोद्दीपनो गन्धो भवति। सव्याम इति। अयमेव पूर्वोक्तो गन्ध। सव्यामो व्यामकेन दवदग्धकेन सहित , तथा कटुकाहिङ्गुप्रदी-पान्वित , कटुका प्रसिद्धा, हिङ्गु हिङ्गुलुक , गुग्गुलुक इति प्रसिद्ध। आभ्या धूपान्वितो धूपित। बकुलो बकुलपुष्पगन्धो भवति। कुष्ठेनोत्पलगन्धिक इति। स एव पूर्वोक्त कुष्ठेन सहित उत्पलगन्धिक उत्पलसमगन्धो भवति। समलय पूर्वो भवेच्चम्पक इति। स एव पूर्वोक्त समलयो मलयेन सहितश्चम्पकपुष्पाणा समगन्धिको भवति। जातीत्वक्सहित इति। स एव पूर्वोक्तो जातीत्वक्सहितो जातीशब्देन जातीफलमुच्यते। त्वक् प्रसिद्धा। आभ्या सहितो युक्त सकुस्तुम्बुरु कुस्तुम्बुरुसहित। अतिमुक्तकोऽतिमुक्तकसदृशगन्धो भवेत्॥७॥

अन्यदप्याह—

शतपुष्पाकुन्दुरुकौ पादेनार्धेन नखतुरुष्कौ च।
मलयप्रियङ्गुभागौ गन्धो धूप्यो गुडनखेन॥८॥

शतपुष्पा प्रसिद्धा। कुन्दुरुक. प्रसिद्ध एव दारुनिर्यास। एतौ द्वौ पादेन चतुर्भागेण देयौ। अर्धेन नखतुरुष्कौ च, नख शङ्खोद्भवं चर्म, तुरुष्क सिह्लरसम्। एतौ द्वावर्धेन देयौ। मलयप्रियङ्गुभागाविति। मलय चन्दनम्, प्रियङ्गुर्गन्धप्रियङ्गुः।

अनयोर्द्वौ भागौ। द्वयोरेव चतुर्थभागो देय । गन्धो धूप्यो गुडनखेन। एष गन्धो गुडेन नखेन च धूप्यो धूपयितव्य.। यत्र यत्र गन्धो धूप्यते तत्र तत्रादावेव हरीतक्या धूप्य पश्चादुक्तद्रव्येणेत्यागमविद प्राहु ॥८॥

अधुना धूपमाह—

गुग्गुलुबालकलाक्षामुस्तानखशर्कराः क्रमाद् धूपः ।
अन्यो मांसीबालकतुरुष्कनखचन्दनैः पिण्डः ॥९॥

गुग्गुलु प्रसिद्ध.। बालक प्रसिद्ध एव। लाक्षा प्रसिद्धा। मुस्ता प्रसिद्धैव। नख शङ्खोद्भवं चर्म प्रसिद्धमेव। शर्करा प्रसिद्धा। एते क्रमात् समभागयोजिता धूपो भवति। अन्य इति। मासी प्रसिद्धा। बालक प्रसिद्धम्। तुरुष्क सिह्लरसम्। नखचन्दन च प्रसिद्धमेव। एतै समभागैरन्यो द्वितीय पिण्ड पिण्डधूपो भवति॥९॥

अन्यदप्याह—

हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभि-
र्गुडोत्पलैः शैलकमुस्तकान्वितैः ।
नवान्तपादादिविवर्धितैः क्रमाद्
भवन्ति धूपा बहवो मनोहराः ॥१०॥

हरीतकी पथ्या। शङ्खो नखम्। घन प्रसिद्धम्। द्रवो रसो बोल इत्यर्थ । अम्बु बालकम्, एतै । तथा गुडोत्पलै शैलकमुस्तकान्वितै, गुड प्रसिद्ध इक्षुविकार, उत्पल कुष्ठम्, शैलक शैलेयम्, मुस्तक मुस्त, एतैरन्वितैर्युक्तैर्नवान्तपादादिविवर्धितै क्रमात्। नवान्ताश्च ते पादादिविवर्धिताश्च पादाश्चादौ पादाश्चान्ते विवर्धिता येषाम्। तद्यथा—हरीतक्या एको भाग । शङ्खस्य द्वौ। घनस्य तृतीय । अनेन क्रमेण यावत्। मुस्तस्य नव भागा । एव हरीतकीशङ्खघनद्रवाम्बुभि. पादविवर्धितैरेक । गुडोत्पलै सह द्वितीय । एतैरेव शैलकमुस्तकान्वितैस्तृतीय । अथवा हरीतक्या एको भाग । शङ्खस्य द्वावित्येको धूप । तत्रैव घनस्य भागत्रय दीयते, तदा द्वितीयो धूप । एव प्रत्येकस्य द्रव्यस्य भागपरिवृद्धयाऽष्टौ धूपा मनोहरा भवन्ति॥१०॥

अन्य धूपमाह—

भागैश्चतुर्भिः सितशैलमुस्ताः
श्रीसर्जभागौ नखगुग्गुलू च ।
कर्पूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं
कोपच्छदो नाम नरेन्द्रधूपः ॥११॥

सिता शर्करा। शैलेय शैलेयकम्। मुस्त प्रसिद्ध । एते चतुर्भिर्भागैर्दातव्या । श्री श्रीवासक । सर्ज सर्जरस । अनयोर्द्वौ भागौ देयौ। नख प्रसिद्धम्। गुग्गुलु प्रसिद्ध एव। नखगुग्गुलू भागद्वयेनैव दातव्यौ। कर्पूरेण चास्य बोध. कार्यः। मधुपिण्डितो माक्षिकेण पिण्डीकृत । अय नरेन्द्रधूपो राजधूप । कोपच्छदो नाम कोपच्छद इत्यस्य संज्ञा।

आर्द्रे आर्द्रो यो दीयते स वेध.। चूर्णिते चूर्णो दीयते स बोधः।

उक्तमीश्वरेण स्वस्या गन्धयुक्तौ—

[1]ओल्लमि ओल्लओ जो दिज्जइ वेह इति सो भणिओ।
वोहो उण जो चुण्णो चुण्णविणि अच्छगन्धो सो ।।इति।।११।।

अथ पुटवासमाह—

त्वगुशीरपत्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयुतैश्चूर्णः।
[2]पुटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन।।१२।।

त्वक् त्वचम्। उशीर प्रसिद्धम्। पत्र गन्धपत्रम्। एषा भागत्रयम्। एतैः सूक्ष्मैलार्धेन सयुक्तै । सूक्ष्मैला प्रसिद्धैव। पूर्वोक्ताद् भागत्रयादर्धेन सूक्ष्मैला देयेत्यर्थ.। अयं चूर्णो मृगकर्पूरप्रबोधेन। मृग कस्तूरिका । कर्पूर प्रसिद्धम्। अनयो प्रबोधेन प्रवर. श्रेष्ठ पुटवासोऽङ्गोद्धूलन भवति। केचित् पटवास इति पठन्ति। पटवास. कर्पटानुवासनम् ।।१३।।

अथ गन्धार्णवमाह—

घनबालकशैलेयककर्पूरोशीरनागपुष्पाणि ।
व्याघ्रनखस्पृक्कागुरुदमनकनखतगरधान्यानि ।।१३।।
कर्पूरचोलमलयैः स्वेच्छापरिवर्तितैश्चतुर्भिरतः।
एकद्वित्रिचतुर्भिर्भागैर्गन्धार्णवो भवति।।१४।।

घन प्रसिद्धम्। बालक प्रसिद्धमेव। शैलेयककर्पूरोशीराणि एतानि सुप्रसिद्धानि। नागपुष्प नागकेसरम्। व्याघ्रनख' समुद्रफेन । स्पृक्का लता। अगुरुः प्रसिद्ध । मदनक प्रसिद्ध । तगर प्रसिद्धम्। धान्य धान्यकाफलम्। एतानि। कर्पूरः प्रसिद्ध । चोलश्चोरक प्रसिद्ध. । मलय चन्दनम्। एव षोडश सुगन्धद्रव्याणि।

---

१. आर्द्रे आर्द्रो यो दीयते वेध इति स भणितः।
बोध' पुनर्यश्चूर्णश्चूर्णिते अच्छगन्ध' स.।।२।।

२. पटवास इति पाठान्तरम्।

अतोऽस्माद् द्रव्यगणादेतैरेव घनादिभिश्चतुर्भि स्वेच्छापरिवर्तितैरात्मीयेच्छापरिभ्रामितैर्विपर्यस्तीकृतै । कथम् ? एकद्वित्रिचतुर्भागै । गन्धार्णवो गन्धसमुद्रो भवति। अत्र षोडश कोष्ठका कार्या, तिर्यक्चत्वारोऽधोऽधश्चत्वार । तत्राद्यकोष्ठकात् प्रभृति यथा पाठक्रमेण घनादीनि विन्यस्यानि। तद्यथा—प्रथमपङ्क्तौ घनादीनि। द्वितीयाया च उशीरादीनि। तृतीयायामगुर्वादीनि। चतुर्थ्या धान्यकादीनि। यदुक्तम्—स्वेच्छापरिवर्तितैश्चतुर्भिरत । एकद्वित्रिचतुर्भागैर्गन्धार्णवो भवति। तत्र भेदा प्रदर्श्यन्ते। यथा क्रमेण सर्वेषा प्रत्येकस्य षड्भेदा सम्भवन्ति। चतुष्कस्य चतुर्विशतिरिति। तद्यथा—घनस्यैको भाग । बालकस्य द्वौ भागौ। शैलेयकस्य त्रयो भागा । कर्पूरस्य चत्वारो भागा । एको गन्धो भवति। घनस्यैको भाग । बालकस्य द्वौ। शैलेयकस्य चत्वार कर्पूरस्य त्रय । द्वितीयो गन्धो भवति। घनस्यैको भाग । वालकस्य त्रय । शैलेयस्य द्वौ। कर्पूरस्य चत्वार । तृतीयो गन्धो भवति। घनस्यैको भाग । बालकस्य त्रय । शैलेयस्य चत्वार । कर्पूरस्य द्वौ। चतुर्थो गन्ध । घनस्यैको भाग । वालकस्य चत्वार । शैलेयकस्य द्वौ। कर्पूरकस्य त्रय ।

घ	बा	शै	क
उ	ना	व्या	स्पृ
अ	द	न	त
धा	क	चो	म

पञ्चमो गन्धो भवति। घनस्यैको भाग । बालकस्य चत्वार । शैलेयकस्य त्रय । कर्पूरकस्य द्वौ। षष्ठो गन्धो भवति। एवमेकैकस्य द्रव्यस्य षड्गन्धा उत्पद्यन्ते। चतुष्कस्य चतुर्विंशति । षोडशकस्य षण्णवति ॥१४॥

अत्रैव विशेषमाह—

अत्युल्बणगन्धत्वादेकांशो नित्यमेव धान्यानाम् ।
कर्पूरस्य तदूनो नैतौ द्वित्र्यादिभिर्देयौ ॥१५॥

अत्र धान्याना धान्यकाफलानामत्युल्बणगन्धत्वादुत्कटत्वान्नित्यं सर्वकालमेकाश एको भागो दातव्य । कर्पूरस्योल्बणगन्धत्वात् तदून तस्माद् भागादप्यूनो दातव्यः। एतौ द्वौ द्वित्र्यादिभिर्भागै प्राप्तावपि न देयौ न दातव्यौ। यतस्तदुत्कटत्वादन्यद्रव्याणा गन्धहानिर्भवति ॥१५॥

अथैतेषा धूपाना बोधन चाह—

श्रीसर्जगुडनखैस्ते धूपयितव्याः क्रमान्न पिण्डस्थैः।
बोधः कस्तूरिकया देयः कर्पूरसंयुतया ॥१६॥

श्री. श्रीवासक । सर्जः सर्जरस । गुडनखे प्रसिद्धे। एतै क्रमात्ते सर्व एव गन्धा धूपयितव्या । न पिण्डस्थैर्न मिश्रीकृतै । एतदुक्त भवति – प्रथमत. सर्व एव श्रीवासकेन धूपयितव्या । तथाभूता । पुन सर्जरसेन। तत सर्वे पुनरपि गुडेन। तत सर्वे नखेन धूपयितव्या । तत सर्वेषा कस्तूरिकया कर्पूरसयुतया बोध कार्य । एव कृते शोभनास्ते गन्धा भवन्ति ॥१६॥

अथात्र सर्वगन्धाना व्यापकत्वेन प्रदर्शनार्थमाह—

अत्र सहस्रचतुष्टयमन्यानि च सप्ततिसहस्राणि।
लक्षं शतानि सप्त विंशतियुक्तानि गन्धानाम् ॥१७॥

अत्रास्मिन् द्रव्यगणे गन्धाना सहस्रचतुष्टयमन्यानि च सप्ततिसहस्राणि लक्षमेक सप्तशतानि विशत्यधिकानि गन्धानामन्तर्भवन्तीत्यर्थ ॥१७॥

अत्रैकैक षड्गन्धकरं भवतीत्याह—

एकैकमेकभागं द्वित्रिचतुर्भागिकैर्युतं द्रव्यैः।
षड्गन्धकरं तद्वद्द्वित्रिचतुर्भागिकं कुरुते ॥१८॥

एकैक द्रव्य यच्च एकभागिक तदपि द्वित्रिचतुर्भागिकैर्द्रव्यैर्युत सयुक्त षड्गन्धकर षड्गन्धान् करोति। तद्वत्तेनैव प्रकारेण द्विचित्रतुर्भागिक कुरुते। यानि द्रव्याण्यन्यान्येकभागिकेऽन्यस्मिन् द्वित्रिचतुर्भागिकानि दत्तानि तान्यपि तेन सह प्राग्वद् भागपरिकल्पनया षड्गन्धकराणि भवन्ति। एव प्रत्येक द्रव्यमेकभागिकमन्यैर्द्वित्रिचतुर्भागिकैर्युक्त षड्गन्धकर भवति ॥१८॥

अथ सर्वेषा सङ्ख्याज्ञानमाह—

द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विंशतिर्यथैकस्य।
एवं शेषाणामपि षण्णवतिः सर्वपिण्डोऽत्र ॥१९॥

यथा येन प्रकारेणैकैकस्य द्रव्यस्य द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धवतुर्विंशतिर्भवति। एकैक सन्नेकभागिके द्रव्ये द्वित्रिचतुर्भागिकानि द्रव्याणि त्रीण्यन्यानि जायन्ते। एव चत्वारि विमिश्रितानि च सम्पद्यन्ते। तानि षट् पतन्ति। अत. प्रत्येकं षड्गन्धकरम्। एवं षट्चतुष्कारश्चतुर्विशतिर्भवन्ति। तस्मादेकैकस्यैव गन्ध। चतुर्विशतिर्यस्मात् स एव चतुर्विशतिवारान् पतति, प्रत्येकस्मिश्चतुर्विशतिर्गन्धा भवन्ति। अत उक्तम्— द्रव्यचतुष्टययोगाद् गन्धचतुर्विशतिर्यथैकस्येति। एव शेषाणा त्रयाणामपि चतुष्काणां द्विसप्ततिर्गन्धा भवन्ति। सर्वपिण्डा. षण्णवतिरत्रास्मिन् गन्धप्रकरणे भवन्ति ॥१९॥

अधुना चतुर्विकल्पेन भिद्यमानाना सङ्ख्याज्ञानमाह—

षोडशके द्रव्यगणे चतुर्विकल्पेन भिद्यमानानाम्।
अष्टादश जायन्ते शतानि सहितानि विंशत्या ॥२०॥

अस्मिन् द्रव्यगणे षोडशके षोडशसङ्ख्ये चतुर्विकल्पेन चतुर्भिश्चतुर्भिर्द्रव्यैरेकैको गन्ध इत्यनेन क्रमेण भिद्यमानानामष्टादश शतानि विशत्यधिकानि गन्धाना जायन्ते उत्पद्यन्ते। एतत्पुरस्तादाचार्य एव प्रदर्शयिष्यति ॥२०॥

अथ सर्वगन्धाना सख्याप्रमाणज्ञानमाह—

षण्णवतिभेदभिन्नश्चतुर्विकल्पो गणो यतस्तस्मात्।
षण्णवतिगुणः कार्यः सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् ॥२१॥

अयमपि चतुर्विकल्पो यतो यस्मात् षण्णवतिभेदभिन्नो निरन्तरत्वेन तस्मादष्टादश शतानि विशत्यधिकानि १८२०। यो गण समूह षण्णवतिगुण कार्य सा सख्या सर्वगन्धाना भवति। लक्षमेक चतु सप्ततिसहस्राणि सप्तशतानि विशत्यधिकानीत्यर्थ १७४७२०। एतद्गौणवृत्त्या न मुख्यया। मुख्यवृत्त्या त्रिचत्वारिशत्सहस्राणि षट्शतान्यशीत्यधिकानि ४३६८० भवन्ति। यतश्चतुर्विकल्पो गणश्चतुर्विशतिभेदभिन्न ।२१॥

अथैतेषा भेदप्रदर्शनार्थं सङ्ख्यानयनार्थं लोष्टकप्रस्तारमाह—

पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तं
स्थानं विनान्त्यं प्रवदन्ति सङ्ख्याम्।
इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय
नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः ॥२२॥

एकाद्यानङ्कान् षोडशान्तानुपर्युपरि संस्थाप्योपरितनमङ्क प्रत्येकेन पूर्वेण पूर्वेणाङ्कगतेनाङ्केन युक्त कार्यम्। य एव पूर्व स गत.। यथैकस्योपरि द्वौ स्थितौ तत्र द्वयोरपेक्षया एक पूर्वो गतश्च तेन पूर्वेण पूर्वेण गतेनोपरितनमङ्क युक्त कार्यं तेनापि तदुपरितन यावत्पञ्चदश स्थानम्, यत उक्तम्—स्थान विनान्त्यप्रवदन्तिसङ्ख्यामिति। अन्त्यं स्थान विनाऽन्त्य वर्जयित्वा सङ्ख्या प्रवदन्ति कथयन्ति। ततो भूयोऽध प्रभृति पुन. पूर्वेण गतेन युक्त कार्यम्। यावच्चतुर्दश स्थानम्। ततोऽपि पुनरध प्रभृति

१. अष्टादशशतानि विंशत्यधिकानि चतुर्विंशत्या गुणानि त्रिचत्वारिंशत्सहस्राणि षट्शतान्यशीत्यधिकानि जायन्ते।

पूर्वेण गतेन युक्त कार्यम्, यावत्त्रयोदश स्थानम्। एवं तत्राष्टादशशतानि विंशत्यधिकानि भवन्ति। उदाहरणार्थमेकादीना षोडशान्ताना न्यास ।

१६			
१५	१२०		
१४	१०५	५६०	
१३	९१	४५५	१८२०
१२	७८	३६४	१३६५
११	६६	२८६	१००१
१०	५५	२२०	७१५
९	४५	१६५	४९५
८	३६	१२०	३३०
७	२८	८४	२१०
६	२१	५६	१२६
५	१५	३५	७०
४	१०	२०	३५
३	६	१०	१५
२	३	४	५
१	१	१	१

अत्र पूर्वेण पूर्वेण गतेनाङ्केनैकादिनोत्तरमङ्क द्वितीयादिकमुपरिस्थित युक्त कार्यम्। तेनानुप्रविष्टेनान्त्यं विनोपरि प्रथमे[1] स्थाने षोडश जाता। द्वितीये विंशत्यधिक शतम्। तृतीये स्थाने पञ्चशतानि षष्टयधिकानि। चतुर्थे चाष्टादशशतानि विंशत्यधिकानि जातानि। एव चतुर्विकल्पाना सङ्ख्या जाता।

अथैतेषा लोष्टकप्रस्तारार्थमाह—

इच्छाविकल्पै क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्ति पुनरन्यनीति.। तत्र तावद् घनादीना द्रव्याणां षोडशाना नामाद्याक्षराणि लिखेत्। तत्राद्यानि त्रीणि स्थिरलोष्टचिह्नितानि कृत्वा चतुर्थं चरलोष्ट चिह्नित कृत्वा तदपि क्रमेणान्यस्मिन् द्रव्ये नीत्वा तस्मिन्निवृत्ति। पञ्चमे प्रत्यानयनम्। एवमनेन क्रमेण सर्वेषा कार्यम्। यत उक्तमिच्छाविकल्पैरिति। अभीष्टैर्विकल्पैश्चरलोष्ट क्रमश क्रमेणाभिनीय अन्यत्र सचार्य नीते निवृत्ति. कार्या। पुनरन्यनीति। अन्यस्मिन् स्थाने चरलोष्टकेऽन्त्यवर्णे प्राप्तस्थिरलौष्टकमन्यत्स्थानान्तर नयेत्। तत्र त स्थिर कृत्वा तदग्रत स्थितेन चरलोष्टकेन सह स्थानान्तरं नीयमानेन भेदा प्रदर्श्या। तत पुनरपि स्थानान्तरस्थ चरलोष्टकमन्यत्स्थानान्तरं नीत्वा तत्र त स्थिरं विनिधाय तदग्रत स्थितेन चरलोष्टकेन स्थानान्तरनीयमानेन भेदा प्रदर्श्या। एवमन्त्ये स्थिरलोष्टके उपान्तप्राप्तेऽन्यत् स्थिरलोष्टक स्थानान्तरं नयेत्। तत उपान्त्यान्त्यौ तदग्रस्थितौ कृत्वान्त्ये सचार्यमाणे भेदा प्राग्वत् प्रदर्श्या। यावत्ते सर्व एवोपान्त्यपूर्व उपान्त्योऽन्त्यश्चान्त्यगता स्यु। तत पुनरन्य स्थिरलोष्टकं स्थानान्तर नयेत्, तदग्रस्थितैरन्यै प्राग्वद्भेदा. प्रदर्श्या। एवं सर्वेषा क्रमेण कार्यम्। यावत् सर्व एवान्त्यस्थानमाश्रिता भवन्ति। तद्यथा—आद्य त्रिक स्थिरलोष्टचिह्नित कृत्वा चतुर्थे संचार्यमाणे त्रयोदश उत्पद्यन्ते। ततस्तृतीयेन लोष्टकेन चतुर्थद्रव्य नीते चतुर्थे लोष्टके सचार्यमाणे द्वादश उत्पद्यन्ते। ततस्तृतीये पञ्चमस्थान नीते चतुर्थे लोष्टके संचार्यमाणे एकादश उत्पद्यन्ते। ततस्तृतीये षष्ठस्थाने नीते दश। एव सप्तमे नव। अष्टमेऽष्टौ।

---

[1] १ $\frac{१}{१६}$ | $\frac{२}{१५}$ | $\frac{३}{१४}$ | $\frac{४}{१३}$ | $\frac{५}{१२}$ | $\frac{६}{११}$ | $\frac{७}{१०}$ | $\frac{८}{९}$ | $\frac{९}{८}$ | $\frac{१०}{७}$ | $\frac{११}{६}$ | $\frac{१२}{५}$ | $\frac{१३}{४}$ १८२० | $\frac{१४}{३}$ ५६० | $\frac{१५}{२}$ १२० | $\frac{१६}{१}$ १६

एवमत्र एकाद्येकोत्तरा अङ्का इति भास्करीयलीलावतीसूत्रानुसारेण एकद्वित्र्यादिभेदा उत्पद्यन्ते।

एव नवमे सप्त। दशमे षट्। एकादशे पञ्च। द्वादशे चत्वार। त्रयोदशे त्रय। चतुर्दशे द्वौ। पञ्चदशे एक। एवमेकनवति ९१। तत प्रथमद्वितीयचतुर्थस्थानानि स्थिरलोष्टचिह्नितानि कृत्वा चतुर्थे सचार्यमाणे द्वादश। ततस्तृतीये प्राग्वत् स्थानान्तरेषु नीयमाने चतुर्थे सचार्यमाणे एकादश दश नवाष्ट सप्त षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेक इत्युत्पद्यन्ते। एवमष्टसप्तति ७८। पूर्वैः सहैकोनसप्तत्यधिक शतम् १६९। तत प्रथमद्वितीयपञ्चमेषु स्थानेषु स्थिरलोष्टचिह्नितेषु चतुर्थे सचार्यमाणे एकादश दश नवाष्ट सप्त षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेक उत्पद्यन्ते। एव षट्षष्टि ६६। पूर्वै. सह शतद्वय पञ्चत्रिंशदधिकम् २३५। तत प्रथमद्वितीय-षष्ठस्थानेषु स्थिरलोष्टचिह्नितेषु चतुर्थे सचार्यमाणे दश नवाष्ट सप्त षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेक उत्पद्यन्ते। एव पञ्चपञ्चाशत् ५५। पूर्वैं सह शतद्वय नवत्यधिकम् २९०। तत प्रथमद्वितीयसप्तमेषु स्थानेषु स्थिरलोष्टचिह्नितेषु चतुर्थे सचार्यमाणे नवाष्ट सप्त षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्च भवन्ति। एव पञ्चचत्वारिंशत् ४५। पूर्वैं सह शतत्रय पञ्चत्रिंशदधिकम् ३३५। तत प्रथम-द्वितीयाष्टमेषु स्थानेषु स्थिरलोष्टचिह्नितेषु चतुर्थे सचार्यमाणे अष्ट सप्त षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्च भवन्ति। एव षट्त्रिंशत् ३६। पूर्वैं सह शतत्रयमेक-सप्तत्यधिकम् ३७१। तत प्रथमद्वितीयनवमस्थानेषु स्थिरलोष्टचिह्नितेषु चतुर्थे सचार्यमाणे सप्त षट् पञ्च चत्वारस्त्रयो द्वावेकश्च भवन्ति। एवमष्टाविंशति २८। एवमनेन क्रमेणान्त्ये स्थानान्तरं नीयमाने चतुर्थे सञ्चार्यमाणे एकविंशति २१। पुनरपि पञ्चदश १५। पुनरपि दश १०। पुन षट् ६। पुनस्त्रय. ३। पुनरेक १। एव चतुरशीति ८४। पूर्वैं सह चत्वारि शतानि पञ्चपञ्चाशदधिकानि ४५५। एवमनेन प्रकारेण यथा यथा प्रथमाद्या लोष्टका द्वितीयादिषु सचरन्ति, तथा तथान्यानि त्रयोदशशतानि पञ्चषष्टचधिकानि १३६५ उत्पद्यन्ते। एकीकृतान्य-ष्टादशशतानि विंशत्यधिकानि भवन्ति १८२०। अस्माभिर्ग्रन्थगौरवभयात् त्सुप्रसिद्धत्वाच्चोद्देशमात्र एव प्रदर्शित। द्रव्यसस्कारपाकवेधबोधधूपनादिक नोक्तम्। एतत्तज्ज्ञेभ्य उपलभ्य कार्यमिति ॥२२॥

अथान्यान् गन्धयोगानाह—

द्वित्रीन्द्रियाष्टभागैरगुरुः पत्रं तुरुष्कशैलेयौ
विषयाष्टपक्षदहनाः प्रियङ्गुमुस्तारसाः केशः ॥२३॥
स्पृक्कात्वक्तगराणां मांस्याश्च कृतैकसप्तषड्भागाः।
सप्तर्तुवेदचन्द्रैर्मलयनखश्रीककुन्दुरुकाः ॥२४॥

द्वित्रीन्द्रियाष्टभागैरिति। अस्मिन् कच्छपुटे। अगुरुर्भागद्वयेन परिकल्प्य। पत्र गन्धपत्र त्रिभिर्भागै। तुरुष्क सिह्लरसमिन्द्रियसङ्ख्यै पञ्चभिर्भागै। शैलेयोऽष्टभि। विषयाष्टपक्षदहना इति। प्रियङ्गुर्गन्धप्रियङ्गुर्विषयसङ्ख्यै पञ्चभिर्भागै। मुस्ता अष्टभि। रसो वोल स पक्षसख्याभ्या द्वाभ्याम्। केश शालीजातक। स दहनभागैस्त्रिभि ॥२३॥

स्पृक्कात्वक्तगराणामिति। स्पृक्का लता कृतसख्यैश्चतुर्भागै.। त्वगेकेन भागेन। तगर सप्तभि। मासी षड्भि। सप्तर्तुवेदचन्द्रैरिति। मलय चन्दन सप्तभि। नखमृतुसख्यै. षड्भिर्भागै। श्रीक श्रीवासको वेदसख्यैश्चतुर्भिर्भागै। कुन्दुरुकश्चन्द्रसख्यैरेकेन भागेन देय। एतेषां प्राग्वद्यथाभागक्रमेण षोडशकोष्ठके न्यास कार्य ॥२४॥

अ २	प ३	तु ५	शै ८
प्रि ५	मु ८	र २	के ३
स्पृ ४	त्व १	त ७	मा ६
म ७	न ६	श्री ४	कु १

एव न्यासे प्रदर्शिते प्रयोजनमाह—

षोडशके कच्छपुटे यथा तथा मिश्रिते चतुर्द्रव्ये।
येऽत्राष्टादश भागास्तेऽस्मिन् गन्धादयो योगाः ॥२५॥
नखतगरतुरुष्कयुता जातीकर्पूरमृगकृतोद्बोधाः।
गुडनखधूप्या गन्धाः कर्तव्याः सर्वतोभद्राः ॥२६॥

षोडशक इति। अस्मिन् षोडशके षोडशककोष्ठके कच्छपुटे यथा तथा येन तेन प्रकारेण चतुर्द्रव्ये मिश्रिते एकीकृते। चतुर्भिर्द्रव्यैर्यथाभागपरिकल्पितैर्मिश्रीकृतैरत्र येऽष्टादश भागा भवन्ति तेऽस्मिन् कच्छपुटे गन्धादय ऊर्ध्वाध क्रमेण तिर्यग्वा चतुर्षु कोणेषु वा मध्यमचतुष्कोणे वा कोणकोष्ठचतुष्टये वा प्राक्पक्तौ वा मध्यमकोष्ठद्वये वान्त्यपक्तौ। मध्यमकोष्ठद्वये वा द्वितीयतृतीयपक्तौ वाद्यन्तकोष्ठके वा येन तेन प्रकारेण। चतुर्षु मिश्रितेषु अष्टादश भागा भवन्ति। तस्मिन् कच्छपुटे गन्धादयो योगा ये तेऽष्टादशभागा मिश्रीकृतास्ते नखतगरतुरुष्कयुता कार्या। नखं शङ्खोद्भव चर्म। तगर प्रसिद्धम्। तुरुष्क सिह्लरसम्। एतैस्त्रिभि. सममात्रैर्युक्ता.

कार्या । तथा जातीकर्पूरमृगकृतोद्बोधा, जाती जात्रीफलम्, कर्पूर प्रसिद्ध, मृग कस्तूरिका एतैस्त्रिभि सममात्रै कृत उद्बोधो येषां ते तथाभूता । गुडनखधूप्या, गुडेन नखेन च सममात्रेण च धूप्या धूपनीया । एव गन्धा सर्वतोभद्राः कर्तव्या । तस्माद्यतस्ततो गृह्यमाणा अष्टादशभागा भवन्ति, अत सर्वतोभद्रसञ्ज्ञा. ॥२६॥

अथ तैरेव पारिजातानाह—

जातीफलमृगकर्पूरबोधितैः ससहकारमधुसिक्तैः ।
बहवोऽत्र पारिजाताश्चतुर्भिरिच्छापरिगृहीतैः ॥२७॥

चतुर्भिर्मध्यैरिच्छापरिगृहीतै स्वेच्छया गन्धानि द्रव्याणि सङ्गृहीतै । जातीफलमृगकर्पूरबोधितै, जातीफल प्रसिद्धम् । मृग कस्तूरिका । कर्पूर. प्रसिद्ध. । एतैर्बोधितै । ससहकारमधुसिक्तै सहकारेण चूतरससयुक्तेन मधुना माक्षिकेण सिक्थकैरत्रास्मिन् कच्छपुटे बहव पारिजाता. पारिजातसदृशगन्धा मुखवासा भवन्ति ॥२७॥

अथाधुना स्नानान्याह—

सर्जरसश्रीवासकसमन्विता येऽत्र सर्वधूपास्तैः ।
श्रीसर्जरसवियुक्तैः स्नानानि सबालकत्वग्भिः ॥२८॥

अत्रास्मिन् कच्छपुटे ये ये धूपा सर्जरसश्रीवासकसमन्वितास्ते सर्व एव नि शेषा । तैरेव सर्वै प्रागुक्तै श्रीसर्जरसवियुक्तै । श्रीवासकेन रहितै सबालकत्वग्भि, बालक ह्रीवेरम् । त्वक् प्रसिद्धा । सबालकत्वग्भिर्बालकत्वक्सहितै स्नानानि स्नानीयानि चूर्णानि भवन्ति ॥२८॥

अधुना चतुरशीतिकेसरगन्धानाह—

रोध्रोशीरनतागुरुमुस्तापत्रप्रियङ्गुवनपथ्याः ।
नवकोष्ठात् कच्छपुटाद् द्रव्यत्रितयं समुद्धृत्य ॥२९॥
चन्दनतुरुष्कभागौ शुक्त्यर्धं पादिका तु शतपुष्पा ।
कटुहिङ्गुलगुडधूप्याः केसरगन्धाश्चतुरशीतिः ॥३०॥

रोध्रोशीरेति । रोध्र प्रसिद्धः । उशीरं प्रसिद्धम् । नतं तगरम् । अगुरुः प्रसिद्धः । मुस्ता प्रसिद्धा । पत्र गन्धपत्रम् । प्रियङ्गु प्रसिद्धा । वनं परिपेलवम् ।

पथ्या हरीतकी। एषां प्राग्वद्यथाक्रमेण नवकोष्ठके न्यास। अस्मान्नवकोष्ठात् कच्छपुटाद्यथाक्रमेण द्रव्यत्रितय त्रीणि द्रव्याणि समुद्धृत्य सङ्गृह्य ततश्चन्दनतुरुष्क-भागौ योज्यौ। चन्दनं मलयजम्, तुरुष्क सिह्लरसम्। चन्दनस्यैको भाग, तुरुष्क-स्यैको भाग। शुक्तिर्नखस्तदर्धम्। शतपुष्पा पादिका चतुर्भागेन योज्या। कटुहिङ्गुल-गुडधूप्या कटुका प्रसिद्धा, हिङ्गुलं कृष्णागुरु, गुड इक्षुविकार.। एतैर्धूप्या धूपनीय। केसरगन्धा वकुलगन्धा चतुरशीति-र्भवन्ति। एतदुक्त भवति—नव द्रव्याणि भेद-भिन्नानि यावत्-क्रियन्ते तावच्चतुरशीतिर्भेदा भवन्ति। तद्यथैकैकादीना न्यास। तद्यथा पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तमित्यनेन प्रकारेण। प्रथमस्थाने नव ९, द्वितीये षट्त्रिशत्, तृतीये चतुरशीति। एषा प्रदर्शनाय[1] लोष्टकप्रस्तार कार्य ॥३०॥

रो	उ	न
अ	मु	प
व	प्रि	प

अधुना दन्तकाष्ठविधानमाह—

सप्ताहं गोमूत्रे हरीतकीचूर्णसंयुते क्षिप्त्वा।
गन्धोदके च भूयो विनिक्षिपेद् दन्तकाष्ठानि ॥३१॥
एलात्वक्पत्राञ्जनमधुमरिचैर्नागपुष्पकुष्ठैश्च ।
गन्धाम्भः कर्तव्यं कञ्चित् कालं स्थितान्यस्मिन् ॥३२॥
जातीफलपत्रैलाकर्पूरैः कृतयमैकशिखिभागैः।
अवचूर्णितानि भानोर्मरीचिभिः शोषणीयानि ॥३३॥

सप्ताहमिति। दन्तकाष्ठानि दन्तकाष्ठलक्षणाध्यायोक्तानीति। हरीतकी-चूर्णसयुते गोमूत्रे सप्ताह सप्तदिनानि क्षिप्त्वा सस्थाप्य ततस्तस्मान्नि सार्य भूय पुनर्गन्धोदके च गन्धपानीयमध्ये सप्ताहादूर्ध्व विनिक्षिपेत् स्थापयेत् ॥३१॥

तत्र गन्धोदकलक्षणमाह—एलात्वगिति। एला सूक्ष्मैला। त्वक् त्वचम्। पत्रं गन्धपत्रम्। अञ्जनक सौवीरकम्। मधु माक्षिकम्। मरिच प्रसिद्धम्। एतैस्तथा

१.

१	१	१
२	३	४
३	६	१०
४	१०	२०
५	१५	३५
६	२१	५६
७	२८	८४
८	३६	
९		

१०८

एवमत्र प्रस्तारो भवति।

नागपुष्पं नागकेसरम्। कुष्ठ प्रसिद्धम्। एतैरपि सर्वत सममात्रैर्गन्धाम्भो गन्धोदकं कर्तव्य विधेयम्। अस्मिन् गन्धाम्भसि कञ्चित् काल स्थितानि निशार्ध स्थापनीयानीत्यर्थ.॥३२॥

जातीफलेति। जातीफलाना कृतसंख्याश्चत्वारो भागाः। पत्र तस्य यमसंख्यौ द्वौ भागौ। एला सूक्ष्मला, अस्या एको भाग। कर्पूरो घनसारस्तस्य शिखिसंख्यास्त्रयो भागा। एतैर्यथोक्तैर्भागैरेकीकृतचूर्णितै सुसूक्ष्मै। तानि दन्तकाष्ठावचूर्णितानि भानोरादित्यस्य मरीचिभि किरणै शोषणीयानि॥३३॥

अथ तानि दन्तकाष्ठानि ससेवितानि कान् गुणान् कुर्वन्तीत्याह—

वर्णप्रसादं वदनस्य कान्ति
वैशद्यमास्यस्य सुगन्धितां च।
संसेवितुः श्रोत्रसुखां च वाचं
कुर्वन्ति काष्ठान्यसकृद्भवानाम्॥३४॥

असकृद्वारद्वय भवतीत्यसकृद्भवा दन्तास्तेषा काष्ठानि दन्तकाष्ठानीत्यर्थ। संसेवितुर्वर्णप्रसाद वर्णस्य प्रसन्नता सुकान्तमित्यर्थ। वदनस्य मुखस्य कान्ति कमनीयताम्। आस्यस्य मुखस्य वैशद्य निर्मलत्व शुद्धताम्। सुगन्धिता सौगन्ध्यम्। श्रोत्रसुखा कर्णसुखप्रदा वाच गिर कुर्वन्ति॥३४॥

अथ ताम्बूलगुणानाह—

कामं प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति
सौभाग्यमावहति वक्त्रसुगन्धितां च।
ऊर्जं करोति कफजांश्च निहन्ति रोगां-
स्ताम्बूलमेवमपरांश्च गुणान् करोति॥३५॥

वर्णप्रसादं वदनस्य कान्तिमित्येतान् गुणास्ताम्बूलस्य स्थितानेव इमानपरानन्यान्। तद्यथा—काम मन्मथ प्रदीपयति उत्पादयति। रूप शरीरशोभामभिव्यनक्ति उत्पादयति। सौभाग्य वल्लभत्वमावहति करोति। वक्त्रस्य मुखस्य सुगन्धिता सौगन्ध्य करोति। ऊर्जं बल करोति। कफजान् कफोत्थान् रोगान् गदान् निहन्ति नाशयति। तथाऽपरान् कण्ठशुद्धिमात्रपरिणाममलक्षयाश्च करोति॥३५॥

अन्यानप्याह—

युक्तेन चूर्णेन करोति रागं
रागक्षयं पूगफलातिरिक्तम्।

चूर्णाधिकं वक्त्रविगन्धकारि
पत्राधिकं साधु करोति गन्धम् ॥३६॥

ताम्बूलं चूर्णेन रङ्गेण युक्तेन न चातिबहुना नात्यल्पेन रागं करोति पूगफलातिरिक्तम्। पूगफलाधिक रागस्य क्षय विनाश करोति। चूर्णेनाधिकमतिरक्तं वक्त्रस्य मुखस्य विगन्धकारि दुष्टगन्ध करोति। पत्राधिक ताम्बूल साधु शोभन गन्ध करोति ॥३६॥

पुनरपि विशेषमाह--

पत्राधिकं निशि हितं सफलं दिवा च
प्रोक्तान्यथाकरणमस्य विडम्बनैव।
कक्कोलपूगलवलीफलपारिजातै-
रामोदितं मदमुदा मुदितं करोति ॥३७॥

निशि रात्रौ ताम्बूलं पत्राधिक हितम्। दिवा च दिवसे शफलं पूगफलाधिकम्। अस्य ताम्बूलस्य प्रोक्तान्यथाकरणमुक्ताद्विपरीतकरणम्। यथा निशि फलाधिकं दिवसे पत्राधिकं विडम्बनैषोपहास। कक्कोलं प्रसिद्धम्। पूगफलानि प्रसिद्धानि। लवलीफल लवङ्गपुष्पम्, तस्य फलासम्भवात्। पारिजातं जातीफलम्। एतैरामोदितं युक्तं ताम्बूलं मदमुदा मदहर्षेण मुदित हृष्टं नर करोति ॥३७॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतावन्त पुरचिन्तायां
गन्धयुक्तिर्नाम षट्सप्ततितमोऽध्याय. ॥७६॥

अथ स्त्रीपुसमायोगो व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह--

शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं स्वा महिषी जघान।
विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम् ॥१॥
एवं विरक्ता जनयन्ति दोषान् प्राणच्छिदोऽन्यैरनुकीर्तितैः किम्।
रक्ताविरक्ताः पुरुषैरतोऽर्थात् परीक्षितव्याः प्रमदाः प्रयत्नात् ॥२॥

शस्त्रेणेति। विदूरथ राजानं स्वा महिषी आत्मीया भार्या विरक्ता वेणीविनिगूहितेन केशकलापप्रच्छादितेन शस्त्रेणायुधेन विनिगूढेन जघान हतवती।

किलेत्यागमसूचने। काशिराज देवी स्वभार्या विरक्ता विषप्रदिग्धेन विषलिप्तेन नूपुरेण मञ्जीरेण जघान। तद्विष पानादिषु क्षिप्त्वेत्यर्थ ।

एवमिति। एवमनेन प्रकारेण विरक्ता स्त्रिय प्राणच्छिद प्राणान्तिकान् दोषान् जनयन्ति उत्पादयन्ति। किमन्यैरपरैर्दोषैरनुकीर्तितै कथितै प्रयोजनम्। अतोऽस्मादेतस्मात् कारणात् पुरुषैर्नरेन्द्रै. प्रमदा स्त्रिय प्रयत्नात् सर्वथा रक्ता विरक्ता. परीक्षितव्या विचार्या । तथा च कामन्दकि ––

स्नातानुलिप्त सुरभि स्रग्वी रुचिरभूषण ।
स्नाता स्वदत्तवसना पश्येद् देवी सभूषणाम्॥
नहि देवीगृहं गच्छेदामीयात् सन्निवेशनात्।
अत्यन्तवल्लभोऽपीह विस्रब्धस्त्रीषु न व्रजेत्॥
देवी गृहगतोद्भ्रान्ता भद्रसेन ममार यत्।
मातु शय्यान्तरासीन कारूप चौरस सुतम्॥
लाजान् विषेण सयोज्य मधुनेति विलोभितम्।
देवी तु काशिराजेन्द्र निजघान रहोगतम्॥
विषाक्तेन च सौवीरं मेखलामणिना नृपम्।
नूपुरेण च वैरूर्प्य तद्रूपं दर्पणेन च॥
वेण्या शस्त्रं समादाय तथैव च विदूरथम्॥इति॥१-२॥

अथानुरक्ताया लक्षणमाह––

स्नेहं मनोभवकृतं कथयन्ति भावा
नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि ।
वस्त्राभिसंयमनकेशविमोक्षणानि
भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि ॥३॥

अन्तरावस्थासूचकाश्चेष्टाविशेषा भावा । शरीरकम्पो मुखशोषः पाण्डुवक्त्रता चेत्यादिका । मनोभवकृत कामजनित स्नेहं प्रीति कथयन्ति व्यञ्जयन्ति। तथा नाभीभुजस्तनविभूषणदर्शनानि मनोभवकृत स्नेह कथयन्ति। नाभी उदरमध्यम्। भुजौ बाहू। स्तनौ कुचौ। भूषणान्यलङ्करणानि। एतेषा दर्शनानि। वल्लभं दृष्ट्वा अनुरक्ता स्त्री एतानि प्रकटीकरोति। तथा वस्त्राणामम्बराणामभिसयमन नियमनम्। केशाना केशवेण्या विमोक्षण मुञ्चनम्। एतान्यपि मनोभवकृत स्नेह कथयन्ति। तथा भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणानि मनोभवकृत स्नेह कथयन्ति।

कटाक्षो नयनविभ्रम । भ्रूविक्षेपेण भ्रूचाल्नेन य. कम्पश्चालन तेन यत्कटाक्षनिरीक्षणम्, तानि भ्रूक्षेपकम्पितकटाक्षनिरीक्षणान्यपि। तथा च कश्यप.—

अनुरागस्थिता रक्ता विरक्ता वेशमानिनी।
मनोदृष्टिनिबन्धेन हृदयेनाकुलीकृता ॥
आकारलिङ्गभेदैश्च ज्ञायते याऽनुरागिणी।
विक्षिप्तमन्यचित्तत्व गुरुगेहेऽप्यगोपनम् ॥
आह्लादनं च शब्देन यस्या सा रागरञ्जिता।
अतोऽपरा तु या नारी सा विरक्तेति कीर्तिता ॥इति॥३॥

अथान्यदपि रक्तालक्षणमाह—

उच्चैः ष्ठीवनमुत्कटप्रहसितं शय्यासनोत्सर्पणं
गात्रास्फोटनजृम्भणानि सुलभद्रव्याल्पसम्प्रार्थना।
बालालिङ्गनचुम्बनान्यभिमुखे सख्याः समालोकनं
दृक्पातश्च पराङ्मुखे गुणकथा कर्णस्य कण्डूयनम् ॥४॥

इमां च विन्द्यादनुरक्तचेष्टां
प्रियाणि वक्ति स्वधनं ददाति।
विलोक्य संहृष्यति वीतरोषा
प्रमार्ष्टि दोषान् गुणकीर्तनेन ॥५॥

तन्मित्रपूजा तदरिद्विषत्वं
कृतस्मृतिः प्रोषितदौर्मनस्यम्।
स्तनौष्ठदानान्युपगूहनं च।
स्वेदोऽथ चुम्बाप्रथमाभियोगः ॥६॥

उच्चैः ष्ठीवनमिति। एवविधा स्त्रियमनुरक्तचेष्टा विन्द्याद् जानीयात्। कीदृशीम्? पुरुषं दृष्ट्वा उच्चै कृत्वा ष्ठीवनमास्यशब्द करोति। उत्कटं सशब्दं प्रहसितम्। शय्यायामास्तरणे आसने योत्सर्पण श्लिष्टत्व समीपागमन करोति। गात्राणा शरीरावयवानामास्फोटन शब्दकरण जृम्भणमास्यविहरण चैतानि करोति। तथा सुलभस्य अल्पस्य च स्तोकमात्रस्य द्रव्यस्य सम्प्रार्थना याञ्चा करोति। अभिमुखे वल्लभसम्मुखे बालालिङ्गन चुम्बनानि करोति। बालस्य शिशोरालिङ्गन परिष्वज्य चुम्बन वक्त्रसयोग च करोति। सख्या आल्या सङ्केतज्ञाया. समालोकन मुखप्रेक्षणं च

करोति। दृक्पातश्च पराङमखे तस्मिन् वल्लभे पराङमुखेऽन्यत्र प्रेक्षमाणे दृक्पातस्तदवलोकन तदीयाना गुणकथाना गुणान्विताना कथनामनुकीर्तन कथनम्, कर्णस्य श्रोत्रस्य च कण्डूयन करोति।

इमा चेति। इमामेवंविधामुक्तलक्षणामनुरक्तचेष्टा विन्द्याद् जानीयात्। अनुरक्ता चेष्टा कायपरिस्पन्दो यस्यास्ताम्। सा च प्रियाणि प्रियवचनानि वक्ति सम्भाषते। स्वधनमात्मीयवित्त च ददाति प्रयच्छति। त पति विलोक्य दृष्ट्वा संहृष्यति हर्षयति। वीतरोषा विगतक्रोधा च भवति। तदीयगुणकीर्तनेन तच्चरितकथनेन दोषाश्च तत्कृते अपराधाश्च प्रमार्ष्टि विनाशयति।

तन्मित्रपूजेति। तदीयस्य मित्रस्य सुहृद पूजामर्चा करोति। तदरे शत्रोर्द्विषत्व द्विष्टता करोति। कृतस्मृतिस्तेन यत्कृतं कर्म तत् स्मरति। उपकृतं कीर्तयति। प्रोषिते तस्मिन् परदेशिनि दौर्मनस्य दुःखितचित्तता। स्तनौष्ठदानानि स्तनदानं स्तनस्पर्श, ओष्ठदानमधरपानदानम्। उपगूहनमालिङ्गनम्। चुम्बन वक्त्रसंयोग। एवंविध प्रथममादौ अभिसंयोगे आक्षेपे रक्ताया रतेर्भवति। तथा च काश्यप —

दृष्टिर्निक्षिपते तत्र मनसाऽपि विचिन्तयेत्।
मूलैर्न रक्षते सा तु चित्र चित्रपटे यथा॥

अकस्मात् पुरतो भूत्वा कञ्चिदाश्लिषति भृशम्।
ऊरू नितम्बे नाभी च भूषणानि पयोधरौ॥

करजैरुतिकरेन्नाभिमनुरागेण रञ्जिताम्।
जृम्भते ष्ठीवतेऽत्यर्थ वाग्दुष्टानि ददाति सा॥

कुमारालिङ्गनं चैव दशनैरधर दशेत्।
एभिर्विकारैर्विज्ञेया मदनार्त्ता तु कन्यका॥

दर्शनाद्धृष्यते या तु मित्रपक्ष च पूजयेत्।
स्मित पराङमुख पश्येद् गुणाश्चैवानुकीर्तयेत्॥इति॥४-६॥

अथ विरक्ताया लक्षणमाह—

विरक्तचेष्टा भ्रुकुटीमुखत्वं
पराङ्मुखत्वं कृतविस्मृतिश्च।
असम्भ्रमो दुष्परितोषता च
तद्द्विष्टमैत्री परुषं च वाक्यम्॥७॥

स्पृष्ट्वाऽथवालोक्य धुनोति गात्रं
करोति गर्व न रुणद्धि यान्तम् ।
चुम्बाविरामे वदनं प्रमार्ष्टि
पश्चात्समुत्तिष्ठति पूर्वसुप्ता ॥८॥

विरक्तचेष्टा विरागचेष्टा यस्यास्तस्या इद लक्षणम् । भ्रुकुटीमुखत्व दूरस्थ पति दृष्ट्वा मुखे भ्रुकुटिविकृति करोति । पराङमुखत्व तदवलोकनादन्यप्रेक्षणम् । कृतविस्मृति , तेन यत्कृतमुपकारादिक तस्य विस्मृतिर्विस्मरणम् । दर्शनासभ्रमोऽनादर । दुष्परितोषता दु खेन परितोप. । प्रभूतार्थदानेनापि परितुष्टा न भवति । तद्द्विष्टेन तच्छत्रुणा सह मैत्री प्रीति सुहृद्भाव । वाक्य वचन परुषमनभिमत ब्रवीति जल्पति ।

स्पृष्ट्वाऽथवेति । अथवा तत्पुरुप स्पृष्ट्वा विलोक्य सवीक्ष्य गात्र शरीर धुनोति चालयति । गर्व माहात्म्यं च करोति । त प्रतिकुपित यान्त गच्छन्त न रुणद्धि न रोधयात । चुम्बाविरामे वक्त्रसयोगान्ते वदनमास्य प्रमार्ष्टि प्रमार्जयति । पूर्वसुप्ता प्रथममेव शयने सुप्ता पश्चादनन्तर पुरुषे समुत्थिते समुत्तिष्ठति । तथा च कश्यप —

दृष्ट्वा न दृश्यते मूढा स्पृष्ट्वा दुर्वचन वदेत् ।
रतिकालावगूढा तु चुम्बिनी मार्जयेन्मुखम् ॥
सुप्ता विबुध्यते पश्चाच्छयने तु पराङ्मुखी ।
विरक्ता सा स्मृता नारी वर्जनीया प्रयत्नत ॥इति॥७-८॥

अथैतासा कुलजनविनाशायैता दूत्यो भवन्ति, ताभ्य सरक्षणीया इत्याह—

भिक्षुणिका प्रव्रजिता दासी धात्री कुमारिका रजिका ।
मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्यः ॥९॥
कुलजनविनाशहेतुर्दूत्यो यस्मादतः प्रयत्नेन ।
ताभ्यः स्त्रियोऽभिरक्ष्या वंशयशोमानवृद्धयर्थम् ॥१०॥

भिक्षुणिकेति । भिक्षुणका प्रसिद्धा व्रतस्था रक्तपटा स्त्री । प्रव्रजिता तपस्विनी स्त्री । दासी कर्मकरी । धात्री स्तनदायिनी । कुमारिका कुमारी । रजिका वस्त्ररजकी । मालाकारी पुष्पप्रदायिका । दुष्टाङ्गना सदोषा स्वगृहस्थिता दु शीला स्त्री । सखी आली । नापिती नापितस्त्री । एता. स्त्रीणा परपुरुषसंबन्धे दूत्यो भवन्ति ॥९॥

कुलजनविनाशहेतुरिति। यस्मादेता दूत्य कुलजनस्य निरवद्यवंशसम्भूतस्य विनाशने शीलविध्वंसने हेतु कारण भवन्ति, अतोऽस्माद्धेतोस्ताभ्यो दूतीभ्यो वंशस्य कुलस्य यशस कीर्तेर्मानस्य पूजाया वृद्ध्यर्थं संवर्धनाय स्त्रियो योषितोऽभिरक्ष्या। आभिमुख्येन रक्षणीया ॥१०॥

अथ स्त्रीणा विनाशने सङ्केतहेतूनाह—

रात्रीविहारजागररोगव्यपदेशपरगृहेक्षणिकाः।
व्यसनोत्सवाश्च सङ्केतहेतवस्तेषु रक्ष्याश्च ॥११॥

रात्रीविहारो निशि स्वगृहान्निर्गत्य बहिश्चङ्क्रमणम्। जागरोऽस्वप्नम्। रोगव्यपदेशो व्याधिनिमन्त्रमसाश्रयणम्। परगृहमन्यवेश्मनिवास। ईक्षणिका दैवज्ञा। व्यसन किञ्चिद्विरागोत्पादक हेतुमवलम्ब्य दुखानुसेवनम्। उत्सवो विवाहादि। एते स्त्रीणा सङ्केते परपुरुषसंयोगे हेतव कारणानि। एतेषु स्त्रियो रक्ष्या रक्षणीया। तथा च काश्यप—

दुष्टसङ्गरता या तु सा क्षिप्र नाशयेत् कुलम्।
तीर्थयात्राटन भेदे परवेश्मसमागमम् ॥
देवालये रात्र्यटन परस्परनिवासिभि।
पितृवेश्मनिवास च न श्रेय स्वामिना विना ॥
घृतकुम्भोपमा नारी पुरुष वह्निवर्चसम्।
सश्लेषाद् द्रवते कुम्भस्तद्वत् स्त्री पुसि भाविता ॥
निर्जने तु विविक्ताङ्ग या स्त्री पुरुषमीक्षते।
तस्या प्रस्विद्यते गुह्यमनुग्राह्येच्छयान्विता ॥इति॥११॥

अथ स्त्रीगुणसुरतलक्षणमाह—

आदौ नेच्छति नोज्झति स्मरकथां व्रीडाविमिश्रालसा
मध्ये ह्रीपरिवर्जिताभ्युपरमे लज्जाविनम्रानना।
भावैर्नैकविधैः करोत्यभिनयं भूयश्च या सादरा
बुद्ध्वा पुम्प्रकृतिं च यानुचरति ग्लानेतरैश्चेष्टितैः ॥१२॥

आदौ प्रथममेव शयने पतिता सुरत नेच्छति नानुमन्यते, स्मरकथा कामकथा च नोज्झति न त्यजति। तत सुरतारम्भे व्रीडाविमिश्रालसा। व्रीडा लज्जा तया विमिश्र सयुक्तमालसत्व यस्याः सा व्रीडाविमिश्रालसा। मध्ये सुरतान्तर्ह्रीपरिवर्जिता

त्यक्तलज्जा भवति। अभ्युपरमे सुरतनिवृत्तौ लज्जाविनम्रानना लज्जा व्रीडा तया विनम्रमवनतं मुखं यस्या। भूय. पुनर्भावैर्लीलाविलासादिभिर्नैकविधैर्बहुप्रकारै सह सुरतं करोति। कीदृशी? सादरा आदरसयुक्ता श्रद्धान्विता। या च पुम्प्रकृति पुरुष-स्वभाव वुद्ध्वा ज्ञात्वा ग्लानेतरैश्चेष्टितै. सुखदु खादिभिनुरचरति। पुरुषे ग्लाने साऽपि ग्लानत्व प्रदर्शयति, तत्सुखिते साऽपि सुखिता।

अत्र भावानां लक्षण बाहुलकात्लिख्यते—

लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रम किलकिञ्चितम्।
मोट्टायित कुट्टमितं विव्वोको ललित तथा॥
विहृत चेति विज्ञेया दश स्त्रीणा स्वभावजा।

तथा च—

वागङ्गालङ्करणै श्लिष्टै प्रीतिप्रयोजकैर्मधुरै।
इष्टजनस्यानुकृतिर्लीला ज्ञेया प्रयोगज्ञै.॥
स्थानासनगमनाना हास्यभ्रूकर्मणा चैव।
उत्पद्यते विशेषो य. श्लिष्ट. स तु विलास. स्यात्॥
मालाच्छादनभूषणविलेपनानादरन्यास।
स्वल्पोऽपि परा शोभा जनयेत् या सा तु विच्छित्ति॥
विविधानामर्थाना वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम्।
मदरागहर्षजनितो व्यत्यासो विभ्रम प्रोक्त॥
स्मितहसितरुचितभयपुलकरोषगर्वश्रमाभिलाषाणाम्।
सङ्करकरण हर्षादसकृत् किलकिञ्चित ज्ञेयम्॥
इष्टजनस्य कथाया हेलालीलादिदर्शनेनापि।
तद्भावभावनकृत तन्मोट्टायितमभिख्यातम्॥
केशस्तनादिपीडनरागादतिहर्षसम्भ्रमोत्पन्नम्।
कुट्टमितमनुवदन्ति हि सुखस्य दु खोपचारेण॥
इष्टानां भावानां प्राप्तावभिमानगर्भसम्भूतः।
स्त्रीणामनादरकृतो विब्बोको नाम विज्ञेय.॥
हस्तपादादिविन्यासे भ्रूनेत्रौष्ठे प्रयोजिते।
सौकुमार्य भवेद् येन ललित तत्प्रकीर्तितम्॥
वाच्याना प्रीतियुक्तानां प्राप्तानां यदभाषणम्।
व्याजात् स्वभावतो वापि विहृत नाम तद्भवेत्॥इति॥१२॥

अथान्यान् स्त्रीगुणानाह—

स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेष-
दाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः ।
स्त्री रत्नसंज्ञा च गुणान्वितासु
स्त्रीव्याधयोऽन्याश्चतुरस्य पुंसः ॥१३॥

स्त्रीणा योषितामेते गुणा । के ते ? यौवन तारुण्यम् । रूप स्वकान्तत्वम् । वेष. शरीरालङ्कार । दाक्षिण्यमानुकूल्यम् । विज्ञान कामशास्त्रोक्ताना कलाना पुरुषचित्तग्रहणे च कौशलम् । विलास स्थिर मधुरवचन कटाक्षनिरीक्षणम् । अथवा विलास , यस्य लक्षणमुक्तम्—"स्थानासनगमनानाम्" इति । विलासपूर्वा विलास. पूर्व प्रथमो येषाम् । लीला विलासो विच्छित्तिरित्याद्या । एतावन्त स्त्रीणा गुणा । गुणान्वितासु च स्त्री रत्नसञ्ज्ञाऽस्ति । तथा च वक्ष्यति—[1]'द्विपहयवनितादीना स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति । तदुक्तम्—

जातौ जातौ यदुत्कृष्ट तद्रत्नमभिधीयते ।

स्त्रीव्याधयोऽन्या इति । अन्याः परलक्षणा गुणरहिताश्च पुस पुरुषस्य चतुरस्य नागरस्य स्त्रीव्याधयश्चित्तखेदकारिण्य इत्यर्थ । तथा च भगवान् व्यास —

यस्य भार्या शुचिर्दक्षा मिष्ठान्नप्रियवादिनी ।
आत्मगुप्ता भर्तृभक्ता सा श्रीरित्युच्यते बुधै. ॥
या च भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥
निर्विण्णे निर्विण्णा मुदिते मुदिता समाकुलाऽऽकुलिते ।
प्रतिबिम्बसमा कान्ता सक्रुद्धे केवल भीता ॥इति॥१३॥

अथात्र वर्ज्या. स्त्रीराह—

न ग्राम्यवर्णैर्मलदिग्धकाया
निन्द्याङ्गसंबन्धिकथां च कुर्यात् ।
न चान्यकार्यस्मरणं रहःस्था
मनो हि मूलं हरदग्धमूर्तेः ॥१४॥

---

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ७९ अध्याये २ श्लोकः ।

ग्रामे भवा ग्राम्या, ग्राम्यैर्वर्णैर्मलैर्दिग्धा उपलक्षिता काया यासाम्। प्राकृत-भाषिण्य इत्यर्थ। ताभि स्त्रीभि सह निन्द्यासम्बन्धिकथा मैथुनी कथा न कुर्यात्। रह स्था सुरतासन्ना अन्यकार्यणा गृहाश्रितनाना कर्मणा स्मरण चिन्तन न कुर्यात्। यतो हरदग्धमूर्ते कामस्य मनश्चित्त मूल तस्मिन्नन्यत्र गते कामज सुख नोत्पद्यते। यत प्रथमत एवोक्तम्—जात्य मनोभवसुख सुभगस्य सर्वमाभासमात्रमितरस्य मनोवियोगात्॥१४॥

अन्यानपि स्त्रीगुणानाह—

श्वासं मनुष्येण समं त्यजन्ती बाहूपधानस्तनदानदक्षा।
सुगन्धकेशा सुसमीपरागा सुप्तेऽनुसुप्ता प्रथमं विबुद्धा॥१५॥

मनुष्येण पुरुषेण सम तुल्यकाल श्वास समुच्छ्वासं त्यजन्ती। अनेन परस्परं राग उक्त.। बाहूपधानस्तनदानदक्षा बाह्वोरुपधान बाहूपधानम्, बाहूपधाने स्तनस्पर्शकरणे च दक्षा चतुरा। सुगन्धकेशा सुगन्धीकृताः केशा यया च। सुसमी-परागा शोभनं समीपे निकटे रागोऽनुरागो यस्या। सुरतारम्भ एव जायते रागो यस्या इत्यर्थः। तस्मिन् कान्ते सुप्ते पश्चात्सुप्ता, प्रथममादौ विबुद्धा विगतनिद्रा भवति। तथा च काश्यप —

निर्जने तु विविक्ताङ्गं या स्त्री पुरुषमीक्षते।
तस्या. प्रस्विद्यते गुह्यमनुग्राह्येच्छयान्विता॥

परस्परमनोरामै रमयित्वा मन. स्त्रियाः।
गर्भ सम्भरते श्रेष्ठं सुभगं दीर्घजीवितम्॥

दुर्मन स्थौ विरक्तौ च भवेता सङ्गमे यदि।
तदा विरूपश्चाल्पायुर्मुक्ताङ्गो दु खितो भवेत्॥इति॥१५॥

अथ वर्ज्या. स्त्रीराह—

दुष्टस्वभावाः परिवर्जनीया विमर्दकालेषु च न क्षमा याः।
यासामसृग्वासितनीलपीतमाताम्रवर्ण च न ताः प्रशस्ताः॥१६॥
या स्वप्नशीला बहुरक्तपित्ता [1]प्रवाहिनी वातकफातिरक्ता।
महाशना स्वेदयुताङ्गदुष्टा या ह्रस्वकेशी पलितान्विता वा॥१७॥

---

१. प्रदाहिनी—इति पाठान्तरम्।

मांसानि यस्याश्च चलन्ति नार्या
महोदरा खिक्खिमिनी च या स्यात्।
स्त्रीलक्षणे याः कथिताश्च पापा-
स्ताभिर्न कुर्यात् सह कामधर्मम्॥१८॥

दुष्टस्वभावा इति। स्त्रियो दुष्टस्वभावा दुष्टप्रकृतयस्ता परिवर्जनीया वर्जयितव्या। विमर्दकालेषु रतिकालेषु याश्च न क्षमा न समर्था। यासा स्त्रीणामसृग् रक्तमसित कृष्ण नील नीलवर्ण पीत पीतवर्ण हरितवर्णमाताम्रवर्णमीषल्लोहित ताश्च न प्रशस्ता॥१६॥

या स्वप्नशीलाऽतिनिद्रा। बहुरक्ता प्रभूतशोणिता, बहुपित्ता च। प्रवाहिनी प्रकर्षेण यस्या भगं वहति स्रवति। केचित् प्रदाहिनीति पठन्ति। प्रकर्षेण यस्या गमने पुरुषस्य शिश्ने दाहो जायते। पुरतो दाहमुत्पादयति। वातकफातिरक्ता वातश्लेष्मबहुला। महाशना बह्वशना। स्वेदयुता घर्मसहिता। अङ्गदुष्टा अङ्गान्यवयवानि दुष्टानि सदोषाणि यस्या हीनाङ्गाधिका वा। या च स्वल्पकेशी स्वल्पमूर्धजा पलितान्विता जरासयुक्ता॥१७॥

यस्याश्च नार्या स्त्रिया मासानि चलन्ति शिथिलानि भवन्ति। या च महोदरा स्थूलजठरा। खिक्खिमिनी, अव्यक्तशब्दा। या च स्त्रीलक्षणेऽशुभलक्षणे कथिता। "[1]कनिष्ठिका वा तदनन्तरा" इत्यादिलक्षणयुक्ताया स्त्रियास्ताभि सह न कामधर्म कुर्यात्। सर्वथा पापा दुष्टलक्षणयुक्ता कान्ता वर्ज्या इत्यर्थ.॥१८॥

अथ रजस्वलाया शोणितलक्षणमाह—

शशशोणितसङ्काशं लाक्षारससन्निकाशमथवा यत्।
प्रक्षालितं विरज्यति यच्चासृक् तद्भवेच्छुद्धम्॥१९॥
यच्छब्दवेदनावर्जितं त्र्यहात् सन्निवर्तते रक्तम्।
तत्पुरुषसम्प्रयोगादविचारं गर्भतां याति॥२०॥

शशशोणितसङ्काशमिति। यच्चासृग् रक्त शशशोणितसङ्काशम्, शशः प्राणी तस्य शोणित रक्त तत्सन्निकाशमतिलोहितम्, अथवा लाक्षारससन्निकाशम्, लाक्षा वृक्षनिर्यासस्तद्रसस्य सन्निकाश सदृश वा। यच्च प्रक्षालित विरज्यति। वस्त्रस्थ निष्क्रमते, तच्छुद्ध भवेत् स्यात्। गर्भग्रहणयोग्यमित्यर्थ.॥१९॥

---

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ६९ अध्याये १६ श्लोकः।

यच्छब्दवेदनावर्जितमिति। यद्रक्तं शब्देन स्वनेनैव वर्जितं रहितम्। पतमानस्य शब्दं नोत्पद्यते। वेदना व्यथा तया वर्जित रहितम्। त्र्यहाद् दिनत्रयेण च यन्निवर्तते विरमति, तद्रक्त पुरुषसंप्रयोगाद् द्वन्द्वसयोगाद्धेतोरविचार निश्चित गर्भता याति गर्भत्वं गच्छति॥२०॥

अथ रजस्वलानां परिभाषार्थमाह—

न दिनत्रयं निषेव्यं स्नानं माल्यानुलेपनं स्त्रीभिः।
स्नायाच्चतुर्थदिवसे शास्त्रोक्तेनोपदेशेन॥२१॥
पुष्यस्नानौषधयो याः कथितास्ताभिरम्बुमिश्राभिः।
स्नायात् तथात्र मन्त्रः स एव यस्तत्र निर्दिष्टः॥२२॥

न दिनत्रयमिति। रजस्वलाभि स्त्रीभिर्दिनत्रय स्नान माल्य पुष्पादिकमनुलेपन समालम्भनादिक च न निषेव्य नानुसेवितव्यम्। चतुर्थदिवसे चतुर्थेऽह्नि शास्त्रोक्तेनोपदेशेन शास्त्रविहितविधानेन स्नायाच्छौच कुर्यात्॥२१॥

पुष्यस्नानौषधय इति। पुष्यस्नाने ओषधय उक्ता. कथिता —[१]"ज्योतिष्मती त्रायमाणाम्" इत्यादिकास्ताभिरम्बुमिश्राभिर्जलसयुक्ताभि. स्नायात्। तथा तेनैव प्रकारेण—[२]"तस्या कोणेषु दृढान् कलशान् सितसूत्रवेष्टितग्रीवान्" इत्यादिकेन स्नानेन च यस्तत्र मन्त्रस्तस्मिन् पुष्यस्नाने—[३]"सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु" इत्यादिक. स एवात्र निर्दिष्ट उक्त॥२२॥

अथ स्त्रीपुरुषसयोगे त्रिविभागमाह—

युग्मासु किल मनुष्या निशासु नार्यो भवन्ति विषमासु।
दीर्घायुषः सुरूपाः सुखिनश्च विकृष्टयुग्मासु॥२३॥

आर्तवादनन्तरं युग्मासु समासु रात्रिषु मनुष्या. पुरुषा भवन्त्युत्पद्यन्ते। किलशब्द आगमद्योतनार्थः। समासु यदा भर्त्रा सह सयोगस्तदा पुत्रा जायन्ते। एवं विषमासु रात्रिषु नार्य स्त्रियो भवन्ति। तत्रापि विशेषमाह—दीर्घायुष. सुरूपाः सुखिन इति। विकृष्टयुग्मासु दूरस्थासु रात्रिषु समासु चतुर्थी रात्रि वर्जयित्वा

---

१. द्रष्टव्या अस्य ग्रन्थस्य ४७ अध्याये ३९-४२ श्लोकाः।

२. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ४७ अध्याये ३७ श्लोकः।

३. द्रष्टव्या अस्य ग्रन्थस्य ४७ अध्याये ५५-७० श्लोकाः।

षडष्टद्वादशषोडशीषु दीर्घायुषश्चिरजीविनः। सुरूपा शोभनरूपा, सुखिनश्च जायन्ते। अर्थादेव सन्निकृष्टयुग्माया विपरीतम् ॥२३॥

अथ गर्भस्य धृतसस्थानवशेन पुंस्त्रीनपुंसकप्रविभागज्ञानमाह—

दक्षिणपार्श्वे पुरुषो वामे नारी यमावुभयसंस्थौ।
यदुदरमध्योपगतं नपुंसकं तन्निबोद्धव्यम् ॥२४॥

यो गर्भ स्त्रिया दक्षिणपार्श्वे स्थितो भवति स पुरुषो ज्ञेय , यश्च वामपार्श्वे नारी स्त्री ज्ञेया, उभयसस्थौ वामदक्षिणपार्श्वस्थौ यमौ द्वौ गर्भौ ज्ञेयौ यद्गर्भमुदर-मध्योपगत मध्यादेव न चलति तन्नपुसकमिति निबोद्धव्य ज्ञातव्यम् ॥२४॥

अथ स्त्रीसम्प्रयोगकाले शुभयोगमाह—

केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु
लग्ने शशाङ्के च शुभैः समेते।
पापैस्त्रिलाभारिगतैश्च यायात्
पुंजन्मयोगेषु च सम्प्रयोगम् ॥२५॥

एवविधे योगे भार्यया सह सम्प्रयोग यायाद् गच्छेत्। केन्द्राणि लग्नचतुर्थसप्तम-दशमानि। त्रिकोण नवमपञ्चमे। शुभा बुधशुक्रजीवा। केन्द्रत्रिकोणेषु शुभस्थितेषु सौम्यैर्ग्रहैर्यथासम्भवमधिष्ठितेषु। लग्ने शशाङ्के च चन्द्रे शुभै समेते शुभग्रहसंयुक्ते। पापैरादित्याङ्गारकशनैश्चरैस्त्रिलाभारिगतैः। तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थैः, तथा पुञ्जन्मयोगो जातके उक्त.—[1]"ओजर्क्षे पुरुषांशकेषु बलिभिर्लग्नार्कगुर्विन्दुभि" इत्यादि ॥२५॥

अथर्तौ मैथुनकाले परिभाषार्थमाह—

न नखदशनविक्षतानि कुर्या-
दृतुसमये पुरुषः स्त्रियाः कथञ्चित्।
ऋतुरपि दश षट् च वासराणि
प्रथमनिशात्रितयं न तत्र गम्यम् ॥२६॥

पुरुषो नरः स्त्रिया योषित ऋतुसमये गर्भाधानसमये कथञ्चित् कथमपि नखदशनविक्षतानि न कुर्यात् कारयेत्। अपिशब्दश्चार्थे। ऋतू रज.। दश षट् च

---

१. बृहज्जातके ४ अध्याये ११ श्लोकः।

षोडशवासराणि षोडशदिनानि भवन्ति। तत्र ऋतौ सति प्रथममादौ निशात्रितयं रात्रित्रितय न गम्यम्। यतस्तत्र गर्भ स्रवतीति ॥२६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतावन्त पुरचिन्ताया स्त्रीपुससमायोगो नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥७७॥

अथ शय्यासनलक्षणं व्याख्यायते

तत्रादावेव तदारम्भप्रदर्शनार्थमाह—

सर्वस्य सर्वकालं यस्मादुपयोगमेति शास्त्रमिदम्।
राज्ञां विशेषतोऽतः शयनासनलक्षणं वक्ष्ये ॥१॥

यस्माद्यत इद शास्त्र शयनासनलक्षणाख्य सर्वजनस्य सर्वकालमुपयोगमेति गच्छति, विशेषतो नृपाणामुपयोगमेति। अतोऽस्माच्छयनासनलक्षण वक्ष्ये कथयिष्ये ॥१॥

तत्रादौ नृपाणामासनलक्षणमाह—

असनस्पन्दनचन्दनहरिद्रसुरदारुतिन्दुकीशालाः।
काश्मर्यञ्जनपद्मकशाका वा शिंशपा च शुभाः ॥२॥

असनम्। स्पन्दनम्। चन्दन मलयजम्। हरिद्र। सुरदारुर्देवदारु। तिन्दुकी। शालः। एते सर्वे एव वृक्षविशेषा। काश्मरी। अञ्जन शौभाञ्जनम्। पद्मक.। शाक.। शिंशपा च। एते वृक्षा। सर्वे एव शयने शय्यायामासने च शुभा. शुभदा ॥२॥

अथाशुभवृक्षानाह—

अशनिजलानिलहस्तिप्रपातिता मधुविहङ्गकृतनिलयाः।
चैत्यश्मशानपथिजोर्ध्वशुष्कवल्लीनिबद्धाश्च ॥३॥

अशनिर्विद्युत्। जल पानीयम्। अनिलो वायु। हस्ती करी। एभिर्ये वृक्षा. प्रपातिता प्रपीडिता.। वा मधुविहङ्गकृतनिलया., मधुभिर्मक्षिकाभि., विहङ्गैश्च पक्षिभि कृता निलया निवासस्थानानि येषाम्। चैत्य प्रधानवृक्ष। श्मशानजः पितृवनजात। पथिज। मार्गजात.। ऊर्ध्वशुष्क स्थानस्थ एवोपरि भागे शुष्को नीरसो जातः। वल्लीभिर्निबद्धः। एते सर्व एवाशुभाः ॥३॥

अन्यदप्याह—

कण्टकिनो ये च स्युर्महानदीसङ्गमोद्भवा ये च।
सुरभवनजाश्च न शुभा ये चापरयाम्यदिक्पतिताः ॥४॥

कण्टकिन इति। ये च कण्टकिन सकण्टका स्युर्भवेयु । ये च महानदीसङ्गमोद्भवा., महानद्य. प्रधानसरित , सङ्गम सयोगो यत्र तत्र येषामुद्भव उत्पत्ति.। तथा ये च सुरभवनजाता देववेश्मनि जाता , ते सर्व एव वृक्षा न शुभा.। ये चाऽपरस्या पश्चिमाया दक्षिणस्या दिशि पतितास्तेऽपि न शुभा. ॥४॥

अथाप्रशस्तवृक्षरचितस्य शयनासनस्य फलमनिष्टमाह—

प्रतिषिद्धवृक्षनिर्मितशयनासनसेवनात् कुलविनाशः।
व्याधिभयव्ययकलहा भवन्त्यनर्था अनेकविधाः ॥५॥

प्रतिषिद्धेनाप्रशस्तेन वृक्षेण तरुणा यन्निर्मित कृत शयनमासन वा तस्य सेवनात् कुलविनाशो वशक्षयो भवति, तथा व्याधि. पीडा, भय भीति , व्ययमर्थहानि , कलहोऽप्रीति । एते भवन्ति। अनेकविधा अनेकप्रकाराश्चानर्था अनर्थकृतयो भवन्ति सन्ति ॥५॥

अथ प्राक्छिन्नस्य दारुण. परीक्षणवशेन फलमाह—

पूर्वच्छिन्नं यदि वा दारु भवेत्तत्परीक्ष्यमारम्भे।
यद्यारोहेत् तस्मिन् कुमारकः पुत्रपशुदं तत् ॥६॥

यदि वा कदाचिद्दारु काष्ठ पूर्वच्छिन्न प्राक्कल्पित भवेत् स्यात् तदा तद्दार्वारम्भे प्रारम्भकाले परीक्ष्य विचार्यम्। "अशनिजल" इत्यादिनोक्तलक्षणेन[1] तस्मिन् पूर्वच्छिन्ने दारुणि यदि कश्चित् कुमारको बालक आगत्याऽऽरोहेदुपर्युपविशति, तदा तत्कृत शयनासन पुत्रपशुद भवति। पुत्रान् सुतान् पशूश्चतुष्पदान् ददाति ॥६॥

अथारम्भकाले शुभचिह्नान्याह—

सितकुसुममत्तवारणदध्यक्षतपूर्णकुम्भरत्नानि।
मङ्गल्यान्यन्यानि च दृष्ट्वारम्भे शुभं ज्ञेयम् ॥७॥

सितकुसुमानि श्वेतपुष्पाणि। मत्तवारणो मत्तहस्ती। दधि क्षीरविकार । अक्षता यवा । पूर्णकुम्भो जलपूर्णो घट.। रत्नानि मणय.। मङ्गल्यानि। अन्यानि

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ३ श्लोकः।

गङ्गशब्दवेदध्वनिगोचक्रवाककोकिलादीना शब्दा । आरम्भे आरम्भकाले दृष्ट्वाऽवलोक्य शुभ ज्ञेयं ज्ञातव्यमिति ॥७॥

अथ नृपस्य शय्याया. प्रमाणमाह—

कर्माङ्गुलं यवाष्टकमुदरासक्तं तुषैः परित्यक्तम् ।
अङ्गुलशतं नृपाणां महती शय्या जयाय कृता ॥८॥

अष्टौ यवा यवाष्टकम् । तुषै परित्यक्त तुषरहितम् । परस्परमन्योन्यमुदरासक्त कर्माङ्गुलसंज्ञं भवति। तेनाङ्गुलप्रमाणेन नृपाणां राज्ञामङ्गुलगत महती दीर्घा शय्या कृता रचिता जयाय भवति ॥८॥

अथ नृपपुत्रमन्त्रिबलपतिपुरोधसां शय्याप्रमाणमाह—

नवतिः सैव षडूना द्वादशहीना त्रिषट्कहीना च ।
नृपपुत्रमन्त्रिबलपतिपुरोधसां स्युर्यथासङ्ख्यम् ॥९॥

अङ्गुलाना नवतिर्नृपपुत्रस्य राज्ञ सुतस्य दीर्घा शय्या कार्या। सैव नवति. षडूना चतुरशीत्यङ्गुलानि सचिवस्य मन्त्रिणो दीर्घा कार्या। सैव नवतिर्द्वादशहीनाष्टसप्तत्यङ्गुलानि बलपते सेनापते । सैव नवतिस्त्रिषट्कहीना अष्टादशभिरङ्गुलैर्न्यूना पुरोधस आचार्यस्य शय्या दीर्घा कार्या। दैवज्ञस्याप्येव समानत्वादिति ॥९॥

अथ विष्कम्भलक्षणं पादोच्छ्रायप्रमाण चाह—

अर्धमतोऽष्टांशोनं विष्कम्भो विश्वकर्मणा प्रोक्तः ।
आयामत्र्यंशसमः पादोच्छ्रायः सकुक्ष्यशिराः ॥१०॥

अतोऽस्माद् दैर्घ्यादर्ध दलमष्टांशोनमष्टभागवर्जित विष्कम्भो विस्तारो विश्वकर्मणा प्रोक्त कथित. । तद्यथा—अङ्गुलशत नृपशय्या। अतोऽर्ध पञ्चाशदङ्गुलानि। एतदष्टांशोनं त्रिचत्वारिंशदङ्गुलानि सषड्यवानि विष्कम्भो वैपुल्यम्। एव स्वदैर्घ्यानुसारेणान्यासामपि कल्पनीयम्। आयामत्र्यंशसम इति। आयामस्य दैर्घ्यस्य यस्त्र्यंशस्तृतीयो भागस्तत्समस्तत्तुल्य पादस्योच्छ्राय. कार्य.। स च सकुक्ष्यशिरा सह कुक्ष्येण शिरो वर्तत इति सकुक्ष्यशिरा. पादोच्छ्राय इति। एवमन्यासामपि स्वदैर्घ्यानुसारेण कल्पनीयम्। तथा च विश्वकर्मणोक्तम्—

अन्योन्यमुदरासक्तं वितुषं तु यवाष्टकम् ।
कर्माङ्गुलमिति प्रोक्तं तेन मानेन कारयेत् ॥

नृपाणामङ्गुलशतं शय्या दीर्घा जयावहा।
नवतिर्नृपपुत्रस्य सा षडूना तु मन्त्रिणः॥
द्वादशोना बलेशस्य त्रिषट्कोना पुरोधसः।
दैवज्ञमानमेवैतत् तुल्यत्वात् कारयेत् ततः॥
दैर्घ्यमष्टमभागोनं विष्कम्भः परिकीर्तितः।
आयामत्र्यंशतुल्यश्च पादोच्छ्रायः प्रकीर्तितः॥
सकुक्ष्यशिरसो ज्ञेयः शय्याया शुभकारकः।
ऊनाधिका च या शय्या सा ज्ञेया स्वामिनोऽशुभा॥इति॥१०॥

अधुना दारूणां विशेषफलमाह—

यः सर्वः श्रीपर्ण्या पर्यङ्को निर्मितः स धनदाता।
असनकृतो रोगहरस्तिन्दुकसारेण वित्तकरः॥११॥
यः केवलशिंशपया विनिर्मितो बहुविधं स वृद्धिकरः।
चन्दनमयो रिपुघ्नो धर्मयशोदीर्घजीवितकृत्॥१२॥
यः पद्मकपर्यङ्कः स दीर्घमायुः श्रियं श्रुतं वित्तम्।
कुरुते शालेन कृतः कल्याणं शाकरचितश्च॥१३॥
केवलचन्दनरचितं काञ्चनगुप्तं विचित्ररत्नयुतम्।
अध्यासन् पर्यङ्कं विबुधैरपि पूज्यते नृपतिः॥१४॥

यः सर्वः श्रीपर्ण्या इति। यः पर्यङ्कः सर्वो निःशेषः श्रीपर्ण्या निर्मितो रचितः स धनदाता वित्तप्रदो भवति। यः सर्वोऽसनकृतः स रोगहरो रोगान् हरति विनाशयति। यः सर्वस्तिन्दुकसारेण रचितः स वित्तकरो धनकरः॥११॥

यः केवल इति। यः पर्यङ्कः केवलं शिंशपयैव निर्मितः स बहुविधं बहुप्रकारं वृद्धिकरः। यः सर्वश्चन्दनमयश्चन्दनविरचितः पर्यङ्कः स रिपुघ्नस्तथा धर्मं यशः कीर्त्तिं दीर्घं च जीवितं करोति॥१२॥

यः पद्मकपर्यङ्क इति। यः सर्वः पद्मकरचितः पर्यङ्कः स आयुर्जीवितं दीर्घं चिरकालस्थायि। श्रियं लक्ष्मीम्, श्रुतं विद्याशुभं धर्म्यम्, वित्तं धनं कुरुते। तथा शालेन कृतो रचितः शाकरचितश्च कल्याणं श्रेयः कुरुते॥१३॥

केवलचन्दनरचितमिति। यत्पर्यङ्कं केवलेनैव चन्दनेन विरचितं निर्मितं तथा काञ्चनेन सुवर्णेन गुप्तमाच्छादितम्। विचित्रैर्नानाकारै रत्नैर्मणिभिर्युक्तं तन्नृपो राजा अध्यासन्नुपरि तिष्ठन् विबुधैर्देवैरपि पूज्यतेऽर्च्यते॥१४॥

अथ व्यतिमिश्रदारूणां फलमाह—

अन्येन समायुक्ता न तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा।
न श्रीपर्णेन च देवदारुवृक्षो न चाप्यसनः॥१५॥
शुभदौ तु शालशाकौ परस्परं संयुतौ पृथक् चैव।
तद्वत् पृथक् प्रशस्तौ सहितौ च हरिद्रककदम्बौ॥१६॥
सर्वः स्पन्दनरचितो न शुभः प्राणान् हिनस्ति चाम्बकृतः।
असनोऽन्यदारुसहितः क्षिप्रं दोषान् करोति बहून्॥१७॥
अम्बस्पन्दनचन्दनवृक्षाणां स्पन्दनाच्छुभाः पादाः।
फलतरुणा शयनासनमिष्टफलं भवति सर्वेण॥१८॥

अन्येन समायुक्तेति। तिन्दुकी शिंशपा च अन्येनापरेण दारुणा समायुक्ता सहिता शुभफलदा न भवति। अशुभेत्यर्थ । न श्रीपर्णेन च देवदारुर्युक्त शुभफलदो भवति। एव श्रीपर्णेन चासनो युक्तो न शुभफलदो भवति॥१५॥

शुभदाविति। शालशाकौ परस्परमन्योन्य सयुक्तौ शुभदौ पृथक् चासयुक्तौ केवलावपि शुभदौ। तद्वत्तेनैव प्रकारेण पृथक् पृथक् सहितौ च हरिद्रककदम्बौ प्रशस्तौ॥१६॥

सर्व. स्पन्दनरचित इति। सर्वो नि शेषं स्पन्दनेन रचितो निर्मितो न शुभः पर्यङ्क.। यत. प्राणानसून् हिनस्ति नाशयति। अम्बकृतश्चशब्दादेवमेव प्राणान् हिनस्ति। असनोऽन्येनापरेण दारुणा सयुक्त सहित क्षिप्रमाश्वेव बहून् प्रभूतान् दोषान् करोति॥१७॥

अम्बस्पन्दनेति। अम्ब.। स्पन्दनम्। चन्दनम्। एषां वृक्षाणां स्पन्दनात् स्पन्दनवृक्षात् पादाः शुभा। सर्वेण येन केनचित् फलदारुणा फलवृक्षेण शय्यासन-मिष्टं फल शुभफल भवति॥१८॥

अथ सर्वेषा वृक्षाणा प्रशस्तगजदन्तेनालङ्कारविधि. कार्य इत्येतदाह—

गजदन्तः सर्वेषां प्रोक्ततरूणां प्रशस्यते योगे।
कार्योऽलङ्कारविधिर्गजदन्तेन प्रशस्तेन॥१९॥

प्रोक्ततरूणा कथितवृक्षाणा सर्वेषा नि शेषाणा योगे गजदन्तो हस्तिरदः। प्रशस्यते स्तूयते इष्यत इत्यर्थ.। प्रशस्तेन लक्षणसंयुक्तेन गजदन्तेन हस्तिरदेना-लङ्कारविधिः कार्य.। शोभामुत्पादयेत्॥१९॥

अथ गजदन्तलक्षणमाह—

दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोह्य कल्पयेच्छेषम्।
अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित्॥२०॥

गजदन्तस्य मूले य परिधि परिमण्डल द्विरायत द्विगुण प्रोह्य त्यक्त्वा शेषं कल्पयेच्छिन्द्यात्। एतदुक्त भवति—मूले य परिणाहो गजदन्तस्य तद्द्विगुणमायतं गजदन्तमूलात् परित्यज्य शेष कल्पयेत्। बहूदको देशोऽनूप। अनूपचराणा गजाना दन्तमूलपरिधिं द्विरायतमधिकमपि प्रोह्य शेष कल्पयेत्। गिरिचारिणा पर्वतचारिणा न्यूनमपि प्रोह्य शेष कल्पयेत्। यत पर्वतशिलास्तद्दन्तान् घर्षन्ति॥२०॥

अथ गजदन्तस्य कल्पितस्य शुभाशुभमाह—

श्रीवृक्षवर्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु।
छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि॥२१॥
प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्ते प्रनष्टदेशाप्तिः।
लोष्ठे तु लब्धपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः॥२२॥
स्त्रीरूपे धननाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः।
कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नं च दण्डेन॥२३॥
कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशित्वम्।
गृध्रोलूकध्वाङ्क्षश्येनाकारेषु जनमरकः॥२४॥
पाशेऽथवा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते।
कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति॥२५॥

श्रीवृक्षवर्धमान इति। श्रीवृक्ष प्रसिद्ध। विल्व। वर्धमानश्चिह्नम्। वर्धमानो वास्तुसदृश सरागमिति केचित्। छत्रमातपत्रम्। ध्वज. प्रसिद्धो विविध-पटविरचित चिह्नम्। चामर वालव्यजनम्। एषामनुरूपेषु सदृशेषु। छेदे दन्तच्छेदे। दृष्टेष्ववलोकितेषु। आरोग्यमरोगित्वम्। विजयो विशेषेण जय। धनवृद्धिर्वित्त-वर्धनम्। सौख्यम्। एतानि भवन्ति॥२१॥

प्रहरणसदृशेष्विति। प्रहरणमायुधादि। प्रहरणसदृशेषु छेदे दृष्टेषु जयो भवति। नन्द्यावर्तसदृश तस्मिन् दृष्टे प्रनष्टस्यापहृतस्य देशस्य प्राप्तिर्लाभो भवति। लोष्ट मृत्खण्डम्। लोष्टसदृशेषु छेदे दृष्टेषु लब्धपूर्वस्य देशस्य सम्प्राप्तिर्लाभो भवति। पूर्वं लब्धो लब्धपूर्व। आदावेव लब्ध, सम्प्राप्तो हस्तीभूत. स लब्धपूर्व.। देशस्य सम्प्राप्तिर्लाभो भवति तस्येति॥२२॥

स्त्रीरूप इति। स्त्रीरूपे छेदे दृष्टे सुतोत्पत्ति । पुत्रजन्म भवति। कुम्भेन कुम्भसदृशे छेदे चिह्ने दृष्टे निधिप्राप्तिर्निधिलाभो भवति। दण्डेन दण्डाकारेण यात्राविघ्नमगमनं भवति ॥२३॥

कृकलासेति। कृकलास प्राणिविशेष । कपिर्वानर । भुजङ्ग. सर्प । एवविधेषु छेदे दृष्टेषु असुभिक्ष दुर्भिक्षम्। व्याधय पीडा । रिपुवशित्व शत्रूणा वश्यत्वम्। गृध्रोलूकौ पक्षिणौ। ध्वाङ्क्ष: काक ।श्येनो वाजिक । एतेषामाकारेषु दृष्टेषु छेदे जनाना मरको भवति ॥२४॥

पाशोऽथवेति। पाश प्रसिद्धो रज्जुरूप । कबन्धश्छिन्नशिरा पुरुष । एवविधेऽथवा छेदे दृष्टे नृपस्य राज्ञो मरणं मृत्युर्भवति। रक्ते शोणिते स्रुते निर्गते छेदाज्जनाना विपदो भवन्ति। कृष्णे कृष्णवर्णे। श्यावे मलिने। रूक्षे परुषे। दुर्गन्धे च छेदात्, अशुभमनिष्ट भवति ॥२५॥

अथ शुभच्छेदाना लक्षण शयने च तथाविध फलमाह—

शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः।
अशुभशुभच्छेदा ये शयनेष्वपि ते तथा फलदाः ॥२६॥

शुक्ल शुक्लवर्ण । समस्तुल्य:। सुगन्धिः शोभनगन्धि.। स्निग्धो निर्मल । एवंविधश्छेद शुभावहो भवति। ये छेदा अशुभा. शुभा दन्ते प्रोक्तास्ते शयनेष्वपि शय्यायां लग्नास्तथा तेनैव प्रकारेण फलदा । तथाविध फल भवति। शुभमशुभ वा प्रयच्छतीत्यर्थ.। दारूणामप्येवमेव वेदितव्या. ॥२६॥

अथ दारूणा विनियोगमाह—

ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रं प्रशस्तमाचार्यैः।
अपसव्यैकदिगग्रे भवति भयं भूतसञ्जनितम् ॥२७॥

ईषाशब्देन चत्वारि काष्ठानि घटितान्युच्यन्ते । शिर. पादभागयोर्द्वौ वामदक्षिणभागयोर्द्वाविति। तेषा परस्पर यत्र सयोग शिर पादकाष्ठयोर्द्वे द्वे छिद्रे कृत्वा वामदक्षिणपादकाष्ठानि तेषु क्षिपेत्। तत्रायं क्रम —ईषायोगे दारु प्रदक्षिणाग्रमाचार्यैं प्रशस्तमुक्तम्। प्रादाक्षिण्येनाग्र यस्मिन्। अपसव्यैकदिगग्र इति। अपसव्येऽप्रदक्षिणस्थे। पूर्वोक्तविन्यस्तस्य शिर काष्ठस्य यदग्र तत्र दक्षिणदिक्स्थकाष्ठमूल क्षिपेत्। तस्याग्रे पादान्तभागस्थ काष्ठमूल क्षिपेत्। तदग्र उत्तरदिग्भागस्थकाष्ठमूल क्षिपेत्। तदग्रे शिर काष्ठमूलं क्षिपेत्। एवं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरसंस्थानेन न्यासे कृते प्रदक्षिणाग्र भवति। अपसव्ये न प्रदक्षिणस्थे पूर्वोक्तन्यासाद्विपर्ययस्थे तथैक-

दिगग्रस्थिते दारौ भूतसञ्जनितं भूतग्रहोत्पन्नं भयं भीतिर्भवति। शिरःपादभाग-काष्ठयोरेकस्या दिश्यग्रं यद्भवति तदैकदिगग्रम् ॥२७॥

अथ पदानां लक्षणमाह—

एकेनावाक्शिरसा भवति हि पादेन पादवैकल्यम्।
द्वाभ्यां न जीर्यतेऽन्नं त्रिचतुर्भिः क्लेशवधबन्धाः ॥२८॥

एकेन पादेन। अवाक्शिरसा अधोमुखेन। मूलाग्रविपर्ययस्थितेन। पादवैकल्यं स्वामिनो भवति। द्वाभ्यां पादाभ्यामेवंविधाभ्यामन्नं भुक्तं न जीर्यते न परिणामं याति। त्रिभिश्चतुर्भिश्च क्लेशवधबन्धा भवन्ति ॥२८॥

अथ पादस्य ग्रन्थियुक्तस्य लक्षणमाह—

सुषिरेऽथवा विवर्णे ग्रन्थौ पादस्य शीर्षगे व्याधिः।
पादे कुम्भो यश्च ग्रन्थौ तस्मिन्नुदररोगः ॥२९॥

कुम्भाधस्ताज्जङ्घा तत्र कृतो जङ्घयोः करोति भयम्।
तस्याश्चाधारोऽधः क्षयकृद्द्रव्यस्य तत्र कृतः ॥३०॥

खुरदेशे यो ग्रन्थिः खुरिणां पीडाकरः स निर्दिष्टः।
ईषाशीर्षण्योश्च त्रिभागसंस्थो भवेन्न शुभः ॥३१॥

सुषिरेऽथवेति। पादस्य शीर्षगे शिरोगते ग्रन्थौ सुषिरे अन्तरसारे अथवा विवर्णे विगतवर्णे दारुवर्णान्तरमाश्रिते व्याधिर्भवति शिरस्येव स्वामिनः। तस्मिन्नेव पादे यश्च कुम्भः कुम्भभागस्तस्मिन् ग्रन्थौ स्थिते सत्युदररोगो भवति ॥२९॥

कुम्भाधस्ताद्या जङ्घा तत्र कृतो ग्रन्थिर्जङ्घयोर्भयं करोति। तस्या जङ्घाया अधस्ताद् य आधारस्तत्र कृतो ग्रन्थिर्द्रव्यस्य धनादिकस्य क्षयकृद्भवति ॥३०॥

खुरदेश इति। यो ग्रन्थिः खुरदेशे पादस्थाने स्थितः खुरिणामश्वादीनां स पीडाकारो निर्दिष्टः कथितः। ईषा पार्श्वपट्टिका। शीर्षणी शिरःकाष्ठम्। तयोः समाने त्रिभागे तृतीयांशे यः स्थितो ग्रन्थिः स स्वामिनो न शुभो भवति। पादभागस्य काष्ठद्वितीयपट्टिका वा अपि त्रिभागसंस्था न शुभदैव ॥३१॥

अधुना छिद्राणां नामान्याह—

निष्कुटमथ कोलाक्षं सूकरनयनं च वत्सनाभं च।
कालकमन्यद्धुन्धुकमिति कथितश्छिद्रसंक्षेपः ॥३२॥

निष्कुटं नाम छिद्रम् । अथशब्दश्चार्थे । कोलाक्षम् । सूकरनयनं च । वत्सनाभ च। कालकम्। अन्यदपर धुन्धुकम्। इत्येवप्रकारेण छिद्राणा सक्षेप समास कथित उक्त ॥३२॥

अथैतेषां लक्षणमाह—

घटवत् सुषिरं मध्ये सङ्कटमास्ये च निष्कुटं छिद्रम् ।
निष्पावमाषमात्रं नीलं छिद्रं च कोलाक्षम् ॥३३॥
सूकरनयनं विषमं विवर्णमध्यर्धपर्वदीर्घं च ।
वामावर्तं भिन्नं पर्वमितं वत्सनाभाख्यम् ॥३४॥
कालकसंज्ञं कृष्णं धुन्धुकमिति यद्भवेद्द्विनिर्भिन्नम् ।
दारुसवर्णं छिद्रं न तथा पापं समुद्दिष्टम् ॥३५॥

घटवत् सुषिर मध्ये इति। यत्सुषिर छिद्र मध्ये मध्यभागे घटवत् कुम्भवत्। आस्ये मुखे च सङ्कटमल्प तन्निष्कुट नाम। निष्पावा. शालय.। निष्पावमात्र निष्पाव-तुल्यं माषमात्र च वा। नील नीलवर्णं तच्छिद्र कोलाक्षसज्ञम् ॥३३॥

सूकरनयनमिति। सूकरनयनसंज्ञ विषममतुल्यम्। विवर्ण विगतवर्णम्। अध्यर्धपर्वदीर्घमधिकमर्धं यस्य पर्वण सार्ध पर्व दीर्घ भवति। वामावर्त प्रदक्षिणावर्तं भिन्नं द्वितीयभागदृश्य पर्वमित पर्वप्रमाण वत्सनाभाख्य वत्सनाभसज्ञ छिद्रम् ॥३४॥

कालकसज्ञमिति। कालकसज्ञ कृष्ण कृष्णवर्णं भवति। यद्विनिर्भिन्नं द्वितीयभागदृश्य कृष्णवर्ण च तद्धुन्धुकसज्ञम्। दारुसवर्ण दारुसदृशवर्ण यच्छिद्र न तत्र तथैषामेवं दुष्टफलमुद्दिष्टमुक्तम्। एतदुक्त भवति—अशुभमपि छिद्र दारुसवर्णं यदि भवति तदाऽतिदुष्टफल न भवति ॥३५॥

अथैतेषां फलान्याह—

निष्कुटसंज्ञे द्रव्यक्षयस्तु कोलेक्षणे कुलध्वंसः ।
शस्त्रभयं सूकरके रोगभयं वत्सनाभाख्ये ॥३६॥
कालकधुन्धुकसंज्ञं कीटैर्विद्धं च न शुभदं छिद्रम् ।
सर्वं ग्रन्थिप्रचुरं सर्वत्र न शोभनं दारु ॥३७॥

निष्कुटसंज्ञे छिद्रे द्रव्यस्य अर्थस्य क्षयो विनाशो भवति। कोलेक्षणे कोलाक्षसंज्ञे कुलस्य वशस्य ध्वसो विनाश। सूकरके सूकरनयने शस्त्रभयं भवति। वत्सनाभाख्ये रोगभयम् ॥३६॥

कालकच्छिद्रं तथा धुन्धुकाख्यं च यच्च कीटै क्रिमिभिर्बिद्धं तच्छिद्रं न शुभदं दुष्टफलम्। यद्दारु सर्व ग्रन्थिप्रचुरं समस्तमेव ग्रन्थिबहुलं तत् सर्वत्र सर्वस्मिन् वस्तुनि न शोभनं प्रशस्तफलम् ॥३७॥

अथ मिश्रदारुरचितस्य शयनस्य फलमाह—

एकद्रुमेण धन्यं वृक्षद्वयनिर्मितं च धन्यतरम्।
त्रिभिरात्मजवृद्धिकरं चतुर्भिरर्थ यशश्चाग्रयम् ॥३८॥
पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चत्वं याति तत्र यः शेते।
षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते कुलविनाशः ॥३९॥

यच्छय्यासनमेकद्रुमेणैकवृक्षेण निर्मित तद्धन्यम्। वृक्षद्वयनिर्मितं धन्यतरम्। त्रिभिर्वृक्षै प्रागुक्तैर्यैविनिर्मित तदात्मजाना पुत्राणा वृद्धिकरम्। चतुर्भिर्यन्निर्मित तदर्थ धनम्। अग्रय प्रधान यश कीर्तिं च करोति ॥३८॥

पञ्चवनस्पतिरचित इति। पञ्चभिर्वनस्पतिभिर्वृक्षै रचिते निर्मिते शयनानने शयने य शेते स्वपिति स पञ्चत्व याति। म्रियत इत्यर्थ। षण्णां सप्ताना-सप्टाना च तरूणा वृक्षाणा काष्ठैर्घटिते निर्मिते कुलविनाशो वशक्षयो भवति ॥३९॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ शय्यासनलक्षण नामाष्टसप्ततितमोऽध्याय ॥७८॥

अथ रत्नपरीक्षा व्याख्यायते।

तत्र मणीना तावद्गुणप्रधानार्थलक्षणमाह—

रत्नेन शुभेन शुभं भवति नृपाणामनिष्टमशुभेन।
यस्मादतः परीक्ष्यं दैवं रत्नाश्रितं तज्ज्ञैः ॥१॥

नृपाणा राज्ञा रत्नेन मणिना शुभेन शुभलक्षणेन सयुक्तेन शुभं दैव भवति; अशुभेनानिष्टमशुभ दैव भवति। दैवशब्देन प्राक्तनकर्मणा विपाक उच्यते। यस्मादेवमतोऽस्मात्तज्ज्ञै रत्नलक्षणज्ञै रत्नाश्रित रत्नसस्थित दैव परीक्ष्य विचार्यम् ॥१॥

रत्नपरीक्षायामुपलरत्नानामधिकार क्रियत इत्येतदाह—

द्विपहयवनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति।
इह तूपलरत्नानामधिकारो वज्रपूर्वाणाम् ॥२॥

द्विपो हस्ती। हयोऽश्व.। वनिता स्त्री। अधिकरणाज्जातौ जातौ यदुत्कृष्ट रत्न तदभिधीयते। एवमादीना स्वगुणविशेषेणात्मीयगुणप्रभावेण रत्नशब्दोऽस्ति विद्यते। तथा च—

जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते। इति।

इह त्वस्या रत्नपरीक्षायामुपलरत्नाना पाषाणमणीनां वज्रपूर्वाणा वज्र-प्रथमानामधिकार क्रियते॥२॥

तत्र रत्नानामुत्पत्तिप्रदर्शनार्थं मतभेदमाचार्याणामाह—

रत्नानि बलाद्दैत्याद्दधीचितोऽन्ये वदन्ति जातानि।
केचिद् भुवः स्वभावाद् वैचित्र्यं प्राहुरुपलानाम्॥३॥

बल इति दैत्याख्यस्तस्माद्बलाद्रत्नानि जातानि सम्भूतानि। स किलेन्द्रेण निहतस्तस्यास्थिभ्यो रत्नान्युत्पन्नानि। तथा च—

सम्भूतानि बलाद्दैत्याद्रत्नानि विविधानि च।
गतानि नानावर्णत्वमस्थिभ्यो भूमिसंश्रयात्॥

दधीचितोऽन्य इति। अन्येऽपरे दधीचिमुनेरस्थिभ्यो जातानीति वदन्ति। तथा च—

रत्नानि दधीचिमुनेर्जातानि सहस्रशो लोके।
अस्थिभ्यो भूमिवशाद् नानावर्णत्वमागतानि गुणैः॥

केचिदिति। केचिदन्ये आचार्या भुवो भूमे. स्वभावाज्जातानि रत्नानि विविधानि च। उपला रत्नरूपत्व प्राप्ता कालान्तरेणेति प्राहुरुक्तवन्त॥३॥

अथ रत्नाना नामान्याह—

वज्रेन्द्रनीलमरकतकर्केतरपद्मरागरुधिराख्याः।
वैदूर्यपुलकविमलकराजमणिस्फटिकशशिकान्ताः॥४॥
सौगन्धिकगोमेदकशङ्खमहानीलपुष्परागाख्याः।
ब्रह्ममणिज्योतीरससस्यकमुक्ताप्रवालानि॥५॥

वज्रेन्द्रनीलेति। वज्रम्। इन्द्रनील.। मरकत। कर्केतर। पद्मराग.। रुधिराख्य। वैदूर्यम्। पुलक। विमलक.। राजमणी राजवान्। स्फटिक.। शशिकान्तश्चन्द्रकान्त.॥४॥

सौगन्धिक । गोमेदक । शङ्ख । महानील । पुष्परागाख्य । ब्रह्ममणि । ज्योतीरस । सस्यक । मुक्ता मुक्ताफलानि । प्रवाल विद्रुम । एतानि रत्नभेदानि । इत्यत उत्कृष्टानि चत्वारि वज्रमुक्तापद्मरागमरकताख्यानि, तेषामेव लक्षणमाचार्य करोतीति सबन्ध ॥५॥

अथ वज्रमणे सप्ताकारस्थानानि लक्षण चाह—

वेणातटे विशुद्धं शिरीषकुसुमप्रभं च कौशलकम् ।
सौराष्ट्रकमाताम्रं कृष्णं सौर्पारकं वज्रम् ॥६॥
ईषत्ताम्रं हिमवति मतङ्गजं वल्लपुष्पसङ्काशम् ।
आपीतं च कलिङ्गे श्यामं पौण्ड्रेषु सम्भूतम् ॥७॥

वेणा नाम नदी तस्यास्तटे तीरे विशुद्ध दोषरहितम् । शिरीषकुसुमप्रभ शिरीषकुसुमसङ्काश श्वेतपीतवर्ण तत्कौशलक कोशलदेशसम्भूतम् । वज्रमाताम्र-माताम्रवर्णमीपल्लोहितम्, तत्तु सौराष्ट्र सुराष्ट्रसम्भूत वज्रम् । वज्र कृष्ण कृष्णवर्ण सौर्पारक सौर्पारदेशे सम्भूत जातम् ॥६॥

ईषत्ताम्रमिति । ईषत् किञ्चित्ताम्र ताम्रवर्ण वज्र हिमवति पर्वते हिम-वत्सम्भूतम् । वल्लपुष्पसङ्काश वल्लपुष्पनिभमीषत्पाण्डुर मतङ्गज मतङ्गदेश-सम्भूतम् । आपीत पीतवर्ण कलिङ्गे कलिङ्गदेशोद्भव वज्रम् । श्याम श्यामवज्र पौण्ड्रेषु सम्भूत पौण्ड्रदेशजातमिति ॥७॥

अथैतेषा दैवत्यमाह—

ऐन्द्रं षडश्रि शुक्लं याम्यं सर्पास्यरूपमसितं च ।
कदलीकाण्डनिकाशं वैष्णवमिति सर्वसंस्थानम् ॥८॥
वारुणमबलागुह्योपमं भवेत् कर्णिकारपुष्पनिभम् ।
शृङ्गाटकसंस्थानं व्याघ्राक्षिनिभं च हौतभुजम् ॥९॥
वायव्यं च यवोपममशोककुसुमप्रभं समुद्दिष्टम् ।
स्रोतः खनिः प्रकीर्णकमित्याकरसम्भवस्त्रिविधः ॥१०॥

ऐन्द्रमिति । यद्वज्र षडश्रि षड्भिरश्रिभिर्युक्तम् । षट्कोणमित्यर्थ । शुक्ल शुक्लवर्णम् । तदैन्द्रम् । इन्द्रो देवतास्येन्द्रम् । यच्चासित कृष्णवर्ण सर्पास्यरूपं भुजङ्गमुखसदृशम्, तद्याम्य यमदैवतम् । यच्च कदलीकाण्डनिकाश नीलपीतमित्यर्थ । सर्वसस्थान सर्वाण्यशेषाणि सस्थानानि यस्य, सर्वाकारम् । तद्वैष्णव विष्णुदैव-त्यम् ॥८॥

वारुणमिति। अबला स्त्री तस्या गुह्य वराङ्गं तदुपमं तद्विकारस्त्रीमणिसदृशम्, तद्वारुणम्। कर्णिकारपुष्पनिभम्, कर्णिकारो वृक्षस्तत्कुसुमप्रभम्। शृङ्गाटकसस्थान त्र्यस्रम्। व्याघ्राक्षिनिभ व्याघ्रनेत्रसदृश नीललोहितम्, तद्वज्र हौतभुजमाग्नेयम् ॥९॥

वायव्यं चेति। यद्वज्र यवोपमं यवाकारं मध्यस्थूलम्। अशोककुसुमप्रभमशोकपुष्पसदृश लोहितवर्ण तद्वायव्यं वायुदैवत्यमुक्तम्। स्रोत खनि प्रकीर्णकमिति। श्रोतो यतो जल स्रवति। खनि खन्यत इति खनि. खातम्। प्रकीर्णक यस्यां भूमौ मणयो भवन्ति। समुद्रे यथा। एव स्रोत खनि. प्रकीर्णकमिति त्रिविध त्रिप्रकार आकरसम्भवो वज्रस्येति ॥१०॥

अथ ब्राह्मणादीना कीदृश वज्रं प्रशस्यत इत्याह—

रक्तं पीतं च शुभं राजन्यानां सितं द्विजातीनाम्।
शैरीषं वैश्यानां शूद्राणां शस्यतेऽसिनिभम् ॥११॥

रक्त रक्तवर्णं पीतं च राजन्यानां क्षत्रियाणा शुभ प्रशस्तम्। सितं श्वेतवर्णं द्विजातीनां ब्राह्मणाना शुभम्। शैरीषं शिरीषकुसुमसदृशं वैश्यानां शुभम्। असिनिभं खङ्गसदृशं कृष्णमित्यर्थ। शूद्राणा शस्यते स्तूयते। शुभमित्यर्थ ॥११॥

अधुनास्य वज्रमणेर्मूल्यपरिज्ञानार्थमाह—

सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत्तण्डुलैस्तु विंशत्या।
तुलितस्य द्वे लक्षे मूल्यं द्विद्व्यूनिते चैतत् ॥१२॥
पादत्र्यंशार्धोनं त्रिभागपञ्चांशषोडशांशाश्च।
भागश्च पञ्चविंशः शतिकस्साहस्रिकश्चेति ॥१३॥

सितसर्षपाष्टकमिति। सितसर्षपा गौरसर्षपा.। तैरष्टभिस्तण्डुलो भवति। विंशत्या तण्डुलैश्च यद्वज्र तुलितं परिच्छिन्नं तस्य द्वे लक्षे कार्षापणानां मूल्यम्। अशीत्या श्वेतिकाना पण पणविंशत्या कार्षापण। तथा च—

विंशति श्वेतिका प्रोक्ता काकिण्येका विचक्षणै।
तच्चतुष्कं पण इति चतुर्थं तच्चतुष्टयम् ॥
चतुर्थकचतुष्क तु पुराण इति कथ्यते।
कार्षापण. स एवोक्त क्वचित्तु पणविंशतिः ॥

द्विद्व्यूनिते चैतदिति। तस्मिन्नेव वज्रे द्विद्व्यूनिते द्वाभ्यां द्वाभ्यां तण्डुलाभ्यामूनिते रहिते। एतद्वक्ष्यमाणम् ॥१२॥

पादत्र्यंशार्धोनमिति। विंशतिर्द्व्यूनाष्टादश। अष्टादशभिस्तण्डुलैर्यद्वज्रं तुलित तस्य कार्षापणलक्षद्वय पादोन मूल्यम्। सार्द्धलक्षमित्यर्थ। यत्षोडशभिस्तण्डुलैस्तुलित तस्य लक्षद्वयं त्र्यशोन त्रिभागरहित मूल्यम्। लक्षमेकं त्रयस्त्रिशत्सहस्राणि शतत्रयं त्रयस्त्रिशदधिक सत्रिभागमित्यर्थ। चतुर्दशभिस्तण्डुलैस्तुलितं तस्यार्धोन लक्षद्वयं लक्षमेकमित्यर्थ। द्वादशभिस्तण्डुलैस्तुलितस्य लक्षद्वयत्रिभागा मूल्यम्। षट्षष्टिसहस्राणि षट्शतानि सप्तषष्ट्यधिकानि त्रिभागक्षय इत्यर्थः। दशभिस्तुलितस्य लक्षद्वयपञ्चाशो मूल्यम्। चत्वारिंशत्सहस्राणीत्यर्थ.। अष्टाभिस्तण्डुलैस्तुलितस्य लक्षद्वयषोडशांशो मूल्यम्। द्वादशसहस्राणि पञ्चशतानीत्यर्थ.। षड्भिस्तण्डुलैस्तुलितस्य लक्षद्वयात् पञ्चविंशतिका भागो मूल्यम्। अष्टौ सहस्राणीत्यर्थ। चतुर्भिस्तण्डुलैस्तुलितस्य लक्षद्वयाच्छतभागो मूल्यम्। सहस्रद्वय कार्षापणानामित्यर्थ.। अन्तरे स्वबुद्ध्या व्यस्तत्रैराशिकेन मूल्यमूह्यमिति ॥१३॥

अथ शुभवज्रलक्षणान्याह—

सर्वद्रव्याभेद्यं लघ्वम्भसि तरति रश्मिवत् स्निग्धम्।
तडिदनलशक्रचापोपमं च वज्रं हितायोक्तम् ॥१४॥

यद्वज्र सर्वद्रव्याभेद्यं न केनचिच्छस्त्रादिनापि भिद्यते। लघु गौरववर्जितम्। अम्भसि जले तरति निमज्जतीत्यर्थ। रश्मिवत् रश्मय. किरणा विद्यन्ते यस्य तत्। स्निग्धं स्नेहसयुक्तम्। तडिद् विद्युत्। अनलोऽग्नि। शक्रचापमिन्द्रधनु। एषामुपमं सदृशं तद्वज्रं हितायोक्तं श्रेयसे कथितम् ॥१४॥

अथाशुभलक्षणान्याह—

काकपदमक्षिकाकेशधातुयुक्तानि शर्करैर्विद्धम्।
द्विगुणाश्रि दग्धकलुषत्रस्तविशीर्णानि न शुभानि ॥१५॥

यानि वज्राणि काकपदै काकपदाकृतिभिश्चिह्नै। मक्षिकाभिस्तदाकृतिभि। केशैर्बालसदृशरेखाभि.। धातुभिर्मृत्तिकाभि.। एतैर्युक्तानि। तथा यच्छर्करैर्युक्त यच्च विद्ध वेधसयुक्तम्। यच्च द्विगुणाश्रि लक्षणाभिरश्रिभिर्द्विगुणाभिर्युक्तम्। दग्धसग्निना। कलुष विवर्णम्। त्रस्त विगतकान्ति। विशीर्णं जर्जरितम्। एतानि न शुभानि, अशोभनानि ॥१५॥

अन्यदप्याह—

यानि च बुद्बुददलिताग्रचिपिटवासीफलप्रदीर्घाणि।
सर्वेषां चैतेषां मूल्याद् भागोऽष्टमो हानिः ॥१६॥

यानि च वज्राणि बुद्बुदानि जलबुद्बुदसदृशानि। दलिताग्राणि दलित विदारितमग्रं प्रान्त येषाम्। चिपिटानि चर्पटानि। वासीफलवत्प्रदीर्घाणि वासिका द्रव्यविशेष। एतेषा सर्वेषा प्राग्विधानेन यन्मूल्य भवति तस्मादष्टमो भागो हानिर्भवति। अष्टमभागोनं मूल्य भवतीत्यर्थ ॥१६॥

अथ वज्रमणेर्धारणे गुणानाह—

वज्रं न किञ्चिदपि धारयितव्यमेके
पुत्रार्थिनीभिरबलाभिरुशन्ति तज्ज्ञाः।
शृङ्गाटकत्रिपुटधान्यकवत् स्थितं य-
च्छ्रोणीनिभं च शुभदं तनयार्थिनीनाम् ॥१७॥

वज्रं वज्रमणिरबलाभि. स्त्रीभि पुत्रार्थिनीभि सुताभिलाषिणीभिर्न किञ्चिदपि धारयितव्यमित्येके आचार्या उशन्ति कथयन्ति। यच्छृङ्गाटकाकार त्र्यस्रम्। त्रिपुट त्रिभि पुटैर्युक्तम्। धान्यकवद्धान्यकाफलवत्स्थितम्। श्रोणीनिभं स्त्र्यधररागसदृशम्। तत्तनयार्थिनीना शुभदम्। तथा च—

सुतार्थिनीभिर्धन्याभिर्न धार्यं वज्रसंज्ञकम्।
यच्च शृङ्गाटकाकार त्रिपुट धान्यवत्स्थितम् ॥
श्रोणीनिभं सुवर्णं च स्निग्ध किरणसंयुतम्।
तच्छस्त धारणे स्त्रीणा पुत्रवृद्धिप्रद स्मृतम् ॥इति॥१७॥

अन्यदप्याह—

स्वजनविभवजीवितक्षयं जनयति वज्रमनिष्टलक्षणम्।
अशनिविषभयारिनाशनं [1]शुभमुपभोगकरं च भूभृताम् ॥१८॥

अनिष्टलक्षणमशुभलक्षणसयुक्तं वज्रं वज्रमणि. स्वजनाना बान्धवाना विभवस्यैश्वर्यस्य जीवितस्यायुषः क्षय हानि जनयत्युत्पादयति। शुभलक्षण

---

१. शुभमुरुभोगकरमिति पाठान्तरम्।

वज्रमशनिभयं विद्युद्भीतिम्। विषभयम्। अरिभयं शत्रुभय च नाशयति। भूभृतां राज्ञामुपभोगकर भवति। केचिदुरुभोगकरं विस्तीर्णभोगकरमितीच्छन्ति ॥१८॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ वज्रमणिपरीक्षा-
नामैकोनाशीतितमोऽध्याय ॥७९॥

अथ मुक्तालक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेव मुक्ताफलानामुत्पत्तिप्रदर्शनार्थमाह—

द्विपभुजगशुक्तिशङ्खाभ्रवेणुतिमिसूकरप्रसूतानि।
मुक्ताफलानि तेषां बहुसाधु च शुक्तिजं भवति ॥१॥

द्विपो हस्ती। भुजग सर्प। शुक्ति प्राणिविशेष.। शङ्ख. प्राणी। अभ्रं मेघ.। वेणुर्वं श। तिमिर्मत्स्य। सूकरो वराह। एभ्य प्रसूतानि उत्पन्नानि मुक्ताफलानि भवन्ति। तेषा सर्वेषा मध्याच्छुक्तिज शुक्तिसम्भूत बहुसाध्वतिश्रेष्ठ भवति। प्राचुर्येण व्यवहारीत्यर्थ ॥१॥

अथ मुक्ताफलानामष्टावाकरानाह—

सिंहलकपारलौकिकसौराष्ट्रिकताम्रपर्णिपारशवाः।
कौबेरपाण्डयवाटकहैमा इत्याकरास्त्वष्टौ ॥२॥

सिहलको देश। परलोको देश., तत्र भव पारलौकिक.। सौराष्ट्रिक। सुराष्टको देशभेद.। ताम्रपर्णी नदी। पारशवो देश। कौबेरो देश। पाण्डयवाटको देशः। तत्र भवा। हैमा हिमभवा। इत्येव प्रकारा अष्टौ मुक्ताफलानामाकरा उत्पत्तिस्थानानि ॥२॥

अथैतेषा लक्षणमाह—

बहुसंस्थानाः स्निग्धाः हंसाभाः सिंहलाकराः स्थूलाः।
ईषत्ताम्राः श्वेतास्तमोवियुक्ताश्च ताम्राख्याः ॥३॥
कृष्णाः श्वेताः पीताः सशर्कराः पारलौकिका विषमाः।
न स्थूला नात्यल्पा नवनीतनिभाश्च सौराष्ट्राः ॥४॥
ज्योतिष्मत्यः शुभ्रा गुरवोऽतिमहागुणाश्च पारशवाः।
लघु जर्जरं दधिनिभं बृहद् द्विसंस्थानमपि हैमम् ॥५॥

विषमं कृष्णश्वेतं लघु कौबेरं प्रमाणतेजोवत्।
निम्बफलत्रिपुटधान्यकचूर्णाः स्युः पाण्ड्यवाटभवाः॥६॥

बहुसस्थाना इति। या मुक्ता बहुसस्थाना बहुप्रकारसस्थानमाकारो यासाम्। स्निग्धा निर्मला। हसाभा हंसवर्णसदृशकान्तय। स्थूला बृहत्यस्ता सिहलाकरा, सिहल आकरो यासाम्। ईषत्ताम्राः किञ्चित्ताम्रवर्णा। श्वेता शुक्ला.। तमोवियुक्तास्तमोविरहिता निर्मला इत्यर्थ। तास्ताम्राख्यास्ताम्रपर्णभवा॥३॥

कृष्णा. श्वेता इति। कृष्णा. कृष्णवर्णा। श्वेता. सिता.। पीता. पीतवर्णा। सशर्करा धातुयुक्ता.। विषमाश्चासमा.। ता पारलौकिका परलोकभवा। याश्च नातिस्थूला नातिबृहत्य, नात्यल्पा नातिसूक्ष्मा। नवनीतनिभा नवनीतकान्तयस्ता सौराष्ट्रा.॥४॥

ज्योतिष्मत्य इति। या मुक्ता ज्योतिष्मत्यस्तेजोयुक्ता। शुभ्राः श्वेता. गुरवोऽतिगौरवयुक्ता। महागुणा महद्भिर्गुणैर्युक्ता, ता पारशवा। लघु स्वल्पम्। जर्जर विवर्णम्। दधिनिभ दधिसदृशम्। बृहद्विस्तीर्णम्। द्विसस्थान द्वे सस्थाने यस्य तद्धैम हिमवति सम्भूतम्॥५॥

विषममिति। विषममसमम्। कृष्णश्वेत कृष्णवर्ण श्वेतवर्ण च। लघु गौरववर्जितम्। प्रमाणतेजोवत्। प्रमाण महत्त्व तेजश्च कान्तिर्विद्यते यस्मिस्तत्। निम्बफलसदृशम्। त्रिपुट त्रिभि. पुटैरुपलक्षितम्। धान्यक धान्यकाफलसदृशम्। चूर्णं चातिसूक्ष्मम्। एता. सर्वा एव मुक्ता पाण्ड्यवाटभवा पाण्ड्यवटे जाता. स्युर्भवेयु.॥६॥

अथैतेषा विशेषमाह—

अतसीकुसुमश्यामं वैष्णवमैन्द्रं शशाङ्कसङ्काशम्।
हरितालनिभं वारुणमसितं यमदैवतं भवति॥७॥

परिणतदाडिमगुलिकागुञ्जाताम्रं च वायुदैवत्यम्।
निर्धूमानलकमलप्रभं च विज्ञेयमाग्नेयम्॥८॥

अतसीकुसुमश्याममिति। अतसीकुसुममतिप्रसिद्ध तद्वत् श्याम यन्मुक्ताफल तद्वैष्णव विष्णुदैवत्यम्। शशाङ्कसङ्काश चन्द्राभ तदैन्द्रम्। यच्च हरितालनिभ हरितालवर्णं तद्वारुणम्। यच्चासितं कृष्ण तद्यमदैवत्यम्॥७॥

परिणतदाडिमगुलिकागुञ्जाताम्र चेति । परिपक्वदाडिमगुञ्जाफलरक्तं यत्तद्वायुदैवत्य वायव्यम् । निर्धूमस्य धूमरहितस्यानलस्याग्ने सदृशी प्रभा कान्तिर्यस्य तथा कमलस्य पद्मस्य च सदृशप्रभ यत्तदाग्नेयमग्निदैवत्य विज्ञेयम् ॥८॥

अथैतेषा मूल्यपरिज्ञानार्थनाह—

माषकचतुष्टयधृतस्यैकस्य शताहता त्रिपञ्चाशत् ।
कार्षापणा निगदिता मूल्यं तेजोगुणयुतस्य ॥९॥

माषकदलहान्यातो द्वात्रिंशद्विंशतिस्त्रयोदश च ।
अष्टौ च शतानि शतत्रयं त्रिपञ्चाशता सहितम् ॥१०॥

पञ्चत्रिंशं शतमिति चत्वारः कृष्णला नवतिमूल्याः ।
सार्धास्तिस्रो गुञ्जाः सप्ततिमूल्यं धृतं रूपम् ॥११॥

गुञ्जात्रयस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ।
रूपकपञ्चत्रिंशत्त्रयस्य गुञ्जार्धहीनस्य ॥१२॥

माषकचतुष्टयधृतस्येति । एकस्य मुक्ताफलस्य तेजोगुणयुक्तस्य गुणान् वक्ष्यति—"स्निग्ध प्रभानुलेपी"[1] इत्याद्येव मापकचतुष्टयेन धृतस्य तुलितस्य त्रिपञ्चाशत्कार्षापणा शताहता शतगुणिता मूल्यम् । त्रिपञ्चाशत्कार्षापणशतानीत्यर्थ ॥९॥

माषकदलेति । अतोऽस्मान्माषकचतुष्टयधृतान्मुक्ताफलान्माषकदलहान्या माषकार्धोनितया एतद्वक्ष्यमाण मूल्यम्—तद्यथा । सार्धैस्त्रिभिर्माषकैस्तुलितस्य द्वात्रिशत्कार्षापणशतानि मूल्यम् । त्रिभिर्माषकैस्तुलितस्य विशतिकार्षापणशतानि मूल्यम् । द्वाभ्या सार्धाभ्या तुलितस्य त्रयोदशकार्षापणशतानि । द्वाभ्या तुलितस्याष्टौ शतानि । अध्यर्धेन माषकेण तुलितस्य त्रिपञ्चाशदधिक शतत्रयं कार्षापणाना मूल्यम् ॥१०॥

एकेन माषकेण तुलितस्य पञ्चत्रिशदधिक शत कार्षापणाना मूल्यम् । चत्वार. कृष्णला नवतिमूल्या इति । पञ्च कृष्णला एको माष इति । कृष्णलाशब्देन गुञ्जा उच्यते । यस्य मुक्ताफलस्य चत्वार कृष्णला धृत रूपम्, तस्य नवति कार्षापणा मूल्यम् । यस्य मुक्ताफलस्य रूप प्रमाण सार्धास्तिस्रो गुञ्जा धृतम्, तस्य सप्ततिमूल्यम् । सप्तति कार्षापणास्तस्य मूल्यमित्यर्थ ॥११॥

---

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ८१ अध्यायस्य ३ श्लोकः ।

गुञ्जात्रयस्येति। गुणयुक्तस्य सगुणस्य गुञ्जात्रयस्य पञ्चाशद्रूपका मूल्यम्। रूपका सुप्रसिद्धा एव। गुञ्जात्रयस्य गुञ्जार्धहीनस्य पञ्चत्रिंशद्रूपका मूल्यम् ॥१२॥

अथान्यन्मूल्यपरिज्ञानमाह—

पलदशभागो धरणं तद्यदि मुक्तास्त्रयोदश सुरूपाः ।
त्रिशती सपञ्चविंशा रूपकसङ्ख्या कृतं मूल्यम् ॥१३॥
षोडशकस्य द्विशती विंशतिरूपस्य सप्ततिः सशता ।
यत्पञ्चविंशतिधृतं तस्य शतं त्रिंशता सहितम् ॥१४॥
त्रिंशत्सप्ततिमूल्यं चत्वारिंशच्छतार्धमूल्यं च ।
षष्टिः पञ्चोना वा धरणं पञ्चाष्टकं मूल्यम् ॥१५॥
मुक्ताशीत्या त्रिंशच्छतस्य सा पञ्चरूपकविहीना ।
द्वित्रिचतुःपञ्चशता द्वादशषट्पञ्चकत्रितयम् ॥१६॥

पलदशभागा धरणमिति ।"पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वार" इति। एव पलस्य यो दशभाग स धरणमित्युच्यते। तद्धरण यदि त्रयोदश मुक्ता सुरूपा गुणसयुता भवति, तदा सपञ्चविंशा त्रिशती रूपकसंख्याकृत मूल्यम्। त्रयाणा शताना समाहारस्त्रिशती। सह पञ्चविंशत्या वर्तते या सा सपञ्चविंशा ॥१३॥

षोडशकस्येति। मुक्तापोडशयुक्तस्य चेद्धरण तदा द्विशती रूपकसख्याकृतं मूल्य भवति। एव विंशतिरूपस्य सप्तति सशता। मुक्ताविंशतेर्धरणधृतायाः सप्तत्यधिक शत मूल्यम्। पञ्चविंशतिमुक्ताया धृत धरण भवति, तस्य त्रिंशता सहितं शत मूल्यमिति ॥१४॥

त्रिंशन्मुक्ता यद्धरण भवति तस्य सप्ततिमूल्यम्। चत्वारिंशन्मुक्ता यद्धरणं तस्य शतार्ध पञ्चाशद्रूपका मूल्यम्। अत्र वाशब्दश्चार्थे। यच्च षष्टिः पञ्चोना वा पञ्चपञ्चाशन्मुक्ता धरण भवति, तस्य पञ्चाष्टकमष्टौ पञ्चका । चत्वारिंशन्मूल्यमित्यर्थः ॥१५॥

मुक्ताशीत्येति। मुक्ताशीत्या धृतस्य धरणस्य त्रिंशद्रूपकमूल्यम्। मुक्ताशतधृतस्य सा त्रिंशत्पञ्चरूपकविहीना पञ्चविंशतिरूपका मूल्यम्। द्विशतधरणस्य द्वादशरूपका। त्रिशतधरणस्य षड्रूपका। चतुःशतधरणस्य रूपकपञ्चकम्। पञ्चशतधरणस्य त्रितय रूपकाणा मूल्यमिति ॥१६॥

अधुना त्रयोदशाद्यानां धरणानां सञ्ज्ञार्थमाह—

पिक्कापिच्चार्घार्धा रवकः सिक्थं त्रयोदशाद्यानाम् ।
संज्ञाः परतो निगराश्चूर्णाश्चाशीतिपूर्वाणाम् ॥१७॥

त्रयोदशाद्यानां धरणानां पिक्काद्याः सञ्ज्ञा । तद्यथा—त्रयोदशमुक्ताधृतस्य धरणस्य पिक्केति सञ्ज्ञा। षोडशकस्य पिच्चा। विंशतिकस्यार्घा । पञ्चविंशतिकस्यार्धा। त्रिंशत्कधृतस्य रवक । चत्वारिंशत्कस्य सिक्थम् । परतोऽनन्तरं पञ्चपञ्चाशत्कस्य निगरा। अशीतिपूर्वाणां पञ्चशतान्तानां सर्वधरणानां चूर्णा इति सञ्ज्ञा। एताश्चाकरस्थाने व्यवहारार्थमुपयुज्यन्ते ॥१७॥

अथोत्तराणां मूल्यपरिज्ञानमाह—

एतद्गुणयुक्तानां धरणधृतानां प्रकीर्तितं मूल्यम् ।
परिकल्प्यमन्तराले हीनगुणानां क्षयः कार्यः ॥१८॥
कृष्णश्वेतकपीतकताम्राणामीषदपि च विषमाणाम् ।
त्र्यंशोनं विषमकपीतयोश्च षड्भागदलहीनम् ॥१९॥

एतदिति। गुणयुक्तानां मुक्ताफलानां धरणधृतानामेतद्यथोक्तं मूल्यम्। अन्तराले मध्ये परिकल्प्य स्वबुद्ध्या मूल्यमूह्यम् । यथा त्रयोदशकस्य धरणस्य त्रिशती सपञ्चविंशा उक्ता। षोडशकस्य द्विशती। अन्तराले मध्ये चतुर्दशधृतस्य पञ्चदशधृतस्य वा व्यस्तत्रैराशिकेन मूल्यानयनं कार्यमित्यर्थः । हीनगुणानां वक्ष्यमाणेनैवं क्रमेण क्षयः कार्यः ॥१८॥

कृष्णश्वेतिकेति। ईषदिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। ईषत्किञ्चित्कृष्णानामसितवर्णानाम्। ईषच्छुक्लानामीषत्ताम्राणामीषद्विषमाणां प्राग्विधानेन यन्मूल्यं तदेव त्र्यंशोनं त्रिभागहीनं तेषां मूल्यं भवति। विषमकपीतयोश्च यथासंख्यं षड्भागदलहीनम्। अतिविषमस्य षड्भागहीनं पीतस्यार्धहीनमिति ॥१९॥

अथ गजमुक्ताफललक्षणमाह—

ऐरावतकुलजानां पुष्यश्रवणेन्दुसूर्यदिवसेषु ।
ये चोत्तरायणभवा ग्रहणेऽर्केन्द्वोश्च भद्रेभाः ॥२०॥
तेषां किल जायन्ते मुक्ताः कुम्भेषु सरदकोशेषु ।
बहवो बृहत्प्रमाणा बहुसंस्थानाः प्रभायुक्ताः ॥२१॥
नैषामर्घः कार्यो न च वेधोऽतीव ते प्रभायुक्ताः ।
सुतविजयारोग्यकरा महापवित्रा धृता राज्ञाम् ॥२२॥

ऐरावतकुलजानामिति। ऐरावतो नाम हस्ती तस्य कुले वंशे जाता ये गजास्तेषा तद्वंशप्रभवाणा तद्वंशप्रसूताना गजाना च प्रजाना पुष्ये पुष्यनक्षत्रे श्रवणे च नक्षत्रे। इन्दुदिने चन्द्रवासरे सूर्यदिवसे अर्कवारे यद्युत्पद्यन्ते। ये चैते गजा उत्तरायण-भवा उत्तरायणे जाता। अर्केन्द्वो सूर्याचन्द्रमसोश्च ग्रहण उपरागे च ये जातास्ते भद्रेभा , भद्रनामानस्ते गजा ॥२०॥

तेपामिति। किलेत्यागमदर्शनार्थम्। तेपामैरावतकुलजानां तथा भद्रेभानां कुम्भेषु मस्तकेपु सरदकोगेषु दन्तकोशसंयुक्तेषु मुक्ता जायन्ते उत्पद्यन्ते च। बहवः प्रभूता वृहत्प्रमाणा स्थूला। बहुसस्थाना अनेकाकारा। प्रभायुक्तास्तेजस्विन्य.॥२१॥

नैपामर्घ कार्य इति। तेषा मुक्ताफलानामर्घो मूल्य न कार्यं न च वेधस्तेषा कार्य.। यतस्ता सर्वा अतीवात्यर्थ प्रभायुक्तास्तेजस्विन्यो महापवित्रा अतिसाधना राज्ञा नृपाणा धृता देहस्थिता सुतविजयाऽऽरोग्यकरा भवन्ति। सुता पुत्राः। विजय. शत्रुनिग्रह। आरोग्यं नीरोगत्व च कुर्वन्ति॥२२॥

अथ वराहजस्य मुक्ताफलस्य तिमिजस्य च लक्षणमाह—

दंष्ट्रामूले शशिकान्तिसप्रभं बहुगुणं च वाराहम्।
तिमिजं मत्स्याक्षिनिभं बृहत् पवित्रं बहुगुणं च॥२३॥

वराहाणा सूकराणाम्। दंष्ट्रामूल यतो दंष्ट्रोत्पद्यते तत्र शशिकान्तिसप्रभ चन्द्रप्रभाभं बहुगुणमनेकगुण वाराहं वराहसम्भूत तन्मुक्ताफल भवति। मत्स्याक्षिनिभं मीननेत्रसदृश तिमिज मत्स्यज भवति। बृहत् स्थूलम्। पवित्र पावनम्। बहुगुण च तज्ज्ञेयमिति॥२३॥

अथ मेघसम्भूतस्य मुक्ताफलस्य लक्षणमाह—

वर्षोपलवज्जातं वायुस्कन्धाच्च सप्तमाद् भ्रष्टम्।
ह्रियते किल खाद् दिव्यैस्तडित्प्रभं मेघसम्भूतम्॥२४॥

वर्षे उपलो वर्षोपल.। वर्षोपलवज्जातम्। यथा वर्षमध्ये उपला जायन्ते तद्वत् सप्तमाद्वायुस्कन्धाद् भ्रष्ट पतितम्। किलेत्यागमार्थम्। दिवि भवा दिव्या। खादन्तरिक्षात् पतमान दिव्यैराकाशस्थैर्देवयोनिभिर्ह्रियते। तडित्प्रभ विद्युत्कान्ति-सदृशं मेघसम्भूतमभ्रजं मुक्ताफलम्॥२४॥

अधुना नागजमुक्ताफलस्य लक्षणमाह—

तक्षकवासुकिकुलजाः कामगमा ये च पन्नगास्तेषाम्।
स्निग्धा नीलद्युतयो भवन्ति मुक्ताः फणस्यान्ते॥२५॥

शस्तेऽवनिप्रदेशे रजतमये भाजने स्थिते च यदि।
वर्षति देवोऽकस्मात् तज्ज्ञेयं नागसम्भूतम् ॥२६॥

तक्षकवासुकिकुलजा इति। ये पन्नगास्तक्षकवासुकिकुलजा। तक्षककुले वासुकिकुले जाता। कामगमा इच्छागामिनो ये च। तेषां नागानां फणस्यान्ते शिरःपर्यन्ते मुक्ता स्निग्धा सस्नेहा नीलद्युतयो नीलकान्तयो भवन्ति ॥२५॥

शस्त इति। कथं नागजं मुक्ताफलं ज्ञातव्यम् ? ज्ञायते तत्प्रत्ययार्थमिदमाह— यस्मिन् मुक्ताफले शस्ते प्रशस्तेऽवनिप्रदेशे भूभागे तत्र च रजतमये रौप्ये भाजने पात्रे स्थिते सति अकस्मादनालक्षितमेव देवो वर्षति, तन्मुक्ताफलं नागसम्भूतं ज्ञेयं ज्ञातव्यम् ॥२६॥

अस्य च गुणानाह—

अपहरति विषमलक्ष्मीं क्षपयति शत्रून् यशो विकाशयति।
भौजङ्गं नृपतीनां धृतमकृतार्घं विजयदं च ॥२७॥

भौजङ्गं सार्पं सर्पमुक्ताफलम्। अकृतार्घमकृतमूल्यं राज्ञां नृपतीनां धृतं विषमलक्ष्मीं चापहरति। शत्रून् रिपून् क्षपयति। यशः कीर्तिं विकाशयति। विजयदं च विजयं ददाति ॥२७॥

अथ वेणुशङ्खोद्भवस्य लक्षणमाह—

कर्पूरस्फटिकनिभं चिपिटं विषमं च वेणुजं ज्ञेयम्।
शङ्खोद्भवं शशिनिभं वृत्तं भ्राजिष्णु रुचिरं च ॥२८॥

कर्पूरनिभं स्फटिकनिभं चिपिटं विषमं च तद्वेणुजं वेणुसम्भूतम्। शशिनिभं चन्द्रसदृशं वृत्तं परिवर्तुलं भ्राजिष्णु भ्राजनशीलं रुचिरं तेजस्वि शङ्खोद्भवं शङ्खजं ज्ञेयम् ॥२८॥

अथैतेषां परिभाषाज्ञानार्थमाह—

शङ्खतिमिवेणुवारणवराहभुजगाभ्रजान्यवेध्यानि।
अमितगुणत्वाच्चैषामर्घः शास्त्रे न निर्दिष्टः ॥२९॥

शङ्खः प्राणी। तिमिर्मत्स्यः। वेणुर्वंशः। वारणो हस्ती। वराहः सूकरः। भुजगः सर्पः। अभ्रं मेघः। एभ्यो यानि जातानि सम्भूतानि तान्यवेध्यानि न वेदनीयानि। एषां सर्वेषामभितगुणत्वाद्बहुगुणत्वाच्छास्त्रे अर्घो मूल्यं न निर्दिष्टो नोक्तः ॥२९॥

एतेषा प्रशस्तार्थमाह—

एतानि सर्वाणि महागुणानि
सुतार्थसौभाग्ययशस्कराणि ।
रुक्शोकहन्तॄणि च पार्थिवानां
मुक्ताफलानीप्सितकामदानि ॥३०॥

एतानि सर्वाणि निःशेषाणि गजादिसम्भूतानि मुक्ताफलानि महागुणानि प्रभूतगुणानि। सुता पुत्रा । अर्थो धनम्। सौभाग्य सर्वजनप्रियत्वम्। यश कीर्त्ति कुर्वन्ति। पार्थिवाना राज्ञा रुक्शोकहन्तॄणि, रुग् रोग , शोको दुःखं हरन्ति, ईप्सितमभिलषित काममिच्छा च ददति ॥३०॥

अधुना मुक्तारचितानामाभरणाना संज्ञा आह—

सुरभूषणं लतानां सहस्रमष्टोत्तरं चतुर्हस्तम् ।
इन्दुच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धेन ॥३१॥
शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दो ह्यशीतिरेकयुता ।
अष्टाष्टकोऽर्धहारो रश्मिकलापश्च नवषट्कः ॥३२॥
द्वात्रिंशता तु गुच्छो विंशत्या कीर्तितोऽर्धगुच्छाख्यः ।
षोडशभिर्माणवको द्वादशभिश्चार्धमाणवकः ॥३३॥
मन्दरसंज्ञोऽष्टाभिः पञ्चलता हारफलकमित्युक्तम् ।
सप्तविंशतिमुक्ता हस्तो नक्षत्रमालेति ॥३४॥
अन्तरमणिसंयुक्ता मणिसोपानं सुवर्णगुलिकैर्वा ।
तरलकमणिमध्यं तद्विज्ञेयं चाटुकारमिति ॥३५॥

एकावली नाम यथेष्टसङ्ख्या
हस्तप्रमाणा मणिविप्रयुक्ता ।
संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविद्भिरुक्ता ॥३६॥

सुरभूषणं लतानामिति। अष्टाधिकसहस्रं लताना चतुर्हस्तं चत्वारो हस्ता दीर्घ सुरभूषणं सुराणा देवानां भूषणमलङ्कार तच्च क्रियते। तस्य नाम संज्ञा इन्दुच्छन्द.। तस्यैवेन्दुच्छन्दसोऽर्धेन दलेन पञ्चशतानि चतुरधिकानि लताना द्विहस्त च विजयच्छन्द संज्ञम्। शतमष्टयुतमिति। अष्टयुत शतं लताना द्विहस्तं

च हार । एकयुताशीतिरेकाशीतिर्लताना द्विहस्तं च देवच्छन्द.। अष्टाष्टकोऽर्धहार.। अष्टाभिरष्टकैश्चतु षष्टचा लतानामर्धहार । नवषट्कश्चतुष्पञ्चाशल्लता रश्मिकलापाख्य ॥३२॥

द्वात्रिशता त्विति। लताना द्वात्रिशता युक्तं गुच्छाख्यम्। विशत्या लतानामर्धगुच्छाख्य कीर्तित उक्त । षोडशभिर्लताभिर्माणवकाख्य । द्वादशभिर्लताभिरर्धमाणवक । द्विहस्त इति सर्वत्रानुवृत्ति ॥३३॥

मन्दरसंज्ञोऽष्टाभिरिति। अष्टाभिर्लताभिर्मन्दरसंज्ञ । पञ्चभिर्लताभिर्हारफलकमिति उक्तं कथितम्। सप्तविशतिर्मुक्ताफलानि हस्तप्रमाणा च नक्षत्रमालेति सज्ञा ॥३४॥

अन्तरमणिसयुक्तेति। सैव लता हस्तप्रमाणा अन्तरे मध्ये मणिभि संयुक्ता सुवर्णगुलिकैर्वा कनकगुलिकैरथवान्तरे सयुक्ता मणिसोपानसंज्ञम्। तदेव तरलकमणिमध्यम्। हेमनिबद्धो मणिस्तरलकमणि, स मध्ये यस्य। तेन सयुक्तं चाटुकारमिति ज्ञेयम् ॥३५॥

एकावलीति। यथेष्टसङ्ख्या यथेष्टैर्मुक्ताफलैर्युक्ता हस्तप्रमाणा हस्तसम्मिता मणिभिर्विप्रयुक्ता रहिता एकावली नाम तस्या भवति। या तु यथेष्टसङ्ख्या हस्तप्रमाणा मणिना तु मध्ये सयोजिता सा भूषणविद्भिर्भूषणलक्षणज्ञैर्यष्टीत्युक्ता कथिता ॥३६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ मुक्तालक्षणं
नामाशीतितमोऽध्याय.॥८०॥

अथ पद्मरागलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेव पद्मरागाणामुत्पत्तेर्लक्षणमाह—

सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः।
सौगन्धिकजा भ्रमराञ्जनाब्जजम्बूरसद्युतयः ॥१॥
कुरुविन्दभवाः शबला मन्दद्युतयश्च धातुभिर्विद्धाः।
स्फटिकभवा द्युतिमन्तो नानावर्णा विशुद्धाश्च ॥२॥

सौगन्धिकेति। सौगन्धिककुरुविन्दौ धातुविशेषौ। स्फटिक स्फटिकोपल। एभ्य. पद्मरागाणा सम्भूतिरुत्पत्ति। तत्र च ये भ्रमरद्युतयो द्विरेफसमकान्तय.। अञ्जनद्युतय.। अब्जवर्णा उत्पलवर्णा वा तत्तुल्यकान्तय.। जम्बूरसद्युतयः,

जम्बूवृक्षविशेष , तद्रससमकान्तयो लोहितवर्णा । ते सौगन्धिकजा सौगन्धिक-सम्भूताः ॥१॥

कुरुविन्दभवा इति। ये तु शवला शुक्लकृष्णव्यामिश्रा । मन्दद्युतयोऽल्प-कान्तय । धातुभिर्मृत्तिकादिभिर्विद्धाः सकलङ्कास्तत्सयोगाज्जातास्ते कुरुविन्दभवा कुरुविन्दजाता । ये च द्युतिमन्त प्रभावन्तो नानावर्णा विचित्रा विशुद्धा निर्मलास्ते स्फटिकभवा स्फटिकसम्भूता ॥२॥

अधुनैतेषा गुणानाह—

स्निग्धः प्रभानुलेपी स्वच्छोऽर्चिष्मान् गुरुः सुसंस्थानः ।
अन्तःप्रभोऽतिरागो मणिरत्नगुणाः समस्तानाम् ॥३॥

स्निग्ध स्नेहसयुक्त । प्रभानुलेपी प्रभया कान्त्या अनुलिम्पति तच्छील. । स्वच्छो निर्मल । अर्चिष्मान् दीप्तियुक्त । गुरुर्गौरवयुक्त । सुसस्थान. शोभनाकृति. । अन्त प्रभोऽन्तर्मध्ये प्रभा कान्तिर्यस्य अतिरागोऽतीव रागेण लौहित्येन युक्त. । एते समस्ताना सर्वेषा पद्मरागादीना मणिरत्नगुणा प्रधानरत्नगुणा. ॥३॥

अथैतेषामपि दोषानाह—

कलुषा मन्दद्युतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खण्डाः ।
दुर्विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥४॥

कलुषा अनिर्मला । मन्दद्युतय स्वल्पकान्तय. । लेखाकीर्णा लेखाभि-र्व्याप्ता । सधातवो धातुभिर्मृत्तिकादिभि सहिता । खण्डा स्फटिता । दुर्विद्धा दुष्टेनाप्रशस्तेन वेधेन सयुक्ता । न मनोज्ञा न चित्ताह्लादका । सशर्करा. शर्करा-संयुक्ता. । एत्येवप्रकारा मणिदोषा ॥४॥

अथ सर्पमणिलक्षणमाह—

भ्रमरशिखिकण्ठवर्णो दीपशिखासप्रभो भुजङ्गानाम् ।
भवति मणिः किल मूर्धनि योऽनर्घेयः स विज्ञेयः ॥५॥

भुजाङ्गाना सर्पाणा मूर्धनि शिरसि भ्रमरसदृशो द्विरेफकान्ति । शिखि-कण्ठसदृशवर्णो मयूरगलसमप्रभ । दीपशिखासप्रभ प्रदीपाग्रकान्ति । यो मणिर्भवति सोऽनर्घेयाऽमूल्यो विज्ञेयो ज्ञातव्य ॥५॥

अस्य प्रभावमाह—

यस्तं बिभर्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य
दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित्।
राष्ट्रे च नित्यमभिवर्षति तस्य देवः
शत्रूंश्च नाशयति तस्य मणेः प्रभावात् ॥६॥

यो मनुजाधिपती राजा त सर्पमणि विभर्ति धारयति तस्य विषकृता रोगकृता दोपा न कदाचिद्भवन्ति। तस्य च राज्ञो राष्ट्रे देव शक्रो नित्यं सर्वकाल वर्षति। तस्य च मणे प्रभावाच्छत्रून् रिपून् स राजा नाशयति ॥६॥

अथास्य मूल्यपरिज्ञानार्थमाह—

षड्विंशतिः सहस्राण्येकस्य मणेः पलप्रमाणस्य।
कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥७॥

अर्धपलस्य द्वादश कर्षस्यैकस्य षट्सहस्राणि।
यच्चाष्टमाषकधृतं तस्य सहस्रत्रयं मूल्यम् ॥८॥

माषकचतुष्टयं दशशतक्रयं द्वौ तु पञ्चशतमूल्यौ।
परिकल्प्यमन्तराले मूल्यं हीनाधिकगुणानाम् ॥९॥

वर्णन्यूनस्यार्द्धं तेजोहीनस्य मूल्यमष्टांशम्।
अल्पगुणो बहुदोषो मूल्यात् प्राप्नोति विंशांशम् ॥१०॥

आधूम्रं व्रणबहुलं स्वल्पगुणं चाप्नुयाद् द्विशतभागम्।
इति पद्मरागमूल्यं पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टम् ॥११॥

षड्विंशति सहस्राणीति। एकस्य पद्मरागस्य पलप्रमाणस्य चतुष्कर्षस्य मूल्य षड्विंशति सहस्राणि रूपकाणामुपदिष्टान्युक्तानि। कर्षत्रयस्य विंशतिसहस्राण्युपदिष्टान्युक्तानि ॥७॥

अर्धपलस्य द्वादशसहस्राणि मूल्यम्। एकस्य कर्षस्य षट्सहस्राणि। यश्च पद्मरागोऽष्टाभिर्माषकैर्धृतस्तुलितस्तस्य सहस्रत्रय रूपकाणा मूल्यम् ॥८॥

माषकचतुष्टयमिति। माषकचतुष्टयेन यो धृत पद्मरागस्तस्य दशशतक्रयं सहस्रमूल्यम्। द्वौ तु माषकौ पञ्चशतमूल्यौ। अन्तराले मध्ये हीनाधिकगुणाना परिकल्प्य स्वबुद्ध्या मूल्यमूह्यम्। यथा पलप्रमाणस्य षड्विंशति सहस्राणि। कर्षत्रयस्य विंशतिरेव। अर्धकर्षोनपलस्य त्रैराशिकविधानेन क्षयः कार्य. ॥९॥

वर्णन्यूनस्यार्द्धमिति। वर्णन्यूनस्य वर्णहीनस्य पद्मरागस्य प्रागुक्तान्मूल्यादर्धं मूल्यं भवति। तेजोविहीनस्य विगतकान्ते प्रागुक्तान्मूल्यादष्टागमष्टमभाग मूल्य भवति। योऽल्पगुणो वहुदोष स प्रागुक्तान्मूल्याद्विगाग विशतितम भाग प्राप्नोति लभते ॥१०॥

आधूम्रमिति। आधूम्र कलुष व्रणवहुल प्रभूतच्छिद्र स्वल्पगुण मूल्यात् प्रागुक्ताद् द्विशतभाग चाप्नुयाद् लभते। इत्यनेन प्रकारेण पूर्वाचार्यै पद्मरागस्य मूल्य समुद्दिष्ट कथितमिति ॥११॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां सहिताविवृतौ पद्मरागलक्षणं
नामैकाशीतितमोऽध्याय ॥८१॥

अथ मरकतलक्षणं व्याख्यायते।

तल्लक्षण प्रयोजन चाह—

शुकवंशपत्रकदलीशिरीषकुसुमप्रभं गुणोपेतम्।
सुरपितृकार्ये मरकतमतीव शुभदं नृणां विहितम् ॥१॥

यन्मरकतं शुकवशपत्रसदृश शुकपक्षसमवर्ण वशपत्रसदृश कदलीसदृशं श्यावपीत शिरीषकुसुमप्रभ शिरीषपुष्पतुल्यवर्ण श्वेतपीत वा। एतेषामन्यतमवर्णोपेतं तच्च यदि गुणोपेत बहुगुणम्। बहुगुणा स्निग्ध प्रभानुलेपी स्वच्छोऽर्चिष्मानित्यादिकास्तैर्युक्त तथाविध नृणा पुसा सुरपितृकार्ये देवकार्ये पितृकार्ये वाऽतीवात्यर्थ शुभदं विहितमुक्तमिति ॥१॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ मरकतलक्षणं
नाम द्व्यशीतितमोऽध्याय. ॥८२॥

अथ दीपलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेवाशुभलक्षणफलमाह—

वामावर्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्तिः
क्षिप्रं नाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्यन्वितोऽपि।
दीपः पापं कथयति फलं शब्दवान् वेपनश्च
व्याकीर्णार्चिर्विशलभमरुद्यश्च नाशं प्रयाति ॥१॥

यो दीपो वामावर्तो वामेनाप्रदक्षिणेनाऽऽवर्तेन परिभ्रमति। तथा मलिनकरिणोऽविमलरश्मि। सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्ति स्फुलिङ्गैरग्निकिरणै सहित, अल्पमूर्तिर्लघुप्रकाश। विमलेन निर्मलेन स्नेहेन तैलेन वर्त्याप्यन्वितो युक्त क्षिप्रमाश्वेव नाग व्रजति याति। तथा शब्दवान् शब्दयुक्त। वेपन कम्पन कम्पनसयुक्त। व्याकीर्णार्चिर्विकीर्णज्वाल। विशलभमरुद्यश्च नाग प्रयाति, शलभेन पतङ्गेन मरुता वायुना विना यो नाग प्रयाति गच्छति। स तथाभूत पापमनिष्ट फलं कथयति वक्ति॥१॥

अथ शुभलक्षणमाह—

दीपः संहतमूर्तिरायततनुर्निर्वेपनो दीप्तिमान्
निःशब्दो रुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्यहेमद्युतिः।
लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति सुचिरं यश्चोद्यतं दीप्यते
शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः॥२॥

यो दीप सहतमूर्तिर्घनदेह। आयततनुर्दीर्घशरीर। निर्वेपन कम्परहित। दीप्तिमान् सुकान्त। नि शब्द स्वररहित। रुचिरोऽतिप्रकाश। प्रदक्षिणगति प्रदक्षिणज्वाल। वैदूर्यस्य मणेर्नीलपीतस्य हेम्न सुवर्णस्य वा सदृशी द्युति कान्तिर्यस्य। सुचिरमतिबहुकालमुद्यतमतितेजस्वी दीप्यते ज्वलति। स क्षिप्रमेवाश्वेव लक्ष्मी श्रियमभिव्यनक्ति प्रकाशयति। शेष यल्लक्षणमत्र नोक्त तद्यथायुक्तितो यथासम्भवमग्निलक्षणसम तत्तुल्य योज्य योजयितव्यम्। यथा—

[1]ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम्।
उदयास्तधराधराऽधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा॥

तथा—

[2]चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ।
न ध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाश करोति रत्नाशुहत नृपस्य॥

सर्वं चिन्त्यमग्नौ यत्सम्भवति। यथा "स्वाहावसानसमये"[3] इत्यादि विचिन्त्यम्॥२॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतौ दीपलक्षण नाम त्र्यशीतितमोऽध्यायः॥८३॥

---

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ४५४ पृष्ठे ३५ श्लोकः।
२. अस्यैव ग्रन्थस्य ४५४ पृष्ठे ३३ श्लोक।
३. अस्यैव ग्रन्थस्य ४५३ पृष्ठे ३२ श्लोकः।

अथ दन्तकाष्ठलक्षण व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

वल्लीलतागुल्मतरुप्रभेदैः
स्युर्दन्तकाष्ठानि सहस्रशो यैः।
फलानि वाच्यान्यथ तत्प्रसङ्गो
मा भूदतो वच्म्यथ कामिकानि ॥१॥

वल्ल्य प्रसिद्धा । लताश्च प्रसिद्धा एव। गुल्म एकमूल शाखासमूहः। तरवो वृक्षा । एतेषा ये प्रभेदा पृथक्पृथग् जातय स्तै. सहस्रश सहस्रप्रकारैर्दन्तकाष्ठानि स्युर्भवेयु । यै फलानि वाच्यानि वक्तव्यानि । अथ तत्प्रसङ्गो मा भूत् तेषा दन्तकाष्ठानामतिप्रसङ्गोऽत्यासक्तिर्विस्तरेण मा भूत्। अतोऽस्माद्धेतो कामिकान्यभीष्टफलप्रदानि वच्मि कथयामि। अथशब्द पादपूरणे ॥१॥

अथ परिभाषार्थमाह—

अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठा-
न्यद्यान्न पत्रैश्च समन्वितानि।
न युग्मपर्वाणि न पाटितानि
न चोर्ध्वशुष्काणि विना त्वचा च ॥२॥

न ज्ञात पूर्व येषा तानि दन्तकाष्ठानि नाद्यान्न भक्षयेत्। पत्रैश्च समन्वितानि युक्तानि नाद्याद् न भक्षयेद्। न युग्मपर्वाणि युग्मग्रन्थिभिर्युक्तानि नाद्यात्। पाटितानि दलतानि नाद्यात्। न चोर्ध्वशुष्काणि ऊर्ध्वमुपरिभागं शुष्क येषा तानि नाद्यात्। विना त्वचा च त्वग्रहितानि नाद्यात् ॥२॥

अथ प्रविभागेन फलान्याह—

वैकङ्कतश्रीफलकाश्मरीषु
ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः।
वृद्धिर्वटेऽर्के प्रचुरं च तेजः
पुत्रा मधूके सगुणाः प्रियत्वम् ॥३॥

वैकङ्कतः प्रसिद्धो वृक्षः। श्रीफल प्रसिद्धम्। काश्मरी प्रसिद्धा। एतेषु दन्तकाष्ठेषु भक्षितेषु ब्राह्मी ब्राह्मणसबन्धिनी द्युति. कान्तिर्भवति। ब्रह्मवर्चो

भवतीत्यर्थं । क्षेमतरौ क्षीरवृक्षे सुदाराः शोभनदारा भवन्ति। दारा कलत्रम्। वटेऽर्थाना वृद्धिर्भवति। अर्केऽर्कवृक्षे प्रचुर प्रभूत तेज. कान्तिर्भवति। मधूके पुत्रा सुता भवन्ति। ते च सगुणा गुणसहिता । प्रियत्व जनवाल्लभ्य च भवति॥३॥

अन्यदप्याह--

लक्ष्मीः शिरीषे च तथा करञ्जे
प्लक्षेऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात्।
मान्यत्वमायाति जनस्य जात्यां
प्राधान्यमश्वत्थतरौ वदन्ति॥४॥

शिरीषे शिरीषवृक्षे तथा तेनैव प्रकारेण करञ्जे प्लक्षे च लक्ष्मी श्रीर्भवति। अर्थाना धनानामभीप्सिताभिलषिता सिद्धि स्याद् भवेत्। जात्या जनस्य लोकस्य मान्यत्व पूज्यत्वमाप्नोति लभते। अश्वत्थतरावश्वत्थवृक्षे प्राधान्यं प्रधानत्वं वदन्ति॥४॥

अन्यदप्याह--

आरोग्यमायुर्बदरीबृहत्यो-
रैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे।
द्रव्याणि चेष्टान्यतिमुक्तके स्युः
प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे॥५॥

बदरी वृक्षविशेष.। बृहती कण्टकारिका। अनयोर्यथासङ्ख्यम्। आरोग्यं नीरोगता आयुर्दीर्घजीवित्व भवति। खदिरे सबिल्वे बिल्वसहिते ऐश्वर्यस्य वृद्धिर्भवति। अथवा ऐश्वर्यलब्धी। खदिरे ऐश्वर्यम्। बिल्वे लब्धिर्लाभः। अतिमुक्तके इष्टान्यभिलषितानि द्रव्याणि धनादीनि स्युर्भवेयु । कदम्बे तान्येव द्रव्याणि चेष्टानि प्राप्नोति पुन.॥५॥

अन्यदप्याह--

नीपेऽर्थाप्तिः करवीरेऽन्नलब्धि-
र्भण्डीरे स्यादन्नमेवं प्रभूतम्।
शम्यां शत्रूनपहन्त्यर्जुने च
श्यामायां च द्विषतामेव नाशः॥६॥

---

१. ऐश्वर्यलब्धी इति पाठान्तरम्।

नीपे नीपवृक्षेऽर्थाप्तिरर्थलाभो भवति। करवीरेऽन्नलब्धिर्भोजनलाभ । भाण्डीरवृक्षे प्रभूत पर्याप्तिमन्नमेव स्यात् भवेत् । शम्या शमीवृक्षे शत्रून् रिपूनपहन्ति नाशयति स कर्ता। अर्जुनवृक्षे चशब्दाच्छत्रूनेवापहन्ति। श्यामाया च द्विषता शत्रूणामेव नाश क्षयो भवति ।।६।।

अन्यदप्याह—

शालेऽश्वकर्णे च वदन्ति गौरवं
सभद्रदारावपि चाटरूषके।
वाल्लभ्यमायाति जनस्य सर्वतः
प्रियङ्ग्वपामार्गसजम्बुदाडिमैः ।।७।।

शाले शालवृक्षे अश्वकर्णे च गौरवं सम्मान वदन्ति कथयन्ति। भद्रदारौ देवदारौ। अपिशब्द समुच्चये। तथा चाटरूषके वासिकाया चशब्दाद् गौरवमेव वदन्ति। प्रियङ्गुणाऽपामार्गेण सजम्ब्वा जम्बूवृक्षसहितेन दाडिमेन च एतै सर्वैरेव सर्वत. सर्वस्य वाल्लभ्यं वल्लभत्वमायात्यागच्छति ।।७।।

अथ दन्तकाष्ठलक्षणे विधानमाह—

उदङ्मुखः प्राङ्मुख एव वाब्दं
कामं यथेष्ठं हृदये निवेश्य।
अद्यादनिन्दन् च सुखोपविष्टः
प्रक्षाल्य जह्याच्च शुचिप्रदेशे ।।८।।

दन्तकाष्ठमुदङ्मुख उत्तराभिमुख , पूर्वाभिमुखो वा। अब्दं वार्षिकं यथेष्टं यथाभिप्रेत काममिच्छा हृदये निवेश्य हृद्यवस्थाप्य अनिन्दन् कुत्सामकुर्वन् सुखोपविष्ट सुखासीनोऽद्याद् भक्षयेत्। तत प्रक्षाल्य शुचिप्रदेशे शुचौ शुद्धे प्रदेशे स्थाने जह्यात् परित्यजेत् ।।८।।

अथ त्यक्तस्य लक्षणमाह—

अभिमुखपतितं प्रशान्तदिक्स्थं
शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं यत्।
अशुभकरमतोऽन्यथा प्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम् ।।९।।

पुनरप्याह—

पृथग् जात्यनवस्थानादेषां व्यक्तिर्न लक्ष्यते।
सामान्यलक्षणोद्देशे श्लोकावृषिकृताविमौ ॥७॥

एषा शकुनाना पृथक् पृथग्जातिर्योनिविभाग । अनवस्थानमेकदेशे त्वनवस्थितेरभाव । इति हेतोर्व्यक्तिविभागो न लक्ष्यते न ज्ञायते। सामान्यमविशेषलक्षण यत्तस्य य उद्देश कथन तत्रेमावृषिकृतौ मुनिप्रणीतौ वृद्धगर्गोक्तौ द्वौ श्लोकावुच्येते ॥७॥

अधुना तावेवाह—

पीनोन्नतविकृष्टांसाः पृथुग्रीवाः सुवक्षसः।
स्वल्पगम्भीरविरुताः पुमांसः स्थिरविक्रमाः ॥८॥
तनूरस्कशिरोग्रीवाः सूक्ष्मास्यपदविक्रमाः।
प्रसक्तमृदुभाषिण्यः स्त्रियोऽतोऽन्यन्नपुंसकम् ॥९॥

पीनोन्नतविकृष्टासा इति। पीनौ मासोपचितौ उन्नतावुच्चौ विकृष्टौ विस्तीर्णौ असौ स्कन्धौ येषाम्। पृथुग्रीवा विस्तीर्णशिरोधरा। सुवक्षस शोभनोर स्थला। स्वल्पगम्भीरविरुता स्वल्पमत्यल्प गम्भीर सानुनाद विरुत शब्दा येषाम्। ये च स्थिरविक्रमा दृढपौरुषा। ते पुमास पुरुषाख्या शकुना ॥८॥

तनूरस्केति। उरो वक्ष। शिर शीर्षम्। ग्रीवा शिराधरा। एतान्यवयवानि तनूनि यासा तास्तथाभूता। ककारोऽत्र समासान्त.। सूक्ष्ममल्पमास्य मुख पदानि चरणानि विक्रम पुरुषार्थश्च सूक्ष्मो यासाम्। प्रसक्त श्लिष्ट मृदु मधुर भाषित रवो यासा ता स्त्रिय। अतोऽन्यन्नपुसकमिति। अतोऽस्माल्लक्षणद्वयादन्यलक्षणसयुत नपुसकम्। एतदुक्त भवति—पुरुषस्य यल्लक्षणमुक्त यच्च स्त्रियास्तेन व्यामिश्रेण लक्षणद्वयेन सयुत नपुसक ज्ञेयम् ॥९॥

अत्र यन्नोक्त तल्लक्षण तल्लोकाद् ज्ञातव्यमित्येतदाह—

ग्रामारण्यप्रचाराद्यं लोकादेवोपलक्षयेत्।
संचिक्षिप्सुरहं वच्मि यात्रामात्रप्रयोजनम् ॥१०॥

तेषा शकुनाना ग्रामप्रचारमरण्यप्रचारं च लोकाल्लोकतोऽन्यशास्त्रादुपलक्षयेद् जानीयात्। आदिग्रहणाद् द्युनिशोभयचारित्वम्। सचिक्षिप्सुरिति। सक्षेप कर्तुमिच्छु. सचिक्षिप्सु.। अह सचिक्षिप्सुर्यात्रामात्रप्रयोजनम्। यात्राया समान

यावन्मात्रमुपयुज्यते तावन्मात्रं वच्मि कथयामि इति हेतोर्विस्तरेण मयैतन्नोक्तं ग्रन्थगौरवभयादिति ॥१०॥

अधुना किमधिकृत्य शाकुन विचारयेदित्याह—

पथ्यात्मानं नृपं सैन्ये पुरे चोद्दिश्य देवताम्।
सार्थे प्रधानं साम्ये स्याज्जातिविद्यावयोऽधिकम् ॥११॥

पथि गच्छत पुस आत्मान स्वशरीरमुद्दिश्य शाकुन शुभाशुभ लक्षयेत्। सैन्ये सेनाया नृप राजानमुद्दिश्य। पुरे नगरे देवता दैवतस्वामिनमुद्दिश्य। पुरग्रहण-मुपलक्षणार्थम्। ग्रामाधिपतिमुद्दिश्य। सार्थे जनसमूहे प्रधानमर्थपतिमुद्दिश्य। यदा सार्थे वहव. प्रधाना भवन्ति, तदा साम्ये जातितो जातिसाम्ये विद्याया योऽधिकस्तम्। विद्यासाम्ये या वयसोऽधिकस्तमिति ॥११॥

अधुना दिग्लक्षणफलनियमाश्चाह—

मुक्तप्राप्तैष्यदर्कासु फलं दिक्षु तथाविधम्।
अङ्गारदीप्तधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततोऽपराः ॥१२॥

अत्र तावदादित्यस्य भ्रमणवशेनाष्टासु दिक्ष्ववस्थितिर्भवति। तद्यथा—सूर्योदयादारभ्य यावद्दिनस्य प्रहरस्तावदैशानी दिङमुक्तसूर्या। पूर्वा प्राप्तसूर्या। आग्नेयी एष्यत्सूर्या। तत प्रहरादूर्ध्व यावत्प्रहरद्वय प्राची मुक्तसूर्या। आग्नेयी प्राप्तसूर्या। दक्षिणैष्यत्सूर्या। तत प्रहरद्वयादूर्ध्वं प्रहरत्रय यावदाग्नेयी मुक्तसूर्या। दक्षिणा प्राप्तसूर्या। नैर्ऋती एष्यत्सूर्या। तत प्रहरत्रयादूर्ध्वमस्तमय यावद्दक्षिणा मुक्तसूर्या। नैर्ऋती प्राप्तसूर्या। पश्चिमैष्यत्सूर्या। ततोऽस्तमयादूर्ध्व यावत् प्रथमो रात्रिप्रहरस्तावन्नैर्ऋती मुक्तसूर्या। पश्चिमा प्राप्तसूर्या। वायव्येष्यत्सूर्या। ततो रात्रिप्रहरादूर्ध्वं प्रहरद्वय यावत् पश्चिमा मुक्तसूर्या। वायवी प्राप्तसूर्या। उत्तरैष्यत्-सूर्या। तत प्रहरद्वयादूर्ध्व प्रहरत्रय यावद्वायवी मुक्तसूर्या। उत्तरा प्राप्तसूर्या। ऐशान्यैष्यत्सूर्या। तत प्रहरत्रयादूर्ध्व सूर्योदय यावदुत्तरा मुक्तसूर्या। ऐशानी प्राप्तसूर्या। पूर्वैष्यत्सूर्या। एतासु मुक्तप्राप्तैष्यदर्कासु दिक्षु फल तथाविधमिति। तासु दिक्षु तथाविध नामानुरूप फलमादेश्यम्। अशुभमित्यर्थ.। मुक्तसूर्याया दिशि यदशुभ शाकुनमुक्त तन्मुक्त गतम्। तत्फलमतीतमित्यर्थ। प्राप्तसूर्याया यदशुभ शाकुन तत्प्राप्तम्। तस्मिन्नेवाहनि भवति। एष्यत्सूर्याया यदशुभ शाकुन तदेष्यत् पुरस्ताद्भविष्यति। अङ्गारदीप्तधूमिन्यश्चेति। ता दिशो मुक्तप्राप्तैष्यदर्काख्या यथाक्रमेणाङ्गारदीप्तधूमिन्य.। मुक्तसूर्याङ्गारिणी। प्राप्तसूर्या दीप्ता। एष्यत्-सूर्या धूमिनी। तत. परा. पञ्च दिशः शान्ता.। उक्त च—

अङ्गारिणी दिग्रविविप्रमुक्ता यस्या रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता।
प्रधूमिता यास्यति या दिनेश शेपा प्रशान्ता शुभदाश्च ता स्यु ॥

अत्र केचिद् रात्रेरर्धप्रहरमारभ्य यावद्दिनस्यार्धप्रहर तावत् प्राची दिश प्राप्तसूर्यमिति वर्णयन्ति। तत ऊर्ध्व सार्धप्रहर यावदाग्नेयीम्। शेषास्वप्येव ज्ञेयम्। अयुक्तमेतत्। यस्माद् भगवान् गर्ग —

उदये दीप्यते पूर्वा पूर्वाह्णे पूर्वदक्षिणा।
मध्याह्ने दक्षिणा दीप्ताऽथापराह्णे तु नैर्ऋती॥

पश्चिमास्तमये दीप्ता वायवी पूर्वरात्रिके।
सौम्या तु मध्यरात्रे स्यादैशान्यपररात्रिके॥

सम्प्राप्तानागतातीता दीप्यन्तेऽत्र सदा दिश ।
व्याहरन्ते मृगास्तासु वेदयन्ति महद् भयम्॥

ताश्च वृत्तमतीताया दीप्ताया शसते मृग ।
अनागतायामाशादि दीप्ताया तद्दिने स्मृतम्॥इति॥१२॥

अधुनाऽऽसा दिशा फलनियमानाह—

तत्पञ्चमदिशां तुल्यं शुभं त्रैकाल्यमादिशेत्।
परिशेषदिशोर्वाच्यं यथासन्नं शुभाशुभम्॥१३॥

तदित्यनेनाङ्गारिण्याद्याना दिशा परामर्श । ताभ्य. पञ्चमास्तत्पञ्चमा.। तत्पञ्चमदिशा तुल्य सदृश त्रैकाल्य त्रिकालभव शुभ फलमादिशेद् वदेत्। एतदुक्त भवति—अङ्गारिण्या या पञ्चमी दिक् शान्ता तस्या सौम्ये शकुने शुभ यत् फल तद्यातम्। तस्यामेव वामे स्थिते शकुनेऽल्पफलमनिष्ट यातम्। दीप्ताया या पञ्चमी दिक् तस्या शुभे स्थिते शकुने यत् शुभ तत् साम्प्रतम्। तस्यामेव वामे स्थिते शकुनेऽल्पमशुभ साम्प्रतम्। धूमिताया या पञ्चमी दिक् तस्या शुभे स्थिते शकुने यत् शुभ फलं तदेष्यम्। तस्यामेव वामे शकुनेऽल्पमशुभमेष्यम्। अङ्गारिण्याद्यानामप्येव शुभे शकुनेऽल्प शुभमशुभेऽतीवाशुभ फलमिति सर्वासामूह्यम्। परिशेषदिशोरिति। परिशेषयाद्वयोर्दिशोर्यथासन्न येन प्रकारेणासन्न निकटवर्ति शुभाशुभ फल वाच्य वक्तव्यम्। यस्या या दिक् प्रत्यासन्ना निकटवर्तिनी दीप्ताया तथा तस्या यत् फल तत् तस्यामेव वाच्यम्। एतदुक्त भवति—ते दिशौ भागद्वयेन परिकल्प्य निश्चय. कार्यः। अङ्गारितशान्तासन्ने भागे पापे शकुने स्थिते यातमल्पमनिष्ट ज्ञेयम्।

तस्मिन्नेव सौम्ये स्थिते शकुने शुभं यानम्। धूमितशान्तासन्ने भागे सौम्ये स्थिते शकुने भाव्यल्पमनिष्टम्। तस्मिन्नेव पापे स्थिते शकुने भावि बह्वनिष्ट भवति। उक्तं च—

"यानमुक्तायां साम्प्रत दीप्तायामेष्य ज्ञेय धूपितायामनिष्टं शान्तास्वेव दिक्षु तत्पञ्चमासु प्रत्यासन्नाशयै शान्तदीप्तम्" इति ॥१३॥

पुनरपि फलनियमार्थमाह—

शीघ्रमासन्ननिम्नस्थैश्चिरादुन्नतदूरगैः
स्थानवृद्धचुपघाताच्च तद्वद् ब्रूयात् फलं पुनः ॥१४॥

आसन्नैर्निकटवर्तिभि शकुनैर्निम्नस्थैर्नीचस्थानगतैश्च शीघ्रमाश्वेव शुभमशुभ वा फल भवति। उन्नतैरुच्चप्रदेशस्थैर्दूरस्थैरनिकटवर्तिभिश्चिराद् बहुकालेन शुभमशुभ वा फल भवति। तथा च पराशर—

श्लिष्टेषु तु भवेत् क्षिप्र शुभं वा यदि वेतरत्।
दूरस्थेषु तु सर्वेषु चिरात् सम्पद्यते फलम्॥

स्थानवृद्धचुपघाताद्धेतोस्तद्वत् तेनैव प्रकारेण फल ब्रूयाद् वदेत्। वर्द्धमाने स्थाने यत्र प्रत्यह वृद्धिर्दृश्यते तत्रस्थोऽशुभ शकुने उपघात करोति।

अत्रैव शुभ किञ्चिदेव विचार्य पुनर्भूय. शुभाशुभं फलं ब्रूयात्। तथा च पराशर.—

दग्धवक्रातुरच्छिन्नशुष्ककण्टकिवृक्षगा. ।
अश्मनिम्नकपालास्थिसिकताकेशभस्मसु ॥

श्मशानाङ्गारवल्मीका ऊषरापासुमत्सरा. ।
शीर्णजीर्णाशुच्यशुभ्रदेशस्था दीप्तसंज्ञिताः ॥

मनोज्ञस्निग्धफलितक्षीरपुष्पतरुस्थिताः ।
समप्रशस्तभूमिष्ठा. शान्ता स्युर्मृगपक्षिण. ॥

अत्र दीप्तशुभा शान्ता शुभा इति ॥१४॥

अधुना दशप्रकारस्य दीप्तस्य शकुनस्य लक्षणमाह—

क्षणतिथ्युडुवातार्कैर्दैवदीप्तो यथोत्तरम्।
क्रियादीप्तो गतिस्थानभावस्वरविचेष्टितैः ॥१५॥

क्षणो मुहूर्तः शिवादिकः। तत्र दारुणोग्राणां नक्षत्राणां ये मुहूर्तास्तेषु क्षणेषु दीप्तः शकुनः। तिथिर्नन्दादिकस्तत्र चतुर्थीषष्ठचष्टमीनवमीचतुर्दश्यो दीप्ता। एतासु तिथिषु दीप्तः शकुनः। दारुणोग्रनक्षत्रेषु तत्र दीप्तः शकुनः। उडूनि नक्षत्राण्युच्यन्ते। एवमुडुदीप्तः। चण्डखरपरुषप्रतिलोममारुतो वातदीप्तः। आदित्याभिमुखो वातदीप्तदिक्स्थश्चार्कदीप्तः। एवं यथोत्तरं शकुनः पञ्चप्रकारो दैवदीप्तः। एतदुक्तं भवति—क्षणदीप्तात् तिथिदीप्तोऽधिकः। तस्मान्नक्षत्रदीप्तः। तस्माद्वातदीप्तः। तस्मादर्कदीप्त इति दैवदीप्तः। विद्युदुल्कार्कमरुतामभिमुखे यो धावति स गतिदीप्तः। छिन्नभिन्नवक्रदिग्धपाणिजग्धशीर्णाशुचिस्थानस्थितः स्थानदीप्तः। भावः सत्ता, सत्तासन्निवित्ति। तद्विहीनो भावदीप्तः। विषमविप्लुताक्षरक्षामजर्जरस्वरः स्वरदीप्तः। पक्षपाततुण्डविधूननिपातपरोच्चावचभावकुट्टनैश्चेष्टादीप्तः। एवमेषोऽपि यथोत्तरं दीप्त इति। तथा चात्रोक्तः ऋषिपुत्रोक्तवाक्यैर्निश्चयः। तद्यथा—

"चतुर्थीषष्ठचष्टमीचतुर्दशीषु तिथिदीप्ता। विष्टचा करणे करणदीप्ता। मूलेन्द्रसर्परौद्रेन्द्राग्नेययाम्यपित्र्याग्नेयपूर्वासु नक्षत्रदीप्ता। मुहूर्तेऽथैतेषामेव मुहूर्तदीप्ता। विसंज्ञा स्वल्पसंज्ञा भावदीप्ता। स्वरपरुषभिन्नभैरवार्तोद्वेजनीयविषमविप्लुताक्षरक्षामजर्जरस्वरा स्वरदीप्ता। अशनिहतपतितच्छिन्नभिन्नभग्नोन्मूलितार्धदलितोपमृष्टशुष्कव्याधितापत्राफलाक्षीरमलिनशीर्णवित्वगासारविरसकत्वाम्ललवणतिक्तक्वथितायतविषमसंश्रितसङ्कुटितलतावितानावनतनिरोधान्याक्रान्तकटाग्निदग्धेषु तरुषु। प्राकारगोपुराट्टालककुब्भूमिसंस्था स्थानदिप्ताः। ये शीर्णविषमनिम्नसङ्करकेशास्थिकपालवल्मीकाङ्गारपलालविनष्टायुधाग्न्याधारकलहसर्पविद्युदुल्कार्कमारुतायुधाग्नीनुपधावन्ते ते गतिदीप्ता। पक्षविपातोत्तुण्डविधूननैर्निपातपरोच्चावचभावकुट्टनैश्च चेष्टादीप्ता। चण्डपरुषप्रतिलोममारुता वातदीप्ता। अर्काभिमुखा दीप्तदीक्स्था रविदिप्ता इत्याह भगवानिन्द्रः" ॥१५॥

अत्र विशेषमाह—

दशधैवं प्रशान्तोऽपि सौम्यस्तृणफलाशनः।
मांसामेध्याशने रौद्रो विमिश्रोऽन्नाशनः स्मृतः ॥१६॥

एवमनेन प्रकारेण दशधा दशभिः प्रकारैरपि शान्तः शकुनो भवति। तथापि यदि तृणाशनस्तृणभक्षः, फलाशनो वा फलान्यश्नाति, तदा सौम्यः शुभफलः। अथ मांसामेध्याशनो मांसमामिषममेध्यं विष्ठादि वाऽश्नाति तदा रौद्रो दीप्तः। अन्नाशनोऽन्नमश्नाति। अन्नभोजी विमिश्रः शान्तो दीप्तश्च स्मृत उक्तः। उक्तं च—

पिशिताशुचिभोजन प्रदीप्तस्तृणफलभुक् च निरर्गल. प्रशान्त ।
उभय: कथितस्तथान्नभोजी दिक्स्थानोदयकालतश्च चिन्त्य ॥इति॥१६॥

अथान्यदप्याह—

हर्म्यप्रासादमङ्गल्यमनोज्ञस्थानसंस्थिताः ।
श्रेष्ठा मधुरसक्षीरफलपुष्पद्रुमेषु च ॥१७॥

हर्म्यं गृहम् । प्रासादो देवप्रासाद । मङ्गल्यस्थानानि देवब्राह्मणगोभिरध्यासितानि । मनोज्ञानि हरितशाद्वलानि शीतलद्रुमच्छायासयुक्तानि । एतेषु स्थानेषु ये सस्थिता. शकुनास्ते श्रेष्ठा शुभफला. । तथा मधुरेषु सुस्वादफलेषु वृक्षेषु । तथा सक्षीरेष्वर्कादिषु । फलवृक्षेषु बीजपूरादिषु पुष्पवृक्षेषु च स्थिता श्रेष्ठा एव ॥१७॥

अधुना शाकुनाना बलविशेषफलमाह—

स्वकाले गिरितोयस्था बलिनो द्युनिशाचराः ।
क्लीबस्त्रीपुरुषा ज्ञेया बलिनः स्युर्यथोत्तरम् ॥१८॥

स्वकाले आत्मीयसमये गिरितोयस्था पर्वतजलस्था यथासख्य द्युनिशाचरा बलिनो वीर्यवन्तो भवन्ति । द्युचरा दिवसे गिरिस्था बलिन । गिरिशब्द उच्चदेशोपलक्षणार्थ. । निशाचरा निश्यनूपे च । तथा च मनुधर्मा —

गिरौ दिवा दिवाचारी निश्यनूपे निशाचरा ।
रोधवाक् शकुनो ज्ञेयो विभजेद् बलमन्यथा ॥

क्लीवस्त्रीपुरुषा इति । एषा शकुनाना यथोत्तर यथासख्य क्लीवस्त्रीपुरुषा बलिन । क्लीवेभ्य स्त्रियो बलिन्य. । स्त्रीभ्यः पुरुषा इति । उक्त च—

द्युनिशोभयचारिण स्वकाले पुरवनमिश्रचराः स्वभूमिसस्था ।
सफला विफला विपर्ययस्था गमनेच्छो पुरपार्थिवा. शुभास्ते ॥इति॥१८॥

अन्यदप्याह—

जवजातिबलस्थानहर्षसत्त्वस्वरान्विताः ।
स्वभूमावनुलोमाश्च तदूनाः स्युर्विवर्जिताः ॥१९॥

जवो वेगो गतिरित्यर्थ । जातिर्योनिविभाग । बलं प्रमाणं वा । स्थान स्थिति. । हर्षश्चित्तहर्ष. । सत्त्व [1]सौन्दर्यनिर्भयमित्यर्थ. । स्वर शब्द. । एतैर्ये

---

१. सत्त्वमौदार्यम्—इति ग. पु. पाठः ।

वलवत्तरा । वक्ष्यति च—"ग्राह्यो यो वलवत्तर"[1] । तत्र न ज्ञायते शकुनाना वलं तदर्थमुक्तम् । द्वयोर्मध्ये य शकुनो जवेनाधिक । यश्च जातेरधिक । यश्च वलाधिक । यश्च स्थाने शोभने स्थित । यश्च हर्षयुक्त । यश्च सत्त्वयुक्त । यश्च शोभन स्वरान्वित । यश्च स्वभूमावानुलोम्येन स्थित स एव वली । तदूना स्युर्विवर्जिता, तदित्यनेन जवादय परामृश्यन्ते । तैरूना रहिता वलवर्जिता स्युर्भवेयु ॥१९॥

अधुनैतेषा जातिविभागेन दिग्वलमाह—

कुक्कुटेभपिरिल्यश्च शिखिवञ्जुलछिक्कराः ।
बलिनः सिंहनादश्च कूटपूरी च पूर्वतः ॥२०॥

कुक्कुट कृकवाकु । इभो हस्ती । पिरिली पक्षिविशेष । शिखी मयूर । वञ्जुल खदिरचञ्चु । छिक्करो मृगजाति । सिहनाद पक्षिविशेष । कूटपूरी करायिका । एते पूर्वत. पूर्वस्या दिशि वलिन । प्राजापत्यात्र पूर्वा ज्ञेया, न यातुर्वशेनेत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् ॥२०॥

अथ दक्षिणस्यामाह—

क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोकर्क्षपिङ्गलाः ।
कपोतरुदिताक्रन्दक्रूरशब्दाश्च याम्यतः ॥२१॥

क्रोष्टुक. शृगाल । उलूकहारीतौ पक्षिविशेषौ । काको वायस । कोक पक्षी । ऋक्ष प्राणी । पिङ्गला उलूकचेटिका । कपोत पक्षी । रुदित रोदनम् । आक्रन्दमाक्रन्दितम् । अन्ये क्रूरशब्दा अप्रियाभिधायिन । ते च सर्वे याम्यतो दक्षिणस्या दिशि वलिन ॥२१॥

अथ पश्चिमायामाह—

गोशशक्रौञ्चलोमाशहंसोत्क्रोशकपिञ्जलाः ।
विडालोत्सववादित्रगीतहासाश्च वारुणाः ॥२२॥

गौ प्रसिद्धा । शश प्राणिविशेष । क्रौञ्च पक्षी । लोमाश प्राणी । हस । उत्क्रोशाख्या कुरव. । कपिञ्जलाख्य । सर्व एव पक्षिविशेषा । विडालो मार्जार । उत्सवो विवाहादिकः । वादित्राणि वीणामुरुजमर्दलकरटाभेरीपणवगोमुखपटहादय. । गीत प्रसिद्धम् । हास उपहास । एते वारुणा. पश्चिमाया वलिन. ॥२२॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य ५४ श्लोकः ।

अथोत्तरस्यामाह—

शतपत्रकुरङ्गाखुमृगैकशफकोकिलाः ।
चाषशल्यकपुण्याहघण्टाशङ्खरवा उदक् ॥२३॥

शतपत्र पक्षी, दार्वाघाट इति प्रसिद्ध । कुरङ्गो हरिग.। आखुर्मूपक । मृग प्रसिद्धो हरिण । एकशफावश्वगर्दभौ। कोकिल परभृत । चाप पक्षी। शल्यको विलेशय प्राणी। पुण्याहरव आशीसयुक्त शब्द । घण्टाशङ्खौ प्रसिद्धौ। एषा सर्वेषा रवा. शब्दा उदगुत्तरस्या दिशि बलिन ॥२३॥

अधुना तेषा प्रतिभागमाह—

न ग्राम्योऽरण्यगो ग्राह्यो नारण्यो ग्राम्यसंस्थितः ।
दिवाचरो न शर्वर्या न च नक्तं चरो दिवा ॥२४॥

ग्राम्यशब्द शकुनोऽरण्यगोऽरण्यस्थित शुभोऽशुभो वा न ग्राह्य । एवमारण्योऽपि ग्रामसस्थितो न ग्राह्य । दिवाचरो दिवसचर शर्वर्या रात्रौ न ग्राह्य.। नक्तचरो रात्रिचरो दिवसे न ग्राह्य ॥२४॥

पुनरतिप्रतिषेधार्थमाह—

द्वन्द्वरोगार्दितत्रस्ताः कलहामिषकाङ्क्षणः ।
आपगान्तरिता मत्ता न ग्राह्याः शकुनाः क्वचित् ॥२५॥

द्वन्द्व युग्म तच्च सारयुग्म विना यतस्तदिष्टफल वक्ष्यति च—"[1]सारसकूजितमिष्टफल तद्युगपद्विरुत मिथुनस्य" इति। रोगार्दितो गदपीडित । त्रस्तो भीत । कलहकाङ्क्षी कलहेच्छु । आमिषकाङ्क्षी मासाभिलाषी। आपगान्तरिता नद्यन्तरिता । मत्ता ऋतुकालवशेन सदर्पा । एवविधा शकुना सदसत्फलेषु न क्वचिदपि ग्राह्या । उक्त च—

द्वन्द्वादिरोगार्दितभीतमत्तवैरान्तयुद्धामिषकाङ्क्षिणश्च ।
सीमान्तनद्यन्तरिताश्च सर्वे न चिन्तनीया सदसत्फलेषु ॥इति॥२५॥

अधुना चैतेषामृतुकालज्ञान निष्फलत्व चाह—

रोहिताश्वाजवालेयाः कुरङ्गोष्ट्रमृगाः शशः ।
निष्फलाः शिशिरे ज्ञेया वसन्ते काककोकिलौ ॥२६॥

---

१. बृहत्सहितायाम् ८७ अध्याये ३७ श्लोकः ।

रोहितो मृगजाति । अश्वस्तुरग । अजश्छाग । वालेयो गर्दभ । कुरङ्गो मृगजाति । उष्ट्र करभ । मृगो हरिण । शश प्राणी । एते सर्वे शिशिरे माघफाल्गुनयो. सदसत्त्वान्निष्फला ज्ञेया ज्ञातव्या । वसन्ते चैत्रवैशाखयो काको वायस, कोकिल परभृत । एतौ सदसत्त्वान्निष्फलावेव ॥२६॥

अन्येष्वाह—

न तु भाद्रपदे ग्राह्याः सूकरश्ववृकादयः।
शारद्याब्जादगोक्रौञ्चाः श्रावणे हस्तिचातकौ ॥२७॥

भाद्रपदे मासि सूकरो वराह । श्वा सारमेय । वृक प्राणी । आदिग्रहणाद् मृगादयो विलेशया । एते न ग्राह्या । सदसत्त्वाद्वा निष्फला । शारद्याश्विनकार्तिकयो । अब्जादा हंसादय । अप्सु जायत इत्यब्जजम् । तददन्ति भक्षयन्ति इति अब्जादा । गौ प्रसिद्धा । क्रौञ्च पक्षिविशेष । एते सदसत्त्वान्निष्फलाश्च ग्राह्या । श्रावणे मासि हस्तिचातकौ न ग्राह्यौ । हस्ती गज । चातक पक्षिविशेष ॥२७॥

अथान्येष्वप्याह—

व्याघ्रर्क्षवानरद्वीपिमहिषाः सबिलेशयाः।
हेमन्ते निष्फला ज्ञेया बालाः सर्वे विमानुषाः ॥२८॥

व्याघ्र प्रसिद्ध प्राणी नखी । ऋक्ष प्राणी । वानर कपि । द्वीपी चित्रक । महिष प्रसिद्ध । एते सबिलेशया, विलेशयै प्राणिभि सहिता । बिले शेते विलेशय, श्वाविन्नकुलादय । विमानुषा मानुषवर्जिता सर्वे प्राणिन । बाला शिशव । हेमन्ते मार्गशीर्षपौषयोर्निष्फला ज्ञेया ज्ञातव्या । मानुषा बाला पुन सफला एव । एतेषा यच्छुभाशुभचेष्टित तत्सफलमेव।

अत्र ऋतुकाललक्षण भगवत्पराशरकृत विस्तृत लिख्यते—

"अथ शकुनेषु कोकिलमयूरजीवजीवकप्रियपुत्रराजपुत्रीगोदापुत्रशतपत्रदात्यूहमदनसारिकावर्षाभूक्रौयष्टिमहामुक्तकमवकदण्डिमाणवकवायसकुक्कुट - वकोत्क्रोश शार्ङ्गप्लवकचित्रकपोतपुष्परथोष्ट्ररथादीना वसन्तो मदकाल । शतपत्रोत्क्रोशभृङ्गराजमयूरकोकिलवकवलाहकाप्लववाकधन्वनचातकसारङ्गाणा वर्षा । चकोरकादम्बमदनशारिकाकीरपुष्करचातकहंसचक्रवाकसारसकुररक्रौञ्च-

---

१. शार्दूल इति ग. पु. पाठ.।

काण्डवभ्रमराणा शरत्। श्येनकुरङ्क्रौञ्चसारसादीनां हेमन्ते शिशिरे एवमादय शकुनाना मदकालाश्च। मृगाणा पुन पुरुषाणा च शिवाशशजम्बूकसृमरचमरवानर-मार्जारनकुलगजगवयसिंहव्याघ्रकूर्मवराहादीना प्राय सर्वेषा मदकालश्च विशेषतश्च सारससृमरसिंहव्याघ्रादीना ग्रीष्मे। हरिणगजवृषभादीना प्रावृट्। वृषभरुरुमहिष-गवयसृमरचमराणा शरत्, गोगवयवृषादीना हेमन्त शिशिर" इति॥२८॥

अधुना द्वात्रिंशद्भेदभिन्नस्य दिक्चक्रस्य प्रतिभागप्रदर्शनार्थमाह—

ऐन्द्रानलदिशोर्मध्ये त्रिभागेषु व्यवस्थिताः।
कोशाध्यक्षानलाजीवितपोयुक्ताः प्रदक्षिणम्॥२९॥

ऐन्द्री पूर्वा दिक्, अनला आग्नेयी। अनयोर्मध्येऽन्तरे त्रयस्त्रिभागास्तेषु व्यवस्थिता क्रमेण कोशे गञ्जेऽध्यक्ष स चैकस्मिन् भागे। द्वितीये अनलाजीवी अग्न्युपजीवक सुवर्णकारादिक। तृतीये तपोयुक्तस्तापस। एत एव प्रदक्षिण प्रादक्षिण्येनेति॥२९॥

अन्येष्वाह—

शिल्पी भिक्षुर्विवस्त्रा स्त्री याम्यानलदिगन्तरे।
परतश्चापि मातङ्गगोपधर्मसमाश्रयाः॥३०॥

याम्या दक्षिणा, अनला आग्नेयी। अनयोरन्तरे मध्ये ये त्रयो भागास्तेषु क्रमेण व्यवस्थिता। शिल्पी चित्रकरलेखकरवर्धकिप्राया प्रथमे त्रिभागे। भिक्षुर्यति-र्द्वितीये। विवस्त्रा स्त्री नग्ना स्त्री तृतीये। परतो दक्षिणनैर्ऋत्योर्मध्ये ये त्रयस्त्रि-भागास्तेषु प्रथमे मातङ्गो हस्ती तत्समाश्रित पुमान्। द्वितीये गोपालकस्तत्समाश्रित. पुमान्। तृतीये धर्मसमाश्रयो धर्मानुरतः॥३०॥

अन्येष्वाह—

नैर्ऋतीवारुणीमध्ये प्रमदासूतितस्कराः।
शौण्डिकः शाकुनी हिंस्रो वायव्यापश्चिमान्तरे॥३१॥

नैर्ऋती दक्षिणपश्चिमा, वारुणी पश्चिमा, अनयोर्मध्ये ये त्रयस्त्रिभागा मध्ये स्थितास्तेषु प्रथमे प्रमदा स्त्री। द्वितीये सूति प्रसव। तृतीये तस्कराश्चौरा.। वायव्यापश्चिमान्तरे ये त्रयस्त्रिभागा मध्ये स्थितास्तेषु प्रथमे शौण्डिको मद्यपान-सक्त.। कल्पपाल इति केचित्। द्वितीये शाकुनी धीवर। तृतीये हिंस्र क्रूर॥३१॥

अन्येष्वाह—

विषघातकगोस्वामिकुहकज्ञास्ततः परम्।
धनवानीक्षणीकश्च मालाकारः परं ततः॥३२॥

तत परमनन्तरम्। वायव्योत्तरयोरन्तरे ये त्रयस्त्रिभागा। तत्र प्रथमे विषघातक। विष घातयति मारयति। द्वितीये गोस्वामी गोमान्। तृतीये कुहकज्ञ इन्द्रजालवित्। तत परमुत्तरैशान्योरन्तरे ये त्रयो भागास्तेषु प्रथमे धनवान्। द्वितीये ईक्षणीको दैवज्ञ। तृतीये मालाकार पुष्पप्रचायक॥३२॥

अन्येष्वप्याह—

वैष्णवश्चरकश्चैव वाजिनां रक्षणे रतः।
द्वात्रिंशदेवं भेदाः स्युः पूर्वदिग्भिः सहोदिताः॥३३॥

ऐशानीपूर्वयोरन्तरे त्रयस्त्रिभागास्तेषु प्रथमे वैष्णवो विष्णुभक्त। द्वितीये चरकश्चर। तृतीये वाजिनामश्वाना रक्षणे पालने रत सक्त। एवमनेनैव प्रकारेण द्वात्रिशद्भेदा पूर्वदिग्भि प्रागुक्ताभिरष्टाभिर्दिग्भि सह साकमुदिता कथित स्युर्भवेयु॥३३॥

अधुनाष्टासु दिक्ष्वधिपतीनाह—

राजा कुमारो नेता च दूतः श्रेष्ठी चरो द्विजः।
राजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशम्॥३४॥

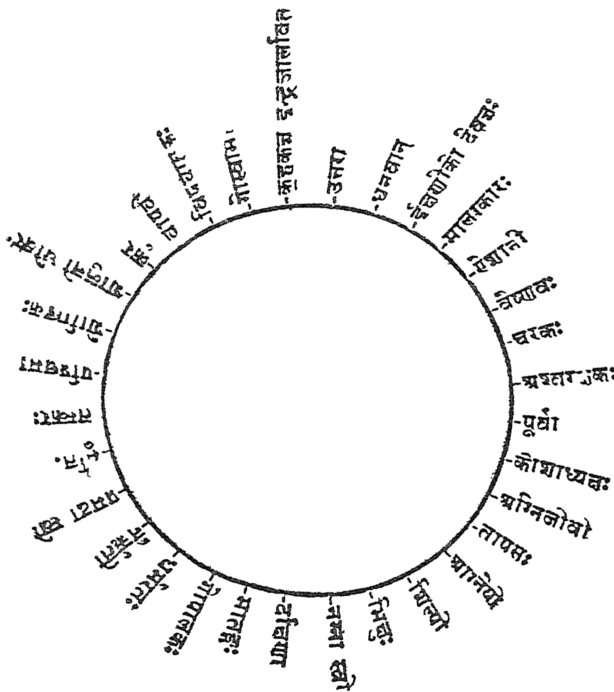
राजा नृप पूर्वस्या दिशि। कुमारो राजपुत्र आग्नेय्याम्। नेता सेनापतिर्दक्षिणस्याम्। दूतो गमागमिको नैर्ऋत्याम्। श्रेष्ठी पश्चिमायाम्। चरो गूढपुरुषो वायव्याम्। द्विजो ब्राह्मण उत्तरस्याम्। गजाध्यक्षो हस्तिशालाध्यक्ष ऐशान्याम्। एते पूर्वाद्या ज्ञेया। क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशम्। पूर्वाद्यासु चतसृषु दिक्षु क्षत्रियाद्या वर्णाः। तद्यथा—पूर्वस्या क्षत्रिया। दक्षिणस्या वैश्या। पश्चिमाया शूद्रा। उत्तरस्या ब्राह्मणा॥३४॥

अथ चक्रस्य प्रविभागमाह—

गच्छतस्तिष्ठतो वापि दिशि यस्यां व्यवस्थितः।
विरौति शकुनो वाच्यस्तद्दिग्जेन समागमः॥३५॥

पृष्टो गच्छतो यात्राया व्रजत. । तिष्ठत एकदेशस्थस्य निश्चलस्य वाऽपि यस्या दिशि व्यवस्थित समवस्थित । शकुन प्राणी पक्षी वा विरौति शब्द करोति, तद्दिग्जेन यस्या दिशि यो जातस्तेन कथितेन सह तस्मिन् दिने तस्य समागम सयोगो वाच्यो वक्तव्य । यथेन्द्रानलदिशोर्मध्ये प्रथमत्रिभागस्थे शकुने कोशाध्यक्षेण सह सयोग । द्वितीयेऽनलाजीविना। तृतीये तापसेनेत्यादि सर्वत्रोदाहार्यम् ॥३५॥

अत्र शिष्यजनभ्रान्तिनिरासाय चक्रविन्यासः प्रदर्श्यते—

अधुना रुतान् शुभाशुभानाह—

भिन्नभैरवदीनार्तपरुषक्षामजर्जराः ।
स्वना नेष्टाः शुभाः शान्तहृष्टप्रकृतिपूरिताः ॥३६॥

ये स्वना. शब्दा भिन्ना विषमा.। भैरवा. क्रूरा.। दीना दैन्यमागताः। जर्जरा भिन्नभाण्डसमुद्भूतशब्दसदृशा'। ते सर्व एव नेष्टा न शुभा.। ये स्वनाः

गान्तेन शान्तदिक्स्थेनार्काभिमुखेन मधुरस्वरेण च हृष्टप्रकृतिना सहर्षेण पूरिता कृतास्ते च शुभा ॥३६॥

अथ यातुर्वामभागगता ये शुभा गतास्तेषा नामान्याह—

शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका ।
सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥३७॥

शिवा शृगालिका । श्यामा पोतकी । रला कलहकारिका । छुच्छु छुच्छुन्दरी मूपकजाति । पिङ्गला उलूकचेटिका । गृहगोधिका पल्ली । सूकरी प्रसिद्धा । परपुष्टा च कोकिला । ये चान्ये पुन्नामान पुरुषसज्ञास्ते यातुर्वामतो वामभागगता शुभा. । उक्तं च—

छुच्छुन्दरी सूकरिका शिवा च श्यामा रला पिङ्गलिकाऽन्यपुष्टा ।
शस्ता प्रयाणे गृहगोधिका च पुसज्ञिता ये च पतत्रिण स्यु ॥ इति॥३७॥

अथ यातुर्दक्षिणभागगता ये शुभास्तेषा नामान्याह—

स्त्रीसंज्ञा भासभषककपिश्रीकर्णधिक्कराः ।
शिखिश्रीकण्ठपिप्पीकरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः ॥३८॥

ये च स्त्रीसंज्ञा स्त्रीनामान । तथा च भगवान् पराशर —
"तेषा शिवागोधाकाल्काराजपुत्रीभरद्वाजबलाकापोतकीसूकरिकापिप्पीकास्रुतक्षिप्रचलापिण्डीकपिङ्गलाद्या स्त्रीसज्ञा शेषा पुन्नामान ।"
तथा भास पक्षी । भषक करायिका । कपिर्वानर । श्रीकर्ण पक्षी । धिक्करो मृगजाति । श्येनो वाजिक । एते दक्षिणा यातुर्दक्षिणभागगता शुभा. । उक्त च—
श्येनो रुरु पूर्वकुट. कपिश्च श्रीकर्णधिक्कारकपिप्पिकाजा ।
स्त्रीसज्ञिता ये च शिखिद्विपौ च याने हिता दक्षिणभागसस्था ॥इति॥३८॥

अथान्येषामपि वामदक्षिणभागानां शुभाशुभफलमतिदिशन्नाह—

क्ष्वेडास्फोटितपुण्याहगीतशङ्खाम्बुनिःस्वनाः ।
सतूर्याध्ययनाः पुंवत् स्त्रीवदन्या गिरः शुभाः ॥३९॥

क्ष्वेडो मुखशब्द, शोडनिकेति प्रसिद्धा । आस्फोटित करशब्द । करास्फोट, वक्ष स्थस्य बाहोर्द्वितीयहस्तेन ताडनम् । पुण्याहशब्द प्रशस्तवाद । शङ्ख प्रसिद्ध एव । अम्बु जलम् । एषा सर्वेषा नि स्वना. शब्दा. सतूर्याध्ययना, तर्येण च सहिता. । अध्ययनशब्दा वेदनिर्घोषा । एते सर्वं एव पुवच्छुभा । वामभागस्था इत्यर्थ. ।

स्त्रीवदन्या गिर शुभा । अन्या सर्वा गिरो वाच स्त्रीवच्छुभा । नाऽऽलिकवत्वा दक्षिणभागस्था शुभा इत्यर्थ । उक्त च—

आक्ष्वेडितस्फोटितगन्धतूर्यपुण्याहगीतध्वनिगीतशब्दा ।
वाचा प्रशस्ताः शुभदा नराणामाक्रन्दितो दक्षिणत प्रदेशम् ।।इति।।३९।।

अधुना ग्रामस्वराणा शुभाशुभत्वमाह—

ग्रामौ मध्यमषड्जौ तु गान्धारश्चेति शोभनाः ।
षड्जमध्यमगान्धारा ऋषभश्च स्वरा हिताः ।।४०।।

याने यात्राया ग्रामौ मध्यमषड्जौ तु शस्तौ शोभनौ । गान्धारश्चेति शोभन एव। इतिशब्द प्रकारार्थ । स च गान्धारो देवेषु गीयते। मानुषेषु तथा षड्जमध्यमगान्धारा ऋषभश्चेति स्वरा शस्ता । उक्त च—

गान्धारषड्जऋषभ खलु मध्यमश्च याने स्वरा शुभकरा न तु येऽवशेषा ।
ग्रामौ शुभावपि हि मध्यमषड्जसञ्ज्ञौ गान्धारगीतमपि भद्रमुशन्ति देवा ।।४०।।

अथान्यच्छुभाशुभशकुनमाह—

रुतकीर्तनदृष्टेषु भारद्वाजाजबर्हिणः ।
धन्या नकुलचाषौ च सरटः पापदोऽग्रतः ।।४१।।

भरद्वाज पक्षिविशेष । लाटेति प्रसिद्ध । अजश्छाग । बर्ही मयूर । एते सर्वे रुतेन शब्देन कीर्तनेन नामसङ्कीर्तनेन दृष्टेन दर्शनेन च धन्या शुभा । नकुलचाषौ, नकुल प्राणी, चाष पक्षिविशेष । एतावपि च शब्दो धन्यावेव रुतकीर्तनदृष्टेष्विति । सरट. प्राणी पक्षिभेद । कृकलास इति केचित् । स चाग्रत. पुरत पापदोऽनिष्टफल. ।।४१।।

अथान्यदप्याह—

जाहकाहिशशक्रोडगोधानां कीर्तनं शुभम् ।
रुतं सन्दर्शनं नेष्टं प्रतीपं वानरर्क्षयोः ।।४२।।

जाहक प्राणी। अहि सर्प । शश प्राणी। क्रोड सूकर । गोधा प्राणिविशेष । एतेषा कीर्तन नामग्रहण शुभम्। एतेषामेव रुत शब्द सन्दर्शनमवलोकन नेष्ट शुभम्। प्रतीपं वानरर्क्षयो, वानर कपि, ऋक्ष प्राणी । एतयो प्रतीपमेतद्विपरीतम्। एतयो रुत सन्दर्शनमिष्टम्, न कीर्तनमित्यर्थ.। उक्त च—

भारद्वाज्यजवन्तिचापनकुला सङ्कीर्तनाद् दर्शनात्
क्रोशन्तश्च शुभप्रदा न सरटो दृष्ट शिवाय क्वचित् ।
गोधासूकरजाहकाहिशशका पापा रुतालोकने
धन्य कीर्तनमृक्षवानरकल तद्व्यत्ययाच्छोभनम् ।।इति।।४२।।

अन्यदप्याह—

ओजाः प्रदक्षिणं शस्ता मृगाः सनकुलाण्डजाः ।
चाषः सनकुलो वामो भृगुराहापराह्णतः ।।४३।।

मृगा हरिणा । सनकुलाण्डजा नकुला प्राणिन । अण्डजा पक्षिण । ते चोजा विषमसङ्ख्या । एकस्त्रय पञ्च सप्त नव इत्यादि। प्रादक्षिण्येन शस्ता शुभा । या पूर्वस्मिपार्श्वादिग्रत आगत्य प्रदक्षिणेन पार्श्वेन क्रामति यत् तत् प्रदक्षिणं सव्य च । एतद्विपरीत दक्षिणपार्श्वाद्वामपार्श्वगमनं यत् तदपसव्यम् । एतत्सर्वं शाकुने विज्ञेयम् । यस्मादाचार्य एव ज्ञापक —

ऐन्द्रानलदिशोर्मध्ये त्रिभागेषु व्यवस्थिता ।
कोशाध्यक्षानलाजीवितपोयुक्ता प्रदक्षिणम् ।।इति ।

चाष सनकुलो वाम इति। चाष सनकुलो नकुलेन सहितो वामो वामभागगतो धन्य । भृगुराहापराह्णत, भृगुर्नाम मुनिरेवमाहोक्तवान् । यथाऽपराह्णतोऽपराह्णात् परतो वामगौ धन्यौ, न पूर्वाह्णे। तथा भृगु —

वामगौ चापनकुलावपराह्णे शुभप्रदौ ।

श्वसृगालयोरिद व्यत्यासेन फल प्रशस्यते। चाषौ नकुलश्च वामगो दिवसार्धात् परत शुभप्रद ।।४३।।

अथान्येषामप्याह—

छिक्करः कूटपूरी च पिरिली चाह्नि दक्षिणाः ।
अपसव्याः सदा शस्ता दंष्ट्रिणः सबिलेशयाः ।।४४।।

छिक्कर शृगाल, कूटपूरी करायिका, पिरिली पक्षिविशेष, तेऽह्नि दिवसे दक्षिणा शस्ता । दंष्ट्रिणो वराहादय । बिले शेरते ते बिलेशया श्वाविद्नकुलादय । दंष्ट्रिणो बिलेशयै. सह अपसव्या वामभागगता शस्ता शोभना ।।४४।।

---

१. अस्यैवाध्यायस्य २९ श्लोक ।

अधुना दिग्वशेन शाकुनानां शुभाशुभमाह—

श्रेष्ठे हयसिते प्राच्यां शवमांसे च दक्षिणे।
कन्यकादधिनी पश्चादुदग्गोद्विजसाधवः ॥४५॥

हयोऽश्वः। सितः श्वेतवर्णो यः कश्चित्पदार्थः। एते प्राच्यां पूर्वदिशि यातुः श्रेष्ठे शोभने। शवो मृतपुरुषः। मांसमामिषम्। एते दक्षिणे दक्षिणस्यां दिशि शुभे। कन्यका कुमारी। दधि क्षीरविकारः। एते पश्चिमे पश्चिमायां दिशि शोभने। गौः प्रसिद्धा। विप्रो ब्राह्मणः। साधुः सज्जनः। एते उदग् उत्तरस्यां दिशि शोभनाः। उक्तं च—

द्रव्याणि श्वेतानि तुरङ्गमश्च पूर्वेण याम्येन शवः समांसम्।
पश्चात् कुमारी दधि चातिशस्तं सौम्येन गोब्राह्मणसाधवश्च ॥इति॥४५॥

अथाशुभानाह—

जालश्वचरणौ नेष्टौ प्राग्याम्यौ शस्त्रघातकौ।
पश्चादासवषण्ढौ च खलासनहलान्युदक् ॥४६॥

जालं प्रसिद्धम्। सूत्रतन्तुविरचितो पाशः पक्षिणो यत्र बध्यन्ते। जालेन चरति शुना चरतीति जालश्वचरणौ। एतौ प्राक् पूर्वस्यां दिशि नेष्टावशुभौ। शस्त्रमायुधवर्जितमन्यद्यत् किञ्चित्। घातको बाधकः। एतौ याम्यायां दक्षिणस्यां दिशि न शुभौ। आसवः पानविशेषः। षण्ढः क्लीबः। एतौ पश्चात् पश्चिमायां दिशि न शुभौ। खलो दुर्जनः। आसनं प्रसिद्धम्। पर्यङ्कादि। हलं लाङ्गलम्। एतान्युदगुत्तरस्यां दिशि न शोभनानि। उक्तं च—

जालकरश्वकरौ न शुभौ प्राग् घातकशस्त्रकरौ यमदिक्स्थौ।
षण्ढकमद्यकरावपि पश्चादासनशीरखलैः सह चोदक् ॥इति॥४६॥

अधुना कर्मादौ शकुनानां विशेषमाह—

कर्मसङ्गमयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गणे।
यानव्यस्तगता ग्राह्या विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥४७॥

कर्म यत् किञ्चित् क्रियते। सङ्गमः केनचिद्वृद्धादिना सह संयोगः। युद्धं संग्रामम्। एतेषु। तथा प्रवेशे गृहप्रवेशादौ। नष्टमार्गणे नष्टस्यापहृतस्य वस्तुनो मार्गणेऽन्वेषणे। एतेषु सर्वेषु यानव्यस्तगता ग्राह्याः। याने यात्रायां येन प्रकारेणोक्तास्तद्व्यत्ययेनैतेषु ग्राह्याः। एतदुक्तं भवति—यात्रायां ये दक्षिणे शस्तास्तेऽत्र

वामत । यात्राया वामतस्तेऽत्र दक्षिणत । यात्राया ये च पुरस्तात् तेऽत्र पृष्ठत । यात्राया ये च पृष्ठतस्तेऽत्राग्रत इति। दिक्ष्वप्येवमेव विपर्ययो विज्ञातव्या । तेन यात्राया ये पूर्वस्या दिशि तेऽत्र पश्चिमायाम् । ये च पश्चिमाया ते च पूर्वस्याम्। ये च दक्षिणस्या त उत्तरस्याम्। य उत्तरस्या ते दक्षिणस्यामिति। अत्रास्मिन्नर्थे कर्मसङ्गादिके यो विशेष स वक्ष्यते कथयिष्यते। उक्त च—

नष्टावलोकनसमागमयुद्धकर्मवेश्मप्रवेशमनुजेश्वरदर्शनेषु ।
यानप्रतीपविधिना शुभदा भवन्ति ॥इति॥४७॥

अथात्रैव विशेषमाह—

दिवा प्रस्थानवद्ग्राह्याः कुरङ्गरुरुवानराः ।
अह्नश्च प्रथमे भागे चाषवञ्जुलकुक्कुटाः ॥४८॥
पश्चिमे शर्वरीभागे नप्तृकोलूकपिङ्गलाः ।
सर्व एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषिताम् ॥४९॥

दिवा प्रस्थानवदिति। कर्मादिषु दिवा दिवसे। कुरङ्गरुरुवानरा, कुरङ्गो हरिण, रुरुर्मृगजाति, वानर कपि, एते प्रस्थानवद् ग्राह्या । यथा प्रस्थाने यात्राया गृह्यते तथात्रापि। अह्नो दिवसस्य प्रथमे भागे चापवञ्जुलकुक्कुटा सर्व एते पक्षिण. प्रस्थानवद् ग्राह्या ॥४८॥

शर्वरी रात्रि, तस्या पश्चिमेऽन्त्ये भागे। नप्तृका उलूका पिङ्गला एते सर्व एव पक्षिण । पि ल्लोलूकचेटिका, एते प्रस्थानवद् ग्राह्या । योषिता स्त्रीणा केवलाना सार्थेषु सर्व एव विपर्यस्ता विपरीतगता ग्राह्या । यात्राया कर्मसङ्गादिष्वपि सर्वत्र विपरीता ग्राह्या इति ॥४९॥

अन्यदप्याह—

नृपसन्दर्शने ग्राह्यः प्रवेशोऽपि प्रयाणवत् ।
गिर्यरण्यप्रवेशेषु नदीनां चावगाहने ॥५०॥
वामदक्षिणगौ शस्तौ यौ तु तावग्रपृष्ठगौ ।

नृपो राजा तस्य सन्दर्शनेऽवलोकने। यद्यपि प्रवेशो राजगृहे भवति, तथापि प्रयाणवद् ग्राह्य । एव यद्यपि प्रवेशस्तथापि तस्मिन् प्रयाणवद् ग्राह्य । उक्त च—

केचिज्जगुर्गमनवन्नृपदर्शनेषु इति।

गिरिप्रवेशे पर्वतप्रवेशे। अरण्यप्रवेशे अटव्याम्। नदीना सरितामेवावगाहने उत्तरणे ॥५०॥

यौ शकुनौ यात्राया वामदक्षिणगौ शस्तौ तावग्रपृष्ठगाविति प्रवेशदिशि शस्तौ। यात्राया ये वामत. शस्तास्तेऽत्राग्रत पुरत. । यात्राया ये दक्षिणतस्तेऽत्र पृष्ठत इति।

अथान्येप्वाह—

क्रियादीप्तौ विनाशाय यातुः परिघसंज्ञितौ ॥५१॥
तावेव तु यथाभागं प्रशान्तरुतचेष्टितौ।
शकुनौ शकुनद्वारसंज्ञितावर्थसिद्धये ॥५२॥

क्रियादीप्तस्य लक्षण प्रागुक्तम्—"[1]क्रियादीप्तो गतस्थानभावस्वरविचेष्टितै."इति। क्रियादीप्तौ शकुनौ यातुर्जिगमिषोर्यदि परिघसस्थितौ उभयपार्श्वस्थितौ भवतस्तदा विनाशाय यातुरेव भवतस्तावेव शकुनौ परिघसज्ञितौ ॥५१॥

यथाभाग यथास्थितौ भवत । य शकुनो दक्षिणस्थित स च तत्रैव शुभ, यश्च वामभागस्थ स च वामभाग एव शुभ । तौ च प्रशान्तरुतचेष्टितौ, प्रशान्त रुतं शब्दश्चेष्टित च ययोस्तौ तथाभूतौ शकुनौ शकुनानां शुभानामर्थाना द्वारसज्ञितौ मार्गभूतावर्थाना च सिद्धये भवत ॥५२॥

अधुना मतान्तरण शकुनद्वारमाह—

केचित् तु शकुनद्वारमिच्छन्त्युभयतः स्थितैः।
शकुनैरेकजातीयैः शान्तचेष्टाविराविभिः ॥५३॥

चेष्टालक्षण वक्ष्यति—"[2]तिथिवाय्वर्कभस्थानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम्।" एवं शान्तचेष्टा विराव शब्दश्च येषा तै शकुनैरेकजातीयैरेकयोन्युद्भवैरुभयत. स्थितै पार्श्वद्वयगतै केचित् शकुनद्वारमिच्छन्ति कथयन्ति। तथा च नन्दि —

एकयोन्युद्भवैः शान्तै. शान्तचेष्टैर्व्यवस्थितै.।
यथाभागगतैस्तैश्च शकुनद्वारमिष्यते ॥इति॥५३॥

अन्यदप्याह—

विसर्जयति यद्येक एकश्च प्रतिषेधति।
स विरोधोऽशुभो यातुर्ग्राह्यो यो बलवत्तरः ॥५४॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य १५ श्लोकः।
२. अस्यैवाध्यायस्य ५८ श्लोकः।

एक शकुनो यदि विसर्जयति पश्चात्र सिद्धिमाचष्टे। एकश्चान्य. प्रतिषेधति विरोधमाचष्टे स च यातुर्गच्छतो विरोधसज्ञ, अशुभश्च, अथवा तयोर्द्वयोर्बलवत्तराऽतिशयेन बली स ग्राह्य। बल च प्रागेवोक्तम्—"जवजातिबलस्थानम्" इति॥५४॥

अन्यदप्याह—

पूर्वं प्रावेशिको भूत्वा पुनः प्रास्थानिको भवेत्।
सुखेन सिद्धिमाचष्टे प्रवेशे तद्विपर्ययात्॥५५॥

पूर्व प्रथम शकुन प्रावेशिका भूत्वा पुन पश्चात् प्रास्थानिक. प्रायाणिको यदि भवति, प्रयाणे यद्धित तत् करोति। प्रवेशे नष्टमार्गणे यानव्यस्तगतो ग्राह्य इति। एवमादौ प्रावेशिक। तदा स शकुन सुखेनाक्लेशेन यातु सिद्धिमाचष्टे कथयति। प्रवेशे तद्विपर्ययात्। प्रवेशो यात्राया निर्वर्त्य स्वगृहे याता प्रविशति, तस्मिन् प्रवेशे तद्विपर्ययादुक्तविपर्ययाद् ग्राह्य। पूर्व प्रायाणिक पश्चात् प्रावेशिको यदि भवति, तदा सुखेन सिद्धिमाचष्ट इति॥५५॥

अथान्यदप्याह—

विसर्ज्य शकुनः पूर्वं स एव निरुणद्धि चेत्।
प्राह यातुररेर्मृत्युं डमरं रोगमेव वा॥५६॥

शकुन प्रथम पूर्व विसर्ज्य यात्राया शुभचेष्टित कृत्वा स एव पुनर्यदि निरुणद्धि यात्रां प्रतिषेधयति, तदा यातुर्गच्छत, अरे शत्रो सकाशान्मृत्यु मरण प्राह कथयति। अथवा डमरं शस्त्रकलह रोगमेव वा कथयति॥५६॥

अथान्यदप्याह—

अपसव्यास्तु शकुना दीप्ता भयनिवेदिनः।
आरम्भे शकुनो दीप्तो वर्षान्तस्तद्भयङ्करः॥५७॥

अपसव्या अप्रदक्षिणा शकुनास्ते च दीप्तदिक्स्था सूर्याभिमुख भयनिवेदिनो भय निवेदयन्ति कथयन्ति। आरम्भे कार्यप्रारम्भे शकुनो दीप्तो वर्षान्तर्वर्षमध्ये तद्भयङ्कर। तस्मिन्नेव कार्ये तद्भय करोति॥५७॥

---

१. अस्यैवाध्यायस्य १९ श्लोक।

अधुना चेष्टादीप्तस्य लक्षण तत्फल चाह––

तिथिवाय्वर्कभस्थानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम् ।
धनसैन्यबलाङ्गेष्टकर्मणां स्युर्भयङ्कराः ॥५८॥

तिथिदीप्त । वायुदीप्त । अर्कदीप्त । नक्षत्रदीप्त. । स्थानदीप्तः । चेष्टादीप्त. । एतेपा लक्षण प्रागेवोक्तम् । कस्यचिद्विघान कर्तुमिच्छु । एवविधा दीप्ता. । यथाक्रम धनसैन्यबलाङ्गेष्टकर्मणा भयङ्करा स्युर्भवेयु । तद्यथा––तिथिदीप्त. शकुनो धनभय करोति। वायुदीप्त सैन्यस्य। अर्कदीप्तो बलस्य। नक्षत्रदीप्तोऽङ्गस्य शरीरावयवस्य। स्थानदीप्त इप्टस्याभिप्रेतस्य वल्लभस्य वा । चेष्टादीप्त कर्मण ॥५८॥

अन्यदप्याह––

जीमूतध्वनिदीप्तेषु भयं भवति मारुतात् ।
उभयोः सन्ध्ययोर्दीप्ताः शस्त्रोद्भवभयङ्कराः ॥५९॥

जीमूतो मेघ । जीमूतध्वनिना मेघशब्देन दीप्तेषु शकुनेषु मारुताद्वायोर्भयं भवति। उभयोर्द्वयो सन्ध्ययो सूर्योदयास्तमययोर्दीप्ता शकुना शस्त्रोद्भवं शस्त्रसमुत्थं भय कुर्वन्ति ।।।।५९॥

अथान्यदप्याह––

चितिकेशकपालेषु मृत्युबन्धवधप्रदाः ।
कण्टकीकाष्ठभस्मस्थाः कलहायासदुःखदाः ॥६०॥
अप्रसिद्धिं भयं वापि निःसाराश्मव्यवस्थिताः ।
कुर्वन्ति शकुना दीप्ताः शान्ता याप्यफलास्तु ते ॥६१॥

चितिकेशकपालेष्विति। चितौ शवदाहाग्निसमीपे मृत्यु मरणं ददाति। केशेपु मूर्धजेषु स्थितो बन्ध ददाति। कपालेऽस्थिशकले स्थितो वध मरण तथा कण्टकीवृक्षे स्थित शकुन कलह ददाति। काष्ठे स्थित आयासमुपद्रवं ददाति। भस्मनि स्थितो दु खम् ॥६०॥

तथा नि साराश्मव्यवस्थिता अप्रसिद्धि भयं वापि कुर्वन्ति। नि सारेऽन्तः सुषिरे स्थित कार्याणामप्रसिद्धि करोति। अश्मनि पाषाणे स्थितो भय करोति। कुर्वन्ति शकुना दीप्ता इति। यदेतत् प्रागुक्त चितिकेशकपालेषु, तद्दीप्ता. शकुनाः कुर्वन्ति, शान्तास्तु ते पुनर्याप्यफला भवन्ति। याप्यमीषत् फलं भवति ॥६१॥

अन्यदप्याह—

असिद्धिसिद्धिदौ ज्ञेयौ निर्हाराहारकारिणौ।
स्थानाद्रुवन् व्रजेद् यात्रां शंसते त्वन्यथागमम् ॥६२॥

निर्हाराहारकारिणौ शकुनौ यथासङ्ख्यमसिद्धिसिद्धिदौ ज्ञेयौ ज्ञातव्यौ। निर्हारं पुरीषोत्सर्गं। निर्हारकारी शकुनोऽसिद्धिं कार्याणां करोति। आहारकारी भोजनकृल्लीलासिद्धिकरः। स्थानाद्रुवन्निति। यस्मिन् स्थाने स्थितस्तस्माद्रुवन् शब्दं कुर्वन् यदि व्रजेद् गच्छेत्, तदा यात्रां गमनं शंसते कथयति। अन्यथा विपर्यय आगमं शंसते कथयति। एतदुक्तं भवति—वाच्यमानः स्थानमागत्य उपविशति तदा शकुनः कस्यचिदागमं शंसते ॥६२॥

अथान्यदप्याह—

कलहः स्वरदीप्तेषु स्थानदीप्तेषु विग्रहः।
उच्चमादौ स्वरं कृत्वा नीचं पश्चाच्च दोषकृत् ॥६३॥

स्वरो दीप्तो येषां तेषु शकुनेषु कलहो भवति। स्थाने दीप्ता ये स्थितास्तेषु विग्रहो भवति। आदौ प्रथममुच्चं स्वरं कृत्वा पश्चान्नीचमल्पं करोति, तदा दोषकृद्दोषं करोति ॥६३॥

अन्यदप्याह—

एकस्थाने रुवन् दीप्तः सप्ताहाद् ग्रामघातकः।
पुरदेशनरेन्द्राणामृत्वर्धायनवत्सरात् ॥६४॥

दीप्तः शकुन एकस्मिन् स्थाने रुवन् क्रोशन् सकलमेव दिनं तिष्ठति, तदा सप्ताहात् सप्तभिर्दिनैः पुरतो ग्रामघातको ग्रामविनाशं करोति। न केवलं यावत् पुरदेशनरेन्द्राणामृत्वर्धायनवत्सराद् विनाशं करोति। पुरं नगरं तत्र चैकस्थाने रुवन् ऋतुना मासद्वयेन घातं करोति। एवमर्धायनेन त्रिभिर्मासैर्देशघातं करोति। नृपस्य राज्ञो वत्सराद् वर्षाद् घातं करोति। एकस्थाने रुवन्निति सर्वत्रानुवृत्तिः ॥६४॥

अन्यदप्याह—

सर्वे दुर्भिक्षकर्त्तारः स्वजातिपिशिताशिनः।
सर्पमूषकमार्जारपृथुलोमविवर्जिताः ॥६५॥

सर्वे शकुनाः स्वजातिपिशिताशिनः स्वजातीनां पिशितं मांसमश्नन्ति भक्षयन्ति, तथाभूता दुर्भिक्षं कुर्वन्ति, किन्तु सर्पः उरगः, मूषक आखुः, मार्जारो

विडाल, पृथुलोमा मत्स्य.। एतान् वर्जयित्वा एषां सर्वेषां पिशिताशित्व स्वभाव एव अन्येषामुत्पाद । उक्त च—

विहाय सर्पाखुविडालमत्स्यान् स्वजातिमांसान्न भुञ्जते ना।
व्रजन्ति वा मैथुनमन्यजात्याम् . . . . ॥इति।६७॥

अन्यदप्याह—

परयोनिषु गच्छन्तो मैथुनं देशनाशना: ।
अन्यत्र वेसरोत्पत्तेर्नृणां चाजातिमैथुनात् ॥६६॥

परयोनिष्वन्ययोनिषु मैथुन व्रजन्तो गच्छन्तो देशनाश कुर्वन्ति, किन्तु अन्यत्र वेसरोत्पत्तेरिति । वेसरोऽश्वतरस्तदुत्पत्तेस्तत्सम्भवादन्यत्र तां वर्जयित्वा तत्राश्वाया गर्दभो याति। नृणा पुंसा चाजातिमैथुनादन्यत्र। यतो नरा मनुष्या अजातौ वडवादिषु यान्ति। एवमादिक वर्जयित्वा यतस्तदुत्पत्तिरूप न भवति॥६६॥

अन्यदप्याह—

बन्धघातभयानि स्युः पादोरुमस्तकान्तिगैः ।
शष्पापःपिशितान्नादैर्दोषवर्षक्षयग्रहाः ॥६७॥

पादोरुमस्तकान्तिगै. शकुनैर्यथाक्रमं बन्धघातभयानि स्युर्भवेयु., यदा शकुन. पादान्तिग पादनिकटे याति तदा बन्ध करोति। अथोरुप्रदेशे ऊर्वोर्निकटे याति, तदा घातमभिघात करोति। अथ मस्तके याति, तदा भय करोति। शष्पाप पिशितान्नादैरिति। शष्पापस्तृणाशी शकुन. नृणा नाशेन दोष करोति। अपोऽदो जलाशी शकुनो वर्ष वृष्टि करोति। पिशितादो मासभक्षी क्षतमङ्गक्षत करोति। अन्नादोऽन्नभक्षी ग्रह सयोग केनचिद्बन्धुना सह करोति॥६७॥

अधुना शकुनोपदेशेऽनागन्तूना लक्षणमाह—

क्रूरोग्रदोषदुष्टैश्च प्रधाननृपवृत्तकैः ।
चिरकालेन दीप्ताद्यास्वागमो दिक्षु तन्नृणाम् ॥६॥

दीप्ताद्यास्वष्टसु दिक्षु स्थिते शकुने क्रूराद्युपलक्षिताना नृणा पुरुषाणामागमो भवति। तन्नृणा तन्नृशकुनोपलक्षितानाम् । तेन दीप्ताया दिशि स्थितः शकुन. कस्यचित् पुरुषस्य क्रूरेण हिंस्रेण सयुतस्यागम करोति। धूमिताया दिशि स्थित शकुन कस्यचिदुग्रेण दण्डेन सह नरस्यागमं करोति। तत्पर शान्तायां दिशि स्थितः

कस्यचिद्दोषयुक्तेन नरेण सहितस्यागम करोति। तत्पर दुष्टेन संयुक्तस्य। तत्परं प्रधानेन युक्तस्य। तत्पर नृपेण राज्ञा सयुक्तस्य। तत्पर वृत्तकेन श्रावकेण सयुक्तस्य। तत्परम ङ्गारिताया दिशि स्थित शकुनश्चिरकालेन प्रभूतसमयेन सहितस्य नरस्यागम करोति। एव केचिद् व्याचक्षते। अन्ये चतस्रो दिश इच्छन्ति। दीप्ता दीपिता शान्ताङ्गारिणी चेति। तत्र दीप्तदिक्स्थे शकुने क्रूरेण सहितस्य नरस्यागमम्। धूमितदिक्स्थे उग्रेण तीव्रनरेण दोषेण दुष्टो यस्तेन सहितस्यागमम्। शान्तदिक्स्थे प्रधानस्य नृपस्य नहुपादेर्वृत्त चरित य कथयति, तेन सहितस्य। अङ्गारितास्थे चिरकालेन सहितस्येति सहयोगे तृतीया। एपैव व्याख्या ज्यायसी ॥६८॥

अथ य आगच्छति तस्य सद्रव्यनिर्द्रव्यत्वज्ञानमाह—

सद्रव्यो बलवांश्च स्यात् सद्रव्यस्यागमो भवेत्।
द्युतिमान् विनतप्रेक्षी सौम्यो दारुणवृत्तकृत् ॥६९॥

शकुन सद्रव्यो येन केनचिद् भक्ष्यद्रव्येण सयुक्तः स च बलवाश्च बलयुक्त स्याद् भवेत्। तदा सद्रव्यस्यागमो भवेत् स्यात्। य आगच्छति तद्दिने स द्रव्ययुक्त, अन्यथा शून्यहस्त। अथ शकुनो द्युतिमान् दीप्तियुक्त स एव यदि विनतप्रेक्षी अधोदृष्टिर्भवति, तदा सौम्योऽपि शुभोऽपि दारुण तीव्र वृत्त करोति। वृत्त कथनं य सूचयति स वृत्तकृद् दुष्ट फल करोति। य आगच्छति सद्रव्य पुमान् स उपद्रव करोतीत्यर्थ ॥६९॥

अन्यदप्याह—

विदिक्स्थः शकुनो दीप्तो वामस्थेनानुवाशितः।
स्त्रियाः संग्रहणं प्राह तद्दिगाख्यातयोनितः ॥७०॥

शकुनो विदिक्स्थो विदिशि स्थितो दीप्त सूर्याभिमुख स च वामस्थेन वामभागसमवस्थितेनान्येन शकुनेनानुवाशितो यदि भवति, तदा तद्दिगाख्यातयोनित तस्या दिशि आख्याता उक्ता योनिरुत्पत्तिर्यस्य नरस्य तस्य सकाशात् स्त्रिया योषित सग्रहण सयोग प्राह कथयति। पुरुषस्ता स्त्रिय ददातीत्यर्थ। अथवा तस्या विदिशि यस्या. स्त्रिया आख्याता योनिस्तस्या सयोगमाहेति ॥७०॥

अन्यदप्याह—

शान्तः पञ्चमदीप्तेन विरुतो विजयावहः।
दिग्नरागमकारी वा दोषकृत् तद्विपर्यये ॥७१॥

शान्त शकुन पञ्चमदीप्तेनान्येन विरुत। तस्माच्छकुनाद्य पञ्चम्या दिशि दीप्तायां स्थिता दीप्त स एवाऽभिसृतस्तेन। विरुत कृतशब्दो विजयावहो भवति विजयमावहति। दिक्तागमकारी वा। तस्या दिशि यो नर पुरुषस्तस्य वाऽऽगम करोति। तत आगच्छतीत्यर्थः। दोपकृत् तद्विपर्यये। यस्तस्मात् पूर्वोक्ताद् विपर्यये विपरीते स दोपकृत्। दीप्त पञ्चमशान्तेन विरुतस्तदा दोपकृद्भवति, दोषमशुभ करोतीत्यर्थः ॥७१॥

अन्यदप्याह—

वामसव्यगतो मध्यः प्राह स्वपरयोर्भयम्।
मरणं कथयन्त्येते सर्वे समविराविणः ॥७२॥

मध्यो मध्यमभागस्थ शकुनो वामसव्यगतो यथाक्रम स्वपरयोर्भय प्राह कथयति। मध्यस्थ शकुनो वामभागस्थेन शकुनेन विरुत स्वभय स्वीयेभ्य आत्मीयेभ्यो भय प्राह। स एव मध्यस्थ सव्येन दक्षिणभागस्थेन विरुत पराच्छत्रोर्भय प्राह। अर्थादेव द्वाभ्या विरुतो मध्यस्थ स्वपरयोरेव भय प्राह। सर्व एते त्रयः समविराविणो युगपदुद्भवन्तो मरण कथयन्ति प्रवदन्ति ॥७२॥

अन्यदप्याह—

वृक्षाग्रमध्यमूलेषु गजाश्वरथिकागमः।
दीर्घाब्जमुषिताग्रेषु नरनौशिबिकागमः ॥७३॥

वृक्षाग्रे स्थित शकुनो गजारूढस्य नरस्यागम करोति। वृक्षमध्ये स्थितोऽश्वारूढस्य। वृक्षमूले रथिकस्य रथारूढस्य। दीर्घे आयामिनि वस्तुनि स्थित शकुनो नरारूढस्य नरस्यागम करोति। अब्जे पद्मादौ स्थितो नाव आगमनं करोति। मुषिताग्रे छिन्नाग्रे स्थितः शिबिकागमन युग्यस्यागमन करोति। युग्यस्थस्येत्यर्थ ॥७३॥

अथान्यदप्याह—

शकटेनोन्नतस्थे वा छायास्थे छत्रसंयुते।
एकत्रिपञ्चसप्ताहात् पूर्वाद्यास्वन्तरासु च ॥७४॥

शकटेनोन्नतस्थे। उच्चभागसमवस्थिते पर्वतादौ व्यवस्थिते। शकटेन गन्त्र्या कश्चिदागच्छति। छायास्थे शकुने छत्रसयुत आतपत्रेण सयुक्त आगच्छति। तद्यथा— शकुने शुभमशुभ चोक्त गन्त्र्याद्यागमन वा, तत् कस्मिन् काले भवतीत्याह— एकत्रिपञ्चसप्ताहादिति। प्राच्यादिषु दिक्ष्वन्तरासु च विदिक्ष्वेकत्रिपञ्चसप्ताहाद्

भवति। पूर्वस्या दिशि स्थितेन शकुनेन यत् सूचितं शुभाशुभफलं कस्यचिद् वाऽऽगमनं केनचिद् वा संयोगस्तदेकाहादेकेनैव दिवसेन भवति। एवं दक्षिणस्यां त्र्यहात्। पश्चिमायां पञ्चाहात्। उत्तरस्यां सप्ताहात्। अन्तरासु च विदिक्षु, चशब्दादेवमेव। तेनाग्नेय्यामेकाहात्। नैर्ऋत्यां त्र्यहात्। वायव्यां पञ्चाहात्। ऐशान्यां सप्ताहादिति ॥७४॥

अधुनाऽत्रैव विशेषज्ञानार्थमाह—

सुरपतिहुतवहयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्कराः क्रमशः।
प्राच्याद्यानां पतयो दिशः पुमांसोऽङ्गना विदिशः ॥७५॥

सुरपतिप्रभृतयो देवाः प्राच्याद्यानां दिशां पतयः स्वामिनः। सुरपतिरिन्द्रः, स पूर्वस्या दिश्यधिपतिः। हुतवहोऽग्निराग्नेय्यामधिपतिः। यमः पितृपतिर्दक्षिणस्याम्। निर्ऋती राक्षसानामधिपतिर्नैर्ऋत्याम्। वरुणोऽपाम्पतिः पश्चिमायाम्। पवनो वायुर्वायव्याम्। इन्दुश्चन्द्रमा उत्तरस्याम्। शङ्करो रुद्र ऐशान्याम्। प्रयोजनम्—आगतस्य नरस्य येन वा तद्दिने संयोगस्तस्येन्द्रादिपर्यायो नाम तस्य देवस्य भक्तिर्वा हृतनष्टादौ चौरद्रव्यस्थानां वा शुभाशुभे शकुने लाभालाभे स्थानं वा प्रश्ने चिन्तायां तत्र मनसा स्थितिर्वा आतुरे तत्सुरपूजनाच्छान्तिर्वेत्यादि। दिशः पुमांसोऽङ्गना विदिश इति। दिशः पूर्वाद्याश्चतस्रः पुमांसो मनुष्याः। विदिशश्चतस्रोऽङ्गनाः स्त्रियः। तथा च पराशरः—

वर्णानां ब्राह्मणादीनामुत्तरादिदिशः स्मृताः।
ऐशान्याद्याश्च विदिशस्ताः स्त्रीणां परिकीर्तिताः ॥

प्रयोजनम्—दिक्षु स्थिते शकुने प्रष्टरि वा पुरुषकृता चिन्ता तज्जन्म वा। एवं विदिक्षु स्त्रीजन्मनश्चिन्ता वा हृतनष्टादौ चौरज्ञानं च। एषामागमः संयोगो भवति ॥७५॥

अथ लेखज्ञानमाह—

तरुतालीविदलाम्बरसलिलजशरचर्मपट्टलेखाः स्युः।
द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे तेषु कार्याणि ॥७६॥

पूर्वमेवैन्द्रानलदिशोर्मध्ये त्रिभागेषु व्यवस्थिता इत्यनेन प्रमाणेन यद्दिक्चक्रं द्वात्रिंशत्प्रविभक्तं द्वात्रिंशद्भेदभिन्नं प्रदर्शितं तस्मिन् यानि शुभाशुभानि कार्याणि

---

१. अस्यैवाध्यायस्य २९ श्लोक.।

शकुनान्युक्तानीत्यभिधीयन्ते च तानि तेषु लोकेषु भवन्ति। वक्ष्यति च—"नैर्ऋत्या स्त्रीलाभस्तुरगालङ्कारदूतलेखाप्ति" इति। तत्र लेखपरिज्ञान तरुनालीत्यादि। पूर्वस्या दिशि स्थिते शकुने लेखस्तरौ वृक्षे लिखित । वृक्षावयवे त्वचि पर्णे वेत्यर्थः। एवमेवाग्नेय्या तालवृक्षदले। दक्षिणस्या विदले विगतार्थे यत्र तत्र। नैर्ऋत्यामम्बरे वस्त्रे। पश्चिमाया सलिलजे पद्मपत्रादौ। वायव्यां शरे काण्डे। उत्तरस्यां चर्मणि। ऐशान्या पट्टे । पट्ट प्रसिद्धो नेत्रादिक ॥७६॥

अथान्यान्यपि संयोगस्थानान्याह—

व्यायामशिखिनिकूजितकलहाम्भोनिगडमन्त्रगोशब्दाः ।
वर्णास्तु रक्तपीतककृष्णसिताः कोणगा मिश्राः ॥७७॥

पूर्वस्या दिशि स्थिते शकुन यच्छुभ फल सूचितम्, तत्प्राप्ति कस्मिन् स्थाने भवति ? तत्र व्यायामे युद्धादौ। एवमाग्नेय्या शिखिस्थानेऽग्निसमीपे। दक्षिणस्या निकूजित शब्दः कस्यापि श्रूयते यत्र। नैर्ऋत्या यत्र कलह.। पश्चिमाया यत्राम्भो जलम्। वायव्या यत्र निगडो बन्धनादिक । उत्तरस्या यत्र मन्त्रो वेदः पठ्यते। ऐशान्या यत्र गावस्तेषा शब्दो रवो यत्र। एतेषूपलक्षितेषु स्थानेषु शुभशकुने कार्यागम. संयोगो वा केनचित् सह। वर्णास्त्विति। यत्किञ्चिदुक्तो वर्णो रक्तो लोहित तत् पूर्वस्याम्। पीतवर्णो याम्यायाम्। कृष्णमसित पश्चिमायाम्। सित श्वेतमुत्तरस्याम्। कोणगा मिश्रा.। मिश्रवर्णाः कोणेषु विदिक्षु। तद्यथा –आग्नेय्या रक्तपीत । नैर्ऋत्यां पीतकृष्ण । वायव्यां कृष्णसित । ऐशान्या सितरक्त । प्रयोजनम्—सद्रव्ये शकुने सद्रव्यस्यागम उक्त.। तत्र द्रव्यज्ञानमेतत्। हृतनष्टादौ द्रव्यवर्णज्ञानम्। वस्त्रचिन्ताया वस्त्रवर्णज्ञानम्। एतद्वर्णदेवताविषये भक्तिर्वा ॥७७॥

अथान्यच्छुभे शकुने स्थाननिर्देशार्थमाह—

चिह्नं ध्वजो दग्धमथ श्मशानं
दरी जलं पर्वतयज्ञघोषाः ।
एतेषु संयोगभयानि विन्द्या-
दन्यानि वा स्थानविकल्पितानि ॥७८॥

पूवस्यां दिशि ध्वजश्चिह्नमुपलक्षणम्। आग्नेय्या दग्धमग्निना दग्धं यत् किञ्चित्। अथानन्तरं याम्यायां श्मशान पितृवनम्। नैर्ऋत्या दरी गुहा। पश्चिमाया

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ८६ अध्याये ८ श्लोकः।

जलमुदकम्। वायव्या पर्वतो गिरि.। उत्तरस्या यज्ञो याग । ऐशान्या घोषो गह्वरम्। एतषु स्थानेषु सयोगभयानि विन्द्याज्जानीयात्। शुभे शकुने केनचित् सह संयोगः। वक्ष्यति च—

'ऐन्द्रचा दिशि शान्ताया विरुवन्नृपसश्रितागम वक्ति।

शकुनेष्वेतेषु भय वक्ष्यति च—

'शान्तासु दिक्षु फलमिदमुक्त दीप्तास्वतोऽभिधास्यामि।
ऐन्द्रचा भय नरेन्द्रात् समागमश्चापि शत्रूणाम् ॥ इति।

अन्यानि वा स्थानविकल्पितानीति। अन्यान्यपराणि वा कार्याणि स्थानवशेन परिकल्पनीयानि। एतदुक्त भवति--शुभानि यानि कार्याणि शुभशकुनससूचितानि शुभेष्वेव स्थानेषु भवन्ति। यान्यशुभानि तान्यशुभेष्विति ॥७८॥

अन्यदप्याह—

स्त्रीणां विकल्पा बृहती कुमारी
व्यङ्गा विगन्धा त्वथ नीलवस्त्रा।
कुस्त्री प्रदीर्घा विधवा च ताश्च
संयोगचिन्तापरिवेदिकाः स्युः ॥७९॥

पूर्वास्या स्त्रीणा विकल्पा बृहती बृहत्काया स्त्री। आग्नेय्या कुमारो कन्यका। दक्षिणस्या व्यङ्गाऽङ्गहीना। नैर्ऋत्या विगन्धा दुर्गन्धा। अथशब्द आनन्तर्ये। पश्चिमाया नीलवस्त्रा नीलाम्बरा। वायव्या कुस्त्री कुत्सिता योषित्। उत्तरस्या प्रदीर्घात्युच्चा। ऐशान्या विधवा विगतभर्तृका रण्डा स्त्री। एव केचिद्व्याचक्षते। अन्ये चतस्रो दिश इच्छन्ति। यत उक्तम्--अङ्गना विदिश इति। ताश्च ऐशान्या बृहती कुमारी। आग्नेय्या व्यङ्गा विगन्धा। नैर्ऋत्या नीलवस्त्रा कुस्त्री। वायव्या प्रदीर्घा विधवा। प्रयोजनम्—ताश्च सयोगचिन्तापरिवेदिका स्युरिति। ताभि. सह प्रागाद्यासु दिक्षु शुभे सयोगे समागमे चिन्ता परिवेदयन्त्युत्पादयन्ति। हृतनष्टादौ चौर्य एता एव ॥७९॥

अन्यदप्याह—

पृच्छासु रूप्यकनकातुरभामिनीनां
मेषाव्ययानमखगोकुलसंश्रयासु ।

१. अस्यैव ग्रन्थस्य ८६ अध्याये ९ श्लोकः।

२. अस्यैव ग्रन्थस्य ८६ अध्याये २९ श्लोकः।

न्यग्रोधरक्ततरुरोध्रककीचकाख्या-
श्चूतद्रुमाः खदिरविल्वनगार्जुनाश्च ॥८०॥

पृच्छासमये पूर्वस्या दिशि स्थिते शकुने प्रष्टरि वा रूप्यसश्रया रजतसमाश्रिता पृच्छा वक्तव्या। एवमाग्नेय्या कनकस्य सुर्वणस्य। याम्यायामातुरस्य व्याध्यर्दितस्य। नैर्ऋत्या भामिन्या स्त्रिया । पश्चिमाया मेषाव्यस्याजस्य। वायव्या यानस्याश्वादिकस्य गमनस्य वा। उत्तरस्या मखस्य यज्ञस्य च। ऐशान्या गोकुलसश्रया वाटसमाश्रिता पृच्छा वक्तव्येति। तथा न्यग्रोधो वृक्ष पूर्वस्याम्। रक्ततरुर्लोहितवर्णो वृक्ष आग्नेय्याम्। रोध्रवृक्षो दक्षिणस्याम्। कीचकाख्यो वेणुर्नैर्ऋत्याम्। चूतद्रुम आम्रवृक्ष पश्चिमायाम्। खदिरो वायव्याम्। बिल्वतरुरुत्तरस्याम्। नग एवार्जुनवृक्ष ऐशान्याम्। अथवा नग पर्वतोऽर्जुनवृक्षश्च। अथवा सर्व एव न्यग्रोधादयो नगशब्दवाच्याः। नगो वृक्ष उच्यते स्थिरत्वात्। प्रयोजनम्—प्रागाद्यासु दिक्षु स्थिते शुभे शकुन एतेषु स्थानेषु रूप्यादीना लब्धिरशुभे हानि । सयोगो वियोगो वा केनचित् सह चौरादिस्थानपरिग्रहमिति ॥८०॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां सहिताविवृतौ सर्वशाकुने
मिश्रक नाम पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥८५॥

अथ शाकुनेऽन्तरचक्र व्याख्यायते।

तत्रादौ प्राग् द्वात्रिंशद्भागप्रविभक्ते दिक्चक्रे शान्तासु दिक्षु स्थिते शकुने फलान्याह—

ऐन्द्र्यां दिशि शान्तायां विरुवन्नृपसंश्रितागमं वक्ति।
शकुनः पूजालाभं मणिरत्नद्रव्यसम्प्राप्तिम् ॥१॥

ऐन्द्र्या पूर्वस्या दिश्यागताया शान्ताया विरुवन् क्रोशन् नृपसश्रितस्य राजसमाश्रितस्यागम वक्ति कथयति। तथा तत एव पूजालाभार्थाना मणिरत्नाना प्रधानरत्नाना द्रव्याणामन्येषा सुवर्णादीनां सम्प्राप्ति लाभ च कथयति। यदि च स शकुन. शुभ., अथ मध्यमस्तदा मध्यम फलं करोति। अथाशुभस्तदा किञ्चिच्छुभम्। एवं सर्वं परिज्ञेयम् ॥१॥

अथान्यदाह—

तदनन्तरदिशि कनकागमो भवेद्वाञ्छितार्थसिद्धिश्च।
आयुधधनपूगफलागमस्तृतीये भवेद् भागे ॥२॥

तस्या एव पूर्वस्या अनन्तरदिशि प्रादक्षिण्येन द्वितीयदिशि स्थिते शकुने कनकागम सुवर्णलाभो भवति, वाञ्छितस्याभिलषितस्य च कार्यस्य सिद्धिर्भवति। तृतीये भागे आयुधस्य च खड्गादेर्धनस्य वित्तस्य पूगफलाना वाऽऽगमो लाभो भवति ॥२॥

अन्यदप्याह—

स्निग्धद्विजस्य सन्दर्शनं चतुर्थे तथाहिताग्नेश्च।
कोणेऽनुजीविभिक्षुप्रदर्शनं कनकलोहाप्तिः ॥३॥

चतुर्थे भागे स्निग्धस्येष्टस्य द्विजस्य ब्राह्मणस्य तथाऽऽहिताग्नेर्याजकस्य सन्दशन कनकस्य सुवर्णस्य लाहस्य शस्त्रस्य च प्राप्तिर्लाभो भवतीत्यर्थः। आग्नेये कोणे अनुजीविनो भिक्षो. प्रदर्शनम् ॥३॥

अथान्यदप्याह—

याम्येनाद्ये नृपपुत्रदर्शनं सिद्धिरभिमतस्याप्तिः।
परतः स्त्रीधर्माप्तिः सर्षपयवलब्धिरप्युक्ता ॥४॥

याम्येन दक्षिणदिग्भागेन तदाद्येनोपलक्षित आद्य, स च कोणाद् बहि.। आद्ये प्रथमभागे नृपपुत्रस्य राजपुत्रस्य दर्शन सिद्धिश्च भवति कार्याणाम्। अभिमतस्याभीष्टस्यार्थस्य चाप्तिर्लाभो भवति। परतोऽनन्तर द्वितीये भागे स्त्रीप्राप्तिर्धर्मप्राप्तिश्च भवति। सर्षपाणा यवानामपि लब्धिरुक्ता कथिता ॥४॥

अन्यदप्याह—

कोणाच्चतुर्थखण्डे लब्धिर्द्रव्यस्य पूर्वनष्टस्य।
यद्वा तद्वा फलमपि यात्रायां प्राप्नुयाद्याता ॥५॥

कोणादारभ्य यश्चतुर्थखण्डस्तस्मिन् पूर्वनष्टस्य प्रागपहृतस्य द्रव्यस्यार्थस्य लब्धिर्लाभो भवति। याता यात्राया यद्वा यत्तत् फल तद्वा येन तेन प्रकारेणाप्नुयात् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥५॥

अन्यदप्याह—

यात्रासिद्धिः समदक्षिणेन शिखिमहिषकुक्कुटाप्तिश्च।
याम्याद् द्वितीयभागे चारणसङ्गः शुभं प्रीतिः ॥६॥

समश्चासौ दक्षिणो भाग. समदक्षिण.। तस्मिन् समदक्षिणे च यात्रासिद्धिर्भवति। शिखी मयूरः। शिखिमहिषकुक्कुटाना चाप्तिर्लाभो भवति। याम्यात्

समदक्षिणाद् द्वितीये भागे चारणा नटनर्तकप्रभृतय । तै सह सङ्गः संयोगो भवति, शुभं धर्मादिप्रीतिश्च भवति ॥६॥

अन्यदप्याह—

ऊर्ध्वं सिद्धिः कैवर्तसङ्गमो मीनतित्तिराद्याप्तिः।
प्रव्रजितदर्शनं तत्परे च पक्वान्नफललब्धिः ॥७॥

ऊर्ध्व द्वितीयभागात् परतस्तृतीयभागे सिद्धि कार्याणा भवति। कैवर्तेन सङ्गस्तेन सह सयोगो मीनतित्तिरादीना प्राप्तिश्च भवति। मीनो मत्स्य । तित्तिरः पक्षी। आदिग्रहणाद् लावकादय । तत्परे चतुर्थे भागे प्रव्रजितस्य गृहीतव्रतस्य दर्शन भवति, पक्वान्नस्य फलाना च लब्धिर्लाभो भवति ॥७॥

अन्यदप्याह—

नैर्ऋत्यां स्त्रीलाभस्तुरगालङ्कारदूतलेखाप्तिः।
परतोऽस्य चर्मतच्छिल्पिदर्शनं चर्ममयलब्धिः ॥८॥

नैर्ऋत्या स्त्रीलाभो भवति। तुरगस्याश्वस्यालङ्करणस्य भूषणस्य दूतस्य देशावेदिनो लेखस्य च प्राप्तिर्भवति। अस्य नैर्ऋतभागस्य परतोऽनन्तर चर्मदर्शनं भवति। तच्छिल्पी चर्मशिल्पी तस्यापि दर्शनमवलोकनम्। चर्ममयस्य भाण्डस्य उपहारादेर्लब्धिर्लाभा भवति ॥८॥

अन्यदप्याह—

वानरभिक्षुश्रवणावलोकनं नैर्ऋतात् तृतीयांशे।
फलकुसुमदन्तघटितागमश्च कोणाच्चतुर्थांशे ॥९॥

नैर्ऋतात् कोणात् तृतीयाशे तृतीयभागे वानरस्य कपेर्भिक्षोर्यते श्रवणस्य बौद्धस्य चावलोकन दर्शनमित्यर्थ । कोणान्नैर्ऋतकोणाच्चतुर्थाशे चतुर्थभागो फलादीनामाम्रादीना कुसुमाना पुष्पाणा दन्तघटिताना दन्तादिकृताना चागमो भवति ॥९॥

अन्यदप्याह—

वारुण्यामर्णवजातरत्नवैदूर्यमणिमयप्राप्तिः ।
परतोऽतः शबरव्याधचौरसङ्गः पिशितलब्धिः ॥१०॥

वारुण्या पश्चिमायामर्णवजाताना समुद्रसम्भूताना रत्नाना वैदूर्यादीना मणीना मणिमयाना रत्नकृताना च भाण्डाना प्राप्तिर्लाभो भवति। अतो वारुण्या. परतोऽनन्तर शबरै शबरजनैर्व्याधैर्लुब्धकजनैश्चौरैस्तस्करैश्च सह सङ्गमा योगो भवति। पिशितस्य च मासस्य लब्धिर्लाभो भवति ॥१०॥

अन्यदप्याह—

परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणां चन्दनागुरुप्राप्तिः।
आयुधपुस्तकलब्धिस्तद्वृत्तिसमागमश्चोर्ध्वम् ॥११॥

परतोऽनन्तरमस्मिन् भागे वातरोगिणामनिलव्याध्यर्दिताना दर्शनम्। चन्दनस्य मलयजस्य, अगुरो सुगन्धद्रव्यस्य प्राप्तिर्लाभो भवति। अत ऊर्ध्वमत परमन्यस्मिन् भागे आयुधस्य खड्गादे पुस्तकस्य च शास्त्रस्य लब्धि । तद्वृत्तीनामायुधपुस्तके एव वृत्तिर्वर्तन येषा तै सह समागम सयोगो भवति ॥११॥

अन्यदप्याह—

वायव्ये फेनकचामरौर्णिकाप्तिः समेति कायस्थः।
मृन्मयलाभोऽन्यस्मिन् वैतालिकडिण्डिभाण्डानाम् ॥१२॥

वायव्ये कोणे फेनकस्य चामरस्य बालव्यजनस्यौर्णिकस्य च कम्बलादे. प्राप्तिर्भवति। कायस्थो देवर समेति सयोग याति। अन्यस्मिन् द्वितीयभागे मृन्मयस्य द्वितीयस्य भाण्डस्य लाभ· । वैतालिको नग्नाचार्य । डिण्डिभाण्डानि वादित्रविशेषा. । पटहमृदङ्गकरटा समेता यत्र वाद्यन्ते तानि डिण्डिभाण्डानि तेषा लाभ ॥१२॥

अन्यदप्याह—

वायव्याच्च तृतीये मित्रेण समागमो धनप्राप्तिः।
वस्त्राश्वाप्तिरतः परमिष्टसुहृत्सम्प्रयोगश्च ॥१३॥

वायव्यकोणात् परे तृतीयभागे मित्रेण सह सुहृदा सह समागमो भवति। धनस्यार्थस्य च प्राप्ति । अतोऽस्मात् तृतीयात् पर वस्त्रस्याम्बरस्याश्वस्य तुरगस्य च प्राप्ति । इष्टेन वल्लभेन सुहृदा मित्रेण सह सम्प्रयोग समागम ॥१३॥

अन्यदप्याह—

दधितण्डुललाजानां लब्धिरुदग् दर्शनं च विप्रस्य।
अर्थावाप्तिरनन्तरमुपगच्छति सार्थवाहश्च ॥१४॥

उदगुत्तरस्या दिशि दधितण्डुललाजानां लब्धि । दध्नस्तण्डुलाना लाजाना च लाभो भवति। विप्रस्य ब्राह्मणस्य दर्शनमवलोकनम्। अनन्तरमत परमन्यस्मिन् भागेऽर्थावाप्तिरर्थलाभो भवति सार्थवाहश्चोपगच्छति आयाति ॥१४॥

अन्यदप्याह—

वेश्यावटुदाससमागमः परे शुक्लपुष्पफललब्धिः।
अत ऊर्ध्वं चित्रकरस्य दर्शनं चित्रवस्त्राप्तिः ॥१५॥

परेऽन्यस्मिन् भागे वेश्या बन्धकी। वटुर्ब्राह्मण । दासो भृत्य । एतै समागम सयोग । शुक्लपुष्पाणा फलाना च लब्धिर्लाभो भवति। अत ऊर्ध्वमत परमन्यस्मिन् भागे चित्रकरस्य दर्शन भवति। चित्राणा नानावर्णाना वस्त्राणामम्बराणा च प्राप्तिर्भवति ॥१५॥

अन्यदप्याह—

ऐशान्यां देवलकोपसङ्गमो धान्यरत्नपशुलब्धिः।
प्राक् प्रथमे वस्त्राप्तिः समागमश्चापि बन्धक्या ॥१६॥

ऐशान्या दिशि देवलकेन भोजकेनोपसङ्गम सयोगो भवति। धान्यरत्नपशूना च लब्धि । प्राक् प्रथमे पूर्वस्या दिशि प्रथमे भागे वस्त्राप्तिरम्बरलाभो बन्धक्या वेश्यया सह समागमा भवति ॥१६॥

अन्यदप्याह—

रजकेन समायोगो जलजद्रव्यागमश्च परतोऽतः।
हस्त्युपजीविसमाजश्चास्माद् धनहस्तिलब्धिश्च ॥१७॥

रजकेन वस्त्ररागकृता समायोगो जलजाना जलोत्पन्नद्रव्याणामागमो लाभश्च भवति। अतोऽस्मात् परतो हस्त्युपजीविभिर्हस्तिनामनुजीविभि समाज संयोगो भवति। अस्माच्च समाजाद् धनलब्धिर्हस्तिलब्धिश्च भवति ॥१७॥

अत्रैव विशेषमाह—

द्वात्रिंशत्प्रविभक्तं दिक्चक्रं वास्तुवत्सनेम्युक्तम्।
अरनाभिस्थैरन्तः फलानि नवधा विकल्प्यानि ॥१८॥

दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं वास्तुवद्द्वात्रिशद्भागप्रविभक्त सनेम्युक्त नेम्या सह कथितम्। नेमियुक्तस्यैतत् फलम्। यथा वास्तुबन्धने द्वात्रिशद्भागप्रविभक्ते वास्तु-

प्रतिदिशमष्टौ द्वाराणि विभक्तान्येव दिक्चक्रमपि विभक्तम्, तत्रैतत्फलम्। अरनाभिस्थैररणीनाभिस्थै । अराश्चक्रस्य मध्यवर्तिन । नाभिर्मध्य तैररनाभिस्थै शकुनैरन्तर्मध्ये नवधा नवप्रकार फलानि विकल्प्यानि विकल्पनीयानि ॥१८॥

तानि चाह—

नाभिस्थे बन्धुसुहृत्समागमस्तुष्टिरुत्तमा भवति।
प्राग्रक्तपट्टवस्त्रागमस्त्वरे नृपतिसंयोगः ॥१९॥

नाभिस्थे चक्रनाभिस्थे शकुने बन्धुभि कुटुम्बै सुहृद्भिर्मित्रै. सह समागम. सयोगो भवति। उत्तमा प्रकामा च तुष्टि । प्राक् पूर्वभागे योऽरस्तत्र स्थिते शान्ते शकुने रक्तस्य लोहितस्य पट्टस्य वस्त्रस्याम्बरस्य चागमो लाभो भवति। नृपतिना राज्ञा सह सयोग ॥१९॥

अन्यदप्याह—

आग्नेये कौलिकतक्षपारिकर्माश्वसूतसंयोगः।
लब्धिश्च तत्कृतानां द्रव्याणामश्वलब्धिर्वा ॥२०॥

आग्नेयेऽरे कौलिकस्तन्तुवाय । तक्षा वर्धकि । पारिकर्मा परिकर्म वेत्ति य स पारिकर्मा। गणितपरिकर्माणि जानाति य । केचित् कर्मज्ञा इत्याहु । अश्वस्तुरग । सूतोऽश्ववाहक. । एतै सह सयोगो भवति। तत्कृताना कौलिकादिकृताना द्रव्याणा लब्धिर्लाभ. । अश्वलब्धिस्तुरगलब्धिश्च वा भवति ॥२०॥

अन्यदप्याह—

नेमीभागं बुद्ध्वा नाभीभागं च दक्षिणे योऽरः।
धार्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद् धर्मलाभश्च ॥२१॥

नेमी चक्रस्य प्रान्त तस्या नाभेश्च भाग बुद्ध्वा प्रविभाग ज्ञात्वा दक्षिणेन दक्षिणस्या दिशि योऽरस्तत्र स्थिते शकुने धार्मिकजनै. सह सयोगो भवति धर्मलाभश्च ॥२१॥

अन्यदप्याह—

उस्राक्रीडककापालिकागमो नैर्ऋते समुद्दिष्टः।
वृषभस्य चात्र लब्धिर्माषकुलत्थाद्यमशनं च ॥२२॥

उस्रा गौ । क्रीडको य क्रीडयति । कापालिक प्रसिद्धस्तपस्वी । एषामागमो नैर्ऋतेऽरे समुद्दिष्ट कथित । अत्रास्मिन्नरे वृषभस्य दान्तस्य च लब्धिर्लाभो भवति । अशन भोज्यं माषकुलत्थाद्यं भवति । माषकुलत्थौ प्रसिद्धौ सस्यविशेषौ । आद्यग्रहणाद् यवगोधूमकङ्गुनिका गृह्यन्ते ॥२२॥

अन्यदप्याह—

अपरस्यां दिशि योऽरस्तत्रासक्तिः कृषीवलैर्भवति ।
सामुद्रद्रव्यसुसारकाचफलमद्यलब्धिश्च ॥२३॥

अपरस्या पश्चिमायामरस्तत्र तस्मिन् कृषीवलै कार्षिकैरासक्ति सयोगो भवति । सामुद्रद्रव्याणा सुसारस्य काचस्य च लब्धिर्लाभो भवति । सुसारो मणिविशेष । फलानामाम्रादीना मद्यस्य पानविशेषस्य च लब्धिर्लाभो भवति ॥२३॥

अन्यदप्याह—

भारवहतक्षभिक्षुकसन्दर्शनमपि च वायुदिक्संस्थे ।
तिलककुसुमस्य लब्धिः सनागपुन्नागकुसुमस्य ॥२४॥

वायव्यां दिशि योऽरस्तत्सस्थे शकुने भारवहो भारवाहक । तक्षा वर्धकि । भिक्षुको यति । एषां सन्दर्शन भवति । तिलककुसुमस्य, तिलको वृक्षविशेष, तत्पुष्पाणां लब्धिर्भवति । पुन्नागकुसुमस्य पुन्नागपुष्पस्य सनागस्य नागकुसुमेन सहितस्य लब्धिर्भवति ॥२४॥

अन्यदप्याह—

कौबेर्यां दिशि योऽरस्तत्रस्थो वित्तलाभमाख्याति ।
भागवतेन समागमनमाचष्टे पीतवस्त्रैश्च ॥२५॥

कौबेर्यामुत्तरस्या दिशि शान्ताया योऽरस्तत्रस्थ शकुनो वित्तलाभ धनलब्धिमाख्याति कथयति । तथा भागवतेन वैष्णवेन द्विजेन सह समागम संयोगमाचष्टे कथयति । पीतवस्त्रैश्च पीतवर्णैरम्बरै सयागम् ॥२५॥

अन्यदप्याह—

ऐशाने व्रतयुक्ता वनिता सन्दर्शनं समुपयाति ।
लब्धिश्च परिज्ञेया कृष्णायःशस्त्रघण्टानाम् ॥२६॥

ऐशानेऽरे व्रतयुक्ता व्रतस्था वनिता स्त्री सन्दर्शन समुपयाति गच्छति। कृष्णायस. कृष्णलोहस्य शस्त्रस्य घण्टाना च लब्धि परिज्ञेया ॥२६॥

अथात्रैव विशेषमाह—

याम्येऽष्टांशे पश्चाद् द्विषट्त्रिसप्ताष्टमेषु मध्यफला।
सौम्येन च द्वितीये शेषेष्वतिशोभना यात्रा ॥२७॥

अभ्यन्तरे तु नाभ्यां शुभफलदा भवति षट्सु चारेषु।
वायव्यानैर्ऋतयोररयोः क्लेशावहा यात्रा ॥२८॥

याम्येऽष्टांश इति। याम्ये दक्षिणदिग्भागे योऽष्टाशोऽष्टभागस्तस्मिस्तथा पश्चात् पश्चिमदिग्भागे नैर्ऋतकोणादारभ्य द्विषट्त्रिसप्ताष्टमेषु, द्वितीयषष्ठ-तृतीयसप्तमाष्टमेषु। तथा सौम्येन उत्तरदिग्भागेन च द्वितीयाष्टाशे एतेषु शकुने स्थिते शान्ते मध्यफला यात्रा भवति। न शुभा नाप्यशुभेत्यर्थ । शेषेष्वन्येषु भागेषु पञ्चविंशत्सङ्ख्यास्वतिशोभना यात्रा भवति ॥२७॥

अभ्यन्तर इति। नाभ्यामभ्यन्तरे नाभिमध्ये षट्सु चाष्टसु चारेषु वायव्या-नैर्ऋतवर्जितेषु स्थिते शकुने शुभफलदा यात्रा भवति। वायव्यानैर्ऋतयोर्द्वयोररयो. क्लेशावहा कष्टप्रदा यात्रा भवति ॥२८॥

एवमिद यदुक्त तच्छान्तासु दिक्षु दीप्तासु वक्ष्यामीत्याह—

शान्तासु दिक्षु फलमिदमुक्तं दीप्तास्वतोऽभिधास्यामि।
ऐन्द्र्यां भयं नरेन्द्रात् समागमश्चैव शत्रूणाम् ॥२९॥

इद यदुक्तं फल शान्तासु दिक्षु। अतोऽस्मात् पर दीप्तास्वभिधास्यामि कथयिष्यामि। ऐन्द्र्या पूर्वस्यां दिशि दीप्ताया स्थिते शकुने नरेन्द्राद् राज्ञो भयं भवति। शत्रूणा रिपूणा समागम सयोगो भवति ॥२९॥

अन्यदप्याह—

तदनन्तरदिशि नाशः कनकस्य भयं सुवर्णकाराणाम्।
अर्थक्षयस्तृतीये कलहः शस्त्रप्रकोपश्च ॥३०॥

तदनन्तरदिशि पूर्वस्या परतो द्वितीयभागे स्थिते शकुने दीप्ते कनकस्य सुवर्णस्य नाशो भवति, सुवर्णकाराणा च सबन्धि भय भवति। तृतीये भागे अर्थक्षयो वित्तनाशः कलह. शस्त्रप्रकोपश्च ॥३०॥

अन्यदप्याह—

अग्निभयं च चतुर्थे भयमाग्नेये च भवति चौरेभ्यः।
कोणादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतविनाशः॥३१॥

चतुर्थे प्राग्भागादग्निभय भवति। आग्नेये च कोणे चौरेभ्यस्तस्करेभ्यो भयं भवति। कोणादपि आग्नेयकोणात् तृतीयभागे धनस्य वित्तस्य क्षय.। नृपसुतविनाशो राजपुत्रस्य विनाश क्षयो म्रियत इत्यर्थः॥३१॥

अन्यदप्याह—

प्रमदागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेच्चतुर्थे च।
हैरण्यककारुकयोः प्रध्वंसः शस्त्रकोपश्च॥३२॥

कोणादाग्नेयात् तृतीयभागे स्थिते शकुने प्रमदा जाया तस्या गर्भविनाशो भवेत् स्यात्। चतुर्थे च भागे हैरण्यक सुवर्णादिविक्रियादिक, कारुकः शिल्पी, तयो प्रध्वसो विनाशो भवति। तथा शस्त्रकोपश्च॥३२॥

अन्यदप्याह—

अथ पञ्चमे नृपभयं मारीमृतदर्शनं च वक्तव्यम्।
षष्ठे तु भयं ज्ञेयं गन्धर्वाणां सडोम्बानाम्॥३३॥

अथानन्तर पञ्चमे भागे नृपभय राजभय भवति। मारी तत्र जनाना मरको भवति। मृतस्य पुरुषस्य दर्शनमवलोकन वक्तव्य वाच्यम्। षष्ठे भागे गन्धर्वाणां गायनानां सडोम्बाना डोम्बसहिताना भय भवति। तेभ्यो भय भवतीत्यर्थ॥३३॥

अन्यदप्याह—

धीवरशाकुनिकानां सप्तमभागाद् भयं भवति दीप्ते।
भोजनविघात उक्तो निर्ग्रन्थभयं च तत्परतः॥३४॥

सप्तमभागे दीप्ते शकुने धीवर. प्रसिद्ध। शाकुनिक पक्षिघाती। तेभ्यः सकाशाद्भय भवति। तत्परतोऽष्टमभागे भोजनस्याशनस्य विघातो नाश उक्तः कथितः। निर्ग्रन्थो नग्नक्षपणकस्तस्माच्च भय भवति॥३४॥

अन्यदप्याह—

कलहो नैर्ऋतभागे रक्तस्रावोऽथ शस्त्रकोपश्च।
अपराद्ये चर्मकृतं विनश्यते चर्मकारभयम्॥३५॥

नैर्ऋतकोणे कलहो रक्तस्रावोऽसृक्स्रुति । शस्त्रकोपः संग्रामश्च भवति। अपराद्ये पश्चिमप्रथमभागे चर्मकृत चर्ममय वस्त्रोपानहादिक विनश्यते नाश याति। चर्मकारभय चर्मकाराच्च भीतिर्भवति ॥३५॥

अन्यदप्याह—

तदनन्तरे परिव्राट् श्रवणभयं तत्परे त्वनशनभयम् ।
वृष्टिभयं वारुण्ये श्वतस्कराणां भयं परतः ॥३६॥

तदनन्तर द्वितीये भागे परिव्राजकस्य तपस्विनो भयं श्रवणाच्छाक्यभिक्षोश्च भयं भवति। तत्परे तृतीये भागे त्वनशनभयमुपवासभीतिर्भवति। वारुण्ये पश्चिमाया वृष्टिभय वर्षणाद् भीतिर्भवति। परतोऽनन्तरमन्यस्मिन् भागे श्वतस्कराणा सारमेयाना चौराणा च सबन्धि भय भवति ॥३६॥

अन्यदप्याह—

वायुग्रस्तविनाशः परे परे शस्त्रपुस्तवार्तानाम् ।
कोणे पुस्तकनाशः परे विषस्तेनवायुभयम् ॥३७॥

तत्परतो भागे वायुग्रस्तविनाश, वायुनाऽनिलेन ग्रस्त क्रोडीकृतो वायुग्रस्तो वातादिना विनाशो मरण भवति। परे परभागेऽन्यस्मिन् शस्त्रपुस्तवार्ताना भवति। शस्त्रमायुधम्, पुस्त लिपिकर्म। शस्त्रपुस्तयोर्वार्ता वर्तन येषा तेभ्यो भयं भवति। कोणे वायव्ये पुस्तकस्य शास्त्रस्य विनाशो भवति। परे द्वितीये भागे विषस्तेनवायुकृतं भयम्, विषं प्रसिद्धम्, स्तेनश्चौर, वायुर्मारुत । एभ्यो भय भवति ॥३७॥

अन्यदप्याह—

परतो वित्तविनाशो मित्रैः सह विग्रहश्च विज्ञेयः ।
तस्यासन्नेऽश्ववधो भयमपि च पुरोधसः प्रोक्तम् ॥३८॥

परतोऽनन्तरमन्यस्मिन् भागे वित्तस्य धनस्य विनाश. क्षयो भवति। मित्रैः सुहृद्भिश्च सह विग्रह कलहो विज्ञेयो ज्ञातव्य । तस्यासन्ने निकटवर्तिनि द्वितीये भागे अश्वस्य तुरगस्य वधो मरण भवति। पुरोधस आचार्यस्य भय प्रोक्तं कथितम् ॥३८॥

अन्यदप्याह—

गोहरणशस्त्रघातावुदक् परे सार्थघातधननाशौ ।
आसन्ने च श्वभयं व्रात्यद्विजदासगणिकानाम् ॥३९॥

उदगुत्तरस्या दिशि गोहरण गवामपहरण शस्त्रस्य च घातो विनाशो भवति। परे द्वितीये भागे सार्थस्य च घातो वधो धननाशो वित्तहानिश्च भवति। आसन्ने निकटवर्तिनि भागे श्वभय सारमेयभय च भवति। तथा व्रात्यद्विजदासगणिकाना भय भवति। यस्य ब्राह्मणस्याष्टमाद् वर्षादारभ्य षोडशवर्षं यावदुपनयन कृत स व्रात्यो द्विज.। दास कर्मकर। गणिका वेश्या। एतासा सबन्धि भय भवति॥३९॥

अन्यदप्याह—

ऐशानस्यासन्ने चित्राम्बरचित्रकृद्भयं प्रोक्तम्।
ऐशाने त्वग्निभयं दूषणमप्युत्तमस्त्रीणाम्॥४०॥

ऐशानस्यासन्ने निकटवर्तिनि भागे चित्राम्बरस्य चित्रवस्त्रस्य चित्रकृतश्चित्रकरस्य सबन्धि भय प्रोक्त कथितम्। ऐशाने कोणे त्वग्निभय हुतवहभीतिरुत्तमस्त्रीणा प्रधानयोषितामपि दूषण दुष्टत्व भवति॥४०॥

अन्यदप्याह—

प्रोक्तस्यैवासन्ने दुःखोत्पत्तिः स्त्रिया विनाशश्च।
भयमूर्ध्वं रजकानां विज्ञेयं काच्छिकानां च॥४१॥

प्राक् पूर्वस्यां दिशि तस्यैवैशानकोणस्यासन्ने निकटवर्तिनि भागे दु खस्योत्पत्तिरागम। स्त्रिया योषितो विनाशो मरण भवति। ऊर्ध्वं द्वितीयभागे रजकाना वस्त्ररागकृताना काच्छिकाना गन्धयोजकाना च सबन्धि भय ज्ञेय ज्ञातव्यम्॥४१॥

अन्यदप्याह—

हस्त्यारोहभयं स्याद् द्विरदविनाशश्च मण्डलसमाप्तौ।
अभ्यन्तरे तु दीप्ते पत्नीमरणं ध्रुवं पूर्वे॥४२॥

मण्डलसमाप्तौ मण्डलस्य द्वात्रिंशत्प्रविभक्तस्य यत्र समाप्तिस्तस्यां स्थिते दीप्ते शकुने हस्त्यारोहेभ्यो भय भवति। द्विरदो हस्ती तस्य च विनाशो मरणम्। अभ्यन्तरे तु मध्यभागे पूर्वे प्राग्भागे योऽरस्तस्मिन् दीप्ते तत्रस्थे शकुने ध्रुव निश्चित पत्नीमरणम्, पत्नी भार्या तस्या मरणं भवति॥४२॥

अन्येष्वप्याह—

शस्त्रानलप्रकोपावाग्नेये वाजिमरणशिल्पिभयम्।
याम्ये धर्मविनाशोऽपरेऽन्यवस्कन्दचोक्षवधाः॥४३॥

अपरे तु कर्मिणां भयमथ कोणे चानिले खरोष्ट्रवधः।
अत्रैव मनुष्याणां विसूचिकाविषभयं भवति॥४४॥
उदगर्थविप्रपीडा दिश्यैशान्यां तु चित्तसन्तापः।
ग्रामीणगोपपीडा च तत्र नाभ्यां तथात्मवधः॥४५॥

शस्त्रानलेति। आग्नेये कोणे योऽरस्तत्रस्थे दीप्ते शकुने शस्त्रप्रकोपोऽनलस्याग्नेश्च प्रकोपो भवति। वाजिमरणमश्वविनाश । शिल्पिभ्यो लेखपुस्तकचित्रकृद्भ्यो भय भवति। याम्ये दक्षिणेऽरे धर्मविनाश । अपरे नैर्ऋते अग्निर्हुताशन । अवस्कन्द उपर्यागमनम्। चोक्षो दुष्ट इति प्रसिद्ध । एभ्यो वधो मरण भवति॥४३॥

अपरे त्विति। अपरे पश्चिमे भागे योऽरस्तत्रस्थे शकुने कर्मिणा सम्बन्धि भय भवति। अथानन्तरमनिले वायव्येऽरे खराणा गर्दभानामुष्ट्राणा करभाणा च वधो मरण भवति। अत्रैव वायव्ये मनुष्याणा पुसा विसूचिकाभयमुदरशूलभीतिर्विषभय च भवति॥४४॥

उदगुत्तरस्यां योऽरस्तत्रार्थस्य धनस्य विप्राणा ब्राह्मणाना च पीडा भवति। ऐशान्या दिशि अरे चित्तस्य मनस सन्तापो भवति। सन्तापश्चित्तविभेद । तत्र तस्मिन्नेवैशाने भागे ग्रामीणगोपपीडा भवति। ग्रामीणा ग्राम्यजना । गोपा गोपालका । एभ्य पीडा। तथा नाभ्या दीप्तायामात्मवध आत्मनो वधो मरण भवतीति॥४५॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ सर्वशाकुनेऽन्तरचक्र नाम षडशीतितमोऽध्याय. ॥८६॥

अथ विरुताध्यायो व्याख्यायते।

तत्रादावेव दिवसचराणा सज्ञार्थमाह—

श्यामाश्येनशशघ्नवञ्जुलशिखिश्रीकर्णचक्राह्वया-
श्चाषाण्डीरकखञ्जरीटकशुकध्वाङ्क्षाः कपोतास्त्रयः।
भारद्वाजकुलालकुक्कुटखरा हारीतगृध्रौ कपिः
फेण्टः कुक्कुटपूर्णकूटचटकाः प्रोक्ता दिवासञ्चराः॥१॥

श्यामा पोतकी। श्येनो वाजिक । शशघ्न पक्षी। वञ्जुल खदिरचञ्चु । शिखी मयूर.। श्रीकर्ण. पक्षी। चक्राह्वयश्चक्रवाक.। चाष.। अण्डीरक.। खञ्जरीट.।

शुक.। एते सर्वे एव पक्षिण । ध्वाङक्ष काक । कपोतास्त्रय । आपाण्डुरश्चित्र-कपोत कुङ्कुमधूम्रश्चेति। भारद्वाज पक्षी। कुलालकुक्कुटो गर्तकुक्कुट । खरो गर्दभ.। हारीतगृध्रौ पक्षिणौ। कपिर्वानर । फेण्ट पक्षिविशेष । कुक्कुट कृकवाकु.। पूर्णकूट. करायिक । चटक कलविङ्क । एते सर्वे दिवासञ्चरा दिवसचरा उक्ता कथिता ॥१॥

अथ ये रात्रिसञ्ज्ञास्तेषां च फलमाह—

लोमाशिका पिङ्गलछिप्पिकाख्यौ
वल्गुल्युलूकौ शशकश्च रात्रौ।
सर्वे स्वकालोत्क्रमचारिणः स्यु-
र्देशस्य नाशाय नृपान्तदा वा ॥२॥

लोमाशिका प्रसिद्धा प्राणिविशेष । पिङ्गल उलूकचेटी। छिप्पिकाख्य. पक्षिविशेष । छिप्पिकेत्याख्या नाम यस्य। वल्गुली चर्मचटिका। उलूक । शशक प्राणी। एते रात्रौ चरन्ति। रात्रिचरा वा यदि दिवाचरास्तदा स्वकालोत्क्रमचारिण । ते च देशस्य जनपदस्य नाशाय क्षयाय स्युर्भवेयु । नृपस्य राज्ञोऽन्तदा वा मृत्युकरा स्यु ॥२॥

अथोभयचारिण आह—

हयनरभुजगोष्ट्रद्वीपिसिंहर्क्षगोधा
वृकनकुलकुरङ्गश्वाजगोव्याघ्रहंसाः ।
पृषतमृगशृगालश्वाविदाख्यान्यपुष्टा
द्युनिशमपि बिडालः सारसः सूकरश्च ॥३॥

हयोऽश्व । नरो मनुष्य । भुजग सर्प । उष्ट्र करभ । द्वीपी चित्रक.। सिंहो हरि । ऋक्ष प्राणी। गोधा प्राणिविशेष । वृको मृगजाति । नकुल प्रसिद्धो बिलेशय प्राणी। कुरङ्गो हरिण । श्वा सारमेय । अजश्छाग । गौ प्रसिद्धा। व्याघ्र प्राणिविशेष । हस पक्षी। पृषतो मृगजाति । मृग प्रसिद्ध । शृगाल क्रोष्टुक । श्वाविद् बिलेशय प्राणी। श्वाविदित्याख्या नाम यस्य। अन्यपुष्ट कोकिल । तथा बिडालो मार्जार.। सारस पक्षी। सूकरो वराह । एते सर्वे द्युनिश-महोरात्रमपि चरन्ति। रात्रिचरा द्युचराश्चैत इत्यर्थ ॥३॥

अथैतेषां व्यवहारार्थं संज्ञामाह--

भषकूटपूरिकुरबककरायिकाः पूर्णकूटसंज्ञाः स्युः।
नामान्युलूकचेटयाः पिङ्गलिका पेचिका हक्का ॥४॥
कपोतकी च श्यामा वञ्जुलकः कीर्त्यते खदिरचञ्चुः।
छुच्छुन्दरी नृपसुता वालेयो गर्दभः प्रोक्तः ॥५॥
स्रोतस्तडागभेद्यैकपुत्रकः कलहकारिका च रला।
भृङ्गारवच्च विरुवति निशि भूमौ द्व्यङ्गुलशरीरा ॥६॥
दुर्बलिको भाण्डीकः प्राच्यानां दक्षिणः प्रशस्तोऽसौ।
धिक्कारो मृगजातिः कृकवाकुः कुक्कुटः प्रोक्तः ॥७॥
गर्ताकुक्कुटकस्य प्रथितं तु कुलालकुक्कुटो नाम।
गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया कुडयमत्स्यस्य ॥८॥
दिव्यो धन्वन उक्तः क्रोडः स्यात् सूकरोऽथ गौरुस्रा।
श्वा सारमेय उक्तो जात्या चटिका च सूकरिका ॥९॥

भषकूटपूरीति। भष कूटपूरी कुरबक करायिका एता सर्वा पूर्णकूटस्य संज्ञा नामानि स्युर्भवेयु। पिङ्गलिका पेचिका हक्का एतानि उलूकचेटया नामानि ॥४॥

कपोतकी श्यामा पोतकीत्युच्यते। वञ्जुल खदिरचञ्चुरिति कीर्त्यते कथ्यते। छुच्छुन्दरी सुगन्धमूषिका नृपसुता राजपुत्री कीर्त्यते। गर्दभ खरो वालेय प्रोक्त इति कथित ॥५॥

स्रोत इति। स्रोतोभेद्यस्तडागभेद्य एकपुत्रक। कलहकारिका च एतैर्नामभी रला इति ज्ञेया। सा च निशि रात्रौ भृङ्गारवद्विरुवति वाशति भृङ्गारो [1]दादानी दमनी। भृङ्गारेण तुल्य भृङ्गारवत्। तद्वत् शब्द करोति। हुङ्कारमुच्चरतीत्यर्थ। केचिद् भृङ्गार पक्षिविशेष इतीच्छन्ति। निशि रात्रौ, कि प्रमाणा द्व्यङ्गुलशरीरा द्व्यङ्गुलप्रमाण शरीर यस्या.॥६॥

दुर्बलिक इति। भाण्डीको दुर्बलिक प्रोक्त। असौ दुर्बलिक प्राच्याना पूर्वदेशभवाना दक्षिण प्रशस्त। अर्थादेवान्येषा सर्वेषा वामत। धिक्कारो मृगजातिरुक्ता। कुक्कुट कृकवाकुरिति प्रोक्त कथित ॥७॥

---

१. दांदानी दमनी इति टीकाकारदेशभाषेति।

गर्ताकुक्कुटस्येति। गर्ता खात तत्र य उक्त· कुक्कुटस्तस्य कुलालकुक्कुटेति नाम संज्ञा प्रथित प्रख्यातम्। कुडचमत्स्यस्य भित्तिमीनस्य गृहगोधिकेति सज्ञा नाम विज्ञेया विज्ञातव्या ॥८॥

दिव्यो धन्वन इति। दिव्यो धन्वन इत्युक्त कथित। क्रोडः सूकर स्याद् भवेत्। अथशब्दश्चार्थे। गौरुस्रेति ख्याता। श्वा कुक्कुर सारमेय इति कथित। जात्या प्रकृत्या या चटिका सा सूकरिकेत्युक्ता ॥९॥

अत्रैवोपदेशार्थमाह—

एवं देशे देशे तद्विद्भ्यः समुपलभ्य नामानि।
शकुनरुतज्ञानार्थं शास्त्रे सञ्चित्य योज्यानि ॥१०॥

एवमनेन प्रकारेण देशे देशे विद्भ्य· शकुननामविद्भ्यो नामानि समुपलभ्य ज्ञात्वा शकुनाना शुभाशुभसूचकाना रुतज्ञानार्थं तच्छब्दज्ञानाय सञ्चित्य विचार्य शास्त्रे ग्रन्थे योज्यानि सयोजनीयानि ॥१०॥

अथ वञ्जुलश्येनशुकगृध्राणा रुतलक्षणमाह—

वञ्जुलकरुतं तित्तिडिति दीप्तमथ किलिकिलीति तत्पूर्णम्।
श्येनशुकगृध्रकङ्काः प्रकृतेरन्यस्वरा दीप्ताः ॥११॥

प्रकृते· स्वभावतोऽन्यस्वरा विपरीतशब्दा दीप्ता उक्ता·। वञ्जुलकरुत तित्तिडिति। यद्वञ्जुलकस्य रुत तित्तिड्–इति दीप्तमशुभम्। यत् किलिकिलीत्येतत्पूर्णं शुभम्। श्येनशुकगृध्रकङ्का· प्रसिद्धा पक्षिण। एते सर्वे प्रकृते स्वभावतोऽन्यस्वरा विपरीतशब्दा दीप्ता उक्ता· ॥११॥

अथ कपोतचेष्टितमाह—

यानासनशय्यानिलयनं कपोतस्य सद्मविशनं वा।
अशुभप्रदं नराणां जातिविभेदेन कालोऽन्यः ॥१२॥
आपाण्डुरस्य वर्षाच्चित्रकपोतस्य चैव षण्मासात्।
कुङ्कुमधूम्रस्य फलं सद्यः पाकं कपोतस्य ॥१३॥

यानासनेति। यानमश्वादि। आसन पीठम्। यत्रोपविश्यते। शय्या आस्तरणम्। एतेषु कपोतस्य निलयन सश्लेष सद्मविशनं वा गृहप्रवेशनं वा भवति। एतन्नराणा पुसामशुभप्रदमनिष्टप्रद भवति। अन्य पर· काल· समयः फलस्य जातिभेदेन योनिविशेषेण भवति ॥१२॥

त च कालमाह—आपाण्डुरस्येति। अपाण्डुरस्य श्वेतवर्णस्य कपोतस्य वर्षात् पाक. फलम्। विचत्रकपोतस्य नानावर्णस्य षण्मासात् षड्भिर्मासै पाक। कुङ्कुमवर्णस्य धूम्रवर्णस्य च कपोतस्य सद्यस्तस्मिन्नेवाह्नि पाक. फल भवति ॥१३॥

अधुना श्यामारुतमाह—

चिचिदिति शब्दः पूर्णः श्यामायाः शूलिशूलिति च धन्यः।
चच्चेति च दीप्तः स्यात् स्वप्रियलाभाय चिक्चिगिति ॥१४॥

श्यामायाश्चिचिदिति शब्द पूर्णस्तस्या एव शूलिशूलिति च शब्दो धन्य शुभ। चच्चेति च शब्दो दीप्तोऽशुभ। स्याद् भवेत्। चिक्चिगिति च शब्द स्वस्यात्मीयस्य प्रियस्य वल्लभस्य लाभाय प्राप्तये भवति ॥१४॥

अथ हारीतभारद्वाज्यो रुतमाह—

हारीतस्य तु शब्दो गुग्गुः पूर्णोऽपरे प्रदीप्ताः स्युः।
स्वरवैचित्र्यं सर्व भारद्वाज्याः शुभं प्रोक्तम् ॥१५॥

हारीतस्य तु गुग्गुशब्द पूर्ण। अपरे अन्ये सर्व एव शब्दा प्रदीप्ता स्युर्भवेयु। भारद्वाज्या स्वराणा शब्दाना वैचित्र्य नानात्व सर्व नि.शेष शुभ प्रशस्त प्रोक्त कथितम् ॥१५॥

करायिकरुतमाह—

किष्किषिशब्दः पूर्णः करायिकायाः शुभः कहकहेति।
क्षमाय केवलं करकरेति न त्वर्थसिद्धिकरः ॥१६॥

कोटुक्लीति क्षेम्यः स्वरः कटुक्लीति वृष्टये तस्याः।
अफलः कोटिकिलीति च दीप्तः खलु गुं कृतः शब्दः ॥१७॥

किष्किषीति। करायिकाया पूर्णकूटचा किष्किषिशब्द पूर्ण। कहकहेति शब्द शुभः। करकरेति शब्द केवलं क्षेमाय लब्धपालनाय। न त्वर्थसिद्धिकरोऽर्थसिद्धि न करोति ॥१६॥

कोटुक्लीति। तस्या करायिकाया कोटुक्लीति शब्द. क्षेम्य. क्षेमे साधु.। कटुक्लीति च शब्दो वृष्टये वर्षणाय भवति। देवो वर्षति। कोटिकिलीति चाफलो निष्फल इत्यर्थ। खलुशब्दश्चार्थे। गु कृत शब्दस्तस्या एव दीप.॥१७॥

अथ दिव्यकचेष्टितमाह--

शस्त्रं वामे दर्शनं दिव्यकस्य
सिद्धिर्ज्ञेया हस्तमात्रोच्छ्रितस्य।
तस्मिन्नेव प्रोन्नतस्थे शरीराद्
धात्री वश्यं सागरान्ताभ्युपैति ॥१८॥

दिव्यकस्य धन्वनस्य वामे वामभागे दर्शनमवलोकन शस्त शुभम्। तत्रैव वामभागे भूमेर्हस्तमात्रोच्छ्रितस्य शयप्रमाणोच्चस्य सिद्धिरभीष्टा कार्याणा च ज्ञेया। तस्मिन्नेव वामभागे यातु शरीराद् देहात् प्रोन्नतस्थ उच्चतरो भवति, तदा धात्री भूर्वश्यं विधेयित्व सागरान्ता समुद्रपर्यन्ताभ्युपैत्युपगच्छति। उक्त च--

वामे शस्तो धन्वन सिद्धिदाता प्रोतुङ्गश्चेद्धस्तमात्र जयाय।
आकायं चेदुन्नतो वामभागे पृथ्वीलाभ बन्धुनाश करोति ॥इति॥१८॥

अथ सर्वचेष्टितमाह--

फणिनोऽभिमुखागमोऽरिसङ्गं
कथयति बन्धुवधात्ययं च यातुः।
अथवा समुपैति सव्यभागात्
न स सिद्धचै कुशलो गमागमे च ॥१९॥

फणिन सर्पस्याभिमुखागमोऽरिसङ्गं शत्रुसयोगं यातु कथयति वक्ति। अथवा बान्धवाना वधो मरणमत्ययो विनाश । अथ सव्यभागाद् दक्षिणभागाद्वामभागे समुपैत्यायाति तदा स सर्प सिद्धचै सिद्धये गमागमे न कुशल. शस्तो न भवति ॥१९॥

अथ खञ्जनकचेष्टितमाह--

अब्जेषु मूर्धसु च वाजिगजोरगाणां
राज्यप्रदः कुशलकृच्छुचिशाद्वलेषु।
भस्मास्थिकाष्ठतुषकेशतृणेषु दुःखं
दृष्टः करोति खलु खञ्जनकोऽब्दमेकम् ॥२०॥

खञ्जनकोऽब्जेषु पद्मादिषु तथा वाजिनोऽश्वा, गजा हस्तिनः, उरगाः सर्पाः, एतेषां मूर्धसु मस्तकेषु दृष्टो राज्यप्रदो भवति। तथा शुद्धप्रदेशे शाद्वलेषु दूर्वासु च दृष्टः कुशलकृत् कुशल करोति शुभफलकृद्वा भवति। भस्मनि अस्थिकाष्ठ-तुषकेशतृणेषु दृष्टोऽब्द वर्षमेकं दु ख करोति। खलुशब्द आगमद्योतनार्थं ॥२०॥

अथ तित्तिरशशकयोश्चेष्टितमाह—

किलिकिल्किलि तित्तिरस्वनः
शान्तः शस्तफलोऽन्यथापरः ।
शशको निशि वामपार्श्वगो
वाशन् शस्तफलो निगद्यते ॥२१॥

तित्तिरस्वन किलिकिल्किलीति शान्त । स च शस्तफल शोभनः । अपरोऽन्योऽन्यथा प्रदीप्त इत्यर्थ । स चाशस्तफल । शशको निशि रात्रौ वामपार्श्वगो वामभागतो वाशन् विरुवन् शस्तफल शोभनफलो निगद्यते कथ्यते ॥२१॥

अथ कपिकुलालकुक्कुटयो रुतमाह—

किलिकिलिविरुतं कपेः प्रदीप्तं
न शुभफलप्रदमुद्दिशन्ति यातुः ।
शुभमपि कथयन्ति चुग्लुशब्दं
कपिसदृशं च कुलालकुक्कुटस्य ॥२२॥

कपेर्वानरस्य किलिकिलिविरुतं प्रदीप्तं तच्च यातुर्गमनेच्छोर्न शुभफलप्रदमुद्दिशन्ति कथयन्ति। चुग्लुशब्द च शुभफल कथयन्ति। कुलालकुक्कुटस्य रुतं कपिसदृश वानरतुल्यमिति। यथैव कपिदीप्तशान्तविरुतमुक्त तथैव कुलालकुक्कुटस्येति ॥२२॥

अथ चाषविरुतचेष्टितमाह—

पूर्णाननः कृमिपतङ्गपिपीलकाद्यै-
श्चाषः प्रदक्षिणमुपैति नरस्य यस्य ।
खे स्वस्तिकं यदि करोत्यथवा यियासो-
स्तस्यार्थलाभमचिरात् सुमहत् करोति ॥२३॥

यस्य नरस्य चाष कृमिभि सरीसृपै पतङ्गैः शलभैः पिपीलका प्रसिद्धास्ताभि । आद्यग्रहणादन्यैरपि प्राणिभि पूर्णानन परिपूरितवक्त्र प्रदक्षिणमुपैति प्रादक्षिण्येन याति। अथवा यस्य यियासोर्यातुमिच्छो । खे नभसि स्वस्तिक करोति स्वस्तिकवद्याति तस्यार्थलाभ वित्तलाभ सुमहदतिप्रभूतमचिराच्छीघ्रमेव करोति ॥२३॥

अन्यदप्याह—

चाषस्य काकेन विरुध्यतश्चेत्
पराजयो दक्षिणभागगस्य।
वधः प्रयातस्य तदा नरस्य
विपर्यये तस्य जयः प्रदिष्टः॥२४॥

यदि चाषस्य काकेन वायसेन सह विरुध्यत कलहं कुर्वत काकाद् दक्षिण-भागगतस्य चाषस्य पराजय, तदा तस्मिन् काले प्रयातस्य गतस्य नरस्य पुरुषस्य वधो मरण भवति। विपर्यये विपरीते काकादुत्तरभागे गतस्य जय प्रदिष्ट उक्त। जये सति प्रयातस्य जय एव। उक्तं च—

पूर्णाननो यस्य करोति चाष प्रदक्षिणं स्वस्तिकमेव वा खे।
लाभो महास्तस्य पराभवाय काकेन भङ्गो विजयो जयस्य॥इति॥२४॥

अन्यदप्याह—

केकेति पूर्णकुटवद्यदि वामपार्श्वे
चाषः करोति विरुतं जयकृत् तदा स्यात्।
क्रेक्रेति तस्य विरुतं न शिवाय दीप्तं
सन्दर्शनं शुभदमस्य सदैव यातुः॥२५॥

चाषो वामपार्श्वे वामभागे केकेति विरुत शब्दं करोति तथा पूर्णकुटवत् करायिकावत् किष्किषिकहकहेति शब्दं करोति, तदा जयकृत् स्याद् भवेत्। तस्य चाषस्य क्रेक्रेति विरुतं दीप्त तच्च न शिवाय न श्रेयसे भवति। अस्य चाषस्य सन्दर्शनमवलोकनं यातु. सदैव सर्वकाल शुभदम्॥२५॥

अथाण्डीरकफेण्टकयोश्चेष्टितमाह—

अण्डीरकष्टीति रुतेन पूर्ण-
ष्टिट्टिट्टिशब्देन तु दीप्त उक्तः।
फेण्टः शुभो दक्षिणभागसंस्थो
न वाशिते तस्य कृतो विशेषः॥२६॥

अण्डीरकष्टीति। अण्डीरक. 'टी' इति रुतेन शब्देन पूर्ण उक्तः। टिट्टिट्टि अनेन शब्देन तु दीप्त उक्त कथित.। फेण्टश्चाण्डीरको यातुर्दक्षिणभागसस्थ शुभ। तस्य फेण्टस्य वाशिते विरुते न विशेष. कृत उक्त.॥२६॥

अथ श्रीकर्णरुतमाह—

श्रीकर्णरुतं तु दक्षिणे
क्वक्वक्वेति शुभं प्रकीर्तितम्।
मध्यं खलु चिक्चिकीति य-
च्छेषं सर्वमुशन्ति निष्फलम्॥२७॥

दक्षिणे दक्षिणभागे श्रीकर्णरुत क्वक्वक्वेति शुभ प्रकीर्तितमुक्तम्। तस्यैव चिक्चिकि इति यद्रुत तन्मध्यफल न शुभ नाप्यशुभमित्यर्थं। शेष परिशिष्टं यद्रुतं तत् सर्वं निष्फलं फलरहितमुशन्ति कथयन्ति मुनय इति॥२७॥

अथ दुर्बलिविरुतमाह—

दुर्बलेरपि चिरिल्विरिल्विति
प्रोक्तमिष्टफलदं हि वामतः।
वामतश्च यदि दक्षिणं व्रजेत्
कार्यसिद्धिमचिरेण यच्छति॥२८॥

दुर्बलिर्भाण्डीकस्तस्य दुर्बलेश्चिरिल्विरिल्विति प्रोक्तमिष्टफलदं शोभनं कथितम्। वामतो वामभागे। यदि वामतो वामभागाद् दक्षिणभागे व्रजेद् गच्छति, तदाऽचिरेण शीघ्रमेव कार्यसिद्धिमर्थप्राप्ति यच्छति ददाति॥२८॥

अस्यैव विशेषरुतमाह—

चिक्चिकिवाशितमेव तु कृत्वा
दक्षिणभागमुपैति तु वामात्।
क्षेमकृदेव न साधयतेऽर्थान्
व्यत्ययगो वधबन्धभयाय॥२९॥

स एव दुर्बलिकश्चिक्चिकीति वाशितमेव तु कृत्वा ततो वामाद् वामभागाद् दक्षिणभागमुपैति आगच्छति, तदा क्षेमकृदेव क्षेम करोति, अर्थानभीष्टान् न साधयते, सिद्धिं तेषा न ददाति। व्यत्ययगो विपरीतश्चातो वधो मरण बन्धो बन्धनं भयं भीति, एतानि करोति। यदि दक्षिणभागाद् वाममुपैति॥२९॥

अन्यदप्याह—

ऋक्रेति च सारिका द्रुतं त्रेत्रे वाप्यभया विरौति या।
सा वक्ति यियासतोऽचिराद् गात्रेभ्यः क्षतजस्य विस्रुतिम्॥३०॥

या सारिका द्रुतं त्वरितं क्रेकेति विरौति शब्दं करोति। या वा सारिकाऽभया भयवर्जिता त्रेत्रे इति विरौति शब्द करोति, साऽचिराच्छीघ्रमेव यियासतो यातुमिच्छोर्गात्रेभ्योऽवयवेभ्य क्षतजस्य रक्तस्य विस्रुति स्राव वक्ति कथयति ॥३०॥

अथ फेण्टकरुतमाह——

फेण्टकस्य वामतश्चिरिल्विरिल्विति स्वनः।
शोभनो निगद्यते प्रदीप्त उच्यतेऽपरः ॥३१॥

वामतो वामभागे फेण्टकश्चिरिल्विरिल्विति स्वन शब्द यदि करोति, तदा शोभन शुभफलप्रदो निगद्यते कथ्यते। अपरोऽन्य प्रदीप्त उच्यते कथ्यत इति ॥३१॥

अथ गर्दभरुतमाह——

श्रेष्ठं खरं स्थास्नुमुशन्ति वाम-
मोङ्कारशब्देन हितं च यातुः।
अतोऽपरं गर्दभनादितं यत्
सर्वाश्रयं तत् प्रवदन्ति दीप्तम् ॥३२॥

खर गर्दभं वाम वामभागगत स्थास्नुमेकस्थानस्थित श्रेष्ठं शोभनमुशन्ति कथयन्ति, तथौङ्कारशब्देन यदि विरौति तदा यातुर्हितमनुकूलम्। अतोऽपरमन्यद् गर्दभनादित खरविरुतं सर्वाश्रयम्, सर्ववर्णा आश्रया यस्य तत् सर्वाश्रयं दीप्त प्रवदन्ति कथयन्ति ॥३२॥

अथ कुरङ्गमृगपृषतरुतमाह——

आकाररावी समृगः कुरङ्ग
ओकाररावी पृषतश्च पूर्णः।
येऽन्ये स्वरास्ते कथिताः प्रदीप्ताः
पूर्णाः शुभाः पापफलाः प्रदीप्ताः ॥३३॥

कुरङ्गो मृगजाति। समृगो मृगेण सहित। सचाकाररावी, आकारं रौतीति आकाररावी, स च पूर्ण शुभ। पृषत ओकाररावी पूर्ण। अन्ये परिशिष्टा स्वरास्ते प्रदीप्ता. कथिता उक्ताः। सर्वेषा शकुनाना ये पूर्णा. स्वरास्ते शुभा, ये च प्रदीप्तास्ते पापफला अशुभा. ॥३३॥

अथ कुक्कुटरुतमाह——

भीता रुवन्ति कुकुकुक्विति ताम्रचूडा-
स्त्यक्त्वा रुतानि भयदान्यपराणि रात्रौ।

स्वस्थैः स्वभावविरुतानि निशावसाने
ताराणि राष्ट्रपुरपार्थिववृद्धिदानि ॥३४॥

ताम्रचूडा कुक्कुटा रात्रौ निशि सभया. कुकुकुकु–इति रुवन्ति शब्द कुर्वन्ति। तानि तु रुतानि त्यक्त्वा परित्यज्यापराण्यन्यानि भयदानि भवन्ति। स्वस्थै स्वभावस्थैर्नीरुजैपरतन्त्रै । स्वभावविरुतानि प्राकृतानि। स्वभाविका शब्दा निशावसाने रात्र्यन्ते ताराण्युच्चतराणि यानि क्रियन्ते तानि राष्ट्रस्य जनपदस्य पुरस्य नगरस्य पार्थिवस्य राज्ञो वृद्धिदानि वृद्धि ददति ॥३४॥

अथ छिप्पिकाबिडालविरुत गोक्षुत चाह––

नानाविधानि विरुतानि हि छिप्पिकाया-
स्तस्याः शुभाः कुलुकुलुर्न शुभास्तु शेषाः।
यातुर्बिडालविरुतं न शुभं सदैव
गोस्तु क्षुतं मरणमेव करोति यातुः ॥३५॥

छिप्पिकाया नानाविधानि बहुप्रकाराणि विरुतानि भवन्ति। तेभ्यो मध्यात् तस्यास्तु कुलुकुलुशब्दा. शुभा । शेषा अपरास्तु सर्व एव न शुभा । बिडालविरुत मार्जारशब्दो यातु सदैव सर्वकालमेव न शुभम्। गोस्तु पुन क्षुत यातुर्मरणमेव करोति। उक्त च––

सर्वत्र पाप क्षुतमुद्दिशन्ति गोस्तु क्षुत मृत्युकर यियासो ।
मार्जाररावस्खलन च यातुर्वस्त्रस्य सङ्गस्य न शोभनानि ॥इति॥३४॥

अथोलूकविरुतमाह––

हुंहुंगुग्लुगिति प्रियामभिलषन् क्रोशत्युलूको मुदा
पूर्णः स्याद् गुरुलु प्रदीप्तमपि च ज्ञेयं सदा किस्किसि।
विज्ञेयः कलहो यदा बलबलं तस्यासकृद्वाशितं
दोषायैव टटट्टटेति न शुभाः शेषास्तु दीप्तस्वराः ॥३६॥

उलूको मुदा हर्षेण प्रिया स्वपत्नीमभिलषन् वाञ्छन् हुहुगुग्लुगिति क्रोशति वाशति। गुरुल्विति शब्द पूर्ण स्याद् भवेत्। सदा सर्वस्मिन् काले किस्किसि रुतं प्रदीप्तमपि ज्ञेय ज्ञातव्यम्। यदा तस्योलूकस्यासकृत् पुन पुनर्बलबलमिति वाशितं तदा कलहो विज्ञेय । टटट्टटेति वाशित दोषायैव भवति। शेषास्तु अन्ये स्वरा सर्वे दीप्तास्ते च न शुभा इति ॥३६॥

अथ सारसविरुतमाह—

सारसकूजितमिष्टफलं तद्यद्युगपद्विरुतं मिथुनस्य।
एकरुतं न शुभं यदि वा स्यादेकरुते प्रविरौति चिरेण॥३७॥

सारसकूजितमिति। सारसशब्दो मिथुनस्य युग्मस्य युगपत् तुल्यकाल विरुत तदिष्टफल शुभम्। एकरुतमेकस्य रुत न शुभ यदि वैकरुते पश्चादन्यश्चिरेण प्रविरौति तदा न शुभम्॥३७॥

अथ पिङ्गलारुतमाह—

चिरिल्विरिल्विति स्वरैः शुभं करोति पिङ्गला।
अतोऽपरे तु ये स्वराः प्रदीप्तसंज्ञितास्तु ते॥३८॥

पिङ्गला चिरिल्विरिल्विति स्वरै. शब्दै शुभं करोति। अतोऽस्मादपरे येऽन्ये स्वरा. शब्दास्ते सर्वे प्रदीप्तसज्ञितास्ते नेष्टाः॥३८॥

अथान्यत्—

इशिविरुतं गमनप्रतिषेधि
कुशुकुशु चेत् कलहं प्रकरोति।
अभिमतकार्यगतिं च यथा सा
कथयति तं च विधिं कथयामि॥३९॥

इशीति विरुत तस्या गमनप्रतिषेधि यात्राविघ्न करोति। यदि कुशुकुशुशब्द करोति तदा कलह करोति। सा च पिङ्गला यथा येन प्रकारेणाभिमतकार्यगतिमभि-मतकार्याणा गतिमभिमतसिद्धि कथयति वक्ति। तथा तं च विधिमभीष्टार्थसिद्धि कथयामि वदामि॥३९॥

तमेवाह—

दिनान्तसन्ध्यासमये निवास-
मागम्य तस्याः प्रयतश्च वृक्षम्।
देवान् समभ्यर्च्य पितामहादीन्
नवाम्बरस्तं च तरुं सुगन्धैः॥४०॥
एको निशीथेऽनलदिक्स्थितश्च
दिव्येतरैस्तां शपथैर्नियोज्य।

पृच्छेद्यथाचिन्तितमर्थमेव-
मनेन मन्त्रेण यथाशृणोति ॥४१॥

दिनान्तसन्ध्यासमय इति। तस्या पिङ्गलाया दिनान्ते अस्तसमये यः सन्ध्यासमय सन्ध्याकालस्तस्मिन् दिनान्तसन्ध्यासमये निवास गृहमागम्य गत्वा वृक्षं तरु प्रयतोऽनुच्छिष्ट सयत पितामहादीन् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् देवान् सुरान् समभ्यर्च्य सम्पूज्य। कीदृश प्रष्टा ? नवाम्बरोऽभिनववसन सन्, त तरुं वृक्ष सुगन्धै सुगन्धद्रव्यैश्चन्दनकुङ्कुमकस्तूरिकागुरुप्रभृतिभिरभ्यर्च्य ॥४०॥

ततो निशीथे सुप्तजनेऽर्धरात्रावधौ एक एवानलदिक्स्थ आग्नेयाशासमवस्थित ता च पिङ्गला शपथै प्रत्ययैर्दिव्यैतरैर्देवाना सबन्धिभि शपथैरितरैरन्यैर्लौकिकैश्च नियोज्य सन्निवेश्य ततो यथा येन प्रकारेणाशृणोत्याकर्णयति तथाऽनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण यथाचिन्तितमेवार्थं तस्या सिद्धि पृच्छेत् ॥४१॥

अथ मन्त्रमाह—

विद्धि भद्रे मया यत् त्वमिममर्थं प्रचोदिता।
कल्याणि सर्ववचसां वेदित्री त्वं प्रकीर्त्यसे ॥४२॥
आपृच्छेऽद्य गमिष्यामि वेदितश्च पुनस्त्वहम्।
प्रातरागम्य पृच्छे त्वामाग्नेयीं दिशमाश्रितः ॥४२॥
प्रचोदयाम्यहं यत् त्वां तन्मे व्याख्यातुमर्हसि।
स्वचेष्टितेन कल्याणि यथा वेद्मि निराकुलम् ॥४४॥

विद्धि भद्रे इति। हे भद्रे कल्याणवति मया यत् त्वमिममर्थं प्रचोदिता प्रष्टुमारब्धा विद्धि जानीहि। हे कल्याणि सौभागिनि सर्ववचसा निःशेषवाक्यानां त्व वेदित्री ज्ञप्त्री प्रकीर्त्यसे ॥४२॥

अद्यापृच्छे। यत् करोषि। गमिष्यामि यास्यामि। गमितेति पृष्टश्च पुनर्भूयोऽह प्रात श्वरागम्य आग्नेयी पूर्वदक्षिणा दिशमाश्रित स्थित पृच्छे ॥४३॥

त्वा यदह प्रचोदयामि पृच्छामि तत् कल्याणि सौभागिनि स्वचेष्टितेन आत्मीयेन चेष्टितेन यथा येन प्रकारेण निराकुल निःसशय वेद्मि जानामि तथा तन्मे व्याख्यातु कथयितुमर्हसि ॥४४॥

अथ चेष्टितमाह—

इत्येवमुक्ते तरुमूर्धगाया-
श्चिरिल्विरिल्वीति रुतेऽर्थसिद्धिः।

अत्याकुलत्वं दिशिकारशब्दे
कुचाकुचेत्येवमुदाहृते वा ॥४५॥
अवाक्प्रदानेऽपि हितार्थसिद्धिः
पूर्वोक्तदिक्चक्रफलैरतोऽन्यत् ।
वाच्यं फलं चोत्तममध्यनीच-
शाखास्थितायां वरमध्यनीचम् ॥४६॥

इत्येवमुक्त इति। इतिशब्द समाप्तौ। एवमुक्ते कथिते तस्या पिङ्गलायास्तरुमूर्धगाया वृक्षमस्तके स्थितायाश्चिरिल्विरिल्वीति रुते अर्थसिद्धिर्भवति। दिशिकारेति शब्दे रुतेऽव्याकुलत्वमिति चित्तव्याक्षेपो भवति। कुचाकुचेत्येवप्रकारे उदाहृते वाऽत्याकुलत्वमेव ॥४५॥

अवाक्प्रदानेऽपीति। अवाक्प्रदानेऽपि न किञ्चित्सम्भाषणेऽपि हितस्याभीष्टार्थस्य सिद्धिर्भवतीति। अतोऽन्यदस्मादपर शुभ पूर्वोक्तदिक्चक्रफलै। यथा दिक्चक्रे द्वात्रिशद्भागप्रविभक्ते फलान्युक्तानि तद्वदस्या वक्तव्यम्। ऐन्द्रया दिशि शान्तायामित्यादि। उत्तमाया प्रधानाया स्वशाखास्थिताया वर श्रेष्ठ फल वाच्यम्। मध्यमशाखाया स्थिताया मध्यमम्। नीचशाखाया स्थिताया नीचमल्पमिति ॥४६॥

दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरबाह्यभागे
फलानि विन्द्याद् गृहगोधिकायाः।
छुच्छुन्दरी चिचिचडिति प्रदीप्ता
पूर्णा तु सा तित्तिडिति स्वनेन ॥४७॥

गृहगोधिकाया. कुड्यमत्स्यस्य दिङ्मण्डलेऽष्टासु दिक्षु अभ्यन्तरनाभ्या बाह्यभागे द्वात्रिशद्भागप्रविभक्ते दिक्चक्रे फलानि विन्द्याद् जानीयात्। अथ शान्ता दिक् सा च मधुरवा तदोत्तमं फलम्। अथ दुष्टरवा तदा मध्यमम्। अथ दीप्ता दिक् सा च मधुरवा तदानी च शुभफलम्। अदीप्ता दिक् सा च दीप्तरवा तदा दुष्टफलमेव सर्वत्र पिङ्गलाया अप्येवमेव वेदितव्यम्। छुच्छुन्दरीति सुगन्धमूषिका चिचिचडिति शब्देन प्रदीप्ता। सा तु तित्तिडिति स्वनेन शब्देन पूर्णेति ज्ञेया ॥४७॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतौ सर्वशाकुने विरुत नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥८७॥

अथ श्वचक्रं व्याख्यायते।

तत्रादावेव चेष्टितमाह—

नृतुरगकरिकुम्भपर्याणसक्षीरवृक्षेष्टका-
सञ्चयच्छत्रशय्यासनोलूखलानि ध्वजं चामरं
शाद्वलं पुष्पितं वा प्रदेशं यदा श्वावमूत्र्याग्रतो
याति यातुस्तदा कार्यसिद्धिर्भवेदार्द्रके गोमये
मिष्टभोज्यागमः शुष्कसम्मूत्रणे शुष्कमन्नं गुडो
मोदकावाप्तिरेवाथवा ॥

ना मनुष्य । तुरगोऽश्व । करी हस्ती। कुम्भो घट । पर्याणं प्रसिद्धम् । सक्षीरवृक्षोऽर्कादि । इष्टमासञ्चय इष्टकाकूट । छत्रमातपत्रम्। शय्या आस्तरणम्। आसन पट्टादि। उलूखल प्रसिद्धमेव। तथा ध्वज चिह्नम्। चामर बालव्यजनम्। शाद्वल दूर्वा। पुष्पित वा प्रदेश सञ्जातपुष्पस्थानम्। यदा श्वा सारमेयः। अवमूत्र्य मूत्रेण सिक्त्वा यातुर्गच्छतोऽग्रत पुरो याति गच्छति तदा कार्यस्याभीष्टस्य सिद्धिर्भवेत् स्यात्। उक्त च—

नरतुरगगजातपत्रकुम्भध्वजशयनासनपुष्पचामराणि ।
व्रजति यदि पुरोऽवमूत्र्य पक्ष[1] क्षपयति शत्रुबल तदा नरेन्द्र ॥

आर्द्रके गोमय इति। आर्द्रके सरसे गोमये सम्मूत्रणे मिष्टभोज्यस्यागमो लाभ.। शुष्कगोमयसम्मूत्रणे शुष्कमन्न गुडो मोदकानामवाप्तिर्लाभोऽथवा भवति ॥

अन्यदप्याह—

अथ विषतरुकण्टकीकाष्ठपाषाण-
शुष्कद्रुमास्थिश्मशानानि मूत्र्यावहत्याथवा
यायिनोऽग्रेसरोऽनिष्टमाख्याति शय्याकुलालादि-
भाण्डान्यभुक्तान्यभिन्नानि वा मूत्रयन् कन्यकादोषकृद्-
भुज्यमानानि चेद् दुष्टतां तद्गृहिण्यास्तथा
स्यादुपानत्फलं गोस्तु सम्मूत्रणेऽवर्णजः सङ्करः ॥

---

१. पक्षो वा यक्षो न क्वापि कुक्कुरवाची शब्द उपलभ्यतेऽतोऽत्र चेच्छ्वा—इति पाठः साधुः।

विषतरौ विषवृक्षे। कण्टक्या सकण्टके वृक्षे। काष्ठे पाषाणेऽश्मनि। शुष्कद्रुमे शुष्कवृक्षे। अस्थिश्मशाने वा। एषामन्यतमस्थानमवमूत्र्य अथवा हस्तेन पादेन वाऽवहत्य सन्ताड्य यायिनो गच्छतोऽग्रेसर पुरतो याति, तदाऽनिष्ट-मशुभमाख्याति कथयति। शय्या आस्तरणम्। कुलालादिभाण्डानि कुम्भकारकृतानि मृन्मयानि। आदिग्रहणाद् दारुमयान्यपि। अभुक्तानि अभिनवानि। अभिन्नान्यस्फुटानि वा। अत्र मूत्रयन् कन्यकादोषकृत् कुमार्या दौशील्य करोति। यदि भुज्यमानानि भाण्डानि अवमूत्रयति तदा तद्गृहिण्या दुष्टता करोति। उपानत्फल तथा तेनैव प्रकारेण स्यात्। एतदुक्त भवति—अभुक्ते उपानहावमूत्रयन् कन्यकादोषकृत्, भुज्यमाने चेत् तद्गृहिण्या दुष्टता करोति। गोस्तु सम्मूत्रणे अवर्णजो निकृष्टवर्णजात सङ्करोऽत्र गृहे। उक्त च—

विषकण्टकशुष्कवृक्षलोष्टानवमूत्र्यास्थिचितेन याति चेच्छ्वा।
न शुभोऽभिमुख भषद्विधुन्वन् पुच्छाङ्गं विलिखन्नखे वसाश्च॥

अन्यदप्याह—

गमनमुखमुपानहं सम्प्रगृह्योपतिष्ठेद्यदा
स्यात् तदा सिद्धये मांसपूर्णाननेऽर्थाप्तिरार्द्रेण चास्थ्ना
शुभं साग्न्यलातेन शुष्केण चास्थ्ना गृहीतेन मृत्युः
प्रशान्तोल्मुकेनाभिघातोऽथ पुंसः शिरोहस्तपादादि-
वक्त्रे भुवोऽभ्यागमो वस्त्रचीरादिभिर्व्यापदः
केचिदाहुः सवस्त्रे शुभम्।
प्रविशति तु गृहं सशुष्कास्थिवक्त्रे प्रधानस्य
तस्मिन् वधः शृङ्खलाशीर्णवल्लीवरत्रादि वा बन्धनं
चोपगृह्योपतिष्ठेद्यदा स्यात् तदा बन्धनं
लेढि पादौ विधुन्वन् स्वकर्णावुपर्याक्रमंश्चापि
विघ्नाय यातुर्विरोधे विरोधस्तथा स्वाङ्गकण्डूयने
स्यात् स्वपंश्चोर्ध्वपादः सदा दोषकृत्॥१॥

गमनमुखमिति। यदोपानहं मुखेन सम्प्रगृह्योपतिष्ठेद् गमनमुख यियासु-मुपतिष्ठेत् समीपे तस्य तिष्ठेत् तदा सिद्धयेऽर्थाना स्याद्भवेत्। मासपूर्णानने आमिषपूरितवदने अर्थाप्तिर्धनाना लाभो भवति। आर्द्रेण सरसेनास्थ्ना पूर्णानने शुभम्। अग्निना अलातेन दग्धकाष्ठेन शुष्केण नीरसेन चास्थ्ना गृहीतेन मृत्युर्मरण

यातुर्भवेत्। प्रशान्तेनाग्निरहितेनोल्मुकेनाभिघात उपद्रवः। अथशब्दो विकल्पे। पुसो मनुष्यस्य। शिरो मूर्धा। हस्तौ पाणी। पादौ चरणौ। आदिग्रहणादन्यमप्यवयवं वत्त्रे गृहीत्वा उपतिष्ठेत्, तदा भुवो भूम्या अभ्यागमो लाभो भवति। वस्त्रमम्बरम्। चीराणि वृक्षवल्कलानि। आदिग्रहणाद्वस्त्रचीरैकदेशमपि। एतैर्व्यापदो भवन्ति। केचिन्मुनय सवस्त्रे सारमेये शुभमाहु कथयन्ति। तथा च पराशर —

"गमने यातुर्वस्त्रगृहीतवक्त्रे सारमेये महानर्थलाभ" इति।

प्रविशति त्विति। सशुष्कास्थि वक्त्रे मुखे यस्य तथाभूते सारमेये गृह वेश्म प्रविशति तु तस्मिन् गृहे प्रधानस्य पुरुषस्य गृहपतेर्वधो मरण भवति। शृङ्खला प्रसिद्धा लोहमयी। शीर्णा पुरातना। वल्ली प्रसिद्धा। वरत्रा चर्ममयी रज्जु.। आदिग्रहणादन्यद्रज्ज्वादिक बन्धननिगडादिक चोपगृह्य यदोपतिष्ठेत् तदा बन्धनं स्याद् भवेत्। यातु पादौ चरणौ लेढि। स्वकर्णौ स्वश्रोत्रे विधुन्वश्चालयन्नुपरि यातुर्वा आक्रमन् प्लावितुमिच्छन् यातुर्यात्राविघ्नाय भवेत्। यातु सविरोधे यातुरेव पथि विरोध । विरोधोऽत्र मार्गरोधो ज्ञेय । तथा च गर्ग —

प्रस्थितस्य यदा श्वा वै मार्ग बद्ध्वा तु तिष्ठति।
अवरुद्ध तदाध्वान चौरैरिति विनिर्दिशेत्॥

तथा स्वाङ्गस्यात्मीयावयवस्य कण्डूयने यातुर्विरोध स्यात्। ऊर्ध्वपाद ऊर्ध्वचरण स्वपन् सदा सर्वस्मिन् काले गमने यातुरेकदेशस्थस्य वा दोषकृद्भवेत्॥१॥

अथ दिग्विभागेन शुन फलमाह—

सूर्योदयेऽर्काभिमुखो विरौति
ग्रामस्य मध्ये यदि सारमेयः।
एको यदा वा बहवः समेताः
शंसन्ति देशाधिपमन्यमाशु॥२॥

सारमेय श्वा ग्रामस्य मध्ये सूर्योदये अर्कोद्गमनकाले यद्यर्काभिमुख आदित्याभिमुखो विरौति शब्द करोति। एकोऽथवा बहवो यदा प्रभूता समेता. सहितास्तदाऽऽशु शीघ्र देशाधिप देशस्वामिनमन्य द्वितीय शसन्ति॥२॥

अन्यदप्याह —

सूर्योन्मुखः श्वानलदिक्स्थितश्च
चौरानलत्रासकरोऽचिरेण

मध्याह्नकालेऽनलमृत्युशंसी
सशोणितः स्यात् कलहोऽपराह्णे ॥३॥

श्वा सारमेय। सूर्योन्मुख आदित्याभिमुख। अनलदिक्स्थितश्च आग्नेय्यभिमुखो विरौति, तदा अचिरेण शीघ्रकालेन चौरानलत्रासकर, चौरैस्तस्करैरनलेनाग्निना त्रास भय करोति। मध्याह्नकाले सूर्याभिमुखो भवन्। अनलमृत्युशसी अनलमग्नि मृत्यु मरण च शसति कथयति। अपराह्णे तृतीये प्रहरे सूर्याभिमुखो भवन् सशोणितो रक्तसहित. कलह स्याद् भवेत् ॥३॥

अन्यदप्याह—

रुवन् दिनेशाभिमुखोऽस्तकाले
कृषीवलानां भयमाशु दत्ते।
प्रदोषकालेऽनिलदिङ्मुखश्च
दत्ते भयं मारुततस्करोत्थम् ॥४॥

अस्तकाले अस्तमये, दिनेशाभिमुखोऽर्कसमुख.। रुवन् क्रोशन्। कृषीबलाना कार्षिकाणाम्। आशु शीघ्रम्। भय भीतिम्। दत्ते ददाति। प्रदोषकाले रात्रिमुखेऽनिलदिङ्मुखो वायव्याशाभिमुखो रुवन् मारुततस्करोत्थ मारुताद् वायोस्तस्करेभ्य समुत्थमुत्पन्न भय दत्ते ददाति ॥४॥

अन्यदप्याह—

उदङ्मुखश्चापि निशार्धकाले
विप्रव्यथां गोहरणं च शास्ति।
निशावसाने शिवदिङ्मुखश्च
कन्याभिदूषानलगर्भपातान् ॥५॥

निशार्धकाले अर्धरात्रसमये उदङ्मुख उत्तराभिमुखो भवन् विप्रव्यथां ब्राह्मणपीडा गोहरणं गवां परैरपहरणं शास्ति कथयति। निशावसाने रात्र्यन्ते शिवदिङ्मुख ऐशान्यभिमुखो भवन् कन्याभिदूष कन्या कुमारी दूषयति, अनलमग्नि गर्भपातं गर्भपतन च स्त्रीणा शास्ति ॥५॥

अन्यदप्याह—

उच्चैः स्वराः स्युस्तृणकूटसंस्थाः
प्रासादवेश्मोत्तमसंस्थिता वा।

वर्षासु वृष्टिं कथयन्ति तीव्रा-
मन्यत्र मृत्युं दहनं रुजश्च ॥६॥

तृणकूटस्तृणराशिस्तत्र सस्थिता । प्रासाद प्रसिद्ध । उत्तम वेश्म प्रधान-गृहम् । एतेषु सस्थिता वा यद्युच्चै स्वरास्तीव्रशब्दा स्युर्भवेयु । वर्षासु वर्षाकाले तीव्रा वृष्टि कथयन्ति उद्दिशन्ति। अन्यत्र वर्षाभ्योऽन्यस्मिन् ऋतौ मृत्यु मरण दहनमग्नि रुजो रोगाश्च कथयन्ति ॥६॥

अन्यदप्याह—

प्रावृट्कालेऽवग्रहेऽम्भोऽवगाह्य प्रत्यावर्तै रेचकैश्चाप्यभीक्ष्णम् ।
आधुन्वन्तो वा पिबन्तश्च तोयं वृष्टिं कुर्वन्त्यन्तरे द्वादशाहात् ॥७॥

प्रावृट्काले वर्षासमये अवग्रहे वृष्टिनिरोधे सति अम्भो जलमवगाह्य तन्मध्ये स्थित्वा प्रत्यावर्तै रेचकै । पार्श्वपरिवर्तन प्रत्यावर्त । पार्श्ववलित कृत्वा पुनस्तदेव व्यत्ययेन करोति। एतै प्रत्यावर्तै रेचकैरभीक्ष्ण पुन पुनर्यद्युपलक्षिता भवन्ति, अथवा तोय जलमाधुन्वन्त कम्पयन्त पिबन्तो वा दृश्यन्ते, तदाऽवग्रहे सति वर्षाकाले द्वादशाहाद् द्वादशकादन्तरे मध्ये वृष्टि वर्षण कुर्वन्ति। द्वादशाहमध्ये देवो वर्षतीत्यर्थ ॥७॥

अन्यत् श्वचेष्टितमाह—

द्वारे शिरो न्यस्य बहिः शरीरं रोरूयते श्वा गृहिणीं विलोक्य ।
रोगप्रदः स्यादथ मन्दिरान्तर्बहिर्मुखो वक्ति च बन्धकीं ताम् ॥८॥

श्वा सारमेयो द्वारे गृहद्वारे शिरो मस्तक न्यस्य क्षिप्त्वा शरीर देह बहिर्बाह्यभागे न्यस्य गृहणी विलोक्य रोरूयते तदा ता गृहिणी बन्धकी वेश्यामिति च वक्ति कथयति ॥८॥

अन्यदप्याह—

कुड्यमुत्किरति वेश्मनो यदा तत्र खानकभयं भवेत् तदा ।
गोष्ठमुत्किरति गोग्रहं वदेद्धान्यलब्धिमपि धान्यभूमिषु ॥९॥

वेश्मनो गृहस्य यदा कुड्य भित्तिमुत्किरति खनति तदा तत्र गृहे खानकभयं सन्धिभेदभीतिर्भवेत् स्यात् । गोष्ठ गोस्थानकं यद्युत्किरति तदा गोग्रह गोहरण

च वदेद् ब्रूयात्। धान्यभूमिषु खनने धान्यलब्धिर्भवति। यस्या भूमौ धान्यानि भवन्ति सा धान्यभूमिः॥९॥

अथान्यच्चेष्टितमाह—

एकेनाक्ष्णा साश्रुणा दीनदृष्टिर्मन्दाहारो दुःखकृत् तद्गृहस्य।
गोभिः साकं क्रीडमाणः सुभिक्षं क्षेमारोग्यं चाभिधत्ते मुदं च॥१०॥

एकेनाक्ष्णा एकेन नयनेन चाश्रुणाश्रुयुक्तेनोपलक्षितः स च दीनदृष्टिर्मन्दाहारोऽल्पभोजनो यदि भवति, तदा तद्गृहस्य तस्य वेश्मनो दुःखकृद्भवति। गोभिः साकं गोभिः सह क्रीडमाणः सुभिक्षमभिधत्ते करोति। तथा क्षेमारोग्यं मुदं च हर्षमभिधत्ते करोति॥१०॥

अन्यदप्याह—

वामं जिघ्रेज्जानु वित्तागमाय स्त्रीभिः साकं विग्रहो दक्षिणं चेत्।
ऊरुं वामं चेन्द्रियार्थोपभोगः सव्यं जिघ्रेदिष्टमित्रैर्विरोधः॥११॥

सारमेयो यातुर्वामं जानु यदि जिघ्रेत् तदा वित्तागमाय धनलाभाय भवेत्। यदा दक्षिणं जानु जिघ्रेत् तदा स्त्रीभिः साकं योषिद्भिः सह विग्रहो भवति। वाममूरुं यदि जिघ्रेत् तदा इन्द्रियार्थोपभोगो भवति। इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां येऽर्था विषयास्तदुपभोगो भवति। सव्यं दक्षिणमूरुं जिघ्रेत् तदा इष्टैर्बन्धुभिर्मित्रैः सुहृद्भिः सह विरोधो भवति॥११॥

अन्यदप्याह—

पादौ जिघ्रेद्यायिनश्चेदयात्रां प्राहार्थाप्तिं वाञ्छितां निश्चलस्य।
स्थानस्थस्योपानहौ चेद्विजिघ्रेत् क्षिप्रं यात्रां सारमेयः करोति॥१२॥

सारमेयः श्वा यायिनो गच्छतः पादौ चरणौ जिघ्रेत् तदाऽयात्रां गमननिषेधं प्राह कथयति। निश्चलस्य तत्र स्थितस्यैव वाञ्छितामभीष्टामर्थप्राप्तिं धनागमं प्राह। स्थानस्थितस्यैकदेशस्थितस्योपानहौ चेद्यदि विजिघ्रेत् तदा क्षिप्रमाश्वेव यात्रां गमनं करोति॥१२॥

अन्यदप्याह—

उभयोरपि जिघ्रणे हि बाह्वो-
र्विज्ञेयो रिपुचौरसम्प्रयोगः।

अथ भस्मनि गोपयीत भक्षान्
मांसास्थीनि च शीघ्रमग्निकोपः ॥१३॥

उभयोर्द्वयोरपि बाह्वोर्जिघ्रणे रिपुचौरसम्प्रयोगो विज्ञेय । रिपु शत्रु । चौरास्तस्करा । एतै सम्प्रयोगो विज्ञेयो विज्ञातव्य । अथ वा भस्मनि भस्ममध्ये भक्षानपूपादीन् गोपयीत स्थगित्वा स्थापयेत्, मांसास्थीनि वा गोपयीत तदा शीघ्रमाश्वेवाग्निकोपो भवति। तथा च गर्ग.—

यदा श्वा जिघ्रति भुजौ यातुर्द्वावपि निर्दिशेत्।
रिपुचौरभय घोर तस्मिन्नुत्पातदर्शने॥
आमिष तु यदाऽऽगृह्य तृणैराच्छाद्य तिष्ठति।
उत्पात तादृश दृष्ट्वा विन्द्यादग्निमुपस्थितम्॥इति॥१३॥

अन्यदप्याह—

ग्रामे भषित्वा च बहिः श्मशाने
भषन्ति चेदुत्तमपुंविनाशः।
यियासतश्चाभिमुखो विरौति
यदा तदा श्वा निरुणद्धि यात्राम्॥१४॥

ग्रामे भषित्वा शब्द कृत्वा बहिर्बाह्ये श्मशाने च यदि भषन्ति शब्द कुर्वन्ति सारमेयास्तदोत्तमस्य प्रधानस्य पुसो नरस्य मरण विनाशो भवति। यियासतो यातुमिच्छोरभिमुख समुखो विरौति यदा शब्द कुरुते तदा यात्रा गमन निरुणद्धि निवर्तयति॥१४॥

अन्यदप्याह—

उकारवर्णे विरुतेऽर्थसिद्धि-
रोकारवर्णेन च वामपार्श्वे।
व्याक्षेपमौकाररुतेन विन्द्या-
न्निषेधकृत्सर्वरुतैश्च पश्चात्॥१५॥

उकारवर्णे विरुते उकाराक्षरेण विरुते उच्चारितेऽर्थाना सिद्धिर्भवति। तथा यातुर्वामपार्श्वे वामभागे ओकारवर्णेन रुतेऽर्थसिद्धिरेव। औकाररुतेन व्याक्षेपमाकुलतां विन्द्यात्। यातु. पश्चात् सर्वरुतै सर्ववर्णानामुच्चारणे निषेधकृद्यात्राप्रतिषेधं करोति॥१५॥

अन्यदप्याह—

खंखेति चोच्चैश्च मुहुर्मुहुर्ये
रुवन्ति दण्डैरिव ताड्यमानाः।
श्वानोऽभिधावन्ति च मण्डलेन
ते शून्यतां मृत्युभयं च कुर्युः॥१६॥

ये श्वान. कुक्कुरा उच्चै. कृत्वा मुहुर्मुहु प्रतिक्षणं खखेति रुवन्ति शब्द कुर्वन्ति तथैव मुहुर्मुहू रुवन्ति। अथवा मण्डलेन मण्डलाकृतिना समूहेन परिवर्तुलेन धावन्ति गच्छन्ति ते नगरस्य शून्यता शून्यत्व मृत्युभय मरणभय च कुर्यु ॥१६॥

अन्यदप्याह—

प्रकाश्य दन्तान् यदि लेढि सृक्विणी
तदाशनं मृष्टमुशन्ति तद्विदः।
यदाननं लेढि पुनर्न सृक्विणी
प्रवृत्तभोज्येऽपि तदान्नविघ्नकृत्॥१७॥

दन्तान् रदान् प्रकाश्य सन्दर्श्य सृक्विणी ओष्ठपर्यन्ते यदि लेढि, तदा तद्विदः श्वचेष्टितज्ञा मृष्टमशन भोजनमुशन्ति। यदाननं मुख लेढि न पुन सृक्विणी ओष्ठपर्यन्ते लेढि, तदा प्रवृत्तभोज्येऽपि भोक्तु प्रवृत्तेऽपि नरेऽन्नविघ्नं करोति। न भोजनं लभत इति॥१७॥

अन्यदप्याह—

ग्रामस्य मध्ये यदि वा पुरस्य
भषन्ति संहत्य मुहुर्मुहुर्ये।
ते क्लेशमाख्यान्ति तदीश्वरस्य
श्वारण्यसंस्थो मृगवद्विचिन्त्यः॥१८॥

ये सारमेया ग्रामस्य मध्ये पुरस्य वा सहत्य समेत्य बहवो मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं भषन्ति शब्दं कुर्वन्ति, ते तदीश्वरस्य ग्रामस्वामिनः पुरस्वामिनो वा क्लेशमाख्यान्ति क्लेश कथयन्ति। अरण्यसस्थ. श्वा कुक्कुरो मृगवद्विचिन्त्य.। मृगेण तुल्यं मृगवत्। मृगस्य यच्चेष्टितमुक्त तदारण्यस्यास्य सारमेयस्य विचिन्तनीयमिति। [1]"ओजा.[1] **प्रदक्षिणं शस्ता मृगा. सनकुलाण्डजा"** इत्यादि॥१८॥

---

१. द्रष्टव्योऽस्यैव ग्रन्थस्य ९१० पृष्ठे ४३ श्लोकः।

अन्यदप्याह—

वृक्षोपगे क्रोशति तोयपातः
स्यादिन्द्रकीले सचिवस्य पीडा।
वायोर्गृहे सस्यभयं गृहान्तः
पीडा पुरस्यैव च गोपुरस्थे॥१९॥
भयं च शय्यासु तदीश्वराणां
याने भषन्तो भयदाश्च पश्चात्।
अथापसव्या जनसन्निवेशे
भयं भषन्तः कथयन्त्यरीणाम्॥२०॥

वृक्षापग इति। वृक्षोपगे वृक्षसमीपवर्तिनि सारमेये क्रोशति सति तोयपातो जलपात स्याद् भवेत्। देवो वर्षतीत्यर्थ। इन्द्रकीले अर्गलासमीपे सचिवस्य मन्त्रिण. पीडा स्याद् भवेत्। गृहान्तर्गृहमध्ये वायोर्गृहे वा वायव्यां दिशि यदि क्रोशति, तदा सस्यस्य भय भवति। गोपुरस्थे पुरद्वारस्थिते पुरस्यैव पीडा भवेत्॥१९॥

भयं च शय्यास्विति। शय्यास्वास्तरणेषु तदीश्वराणा शयनस्वामिनां भयं कुर्वन्ति। याने यात्राया पश्चाद् भषन्तो यातुरेव भयदा भयं ददति। अथशब्दश्चार्थे। जनसन्निवेश जनसन्निधौ जनानामेवापसव्या वामभागस्था भषन्तोऽरीणा शत्रूणा सबन्धि भयं प्रवदन्ति कथयन्तीति॥२०॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ शाकुने श्वचक्रं नामाष्टाशीतितमोऽध्याय॥८८॥

अथ शिवारुत व्याख्यायते।

तत्रादावेव श्ववदतिदेश विशेष चाह—

श्वभिः शृगालाः सदृशाः फलेन
विशेष एषां शिशिरे मदाप्तिः।
हूहू रुतान्ते परतश्च टाटा
पूर्णः स्वरोऽन्ये कथिताः प्रदीप्ताः॥१॥

शृगाला. श्वभि सारमेयै फलेन सदृशास्तुल्या.। यादृशं चेष्टितं फलं च शुनामुक्तं तादृशमेव शृगालाना विज्ञातव्यम्, किन्त्वयं विशेष.—एषां शृगालाना

शिशिरे माघफाल्गुनयोर्मंदाप्तिर्मंदप्रादुर्भावो भवति। तस्मात् तेषां शिशिरे निष्फलता। रुतान्ते रुतावसाने हूहूशब्द. परतोऽनन्तरं टाटा एष पूर्ण. स्वर । अन्ये सर्वे स्वरा. प्रदीप्ता उक्ता. कथिता.॥१॥

अथात्रैव लोमाशिकायाश्चेष्टितमाह—

लोमाशिकायाः खलुः कक्कशब्दः
पूर्णः स्वभावप्रभवः स तस्याः।
येऽन्ये स्वरास्ते प्रकृतेरपेताः
सर्वे च दीप्ता इति सम्प्रदिष्टाः॥२॥

खलुशब्दश्चार्थे । लोमाशिकायाश्च कक्कशब्द पूर्ण स च लोमाशिकाया **स्वभावप्रभवः** स्वभावादेव प्रभवत्युत्पद्यते। येऽन्ये स्वरा शब्दास्ते प्रकृते स्वभावतोऽपेता अपगतास्ते च सर्वे दीप्ता सम्प्रदिष्टा कथिता ॥२॥

अथ शिवाचेष्टितमाह—

पूर्वोदीच्योः शिवा शस्ता शान्ता सर्वत्र पूजिता।
धूमिताभिमुखी हन्ति स्वरदीप्ता दिगीश्वरान्॥३॥

शिवा शृगालिका पूर्वोदीच्यो. पूर्वस्यामुत्तरस्या च दिशि शस्ता शुभफलदा। सा च शान्ता शान्तरवा शान्तदिक्स्था च सर्वत्र सर्वस्या दिशि पूजिता शुभदा। या **दिशमादित्यो** यास्यति सा धूमिता। धूमिताभिमुखी शिवा स्वरदीप्ता च क्रूरशब्दा **दिगीश्वरान्** हन्ति। तस्यां दिशि योऽधिपतिस्त विनाशयतीत्यर्थ ॥३॥

अथ न ज्ञायते कस्यां दिशि क ईश्वरस्तदर्थमाह—

[1]राजा कुमारो नेता च दूतः श्रेष्ठी चरो द्विजः।
गजाध्यक्षश्च पूर्वाद्याः क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशम्॥४॥

राजा नृप. पूर्वस्या दिशि। कुमारो राजपुत्र आग्नेय्याम्। नेता सेनापतिर्दक्षिणस्याम्। दूतो गमागमिको नैर्ऋत्याम्। श्रेष्ठी पश्चिमायाम्। चरो गूढपुरुषो वायव्याम्। द्विजो ब्राह्मण उत्तरस्याम्। गजाध्यक्षो हस्तिशालाध्यक्ष ऐशान्याम्। एते क्रमेण पूर्वाद्या ज्ञेया । तथा क्षत्रियाद्याश्चतुर्दिशाम्। पूर्वस्यां क्षत्रिया.। दक्षिणस्या **वैश्याः**। पश्चिमायां शूद्राः। उत्तरस्या ब्राह्मणाः॥४॥

---

१. इदं पद्यमस्य ग्रन्थस्य ८५ अध्यायेऽपि। द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ९०६ पृष्ठे ३४ श्लोकः।

अन्यदप्याह—

सर्वदिक्ष्वशुभा दीप्ता विशेषेणाह्न्यशोभना।
पुरे सैन्येऽपसव्या च कष्टा सूर्योन्मुखी शिवा ॥५॥

दीप्ता शिवा सर्वासु दिक्ष्वशुभा अनिष्टफला। अह्नि दिवसे विशेषेणातिशयेनाशोभना। पुरे नगरे सैन्ये सेनाया वा अपसव्या दक्षिणभागस्था सूर्योन्मुखी रव्यभिमुखी शिवा कष्टा कष्टफला। अशुभेत्यर्थः ॥५॥

अथ रुतविशेषेण फलमाह—

याहीत्यग्निभयं शास्ति टाटेति [1]मृतवेदिका।
धिग्धिग्दुष्कृतिमाचष्टे सज्वाला देशनाशिनी ॥६॥

याहीति रुते शिवा अग्निभय हुताशनभीति शास्ति कथयति। टाटेति रुते मृतवेदिका। मृत बन्ध्वादिक वेदयति कथयति। केचिन्मृतिवेदिकेति पठन्ति। धिग्धिगिति रुते दुष्कृतिमतिकष्टमाचष्टे कथयति। सज्वाला ज्वालासयुता देशनाशिनी देशान् नाशयति ॥६॥

अत्रैव मतान्तरमाह—

नैव दारुणतामके सज्वालायाः प्रचक्षते।
अ[2]र्काद्यनलवत् तस्या वक्त्रं लालास्वभावतः ॥७॥

एके काश्यपादयो मुनय सज्वालाया शिवाया दारुणतां क्रूरता नैव प्रचक्षते कथयन्ति। कुतो हेतो ? अर्काद्यनलवदिति। तस्या शिवाया वक्त्र मुखं लालास्वभावत अर्काद्यनलवत्। यथार्कादिको ज्योतिष्मान् पदार्थ स्वभावादेव साग्निकस्तेजस्वी। एवमेतस्या वक्त्रं लालास्वभावादेव साग्निकमिति हेतोस्तस्य नैव दारुणता। तथा च काश्यप —

नैव दारुणता तस्या. सज्वालाया. स्वभावतः।
लालाया साग्निक वक्त्रमत सा शुभदा शिवा॥

केचिदाक्रान्तानलवदिति पठन्ति। यथा साग्निक काष्ठमाक्रान्त भ्राम्यमाणं साग्निकं सर्वत्र दृश्यते तद्वत् तस्या वक्त्र लालास्वभावत साग्निकमिति। एवं मुखपानीयस्वभावात् सा सज्वालेति ॥७॥

---

१. मृतिवेदिकेति पाठान्तरम्।
२. आक्रान्तानलवदिति पाठान्तरम्।

अन्यदप्याह—

अन्यप्रतिरुता याम्या सोद्बन्धमृतशंसिनी।
वारुण्यनुरुता सैव शंसते सलिले मृतम् ॥८॥

याम्या दक्षिणदिग्भागस्थाऽन्यप्रतिरुताऽन्यया परया शिवया सैव कृतशब्दा सा शिवोद्बन्धमृतशंसिनी, उद्बन्धनेन मृतं शंसति कथयति। सैव शिवा वारुणी पश्चिमदिक्स्थाऽन्ययाऽनुरुता सलिले जले मृतं बन्ध्वादिकं शंसते कथयति ॥८॥

अस्याः शब्दवशेनफलमाह—

अक्षोभः श्रवणं चेष्टं धनप्राप्तिः प्रियागमः।
क्षोभः प्रधानभेदश्च वाहनानां च सम्पदः ॥९॥
फलमासप्तमादेतदग्राह्यं परतो रुतम्।
याम्यायां तद्विपर्यस्तं फलं षट्पञ्चमादृते ॥१०॥

अक्षोभ इति। सा शिवा एकं वारमुक्त्वा यदि तूष्णीं करोति, तस्मिन् देशे अक्षोभोऽनाकुलता भवति। द्वितीये एवमुक्त्वा यदि तूष्णीं करोति, तदा श्रवणं चेष्टमिष्टस्याभिप्रेतस्य श्रवणमाकर्णनम्। एवं तृतीये रावे धनप्राप्तिरर्थलाभः। चतुर्थे प्रियस्य वल्लभस्यागमः। पञ्चमे क्षोभः आकुलता। षष्ठे प्रधानभेदः। प्रधानानां राजपुरुषाणां परस्परं भेदो भवति। सप्तमे वाहनानामश्वादीनां च सम्पदो भवन्ति। सम्पदो वृद्धयः ॥९॥

फलमासप्तमादिति। यदेतत् प्रागुक्तं शिवारुते फलं तदासप्तमाद्रावात् परतो यदि विरौति, तदा तद्रुतमग्राह्यं निष्फलत्वात्। याम्यायामिति। याम्यायां दक्षिणदिक्स्थितायां शिवायां तदेव फलं विपर्यस्तं विपरीतगतं ग्राह्यम्, किन्तु षट्पञ्चमादृते षष्ठं पञ्चमं च वर्जयित्वा। तयोः पूर्वोक्तमेव फलमन्येष्वपि विपर्ययः। अयमर्थः—प्रथमे क्षोभः। द्वितीये अनिष्टश्रवणम्। तृतीये धनहानिः। चतुर्थे प्रियविप्रयोगः। पञ्चमे क्षोभ एव। षष्ठे प्रधानभेद एव। सप्तमे वाहनानामसम्पदो हानयः। सप्तमात् परतो न ग्राह्यं निष्फलत्वात् ॥१०॥

अथाशुभां शिवामाह—

या रोमाञ्चं मनुष्याणां शकृन्मूत्रं च वाजिनाम्।
रावात् त्रासं च जनयेत् सा शिवा न शिवप्रदा ॥११॥

या शिवा रावाच्छब्दान्मनुष्याणां पुरुषाणा रोमाञ्चं रोमहर्षं जनयेदुत्पादयेत्। वाजिनामश्वाना शकृत् पुरीषमूत्र जनयेत्। जनाना त्रासं भयं च। सा न शिवप्रदा शिवं श्रेयो न ददाति ॥११॥

अथ शुभलक्षणमाह—

मौनं गता प्रतिरुते नरद्विरदवाजिभिः।
या शिवा सा शिवं सैन्ये पुरे वा सम्प्रयच्छति ॥१२॥

या शिवा नरैर्मनुष्यै । द्विरदैर्हस्तिभि । वाजिभिरश्वै । प्रतिरुते प्रतिवाशिते मौन गता तूष्णी करोति। सा सैन्ये सेनायाम्। पुरे नगरे। शिव श्रेय । सम्प्रयच्छति ददाति ॥१२॥

अन्यद्रुतलक्षणमाह—

भेभेति शिवा भयङ्करी भोभो व्यापदमादिशेच्च सा।
मृतिबन्धनिवेदिनी फिफे हूहू चात्महिता शिवा स्वरे ॥१३॥

भेभा इति रुते शिवा भयङ्करी भवति भय करोति। भोभो इति रुते सा शिवा व्यापद विशेषणातीवापदमादिशेत् कथयेत्। मृतिबन्धनिवेदिनी फिफे इति। फिफे इति रुते मृति मरण बन्धन च निवेदयति कथयति। हूहू इति स्वर शब्द रुवन्ती शिवा आत्महिता भवति। आत्मन शिव श्रेय करोति श्रोतु ॥१३॥

अन्यदप्याह—

शान्ता त्ववर्णात् परमारुवन्ती टाटामुदीर्णामिति वाश्यमाना।
टेटे च पूर्वं परतश्च थेथे तस्याः स्वतुष्टिप्रभवं रुतं तत् ॥१४॥

या शिवा शान्ता शान्तदिक्स्था मधुरस्वरा च। अवर्णादकाराक्षरात् परमनन्तरमारुवन्ती । अकारमादावुच्चार्य पश्चादाकारमुच्चारयतीत्यर्थ.। अथवोदीर्णामुद्भटशब्दा टाटामिति वाश्यमाना रुवन्ती, अथवा पूर्वं प्रथम टेटे इति रुवन्ती, परत. थेथे तस्या. शिवायास्तद्रुत स्वतुष्टिप्रभवमात्मीयतुष्टचा प्रभवत्युत्पद्यते। एतच्छोभनम् ॥१४॥

अन्यदप्याह—

उच्चैर्घोरं वर्णमुच्चार्य पूर्वं पश्चात् क्रोशेत् क्रोष्टुकस्यानुरूपम्।
या सा क्षेमं प्राह वित्तस्य चाप्ति संयोगं वा प्रोषितेन प्रियेण ॥१५॥

या शिवा उच्चै. कृत्वा पूर्वमादौ घोर क्रूर वर्णमक्षरमुच्चार्य पश्चादनन्तरात् क्रोष्टुकस्य शृगालस्यानुरूपं सदृशं क्रोशेद् ब्रूयात्। एवविधा सा क्षेमं प्राह कथयति। क्षेम लब्धपालन वित्तस्य चाप्ति लब्धिग्। अथवा प्रोषितेन प्रियेण देशान्तरगतेन प्रियेण वल्लभेन सयोग प्राह कथयति॥१५॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतौ शाकुने शिवारुतं नामैकोननवतितमोऽध्याय ॥८९॥

अथ मृगचेष्टित व्याख्यायते।

तच्चाह--

सीमागता वन्यमृगा रुवन्तः
स्थिता व्रजन्तोऽथ समापतन्तः।
सम्प्रत्यतीतैष्यभयानि दीप्ताः
कुर्वन्ति शून्यं परितो भ्रमन्तः॥१॥

वने भवा वन्या। वन्यमृगा.। ऋष्यपृषतरुरुप्रभृतय.। सीमागता ग्रामसीमाया स्थिताः, तत्र च रुवन्तो वाश्यमाना। ते च स्थितास्तत्रैव यदि तिष्ठन्ति, तदा सम्प्रति तस्मिन्नेव दिने भयमावेदयन्ति यदि च दीप्ता। अथ तस्मात् सीमाप्रदेशाद् व्रजन्तो गच्छन्तस्तदातीतभयमतीतमतिक्रान्त भयमावेदयन्ति। अथ समापतन्त समागच्छन्तो दीप्ताश्च रुवन्त। तदैष्यभयानि, आगामिभयान्यावेदयन्ति। परितः समन्तत. पुरे भ्रमन्त. शून्यं निर्जनं पुर कुर्वन्ति॥१॥

अन्यदप्याह---

ते ग्राम्यसत्त्वैरनुवाश्यमाना
भयाय रोधाय भवन्ति वन्यैः।
द्वाभ्यामपि प्रत्यनुवाशितास्ते
वन्दिग्रहायै च मृगा रुवन्ति॥२॥

ते सीमागता मृगा दीप्ता। ग्राम्यसत्त्वैर्ग्रामीणै प्राणिभिरनुवाश्यमाना भयाय पुरस्य भवन्ति। वन्यै प्राणिभिरनुवाश्यमाना पुरस्य रोधाय च भवन्ति। परै पुरं रुध्यते। ते सीमागता द्वाभ्यामपि ग्राम्यैर्वन्यैश्च सत्त्वै प्रत्यनुवाशिता पश्चात् कृतशब्दा वन्दिग्रहायै च भवन्ति। वन्दिग्रहा हठहरणेन या स्त्री नीयते सा

वन्दिग्रहा भीता। मृगा वन्दिग्रहायै च भवन्ति। तत्पुरं बलादेव शत्रुभिर्नीयत इत्यर्थः ॥२॥

अन्यदप्याह—

वन्ये सत्त्वे द्वारसंस्थे पुरस्य
रोधो वाच्यः सम्प्रविष्टे विनाशः।
सूते मृत्युः स्याद्भयं संस्थिते च
गेहं याते बन्धनं सम्प्रदिष्टम् ॥३॥

वन्ये सत्त्वे वनजाते प्राणिनि द्वारसस्थे पुरस्य नगरस्यैव रोधो वाच्यः। रोध. परैर्वेष्टनम्। पुरमध्ये सम्प्रविष्टे पुरस्यैव विनाशो वाच्यो वक्तव्य'। तस्मिन्नेव प्रसूते मृत्युर्मरण स्याद् भवेत्। सस्थिते मृते च भय स्यात्। गेह याते गृह प्रविष्टे गृहस्वामिनो बन्धन सम्प्रदिष्टम् ॥३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ शाकुने मृगविरुतं नाम नवतितमोऽध्याय ॥९०॥

अथ गवेङ्गित व्याख्यायते।

तदेवाह—

गावो दीनाः पार्थिवस्याशिवाय
पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यश्च रोगान्
मृत्युं कुर्वन्त्यश्रुपूर्णायताक्ष्यः
पत्युर्भीतास्तस्करानारुवन्त्यः ॥१॥

गावो दीना दैन्यं गता म्लानमुखा पार्थिवस्य राज्ञोऽशिवाय अश्रेयसे भवन्ति। तथा भूमिमवनि पादै खुरै कुट्टयन्त्यो विदारयन्त्यो रोगान् कुर्वन्ति। अश्रुपूर्णायताक्ष्य, अश्रुपूर्णे आयते दीर्घे अक्षिणी यासा तास्तथाभूता पत्यु स्वामिनो मृत्यु मरण कुर्वन्ति। तथा भीता सभया आरुवन्त्य अतीव शब्द कुर्वन्त्य तस्कराश्चौरान् कुर्वन्ति ॥१॥

अन्यदप्याह—

अकारणे क्रोशति चेदनर्थो भयाय रात्रौ वृषभः शिवाय।
भृशं निरुद्धा यदि मक्षिकाभिस्तदाशु वृष्टिं सरमात्मजैर्वा ॥२॥

यदकारण निष्कारणमेव क्रोशति वाशति,तदाऽनर्थो भवति। तस्य जलतृणादिकं कारण तद्वर्जमकारणम्। रात्रौ निशि यदि वाशति,तदा भयाय भवति। वृषभो दान्तो रात्रौ वाच्यमान शिवाय श्रेयसे भवति। भृशमत्यर्थं यदि मक्षिकाभिर्निरुद्धा व्याप्ता,सरमात्मजै श्वभिर्वा निरुद्धा व्याप्ता तदा आशु शीघ्रमेव वृष्टिं करोति ॥२।

अन्यदप्याह––

[1]आगच्छन्त्यो वेश्मबम्भारवेण
संसेवन्त्यो गोष्ठवृद्ध्यै गवां गाः।
आर्द्राङ्ग्यो वा हृष्टरोम्ण्यः प्रहृष्टा
धन्या गावः स्युर्महिष्योऽपि चैवम् ॥३॥

वेश्म गृहमागच्छन्त्यो बम्भारवेण मधुरस्वरेण सयुक्ता गा गाव ससेवन्त्यो निषेवन्त्यो गवा गोष्ठवृद्ध्यै गोष्ठसवर्धनाय धन्या प्रशस्ता. स्युर्भवन्ति। अर्थवशाद्विभक्तिलिङ्गवचनविपरिणाम । गोवृद्धिं कुर्वन्ति । केचिदागव्यूतेरिति पठन्ति। गव्यूति, क्रोशद्वयम्। तस्माद् बम्भारवेणेति पूर्ववद्योज्यम्। आर्द्राङ्ग्यो वेति। आर्द्राणि जलेन क्लिन्नानि अ ङ्गानि अवयवानि यासाम्। हृष्टरोम्ण्य सजातपुलकाः। प्रहृष्टा हर्षसयुक्ता । एवविधाश्च गोष्ठवृद्ध्यै धन्या । महिष्योऽपि चैवम्। एवमनेन प्रकारेण––"आगच्छन्त्यो वेश्मबम्भारवेण" इत्यादिकेन । तथा––"दीना. पार्थिवास्याशिवाय" इत्यादिकेन शुभाशुभेन महिष्योऽपि स्युर्भवेयुरिति। यद्गवामिङ्गित तन्महिषीणामित्यर्थ ॥३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां सहिताविवृतौ शाकुन गवेङ्गित नामैकनवतितमोऽध्याय॰ ॥९१॥

अथाश्वेङ्गित व्याख्यायते।

तच्चाह–

उत्सर्गान्न शुभदमासनात् परस्थ
वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम्।
सर्वाङ्गज्वलनमवृद्धिदं हयानां
द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं वा ॥१॥

---

१. आगव्यूतेरिति पाठान्तरम्।

उत्सर्गान्न शुभदमिति। हयानामश्वानामुत्सर्गादयं नियमो यत्रापवादो नास्ति। आसनात् परस्थम्, आस्यते यस्मिन्नित्यासनं पर्याणस्थानम्। तस्मादपरस्थं पश्चिमभागे स्थितं ज्वलनं न शुभदमप्रशस्तम्। वामे च वामभागे वामपार्श्वे तस्मादेवासनस्थानान्न शुभदम्। अतोऽस्मादपरं प्राग्भागे दक्षिणे च प्रशस्तमिष्टतरम्। अश्वानामुत्पातवशेन ज्वालारूपमवयवेषु दृश्यते तत् सर्वाङ्गज्वलनम्। तत् सर्वाङ्गानां समस्तावयवानां ज्वलनमवृद्धिदम्। अवृद्धिं विनाशं ददाति॥ उक्तं च—

तत्रोत्सर्गेणासनपश्चिमभागाश्रये ज्वलनमेवम्।
नेष्टमितरत्र शस्तं वामेतरपार्श्वयोस्तद्वत् ॥इति।

द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं वेति। यस्य हयस्य द्वे वर्षे वर्षद्वयमविच्छिन्नं कृत्वा दहनकणा अग्निविस्फुलिङ्गा धूपनं धूमो वा दृश्यते तदा तस्यावृद्धिदमेव॥१॥

अथान्येष्वयाह—

अन्तःपुरं नाशमुपैति मेढ्रे
कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते।
पायौ च पुच्छे च पराजयः स्याद्
वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च॥२॥

अश्वानां मेढ्रे लिङ्गे प्रदीप्ते राज्ञोऽन्तःपुरं नाशमुपैति विनाशं प्राप्नोति। उदरे जठरे प्रदीप्ते ज्वलिते कोशो गञ्जः क्षयं नाशं याति। पायावुपस्थे पुच्छे लाङ्गूले च प्रदीप्ते पराजयः स्याद् भवेत्। वक्त्रं मुखम्। उत्तमाङ्गं शिरः। वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च भवति॥२॥

अथान्येष्वङ्गेष्वप्याह—

स्कन्धासनांसज्वलनं जयाय
बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम्।
ललाटवक्षोऽक्षिभुजे च धूमः
पराभवाय ज्वलनं जयाय॥३॥

स्कन्धावंसौ। आसनं पर्याणस्थानम्। ग्रीवापार्श्वगौ तदंसौ। एतेषां स्कन्धासनांसानां ज्वलनं जयाय भवति। पादाः शफाः। पादज्वलनं स्वामिनो बन्धाय प्रदिष्टं कथितम्। तत्र स्वामिनो बन्धनं भवति। ललाटेत्यादि। ललाटं मुखपृष्ठभागः।

वक्षमुर.प्रदेश.। अक्षिणी नेत्रे। भुजौ बाहू । एषामन्यतमेऽङ्गेऽश्वानां यदि धूमो दृश्यते तदा पराभवाय भवति। शत्रोः सकाशात् पराभव उत्पद्यते। एतेषामन्यतमेऽङ्गे ज्वलनं जयाय भवति ॥३॥

अन्यदप्याह—

नासापुटप्रोथशिरोऽश्रुपात-
नेत्रे च रात्रौ ज्वलनं जयाय।
पलाशताम्रासितकर्बुराणां
नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् ॥४॥

नासापुटौ नासारन्ध्रौ। प्रोथो नासामध्यभाग ।शिरो मूर्धा।अश्रुपातोऽश्रुण पातो यत्र। गण्डाधोभाग । नेत्रे चक्षुषी। एतेषामन्यतमस्य रात्रौ निशि ज्वलन जयाय भवति। पलाश पलाशवर्ण । ताम्रो लोहितवर्ण । असित. कृष्ण । कर्बुर शुक्लकृष्णवर्णो व्यामिश्रः।। कपोतवर्ण इत्यर्थ ।एषा वर्णाना तथा तस्य शुकवर्णस्य सितस्य श्वेतवर्णस्य चैतेषामङ्गानामेकतमे द्वयोर्बहुषु वा ज्वलन नित्य सर्वकाल दिने निशायां चेष्टं शोभन भवति। उक्त च—

समभन्यतपदकेसरपुच्छेषु ज्वलनदहनकणधूमा.।
राष्ट्रभयशोकसम्भ्रमसपत्नवक्त्रापमर्दकरा ॥
प्राक्फलतुल्य पृष्ठे जघने वालेषु चैव निर्दिष्टम्,
अन्त पुरप्रकोपो मेढ्रज्वलने सधूमे वा॥
नित्यं च वालकिरणे दाहज्वालास्फुलिङ्गानाम्।
स्कन्धासनांसदेशे धूमा बन्धाय चरणेषु॥
वक्षोऽक्षिललाटभुजे त्वश्वाना ह्रेषित च वदनेभ्य.।
ज्वालोत्पत्तिर्जयदा धूमोत्पत्तिस्त्वभावाय॥
नासापुटाश्रुपातप्रोथशिरोलोचने च रजनीषु।
विजयाय प्रज्वलनं ताम्रासितहरितशवलानाम्॥
विजयाय सर्वदैव हि सुशुक्लशुकवर्णयोर्ज्वलनमेषु।
एवं च यथासम्भवमन्येष्वपि वाहनेषु फलम् ॥इति॥४॥

अन्यदपि चेष्टितमाह—

प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना
कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः।

अस्वप्नश्च विरोधिनां निशि दिवा निद्रालसध्यानता ।
सादोऽधोमुखता विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम् ।।५।।

प्रद्वेषो यवसेति। यवसस्य तृणादेरम्भसामपा च। प्रद्वेषो विरक्ता। तथा प्रपतन प्रपात । स्वेदो घर्म । निमित्त कारणम्। तस्माद्विना तद्व्यतिरेकेण। कम्पो वा निमित्ताद्विना। वदनान्मुखाद्वा कर्णादे रक्तस्य शोणितस्य पतन स्राव ।अस्वप्नश्च विरोधिना निशीति। निशि रात्रौ विरोधिना वैर कुर्वतामस्वप्नो जागरणम्। दिवा दिवसे निद्रालसत्व ध्यानता चिन्ता। सादो वक्षाध । अधोमुखताऽनूर्ध्वनिरीक्षणम्। वाजिनामश्वानामिद विचेष्टित चेष्टित नेष्टमशुभ स्मृतमुक्तम्। उक्त च––

निद्रानिरोधालसनीलनेत्रा प्रध्यानशून्यस्मृतयो दिनेषु।
निशासु चान्योन्यविरोधनिद्रानष्टास्तुरङ्गा न शिवाय भर्तु ।।इति।।५।।

अन्यदपि चेष्टिमाह––

आरोहणमन्यवाजिनां पर्याणादियुतस्य वाजिनः ।
उपवाह्यतुरङ्गमस्य वा कल्पस्यैव विपन्नशोभना ।।६।।

वाजिनोऽश्वस्य पर्याणादियुतस्य पार्याणसयुक्तस्य। आदिग्रहणात् पुरुष-सहितस्य । अन्यवाजिनामन्याश्वानामारोहणम्। पर्याणादियुतश्चान्योऽश्व आरोहति तन्न शोभनम्। उपवाह्यतुरङ्गमस्य चेति। यस्मिन्नारुह्य गमन प्रत्युपवाह्यते तस्योपवाह्यतुरङ्गमस्याश्वस्य कल्पस्यारोग्यस्य विपन्नशोभना नेष्टेति ।।६।।

अधुना ह्रेषितलक्षणमाह––

क्रौञ्चवद्रिपुवधाय ह्रेषितं
ग्रीवया त्वचलया च सोन्मुखम् ।
स्निग्धमुच्चमनुनादि हृष्टवद्-
ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः ।।७।।

क्रौञ्च पक्षी।यस्य ह्रेषित शब्दित क्रौञ्चपक्षिसदृशं तद्रिपुबधाय शत्रुविना-शाय। तथा ग्रीवया कन्धरया त्वचलया स्थिरया च सोन्मुख सह ऊर्ध्वेन मुखेन वर्तत इति सोन्मुखम्, तदपि रिपुबधायैव। स्निग्ध मधुरमुच्चमुच्चै कृत्वा स्पष्टतरम्। अनुनादि घण्टाशब्दवदनुनदति पश्चाच्छब्दं करोति। हृष्टवत् परितोषयुक्तैर्ग्रास-रुद्धवदनै । ग्रासेन कवलेन रुद्ध वदन मुख येषां तैस्तथाभूतैस्तद्ध्रेषित रिपुबधायैव भवति ।।७।।

अन्यदप्याह—

पूर्णपात्रदधिविप्रदेवता-
गन्धपुष्पफलकाञ्चनादि वा।
द्रव्यमिष्टमथवा परं भवेद्-
ध्रेषतां यदि समीपतो जयः॥८॥

पूर्णं च तत् पात्रं च पूर्णपात्रम्। पात्र भाजनम्। पूर्णं केनचिच्छुभद्रव्येण सर्षपाक्षततण्डुलादिकेनेति। दधि क्षीरविकार। विप्रो ब्राह्मणः। देव एव देवता। गन्ध सुगन्धद्रव्यविशेष। अगुरुकर्पूरकस्तूरिकादि। पुष्पाणि कुसुमानि। फल श्रीफलादि। काञ्चन सुवर्णम्। आदिग्रहणाद् रजतमणिमुक्ताफलादि। अथवा परमन्यदिष्ट शुभद्रव्य सिद्धार्थगोरोचनादि वा। ह्रेषता शब्द कुर्वतामश्वाना यदि समीपत. सन्निकर्षे निकटे भवेत्, तदा जयो भवति॥८॥

अन्यदप्याह—

भक्ष्यपानखलिनाभिनन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथवा।
सव्यपार्श्वगतदृष्टयोऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः॥९॥

भक्ष्य भक्षणीयं द्रव्यम्। पान जलम्। खलिन कविका। एतानि यद्यभिनन्दयन्ति, अथवा पत्युर्भर्तुरौपयिक यदुपयुज्यते तदभिनन्दयन्ति। अथवा सव्यपार्श्वे आत्मीयदक्षिणपार्श्वे गतदृष्टयो वीक्ष्यमाणा। एव विधास्तुरङ्गमा वाञ्छितार्थफलदा वाञ्छितस्याभीष्टस्यार्थस्य फल ददति। उक्तं च—

इष्टानिष्टव्यञ्जकमत पर ह्रेषित समवधार्यम्।
तच्च चलितप्रसारितशिरोधरोद्भूतमिष्टफलम्॥

ग्रासान्तर्वक्त्राणामुच्चै. स्निग्धानुनादि गम्भीरम्।
द्विजपूर्णभाजनेष्टद्रव्यस्त्रग्गन्धसुरमूलै ॥

खलिनान्नपानधर्मस्वाम्युपकरणाभिनन्दिता चैषाम्।
सर्वार्थसिद्धये स्याद् दक्षिणपार्श्वे विलोकयताम्॥इति॥९॥

अधुनाशुभचेष्टितमाह—

वामैश्च पादैरभिताडयन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः।
सन्ध्यासु दीप्तामवलोकयन्तो ह्रेषन्ति चेद् बन्धपराजयाय॥१०॥

मही भूमि वामैश्च पादैरपसव्यचरणैरभिताडयन्तो घ्नन्तो भर्तु पत्यु प्रवासाय भवन्ति। सन्ध्यासु चतसृषु सूर्योदयमध्याह्नास्तमयार्धरात्रिषु। दीप्ता दिशमवलोकयन्त प्रेक्षमाणा यदि ह्रेषन्ति शब्द कुर्वन्ति, तदा बन्धपराजयाय भवन्ति। स्वामिनो बन्धन पराजय च कुर्वन्ति ॥ इति॥ १०॥

अन्यदप्याह—

अतीव ह्रेषन्ति किरन्ति वालान्
निद्रारताश्च प्रवदन्ति यात्राम्।
रोमत्यजो दीनखरस्वराश्च
पांशून् ग्रसन्तश्च भयाय दृष्टाः ॥ ११॥

अतीवात्यर्थं ह्रेषन्ति शब्द कुर्वन्ति, तथा वालान् पुच्छवालान् किरन्ति विक्षिपन्ति। निद्रारता स्वप्नशीलाश्च यात्रा गमनं प्रवदन्ति। तथा रोमत्याजो रोमाणि त्यजन्त्युत्सृजन्ति। दीनखरस्वरा , दीनस्वना क्षामशब्दा । खरस्वना रूक्षध्वनय । पाशून् मृत्तिका ग्रसन्तो भक्षयन्तो भयाय दृष्टा. । स्वामिनो भयमावेदयन्ति। उक्त च—

सन्ध्यासु दीप्तदिङ्मुखसम्भ्रमगाढप्रनष्टनिद्राश्च।
ह्रेषन्तो भयजनना वधबन्धपराजयकराश्च॥
वक्रीकृतवालधयो दक्षिणपार्श्वानुशायिनो नेष्टा ।
वामचरणै क्षितितल घ्नन्तो ज्ञेया प्रवासाय ॥ इति॥ ११॥

अथ शुभनिमित्तान्याह—

समुद्गवद्दक्षिणपार्श्वशायिनः
पदं समुत्क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः।
जयाय शेषेष्वपि वाहनेष्विदं
फलं यथासम्भवमादिशेद् बुधः ॥ १२॥

समुद्गवज्जानुनी ढौकयित्वा समुद्गवद्दक्षिणेन सव्येन पार्श्वेण शरीरार्द्धेन स्वप्नशीला । तथा सव्यं दक्षिण पद चरण समुत्क्षिप्य भूमाववनाववस्थाप्य च स्थितास्तिष्ठन्ति। एवभूतास्तुरगा प्रभोर्जयाय भवन्ति। शेषेष्वपीति। शेषेष्वन्येषु गजकरभादिषु वाहनेष्विद शुभाशुभ फल यथासम्भव यत् सम्भवति, धूमाग्निकणाश्च न सम्भवन्ति, अन्यत् सम्भवति। तद्वद् बुध पण्डित आदिशेत् कथयेत् ॥ १२॥

अथान्यदपि शुभचेष्टितमाह—

आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो
यात्रानुगोऽन्यतुरगं प्रतिह्रेषते च।
वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं
योऽश्वः स भर्तुरचिरात् प्रचिनोति लक्ष्मीम् ॥१३॥

क्षितिपतौ राज्ञि राजनि वाऽऽरोहति उत्कषति योऽश्वस्तुरगो विनयोपपन्नो नीतिसयुक्तो भवति, तथा यात्रानुगो यात्रादिगभिमुख । यां दिशं गच्छति राजा तस्यामेव गच्छति। अन्यतुरग प्रतिह्लेषते च। अन्यस्मिन् तुरगे ह्लेषिते शब्दं कुर्वति सति प्रतिह्लेषित करोति। अथवा वक्त्रेण मुखेनात्मपार्श्वं दक्षिण सव्य स्पृशति, स भर्तु प्रभोरचिराच्छीघ्रमेव लक्ष्मी श्रिय प्रचिनोति वृद्धि नयति ॥१३॥

अथाशुभनिमित्तान्याह—

मुहुर्मुहुर्मूत्रशकृत् करोति
न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी।
अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च
शिवं न भर्तुस्तुरगोऽभिधत्ते ॥१४॥

यस्तुरगोऽश्वो मुहुर्मुहु प्रतिक्षण मूत्र शकृत् पुरीषं च करोति। ताड्यमानोऽपि कषादिभिर्नानुलोमयायी अनुलोमामभीष्टा दिशं न गमनशील । अकार्यभीत , अकार्यादनिमित्ताद् भीत । महिषसूकरादिर्भिविना भयमाशङ्कते। अश्रुविलोचनोऽश्रुपरिपूर्णनयन । स भर्तु पत्यु शिव श्रेयो नाभिधत्ते न ददाति ॥१४॥

उक्तमिदं हयचेष्टितमत ऊर्ध्वं दन्तिनां प्रवक्ष्यामि।
तेषां तु दन्तकल्पनभङ्गम्लानादिचेष्टाभिः ॥१५॥

इद हयानामश्वाना चेष्टित कथितम्, अतोऽस्मादूर्ध्वमनन्तर दन्तिना गजाना सम्प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि। तेषा तु दन्तकल्पनेन दन्तभङ्गेनास्फोटनेन दन्तानां म्लानत्वेन वैकल्येन चेष्टया चेष्टितेन। आदिग्रहणादन्यै पार्थिवोपकरणादिभि. फलानि भवन्ति ॥१५॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां सहिताविवृतौ शाकुनेऽश्वेङ्गितं नाम द्विनवतितमोऽध्याय ॥९२॥

———

अथ हस्तिचेष्टितं[1] व्याख्यायते।

तत्रादावेव दन्तकल्पनविधानमाह—

दन्तस्य मूलपरिधिं द्विरायतं प्रोह्य कल्पयेच्छेषम्।
अधिकमनूपचराणां न्यूनं गिरिचारिणां किञ्चित्॥१॥

मूले परिधिर्मूलपरिधि । परिधि पारिमण्डल्यम्। दन्तस्य रदस्य मूले यः परिधि. परिणाहस्त द्विरायतं द्वौ वारौ द्विगुणमायत दीर्घं प्रोह्य त्यक्त्वा शेषं कल्पयेत् छिन्द्यात्। एतदुक्त भवति—दन्तमूलात् पारिमण्डल्येन सूत्रेण मित्वा तत् सूत्रं द्विगुणं कृत्वा यद्भवति तावत् प्रमाण दन्तमूलाद् दैर्घ्यं त्यक्त्वा शेष कल्पयेत्। अधिकमनूपचराणामिति। अनूपो बहूदको देश । अनूपचराणा हस्तिना दन्तमूलपरिधि द्विरायताधिक प्रोह्य शेष कल्पयेत्। गिरिचराणा पर्वते सदैव ये चरन्ति तेषा न्यूनं किञ्चिद् दन्तमूलपरिधि द्विरायतं प्रोह्य शेष कल्पयेत्। उक्त च—

दन्तमूलपरिणाहदीर्घता द्वि प्रमुच्य परतोऽपि कल्पयेत्॥इति॥१॥

अथ परिकल्पितस्य दन्तस्य लक्षणमाह—

[2]श्रीवत्सवर्धमानच्छत्रध्वजचामरानुरूपेषु ।
छेदे दृष्टेष्वारोग्यविजयधनवृद्धिसौख्यानि॥२॥

श्रीवत्सो वर्धमान । एतौ चिह्नविशेषौ। छत्रमातपत्रम्। ध्वज प्रसिद्धः। चामर वालव्यजनम्। एषामनुरूपेण सदृशेषु चिह्नेषु छेदे दृष्टेषु अवलोकितेष्वारोग्यमरोगित्व विजयो धनवृद्धि सौख्यमेतानि भवन्ति॥२॥

अन्यदप्याह—

प्रहरणसदृशेषु जयो नन्द्यावर्ते प्रनष्टदेशाप्तिः।
लोष्टे तु लब्धपूर्वस्य भवति देशस्य सम्प्राप्तिः॥३॥

प्रहरणं खड्गादि। प्रहरणसदृशेषु तदाकारेषु छेदे दृष्टेषु जयो भवति। नन्द्यावर्तश्चिह्नविशेष.। नद्यावर्तसदृशच्छेदे दृष्टे प्रनष्टस्यापहृतस्य देशस्याप्तिर्लाभो भवति। लोष्टे लोष्टसदृशे तु मृत्खण्डाकृतौ लब्धपूर्वस्य देशस्य सम्प्राप्ति-

---

१. अयमध्यायस्तथैव यथा शय्यासनलक्षणे गजदन्तलक्षणम्। द्रष्टव्या अस्य ग्रन्थस्य ८६८ पृष्ठे २०-२५ श्लोकाः।

२. अस्य ग्रन्थस्य ८६८ पृष्ठे २१ श्लोके श्रीवत्स-स्थाने श्रीवृक्ष इति पाठान्तरम्।

भवति। पूर्वं लब्धो लब्धपूर्व.। नाममात्रेण लब्धो न हस्तीभूतस्तस्य सम्प्राप्तिर्लाभो भवति ॥३॥

अन्यदप्याह—

स्त्रीरूपेऽश्वविनाशो भृङ्गारेऽभ्युत्थिते सुतोत्पत्तिः।
कुम्भेन निधिप्राप्तिर्यात्राविघ्नश्च दण्डेन ॥४॥

स्त्रीरूपे योषिदाकृतौ छेदे दृष्टेऽश्वाना तुरगाणा विनाश क्षयो भवति। भृङ्गारो वार्धानी। भृङ्गाराकृतावभ्युत्थिते उत्पन्ने सुतस्य पुत्रस्योत्पत्तिः सम्भवो भवति। कुम्भेन घटसदृशेन निधिप्राप्तिर्निधिलाभो भवति। दण्डेन दण्डाकारेण यात्राविघ्नो गमननिषेधो भवति ॥४॥

अन्यदप्याह—

कृकलासकपिभुजङ्गेष्वसुभिक्षव्याधयो रिपुवशित्वम्।
गृध्रोलूकध्वांक्षश्येनाकारेषु जनमरकः ॥५॥

कृकलास. प्राणिविशेषः। कपिर्वानरः। भुजङ्गः सर्पः। एतेषु छेदे दृष्टेषु असुभिक्षं व्याधयः पीडा रिपुवशित्वं शत्रूणां विधेयत्वमिति। गृध्रः, उलूकः। एतौ प्रसिद्धौ पक्षिणौ। ध्वांक्ष. काक.। श्येनो वाजिक.। एषामाकारेषु सदृशेषु छेदे दृष्टेषु जनमरको जनानां मरको भवति ॥५॥

अन्यदप्याह—

पाशेऽथवा कबन्धे नृपमृत्युर्जनविपत् स्रुते रक्ते।
कृष्णे श्यावे रूक्षे दुर्गन्धे चाशुभं भवति ॥६॥

पाश. सर्पाकार। कबन्धो विच्छिन्नशिरा पुरुष। तत्सदृशे छेदे दृष्टे नृपमृत्युर्नृपस्य राज्ञो मृत्युर्मरण भवति। रक्ते शोणिते स्रुते जनाना विपदापदो भवन्ति। कृष्णे कृष्णवर्णे। श्यावे मलिने। रूक्षे अस्निग्धे। दुर्गन्धे दुष्टगन्धे। छेदे दृष्टे अशुभमनिष्टं भवति। उक्तं च—

श्यावपूतिमलरक्तदर्शनं सर्पसत्त्वसदृश च पापदम् ॥इति॥६॥

अथ शुभच्छेदलक्षणमाह—

शुक्लः समः सुगन्धिः स्निग्धश्च शुभावहो भवेच्छेदः।
गलनम्लानफलानि च दन्तस्य समानि भङ्गेन ॥७॥

शुक्ल.। सम सर्वभागेषु तुल्य.। सुगन्धि शोभनगन्धि.। स्निग्ध. सस्नेह.। एवंविधश्छेद. शुभावह शुभं करोति। उक्त च—

पार्थिवोपकरणोपमं यदा चिह्नमुद्वहति कल्पिते रदे।
श्रीजयार्थबलवृद्धयस्तदा स्निग्धशुक्लरुचिराश्च शोभना.॥

गलनम्लानफलानीति। गलन स्थानस्यैव विशरण स्रावो वा। म्लानं म्लानता वैवर्ण्यम्। एतेषां यानि फलानि तानि दन्तस्य भङ्गेन स्फोटनेन समानि। यादृशं दन्तभङ्गफलं वक्ष्यमाण तादृशमपि गलनम्लानफलम्॥७॥

अन्यच्छुभाशुभमाह—

मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता
देवदैत्यमनुजाः क्रमात् ततः।
स्फीतमध्यपरिपेलवं फलं
शीघ्रमध्यचिरकालसम्भवम्॥८॥

यथाक्रम गजस्य दन्तमूले दन्तमध्ये दन्ताग्रे च देवदैत्यमनुजा. क्रमात् स्थिता। तद्यथा—दन्तमूले देवा व्यवस्थिता। दन्तमध्ये दैत्याः। दन्ताग्रे मनुजा देवविशेषाः। ततस्तस्माद् भागत्रयात् स्फीतमध्यपरिपेलव फल भवति। तत्र मूले वक्ष्यमाण फल स्फीत परिपुष्ट भवति। मध्ये मध्यमं नात्यल्प नातिबहु। प्रान्ते परिपेलवं स्वल्पम्। तथा शीघ्रमध्यचिरकालसम्भवम्। मूले वक्ष्यमाण फल शीघ्र-कालेन सप्ताहमध्ये सम्भवति। मध्ये मध्यमेन कालेन मासान्त। प्रान्ते चिरकालेन मासान्ते सम्भवतीत्यागमविधि॥८॥

अत्रैव पुनरपि विशेषमाह—

दन्तभङ्गफलमत्र दक्षिणे भूपदेशबलविद्रवप्रदम्।
वामतः सुतपुरोहिते भयान् हन्ति साटविकदारनायकान्॥९॥

अत्रास्मिन् भागत्रये दन्तभङ्गफलम्। दक्षिणे मूलाद् भग्ने भूपस्य राज्ञो विद्रवप्रद विद्रव पलायनभय ददाति। मध्याद् भग्ने देशस्य जनपदस्य विद्रवप्रदम्। प्रान्तभग्ने बलस्य सेनाया विद्रवप्रदम्। वामत सुतपुरोहितभयानिति। वामतो वामे रदे मूलाद्भग्ने सुतं राजपुत्रं हन्ति। मध्याद्भग्ने पुरोहितमाचार्यं हन्ति। अग्रे इभयान् साधनपतीन् हन्ति। तथा साटविकदारनायकान् क्रमेण। वामदन्ते मूलाद्भग्ने साटविक बल हन्ति। मध्याद्भग्ने दाराः कलत्रम्। अग्राद्भग्ने नायकान् प्रधानपुरुषान् हन्ति। गलनम्लानफलान्येवमेव ज्ञातव्यानि॥९॥

पुनरप्यत्र विशेषफलमाह—

आदिशेदुभयभङ्गदर्शनात् पार्थिवस्य सकलं कुलक्षयम्।
सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्धतेऽशुभमतोऽन्यथा वदेत्॥१०॥

उभयोर्दन्तयोर्द्वयोर्भङ्गदर्शनात्। भङ्गः स्फोटनं यदि दृश्यते तदा पार्थिवस्य राज्ञः सकलं निःशेषं कुलक्षयं वंशविनाशमादिशेद् वदेत्। निःशेषं नृपकुलं विनश्यति। गलनम्लानफलान्येवमेव। सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्धते। सौम्यस्य शुभग्रहस्य लग्नेन सौम्यग्रहाणां लग्नानि वृषमिथुनकर्कटकन्यातुलधन्विमीनाः। येषां शुक्रबुधाक्षीणेन्दुजीवा अधिपतयः। एवं सौम्यलग्नेन सौम्यतिथिना रिक्तावर्जिताः सौम्यस्तिथिः। नन्दाभद्राविजयापूर्णाः सौम्यास्तिथयः। सौम्यं भं नक्षत्रं दारुणोग्रवर्जम्। आदिग्रहणात् सौम्यदर्शनेन लग्नस्य सौम्यसंस्थित्या वा सन्नामदर्शनादिना पूर्णं शुभं चिह्नं शुभेनोत्पन्नं वर्धते वृद्धिं याति। अशुभमतोऽन्यथा वदेत्। अतोऽस्मादुक्तादन्यथा पापलग्नेन पापसंस्थित्या पापदर्शनेन सदोषतिथिना नक्षत्रेण चाधिकमशुभं पापचिह्नं वर्धते वृद्धिं याति। व्यामिश्रेण व्यामिश्रम्। अशुभेन लग्नादिना वाऽशुभं चिह्नं शुभेन वा शुभं यत्र तत्र व्यामिश्रं वा फलमूह्यमिति॥१०॥

अधुना दन्तभङ्गस्य विशेषफलमाह—

क्षीरमृष्टफलपुष्पपादपेष्वापगातटविघट्टितेन वा।
वाममध्यरदभङ्गखण्डने शत्रुनाशकृदतोऽन्यथा परम्॥११॥

अत्र वामस्यापसव्यस्य रदस्य दन्तस्य मध्याद्भङ्गः स्फोटनं खण्डनं भेदनं वा यदि क्षीरवृक्षस्यार्कादेर्घट्टितेन चालनेन भवति। मृष्टफलपादपस्य मधुरफलवृक्षस्य वा चालनेन भवति। पुष्पपादपस्य कुसुमवृक्षस्य वा चालनेनोत्पद्यते, तदा शत्रुनाशकृच्छत्रुनाशं करोति। आपगातटविघट्टितेन वा आपो गच्छन्ति यासु ता आपगा नद्यस्तासां तटविघट्टितेन तीरचालनेन चोत्पद्यते, तथापि शत्रुनाशं करोति। अतोऽन्यथा परम्, अतोऽस्मादुक्तप्रकाराद् अन्यथा दुष्टवृक्षादिघट्टितेन वामस्य दन्तस्य मूले वाग्रे यो भङ्गः खण्डनं वा तदा शत्रुवृद्धिकृदित्यर्थः। दक्षिणस्य मूलमध्याग्रेष्वपि भङ्गदर्शनाच्छत्रुवृद्धिकृदिति॥११॥

अधुना गजेङ्गितमाह—

स्खलितगतिरकस्मात् त्रस्तकर्णोऽतिदीनः
श्वसिति मृदु सुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिव्याम्।
द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो
भयकृदहितभक्षी नैकशोऽसृक्शकृत्कृत्॥१२॥

स्खलितगतिरकस्मादिति। अकस्माद्विना निमित्त स्खलितगति., स्खलिता गतिर्यस्य स । अकस्मात् त्रस्तकर्णो वित्रस्तश्रोत्र । अतिदीनोऽतीव दैन्यं गत.। श्वसिति मृदु सुदीर्घमिति। पृथिव्या भूमौ न्यस्तहस्तो विन्यस्तकरो मृदु कृत्वा सुदीर्घ चिरकालं श्वसिति श्वास विमुञ्चति । द्रुतमुकुलितदृष्टि., द्रुता चकिता मुकुलिताऽर्द्धोन्मीलिता वा दृष्टिश्चक्षुषी यस्य स । स्वप्नशीलो बहुकालं स्वपिति। विलोमो विपरीतगति । यत्र प्रेर्यते तत्र न याति। एवविधो भयकृद्भयं करोति। तथाहितभक्षी, अहितमनिष्ट भक्षयति। अपथ्याशी। नैकशोऽसृक्शकृत्कृत्। नैकशो बहून् वारानसृग्रक्त शकृत् पुरीष करोति, तदाऽपि भयकृत् ॥१२॥

अधुना शुभचेष्टितमाह—

वल्मीकस्थाणुगुल्मक्षुपतरुमथनस्वेच्छया हृष्टदृष्टि-
र्यायाद्यात्रानुलोमं त्वरितपदगतिर्वक्त्रमुन्नाम्य चोच्चैः।
कक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च मुहुः शीकरं बृंहितं वा
तत्काले वा मदाप्तिर्जयकृदथ रदं वेष्टयन् दक्षिणं च ॥१३॥

वल्मीकस्थाणुगुल्मेति। एवविधो गजो जयकृत्, राज्ञो जयं करोति। यदि वल्मीककृत मृत्स्तूप मथ्नाति। स्थाणुर्निशेषशाखाच्छिन्नो वृक्ष. शुष्कवृक्षो वा। गुल्म एकमूल. शाखासमूह । क्षुप शष्पम्। तरुर्वृक्ष । एतेषामन्यतमं यदि स्वेच्छया आत्मेच्छया मथ्नाति। तथा हृष्टदृष्टि, हृष्टा दृष्टिर्यस्य स । यायाद्यात्रानुलोम-मिति। त्वरितपदगति शीघ्रगामी वक्त्र मुखमुच्चैरुन्नाम्योत्क्षिप्य यात्रानुलोमं यात्रादिश यायाद् गच्छेत्। तथा कक्ष्यासन्नाहकाले मध्यबन्धनप्रतिवेलाया जन-यत्युत्पादयति मुहुर्मुहु पुन पुन शीकर वक्त्रोदककणान् मुञ्चति। बृंहितं घनगर्जितं वा करोति। तत्काले वा मदाप्तिर्मदप्रादुर्भाव । तथा रद दन्तं दक्षिणं वेष्टयन् करेणालम्बयन् इति ॥१३॥

अन्यदपि चेष्टितमाह—

प्रवेशनं वारिणि वारणस्य
ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य।
ग्राहं गृहीत्वोत्तरणं नृपस्य
तोयात् स्थलं वृद्धिकरं नृभर्तुः ॥१४॥

वारणस्य गजस्य ग्राहेण जलप्राणिना वारिणि जलमध्ये प्रवेशनं नृपस्य राज्ञो

नाशाय भवेत् स्यात्। तथा द्विपस्य हस्तिनो ग्राहं जलप्राणिनं नीत्वाऽऽक्रम्य तोयाद् जलात् स्थल उत्तरण नृभर्तू राज्ञो वृद्धिकरं भवतीति ॥१४॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ शाकुने हस्तिचेष्टित नाम त्रिनवतितमोऽध्याय. ॥९३॥

अथ वायसविरुतं व्याख्यायते।

तत्रादावेव प्रविभागप्रदर्शनार्थमाह—

प्राच्यानां दक्षिणतः शुभदाः काकाः करायिका वामाः।
विपरीतमन्यदेशेष्ववधिर्लोकप्रसिद्धयैव ॥१॥

प्राच्या पूर्वस्यां दिशि भवाः प्राच्याः। तेषा प्राच्याना दक्षिणतो दक्षिणभागे काका वायसा शुभदा। करायिका. कूटपूर्य। वामा वामभागस्थास्तेषामेव शुभदा। अन्यदेशेषु प्राग्देशवर्जितेषु विपरीत विपर्यस्तम्। काको वाम करायिका दक्षिणेति देशे प्रविभागमाह—अवधिर्लोकप्रसिद्धयैव, अवधि. परिच्छित्तिः सा च लोकप्रसिद्धयैव लोकप्रसिद्धया लोकतो विज्ञेया। यथा इमे जना. प्राच्याः, इमे दक्षिणा, इमे पश्चिमा., इम उत्तरा इति। आचार्येणापि कूर्मप्रविभागे प्रदर्शिता इति ॥१॥

अथ चेष्टितमाह—

वैशाखे निरुपहते वृक्षे नीडः सुभिक्षशिवदाता।
निन्दितकण्टकिशुष्केष्वसुभिक्षभयानि तद्देशे ॥२॥

वैशाखे वैशाखमासे निरुपहते निरुपद्रवे वृक्षे तरौ नीड आलय सुभिक्षशिवदाता भवति। सुभिक्षं श्रेयश्च ददाति। निन्दिते कुत्सिते। कण्टकिनि सकण्टके। शुष्के नीरसे वृक्षे। यस्मिन् देशे एतेषु नीडं करोति। तद्देशे असुभिक्षभयानि भवन्ति ॥२॥

अथ नीडवशेन फलमाह—

नीडे प्राक्शाखायां शरदि भवेत् प्रथमवृष्टिरपरस्याम्।
याम्योत्तरयोर्मध्यात् प्रधानवृष्टिस्तरोरुपरि ॥३॥
शिखिदिशि मण्डलवृष्टिर्नैर्ऋत्यां शारदस्य निष्पत्तिः।
परिशेषयोः सुभिक्षं मूषकसम्पच्च वायव्ये ॥४॥

नीडे प्राक्शाखायामिति। नीडे आलये तरौ वृक्षे प्राक्शाखायां पूर्वस्यां दिशि शाखाया कृते शरदि शरत्काले। आश्वयुजकार्तिकयोर्वृष्टिर्वर्षणं भवेत्। अपरस्यां पश्चिमाया दिशि स्थिते नीडे प्रथमवृष्टिर्वर्षासु श्रावणभाद्रपदयोर्वृष्टिर्भवति। याम्योत्तरयोर्दक्षिणसौम्ययोर्दिशि स्थिते नीडे मध्याद् भाद्रपदाश्वयुजयोर्वृष्टि-र्भवति। तरोर्वृक्षस्योपरि प्रधानशाखाया दिशि स्थिते नीडे प्रधाना श्रेष्ठा चतुर्ष्वपि मासेषु श्रावणादिषु वृष्टिर्भवति ॥३॥

शिखिदिशीति। शिखिदिशि आग्नेयदिशि स्थिते नीडे मण्डलवृष्टिर्भवति। क्वचिद्वृष्टि क्वचिदवृष्टि। नैर्ऋत्या दिशि स्थिते नीडे शारदस्य सस्यस्य निष्पत्ति-र्भवति। परिशेषयोर्वायव्यैशान्यो स्थिते नीडे सुभिक्ष भवति। वायव्ये कोणे मूषकाना सम्पद् बाहुल्य भवति ॥४॥

अथान्यच्चेष्टितमाह—

शरदर्भगुल्मवल्लीधान्यप्रासादगेहनिम्नेषु ।
शून्यो भवति स देशश्चौरानावृष्टिरोगार्तः ॥५॥

शर प्रसिद्ध.। दर्भ प्रसिद्ध एव। गुल्म एकमूल. शाखासमूह। वल्ली प्रसिद्धा। धान्य प्रसिद्धम्। प्रासादो देवप्रासाद। गेह वेश्म। निम्न श्वभ्रम्। एतेषु स्थानेषु यत्र काकस्य नीडो भवति स देश शून्यो भवति। स देशश्चौराना-वृष्टिरोगार्त, चौरैस्तस्करैरनावृष्ट्या अवर्षणेन रोगैर्गदैश्चार्त पीडितो भवति। उक्तं च यात्रायाम्—

शस्तो नीडस्तु वैशाखे पादपे निरुपद्रवे।
देशोत्थान तु वल्मीकचैत्यधान्यगृहादिषु ॥इति॥५॥

अन्यच्चेष्टितमाह—

द्वित्रिचतुःशावत्वं सुभिक्षदं पञ्चभिर्नृपान्यत्वम्।
अण्डावकिरणमेकाण्डताप्रसूतिश्च न शिवाय ॥६॥

शाव शिशु। अपत्यमित्यर्थ। द्वित्रिचतु शावत्व द्वयोस्त्रयाणा चतुर्णा वा शावकाना भावो द्वित्रिचतु शावत्वम्। तच्च सुभिक्षदम्। पञ्चभि शावैर्नृपान्यत्व मन्यस्य राज्य करोति। द्वितीयो राजा भवतीत्यर्थः। अण्डावकिरणमण्डविक्षेपः। एकाण्डता एकाण्डभाव। अप्रसूतिश्च प्रसवाभाव। एते सर्वं एव न शिवाय न श्रेयसे भवन्ति ॥६॥

अथैतेषामेव विशेषमाह—

चौरकवर्णैश्चौराश्चित्रैर्मृत्युः सितैस्तु वह्निभयम्।
विकलैर्दुर्भिक्षभयं काकानां निर्दिशेच्छिशुभिः॥७॥

चौरकं गन्धद्रव्यम्। तद्वर्णैं शिशुभिश्चौरास्तस्करा भवन्ति। चित्रैश्चित्रवर्णैर्नानाकारैर्मृत्युर्भवति। सितै शुक्लैस्तु वह्निभयमग्निभयम्। विकलैर्दुर्भिक्षभयम्। विकलैरङ्गहीनै काकाना ध्वांक्षाणां शिशुभिर्बालैर्दुर्भिक्षभय निर्दिशेद् वदेत्। उक्तं च—

काकानां स्रवणे द्वित्रिचतु शावा शुभावहा।
चोरचित्रकश्वेताश्च वर्णाश्चौराग्निमृत्युदा॥

अण्डावकिरणैर्ध्वाक्ष्या दुर्भिक्षमरकावुभौ।
शावानां विकलत्वे वा नि शावत्वे कृतौ तथा॥इति॥७॥

अन्यदप्याह—

अनिमित्तसंहतैर्ग्राममध्यगैः क्षुद्भयं प्रविरुवद्भिः।
रोधश्चक्राकारैरभिघातो वर्गवर्गस्थैः॥८॥

अनिमित्तमकारण सहतै समेतैर्ग्रामध्यगैर्ग्राममध्यस्थितैर्वायसै. प्रविरुवद्भिर्वाशितै. क्षुद्भयं दुर्भिक्षभय भवति। चक्राकारैश्चक्रवत्पारिमण्डल्येन स्थितै रोध. पुररोधो भवति। वर्गवर्गस्थैरकारणसमेतैर्बहुभि समूहै स्थितैरभिघात उपद्रवो भवति। उक्तं च—

अकार्यसहतैर्भेदो रोधश्चक्राकृतिस्थितै।
वर्गगैश्चाभिघात स्याद् रिपुवृद्धिश्च निर्भयै.॥इति॥८॥

अन्यदप्याह—

अभयाश्च तुण्डपक्षश्चरणविघातैर्जनानभिभवन्तः।
कुर्वन्ति शत्रुवृद्धिं निशि विचरन्तो जनविनाशम्॥९॥

अभया भयरहिता। तुण्डैश्चञ्च्वग्रै। पक्षैरङ्गरुहै.। चरणविघातै. पादप्रहारै। जनान् लोकानभिभवन्त पराभवन्त शत्रुवृद्धि रिपुवृद्धि कुर्वन्ति। निशि रात्रौ विचरन्तो जनाना लोकाना विनाश कुर्वन्ति॥९॥

अन्यदप्याह—

सव्येन खे भ्रमद्भिः स्वभयं विपरीतमण्डलैश्च परात्।
अत्याकुलं भ्रमद्भिर्वातोद्भ्रामो भवति काकैः॥१०॥

सव्येन प्रादक्षिण्येन खे आकाशे भ्रमद्भिः काकैर्वायसैः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरा इत्यनेन क्रमेण भ्रमद्भिः स्वेभ्य आत्मीयेभ्यो भयं भवति। विपरीतमण्डलैः पूर्वोत्तर-पश्चिमदक्षिणा इत्यनेन क्रमेण भ्रमद्भिः पराच्छत्रोर्भयं भवति। अत्याकुलं सोद्यमं भ्रमद्भिः काकैर्वातोद्भ्रामो भवत्यनवस्थितिरित्यर्थः। उक्तं च—

पुरसैन्योपरि व्योम्नि व्याकुलैरनिलाद्भयम्।
सव्यमण्डलगैः स्वोत्थमपसव्यैः पराद्भयम्॥इति॥१०॥

अन्यदप्याह—

ऊर्ध्वमुखाश्चलपक्षाः पथि भयदाः क्षुद्भयाय धान्यमुषः।
सेनाङ्गस्था युद्धं परिमोषं चान्यभृतपक्षाः॥११॥

ऊर्ध्वमुखा ऊर्ध्ववदनाः। चलपक्षाः चलिताङ्गरुहाः। पथि भयदाः, अध्वनि भयं ददति। धान्यमुषो धान्यं चोरयन्तः क्षुद्भयाय दुर्भिक्षाय भवन्ति। सेनाङ्गानि पर्याणखलीनप्रभृतीनि तेषु स्थिता युद्धं संग्रामं सूचयन्ति। अन्यभृतः कोकिलः। अन्यभृतस्येव पक्षा येषामतिकृष्णपक्षास्ते परिमोषं चौरभयं कुर्वन्ति। उक्तं च—

युद्धं सेनाङ्गसंस्थेषु मोषकृत् स्वविलेखने।
चरन्निशि विनाशाय दुर्भिक्षं चान्नमोषकृत्॥इति॥११॥

अन्यदप्याह—

भस्मास्थिकेशपत्राणि विन्यसन् पतिवधाय शय्यायाम्।
मणिकुसुमाद्यवहनने सुतस्य जन्माप्यथाङ्गनायाश्च॥१२॥

शय्यायामास्तरणे। भस्म। अस्थि। केशा मूर्धजाः। पत्रं पर्णम्। एतानि विन्यसन् विक्षिपन् पतिवधाय भवन्ति। शय्याया यः पतिः स्वामी तस्य। उक्तं च—

तृणभस्मास्थिकेशाश्च शयने स्वामिमृत्युदाः।

मणिकुसुमाद्यवहनन इति। मणिना रत्नेन। कुसुमेन पुष्पेण। आदिग्रहणात् फलेन। यदि शय्यायामवहननं ताडनं करोति, तदा सुतस्य पुत्रस्य जन्म भवति।

अन्यथाऽनेन प्रकारेण मणिकुसुमानि विर्जयित्वा तृणकाष्ठादिनाऽवहननं करोति तदाङ्गनाया. स्त्रिया जन्म भवति॥१२॥

अन्यदप्याह—

पूर्णाननेऽर्थलाभः सिकताधान्यार्द्रमृत्कुसुमपूर्वैः।
भयदो जनसंवासाद्यदि भाण्डान्यपनयेत् काकः॥१३॥

सिकता वालुका। धान्य प्रसिद्धम्। आर्द्रमृत् सरसा मृत्तिका। कुसुम पुष्पम्। पूर्वग्रहणात् फल शाद्वल च। एतै. पूर्णानिने परिपूरितवदने काकेऽर्थलाभो भवति। तथा काको जनसवासाद् जननिकटाद्यदि भाण्डान्यपनयेदपनयति तदा भयदो भयं ददाति॥१३॥

अन्यदप्याह—

वाहनशस्त्रोपानच्छत्रच्छायाङ्गकुट्टने मरणम्।
तत्पूजायां पूजा विष्ठाकरणेऽन्नसम्प्राप्तिः॥१४॥

वाहनं यानम्। शस्त्रं खड्गादि। उपानत् प्रसिद्धा। छत्रच्छाया आतपत्र-च्छाया। अङ्गं शरीरम्। एषा कुट्टने ताडने मरण भवति। तत्पूजाया तेषामेव वाहनादीना पूजाया पुष्पादिपूजनेन पूजा भवति। एषामेव विष्ठाकरणे पुरीषकरणे अन्नसम्प्राप्तिर्भोजनलाभो भवति। उक्त च—

उपानच्छस्त्रयानाङ्गच्छत्रच्छायावकुट्टने।
मृत्यु तत्स्वामिनो ब्रूयात् पूजा स्यात् तत्प्रपूजने॥इति॥१४॥

अन्यदप्याह—

यद्द्रव्यमुपनयेत् तस्य लब्धिरपहरति चेत् प्रणाशः स्यात्।
पीतद्रव्यैः कनकं वस्त्रं कार्पासिकैः सितै रूप्यम्॥१५॥

काको यद्द्रव्यमुपनयेत् समीपे आनयेत् तस्य द्रव्यस्य लब्धिर्भवति। चेद्यदि यद्द्रव्यमपहरति तदा तद्द्रव्यस्य प्रणाशो नाशो भवति। पीतद्रव्यै कनक सुवर्ण लभ्यते, अपहृते तदेव नश्यति। एव सर्वत्र। कार्पासिकैर्वस्त्रमम्बरम्। सितैः श्वेतवर्णै रूप्यम्। उक्तं च।

हरेदुपनयेद् वापि यद्द्रव्यं वायसोऽग्रत।
तन्नाशलब्धौ[1] विज्ञेयौ हेम पीते विनिर्दिशेत्॥इति॥१५॥

---

१. तन्नाशलब्धी विज्ञेये इति ग. पु. पाठः।

अन्यदप्याह—

सक्षीरार्जुनवञ्जुलकूलद्वयपुलिनगा रुवन्तश्च।
प्रावृषि वृष्टिं दुर्दिनमनृतौ स्नाताश्च पांशुजलैः ॥१६॥

सह क्षीरेण वर्तते यो वृक्ष स सक्षीर, अर्जुन । वञ्जुल , एतौ वृक्षविशेषौ। एतेषु तथा कूलद्वयपुलिनगा नद्या. कूलद्वये यौ पुलिनौ तयोर्गता । रुवन्तश्च वाशमाना । प्रावृषि वर्षासु वृष्टिं कुर्वन्ति। अनृतावन्यस्मिन् ऋतौ वर्षावर्जिते दुर्दिनं दुष्टं दिन कुर्वन्ति। तथा पांशुभिर्जलैश्चाद्भिः स्नाता प्रावृषि वृष्टिं कुर्वन्ति। अन्यस्मिन् ऋतौ दुर्दिनमेवेति ॥१६॥

अन्यदप्याह—

दारुणनादस्तरुकोटरोपगो वायसो महाभयदः।
सलिलमवलोक्य विरुवन् वृष्टिकरोऽब्दानुरावी च ॥१७॥

वायस काकस्तरुकोटरे वृक्षगर्भे स्थित । कीदृश. ? दारुणनादो दारुण क्रूरो नाद शब्दो यस्य स महाभयदो महद्भय ददाति। सलिल जलमवलोक्य दृष्ट्वा विरुवन् क्रोशन् वृष्टिकर. । अब्दस्य मेघस्यानुरावी पश्चाद्रौति तदा वृष्टिकर एव ॥१७॥

अन्यदप्याह—

दीप्तोद्विग्नो विटपे विकुट्टयन् वह्निकृद्विधुतपक्षः।
रक्तद्रव्यं दग्धं तृणकाष्ठं वा गृहे विदधत् ॥१८॥

विटपे लतावितानें दीप्तोद्विग्नो दीप्त. सूर्याभिमुख उद्विग्नो दु खितो विकुट्टयन् चञ्च्व्या भिन्दन्। विधुतपक्ष चलत्पक्ष । वह्निकृदग्निभयं करोति। गृहे वेश्मनि रक्तद्रव्य रक्तवर्णद्रव्य दग्ध तृण काष्ट वा विदधत् कुर्वद्वह्निकृदेव ॥१८॥ उक्त च—

रक्तद्रव्य प्रदग्ध च धान्य गेहेऽग्निद स्मृत. ।इति ॥१८॥

अथ दिक्फलमाह—

ऐन्द्रयादिदिगवलोकी सूर्याभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः।
राजभयचोरबन्धनकलहाः स्युः पशुभयं चेति ॥१९॥

ऐन्द्रयादिदिगवलोकीति। ऐन्द्रयादीना पूर्वादीना दिशामवलोकयति तच्छील.। सूर्याभिमुखोऽर्कसम्मुखो गृहे वेश्मनि स्थितो रुवन् शब्दं कुर्वन् गृहिणो

गृहस्वामिनो राजभयादीन् दोषान् करोति। ऐन्द्री दिश दीप्तामवलोकयन् निरीक्षयन् गृहे स्थितो विरौति तदा गृहिणो राजभय करोति। एवमाग्नेय्या दक्षिणस्या चौरभयम्। एव नैर्ऋत्या पश्चिमाया बन्धनभय भवति। एवमेव वायव्यामुत्तरस्या कलह., पशूना चतुष्पदाना भय व। एवमेवैशान्यामिति च। अथवा विदिक्षु सर्वासु पशुभयमिति ॥१९॥

एव दीप्तासु दिग्विदिक्षु फलमभिधायाधुना शान्तामाह—

शान्तामैन्द्रीमवलोकयन् रुयाद्राजपुरुषमित्राप्तिः।
भवति च सुवर्णलब्धिः शाल्यन्नगुडाशनाप्तिश्च ॥२०॥

शान्तामैन्द्री पूर्वा दिशमवलोकयन्नीक्षन् रुयाच्छब्द करोति तदा राजपुरुषस्य प्राप्तिर्मित्रप्राप्तिश्च भवति। अथवा राजपुरुष एव मित्र तस्य प्राप्तिरागम । तथा सुवर्णस्य काञ्चनस्य लब्धिर्लाभ । शाल्यन्नस्य शालिभक्तस्य गुडाशनस्य गुडसंयुक्तस्य च भोजनस्याप्ति प्राप्तिर्भवति ॥२०॥

अन्यदप्याह—

आग्नेय्यामनलाजीविकयुवतिप्रवरधातुलाभश्च ।
याम्ये माषकुलूत्थाभोज्यं गान्धर्विकैर्योगः ॥२१॥

आग्नेय्यां शान्ता दिशमवलोकयन् यदा रौति तदाऽनलजीविकोऽग्न्युपजीविक. सुवर्णकारादिक.। युवती स्त्री। प्रवर प्रकृष्ट । धातु सुवर्णादिक । एतेषां लाभश्च भवति। याम्ये दक्षिणस्या दिशि शान्तामवलोकयन् माषकुलूत्थाभोज्य भवति। गान्धर्विकैर्गेयप्रवीणैश्च सह योग सयोगो भवति ॥२१॥

अन्यदप्याह—

नैर्ऋत्यां दूताश्वोपकरणदधितैलपललभोज्याप्तिः।
वारुण्यां मांससुरासवधान्यसमुद्ररत्नाप्तिः ॥२२॥

नैर्ऋत्यां दिशि स्थित. काकः। शान्ता च या दिशा तामवलोकयन् रुयात् तदा दूतस्य। अश्वस्य तुरगस्य। उपकरणानामुपकरणभाण्डानाम्। उपयुज्यते यत् तदुपकरणम्। अश्वोपयोगिभाण्डानाम्। दधि दुग्धविकार । तैल तिलतैलम्। पललमर्धपीडितास्तिला । भोज्यमशनम्। एषा प्राप्तिर्लाभो भवति। वारुण्या पश्चिमायां शान्तामवलोकयन् रुयात्। मासमामिषम्। सुरा वारुणी। आसव

पानम्। अथवा सुरैरासवम्। धान्य शालय.। समुद्ररत्नाना समुद्रजातानां रत्नानां प्राप्तिर्भवति ॥२२॥

अन्यदप्याह—

मारुत्यां शस्त्रायुधसरोजवल्लीफलाशनाप्तिश्च।
सौम्यायां परमान्नाशनं तुरङ्गाम्बरप्राप्तिः ॥२३॥

मारुत्या वायव्या शान्तामवलोकयन् ब्रूयात्। शस्त्र लोहम्। आयुधं खड्गादि। सरोज पद्मम्। वल्लीफलानि कूष्माण्डादीनि। अशन भोजनम्। एतेषामाप्तिः प्राप्तिर्भवति। सौम्यायामुत्तरस्या परमान्नाशन परमान्न पायस तदेवाशनम्। तुरङ्गोऽश्व.। अम्बरं वस्त्रम्। एतेषा च प्राप्तिर्भवति ॥२३॥

अन्यदप्याह—

ऐशान्यां सम्प्राप्तिर्घृतपूर्णानां भवेदनडुहश्च।
एवं फलं गृहपतेर्गृहपृष्ठसमाश्रिते भवति ॥२४॥

ऐशान्या दिशि शान्ताया ब्रूयात् घृतपूर्णानां भक्ष्यविशेषाणामनडुहो वृषभस्य च सम्प्राप्तिर्लाभो भवेत् स्यात्। एवमनेन प्रकारेण गृहस्य वेश्मन. पृष्ठे समाश्रिते काके गृहपतेर्गृहस्वामिन फल भवति ॥२४॥

गमने कर्णसमश्चेत् क्षेमाय न कार्यसिद्धये भवति।
अभिमुखमुपैति यातुर्विरुवन् विनिवर्तयेद्यात्राम् ॥२५॥

चेच्छब्दो यद्यर्थे। गमने यात्राया यदि कर्णसमो भवति काक., कर्णप्रदेशे यातुर्गच्छति, तदा क्षेमाय भवति। न कार्यसिद्धये क्षेम करोति न कार्यसिद्धि करोति। यदर्थं यात्रा तत्कार्यसिद्धि न करोति। यातुरभिमुख समुखं विरुवन् शब्द कुर्वन्नुपेत्यागच्छति तदा यात्रा निवर्तयेद्यात्राविघ्न करोति। उक्त च—

यातु कर्णसमो ध्वांक्ष. क्षेमे नार्थप्रसाधक. ॥इति॥२५॥

अन्यदप्याह—

वामे वाशित्वादौ दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातुः।
अर्थापहारकारी तद्विपरीतोऽर्थसिद्धिकरः ॥२६॥

यातु प्रथममादौ वामभागे वाशित्वा रुतं कृत्वा ततो यदि दक्षिणपार्श्वे

वाशते तदाऽर्थस्य धनस्यापहारकारी भवति। तद्विपरीतः पूर्वोक्ताद्विपर्यस्तो दक्षिणपार्श्वे वाशित्वा वामे वाशते तदाऽर्थसिद्धिं करोति॥२६॥

अन्यदप्याह—

यदि वाम एव विरुवन् मुहुर्मुहुर्यायिनोऽनुलोमगतिः।
अर्थस्य भवति सिद्धचै प्राच्यानां दक्षिणश्चैवम्॥२७॥

यदि वाम एव वामभागे यायिनोऽनुलोमगतिर्यातृ पश्चाद्गमनशील स मुहुर्मुहु. पुन पुर्नाविरुयाद् वाशते तदाऽर्थस्य सिद्धचै सिद्धये भवति। एवमनेन प्रकारेण प्राच्याना दक्षिण काकोऽपीष्यते। तेनैतदुक्त भवति—दक्षिणे मुहुर्मुहुर्वाशते यायिनोऽनुलोमगतिस्तदेष्यत इति॥२७॥

अन्यदप्याह—

वामः प्रतिलोमगतिर्विरुवन् गमनस्य विघ्नकृद्भवति।
तत्रस्थस्यैव फलं कथयति तद्वाञ्छितं गमने॥२८॥

वामे यातुर्वामभागस्थ. प्रतिलोमगतिर्यायिनोऽभिमुखमागच्छति स च विरुवन् क्रोशन्। गमनस्य यात्राया विघ्नकृद् भवति। गमने यात्रायां यद्वाञ्छित-मभिलषित फलं तत्रस्थस्यैव यातुर्निश्चलस्य कथयति वक्ति॥२८॥

अन्यदप्याह—

दक्षिणविरुतं कृत्वा वामे विरुयाद्यथेप्सितावाप्तिः।
प्रतिवाश्य पुरो यायाद् द्रुतमत्यर्थागमो भवति॥२९॥

दक्षिणे यातुर्दक्षिणभागे विरुतं कृत्वा वामे वामभागे विरुयाद्यदि वाशते, तदा यथेप्सितस्य यथाभिलषितस्यार्थस्यावाप्तिर्लाभो भवति। उक्त च—

वामपार्श्वस्थिताद्याति दक्षिणाद्वापि वामग.।इति।

प्रतिवाश्य शब्द कृत्वा पुरोऽग्रतो द्रुत त्वरितं यायाद् याति तदाग्रत एव यातुरत्यर्थस्य महाधनस्यागमो लाभो भवति॥२९॥

अन्यदप्याह—

प्रतिवाश्य पृष्ठतो दक्षिणेन यायाद् द्रुतं क्षतजकारी।
एकचरणोऽर्कमीक्षन् विरुवंश्च पुरो रुधिरहेतुः॥३०॥

पृष्ठत पश्चात् प्रतिवाश्य दक्षिणेन पार्श्वेन द्रुतं त्वरितं यायाद् गच्छेत् तदा क्षतजकारी क्षतज रक्त करोति। एकचरण एकपाद , एकेनैव पादेन स्थितोऽर्क-मादित्यमीक्षन् पश्यन् विरुवन् शब्द कुर्वन् पुरोऽग्रतो रुधिरस्य रक्तस्रावस्य हेतु कारणम् ॥३०॥

अन्यदप्याह—

दृष्ट्वार्कमेकपादस्तुण्डेन लिखेद्यदा स्वपिच्छानि।
पुरतो जनस्य महतो वधमभिधत्ते तदा बलिभुक् ॥३१॥

अर्कमादित्य दृष्ट्वा अवलोक्य एकपाद एकेनैव पादेन स्थितस्तुण्डेन चञ्च्वा स्वपिच्छान्यात्मीयान्यङ्गरुहाणि यदा बलिभुक् काको लिखेत्, तदा पुरतो महत प्रधानस्य जनस्य वध मृत्युमभिधत्ते ददाति ॥३१॥

अन्यदप्याह—

सस्योपेते क्षेत्रे विरुवति शान्ते ससस्यभूलब्धिः।
आकुलचेष्टो विरुवन् सीमान्ते क्लेशकृद्यातुः ॥३२॥

सस्योपेते सस्यसयुक्ते क्षेत्रे शान्ते काके विरुवति ससस्याया सस्यसयुक्ताया भुवो भमेर्लब्धिर्लाभो भवति। सीमान्ते ग्रामसीमान्ते स्थितस्तत्र चाकुलचेष्टः सोद्यमो विरुवन यातु क्लेशकृद्भवति ॥३२॥

अन्यदप्याह—

सुस्निग्धपत्रपल्लवकुसुमफलानम्रसुरभिमधुरेषु ।
सक्षीराव्रणसंस्थितमनोज्ञवृक्षेषु चार्थसिद्धिकरः ॥३३॥

सुस्निग्धेष्वभक्तेष्वक्षोटादिषु । सुस्निग्धपत्रेषु सुस्निग्धपल्लवेषु च। पत्राणि सामान्यवाचकानि। पल्लवान्यभिनवपत्राणि। कुसुमै पुष्पै फलैश्चानम्रेषु विनतेषु। सुरभिषु सुगन्धिषु मधुरेषु सक्षीरेष्वर्कादिषु । अव्रणेषु अच्छिद्रेषु । मनोज्ञेषु चित्ता-ह्लादकेषु वृक्षेषु स्थितोऽर्थसिद्धिकरोऽर्थाना सिद्धि साधन करोति ॥३३॥

अन्यदप्याह—

निष्पन्नसस्यशाद्वलभवनप्रासादहर्म्यहरितेषु ।
धन्योच्छ्रयमङ्गल्येषु चैव विरुवन् धनागमदः ॥३४॥

निष्पन्नसस्येति । निष्पन्नानि सञ्जातानि सुपर्वाणि वा सस्यानि यत्र। शाद्वलैर्दूर्वाभिर्युक्ते भवने गृहे। प्रासादे देवप्रासादे गृहे वा। हर्म्ये गृहपृष्ठे हरिते हरितवर्णे स्थाने, अथवा हरित विद्यते यत्र एतेषु स्थानेषु। तथा धन्ये शुभे शुभस्थाने। उच्छ्रये उच्छ्रिते। मङ्गल्ये प्रशस्ते देशे । एतेषु स्थानेषु काको विरुवन् धनागमदो धनस्य वित्तस्यागमं प्राप्ति ददाति।।३४।।

गोपुच्छस्थे वल्मीकगेऽथवा दर्शनं भुजङ्गस्य।
सद्यो ज्वरो महिषगे विरुवति गुल्मे फलं स्वल्पम्।।३५।।

गोपुच्छस्थे गोलाङ्गूलस्थिते काकेऽथवा वल्मीकगे वल्मीककृतमृत्स्तूपगे। भुजङ्गस्य सर्पस्य दर्शनं भवति। महिषगे काके विरुवति सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि ज्वर उत्पद्यते। गुल्म एकमूल शाखासमूह, तस्मिन् स्थिते काके विरुवति स्वल्पमत्यल्पं शुभाशुभं फल ज्ञेयमिति।।३५।।

अन्यदप्याह—

कार्यस्य व्याघातस्तृणकूटे वामगेऽम्बुसंस्थे वा।
ऊर्ध्वाऽग्निप्लुष्टेऽशनिहते च काके वधो भवति।।३६।।

वामे वामभागस्थिते काके तत्र च तृणकूटे तृणराशौ स्थिते विरुवति क्रोशति कार्यस्य व्याघातो विनाशो भवति। वामभागे गतेऽम्बुसंस्थे जलस्थे च रुवति कार्यस्य व्याघात एव। ऊर्ध्वाग्निप्लुष्टे ऊर्ध्वभागेऽग्निना दग्धे वृक्षे च स्थिते विरुवति काके वधो भवति।।३६।।

अन्यदप्याह—

कण्टकिमिश्रे सौम्ये सिद्धिः कार्यस्य भवति कलहश्च।
कण्टकिनि भवति कलहो वल्लीपरिवेष्टिते बन्धः।।३७।।

सौम्ये सौम्यवृक्षे सक्षीरे सफले कण्टकिमिश्रे सकण्टके वृक्षे स्थिते काके कार्यस्य सिद्धिर्भवति तत्र च कलहो भवति। तथा काके कण्टकिनि स्थिते कलहो भवति नार्थसिद्धि.। वल्लीभि परिवेष्टिते वृक्षे बन्धो बन्धन भवति।।३७।।

अन्यदप्याह—

छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वांक्षे।
पुरतश्च पृष्ठतो वा गोमयसंस्थे धनप्राप्तिः।।३८।।

छिन्न कल्पितमग्र प्रान्त यस्मिन् वृक्षे तत्रस्थे काकेऽङ्गच्छेदो भवति। तथा ध्वाक्षे काके शुष्कद्रुमसस्थिते नीरसवृक्षस्थिते कलहो भवति। पुरतोऽग्रत पृष्ठत. पश्चाद्वा गोमयसस्थे धनप्राप्तिर्वित्तलाभो भवति ॥३८॥

अन्यदप्याह—

मृतपुरुषाङ्गावयवस्थितोऽभिविरुवन् करोति मृत्युभयम्।
भञ्जन्नस्थि च चञ्च्वा यदि विरुवत्यस्थिभङ्गाय ॥३९॥

मृतपुरुषाङ्ग मृतकशरीरावयवमन्यद्वा ह्वादिकम्। तत्र च स्थित। शवशरीरे तदवयवस्थितोऽभित सम्मुखो यातुर्विरुवश्च मृत्युभय करोति। अस्थि चञ्च्वा भञ्जन् विदारयन् यदि विरुवति वाशते, तदा यातुरस्थिभङ्गाय भवति ॥३९॥

अन्यदप्याह—

रज्ज्वस्थिकाष्ठकण्टकिनिःसारशिरोरुहानने रुवति।
भुजगगददंष्ट्रितस्करशस्त्राग्निभयान्यनुक्रमशः ॥४०॥

रज्जु प्रसिद्धा। अस्थि काष्ठ कण्टकि प्रसिद्ध। नि सारा असारा.। शिरोरुहा. केशा। काके रज्ज्वाद्यानने मुखे गृहीत्वा रुवति सत्यनुक्रमशो यथाक्रमं भुजगादीना भयानि भवन्ति। तद्यथा—रज्जुमुखे काके विरुवति भुजगस्य सर्पस्य सबन्धि भय भवति। अस्थिमुखे गदो रोग। काष्ठमुखे दष्ट्रिभयम्। दष्ट्रिणो वराहादय, तेभ्यो भय भवति। कण्टकिमुखे तस्करभयम्। नि.सारमुखे शस्त्रभयम्। शिरोरुहमुखे काकेऽग्निभय भवति। उक्त च—

काष्ठरज्ज्वस्थिनि सारकेशकण्टकिभृद्रुवन्।
व्यालाहिव्याधिशस्त्राग्नितस्करेभ्यो भयङ्कर ॥इति॥४०॥

अन्यदप्याह—

सितकुसुमाशुचिमांसाननेऽर्थसिद्धिर्यथेप्सिता यातुः।
पक्षौ धुन्वन्नूर्ध्वानने च विघ्नं मुहुः क्वणति ॥४१॥

सितकुसुम श्वेतपुष्पम्। अशुचि अमेध्यम्। मासमामिषम्। एतान्यानने मुखे गृहीत्वा यदि क्वणति विरुवति, तदा यातुर्यथेप्सिता यथाभिलषिताऽर्थसिद्धिर्भवति। पक्षावङ्गरुहौ धुन्वन् कम्पयस्तथाभूते काके ऊर्ध्वमुखे च क्वणति मुहु शीघ्रमेव यात्राविघ्न करोति ॥४१॥

अन्यदप्याह—

यदि शृङ्खलां वरत्रां वल्लीं वाऽऽदाय वाशते बन्धः।
पाषाणस्थे च भयं क्लिष्टापूर्वाध्विकयुतिश्च ॥४२॥

यदि शृङ्खला लोहमयी वरत्रा चर्ममयी रज्जु वल्ली वाऽऽदाय गृहीत्वा वाशते विरौति, तदा यातुर्बन्धो भवति। पाषाणस्थेऽश्मनि स्थिते काके भय भवति। क्लिष्टेन क्लेशसयुक्तेन अपूर्वेण यो न कदापि निर्दिष्टस्तेनाध्विकेन पान्थेन युति. संयोगो भवति ॥४२॥

अन्यदप्याह—

अन्योऽन्यभक्षसंक्रामितानने तुष्टिरुत्तमा भवति।
विज्ञेयः स्त्रीलाभो दम्पत्योर्विरुवतोर्युगपत् ॥४३॥

अन्योऽन्यं परस्परं भक्षसंक्रामितानने काके भक्षक्षिप्तमुखे यातुरुत्तमा प्रधाना तुष्टिर्भवति। दम्पत्योर्जायापत्योर्युगपत् तुल्यकाल कृत्वा विरुवतो. क्रोशतोः स्त्रीलाभो योषित्प्राप्तिर्विज्ञेयो विज्ञातव्य ॥४३॥

अन्यदप्याह—

प्रमदाशिरउपगतपूर्णकुम्भसंस्थेऽङ्गनार्थसम्प्राप्तिः।
घटकुट्टने सुतविपद्घटोपहदनेऽन्नसम्प्राप्तिः ॥४४॥

प्रमदा स्त्री, तस्या शिरउपगतो मूर्ध्नि स्थितो य पूर्णकुम्भस्तत्रस्थे काकेऽङ्गनार्थसम्प्राप्ति। स्त्रीलाभोऽर्थप्राप्तिश्च भवति। घटकुट्टने कुम्भताडने सुतविपत् पुत्रमरणं भवति। घटोपहदने कुम्भपुरीषकरणेऽन्नसम्प्राप्तिर्भोजनलाभो भवति ॥४४॥

अन्यदप्याह—

स्कन्धावारादीनां निवेशसमये रुवंश्चलत्पक्षः।
सूचयतेऽन्यत्स्थानं निश्चलपक्षस्तु भयमात्रम् ॥४५॥

यात्राया गतो राजा यत्र निवसति स स्कन्धावार। स्कन्धावारादीनाम्। आदिग्रहणात् प्रवासिनामन्येषामपि जनाना निवेशसमये निवेशनकाले। निवेशनमावासकादीना रचनम्। तस्मिश्चलत्पक्ष चलिताङ्गरुह काको रुवन् शब्द कुर्वन्। अन्यद् द्वितीयं स्थान सूचयते कथयति। यथाऽन्यत्र भवद्भिर्वस्तव्यम्। निश्चलपक्षस्तु रुवन् भयमात्र सूचयते नान्यत् स्थानम्। तथा च पराशर.—

सेनानिविष्ट सार्थे वा वासो हृष्टो न वाशते।
तस्य देशप्रयातस्य भयमत्रोपजायते ॥इति॥४५॥

अन्यदप्याह—

प्रविशद्भिः सैन्यादीन् सगृध्रकङ्कैर्विनामिषं ध्वांक्षैः।
अविरुद्धैस्तैः प्रीतिर्द्विषतां युद्धं विरुद्धैश्च ॥४६॥

ध्वांक्षै काकै । सगृध्रकङ्कै गृध्रकङ्कसहितै.। विनामिष मास विना। सैन्यादीन् सैन्यपुरग्रामान् प्रविशद्भिस्तैश्च परस्परमविरुद्धैर्विरोधमकुर्वद्भिर्द्विषता शत्रुणा सह प्रीतिर्भवति। तैश्च विरुद्धै सकलहैर्द्विषता सह युद्धं संग्रामो भवति ॥४६॥

अन्यदप्याह—

बन्धः सूकरसंस्थे पङ्काक्ते सूकरे द्विकेऽर्थाप्तिः।
क्षेमं खरोष्ट्रसंस्थे केचित् प्राहुर्वधं तु खरे ॥४७॥

सूकरसंस्थे द्विके काके बन्धो बन्धन भवति। पङ्काक्ते पङ्केन कर्दमेन लिप्ते सूकरे स्थितेऽर्थाप्तिरर्थलाभो भवति। खरगते गर्दभस्थे। उष्ट्रगते करभस्थे काके क्षेमं भवति। केचित् तु मुनय खरसस्थे वध मरण प्राहु कथयन्ति। उक्त च—

वधबन्धकर क्रोशन् खरसूकरपृष्ठग ।
पङ्कदिग्धशरीरस्य वराहस्योपरिस्थित ॥
वायस शस्यते यातुस्तूष्णीभूतो रुवन्नपि ॥इति॥४७॥

अन्यदप्याह—

वाहनलाभोऽश्वगते विरुवत्यनुयायिनि क्षतजपातः।
अन्येऽप्यनुव्रजन्तो यातारं काकवद्विहगाः ॥४८॥

अश्वगते तुरगस्थे काके विरुवति वाहनानामश्वादीना लाभो भवति। अनुयायिनि पश्चाद् गम्यमाने काके विरुवति यातु क्षतजपातो रक्तस्य पातः पतनं भवति। अन्येऽपरे येऽत्रानुक्ता विहगा पक्षिणस्ते यातारमनुव्रजन्त. पश्चाद् गच्छन्तः काकवद्वायसवज्ज्ञेया ज्ञातव्या । यथा काकस्य फल पूर्वमुक्त तथा तेषामपीति। तथा च काश्यप —

उलूककङ्कप्लवगा गृध्रश्येनादयश्च ये।
मासाशिनश्च विहगास्तुल्या वायसचेष्टितैः ॥इति॥४८॥

अथ विशेषमाह—

द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम्।
तत्तत् तथा विधेयं गुणदोषफलं यियासूनाम्॥४९॥

दिक्चक्रे दिङ्मण्डले द्वात्रिंशद्भागप्रविभक्ते यद्यत्फल यथा येन प्रकारेण समुद्दिष्ट कथितं तत्तत् फलं तथा तेनैव प्रकारेण शियासूना जिगमिषूणा गुणदोषफल विधेयं वक्तव्यम्। यथा—प्राच्या शान्ताया वा शुभचेष्ट पूजाफल महद्भक्ति। अशुभ-चेष्टाया मध्यस्थ तस्यामेव दीप्ताया क्रूरचेष्टो नृपाद्भयम्, एवमन्यास्वपि विज्ञेयम्॥४९॥

अथ रुतलक्षणफलमाह—

का इति काकस्य रुतं स्वनिलयसंस्थस्य निष्फलं प्रोक्तम्।
कव इति चात्मप्रीत्यै केति रुते स्निग्धमित्राप्तिः॥५०॥
करेति कलहं कुरुकुरु च हर्षमथ कटकटेति दधिभक्तम्।
केके विरुतं कुकु वा धनलाभं यायिन प्राह॥५१॥

का इति काकस्य रुतमिति। काकस्य वायसस्य स्वनिलयसंस्थस्य आत्मीय-नीडस्थितस्य का—इति यद्रुतं तन्निष्फलं प्रोक्त कथितम्। तस्य च शुभाशुभ फलं न किञ्चिदित्यर्थं। कव इति रुत चात्मप्रीत्यै स्वप्रीतये भवति। क—इति रुते स्निग्धस्य वल्लभस्य मित्रस्य सुहृद आप्ति प्राप्तिर्भवति॥५०॥

कर—इति रुते कलहः कलिर्भवति। कुरुकुरु च रुते हर्ष भवति। अथशब्द-श्चार्थे। कटकटेति रुते दधिभक्त भोजन भवति। केके—इति विरुते कुकु-इति विरुते वा यायिनो गच्छतो धनलाभ वित्तप्राप्ति प्राह कथयति॥५१॥

अन्यदप्याह—

खरेखरे पथिकागममाह कखाखेति यायिनो मृत्युम्।
गमनप्रतिषेधिकमा कखला सद्योऽभिवर्षाय॥५२॥

खरेखरे इति रुते पथिकस्य पान्थस्यागमो भवति इत्याह कथयति वायस.। कखाखेति—रुते यायिनो मृत्युं मरणमाह। आ—इति रुतं गमनप्रतिषेधिक गमनविघ्न करोति। कखला इति रुतं सद्योऽभिवर्षाय सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि वर्षतीत्यर्थ.॥५२॥

अन्यदप्याह—

काकेति विघातः काकटीति चाहारदूषणं प्राह।
[1]प्रीत्यास्पदं कवककवेति बन्धमेवं कगाकुरिति ॥५३॥

काक–इति विरुते विघातो विनाशो भवति। काकटीति विरुते आहारस्य भोजनस्य दूषण सदोषत्व विषादिकेन प्राह कथयति। कवकव इति रुते प्रीत्यास्पदम्, प्रीत्या. स्नेहस्य आस्पद स्थान प्रीत्यास्पदम्। केनचित् सह प्रीतिर्भवति। अन्ये प्रीत्या स्वदम्पती कवककवेति पठन्ति। यथा स्वदम्पती भार्यापती कवककवेति प्रीत्या स्नेहेन कवककवेति रुत कुर्वत । एतन्न शोभनम्। यस्माद् गर्ग —

रुते कवककवेति स्यात् प्रस्थिते वायसस्य तु।
अपूर्वप्रीतये तच्च धनलाभाय निर्दिशेत् ॥
एवं कगाकु इति रुते बन्धो बन्धनं भवति ॥इति॥५३॥

अन्यदप्याह—

करगौ विरुते वर्षं गुडवत् त्रासाय वडिति वस्त्राप्तिः।
कलयेति च संयोगः शूद्रस्य ब्राह्मणैः साकम् ॥५४॥

करगौ इति रुते वृष्टिर्वर्षण भवति। गुड इति त्रासाय भयाय भवति। वड् इति रुते वस्त्रप्राप्तिरम्बरलाभ । कलय इति च रुते शूद्रस्य शूद्रजातेर्ब्राह्मणैः साक सह सयोगो भवति ॥५४॥

अन्यदप्याह—

कडिति फलाप्तिः फलदा-
हिदर्शनं टड्डिति प्रहाराः स्युः।
स्त्रीलाभः स्त्रीति रुते
गडिति गवां पुडिति पुष्पाणाम् ॥५५॥

कडिति रुते फलाप्तिरभीष्टफलप्राप्तिर्भवति। अथवा फलाप्तिः फललाभः। तथा फलदाहिदर्शन फलप्रदस्याहे शुभफलप्रदस्य सर्पस्य दर्शनमवलोकन भवति। अथवा फलाप्तिर्भवति सदाप्ति.। फलदा फलप्रदा ततोऽपि विशिष्टतरं फलं लभ्यते।

---

१. प्रीत्या स्वदम्पती कवकव इति पाठान्तरम्।

तथाऽहिदर्शन भवति। टड्डिति रुते प्रहारा घाता स्युर्भवेयु । स्त्री–इति रुते स्त्रीलाभो भवति। गडिति रुते गवा लाभ । पुडिति रुते पुष्पाणा लाभ ॥५५॥

अन्यदप्याह––

युद्धाय टाकुटाक्विति गुहु वह्निभयं कटेकटे कलहः।
टाकुलि चिण्टिचि केकेकेति पुरं चेति दोषाय॥५६॥

टाकुटाक्विति रुत युद्धाय सग्रामाय भवति। गुहु-इति रुते वह्निभयमग्निभय भवति। कटेकटे–इति रुत कलह.। टाकुलि चिण्टिचि केकेकेति पुर चेति इत्येवं रुत दोषाय भवति॥५६॥

अन्यद् विशेषमाह––

काकद्वयस्यापि सामनमेतत्
फलं यदुक्तं रुतचेष्टिताद्यैः।
पतित्रिणोऽन्येऽपि यथैव काको
वन्याः श्ववच्चोपरिदंष्ट्रिणो ये॥५७॥

रुतचेष्टिताद्यै, रुतेन चेष्टितेनाऽऽसनाद्युपवेशनेन चैकस्य काकस्य यत् फलमुक्त तत्काकद्वयस्य। अपिशब्दात् त्रयस्य चतुष्कस्य च समान वाच्यम्। अन्ये येऽत्रानुक्ता. पतत्रिण पक्षिणस्तेऽपि तेन प्रकारेण ज्ञेया.। वन्या वने भवा प्राणिनो ये नोक्तास्ते श्ववत्सारमेयवत्। ये चोपरिदष्ट्रिण सूकरादयस्ते श्ववच्छुनो यत्फलमुक्त तत् तेषामपि। तथा च पराशर ––

शकुना पुसनामानो वायसेन प्रकीर्तिता।
तथैव स्त्रीसनामान पिपील्या परिकीर्तिता॥इति॥५७॥

अथान्येषु प्राणिषु चेष्टितमाह––

स्थलसलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले
प्रचुरसलिलवृष्टचै शेषकाले भयाय।
मधु भवननिलीनं तत्करोत्याशु शून्यं
मरणमपि च नीला मक्षिका मूर्ध्नि लीना॥५८॥

मेघकाले वर्षासमये स्थलसलिलचराणा व्यत्ययो विपरीत। स्थलचरा अजादयो जलचारिणः। जलचरा मत्स्यादय. स्थलचारिणो यदा भवन्ति, तदा ते प्रचुरसलिलवृष्टचै प्रभूतवृष्टये भवन्ति। शेषकाले वर्षातोऽन्यस्मिन् समये स्थल-

सलिलचराणा व्यत्ययो भयाय भवति। मधुशब्देन मधुकर्च्यो मक्षिका उच्यन्ते। मधु भवने स्वयमेव निलीन सश्लिष्ट तदेव भवनमाशु क्षिप्र शून्यं निर्जन करोति। नीला नीलवर्णा मक्षिका मूर्ध्नि शिरसि जन्तोर्लीना श्लिष्टा मरण मृत्युमपि करोति ॥५८॥

पिपीलिकाचेष्टितमाह—

विनिक्षिपन्त्यः सलिलेऽण्डकानि
पिपीलिका वृष्टिनिरोधमाहुः।
तरुं स्थलं वापि नयन्ति निम्नाद्
यदा तदा ताः कथयन्ति वृष्टिम् ॥५९॥

पिपीलिका सलिले जले अण्डकानि विनिक्षिपन्त्यो वृष्टिनिरोधवृष्टयभावमाहु कथयन्ति। निम्नात् तलात् तरु वृक्षस्थलमुच्चस्थान वापि यदि नयन्ति, तदा वृष्टि वर्षण कथयन्ति वदन्ति ता पिपीलिका.॥५९॥

अथ शकुननिश्चयमाह—

कार्यं तु मूलशकुनेऽन्तरजे तदह्नि
विन्द्यात् फलं नियतमेवमिमे विचिन्त्याः।
प्रारम्भयानसमयेषु तथा प्रवेशे
ग्राह्यं क्षुतं न शुभदं क्वचिदप्युशन्ति ॥६०॥

मूलशकुन प्रथमशकुन । तस्मिन् कार्यं यात्राकार्यं विन्द्याज्जानीयात्। तस्मिन् शुभे यात्रासिद्धि, अशुभेऽसिद्धिरिति। अन्तरजे तदह्नीति। यातुर्मूलशकुनात् परता यात्रापरिसमाप्ति यावत् तदन्तरे मध्ये योऽन्य. शकुन. शुभाशुभो भवति तदन्तरजे तस्मिन्नन्तरजे मध्यजाते तस्य यत् फल तदह्नि तस्मिन्नेव दिने विन्द्यात्। इमेऽस्मिन्नध्याये शकुना उक्तास्ते नियतं सर्वकाल विचिन्त्याश्चिन्तनीया. । प्रारम्भे सर्वकर्मणा यानसमये यात्राकाले तथा प्रवेशे गृहप्रवेशादौ। एतेषु कार्येषु सर्वेषु शकुनाश्चिन्तनीया । तथा क्षुत नासाशब्द सर्वथा ग्राह्यम्। क्षुत श्रुत्वा न किञ्चित् कार्यमित्यर्थ । यत क्वचिदपि न शुभदमुशन्ति कथयन्ति। सर्वत्राशुभ क्षुतमिति ॥६०॥

एतेषामेव शकुनाना प्रशसार्थमाह—

शुभं दशापाकमविघ्नसिद्धि
मूलाभिरक्षामथवा सहायान्।

दुष्टस्य संसिद्धिमनामयत्वं
वदन्ति ते मानयितुर्नृपस्य ॥६१॥

ते शकुना नृपस्य राज्ञो मानयितु पूजयितुस्तेषा मानयति पूजयति। तस्य शकुन वदन्ति कथयन्ति। शुभ शोभन दशापाक दशाफलमविघ्नसिद्धिमविघ्नेन कार्याणा साधनम्। मूलाभिरक्षा, मूल मूलस्थानम्, तत्राभिरक्षामाभिमुख्येन पालनम्। अथवा पथि गच्छतु सहायान् सार्थकान्। दुष्टस्य दु साध्यस्य शत्रोः संसिद्धि सुखेनाक्लेशेन साधनम्। अनामयत्व नीरोगत्वमेतत्सर्व शुभसूचनाद् वदन्ति कथयन्ति ॥६१॥

अथानिष्टशकुनविरुते दृष्टे यत्कर्तव्य तदाह—

क्रोशादूर्ध्वं शकुनविरुतं निष्फलं प्राहुरेके
तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत् पञ्च षट् च।
प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव द्वितीये
प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमतो यद्यनिष्टस्तृतीयः ॥६२॥

एके आचार्या काश्यपादय क्रोशादूर्ध्वं क्रोशादनन्तर यच्छकुनविरुतं तन्निष्फल प्राहुरुक्तवन्त । तथा च काश्यप —

क्रोशादनन्तर यत् स्याच्छुभ वा यदि वाऽशुभम्।
निष्फल तच्च विज्ञेय शकुनानां विचेष्टितम् ॥

एव क्रोश यावच्छ्रूयमाण सफलम्, क्रोशादनन्तर निष्फलमिति। एतदाचार्यस्य नाभिप्रेतम्। तत्रानिष्टे प्रथमशकुन इति। तत्र तस्मिन् यात्राकाले प्रथमशकुनेऽनिष्टे अशुभे सति नृपती राजा विहितमना निर्मलचित्त पञ्च षट् च एकादश प्राणायामान् मानयेत् पूजयेत्, कुर्यादित्यर्थ.।

अथ प्राणायामलक्षणमाह—

सव्याहृति सप्रणवां गायत्री शिरसा सह।
त्रि पठेदायतप्राण प्राणायाम. स उच्यते ॥

व्याहृतय सप्त भवन्ति। ॐभू। ॐभुव। ॐस्व। ॐमह। ॐजन.। ॐतप.। ॐसत्यम्। प्रणव. ॐकार। शिर आपो ज्योती रसोमृतम्। गायत्री प्रसिद्धा चतुर्विशत्यक्षरा। आयतप्राण. परित्यक्तश्वास। त्रि त्रीन् वारान् पठेत्। अशुभे षोडशैव द्वितीये, द्वितीये शकुने अशुभे षोडश प्राणायामान् मानयेत् पूजयेत्, ततो

व्रजेत्। अथ यदि तृतीय शकुनोऽनिष्टोऽशुभस्तदा स्वभवनमात्मीयगृहं प्रत्यागच्छेत् प्रतीपमागच्छेदिति ॥६२॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ शाकुने वायसविरुतं नाम चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥९४॥

अथ शाकुनोत्तरं व्याख्यायते।

दिग्देशचेष्टास्वरवासरर्क्षमुहूर्तहोराकरणोदयांशान् ।
चरस्थिरोन्मिश्रबलाबलं च बुद्ध्वा फलानि प्रवदेद्रुतज्ञः ॥१॥

दिक् पूर्वाद्याङ्गारिताद्या च। देशः स्थानं शुभमशुभं वा। चेष्टा विहरणं व्यापारः। स्वरः शब्दो दीप्तः शान्तश्च। वासरो दिनम्। ग्रहचारतः शुभमशुभं च। ऋक्षं नक्षत्रं ध्रुवमृदुदारुणक्षिप्रोग्रचरसाधारणम्। मुहूर्तः शिवादिकः। होरा राश्यर्धम्, कालहोराश्च। शुभग्रहस्य सबन्धिन्योऽशुभस्य वा। करणं बवादिकरणं शुभमशुभं वा। उदयो लग्नम्। अंशो भागस्तेन द्रेष्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशद्भागात्मकः। तथा चरा मेषकर्कटतुलामकराः। स्थिरा वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः। उन्मिश्रा द्विस्वभावाः, ते च मिथुनकन्याधन्विमीनाः। एषां शकुनानां राशीनां च बलाबलं बुद्ध्वा रुतज्ञः शकुनरुतज्ञः फलानि प्रवदेद् ब्रूयादित्यर्थः ॥१॥

अथ तद्भेदप्रदर्शनार्थमाह—

द्विविधं कथयन्ति संस्थितानां-
मागामिस्थिरसंज्ञितं च कार्यम्।
नृपदूतचरान्यदेशजाता-
न्यभिघातः स्वजनादि चागमाख्यम् ॥२॥

शकुनसंस्थितानामेकदेशसंस्थानां पुंसां द्विविधं द्विप्रकारं कार्यं प्रवदन्ति कथयन्ति। कीदृशम्? आगामि स्थिरसंज्ञितं च। आगाम्येष्यत्। स्थिरं च वर्तमानमतीतं वा। तथान्यानि कार्याणि नृपदूतचरान्यदेशजातानि। नृपो राजा, दूतो गमागमिकः, चरः प्रसिद्धो गूढपुरुषः। अन्यदेशः परदेशः। एभ्यो जातान्युत्पन्नानि कथयन्ति। तथाभिघात उपद्रवः। स्वजनानां बन्धुसुहृदां चागमः आगमनं तस्य चागतस्याख्या नाम कथयन्ति ॥२॥

अथ स्थिरचराणा ज्ञानमाह—

उद्बद्धसंग्रहणभोजनचौरवह्नि-
वर्षोत्सवात्मजवधाः कलहो भयं च।
वर्गः स्थिरोऽयमुदयेन्दुयुते स्थिरर्क्षे
विद्यात् स्थिरं चरगृहे च चरं यदुक्तम् ॥३॥

उद्बद्ध सलग्न तत्रैव सस्थित गमागमवर्जितम्। सग्रहणं सयोग केनचित् सह। भोजनमशनम्। चौरास्तस्करा। वह्निरग्नि। वर्षो वर्षणम्। उत्सवो विवाहादि। आत्मज पुत्र। वधो मरणम्। एते। तथा कलहो डमरम्। भय भीतिश्च। अयं वर्ग स्थिर। चेच्छब्दाऽत्र लुप्तो द्रष्टव्य। एष वर्गो यदि स्थिरस्थानेषूत्पन्न स्थिरस्थानस्थितेन शकुनेन सूचितस्तदा चरसज्ञ। एतदुक्त भवति—प्रागुक्तेन चेष्टितेन वक्ष्यमाणेनैव यद्येतानि कार्याणि शकुनेन सूचितानि, तदैतानि वृत्तान्युत वेतानि एष्याणीत्येतदर्थमनुक्तम्। उदयेन्दुयुते स्थिरर्क्षे इति। यद्येष वर्ग स्थिरो भवति तयोदयलग्ने स्थिरराशिर्भवति। इन्दुयुत चन्द्रसयुक्त स्थिरर्क्षं स्थिरराशिर्भवति, तदैव तत्स्थित वर्तमान तस्मिन्नेवाहनि भवति, भूत वेति विन्द्याज्जानीयात्। चरगृहे लग्ने चरराशाविन्दुसंयुक्ते चरस्थानस्थे च शकुने यदुक्तमुद्बन्धादि तत्सर्वमेव चरं विन्द्यात् पुरस्ताद्भविष्यतीति ॥३॥

अथ स्थिरचरयोर्लक्षणमाह—

स्थिरप्रदेशोपलमन्दिरेषु सुरालये भूजलसन्निधौ च।
स्थिराणि कार्याणि चराणि यानि चलप्रदेशादिषु चागमाय ॥४॥

स्थिरप्रदेश स्थिरस्थानम्। निश्चलम्। उपलोऽश्म। मन्दिरं गृहम्। एतेषु स्थानेषु। सुरालये देवगृहे। भूजलसन्निधौ भूमौ तथा जलसन्निधौ तत्समीपे। एतेषु स्थानेषु शकुनेषु स्थिराणि कार्याणि शुभाशुभानि भवन्ति। ये शकुनाश्चलप्रदेशादिषु चलेषु स्थिरेषु प्राणिष्वादिग्रहणाच्चलेषु तृणकाष्ठादिषु यानि चराणि, ते आगमायागामिने पक्षावसानानि पुन पुरस्ताद्भविष्यन्ति ॥४॥

अथ वर्षज्ञानमाह—

आप्योदयर्क्षक्षणदिग्जलेषु
पक्षावसानेषु च ये प्रदीप्ताः।
सर्वेऽपि ते वृष्टिकरा रुवन्तः
शान्तोऽपि वृष्टिं कुरुतेऽम्बुचारी ॥५॥

आप्योदया कर्कटमकरमीना । आप्यमृक्ष पूर्वाषाढा शतभिषक् च। आप्य मुहूर्त जलसज्ञ वारुण च। आप्या दिग्वारुणी यत्र जल सन्निहित तज्जलस्थानम्। एतेष्वाप्योदयर्क्षक्षणदिग्जलेषु ये स्थिता उत्पाता शकुनास्तथा पक्षावसाने अमावस्याया पौर्णमास्या वाऽन्ते ये स्थितास्ते च दीप्ता देवदीप्ता क्रियादीप्ताश्च भूता रुवन्त क्रोशन्त सर्वे निश्शेषा अपि वृष्टिकरा वृष्टि वर्षण कुर्वन्ति। अम्बुचारी य. शकुनो जलचर स शान्तोऽप्याप्यादिषु स्थितो वृष्टि कुरुते ॥५॥

अथाग्नेयभयदोषज्ञानमाह—

आग्नेयदिग्लग्नमुहूर्त्तदेशे-
ष्वर्कप्रदीप्तोऽग्निभयाय रौति।
विष्टयां यमर्क्षोदयकण्टकेषु
निष्पत्रवल्लीषु च दोषकृत् स्यात् ॥६॥

आग्नेयी दिक् पूर्वदक्षिणा। आग्नेयलग्ना क्रूरराशय । यथा मेषसिंहवृश्चिकमकरकुम्भा । आग्नेयो मुहूर्तोऽग्निनामा । आग्नेयमपि नक्षत्र कृत्तिका । आग्नेयो देशो यत्राग्निरस्ति। एतेषु स्थानेष्वर्कप्रदीप्त शकुनो विरौति क्रोशति यदि तदाग्निभयाय भवति। विष्टयामिति। विष्टया करणे। यम सौर । तस्यर्क्षे मकरकुम्भौ। तयोरुदये। तथा कण्टकेषु कण्टकिवृक्षेषु। तथा निष्पत्रासु पत्ररहितासु वल्लीषु स्थितोऽर्कप्रदीप्तो दोषकृद्दोष करोति ॥६॥

अथ कलहज्ञानमाह—

ग्राम्यः प्रदीप्तः स्वरचेष्टिताभ्या-
मुग्रो रुवन् कण्टकिनि स्थितश्च।
भौमर्क्षलग्ने यदि नैर्ऋतीं च
स्थितोऽभितश्चेत् कलहाय दृष्टः ॥७॥

ग्रामे भवो ग्राम्य शकुन, स च स्वरचेष्टिताभ्या प्रदीप्त । स्वरेण शब्देन चेष्टया वा प्रदीप्त । उग्रस्तीव्रो रुवन् क्रोशन्। कण्टकिनि सकण्टके वृक्षे स्थित । भौमर्क्षे मेषवृश्चिकौ तयोरन्यतमे लग्ने। स च शकुनो यदि नैर्ऋती च स्थितो भवति, नैर्ऋत्या दिशि समवस्थित । अभित सम्मुख उभयतश्चेद्यदि वामदक्षिणपार्श्वयोस्तदा स दृष्टोऽवलोकित. कलहाय भवति, कलहं करोति ॥७॥

अथ सग्रहणमाह—

लग्नेऽथवेन्दोर्भृगुभांशसंस्थे
विदिक्स्थितोऽधोवदनश्च रौति।

दीप्तः स चेत् संग्रहणं करोति
[1]योन्या तया या विदिशि प्रदिष्टा ॥८॥

अथवा इन्दोर्लग्ने कर्कटे तस्मिंश्च भृगुभांशसंस्थे। भृगो शुक्रस्य भांशो नवांशको भृगुभांश। कर्कटस्य तुलनवांशक इत्यर्थ। तस्मिंल्लग्नस्थे शकुनो विदिक्स्थितो विदिशमवस्थित। तत्र चाधोवदनोऽधोमुखश्च विरौति शब्द करोति। स चेद्यदि दीप्त स्थानदीप्त शब्ददीप्तश्च, तदा संग्रहण संयोग करोति, कया? स्त्रिया सह। योन्या तया वा विदिशि प्रदिष्टा तस्या विदिशि यस्या योनिरुत्पत्ति. प्रदिष्टोक्ता स्त्रीणा विकल्पे बृहती कुमारीत्यादि। तया सह संग्रहण करोति। केषाञ्चित् पाठ योऽन्योऽनुयायाद्दिशि सम्प्रदिष्ट। तस्या दिशि अनु पश्चात् सम्प्रदिष्ट सम्यक्प्रेषितो योऽन्योऽपरो यायाद् गच्छेत् तेन सह संयोग इति ॥८॥

पुनरप्याह—

पुंराशिलग्ने विषमे तिथौ च
दिक्स्थः प्रदीप्तः शकुनो नराख्यः
वाच्यं तदा संग्रहणं नराणां
मिश्रे भवेत् पण्डकसम्प्रयोगः ॥९॥

पुंराशयो मेषादय षड् विषमा मेषमिथुनसिंहतुलाधन्विकुम्भा। विषमास्तिथय संख्यया प्रतिपत् तृतीया पञ्चमी सप्तमी नवमी एकादशी त्रयोदशी पञ्चदशी चेति। नराख्य पुरुषाख्य शकुनो दिक्स्थितो दिशि पूर्वस्या दक्षिणस्या पश्चिमायामुत्तरस्या वा स्थित प्रदीप्तश्च यदि भवति तदा नराणा पुरुषाणा वा संग्रहण संयोगो वाच्य वक्तव्यम्। मिश्रे भवेत् पण्डकसम्प्रयोग, पुंराश्यादिषु वर्गे मिश्रे स्थिते पुरुषराशिवर्गे लग्ने समाया तिथौ व्यत्यये वा। विदिक्स्थित पुरुष शकुनो विदिक्स्थित स्त्रीसंज्ञो वा तदा पण्डकसम्प्रयोगो नपुंसकेन सह समायोगो भवति ॥९॥

पुनरप्याह—

एवं रवेः क्षेत्रनवांशलग्ने
लग्ने स्थिते वा स्वयमेव सूर्ये।

---

१. योऽन्योऽनुयायाद् दिशि सम्प्रदिष्ट इति पाठान्तरम्।

दीप्तोऽभिधत्ते शकुनो विरौति
पुंसः प्रधानस्य हि कारणं तत् ॥१०॥

पुंराशिवर्ग इति सर्वमनुवर्तते। एवमनेन प्रकारेण रवेरादित्यस्य क्षेत्रनवांशलग्ने। रविक्षेत्र सिंह एव। तात्कालिकगते रविक्षेत्रे सिंहेऽथवान्यस्मिन् राशौ लग्नगत तत्काले सिंहनवांशके। अथवा स्वयमेव सूर्ये रवौ तात्कालिके लग्ने स्थिते दीप्त शकुनो विरौति क्रोशते। तदा प्रधानस्य पुंसो मनुष्यस्य तत्कारणमागमनमभिधत्ते करोति ॥१०॥

अथ प्रकारान्तरेण कर्मणा विधानमाह—

प्रारम्भमाणेषु च सर्वकार्येष्वर्कान्विताद्भाद्गणयेद्विलग्नम्।
सम्पद्विपच्चेति यथा क्रमेण सम्पद्विपच्चेति तथैव वाच्या ॥११॥

सर्वकार्येषु सर्वकर्मसु प्रारम्भमाणेषु क्रियमाणेषु अर्कान्विताद् भात्, अर्क आदित्यस्तेनान्वित युक्त यद्भ राशिस्तस्मादारभ्य विलग्नराशि यावद् गणयेदिति सम्पद्विपच्चेति। यस्मिन् राशावर्क स्थित स सम्पत्, ततो द्वितीयो विपत्संज्ञ, ततस्तृतीय सम्पत्संज्ञ। एव क्रमेण गणयेद्यावल्लग्नराशिम्। येन लग्नप्रारम्भस्तथा तेनैव प्रकारेण कर्मणा सम्पद्विपच्चेति वाच्या। एव कार्याणा सम्पत्तिर्विपत्तिश्च विज्ञातव्या ॥११॥

अथागतस्याकृतिज्ञानमाह—

काणेनाक्ष्णा दक्षिणेनैति सूर्ये
चन्द्रे लग्नाद् द्वादशे चेतरेण।
लग्नस्थेऽर्के पापदृष्टेऽन्ध एव
कुब्जः स्वर्क्षे श्रोत्रहीनो जडो वा ॥१२॥
क्रूरः षष्ठे क्रूरदृष्टो विलग्नाद्
यस्मिन् राशौ तद्गृहाङ्गे व्रणोऽस्य।
एवं प्रोक्तं यन्मया जन्मकाले
चिह्नं रूपं तत्तदस्मिन् विचिन्त्यम् ॥१३॥

काणेनाक्ष्णा दक्षिणेनेति। येन सह संयोगो ज्ञात. स च कीदृगिति। यदि तात्कालिकाल्लग्नात् सूर्य आदित्यो द्वादशे स्थाने स्थित, स पुरुषो दक्षिणेनाक्ष्णा काण एवाऽऽगच्छति। चन्द्रे लग्नाद् द्वादशे स्थाने स्थिते चेतरेण वामेनाक्ष्णा काण

एवेति। अर्थादिवार्कचन्द्रयोर्द्वयोरपि द्वादशयोरन्ध एव। लग्नस्थेऽर्के प्राग्लग्नस्थिते सूर्ये पापाभ्यां भौमसौराभ्यामीक्षितेऽन्ध एव नेत्रहीन। स्वर्क्षे सिंहलग्नगते तत्रस्थे वार्के कुब्ज. श्रोत्रहीनो बधिरो जडो वा मूर्ख प्रभवति॥१२॥

क्रूर षष्ठ इति। विलग्नात् स्पष्टलग्नात् षष्ठस्थाने क्रूर पापग्रह आदित्याङ्गारकशनैश्चराणामन्यतमो भवति। स च क्रूरदृष्ट पापावलोकितो यदि भवति, तदा तद्गृहाङ्गे। स च षष्ठस्थानस्थो राशि कालपुरुषस्य यस्मिन् "कालाङ्गानि वराङ्गम्"इत्यादिना ग्रन्थेनोक्त। तस्मिन्नङ्गे तस्य व्रणो वक्तव्य। एवमनेन प्रकारेण जन्मकाले जातकसमये यदुक्त कथित चिह्न लक्ष्म रूपमाकार तत्सर्वमस्मिन् प्रकरणे चिन्त्य चिन्तनीयम्। यथा—"त्रिकोणगे ज्ञे विबलैस्तथाऽपरैर्मुखाङ्घ्रिहस्तैर्द्विगुणैस्तदा भवेत्"। तथा—

सौम्यर्क्षांशे रविजरुधिरौ चेत् सदन्तोऽत्र जात.
कुब्ज. स्वर्क्षे शशिनि तनुगे मन्दमाहेयदृष्टे।
पङ्गुर्मीने यमशशिकुजैर्वीक्षिते लग्नसंस्थे
सन्धौ पापे शशिनि च जड स्यान्न चेत् सौम्यदृष्टि॥
सौरशशाङ्कदिवाकरदृष्टे वामनको मकरान्त्यविलग्ने।
धीनवमोदयगैश्च दृकाणै पापयुतैरभुजाङ्घ्रिशिरा स्यात्॥
रविशशियुते सिंहे लग्ने कुजार्किनिरीक्षिते
नयनरहित सौम्य।सौम्यै सबुद्बुदलोचन।
व्ययगृहगतश्चन्द्रो वाम हिनस्त्यपर रविरशुभगदिता योगा य.प्या भवन्ति शुभेक्षिता॥

एवमादि। तथानिष्टयोगाध्यायोक्त सर्व चिन्तनीयमिति॥१३॥

[अथाऽऽगतस्याख्याज्ञानमाचार्य करोति। तच्चाल्पबहुलस्वल्पग्रन्थ मृदुबुद्धीनामगम्यमतोऽस्माभिस्तदेव बोधियात्राया यवनेश्वरकृतश्चाक्षरकोशो व्याख्यायते। तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

अतः परं लोकनिरूपितानि
द्रव्येषु नानाक्षरसंग्रहाणि।

---

१. बृहज्जातके १ अध्यायस्य ४ श्लोकः।
२. बृहज्जातके ४ अध्यायस्य १७ श्लोक।
३. बृहज्जातके ४ अध्यायस्य १८—२० श्लोकाः।
४. धनेश्वरकृत इति घ. पु. पाठ.।

इष्टप्रणीतानि विभाजितानि
नामानि केन्द्रक्रमशः प्रवक्ष्ये ॥१॥

अतोऽस्मात् प्रश्नज्ञानात् परमनन्तरं लोकनिरूपितानि लोकैर्जनैर्निरूपितानि सर्वलोकप्रसिद्धानि द्रव्येषु धातुमूलजीवेषु नानाक्षरेभ्योऽनेकप्रकारवर्णेभ्यः संग्रहो येषां तानि। संग्रहः एकीकरणम्। इष्टप्रणीतानि, इष्टैरातैर्नारायणार्कवसिष्ठ-पराशरमयप्रभृतिभिः प्रणीतानि निर्मितानि। विभाजितानि विभागीकृतानि नामानि संज्ञारूपाण्यभिधानानि केन्द्रक्रमशश्चतुष्टयपरिपाट्या प्रवक्ष्ये कथयिष्ये ॥१४॥

तत्र क्रमज्ञानमाह—

लग्नाम्बुसंस्थास्तनभःस्थितेषु
क्षेत्रेषु ये लग्नगता गृहांशाः।
तेभ्योऽक्षराण्यात्मगृहाश्रयाणि
विन्द्याद् ग्रहाणां स्वगणक्रमेण ॥२॥

लग्नसंस्थो विलग्नस्थः। अम्बुसंस्थश्चतुर्थस्थानस्थः। अस्तस्थितः सप्तमस्थः। नभःस्थितो दशमस्थः। एतेषु च क्षेत्रेषु राशिषु ये लग्नगता गृहांशाः। गृहाणां राशीनां मेषादीनां येषां नवभागा लग्नगताः प्राग्लग्नादिष्वाश्रितास्तेभ्यो गृहांशेभ्योऽक्षराणि वर्णा आत्मगृहाश्रयाणि—आत्मगृहं स्वभवनमाश्रयं स्थानं येषां तानि विन्द्याद् जानीयात्, ग्रहाणां रव्यादीनां स्वगणक्रमेण स्ववर्गपरिपाट्या ॥२॥

अथ ग्रहाणां वर्गानाह—

कवर्गपूर्वान् कुजशुक्रचान्द्रि-
जीवार्कजानां प्रवदन्ति वर्गान्।
यकारपूर्वाः शशिनो निरुक्ता
वर्णास्त्वकारप्रभवा रवेः स्युः ॥३॥

कवर्गपूर्वान् कवर्गाद्यान् वर्गान् यथाक्रमेण कुजादीनां ग्रहाणां परिपाट्या प्रवदन्ति मुनयः। तद्यथा—कवर्गः कुजस्य भौमस्य। चवर्गः शुक्रस्य। टवर्गश्चान्द्रेर्बुधस्य। तवर्गो जीवस्य गुरोः। पवर्गोऽर्कजस्य सौरस्य। यकारपूर्वा यकाराद्यष्टौ वर्णाः शशिनश्चन्द्रस्य निरुक्ताः कथिताः। अकारः प्रभव आद्यो येषां वर्णानामक्षराणां ते अकारप्रभवा रवेरर्कस्य स्युर्भवेयुः। तद्यथा—अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः

रवे.। क ख ग घ ङ भौमस्य। च छ ज झ ञ शुक्रस्य। ट ठ ड ढ ण बुधस्य। त थ द ध न गुरो। प फ ब भ म सौरस्य। य र ल व श ष स ह चन्द्रस्य ॥३॥

अथ राशिवशेन द्रेष्काणवशेन च नामाक्षरसंख्याज्ञानमाह—

द्रेष्काणवृद्धया प्रवदन्ति नाम
त्रिपञ्चसप्ताक्षरमोजराशौ।
युग्मे तु विन्द्याद् द्विचतुष्कषट्कं
नामाक्षराणि ग्रहदृष्टिवृद्धया ॥४॥

द्रेष्काणो राशित्रिभाग। तस्य वृद्धया वर्धनेनौजराशौ विषमर्क्षे त्रिपञ्च-सप्ताक्षर नाम। प्रथमे त्र्यक्षरम्, द्वितीये पञ्चाक्षरम्, तृतीये सप्ताक्षरमिति। युग्मे समराशौ लग्नगते प्रथमे द्रेष्काणे द्व्यक्षर नाम विन्द्याज्जानीयात्। द्वितीये चतुष्क चतुरक्षरम्। तृतीये षट्क षडक्षरम्। तानि च नामाक्षराणि नामवर्णा ग्रहदृष्टिवृद्धया। यत केन्द्रस्थराशिभिरक्षराण्यानीयन्ते। केन्द्र चतुष्टयस्य प्रस्तुतत्वात् किल योगद्वयेना-क्षिप्तमिद शास्त्रम्। तत्रैक स्थितियोग, द्वितीयो दृष्टियोग। स्थितियोगं परिहृत्य दृष्टियोगेनानीयन्ते। दृष्टियोगे तु बलाबलविचार। उक्त च—

त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धित।
रविजामरेज्यरुधिरा परे च ये क्रमशो भवन्ति किल वीक्षणेऽधिका ॥ इति।
एव ग्रहदर्शनवृद्धया नामाक्षराण्यानीयन्ते ॥४॥

अथ नवांशकवशेन नामाक्षरसङ्ख्याज्ञानमाह—

वर्गोत्तमे द्व्यक्षरकं चरांशे
स्थिरर्क्षभागे चतुरक्षरं तत्।
ओजेषु चैभ्यो विषमाक्षराणि
स्युर्द्विस्वभावेषु तु राशिवच्च ॥५॥

"वर्गोत्तमाश्चरगृहादिषु पूर्वमध्यपर्यन्तगा" इति। वर्गोत्तमाख्या नवांशका उक्ता। अग्रत ओजशब्दकरणादिह समराशावेव ज्ञायते। समराशौ कर्कटे मकरे वा यदा वर्गोत्तमश्चराशो भवति, तदा द्व्यक्षर नाम। स्थिरर्क्षभागे स्थिरराशौ

१ बृहज्जातके २ अध्यायस्य १३ श्लोक।
२. बृहज्जातके १ अध्यायस्य १४ श्लोक।

वृषसिंहवृश्चिककुम्भानामन्यतमे यदा स्थिरांशो वर्गोत्तमो भवति, तदा चतुरक्षर नाम। ओजेषु विषमराशिषु मेषे तुले वा एभ्यो वर्गोत्तमांशकेभ्यो विषमाक्षराणि स्युर्भवेयु । एतदुक्तं भवति—यदा विषमराशौ वर्गोत्तमश्चराशो भवति,तदा विषमाक्षराणि त्रीणि नाम्नि भवेयु । अथ तस्मिन्नेव वर्गोत्तम स्थिरांशो भवति, तदा विषमाणि पञ्चाक्षराणि नाम्नि भवेयु । द्विस्वभावेषु राशिवच्च, द्विस्वभावेषु द्विमूर्तिषु लग्नेषु राशिवद्राशितुल्य स्यात्। एतदुक्तं भवति - द्विस्वभावेषु मिथुनधनुषोरन्यतरे यदि विषमांशको वर्गोत्तमो भवति, तदा त्र्यक्षर सप्ताक्षर नामेति। अथ द्विस्वभावेषु समो वर्गोत्तमांशो भवति कन्यामीनयोरन्यतरस्तदा चतुरक्षर नाम षडक्षर नाम। यत उक्तम्—

त्रिपञ्चसप्ताक्षरमोजराशौ युग्मे तु विन्द्याद् द्विचतुष्कषट्कम्। इति।
वर्गोत्तमांशो यस्मिन् द्रेष्काणभागे स्थितस्तद्वशाद वाच्यमिति ॥५॥

अत्रैव विशेषमाह—

द्विमूर्तिसंज्ञे तु वदेद् द्विनाम
सौम्येक्षिते द्विप्रकृतौ च राशौ।
यावान् गणः स्वोदयगांऽशकानां
तावान् ग्रहः संग्रहकेऽक्षराणाम् ॥६॥

द्विमूर्तिसज्ञे द्विस्वभावे राशौ द्विनाम वदेद् ब्रूयात्। द्वे नामनी यस्य। तथा द्विप्रकृतौ द्विस्वभावराशौ सौम्येक्षिते बुधसन्दृष्टे, चशब्दाद् द्विनाम वदेत्। यत्परिमाणस्य यावान् अंशकाना नवभागाना गण समूह स्वोदयग प्रश्नसमयेऽतिक्रान्तस्तावानेव गण समूहोऽक्षराणा वर्णाना सग्रहके नाम्नि भवति ॥६॥

अथ संयोगाक्षरमाह—

संयोगमादौ बहुलेषु विन्द्यात्
कूटेषु संयोगपरं वदन्ति।
स्वोच्चांशके द्विष्कृतमृक्षयोगाद्
गुर्वक्षरं त चनांशके स्यात् ॥७॥

बहुलेष्वोजेषु विषमराशिषु नाम्नामादौ प्रथममेव सयोग सयोगाक्षर विन्द्याज्जानीयात्। वर्णद्वयसयोग सश्लेष । हलोऽनन्तरा सयोग इति केचित्। बहुभेदा केचित्। द्विष्कृता केचिद् गुरव । केचित् सयोगान्तवद् द्विष्कृता । यथा—

यप्पा, वल्ला, यस्सा, लस्सा। गुरवो द्वाभ्या प्रकाराभ्या भवन्ति। वर्गाक्षरैः स्वतनुना। प्रथमप्रथमै ।तृतीयतृतीयै ।पञ्चमपञ्चमै ।प्रथमप्रथमैर्यथा—कक्क, दत्त, कुट्ट ।तृतीयतृतीयैर्यथा—लल्ल, गग्ग, दद्द, जज्ज.। पञ्चमपञ्चमै— शङ्ङ, नण्ण, धम्म । परतनुना प्रथमद्वितीयैस्तृतीय चतुर्थैश्च। प्रथमद्वितीयैर्यथा—खुक्ख, इच्छ, डित्थ । तृतीयचतुर्थैर्यथा—वाग्घ.। दाड्ढ, शुद्ध । एते गुरव ।अन्येषा यथा परतनुना। पञ्चमप्रथमै पञ्चमद्वितीयै, पञ्चमतृतीयै पञ्चमचतुर्थैश्च। एते सयोगा एव। पञ्चमप्रथमैर्यथा—षङ्क ।पञ्चमद्वितीयैर्यथा—शङ्ख. । पञ्चमतृतीयैर्यथा—शृङ्गम् । पञ्चमचतुर्थैर्यथा—सङघ । केचिदन्यथा कथयन्ति, यथा—स्वतनुना सयोगास्तेऽपि द्विष्कृता उच्यन्ते। यथा— धम्म्, दत्त, कक्क । प्रथमद्वितीयैस्तृतीयचतुर्थैश्च सयोग ।सयोगसज्ञास्ते गुरव उच्यन्ते । अन्ये ये सज्ञास्ते सयोगा एव न भवन्ति, यथा—धर्म, वत्स । आदिसयोगो यथा—श्रीधर, क्षीर, स्मर इति।एव सयोगमादौ वहुलेषु विन्द्यादिति। कूटेषु सयोगपरं वदन्ति। कूटेषु समराशिषु सयोगपरम्। सयोग परो ऽस्मिस्तत्संयोगपर वदन्ति कथयन्ति तन्नारायणादय । द्वयक्षरे नाम्नि यथा—पद्मम्, धर्म, वत्स इत्येवमादय । चतुरक्षरे नाम्नि यथा—वसुदत्त, वसुगुप्त इत्येवमादय । स्वोच्चांशके द्विष्कृतमिति। स्वश्चासावुच्चांश स्वोच्चांश ।

अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गा ।
दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचा ॥इति।

तस्मिन् स्वोच्चांशके द्विष्कृतमक्षर नाम्नि भवति। द्वौ वारौ कृतौ द्विष्कृतौ। कथम्? ऋक्षयोगाद्राशियोगाद्वेत । अक्षरदाता ग्रह स्वोच्चांशकस्थो द्विष्कृतमक्षरं करोति। एतदुक्त भवति—पृच्छालग्ने यदौजराशिस्तदौजाक्षर द्विष्कृत भवति, यथा—दरद, दामोदर । अथ युग्मराशिस्तदा युग्माक्षर द्विष्कृत भवति, यथा— देवदेव, धराधर । द्वयक्षरे यथा—कुप्प., यप्प, वल्ल इत्येवमादय.। गुर्वक्षर तद्भवनांशके स्यात्। गुर्वक्षर यस्मिन् नाम्नि तदगुर्वक्षरम्। तदित्यनेन लग्न परामृश्यते। तस्य भवनस्यांशक ।तस्मिन्नक्षरे सति गुर्वक्षर स्याद्भवेत। अत्र ऋक्षयोगादिभिर्वर्तते। ओजराशौ ओजाक्षरमेव गुर्वक्षर भवति—कपित्थ, अश्वत्थ. । युग्मराशौ युग्माक्षरमेव, यथा—खुक्ख, घग्घ, शुद्धः । चतुरक्षरे शुद्धौदन इत्येवमादय ॥७॥

---

१. बृहज्जातके १ अध्यायस्य १३ श्लोकः।

अन्यदपि विशेषमाह—

मात्रादियुक् स्याद् ग्रहयुक्त्रिकोणे
द्रेष्काणपर्यायवदक्षरेषु ।
नभोबलेषूर्ध्वमधोऽम्बुजेषु
ज्ञेयो विसर्गस्तु बलान्वितेषु ॥८॥

पृच्छालग्नस्य मेषादेस्त्रिकोणे नवमे पञ्चमे वा स्थाने ग्रहैरादित्यादिभिर्युग्योगो यथा भवति तथा मात्रादियुक् स्यात्। नाम्नो मात्राभिरादौ प्रथम युग्योग स्याद्भवेत् । यथा—शिव । द्रेष्काणपर्यायवदक्षरेष्विति। द्रेष्काणाना पर्यायो द्रेष्काणपर्याय । प्रसिद्धोच्चारणम्। स यथा भवति तद्वदक्षरेषु मात्रादियोगो भवति। युग्मद्रेष्काणेषु युग्माक्षरेषु मात्रादियोगो भवति। ओजाक्षरेषु यथा—श्रीधर । युग्मेषु यथा—ईश्वर । नभोबलेषूर्ध्वमिति। नभसि दशमे स्थाने राशयो ये बलिनस्ते नभोबलिन । तथा चोक्तम्—

मनुष्यरूपा बलिनो विलग्नाश्चतुष्पदाश्चाक्षरमध्यसस्थाः ।
जलोद्भवाख्या बलिनो जलस्था कीटोऽस्तगो व्योमतले द्विमूर्ता. ॥

अथ—

[1]कण्टककेन्द्रचतुष्टयसज्ञा सप्तमलग्नचतुर्थखभानाम्।
तेषु यथा विहितेषु बलाढ्या कीटनराम्बुचरा. पशवश्च ॥इति।

तेषु नभोबलेषूर्ध्वमात्राक्षरमुशन्ति कथयन्ति। यथा—श्रीवत्सः, वासुदेवः, वैश्रवण , शौण्ड । अधोऽम्बुजेष्विति। अम्बुजेषु चतुर्थस्थानेषु बलवत्सु अधोमात्राक्षरं भवति। यथा—सुहिरण्य , शूरवर्मा। ज्ञेयो विसर्गोऽस्तबलान्वितेष्विति । अस्तबलान्वितेषु सप्तमे स्थाने बलवति विसर्गो विसर्जनीयो ज्ञेयो ज्ञातव्य ॥८॥

अन्यदप्याह—

शीर्षोदयेषूर्ध्वमुशन्ति मात्रा-
मधश्च पृष्ठोदयशब्दितेषु ।
तीर्यक् च विन्द्यादुभयोदये तां
दीर्घेषु दीर्घामितरेषु चान्याम् ॥९॥

---

१. बृहज्जातके १ अध्यायस्य १७ श्लोकः।

शीर्षोदया मूर्धोदया.। तथा चोक्तम्—

शीर्षोदया मानुषसर्वरूपा ससिहकीटा यवनैर्निरुक्ता।
मत्स्यद्वय तूभयत प्रवृत्त पृष्ठेन शेषास्तु सदोदयन्ति॥

तथा च—

[1]गोजाश्विकर्किमिथुना समृगा निशाख्या.
पृष्ठोदया विमिथुना कथितास्त एव।
शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा
लग्न समेत्युभयत. पृथुरोमयुग्मम्॥ इति॥

एव शीर्षोदयेषु लग्नेपूर्ध्व मात्रामुशन्ति कथयन्ति। यथा—ओ औ। पृष्ठोदयशब्दिता ये राशयस्तेषु पृष्ठोदयसञ्ज्ञितेष्वधो मात्रामुशन्ति कथयन्ति, यथा—उ ऊ। तिर्यक् चेति। उभयोदयो मीनस्तस्मिन् ता मात्रा तिर्यक् च विन्द्याद् जानीयात्। ए ऐ। यथा—देवदेव, ऐन्द्र इत्यादि। दीर्घेषु दीर्घामिति। दीर्घेष्वायतेषु राशिषु। ता मात्रा दीर्घा विन्द्यात्। यथा—आ ई ऊ ए ऐ ओ औ। इतरेष्वन्येषु मध्यह्रस्वेष्वतोऽन्या परिशिष्टा ह्रस्वामिति। यथा—अ इ उ। अत्र दीर्घा सिहकन्यातुलवृश्चिका। मध्या मिथुनकर्किधन्विमकरा। ह्रस्वा मेषवृषकुम्भमीना.। तथा चोक्तम्—

आद्यन्तराश्योरुदयप्रमाण द्वौ द्वौ मुहूर्तौ नियत प्रदिष्टम्।
क्रमोत्क्रमाभ्यामतिपञ्चम स्याच्चक्रार्द्धयोर्विद्ध्युदयप्रमाणम्॥
एव प्रमाणानि गृहाणि बुद्ध्या ह्रस्वानि मध्यानि तथायतानि।
चक्राङ्गभेदै सदृशीकृतानि मार्गप्रमाणान्यपि कल्पयन्ति॥इति॥

तथा च—

[2]पूर्वार्धे विषयादय. कृतगुणा मान प्रतीप च तत्। इति॥९॥

अत्रैव विशेषमाह—

प्राग्लग्नतोयास्तनभःस्थितेषु
भेष्वंशकेभ्योऽक्षरसंग्रहः स्यात्।
क्रूरोऽक्षरं हन्ति चतुष्टयस्थो
दृष्ट्यापि मात्रां च त्रिकोणगो वा॥१०॥

---

१. बृहज्जातके १ अध्यायस्य १० श्लोकः।

२. बृहज्जातके १ अध्यायस्य १९ श्लोकः।

प्राग्लग्न विलग्नम्। तोयसञ्ज्ञश्चतुर्थ। अस्त सप्तम। नभ सञ्ज्ञो दशम। एतेषु स्थानेषु स्थिता राशय। भशब्देन राशय उच्यन्ते। तेषु भेषु तथाभूतेष्वेव येऽशका नवभागास्तेभ्योऽक्षरसग्रहो वर्णसमुच्चयो नाम्नि स्यात्। क्रूरोऽक्षरमिति। क्रूर पापो ग्रहश्चतुष्टयस्थ केन्द्रस्थोऽक्षर वर्ण हन्त्यपहरति। स एव क्रूरस्त्रिकोणगो दृष्ट्या दर्शनेनापि मात्रा हन्ति। नवपञ्चमे त्रिकोण इति। अपिशब्द समुच्चये। वाशब्दो विकल्पे ॥१०॥

अन्यद्विशेषमाह—

शुभग्रहस्तूर्जितवीर्यभागी
स्थानांशतुल्याक्षरदः स चोक्तः।
पश्यन् स्थितः केन्द्रत्रिकोणयोर्वा
स्वोच्चेऽपि वर्णद्वयमात्मभागे ॥११॥

शुभग्रह सौम्य.। तुशब्द समुच्चये। स चोर्जितमतीव वीर्यं भजति तच्छील.। ऊर्जितवीर्यभागी। स च स्थानाशतुल्याक्षरद। यस्मिन् स्थाने यावत्सख्यांशे नवभागे स्थितस्तत्तुल्याक्षराणि ददाति। एव तत्तुल्याक्षरद उक्त कथित। पश्यन् स्थित इति। अथवा स एव शुभग्रह ऊर्जितवीर्यभागी केन्द्रेषु त्रिकोणयोर्नवपञ्चमयोर्वा स्थित. पश्यन्नवलोकयन्। स्वोच्चे आत्मीयोच्चराशौ वा स्थित पश्यन्नात्मभागे स्वे नवाशके स्थित पश्यन् वर्णद्वयमक्षरद्वयमपि ददाति। अपिशब्दो विकल्पार्थ ॥११॥

अन्यद्विशेषमाह—

क्षेत्रेश्वरे क्षीणबलेऽशके च
मात्राक्षरं नाशमुपैति तज्जम्।
असम्भवेऽप्युद्भवमेति तस्मिन्
वर्गाद्यमुच्चांशयुजीशदृष्टे ॥१२॥

क्षेत्रेश्वरे लग्नस्वामिनि क्षीणबले परिक्षीणवीर्ये क्षीणाशके क्षीणनवभागे तज्ज मात्राक्षरं नाशमुपैति। मात्रा चाक्षर च तन्मात्राक्षरम्। तस्माज्जातम् उत्पन्न तज्जम्। नाशमुपैति क्षयं प्राप्नोति। असम्भवेऽपीति। तस्मिन्नेव क्षीणेश्वरे क्षीणबलाशके चासम्भवे तस्य मात्राक्षरस्य नाश उद्भवमेत्युद्भूतिं लभते। किं वर्गाद्य वर्गप्रथमम्, तस्मिन्। कीदृशे ? उच्चाशयुजि उच्चस्थे तथेशदृष्टे स्वामिनावलोकिते ॥१२॥

अनिश्चयीकरणमाह—

केन्द्रे यथास्थानबलप्रकर्ष
क्षेत्रस्य तत्क्षेत्रपतेश्च बुद्ध्वा।
कार्योऽक्षराणामनुपूर्वयोगो
मात्रादिसंयोगविकल्पना च ॥१३॥

केन्द्रे लग्नचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमे। क्षेत्रस्य राशे। तत्क्षेत्रपतेश्च तत्स्वामिन। यथास्थानबलप्रकर्षम्, स्थान च बल च स्थानबले तयो प्रकर्ष उत्कृष्टता। स्थानबलेन प्रथमो लभ्यते, दृष्टिबलेन द्वितीयादय। एव बुद्ध्वा ततोऽक्षराणा वर्णाना-मनुपूर्वयोग। अनुपूर्वेण अनक्रमेण योग सयोग कार्य कर्तव्य। तथा मात्रादि-सयोगविकल्पना च कार्या। मात्रा आदिर्यस्य स मात्रादिसयोगस्तस्य विकल्पना सयोगविकल्पना आदिसयोगोऽन्तसयोगश्च। एतदुक्त भवति—अधोमात्रा ऊर्ध्व-मात्रास्तिर्यङ्मात्राश्च सयोगविकल्पनया कार्या ॥१३॥

अथाशकक्रमेण राशीनामक्षराण्याह—

तत्रादिराश्यादिचतुर्विलग्न-
माद्यंशकादिक्रमपर्ययेण।
ग्रहांशकेभ्यः स्वगणाक्षराणा-
मन्वर्थने प्राप्तिरियं विधार्या ॥१४॥

तत्र तस्मिन्नामानयने। आदिराश्यादि। आदिराशिर्मेषस्तदादि तत्प्रथम यच्चतुर्विलग्न मेषकर्कितुलामकराख्य तस्याद्यशकादिक्रमपर्ययेण, प्रथमनवाशकपरि-पाट्या ग्रहाशकेभ्यो नवग्रहभागेभ्य स्वगणाक्षराणा स्ववर्गकथितवर्णानाम् [५]"कवर्ग-पूर्वान् कुजशुक्रचान्द्रिजीवार्कजानाम्" इत्यनेन विहितानामन्वर्थने प्राप्तिर्निष्पत्तिरिय विधार्या कर्तव्या ॥१४॥

अथादिराश्यादिक्रमेण वर्णानाह—

मेषे ककारो हिबुके यकार-
स्तुले चकारो मकरे पकारः।
मेषे छकारो हिबुकेऽप्यकार-
स्तुले खकारो मकरे फकारः ॥१५॥

---

५ अस्यैवाध्यायस्य ३ श्लोकः।

मेषे लग्ने केन्द्रस्था मेषकर्कितुलमकरा भवन्ति। एत एव स्वांशेनोदयं कुर्वन्ति। तत्र मेषस्य प्रथमो नवांशो मेष एव तस्य स्वामी भौम । मेषस्य प्रथमनवांशकत्वाद्भौमवर्गात् प्रथममक्षर ककारमापतति । हिबुके चतुर्थे कर्कटकस्तस्य स्वामी चन्द्र , तस्यापि प्रथमनावांशकोदयत्वाच्चन्द्राद्यवर्गात् प्रथम वर्गाक्षर यकारमापपति। सप्तमस्थाने तुलो भवति। तस्य स्वामी शुक्र । तत्प्रथमनवमांशत्वाच्छौक्रवर्गात् प्रथममक्षर चकारमापतति। दशमस्थाने मकरो भवति। तस्य स्वामी शनैश्चर । तत्प्रथमनवांशकोदयत्वाच्छनैश्चरात् पवर्गात् प्रथममक्षर पकारमापतति । अत एवोक्तम्—

मेषे ककारो हिबुके यकारस्तुले चकारो मकरे पकार ।

एव द्वितीयादिष्वंशकेषु स्वामिविहितवर्गक्रमगणनयांशकतुल्य वर्ण ग्राह्यम् । मृदुबुद्धिप्रबोधनायास्माभि किञ्चित् क्रियते। तत्र मेषद्वितीयनवांशकस्य शुक्रोऽधिपतिस्तद्वर्गाद द्वितीयमक्षर छकारमापतति । कर्कटके द्वितीयस्य सूर्योऽधिपतिस्तद्वर्गात् प्रथममक्षरमकारमापतति। तुले द्वितीयस्य भौमोऽधिपतिस्तद्वर्गाद् द्वितीयमक्षर खकारमापतति। मकरद्वितीयनवांशकस्य सौरोऽधिपतिस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर फकारमापतति। अत एवोक्तम—

मेषे छकारो हिबुकेऽप्यकारस्तुल खकारो मकरे फकार ॥इति ॥१५॥

अन्येष्वप्याह—

मेषे टकारो हिबुके ठकार-
स्तुले तकारो मकरे थकारः।
मेषे तु रेफो हिबुके जकार-
स्तुले बकारो मकरे मकारः॥१६॥

मेषे तृतीयनवांशकस्य बुधोऽधिपतिस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर टकारमापतति। कर्कटतृतीयनवांशकस्य बुध एवाधिपतिस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर ठकारमापतति। तुलतृतीयनवांशकस्य जीवोऽधिपतिस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर तकारमापतति। मकरतृतीयनवांशकस्य जीवोऽधिपतिस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर थकारमापतति। अत एवोक्तम्—

मेषे टकारो हिबुके ठकारस्तुले तकारो मकरे थकार ।

मेषस्य चतुर्थनवांशकाधिपतिश्चन्द्रस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर रेफमापतति। कर्कटचतुर्थनवांशकाधिपति शुक्रस्तदीयवर्गात तृतीयमक्षर जकारमापतति। तुलस्य

चतुर्थनवांशकाधिपतिः सौरस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं बकारमापतति। मकरस्य चतुर्थनवांशाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं गकारमापतति। अत एवोक्तम्—

मेषे तु रेफो हिबुके जकारस्तुले बकारो मकरे गकारः ॥इति॥१६॥

अन्येष्वप्याह—

आकारमाद्येऽम्बुगते घकार-
मस्ते भकारं मकरे झकारम्।
लग्ने डकारं हिबुके दकार-
मस्ते धकारं मकरे ढकारम् ॥१७॥

मेषे पञ्चमनवांशकस्याधिपतिः सूर्यस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षरमाकार-मापतति। कर्कटे पञ्चमनवांशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं घकार-मापतति। तुले पञ्चमनवांशकस्य सौरोऽधिपतिस्तद्वर्गाच्चतुर्थमक्षरं भकार-मापतति। मकरे पञ्चमनवांशकस्य शुक्रोऽधिपतिस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं झकार-मापतति। अत एवोक्तम्—

अकारमाद्येऽम्बुगते घकारमस्ते भकारं मकरे झकारम्।

मेषे षष्ठनवांशकस्य बुधोऽधिपतिस्तदीयवर्गात् तृतीयवर्गात् तृतीयमक्षरं डकारमापतति। कर्कटके षष्ठनवांशाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं दकार-मापतति। तुले षष्ठनवांशाधिपतिर्जीव एव तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं धकारमापतति। मकरे षष्ठनवांशाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं ढकारमापतति। अत एवोक्तम्—
लग्ने डकारं हिबुके दकारमस्ते धकारं मकरे ढकारम् ॥इति १७॥

अन्येष्वप्याह—

लग्ने ञकारो हिबुके मकार-
स्तुले ङकारो मकरे लकारः।
लग्ने ककारो हिबुके पकार-
स्तुले चकारो मकरे इकारः ॥१८॥

मेषस्य सप्तनवांशकाधिपतिः शुक्रस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं ञकार-मापतति। कर्कटस्य सप्तनवांशकाधिपतिः सौरस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं मकार-मापतति। तुलस्य सप्तनवांशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं ङकार-

मापतति। मकरस्य सप्तनवांशकाधिपतिश्चन्द्रस्तद्वर्गात् तृतीयमक्षरं लकार-मापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने ञकारो हिबुके मकारस्तुले ङकारो मकरे लकारः।

मेषस्याष्टमनवांशकाधिपतिर्भौमस्तद्वर्गात् प्रथममक्षरं ककारमापतति। कर्कटस्याष्टमनवांशकाधिपतिः सौरस्तद्वर्गात् प्रथममक्षरं पकारमापतति। तुलस्याष्टमनवांशकाधिपतिः शुक्रस्तद्वर्गात् प्रथममक्षरं चकारमापतति। मकरस्याष्टमनवांशकाधिपतिः सूर्यस्तद्वर्गात् तृतीयमक्षरमिकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने ककारो हिबुके पकारः। इत्यादि ॥१८॥

अन्येष्वप्याह—

लग्ने नकारो हिबुके तकार-
स्तुले णकारो मकरे टकारः।
इत्येतदुक्तं चरसंज्ञकस्य वक्ष्ये
स्थिराख्यस्य चतुष्टयस्य ॥१९॥

मेषस्य नवमनवांशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं नकारमापतति। कर्कटस्य नवमनवांशाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षरं तकारमापतति। तुलस्य नवमनवांशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं णकारमापतति। मकरस्य नवमनवांशकाधिपतिर्बुधस्तद्वर्गात् प्रथममक्षरं टकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने नकारो हिबुके तकारस्तुले णकारो मकरे टकारः। इत्यादि।

इत्येतदुक्तमिति। इत्यनेन प्रकारेणैतदुक्तम्। तच्चरसंज्ञकस्य चतुष्टयस्य। स्थिरसंज्ञकस्य वृषसिंहवृश्चिककुम्भाख्यस्येदानीं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥१९॥

अधुना तदेवाह—

वृषे फकारो हिबुके खकारः कीटे वकारो नृघटे छकारः।
आद्यांशकेभ्यो मतिमान् विदध्यादनुक्रमेण स्थिरसंज्ञकेषु ॥२०॥

स्थिरसंज्ञा वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः। ते च यथासङ्ख्यं मकरमेषकर्कटतुलेभ्यः उदयं यान्ति। वृषस्य प्रथमनवांशको मकरस्तत्स्वामी सौरस्तदीयद्वितीयमक्षरं फकारमापतति। सिंहस्य प्रथमनवांशको मेषस्तत्स्वामी भौमस्तदीयाद्वर्गाद् द्वितीय-मक्षरं खकारमापतति। वृश्चिकस्य प्रथमनवांशकः कर्की तस्य स्वामी चन्द्रस्तदीयाद्य-

वर्गाच्चतुर्थमक्षर वकारमापतति। कुम्भस्य प्रथमनवाशकस्तुलस्तत्स्वामी शुक्रस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर छकारमापतति। अत एवोक्तम्—

वृषे फकारो हिबुके खकार कीटे वकारो नृघटे छकार.।

एव स्थिरसज्ञकेषु स्थिरराशिषु मतिमान् पण्डित आद्याशकेषु प्रथमनवाशकेष्वनुक्रमेण परिपाटया विदध्यात कारयेत ॥२०॥

अथान्येष्वाह—

लग्ने बकारो हिबुके जकार
ईकारमस्तेऽम्बरगे गकारः।
वृषे थकारो हिबुके टकारः
कीटे डकारो नृघटे दकारः ॥२१॥

वृषद्वितीयनवाशकस्य सौर स्वामी तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं बकारमापतति। सिहद्वितीनवाशकस्य स्वामी शुक्रस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर जकारमापतति। वृश्चिकद्वितीयनवाशकस्य स्वामी सूर्यस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरमीकारमापतति। कुम्भस्य द्वितीयनवाशकस्वामी भौमस्तदीयवर्गात तृतीयमक्षर गकारमापतति। अत एवोक्तम्—

ल ने बकारो हिबुके जकार ईकारमस्तेऽम्बरगे गकार ।

वृषतृतीयनवाशकस्वामी जीवस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर थकारमापतति। सिहस्य तृतीयनवाशकस्वामी बुधस्तद्वर्गात् प्रथममक्षर टकारमापतति। वृश्चिकस्य तृतीयनवाशकस्वामी बुधस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर डकारमापतति। कुम्भस्य तृतीयनवाशकस्वामी जीवस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर दकारमापतति। अत एवोक्तम्—

वृषे थकारो हिबुके टकार. कीटे डकारो नृघटे दकार । इति ॥२१॥

अन्येष्वाह—

वृषे घकारो हिबुके श कारः
कीटे झकारो नृघटे भकारः।
लग्ने जकारो हिबुके उकारः
कीटे ङकारो नृघटे मकारः ॥२२॥

वृषस्य चतुर्थनवाशकाधिपो भौमस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं धकारमापतति। सिहस्य चतुर्थनवाशकाधिपतिश्चन्द्रस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षर शकारमापतति।

वृश्चिकस्य चतुर्थनवांशकाधिपतिः शुक्रस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं झकारमापतति। कुम्भस्य चतुर्थनवांशकाधिपतिः सौरस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं भकारमापतति। अत एवोक्तम्—

वृषे घकारो हिबुके शकारः कीटे झकारो नृघटे भकारः।

वृषस्य पञ्चमनवांशकाधिपतिः शुक्रस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं जकारमापतति। सिंहस्य पञ्चमनवांशकाधिपतिः सूर्यस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरमुकारमापतति। वृश्चिकस्य पञ्चमनवांशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं ङकारमापतति। कुम्भस्य पञ्चमनवांशकाधिपतिः सौरस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं मकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने जकारो हिबुके उकारः कीटे ङकारो नृघटे मकारः। इति॥२२॥

अन्येष्वप्याह—

लग्ने ढकारोऽथ जले णकार-
श्चास्ते धकारोऽम्बरगे नकारः।
वृषे षकारो हिबुके चकारः
कीटे पकारो नृघटे ककारः॥२३॥

वृषस्य षष्ठनवांशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं ढकारमापतति। सिंहस्य षष्ठनवांशाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं णकारमापतति। वृश्चिकस्य षष्ठनवांशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं धकारमापतति। कुम्भस्य षष्ठनवांशाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षरं नकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने ढकारोऽथ जले णकारश्चास्ते धकारोऽम्बरगे नकारः।

वृषस्य सप्तमनवांशकाधिपतिश्चन्द्रस्तदीयवर्गात् षष्ठमक्षरं षकारमापतति। सिंहस्य सप्तनवांशकाधिपतिः शुक्रस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षरं चकारमापतति। वृश्चिकस्य सप्तमनवांशकाधिपतिः सौरस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षरं पकारमापतति। कुम्भस्य सप्तमनवांशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षरं ककारमापतति। अत एवोक्तम्—

वृषे षकारो हिबुके चकारः कीटे पकारो नृघटे ककारः। इति॥२३॥

अन्येष्वप्याह—

ऊकारमाहुर्वृषभे जले ख-
मस्ते फकारो नृघटे छकारः।

अन्त्ये वृषे टं तमुशन्ति सिंहे
थं सप्तगे ठं प्रवदन्ति कुम्भे ॥२४॥

वृषस्याष्टमनवाशकाधिपति सूर्यस्तदीयवर्गात् षष्ठमक्षरमूकारमापतति। सिहस्याष्टमनवाशकाधिपति भौमस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर खकारमापतति। वृश्चिकस्याष्टमनवाशकाधिपति शनिस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर फकारमापतति। कुम्भस्याष्टमनवाशकाधिपति शुक्रस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर छकारमापतति। अत एवोक्तम्——

ऊकारमाहुर्वृषभे जले खमस्ते फकारो नृघटे छकार ।

वृषस्य नवमनवाशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर टकारमापतति। सिहस्य नवमनवाशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर तकारमापतति। वृश्चिकस्य नवमनवाशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर थकारमापतति। कुम्भस्य नवमनवाशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर ठकारमापतति। अत एवोक्तम्——

अन्त्ये वृषे ट तमुशन्ति सिहे थ सप्तगे ठ प्रवदन्ति कुम्भे । इति ॥२४॥

अथ द्विस्वभावेष्वाह——

द्विमूर्तिसंज्ञे मिथुने जकारः
षष्ठे बकारः प्रथमांशके स्यात् ।
धनुर्धरेऽस्तोपगते गकारो
मीनद्वये चाम्बरगे सकारः ॥२५॥

द्विमूर्तिसज्ञा मिथुनकन्याधन्विमीना । तुलमकरमेषकर्कटेभ्य उदयं यान्ति। मिथुनस्य प्रथमनवाशकस्तुलस्तस्य स्वामी शुक्रस्तदीयाच्चवर्गात् तृतीयमक्षर जकारमापतति। कन्याया प्रथमनवाशको मकरस्तस्य स्वामी सौरस्तदीयात् पवर्गात् तृतीयमक्षर बकारमापतति। धनुष. प्रथमनवाशको मेषस्तस्य स्वामी भौमस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर गकारमापतति। मीनस्य प्रथमनवाशक कर्कटस्तस्य स्वामी चन्द्रस्तदीयवर्गात् सप्तममक्षर सकारमापतति। अत एवोक्तम्——

द्विमूर्तिसज्ञे मिथुने जकार षष्ठे बकार प्रथमाशके स्यात् ।
धनुर्धरेऽस्तोपगते गकारो मीनद्वये चाम्बरगे सकारः। इति ॥२५॥

अन्येष्वप्याह—

लग्ने घकारो हिबुके भकार-
श्चास्ते झकारोऽम्बरमध्यगे ई।
लग्ने दकारो हिबुके धकार-
मस्ते डकारं विदुरम्बरे ढम् ॥२६॥

मिथुनस्य द्वितीयनवांशस्वामी भौमस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरं घकारमापतति। कन्याया द्वितीयनवांशकस्वामी सौरस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षर भकारमापतति। धन्विनो द्वितीयनवांशकस्वामी शुक्रस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षर झकारमापतति। मीनस्य द्वितीयनवांशकस्वामी सूर्यस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षरमीकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने घकारो हिबुके भकारश्चास्ते झकारोऽम्बरमध्यगे ई।

मिथुनतृतीयनवांशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर दकारमापतति। कन्यातृतीयनवांशकपतिर्जीवस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षर धकारमापतति। धन्विनस्तृतीयनवांशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर डकारमापतति। मीनस्य तृतीयनवांशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गाच्चतुर्थमक्षर ढकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने दकारो हिबुके धकारमस्ते डकार विदुरम्बरे ढम्। इति ॥२६॥

अन्येष्वाह—

लग्ने मकारो हिबुके ङकार-
श्चास्ते हकारोऽम्बरगे ञकारः।
लग्ने पकारो जलगे चकार
ऐकारमस्तेऽम्बरगे ककारः ॥२७॥

मिथुनस्य चतुर्थनवांशकस्वामी सौरस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षर मकारमापतति। कन्यायाश्चतुर्थनवांशकस्वामी भौमस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षर ङकारमापतति। धन्विनश्चतुर्थनवांशकाधिपतिश्चन्द्रस्तदीयवर्गादष्ठममक्षर हकारमापतति। मीनस्य चतुर्थनवांशकाधिपति शुक्रस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षर ञकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने मकारो हिबुके ङकारश्चास्ते हकारोऽम्बरगे ञकार।

मिथुनस्य पञ्चमनवाशकाधिपति सौरस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर पकारमापतति। कन्याया पञ्चमनवाशकाधिपति शुक्रस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर चकारमापतति। धनुष पञ्चमनवाशकाधिपति सूर्यस्तदीयवर्गादष्टममक्षरमैकारमापतति। मीनस्य पञ्चमनवाशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर ककारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने पकारो जलगे चकार ऐकारमस्तेऽम्बरगे ककार । इति ॥२७॥

अन्येष्वाह—

प्राग्लग्नगे नं जलगे णमाहु-
रस्तं गते टं नभसि स्थिते तम्।
प्राग्लग्नगे खं जलगे यमाहु-
रस्तं गते छं नभसि स्थिते फम्॥२८॥

मिथुनस्य षष्ठनवाशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षर नकारमापतति। कन्याया षष्ठनवाशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् पञ्चममक्षर णकारमापतति। धन्विन षष्ठनवाशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षरं टकारमापतति। मीनस्य षष्ठनवाशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर तकारमापतति। अत एवोक्तम्—

प्राग्लग्नगे न जलगे णमाहुरस्त गते ट नभसि स्थिते तम्।

मिथुनस्य सप्तमनवाशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर खकारमापतति। कन्याया सप्तमनवाशकाधिपतिश्चन्द्रस्तदीयवर्गात् प्रथममक्षर यकारमापतति। धन्विन सप्तमनवाशकाधिपति शुक्रस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर छकारमापतति। मीनस्य सप्तमनवाशकाधिपति सौरस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षर फकारमापतति। अत एवोक्तम्—

प्राग्लग्नगे ख जलगे यमाहुरस्तं गते छ नभसि स्थिते फम्। इति ॥२८॥

अन्येष्वाह—

लग्ने जमोकारमथाम्बुसंस्थे गमस्तसंस्थे विदुरम्बरे बम्।
ठं लग्नगेऽन्त्ये हिबुकाश्रिते डं थमस्तगे दं नभसि स्थिते वै॥२९॥

मिथुनस्याष्टमनवाशकाधिपति शुक्रस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षर जकारमापतति। कन्याया अष्टमनवाशकाधिपति सूर्यस्तदीयवर्गान्नवममक्षरमोकार-

मापतति। धन्विनोऽष्टमनवांशकाधिपतिर्भौमस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं गकारमापतति। मीनस्याष्टमनवांशकाधिपतिः सौरस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं बकारमापतति। अत एवोक्तम्—

लग्ने जमोकारमथाम्बुसस्थे गमस्तसस्थे विदुरम्बरे बम्।

मिथुनस्य नवमनवांशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षरं ठकारमापतति। कन्याया नवमनवांशकाधिपतिर्बुधस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं डकारमापतति। धन्विनो नवमनवांशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गाद् द्वितीयमक्षरं थकारमापतति। मीनस्य नवमनवांशकाधिपतिर्जीवस्तदीयवर्गात् तृतीयमक्षरं दकारमापतति। अत एवोक्तम्—

ठ लग्नगेऽन्त्ये हिबुकाश्रिते ड थमस्तगे द नभसि स्थिते वै। इति ॥२९॥

अत्र प्रविभागमाह—

एवं विकल्पोऽक्षरसंग्रहोऽयं
नाम्नां निरुद्दिष्टविधान उक्तः।
सर्वेषु लग्नेषु च केचिदेव-
मिच्छन्ति पूर्वोक्तविधानवत् तु ॥३०॥

एवमनेनानन्तरोक्तेन प्रकारेण विकल्पो विकल्पना यस्याक्षरसंग्रहस्य वर्णसंघातस्य सोऽयं नाम्नामभिधानानां निर्विशेषेणोद्दिष्टमुक्तं विधानं विधिर्येन। उक्तः कथितः। सर्वेष्वखिलेषु लग्नेषु मेषादिषु राशिषु केचिदाचार्या एवमनेन प्रकारेणेच्छन्ति वाञ्छन्ति। पूर्वोक्तविधानवत् तु। पूर्वोक्तेन प्रागुद्दिष्टेन विधानेन तुल्यं वर्तत इति पूर्वोक्तविधानवत्। मेषे ककार इत्यादिनेति ॥३०॥

अत्रैव नामानयने प्रकारान्तरमाह—

केन्द्राणि वा केन्द्रगतांशकैः स्वैः
पृथक् पृथक् संगुणितानि कृत्वा।
त्रिकृद्विभक्तं विदुरक्षरं तत्
क्षेत्रेश्वरस्यांशपरिक्रमस्थम् ॥३१॥

मेषादयः पृच्छालग्ना द्वादश तेषां त्रयो भेदाश्चरस्थिरद्विस्वभावाख्याः। तत्र चरा मेषकर्कितुलमकराः। स्थिरा वृषसिंहवृश्चिककुम्भाः। द्विस्वभावा मिथुन-

कन्याधन्विमीनाः। मेषादिषु चतुर्षु मध्याद्यन्तमारभ्य पृच्छा भवति। तत आरभ्य चराणि चत्वारि केन्द्राणि भवन्ति राश्यादिष्विति।

अथ स्थिरेषु वृषादिषु चतुर्षु मध्याद्यन्तमारभ्य पृच्छा भवति। तत आरभ्य स्थिराणि चत्वारि केन्द्राणि भवन्ति।

अथ द्विस्वभावेषु मिथुनादिषु चतुर्ष्वपि मध्याद्यन्तमारभ्य पृच्छा भवति। तत एवारभ्य द्विस्वभावानि चत्वारि केन्द्राणि भवन्ति, नान्यानि। केन्द्राणि च लग्नचतुर्थसप्तमदशमानि। वाशब्दो भावान्तरोक्तविकल्पप्रदर्शनार्थं। मेषे ककार इत्येतच्चक्रं प्रागुक्तं प्रदर्शितम्।

वा केन्द्रगतांशकैः स्वैरिति। केन्द्रेषु चतुर्षु ये गता समवस्थिता अंशका नवांशास्तैरात्मीयैः पृथक् पृथक् प्रत्येकं सगुणितानि सहतानि कृत्वा विधाय।

मे	बृ	मि	क	सि	क	तु	वृ	ध	म	कु	मी
क	फ	ज	प	ख	व	च	व	ग	प	छ	स
छ	ब	घ	अ	ज	भ	ख	ई	झ	फ	ग	ई
ट	थ	ह	ठ	ट	ध	त	ड	ड	थ	द	ढ
र	घ	म	ञ	श	ङ	ब	झ	ह	ग	भ	ञ
आ	ञ	प	घ	उ	च	भ	ङ	ऐ	झ	म	क
ड	ढ	न	द	ण	ण	ध	ध	ट	ढ	न	त
ञ	ष	ख	स	च	य	ङ	प	छ	ल	क	फ
क	ऊ	ज	प	ख	ओ	च	ठ	ग	इ	छ	ब
न	ट	ठ	त	त	ड	ण	थ	थ	ट	ठ	द

एतदुक्तं भवति—केन्द्रस्थितं राशिं मेषादिकं नवांशैर्नवभिर्विभज्य यद्भवति तावत्सङ्ख्यमङ्कं संस्थाप्योदितनवांशकैः स्वैर्गुणयेत्। ततस्तत्केन्द्रचतुष्टयं त्रिकृता त्रिकृत्या भक्तं कार्यम्। त्रयाणां कृद्वर्गस्त्रिकृद् नव इत्यर्थः। तया विभक्तं विभाजितम्। तदक्षरं वर्णं विदुर्जानते। यल्लब्धं तदक्षरम्। कस्य? क्षेत्रेश्वरस्य राश्यधिपतेः। अंशपरिक्रमेण नवांशपरिपाट्या स्वमात्मीयम्। अयमभिप्रायोऽत्र त्रैराशिकात्मकः। यदि नवभिर्नवभिनवाक्षराणि लभ्यन्ते तदैभिर्नवांशकैः कत्यक्षराणीति। चरेषु चतुर्ष्वपि केन्द्रेषु सर्वेषां भौमादीनां षण्नवांशा भवन्ति। तैश्चैतावत एव सगुण्य षडक्षराणि भवन्ति। एष्वेव केन्द्रेषु सर्वेषां भौमादीनां यस्मिन् यस्मिन् केन्द्रे यावन्तो नवांशका आपतन्ति तस्मिन् तस्मिन् सर्वेषां स्ववर्गाक्षराणि परिपाट्या भवन्ति। प्रथमनवांशके स्ववर्गे प्रथममक्षरं द्वितीये द्वितीयं तृतीये तृतीयमेतावता चरकेन्द्रचतुष्टये। सप्तमे द्वितीयम्। अष्टमे तृतीयं। नवमे चतुर्थम्। दशमे पञ्चमम्। एकादशे पुनर्निवृत्य स्ववर्गात् प्रथमम्। द्वादशे द्वितीयम्। अर्कचन्द्रयोस्तु चतुर्थे चतुर्थं पञ्चमे पञ्चमं षष्ठे षष्ठम्। एतावता स्थिरे केन्द्रचतुष्टये समाप्ते द्विमूर्तिकेन्द्रचतुष्टये त्रयोदशे तृतीयं चतुर्दशे चतुर्थं पञ्चदशे पञ्चमम्। षोडशे पुनर्निवृत्य स्ववर्गात् प्रथमं सप्तदशे द्वितीयमष्टादशे तृतीयमिति। अर्कचन्द्रयोस्तु सप्तमे

सप्तमम्। अष्टमे अष्टमम्। नवमे नवमम्। चन्द्रस्य पुनर्निवृत्य नवम स्ववर्गाद्वर्णेभ्य प्रथममक्षरमिति ॥३१॥

अथ व्याप्तिदर्शनार्थमाह—

संचिन्तितप्रार्थितनिर्गतेषु नष्टक्षतस्त्रीरतिभोजनेषु।
स्वप्नर्क्षचिन्तापुरुषादिवर्गेष्वेतेषु नामान्युपलक्षयेत ॥३२॥

सचिन्तित मनसा पदार्थाना परिकल्पनम्। प्रार्थित वाचोक्तम्। इद सम्पद्यतामिति। निर्गत निर्गमनम्। नष्ट दृष्टिविषयादपहृत यद्वस्तु। क्षत हिंसितम्। स्त्रीरतिरुत्तमादिस्त्रिया सह रमणम्। भोजनमाहारविशेषो मासादि। एतेषु पदार्थेषु। तथा स्वप्न सुप्तस्य स्वप्नावस्थाया नानाप्रकारवस्तुदर्शनम्। ऋक्ष नक्षत्र तज्ज्ञानम्। चिन्ता मनसा परिकल्पनम्। पुरुषादि, पुरुषो नर आदिर्येषाम्। आदिग्रहणात् स्त्रीनपुसकयोर्ग्रहणम्। पुरुषादीना वर्गेषु समूहेपु एतेषु नामान्यभिधाना-न्युपलक्षयेत विन्द्यात्। कथम्? यथासख्य केन्द्रचतुष्टयस्य प्रस्तुतत्वात्। अत्र यथासख्य प्रदर्श्यते। लग्नादारभ्य सञ्चिन्तितनामान्युपलक्षयेत्। चतुर्थादारभ्य प्रार्थितनामान्युपलक्षयेत्। सप्तामादारभ्य निर्गतनामान्युपलक्षयेत्। दशमादारभ्य नष्टनामान्युपलक्षयेत्। पुनर्निवृत्य लग्नादारभ्य क्षतनामान्युपलक्षयेत्। चतुर्थादारभ्य स्त्रीनामान्युपलक्षयेत्। सप्तमादारभ्य रतिनामान्युपलक्षयेत्। दशमादारभ्य भोजन-नामान्युपलक्षयेत्। पुनर्निवृत्य लग्नादारभ्य स्वप्नामान्युपलक्षयेत्। चतुर्थादारभ्य ऋक्षनामान्युपलक्षयेत्। सप्तमादारभ्य चिन्तानामान्युपलक्षयेत्। दशमादारभ्य पुरुषादिनामान्युपलक्षयेदिति भद्रम् ॥

रचिताक्षरकोशस्य टीका शिष्यहितावहा।
भट्टोत्पलेन सुस्पष्टा श्लोकै खाङ्गाश्विसम्मितै ॥इति ॥३२॥]

एवमेव गतेऽक्षरकोशे आगतस्य नामानयनमाह—

द्व्यक्षरं चरगृहांशकोदये
नाम चास्य चतुरक्षरं स्थिरे।
नामयुग्ममपि च द्विमूर्तिषु
त्र्यक्षरं भवति चास्य पञ्चभिः ॥१४॥

यस्मिन् तस्मिन् राशौ लग्नगते चरगृहांशकोदये तत्कालं तस्य चरराश्यंशको लग्नगतो भवति, तदा तस्यागन्तु प्रष्टुर्वा द्व्यक्षर नाम। लग्ननवांशयोर्भेदे यो

बलवास्तद्वशान्नाम। एव स्थिरलग्ने स्थिरनवाशकोदये च चतुरक्षर नाम। द्विमूर्त्तिषु द्विस्वभावेषु लग्नगतेषु तन्नवाशकेषु चास्य नामयुग्म नामद्वितय भवति। तत्रैक नाम त्र्यक्षरम्। द्वितीय पञ्चभिरक्षरैर्भवति। एव चरलग्ने चराशके विज्ञेयम्॥१४॥

अथ नामवर्णानयनमाह—

काद्यास्तु वर्गाः कुजशुक्रसौम्य-
जीवार्कजानां क्रमशः प्रदिष्टाः।
वर्णाष्टकं यादि च शीतरश्मे-
रवेरकारात् क्रमशः स्वराः स्युः॥१५॥

नामानि चाग्न्यम्बुकुमारविष्णु-
शक्रेन्द्रपत्नीचतुराननानाम् ।
तुल्यानि सूर्यात् क्रमशो विचिन्त्य
द्वित्र्यादिवर्णैर्घटयेत् स्वबुद्ध्या॥१६॥

काद्यास्तु वर्गा इति। ककाराद्या वर्गा कुजादीनां भौमादीनां क्रमश. परिपाट्या उक्ता। तद्यथा— कवर्ग कुजस्य। चवर्ग शुक्रस्य। टवर्ग. सौम्यस्य बुधस्य। तवर्गो जीवस्य गुरो। पवर्गोऽर्कजस्य सौरस्य। यादि यकारादिवर्णाष्टकं शीतरश्मेश्चन्द्रस्य। रवेरादित्यस्याकारात् प्रभृति क्रमशो द्वादश स्वरा स्युर्भवेयु। प्रयोजनम्—चतुर्षु लग्नादिषु केन्द्रेषु ये तत्काल नवाशका समुद्गता, तेषा येऽधिपतयो ग्रहास्तेषा ये वर्गा उक्तास्तैर्वर्गैरशकगणनया प्राग्वदक्षरकोशाभिहित प्राग्वद्वर्णमुत्पाद्य तैर्वर्णैस्तस्य नामोत्पादनीयमिति। अत एव मेषे ककार इत्यादिकस्याक्षरचक्रस्य न्यास प्रदर्शित, किन्तु तत्रस्थो ग्रहो वर्गोत्तमस्वराशिद्रेष्काणनवाशोच्चवक्रस्थितो भवति, तदायुर्दायगणनावद् द्वित्रिगुणत्वमक्षराणा कार्यम। द्वित्रिगुणत्वे सकृद् त्रिगुणमिति च। वर्गोत्तमादिवर्जितोऽन्यत स्थित पापोऽक्षर हन्ति। एव स्वरान् व्यञ्जनानि च सगृह्य ततो नामरचना। लग्नकेन्द्रादारभ्याक्षरक्रमेणोर्ध्वाधोभाग-योजनां कृत्वा नामरचनायै लग्नकेन्द्रस्य तनुत्वात् प्राधान्यात् प्रथमं तद्वर्ण नाम्नि योजयेत्। ततश्चतुर्थोत्पन्नान्, तत सप्तमजान्, ततो दशमजानिति। अथवा केन्द्राशक-स्वामिबलवशादिति। अन्ये एवमक्षरानयनं व्याचक्षते—यथाऽर्कस्य राशौ सार्धलिप्ताशते भुक्ते स्ववर्गादेकैकमक्षरं भवति। चन्द्रस्य पञ्चविशत्यधिके शतद्वयभुक्ते एकैकमक्षर

१. लघुजातके ७ अध्यायस्य २ श्लोकः।

स्ववर्गाद् भवति। अन्येषां लिप्ताशतद्वये नैकैकमक्षरं भवति। द्वित्रिगुणत्वं नामानीति। आदित्ये लग्नपतावंशपतौ वाऽग्निपर्यायस्तस्य नाम लग्नांशकपयोर्बलाधिक्यात्। एवं चन्द्रे अम्बुपर्यायः। कुजे कुमारपर्यायः। कुमारः कार्तिकेयः। बुधे विष्णुपर्यायः। बृहस्पतौ शक्रपर्यायः। शक्र इन्द्रः। शुक्रे इन्द्रपत्नीपर्यायः। इन्द्रपत्नी शची। सौरेश्चतुराननपर्यायः। चतुराननश्चतुर्मुखो ब्रह्मा। सूर्यादादित्यात् प्रभृत्येषां तुल्यानि सदृशानि नामानि क्रमशः परिपाट्या विचिन्त्य विचार्य द्वित्र्यादिवर्णैर्वर्णद्वयेन वर्णत्रयेण वर्णचतुष्टयेन वर्णपञ्चकेन वा स्वबुद्ध्याऽऽत्मीयया बुद्ध्या नाम घटयेदुत्पादयेत्। एतदुक्तं भवति—द्व्यक्षरादिकं नाम बहुभिर्वर्णैर्लब्धैः स्वबुद्ध्योत्तरमध्याधरक्रमेण विचार्याऽऽपादिकं नाम घटयेत्। बलिनो ग्रहस्याक्षरमुत्तरम्। मध्यबलस्य मध्यगतम्। बलहीनस्याधो योज्यम्। अनेन न्यायेन नामानयनं कार्यमिति ॥१५-१६॥

अथ तेषामेवागतनाम्ना वयोज्ञानमाह—

वयांसि तेषां स्तनपानबाल्य-
व्रतस्थिता यौवनमध्यवृद्धाः।
अतीववृद्धा इति चन्द्रभौम-
ज्ञशुक्रजीवार्कशनैश्चराणाम् ॥१७॥

तेषां लब्धनाम्नां सर्वग्रहेभ्यश्चन्द्रे बलवत्यंशकपतौ लग्नपतौ वा स्तनपानं वयः। शिशुरित्यर्थः। एवं भौमे बाल्यं वर्षद्वयाद्वर्षषट्कं यावत्। बुधे व्रतस्थितो ब्रह्मचारी। आसप्तमात् षोडशवर्षः। शुक्रे यौवनोपेतस्त्रिंशद्वर्षं यावत्। जीवे मध्यः पञ्चाशद्वर्षः। अर्के सूर्ये वृद्धोऽशीतिवर्षः। शनैश्चरेऽतीववृद्धः शतवार्षिक इति ॥१७॥

वराहमिहिराचार्यरचिते शाकुनार्णवे।
अर्थिनामुत्पलश्चक्रेऽर्थाप्तये विवृतिप्लवम् ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ शाकुनोत्तरं
नाम पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥९५॥

॥ समाप्तं सर्वं शाकुनम् ॥

अथ पाकाध्यायो व्याख्यायते।

तत्रादावेव ग्रहाणा चारोक्तफलस्य पाककालज्ञानमाह—

पक्षाद्भानोः सोमस्य मासिकोऽङ्गारकस्य वक्त्रोक्तः।
आदर्शनाच्च पाको बुधस्य जीवस्य वर्षेण॥१॥
षड्भिः सितस्य मासैरब्देन शनेः सुरद्विषोऽब्दार्धात्।
वर्षात् सूर्यग्रहणे सद्यः स्यात् त्वाष्ट्रकीलकयोः॥२॥
त्रिभिरेव धूमकेतोर्मासैः श्वेतस्य सप्तरात्रान्ते।
सप्ताहात् परिवेषेन्द्रचापसन्ध्याभ्रसूचीनाम्॥३॥

पक्षाद् भानोरिति। भानोरादित्यस्य यत् फलमर्कचारोक्त शुभमशुभ वा तत् पक्षात् पञ्चदशभिर्दिनैर्भवति। एव सोमस्य मासिको मासप्रमाणमस्य मासिको मासेन भवति। अङ्गारकस्य भौमस्य वक्त्रोक्तो वक्त्रे कथित.। यथा—[1]"तद्वक्त्रमुष्णमुदये पीडाकरमग्निवार्तानाम्", "दूषयति रसानुदये" "व्याल त्रयोदशर्क्षाच्चिचतुर्दशाद्वा विपच्यतेऽस्तमये", "[4]तत्काल मुखरोगम्" इति, "[5]तदनुवक्रे दस्युगणेभ्य. पीडाम्" इति। अन्यदपि नक्षत्राश्रितं यत्फल तदेवमेव यस्मिन् वक्रे तन्नक्षत्र पठ्यते। उदयर्क्षादनन्तर तस्य नक्षत्रस्य तद्वक्रोक्तसम पाककाल इति परिशेषनक्षत्राणां नक्षत्रपाककालमिति आगमविद.। बुधस्यादर्शनात् पाक सूर्यमण्डलान्निर्गतो यावत्कालो दृश्यते तावानेव तस्य पाक.। जीवस्य बृहस्पतेर्वर्षेण पाक॥१॥

षड्भि सितस्य मासैरिति। सितस्य शुक्रस्य स्वचारेयदुक्त फलं वीथिमण्डल-नक्षत्राश्रित तस्य षड्भिर्मासै पाक। अब्देन वर्षेण शने सौरस्य। सुरद्विषो राहो-श्चन्द्रस्य ग्रहणे अब्दार्धात् षड्भिर्मासै पाक.। सूर्यग्रहणेऽर्कोपरागे वर्षात् फलम्। सतमस्क[7] पर्व विनेति यस्त्वष्टा नाम ग्रह उक्तस्तस्य त्वष्टुस्तामसकीलकाना च सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि पाक स्याद् भवेत्॥२॥

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य १५४ पृष्ठे १ श्लोकः।
२. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य १५५ पृष्ठे २ श्लोकः।
३. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य १५६ पृष्ठे ३ श्लोकः।
४. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य १५६ पृष्ठे ४ श्लोकः।
५. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य १५७ पृष्ठे ५ श्लोकः।
६. द्रष्टव्यान्यस्य ग्रन्थस्य १९८–२०८ पृष्ठानि।
७. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ८२ पृष्ठे ६ श्लोकः।

त्रिभिरेवेति। धूमकेतोस्त्रिभिरेव मासै फल पच्यते । श्वेतस्य श्वेतकेतो. सप्तरात्रान्ते सप्तभिर्दिनै । परिवेष सूर्याचन्द्रमसो. । इन्द्रचापम् । सन्ध्याफलम् । अभ्रसूची। एषा सर्वेषा सप्ताहात् फलमिति ॥३॥

अन्येष्वप्याह—

शीतोष्णविपर्यासः फलपुष्पमकालजं दिशां दाहः।
स्थिरचरयोरन्यत्वं प्रसूतिविकृतिश्च षण्मासात् ॥४॥

शीतोष्णविपर्यास । उष्णकाले शीतता शीतकाले तूष्णता। अथवा स्वभावशीतगतस्य वस्तुन उष्णता, स्वभावोष्णस्य शीतता। फल पुष्प वा अकालजम् अनृतावुत्पन्नम्। दिशा दाहो दिग्दाह । स्थिरचरयोरन्यत्व विपर्यय , स्थिरस्य वृक्षादेश्चरता, चतुष्पदादेरचलत्वम् । प्रसूतिविकृतिरतिप्रसवविकारश्च। षण्मासात् पच्यत इत्यर्थ ॥४॥

अन्येष्वप्याह—

अक्रियमाणककरणं भूकम्पोऽनुत्सवो दुरिष्टं च।
शोषश्चाशोष्याणां स्रोतोऽन्यत्वं च वर्षार्धात् ॥५॥

अक्रियमाणकस्याप्राप्तचारस्य करणम् । अथवा यत्किञ्चित कर्म कर्ता न करोति स्वयमेव कर्तुमायाति तदक्रियमाणकर्मकरणम्। अथवा यन्न कदाचित् कृतमकस्मात् क्रियते तदप्यक्रियमाणककरणम्। भूकम्प क्षितिचलनम्। अनुत्सवः प्राप्तोत्सवस्याकरणम्। दुरिष्ट दुष्टमतीवाशोभन यदरिष्टमनभिमत वा यत्। अशोष्याणा सर प्रभृतीना शोष । स्रोतसा नदनदीनामन्यत्व प्रतीपगमनम्। ह्रदादीनामन्यत्व शोषो जलाधिक्य वा। वर्षार्धात् षण्मासात् पच्यते ॥५॥

अन्येष्वप्याह—

स्तम्भकुसूलार्चानां जल्पितरुदितप्रकम्पितस्वेदाः।
मासत्रयेण कलहेन्द्रचापनिर्घातपाकाश्च ॥६॥

स्तम्भः प्रसिद्ध । कुसूल मृन्मय यत्रान्नादिकं स्थाप्यते । अर्चा प्रतिमा। एतासा जल्पित सम्भाषण रुदितमश्रुविमोचनम्। प्रकम्पित चलनम्। स्वेदो घर्मः। एते सर्वे मासत्रयेण पच्यन्ते । तथा कलहः। इन्द्रचापम्। निर्घातः। एतेषां च पाको

मासत्रयेण परिपच्यते। इन्द्रचापस्य पूर्वं सप्ताहात् फलमुक्तम्। सप्ताहाद्यदि न परिपच्यते तदा मासत्रयेणेति॥६॥

अन्येष्वप्याह—

कीटाखुमक्षिकोरगबाहुल्यं मृगविहङ्गविरुतं च।
लोष्टस्य चाप्सु तरणं त्रिभिरेव विपच्यते मासैः॥७॥

कीट कृमि। आखुर्मूषक। मक्षिका प्रसिद्धा। उरगा सर्पाः। एषा बाहुल्यं प्रभूतता। मृगाणा मृगजातीनाम्। विहङ्गाना पक्षिणा च विरुतम्। लोष्टस्य मृन्मयस्य चाप्सु जले तरण मज्जन त्रिभिरेव मासैर्विपच्यते॥७॥

अन्येष्वप्याह—

प्रसवः शुनामरण्ये वन्यानां ग्रामसम्प्रवेशश्च।
मधुनिलयतोरणेन्द्रध्वजाश्च वर्षात् समधिकाद्वा॥८॥

शुना सारमेयाणामरण्ये निर्जने प्रसव। वन्याना सत्त्वानां ग्रामे सम्प्रवेश.। मधुनिलयो माक्षिकस्थानम्। तोरण प्रसिद्धम्। इन्द्रध्वज इन्द्रयष्टि। एते सर्व एव वर्षात् परिपच्यन्ते समधिकाद्वा॥८॥

अन्येष्वप्याह—

गोमायुगृध्रसंघा दशाहिकाः सद्य एव तूर्यरवः।
आक्रुष्टं पक्षफलं वल्मीको विदरणं च भुवः॥९॥

गोमायु शृगाल। गृध्रणा सघा समूहा। एते दशाहिका दशभिर्दिनै. पच्यन्ते। तूर्यरव तूर्यशब्द। अनाहतस्य स्वयमेव शब्द। आहतस्य विस्वनत्वं वा सद्यस्तस्मिन्नेवाहनि पच्यते। आक्रुष्ट शपमान पक्षफल पक्षेण पच्यते। तथा वल्मीको गृहादुत्पन्नो भुवो भूमेर्विदरण स्फोटन च पक्षेण पच्यते॥९॥

अहुताशप्रज्वलनं घृततैलवसादिवर्षणं चापि।
सद्यः परिपच्यन्ते मासेऽध्यर्धे च जनवादः॥१०॥

अहुताशप्रज्वलनमनग्निज्वलनम्। घृतवर्षणम्। तैलवर्षणम्। वसावर्षणम्। आदिग्रहणाद् मासरक्तान्नपानपुष्पफलपर्णमृत्तिकापाषाणवर्षण च। एते सर्वे सद्य एव तस्मिन्नहनि परिपच्यन्ते। जनवादो जनैरपवादोऽध्यर्धेन मासेन सार्धेन परिपच्यते॥१०॥

---

१. द्रष्टव्योऽस्यैवाध्यायस्य ३ श्लोकः।

अन्येष्वप्याह—

छत्रचितियूपहुतवहबीजानां सप्तभिर्भवति पक्षैः।
छत्रस्य तोरणस्य च केचिन्मासात् फलं प्राहुः॥११॥

छत्रमातपत्रम्। चितिर्यज्ञचितिः। यूपो याज्ञिकः। हुतवहोऽग्निः। बीजानि प्रसिद्धानि यान्युप्यन्ते। एतेषां सर्वेषां यद्वैकृतं तत् सप्तभिः पक्षैः सार्धैस्त्रिभिर्मासैः पच्यते। केचिन्मुनयश्छत्रस्य तोरणस्य च मासात् फलं प्राहुरुक्तवन्तः। तथा च गर्गः—

चितियूपहुताशेषु फलं पक्षैस्तु सप्तभिः।
आतपत्रफलं मासात् तोरणस्यैवमस्त्विवति॥इति॥ ११॥

अन्येष्वप्याह—

अत्यन्तविरुद्धानां स्नेहः शब्दश्च वियति भूतानाम्।
मार्जारनकुलयोर्मूषकेण सङ्गश्च मासेन॥१२॥

अत्यन्तविरुद्धानामतिशत्रूणां च प्राणिनां स्नेहः प्रीतिः परस्परम्। वियत्याकाशे भूतानां प्राणिनां शब्दः। मार्जारस्य विडालस्य। नकुलः प्रसिद्धस्तस्य च। मूषकेण सङ्गो युतिः। मासेन पच्यते॥१२॥

अन्येष्वप्याह—

गन्धर्वपुरं मासाद्रसवैकृत्यं हिरण्यविकृतिश्च।
ध्वजवेश्मपांशुधूमाकुला दिशश्चापि मासफलाः॥१३॥

गन्धर्वपुरं गन्धर्वनगरं मासात् पच्यते। रसादीनां मधुरादीनां वैकृत्यं विकारः। हिरण्यस्य सुवर्णादिकस्य च विकृतिर्विकारोऽन्यवर्णत्वम्। ध्वजस्य पताकाया भङ्गो वा वेश्मनो गृहस्य च विकारः। पांशुना रजसा धूमेन चाकुला व्याप्ता दिशः। सर्व एते मासफला मासेन पच्यन्ते॥१३॥

अथाश्विन्यादीनां पाककालज्ञानमाह—

नवकैकाष्टदशकैकषट्त्रिकत्रिकसङ्ख्यमासपाकानि।
नक्षत्राण्यश्विनिपूर्वकाणि सद्यः फलाश्लेषा॥१४॥

नक्षत्राण्यश्विनिपूर्वकाणि। अश्विनी पूर्वं येषां तानि माससङ्ख्यपाकानि। तद्यथा—अश्विन्या योगताराया उपसर्गेण नवभिर्मासैः पाकः। एकेन मासेन भरण्याः।

अष्टाभि. कृतिकाया । दशभी रोहिण्या । एकेन मासेन मृगशिरस । षड्भिरार्द्राया. । त्रिभि पुनर्वसो । त्रिभिरेव पुष्यस्य । आश्लेषा सद्य फला । तस्मिन्नेवाहनि फलपाक करोति ॥१४॥

अथ मघादीना नक्षत्राणा फलपाकमाह—

पित्र्यान्मासः षट् षट् त्रयोऽर्द्धमष्टौ च त्रिषडेकैकाः ।
मासचतुष्केऽषाढे सद्यः पाकाभिजित्तारा ॥१५॥

पित्र्य मघा । मघाया योगतारकोपसर्गे मासेन पाक । पूर्वफल्गुन्या षड्भि । उत्तरफल्गुन्याश्च षड्भिरेव । हस्तस्य त्रिभि । चित्राया अर्धमासेन पक्षेण । अष्टभिः स्वाते । त्रिभिर्विशाखाया । षड्भिरनुराधाया । एकेन ज्येष्ठाया । एकेन मूलस्य । अषाढे द्वे पूर्वोत्तराषाढे मासचतुष्के चतुर्भिर्मासैस्तयो पाक । अभिजित्तारा सद्य. पाका तस्मिन्नेवाहनि पाक करोति ॥१५॥

अथ श्रवणादीना पाककालज्ञानमाह—

सप्ताष्टावध्यर्द्धं त्रयस्त्रयः पञ्च चैव मासाः स्युः ।
श्रवणादीनां पाको नक्षत्राणां यथासङ्ख्यम् ॥१६॥

यथाक्रमेण श्रवणादीना नक्षत्राणा पाक । तद्यथा—सप्तभिर्मासै श्रवणस्य पाक । अष्टभिर्धनिष्ठाया । अध्यर्धेन सार्धेन मासेन शतभिषज । त्रिभि पूर्वाया । त्रिभिरुत्तराया । पञ्चभी रेवत्या । एवमनेन क्रमेण श्रवणादीना नक्षत्राणा पाक ।

अत्र पाकाध्याये येषामुत्पाताना पाको नोक्तस्तेषा भूकम्पाध्याये उक्त. यथा—

[1]'पक्षैश्चतुर्भिरनिलस्त्रिभिरग्निर्देवराट् च सप्ताहात् ।
सद्य. फलति च वरुणो येषु न कालोऽद्भुतेषूक्त. ॥इति ॥१६॥

अद्भुते दृष्टे शान्त्यादिक कृत्वाऽद्भुतशान्ति नयेत्; अन्यथा पाकभेदो भवत्येतज्ज्ञापयितुमाह—

निगदितसमये न दृश्यते चे-
दधिकतरं द्विगुणे प्रपच्यते तत् ।
यदि न कनकरत्नगोप्रदानै-
रुपशमितं विधिवद् द्विजैश्च शान्त्या ॥१७॥

---

१. द्रष्टव्योऽस्यैव ग्रन्थस्य ४०५ पृष्ठे २७ श्लोकः ।

निगदितसमये यथोक्तकाले चेद्यदि न दृश्यते पाकस्तदा तस्मात् पाकोऽधिकतर द्विगुणे काले प्रपच्यते पाकमायाति। यदि कनकप्रदानेन सुवर्णदानेन, रत्नाना मणीना प्रदानेन, गवा धेनूना प्रदानेन। एतैस्तथा द्विजैर्ब्राह्मणैश्च विधिवत् शान्त्या नोपशमितम् तदाऽधिकतरमतीवाधिक द्विगुणे काले समये। यस्याद्भुतस्य काल उक्तस्तस्मिन् द्विगुणे तत् प्रपच्यते पाकमायातीति ॥१७॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतौ पाकाध्यायो
नाम षण्णवतितमोऽध्याय. ॥९६॥

अथ नक्षत्रकर्मगुणाध्यायो व्याख्यायते।

तत्रादावेवाश्विन्यादीना तारकाप्रमाणज्ञानमाह—

शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्तुपञ्चवसुपक्षाः।
विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः ॥१॥

[1]भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशच्चेति तारकामानम्।
क्रमशोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन ॥२॥

नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत्।
दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः ॥३॥

शिखिगुणेति। शिखिनोऽग्नयस्त्रयोऽश्विन्यास्तारकाप्रमाणम्। गुणास्त्रय सत्त्वरजस्तमासि भरण्यास्तारकाप्रमाणम्। रसा षड्मधुरादय कृत्तिकाया। इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च रोहिण्या। अनलास्त्रयोऽग्नयो मृगशिरस। शशी चन्द्र एक आर्द्राया। विषया शब्दादय पञ्च पुनर्वसो। गुणास्त्रयस्तिष्यस्य। ऋतव शिशिरादय षडाश्लेषाया। पञ्च मघाया। वसवोऽष्टौ पूर्वफल्गुन्या। पक्षौ द्वौ उत्तरफल्गुन्या। विषया पञ्च हस्तस्य। एकश्चित्राया। चन्द्र एक एव स्वाते। भूतानि पञ्च विशाखाया। अर्णवा समुद्राश्चत्वारोऽनुराधाया। अग्नयस्त्रयो ज्येष्ठाया। रुद्रा एकादश मूलस्य। अश्विनौ द्वौ पूर्वाषाढाया। वसवोऽष्ट उत्तराषाढाया। दहना अग्नयस्त्रय श्रवणस्य। भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि धनिष्ठाया।

---

१. भूतशरपक्षवसव इति पाठान्तरम्।

शत शतभिषज । केचिच्छरा पञ्चेति पठन्ति। पक्षौ द्वौ पूर्वभद्रपदाया । वसवोऽष्ट उत्तरभद्रपदाया । द्वात्रिंशद् रेवत्या । इत्येवप्रकार तारकामानम्। नक्षत्राणामेषां च क्रमश परिपाटचा ताराप्रमाणेन तत्सख्यया कालो ज्ञेयश्चेत्याह—नक्षत्रजमुद्वाह इति । उद्वाहे विवाहे नक्षत्रस्य यत् फल सदसच्छुभमशुभ वा तारकामितस्तारका-सख्यैरब्दैर्वर्षैर्वक्तव्यम् । यथा—"मृगशिरसि मघायाम्" इति। यथा—"बहुसुखे-सुतदासीवित्तसौभाग्ययुक्ता" इति। यत् फल सच्छोभन तथार्द्राद्ये भचतुष्टये नेति। सदसत्फल शुभ दुष्ट तत्तारकामितैस्तारकासख्यैरब्दैर्भवति। दिवसैर्ज्वरस्य नाश इति। तारकामितैर्दिवसैर्ज्वरस्योत्पन्नस्य नाशो वाच्यो ववतव्य । इति तारकामानम् ॥१–३॥

अथ नक्षत्रदेवता आह—

अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः ।
योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च ॥४॥

शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुणः ।
अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम् ॥५॥

अश्वियमदहनेति। अश्व्यादीना क्रमेण भाना नक्षत्राणामीश्वरा । तद्यथा—अश्विनावश्विन्या । यमो भरण्या । दहनोऽग्नि कृत्तिकाया । कमलजो ब्रह्मा रोहिण्याः। शशी चन्द्रो मृगशिरस. । शूलभृद्रुद्र आर्द्राया । आदित्य पुनर्वसो । जीवो बृहस्पतिस्तिष्यस्य। फणी सर्प आश्लेषाया । पितरो मघाया । योनिर्भग' पूर्व-फल्गुन्या । अर्यमा उत्तरफल्गुन्या । दिनकृदादित्यो हस्तस्य। त्वष्टा चित्राया । पवनो वायु. स्वाते । शक्राग्नी इन्द्राग्नी विशाखाया । मित्रोऽनुराधाया । शक्र इन्द्रो ज्येष्ठाया । निर्ऋती राक्षसो मूलस्य । तोय जल पूर्वाषाढाया । विश्वे देवा उत्तरा-षाढाया । ब्रह्माऽभिजित । हरिर्विष्णु श्रवणस्य। वसुर्धनिष्ठाया । वरुणोऽपाम्पति शतभिषज । अजपादोऽजैकपात् पूर्वभद्रपदाया। अहिर्बुध्न्य उत्तरभद्रपदाया । पूषा रेवत्या । चशब्द. समुच्चये । इत्येवप्रकारा भाना नक्षत्राणामीश्वरा स्वामिनो नक्षत्रदेवता. ॥४–५॥

अधुना ध्रुवाणि नक्षत्राणि तैश्च यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि चाह—

त्रीण्युत्तराणि तेभ्यो रोहिण्यश्च ध्रुवाणि तैः कुर्यात् ।
अभिषेकशान्तितरुनगरधर्मबीजध्रुवारम्भान् ॥६॥

तेभ्यो नक्षत्रेभ्यस्त्रीण्युत्तराणि उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढोत्तरभाद्रपदा तथा रोहिण्य । एतानि नक्षत्राणि चत्वारि ध्रुवाणि स्थिराणीत्यर्थ । तैश्च ध्रुवै कि तत् ? अभिषेको नृपादे । शान्ति शान्तिकमुत्पातप्रतीकार । तरुर्वृक्षस्तस्य रोपणम् । नगर पत्तन तत्प्रतिष्ठादि । धर्मो धर्मक्रिया । वीज बीजवपनम् । अन्येषा ध्रुवाणा स्थिराणा कर्मणामारम्भान् कुर्यादिति । तथा च पराशर —

चत्वारो हि चतुष्का ध्रुवो मृदुर्दारुणस्तथा क्षिप्र ।
उग्राणि पञ्च पञ्च चराणि साधारणे द्वे च ॥

चत्वारि खलु नक्षत्रेषु ध्रुवाणि भवन्ति । प्राजापत्य त्रीण्युत्तराणि । तेषु पुरनगरग्रामकाननोपवनभवनानि । वेशनतरुकुसुमबीजवपनस्थिरनिधिनिधान-कृषिधनगोऽश्वमित्रसग्रहणस्नपनालङ्करणपत्न्युद्वहनचरणाभिगमननृपतिनायकाभि-षेकमन्त्रेज्याव्रतनियमायुष्यपौष्टिकशान्तिकधान्यान्यन्यानि स्थिराणि कारयेत् । ऋणधनप्रयोगपथगमनमद्यवैरक्षौराणि च वर्जयेत् ॥६॥

अथ तीक्ष्णानि नक्षत्राणि तैर्यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि चाह—

मूलशिवशक्रभुजगाधिपानि तीक्ष्णानि तेषु सिद्धचन्ति ।
अभिघातमन्त्रवेतालबन्धवधभेदसंबन्धाः ॥७॥

मूल प्रसिद्धम् । शिवाधिपमार्द्रा । शक्राधिप ज्येष्ठा । भुजगाधिप सर्पदैवत्य-माश्लेषा । एतानि नक्षत्राणि तीक्ष्णानि दारुणानीत्यर्थ । तेषु तीक्ष्णेषु सिद्धचन्ति । के ते ? अभिघात उपद्रव । मन्त्रो मन्त्रसाधनप्रयोग । वेताल वेतालोत्थापनादिकर्म । बन्धो बन्धनम् । वधस्ताडनम् । भेद पृथक्करण श्लिष्टयोर्द्वयो । सबन्धो राजकुल आवेदनम् । एते सिद्धचन्ति । तथा च पराशर —

"चत्वारि नक्षत्रेषु दारुणानि भवन्ति । आर्द्रा श्लेषा ज्येष्ठा मूलमित्येते-ष्वरिनगरस्कन्धावारावरोधनमथ नरेन्द्राभिघातयुद्धकलहकूटसाहसोपधान-भेदवञ्चनविवादचौर्यानृतशपथकितवच्छलनपणयन्त्रायुधग्रहणकरणदर्शनाभिचारगद-वियोगवधभृत्यनिग्रहचतुष्पददमनभटनियोगान् । विशेषतो मूले मूलकर्म । रुद्रर्क्षेषु पीडनवपनधान्यतरुकुसुमबीजवेश्मप्रवेशस्थिरनिधिनियोगाश्च कारयेत् । सर्वेषु च सर्व दारुण कर्म" ॥७॥

अथोग्राणि नक्षत्राणि तैश्च यत् कर्म कर्तव्य तच्चाह—

उग्राणि पूर्वभरणीपित्र्याण्युत्सादनाशशाठचेषु ।
योज्यानि बन्धविषदहनशस्त्रघातादिषु च सिद्धचै ॥८॥

पूर्वत्रयं पूवफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभद्रपदा इति। भरणी। पित्र्य मघा। एतानि पञ्च नक्षत्राण्युग्राणि भवन्ति। तानि चोत्सादे उत्सादने। परस्यार्थादीना नाशे। शाठ्ये शठभावे च। एतेषु कार्येषु योज्यानि। तथा बन्धे बन्धने। विषे शत्रूणा विषप्रयोगे। दहनेऽग्निदाहे। शस्त्रे शस्त्रप्रहरणे। घाते मारणे। आदिग्रहणादन्येषूपद्रवकरणेषु ज्वरातीसारोत्पादनेषु सर्वकर्मसु सिद्ध्यै सिद्ध्यर्थ योज्यानि प्रयोक्तव्यानि। तथा च पराशर —

"पञ्च नक्षत्रेषूग्राणि भवन्ति। मघा भरणी त्रीणि पूर्वाणीति। एषु भटचौरगुल्मपुरुषदूतकारशौल्क्यशाठिकक्षुद्रान् स्थापयेत्। तथा निभृतनियमनप्रणधिसम्प्रयोगवैरोत्थानकलहकोलाहलसम्प्रहारवञ्चनविवादान्यद्रव्यहरणान्यदारगमनद्यूताभिसारविलप्रवर्तनयुद्धयोद्धायुधग्रहणकरणदर्शनारम्भाणि। नगरग्रामजनपदपुराभिघातयन्त्रोपकरणदुर्गक्रियाणा परायिकप्रयोगान्। युद्धसग्रामाभियोगेषु प्रथममरयोऽभिहन्तव्या इत्यादिषु विषप्रयोगानलविसर्गाभिचार कारयेत्। विशेषत पित्र्येऽपितृपिण्डसम्प्रदानकोष्ठागारविविधाकारनिधानानि। भाग्ये सौभाग्यकस्यावरणानि आप्ये जलवाहसुरासवकूपनदीवाहकुल्याखननानि। सर्वेषु सर्वमुग्र च" ॥८॥

अथ क्षिप्राणि नक्षत्राणि तैश्च यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि चाह—

लघु हस्ताश्विनपुष्याः पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु।
शिल्पौषधयानादिषु सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि॥९॥

हस्त प्रसिद्ध। आश्विनमश्विनी। पुष्यस्तिष्य। केचिदभिजिदत्रेच्छन्ति। एतन्नक्षत्रत्रय चतुष्टय वा लघु क्षिप्रमित्यर्थ। एतानि पण्ये विक्रये। रतौ पुरतौ। ज्ञाने शास्त्रारम्भे। भूषणे अलङ्करणे। कलासु चित्रगीतवाद्यनृत्यादिषु। शिल्पकर्मणि तक्षककर्मलोहकारकर्मादौ। औषधे द्रव्यप्रयोगे। याने यात्रायाम्। आदिग्रहणादृणग्रहणे धनप्रयोगे च। एतेषु कार्येषु सिद्धिकराण्युक्तानि। तथा च पराशर —

"चत्वारि नक्षत्राणि क्षिप्राणि भवन्ति। हस्त पुष्योऽभिजिदश्विनमित्येतेषु विविधपण्यविक्रयधनप्रयोगगोऽश्वाश्वतरखरकरभदमनस्कन्धावारबलसार्थनिर्याणदूतचरसम्प्रेषणाध्वगमनयजनयाजनाध्ययनाध्यापनशिल्पारम्भध्वजपताकातपत्रवालव्यजनसमुच्छ्र्यस्नपनगजग्रहणारोहणभैषज्यरक्षोग्रगदगदौषधग्रहणधारणानि सर्वाण्येव चात्र क्षिप्राणि कर्माणि कारयेत्" ॥९॥

अथ मृदूनि नक्षत्राणि तैश्च यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि चाह—

मृदुवर्गोऽनूराधाचित्रापौष्णैन्दवानि मित्रार्थे।
सुरतविधिवस्त्रभूषणमङ्गलगीतेषु च हितानि॥१०॥

अनूराधा । चित्रा । पौष्ण रेवती । ऐन्दव मृगशिर । एतानि चत्वारि नक्षत्राणि मृदुवर्ग । तानि च मित्रार्थे मित्रवरणार्थ श्रवणादिप्रयोगे । सुरतविधौ सुरतकर्मणि । वस्त्रेषु वस्त्रकर्मादिषु । भूषणेष्वलङ्करणेषु । मङ्गलेषु विवाहोपनयन-चूडाकरणेषु । गीते च । एतेषु च कर्मसु च हितानि श्रेष्ठानि । तथा च पराशर —

"चत्वारि नक्षत्रेषु मृदूनि भवन्ति । मृगशिरश्चित्रानूराधा रेवतीत्येतेषूपनयनचूडाकरणगोदानादिव्रतनियमजप्यस्वस्त्ययनवहनवपनविस्मापनकौतुकमङ्गलयज्ञवाहनाध्ययनाध्यापनकन्यावरणपाणिग्रहणधनप्रयोगान् गुरुनरेन्द्राणा वाद्यगीतनृत्ताभिनयालापहास्योद्यानहर्षपरिवर्धनान्यारभेत । मणिरजतालङ्काराम्बरधारणकरणसग्रहणविक्रयशिल्पप्रयोगगमनप्रयोगसुहृत्सबन्धिबान्धवसबन्धान्यायुष्यपौष्टिकधर्मार्थकामयुक्तानि सर्वाण्येव चात्र नयनाञ्जनसौभाग्यविचित्रचित्राणि विशेषत सर्वेषु सर्वाणि मृदूनि कर्माणि कारयेत् ॥१०॥

अथ साधारणे नक्षत्रे ताभ्या यानि च कर्माणि कारयेत्, तथा चराणि नक्षत्राणि तैश्च यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि चाह—

हौतभुजं सविशाखं मृदुतीक्ष्णं तद्विमिश्रफलकारि ।
श्रवणत्रयमादित्यानिले च चरकर्मणि हितानि ॥११॥

हौतभुजं कृत्तिका । हुत भुङ्क्ते हुतभुगग्नि । हुतभुज इद हौतभुजम् । तस्येदमित्यण्[1] । तद्धितेष्वचामादेरिति वृद्धि[2] । तच्च सविशाख विशाखासहितम् । एतन्नक्षत्रद्वय मृदुतीक्ष्ण मृदुसाधारणमित्यर्थ । तच्च विमिश्रफलकारि विमिश्रफल करोति । मृदूनि दारुणानि च कर्माणि कुर्यादित्यर्थ । तथा च पराशर —

"द्वे नक्षत्रे साधारणे भवत —कृत्तिका विशाखेति । तयोर्मृदूनि दारुणानि कर्माणि कुर्यात् । धातूत्पादनावर्तनभाण्डागारविपणिपण्योपकरणानि । यज्ञेष्टिदहनोपतापनेक्षुघृतविपाचन वृषभोत्सर्गपशुसङ्कलनदमनान्यारभेत । सर्वप्रहरणानि कारयेत् । ग्रामशिविरपुरव्रजननगरव्युत्पथबन्धम् । विशाखाया विशेषेणेक्षुवृक्षबीजलताकुसुमानि वापयेत्" ।

श्रवणत्रयमिति । श्रवणत्रय श्रवण धनिष्ठा शतभिषगिति । आदित्य पुनर्वसु । आनिल स्वाति । ते आदित्यानिले च । एतानि पञ्च नक्षत्राणि । तानि च चरकर्मण्यस्थिरे कर्मणि हितानि प्रशस्तानि । तथा च पराशर —

---

१. पाणिनिव्याकरणस्य ४।३।१२० सूत्रम् ।
२. पाणिनिव्याकरणस्य ७।२।११७ सूत्रम् ।

"पञ्च नक्षत्राणि चराणि भवन्ति—स्वाति. पुनर्वसु श्रवणं धनिष्ठा शतभिषगिति। एतेषु कुञ्जरमृगमहिषतुरगखरकरभगवा रूमावहनानि। विशेषेण पुनर्वसौ पुनर्भूगमनं विटकरणम्। वारुणे सुरासवसन्धानसर.सरित्सेत्वौषधविधानानि। सर्वेषु विशेषेण सर्वं चरकर्म कुर्यात्" ॥११॥

अथ क्षौरनक्षत्राण्याह—

हस्तत्रयं मृगशिराः श्रवणत्रयं च
पूषाश्विशक्रगुरुभानि पुनर्वसुश्च।
क्षौरे तु कर्मणि हितान्युदये क्षणे वा
युक्तानि चोडुपतिना शुभतारया च ॥१२॥

हस्तात् प्रभृति नक्षत्रत्रयम्—हस्त, चित्रा, स्वाति, मृगशिरा। श्रवणत्रय श्रवणात् प्रभृति नक्षत्रत्रयम्—श्रवण धनिष्ठा शतभिषगिति। पूषभ रेवती। अश्विभमश्विनी। शक्र इन्द्रस्तद्भ ज्येष्ठा। गुरुभ तिष्यम्। एतानि। तथा पुनर्वसुश्च। एतानि नक्षत्राणि क्षौरे क्षुरकर्मणि तु हितानि शस्तानि। उदये च यथा मेषलग्नोदये यावन्मेषस्य त्रयोदशत्रिशद्भागा. सविशतिलिप्ता उदय यान्ति, तावदश्विनीनक्षत्रमुदय याति। तत्परतो यावत् तावन्त एव भागा उदय यान्ति, तावद्भरणीत्यनेन न्यायेन सर्वेषामुदयो योज्य। तस्मिन्नुदये विहितानि। क्षणे च क्षणस्योदये। क्षणो मुहूर्त। येन नक्षत्रेण क्षुरकर्म क्रियते तस्य या देवत। तन्नामा यो मुहूर्तस्तस्योदये। यथा हस्तदेवता सूर्यस्तन्नामा यो मुहूर्तस्तस्योदये मित्रपूष्णोरुदये वेत्यादि। तद्यथा मुहूर्ता यात्रायामुक्ता—

शिवभुजगमित्रपितृवसुजलविश्वविरञ्चिपङ्कजप्रभवा।
इन्द्राग्नीन्द्रनिशाचरवरुणार्यमयोनयश्चाह्नि॥

रुद्राजाहिर्बुध्न्या. पूषा दस्रान्तकाग्निधातार।
इन्द्वदितिगुरुहरिरवित्वष्ट्रनिलाख्या. क्षणा रात्रौ॥

अह्न. पञ्चदशांशो रात्रेश्चैव मुहूर्त इति।
स च विज्ञेयस्तज्ज्ञैश्छायायन्त्राम्बुभिर्युक्त्या॥ इति।

तानि च नक्षत्राणि यद्युडुपतिना चन्द्रेण शोभनेन जन्मतृतीयषष्ठसप्तमदशमैकादशानामन्यतमेन युक्तानि भवन्ति तदा चन्द्रानुकूल्य च भवति। शुभतारया च।

---

१. द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य ४४८ पृष्ठे—इदं वचनं कुत्रचित् पाठान्तररूपम्।

तारा यदि शुभाऽनुकूला सम्पत्क्षेमसाधकमैत्राणामन्यतमा भवति। एतदुक्तं भवति—यदि चन्द्रानुकूल्य तारानुकूल्य च भवति तदेति ॥१२॥

अथ क्षुरकर्मणि परिशेषार्थमाह—

न स्नातमात्रगमनोन्मुखभूषिताना-
मभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम्।
सन्ध्यानिशाशनिकुजार्कतिथौ च रिक्ते
क्षौरं हितं [1]न नवमेऽह्नि न चापि विष्टयाम् ॥१३॥

स्नातमात्रस्य कृतस्नानस्य क्षौरं न हित न शस्तम्। गमनोन्मुखस्य गन्तु प्रवृत्तस्य क्षौर न हितम्। तथा भूषितस्यालङ्कृतस्य। अभ्यक्तस्य तैलादिना कृताभ्यङ्गस्य। भुक्तस्य कृताहारस्य। रणकाले सङ्ग्रामसमये। निरासनस्य आसनरहितस्य। एतेषा क्षौर न हित न शोभनम्। तथा सन्ध्याकाले सन्ध्यासमये। सन्ध्यालक्षण प्रागेवोक्तम्[2]—

अर्धास्तमितानुदितात् सूर्यादस्पष्टभ नभो यावत्।
तावत् सन्ध्याकाल ॥ इति।

निशाया रात्रौ। शनिकुजार्कवारे—शनिवारे शनैश्चरवारे, कुजवारे भौमवारे, अर्कवारे आदित्यवारे च। केचिदप्यर्कवारे नेच्छन्ति। तिथौ च रिक्ते, चतुर्थी नवमी चतुर्दशी चेति रिक्ता तिथि। तस्या क्षौर न हितम्। नवमेऽह्नि नवमे दिवसे न कार्यम्। विष्टचा करणे क्षोर हित न। नवमेऽह्नि न चापि विष्टामित्यत्र केचिदन्यथा व्याख्यान कुर्वन्ति। नवमदिवसग्रहणमत्यन्तनिषेधार्थम्। चतुर्थ्यां चतुर्दश्यामपि कार्यातिपत्तौ कर्तव्य क्षुरम, न नवम्याम्। तथा च-न नवम्यङ्गारकवर्जमिति लोकवचन प्रदर्शयन्ति। एतेन तिथौ च रिक्ते इत्यनेनैव गतार्थत्वाद् व्यासमहर्षिणा चतुर्थ्याद्या निषिद्धा, नवमी सामान्यनिषेधेनापि न निषिद्धा। तथा चाह—

चतुर्थी चैव षष्ठी च अष्टमी च चतुर्दशीम्।
तथा पञ्चदशी चैव ब्रह्मचारी भवेत् सदा॥
श्मश्रुकर्मशिरोऽभ्यङ्गमञ्जन दन्तधावनम्।
पर्वस्वेतानि य कुर्याल्लक्ष्मीस्तत्र न तिष्ठति॥

---

१. न च नवेऽह्नि न चापि विष्टयामीति पाठान्तरम्।

२. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य ३८२ पृष्ठे १ श्लोकः।

एतच्च यद्याचार्यस्य निषेध आधिक्येनाभ्युपगत स्यात्, तदा रिक्तातिथि-निर्देशं न कृतं स्यात्। एतावद्वक्तव्य नवम्यामिति। तत्रापि परे चकारेण पाठान्तर कृत्वा न च नवेऽह्नि न चापि विष्ट्यामिति प्रतिपद्दिवसमेव नेच्छन्ति। नव च तदहो नवाहस्तस्मिन् नवेऽह्नि। तन्त्रान्तरोक्त च निदर्शन पठन्ति—

क्षौरं न निशि न भुक्ते न पक्षसन्धौ न जन्मनक्षत्रे।
न प्रसवनोपवासे न देवपितृकार्ययोरन्त ॥

अत्र रिक्ताग्रहण नास्ति। तथा च पराशरोक्तम्—

"प्रतिपत्षष्ठ्योर्विवाहक्षेत्रासववास्तुबीजवपनमित्रधनसङ्ग्रहाभिषेकसत्रादि-स्थिरमिष्टमनिष्टमध्वाध्यापनमध्ययन क्षुरकर्मेति"। तथा च लोके वचनम्—"प्रतिपत्सु न वापयेत्" इति। यद्याचार्येण नवदिवसग्रहणे प्रतिपन्निषिद्धा तदा षष्ठ्या सहास्य को विरोधो येन न निषेध कृत इति। वय तत्र ब्रूम —यत्र क्षौरे कृते अनायुष्य भवति तन्निषिद्धम्, न शेषम्। तथा च—"क्षौर न निशि न भुक्ते न पक्षसन्धौ" इत्यनन्तरोक्तश्लोकस्यानन्तरश्लोक —

सन्ध्यायामशुभे चन्द्रे विष्टचा सोमदिनोदये।
क्षुरकर्म कृत विन्द्यादनायुष्यकर नृणाम् ॥

नवमदिवसग्रहणेनापि क्षौरदिवसनवमदिवसो निषिद्ध। कथमेतदवगम्यत इति। उच्यते, आचार्येण प्रदेशान्तरेण प्रदर्शितम्—

राज्ञ. कार्य पञ्चमे पञ्चमेऽह्नि क्षौरर्क्षे वा श्मश्रु तस्योदये तु।
त्यक्ता तारा सप्तमी च त्रिपूर्वा यात्राकाले नैव कार्य न युद्धे ॥

तत्रानन्तरोक्तानन्तरश्लोक.—

मासादूर्ध्वमनायुष्यमधः पक्षान्न सम्पद।
पञ्चमे पञ्चमे वाऽपि राज्ञ. क्षौर प्रशस्यते ॥

तथा च वैदिकै. पठ्यते—

पञ्चमकं दशमक वा प्रत्यायुष्यम्। आयुष्यं क्षौरपर्याय.। प्रति प्रति आयुष्यं प्रत्यायुष्यम्। पञ्चमे पञ्चमे दिवसे कर्तव्यम्। क्षौरदिवसात् पञ्चमे दिवसे यदि क्षौरं न कृत ततस्तस्मात् प्रथमदिवसाद् दशमे दिवसे क्षौरं कर्तव्यम्। न नवमदिवसे। अस्मिन्नेवार्थे स्पष्टतर: श्लोक.—

क्षौरं राज्ञ. सदा शस्तं पञ्चमे पञ्चमे दिने।
क्षौराहान्नवमे त्वह्नि नेष्टमात्ययिकेष्वपि ॥

तथा च गृहप्रवेशादिष्वपि नवमदिवसो निषिद्ध । गृहप्रवेशदिवसान्नवमदिवसे निर्गमनन न कुर्यात् । तन्त्रान्तरे पठ्यते—

निगमान्नवमे त्वह्नि प्रवेश चात्र वर्जयेत् ।
शुभनक्षत्रयोगेऽपि प्रवेशाद्वापि निर्गमम् ॥इति॥

तस्मात् क्षौराहान्नवमेऽह्नि क्षौर न कर्तव्यमिति स्थितमेतत् ॥१३॥

अथ सर्वनक्षत्रेषु क्षुरकर्माह—

नृपाज्ञया ब्राह्मणसम्मते च विवाहकाले मृतसूतके च ।
बद्धस्य मोक्षे क्रतुदीक्षणासु सर्वेषु शस्तं क्षुरकर्म भेषु ॥१४॥

नृपाज्ञया राजाज्ञया । ब्राह्मणाना द्विजाना च सम्मतेऽभिमते । विवाहकाले उद्वाहसमये । मृतसूतके मृतस्य सूतको मृतसूतकस्तस्मिन् । बद्धस्य मोक्षे बन्धनमोक्षे । क्रतुषु यज्ञेषु । दीक्षणासु दीक्षासु । एतेषु कालेषु, सर्वेषु नि शेषेषु भेषु नक्षत्रेषु क्षुरकर्म शस्त शोभनमित्यर्थ ॥१४॥

अथ सस्कारनक्षत्राण्याह—

सावित्रपौष्णानिलमैत्रतिष्यत्वाष्ट्रे तथा चोडुगणाधिपर्क्षे ।
संस्कारदीक्षाव्रतमेखलादि कुर्याद् गुरौ शुक्रबुधेन्दुयुक्ते ॥१५॥

सावित्रं हस्त । पौष्णं रेवती । अनिल स्वाति । मैत्रमनुराधा । तिष्य पुष्य । त्वाष्ट्र चित्रा । उडुगणाधिपर्क्षे मृगशिरसि । उडुगणो नक्षत्रसमूहस्तस्याधिपश्चन्द्र-स्तद्दैवत्ये । एतस्मिन्नक्षत्रगणे कि कुर्यादित्याह—सस्कारो नामकरणादि । दीक्षा यज्ञदीक्षा । व्रत व्रतबन्ध । मेखला मौञ्जी । आदिग्रहणात् क्षुरकर्मविद्याग्रहणम् । गुरौ । जीवे । कैर्ग्रहैर्युक्त इति शुक्रेण, बुधेन, इन्दुना चद्रेण च युक्ते । एतेषा दिने-ष्वित्यर्थ ॥१५॥

अधुना सर्वकर्मणा लग्नशुद्धिमाह—

शुद्धैर्द्वादशकेन्द्रनैधनगृहैः पापैस्त्रिषष्ठायगै-
र्लग्ने केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ दैत्येन्द्रपूज्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च कर्तुः शुभे
सग्राम्यस्थिरभोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि वा ॥१६॥

शुद्धैर्द्वादशकेन्द्रनैधनगृहैरिति । द्वादशे प्रसिद्धम् । केन्द्राणि लग्नचतुर्थसप्त-मदशमानि । नैधनगृहमष्टमस्थानम् । एतै. शुद्धै सौम्यग्रहाधिष्ठितै पापग्रहवियुतै. ।

तथा पापै पापग्रहैरादित्याङ्गारकशनैश्चरैस्त्रिषष्ठायगै तृतीयषष्ठेकादशस्थानस्थितै। सुरगुरुर्जीव, तस्मिन् लग्ने स्थितेऽथवा केन्द्रगते, वा दैत्यन्द्रपूज्येऽपि दैत्यानामिद्रा दैत्यन्द्रा दैत्यप्रधाना., तेषा पूज्यो गुरु शुक्र, तस्मिन् लग्नगते केन्द्रगते वा। एवविध उदये लग्ने सर्वारम्भाणा सर्वकार्यप्रारम्भाणा फलेऽभिमते प्रसिद्धिर्भवति। तथा च कर्त कर्मकर्तू राशौ लग्ने शुभे जन्मलग्नस्य राशे सर्वानुकूल्ये अनष्टमद्वादशे। तथा सग्राम्यस्थिरभोदये, ग्राम्या मेषमिथुनकन्यातुलधन्विकुम्भा स्थिरराशयः, ते च सग्राम्या। यत. सिहवृश्चिकौ स्थिरावपि न ग्राम्यौ। एतेषु यथोक्तेषु सग्राम्यस्थिरभेषु राशिषूदय प्राप्तेषु भवन गृह कार्य विधेयम्। प्रवेशोऽपि वा गृहप्रवेशोऽपि वा कार्य। तथा च यवनेश्वर.—

लग्नेषु जीवैन्दवभार्गवेषु पश्यत्सु चैतेषु गृहर्क्षमशम्।
राशावथो वा विचरे गृहस्थे गृहाशयोर्वा भृगुनन्दनेन्द्वो॥
जलाशये वा गृहमागतेऽशे गृहे स्वनाथाश्रितलक्षिते वा।
चन्द्रे शुभस्थे च शुभानि विन्द्याद् वस्तुप्रवेशादिनिवेशनानि॥इति॥१६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ नक्षत्रकर्मगुणो नाम सप्तनवतितमोऽध्याय॥९७॥

अथ तिथिकर्मगुणाध्यायो व्याख्यायते

कमलजविधातृहरियमशशाङ्कषड्वक्त्रशक्रवसुभुजगाः।
धर्मेशसवितृमन्मथकलयो विश्वे च तिथिपतयः॥१॥

पितरोऽमावस्यायां संज्ञासदृशाश्च तैः क्रियाः कार्याः।
नन्दा भद्रा विजया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिविधाः॥२॥

यत् कार्यं नक्षत्रे तद्दैवत्यासु तिथिषु तत् कार्यम्।
करणमुहूर्तेष्वपि तत् सिद्धिकरं देवतासदृशम्॥३॥

कमलजेति। कमलजादय प्रतिपदादीना तिथीनां पतय.। कमलजो ब्रह्मा प्रतिपद्यधिपति। विधाता द्वितीयस्याम्। हरिर्विष्णुस्तृतीयस्याम्। यमश्चतुर्थ्याम्। शशाङ्कश्चन्द्रमा पञ्चम्याम्। षड्वक्त्र कुमार षष्ठ्याम्। शक्र इन्द्रः सप्तम्याम्। वसवोऽष्टम्याम्। भुजग सर्पो नवम्याम्। धर्मो दशम्याम्। ईशो रुद्र एकादश्याम्। सविता आदित्यो द्वादश्याम्। मन्मथ. कामस्त्रयोदश्याम्। कलिश्चतुर्दश्याम्। विश्वेदेवा. पञ्चदश्या पौर्णमास्यामित्यर्थ.। एवं शुक्लपक्षे॥

कृष्णपक्षे एतास्वेव तिथिषु एत एवाधिपतय, किन्तु पितरोऽमावस्यायाम्। अमावास्याया पितर। तैस्तिथिस्वामिभि सज्ञासदृशा नामतुल्या क्रिया. कार्या। यथा प्रतिपदि ब्रह्मकर्म विवाहादि। द्वितीयस्या भवननिवेशादि। तृतीयस्या चौलकरणदमनादि। चतुर्थ्या शत्रुमथनादि। पञ्चम्या वमनौषधिपौष्टिकादि। षष्ठ्यां मित्रसग्रहाभिषेकादि। सप्तम्या शकटयानक्रियाध्वगमनादि। अष्टम्यामायुधग्रहणदुर्गोपकरणादि। नवम्या परविधातमारणादि। दशम्या धर्मब्राह्मणतर्पणादि। एकादश्यां स्थिरचरसौम्यमृदुकर्मादि। द्वादश्यामग्न्याधानादि। त्रयोदश्यां मित्रकरणकामानुसेवादि। चतुर्दश्या विषरसप्रयोगादि। पञ्चदश्यां पितृतर्पणादि। तथा च पराशर.—

"तिथयस्तु नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा मासा मित्रा महाबलोग्रसेना सुधन्वा सुनन्दा यमा जयोग्रा सिद्धिरिति। तासु कर्माणि। प्रतिपत्षष्ठ्योर्विवाहक्षेत्रासववास्तुबीजवपनमित्रधनसग्रहाभिषेकसत्रादि स्थिरमिष्टमनिष्टमध्वाध्यापनमध्ययनं क्षुरकर्मेति। द्वितीयासप्तमीत्रयोदशीषु पत्युद्वहनभवनशयनशकटयानक्रियाध्वगमनाम्बरालङ्कारधारणशिल्पभैषज्यस्वस्त्ययनपौष्टिकव्रतायुष्याणि। विशेषतो मित्राया मित्रकर्मनृपतिशासनसन्धानानि। तृतीयाया बलकरणदमनानि। प्रतिपदि द्वितीयायां चतुर्थ्यामपि विषमथनदमनबन्धनानि चारभेदकवाटाभियोगाग्निविषसम्प्रयोगक्रियोग्रोग्रसेनयोश्च। पञ्चमीदशम्येकादशीषु भवनशयनस्वस्त्यनौषधपौष्टिकसुभगाध्वगमनकेदारव्यवहारभूषणकन्यावरणोद्वहनस्थिरचरसौम्यमृदुकर्माणि। एकादश्यां स्त्रीभृत्यनिग्रहा विशेषेण। अष्टम्या बलोपकरणदर्शनायुधग्रहणदुर्गोपकरणावरणपरिखाभिखननकेदारव्यवहारभूषणकन्यावरणोद्वहनस्थिरचरसौम्यगुप्तिकरणानि। द्वादश्या स्थिरचरकर्माग्न्याधानयज्ञोपनयननिधिनिधानपाणिग्रहणानि। पञ्चदश्या पितृयज्ञदेवगागुरुवल्युपवासेष्टिक्रिया प्रशस्यन्ते। अपि च, ब्रह्मामरमन्त्रिजनार्दनयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचीधर्मरुद्ररविकामरुद्रपितरस्तिथिदेवाः।"

नन्दा भद्रा विजया रिक्ता पूर्णा चेति। ताश्च तिथयो नन्दाद्यास्त्रिविधास्त्रिप्रकाराः, यथा—प्रतिपन्नन्दा, द्वितीया भद्रा, तृतीया विजया, चतुर्थी रिक्ता, पञ्चमी पूर्णा। एवं षष्ठ्याद्या एकादशाद्याश्च।

यत् कार्यमिति। नक्षत्रे यत् कार्यमुक्त तस्यां या देवता सा यस्या तिथौ देवता भवति तस्यामपि तदेव कर्म कार्यम्। यथा—रोहिण्या यत्कार्यमुक्तं तस्या या देवता ब्रह्मा तद्दैवत्याया प्रतिपदि तदेव कार्य कर्तव्यम्। एवं यदभिजिति तद्द्वितीयस्याम्। श्रवणे तृतीयस्याम्। भरण्या चतुर्थ्याम्। मृगशिरशि पञ्चम्याम्। कृत्तिकासु

षष्ठ्याम्। ज्येष्ठासु सप्तम्याम्। हस्ते द्वादश्याम। पूर्वफल्गुन्यां त्रयोदश्याम्। श्लेषाया चतुर्दश्याम्। उत्तराषाढाया पञ्चदश्याम्। मघास्वमावस्यायामिति। तथा च गर्ग —

नन्दा प्रतिपदित्युक्ता प्रशस्ता ध्रुवकर्मसु।
ज्ञानस्य च समारम्भे प्रवासे च विगर्हिता॥
नाद्यादत्र तप कुर्यात् पुष्टिसौभाग्यमेव च।
जन्म चात्रोत्तम विन्द्यात् स्वयभूर्देवता यत॥
भद्रेत्युक्ता द्वितीया तु शिल्पिव्यायामिना हिता।
आरम्भे भेषजाना च प्रवासे च प्रवासिनाम्॥
आवाहांश्च विवाहांश्च वास्तुक्षेत्रगृहाणि च।
पुष्टिकर्मकरश्रेष्ठा देवता च बृहस्पति.॥
बलेत्युक्ता तृतीया तु बलसम्पच्च कारयेत्।
गोऽश्वकुञ्जरभृत्याना दमन मानसानि च॥
कुर्यादासवकर्माणि बीजान्यपि च वापयेत्।
बलकर्मारभेतैव विष्णु विन्द्याच्च दैवतम्॥
रिक्ता प्रोक्ता चतुर्थी च क्षुद्रकर्म प्रयोजयेत्।
गोग्रह दारुण कुर्यात् कूटशास्त्रं समारभेत॥
अत्र सम्मारण कुर्यादभिघाताश्रयाणि च।
ध्रुवसेनाबध कुर्याद्यम विन्द्याच्च दैवतम्॥
पूर्णा च पञ्चमी प्रोक्ता प्रशस्ता ध्रुवकर्मणि।
नवान्नाग्रयणाना च शयनासनवेश्मनाम्॥
जन्मक्षेत्रविभूषार्था व्यवहारौषधिक्रिया।
प्रशान्त पौष्टिकं कर्म सोम विन्द्याच्च देवतम्॥
षष्ठी मासा तिथिर्नाम प्रशस्ता ध्रुवकर्मसु।
क्षेत्रारम्भं गृहं कुर्याद् देवतायतनानि च॥
कारयेत् सक्रमद्वारगापुराद्यालयानि च।
आधान च न कर्तव्य कुमारश्चात्र दैवतम्॥
सप्तमी मित्रनामा तु मित्रकार्याध्रुवाणि च।
कुर्याद्राज्ञो ध्वज छत्रमासन शयनानि च॥
रत्नानि मणिमुक्तादिवस्त्र्याण्याभरणानि च।
कारयेद् भूणाद्याश्च देवा. सप्तर्षयस्तथा॥

महाबलाष्टमी चैव कुर्याद् बालनिदर्शनम्।
अधिकारान् प्रयुञ्जीत यन्त्राकारधनूंषि च॥
कुर्याच्च नगरे गुप्तिं सुरङ्गान् परिखास्तथा।
हस्त्यश्वांश्च प्रयुञ्जीत वसवश्चात्र दैवतम्॥
उग्रसेना तु नवमी बन्धने वधबन्धने।
अमित्रदमनार्थे च हिता शत्रुवधाय च॥
अध्वानं च न गच्छेत् प्रोष्य न प्रविशेद् गृहम्।
संहरेत विषादीनि रुद्राणी चात्र दैवतम्॥
सुधन्वा दशमी प्राह ध्रुवं विन्द्याद्यशस्करम्।
कूपान् खनेन्नदीश्चैव कूपं पुष्करणीयुतम्॥
आरामान् नगरीश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च।
पुण्यशाला सभा कुर्याद्धर्मं विन्द्याच्च दैवतम्॥
सुनन्दैकादशीमाह ध्रुवं विन्द्यान्महानसम्।
निवेशनगरग्रामयज्ञविप्रसभास्तथा॥
स्त्रीषु चोग्रं प्रवर्तेत दासकर्मकरेषु च।
गूढार्थं न प्रयुञ्जीत कामशत्रुश्च देवता॥
द्वादशी तु यमामाह ध्रुवं विन्द्याद्यशस्करम्।
मङ्गल्यान्यत्र कुर्वीत चूडोपनयनानि च॥
कोष्ठागाराणि कुर्वीत निधानं च निधापयेत्।
ऋणं चात्र न गृह्णीयादादित्यश्चात्र देवता॥
जया त्रयोदशीमाह कर्तव्यं कर्म शोभनम्।
वस्त्रमाल्यमलङ्कारविप्राण्याभरणानि च॥
सौभाग्यकरणं स्त्रीणां कन्यावरणमेव च।
मुण्डनं युग्मवसनं कामं विन्द्याच्च देवताम्॥
उग्रा चतुर्दशी विन्द्याद्दारुणान्यत्र कारयेत्।
बन्धनं रोधनं चैव घातनं च विशेषतः॥
पूर्वाभिहननं चैव दारुणं वधघातनम्।
ग्रामसेनावधं कुर्याद् विन्द्याद्रुद्रोऽत्र देवताम्॥
अमावस्या तु सिद्धार्था पितृयज्ञोऽत्र शस्यते।
देवकार्याणि कुर्वीत गोकुलं तु निवेशयेत्॥

पुरोहिताय वरण कुर्याद् यज्ञक्रियां तथा।
बलि चैवोपहाराश्च पितरश्चात्र देवता॥
कल्याणी पौर्णमासी तु देवकर्माधिकारिणी।
विप्रकार्येऽग्निकार्ये च गवा घोषे निवेशयेत्॥
राज्ञः पुरोहितं कुर्याद् यज्ञानि विविधानि च।
शुभ कर्म च कर्तव्य सोम विन्द्याच्च देवताम्॥ इति॥

करणमुहूर्त्तेष्वपि तत् सिद्धिकर देवतासदृश कार्य सिद्धिकरम्। येन नक्षत्रेण यत् कार्यमभिहित तस्य नक्षत्रस्य या देवता सैव यस्य करणस्य तस्मिस्तत् कार्यम्। यथा ज्येष्ठाया यत् कार्यमभिहित तद्बवेऽपि कर्तव्यम्। यतस्तस्य देवता शक्र। एव रोहिण्यां बालवस्य। अनुराधाया कौलवस्य। उत्तरफल्गुन्या तैतिलस्य। गरस्य ज्येष्ठायाम्। श्रवणे वणिज। विष्टेर्भरण्याम्। श्लेषाया शकुने। रोहिण्या चतुष्पदस्य। नागस्य पुनराश्लेषायाम्। स्वातौ किस्तुघ्नस्येति। तथा च पराशर—

"शकुनौ शकुनिग्रहणप्रहरणभृत्ययोद्धृयुद्धोपकरणक्रिया सर्वमुग्र कुर्यात्। चतुष्पदे नृपतिविजयाभिषेकपितृदेवधर्मक्रियाचतुष्पददानानि। नागे सलिलोपकरणावेशनप्रवेशागदगदौषधधारणानि। किस्तुघ्ने सुरगुरुतीर्थव्रतदीक्षाभिगमनस्नपनानि। ववे मणिकनकरजतालङ्कारवास्तुक्रियाभिप्रयाणासवकुसुमगन्धाधिकाराणि। बालवे व्रतोपवासनियमसत्रयज्ञद्विजगुरुसेवनानि। कौलवे पुरक्षेत्रलेख्यगन्धगान्धर्वपितृदेवधर्मक्रिया। तैतिले निष्कर्मसाहसद्यूतयुद्धाभिषेकमङ्गलव्रतदीक्षागृहप्रवेशा। गरे दारूद्यानवनाधिकारिकोपभोगा वैवाहिकादिकरणानि। वणिजि वणिक्प्रयोगाध्ययनशिल्पसवन्धार्थाभिवादावनवलिकर्मविधिभिर्यद्यथारभ्यते क्रिया काचित्। विष्टचा न किमपि समृद्धिमेति बीजमिव यथोषरप्राप्तम्" इति।

एव मुहूर्तेष्वित्यपि। यस्मिन् नक्षत्रे यत् कार्यमुक्त तस्य नक्षत्रस्य या देवता तस्या यो मुहूर्तस्तस्मिस्तदेव कार्य कर्तव्यम्। यथाऽऽर्द्राया यत् कार्य क्रियते तच्छिवे मुहूर्तेऽपि कार्यम्। यतस्तयोरेका देवता रुद्र। एव श्लेषाया भुजगे। अनुराधाया मित्रे। मघाया पितरि। धनिष्ठाया वसौ। पूर्वाषाढाया जले। उत्तराषाढाया विश्वे। अभिजिति विरञ्चौ। रोहिण्या पङ्कजप्रभवे। विशाखायामैन्द्राग्नौ। मूले नैर्ऋते। शतभिषजि वारुणे। उत्तरफल्गुन्यामर्यम्णि। पूर्वफल्गुन्या भाग्ये। पूर्वभद्रपदायामजैकपादे। उत्तरभद्रपदायामहिर्बुध्न्ये। रेवत्या पूषणि। अश्विन्या दस्रे। भरण्यामन्तके। कृत्तिकायामाग्नेये। मृगशिरसीन्दौ। पुनर्वसौ अदितौ। पुष्ये गुरौ। श्रवणे हरौ। हस्ते रवौ। चित्राया त्वष्टरि। स्वातावनिलाख्ये। उक्त च—

[1]शिवभुजगमित्रपितृवसुजलविश्वविरञ्चिपङ्कजप्रभवाः ।
इन्द्राग्नीन्द्रनिशाचरवरुणार्यमयोनयश्चाह्नि ॥
रुद्राजाहिर्बुध्न्या पूषा दस्रान्तकाग्निधातारः ।
इन्द्वदितिगुरुहरिरवित्वष्ट्रनिलाख्या क्षणा रात्रौ ॥
अह्नः पञ्चदशोंऽशो रात्रेश्चैव मुहूर्त इति ।
स च विज्ञेयस्तज्ज्ञैश्छायायन्त्राम्बुभिर्युक्त्या ॥
नक्षत्रतत्क्षणानां परिघातादीश्वरैः समं चिन्त्यम् ।
फलमपि तदेव दृष्टं गर्गाद्यपराशरश्लोकैः ।
अहोरात्रं च सम्पूर्णं चन्द्रनक्षत्रयोजितम् ।
तन्नक्षत्रमुहूर्ताश्च समकर्मगुणाः स्मृताः ॥इति॥

तथा च पराशरः—

"रौद्रमितमैत्रसाधनसारभटात्मसहवैश्वदेवाभिजिद्रोहिणीन्द्रबलजयपित्र्य-भाग्यवरुणनैर्ऋताग्नेययाम्यगन्धर्वध्यानपदराक्षसेन्द्राग्नेयप्राजापत्याश्विनेन्द्रब्रह्मगुरु-सावित्र्यवैष्णवपौष्णाः । तेषां यत्समानदैवतनक्षत्रं तन्नक्षत्रवत् कर्माण्या-रभेत । विशेषोपदेशमुपदेश्यामः--तत्र श्वेतमैत्रात्मसहरोहिणीषु रोहिणीवं सर्वं साधनम् । इष्टिव्रताधानाध्ययनानि । सारभटे अभिचारवधवादान् । अभिजिति-सर्वकर्माणि । बले नृपतिबलसमारम्भाः । जयेऽन्नप्रमाणम् । गन्धर्वे गान्धर्व-रतिविवाहाः । ध्यानपदेऽभिषेकभूषणमङ्गल्यानि । सन्ध्ययोस्तु पूर्वाऽग्निदेवता पश्चिमा रौद्री तयोर्न किञ्चित् कर्मारम्भो नान्यत्र नियमात् प्रयतमुपतिष्ठन्नोपासीत। पश्चिमायां विशेषतश्चाग्नौ न प्रविशेन्नाश्नीयान्न मैथुनमभिगच्छेत्" ॥ १-३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ तिथिकर्मगुणो नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥९८॥

अथ करणगुणाध्यायो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव सप्त चलकरणानि भवन्ति, तेषां नामान्यधिपतीश्चाह—

ववबालवकौलवतैतिलाख्यगरवणिजविष्टिसंज्ञानाम् ।
पतयः स्युरिन्द्रकमलजमित्रार्यमभूश्रियः सयमाः ॥१॥

---

१. द्रष्टव्यमस्य ग्रन्थस्य ४४८ पृष्ठे–इदं वचनं कुत्रचित् पाठान्तररूपम् ।

ववादीनां करणानामिन्द्रादयः सप्तमा पतयः स्वामिनि, तद्यथा—ववस्ये-न्द्रोऽधिपति । वालवस्य कमलजो ब्रह्मा । कौलवस्य मित्र । तैतिलाख्यस्यार्यमा । गरस्य भूर्भूमि । वणिजस्य श्रीर्लक्ष्मी । विष्टेर्यम ॥१॥

अथ स्थिरकरणानां नामान्यधिपतींश्चाह—

कृष्णचतुर्दश्यर्धाद् ध्रुवाणि शकुनिश्चतुष्पदं नागम् ।
किंस्तुघ्नमिति च तेषां कलिवृषफणिमारुताः पतयः ॥२॥

कृष्णचतुर्दशोद्वितीयाद्धदिारभ्य ध्रुवाणि स्थिराणि करणानि शकुन्यादीनि भवन्ति, तद्यथा – कृष्णचतुर्दश्यामपरभागे शकुनि । चतुष्पदनागावमावस्यायाम् । किस्तुघ्न प्रतिपत्पूर्वभागे। एतानि स्थिराणि मासेन सकृदेव भवन्ति। प्रतिपद्यपरभागे वव । वालवकौलवौ द्वितीयस्याम् । तैतिलगरौ तृतीयायाम्। वणिग्विष्टी चतुर्थ्याम् । पुनरपि ववबालवौ पञ्चम्याम्। अत करणे द्वे प्रतिदिन यावदष्टमीपूर्वभागे विष्टि. । अपरभागे वव । नवम्या वालवकौलवौ । दशम्या तैतिलाख्यगरौ । एकादश्या वणिग्विष्टी । द्वादश्या ववबालवौ । त्रयोदश्या कौलवतैतिलौ। चतुर्दश्या गरवणिजौ। पौर्णमास्या प्राग्भागे विष्टि । अपरे वव । तत प्रतिपदादि प्रत्यहं द्वे द्वे करणे यावत्-तृतीयायामपरभागे विष्टि । तत क्रमेण करणषट्कम् । सप्तम्या प्राग्भागे विष्टि. । ततो ववादिकरणषट्क यावत् त्रयोदशीम् । चतुर्दशीपूर्वभागे विष्टि । अपरभागे शकुनिरिति । एवमेतानि चलकरणानि माससध्ये प्रत्येकमष्टौ वारान् भवन्ति । स्थिरकरणानि मासेन सकृदेव । नियता पतय इति । तेषा शकुनिचतुष्पदनागकिंस्तु-घ्नाना यथाक्रमेण कलिवृषफणिमारुता पतयो भवन्ति, तद्यथा—शकुने. कलिः । चतुष्पदस्य वृष । नागस्य फणी सर्प । किस्तुघ्नस्य मारुतो वायु ॥२॥

अथैतैर्यत् कर्तव्य तदाह—

कुर्याद्ववे शुभचरस्थिरपौष्टिकानि
धर्मक्रियाद्विजहितानि च वालवाख्ये ।
सम्प्रीतिमित्रवरणानि च कौलवे स्युः
सौभाग्यसंश्रयगृहाणि च तैतिलाख्ये ॥३॥
कृषिबीजगृहाश्रयजानि गरे
वणिजि ध्रुवकार्यवणिग्युतयः ।
न हि विष्टिकृतं विदधाति शुभं
परघातविषादिषु सिद्धिकरम् ॥४॥

कुर्याद्बव इति। ववे ववाख्ये करणे। शुभानि प्रशस्तानि यानि धर्मादीनि कार्याणि। तथा चराणि स्वल्पकालसाध्यानि क्षिप्रोपयोगीनि। स्थिराणि कालान्तर-स्थायीनि। तथा पौष्टिकानि शरीरपुष्टिं यानि जनयन्ति। तानि कुर्यात्। बालवाख्ये धर्मक्रिया धर्मसमायुक्ता. क्रिया। तथा द्विजाना ब्राह्मणाना च हितान्यनुकूलानि कार्याणि। सम्प्रीति केनचित् स्नेह। मित्र सुहृत्। वरण कन्यावरणम्। एतानि च कार्याणि कौलवे स्युर्भवेयु। सौभाग्य सुभगत्व येन कर्मणा सर्वजनवाल्लभ्य भवति तत्सौभाग्यम्। सश्रय कश्चित् प्रधानजन सश्लिष्यते। गृह भवनम्। एतानि तैतिलाख्ये कार्याणि ॥३॥

कृषिबीजेति। कृषि. कर्षणम्। बीजानि प्रसिद्धानि यान्युप्यन्ते। गृहाश्रयजम्। गृह वेश्म आश्रित्य यज्जायत उत्पद्यते। एतानि सर्वाणि गरे कार्याणि। ध्रुवाणि स्थिराणि यानि कार्याणि। वणिग् वाणिज्यम्। युति केनचित् सह सयोग। एतान्येव वणिजि कार्याणि। विष्टिकृत न हि शुभ श्रेयस्कर फल विदधाति करोति, केवल पराणा शत्रूणा घाते निपाते विषादिषु विषप्रयोगेऽग्निदाहादौ च सिद्धिकरम् ॥४॥

तथा स्थिरकरणैर्यत् कर्तव्य तदाह—

कार्यं पौष्टिकमौषधादि शकुनौ मूलानि मन्त्रास्तथा
गोकार्याणि चतुष्पदे द्विजपितॄनुद्दिश्य राज्यानि च।
नागे स्थावरदारुणानि हरणं दौर्भाग्यकर्माण्यतः
किंस्तुघ्ने शुभमिष्टिपुष्टिकरणं मङ्गल्यसिद्धिक्रियाः ॥५॥

कार्यं पौष्टिकमिति। पौष्टिक शरीरपुष्टिकरम्। औषध यद्व्याधिविनाशा-योपयुज्यते। आदिग्रहणादन्यौषधादीना ग्रहण पचन पाचनम्। मूलानि मूलकर्माणि। मूलाना ग्रहण रोपण भक्षण च। तथा मन्त्रा मन्त्रसाधनानि। एतत् सर्व शकुनौ कार्यम्। गोकार्याणि गवा सबन्धीनि यानि कार्याणि शुभ ग्रहण दानेन तत्पालन च। तथा द्विजान् ब्राह्मणान् पितॄनुद्दिश्य तदर्थ यानि तानि चतुष्पदे कार्याणि। राज्यानि राजकार्याणि। स्थावर स्थावराश्रय कार्यम्। दारुणानि क्रूराणि च यानि कार्याणि परोपतापकरणानि। हरण परधनदारस्थावरादीनाम्। दौर्भाग्यकर्माणि दुर्भगत्व सर्वजनद्वेष्यं यैरवाप्यते तानि नागे कार्याणि। शुभ धर्मसयुक्त कर्म। इष्टय. पुत्र-काम्यादय.। पुष्टिकरण शरीरपोषणम्। मङ्गल्यानि विवाहादीनि। सिद्धिक्रिया याभिः क्रियाभिरेते सिद्ध्यन्ति। सर्वमेतत् किंस्तुघ्ने कार्यम्। तथा च गर्ग.—

आद्य तु शकुनिर्नाम रात्रौ कृष्णचतुर्दशी।
आदानग्रहणे चैवमिष्टमत्र पलायनम् ॥

योधानां शकुनानां च ग्रहणं पोषणं तथा।
चिकित्सा चैव युद्ध च सर्वमेतत् प्रशस्यते ॥
ततश्चतुष्पदं नाम कृष्णपञ्चदशी दिवा।
चतुष्पदाना सर्वेषा कर्मारम्भेषु शस्यते ॥
पितॄश्च पूजयेदेव प्रेतकार्य च कारयेत्।
नष्टं दृष्टिपथाल्लब्ध ब्रूयादत्र न संशय. ॥
नागं तु करणं रात्रौ कृष्णपञ्चदशी भवेत्।
तत्रावमर्दसाध्यानि प्रसह्य हरणानि च ॥
भेदनानि च कर्माणि मूलानि च फलानि च।
कर्माणि चोदनीयानि सर्वाण्येव प्रकल्पयेत् ॥
अत परं प्रवक्ष्यामि किस्तुघ्न करण ध्रुवम्।
तत् तु शुल्कप्रतिपदि दिवसे प्रतिपद्यते ॥
तस्मिन् दिव्यानि कार्याणि वैश्वदेवमथानलम्।
प्राजापत्यं च यत् कर्म सर्वमत्र प्रयोजयेत् ॥
इत्येतानि निबद्धानि ध्रुवाणि करणानि च।
अत. पर प्रवक्ष्यामि ववान्यन्यानि सप्त वै ॥
ववं च बालवं चैव कौलवं तैतिल तथा।
गराख्यं विणजं चैव विष्टिर्ज्ञेया तु सप्तमी ॥
ववे तु ध्रुवकर्माणि क्षिप्राण्यपि च कारयेत्।
निर्याणे च प्रवेशे च तद्धि सर्वार्थसाधकम् ॥
बालव ब्राह्मणानां तु सर्वारम्भेषु शस्यते।
अनारम्भोऽत्र वर्णाना शेषाणामिति निश्चय ॥
मित्रयुक्तं च यत् कर्म यच्च स्यात् सिद्धिकारणम्।
स्थावराणि च सर्वाणि कौलवे सम्प्रयोजयेत् ॥
तैतिलेन च कर्तव्यं राजद्वारिकमेव यत्।
अलङ्काराश्च विविधान् सर्वाधिकरणानि च ॥
गरादिना च कर्तव्य कर्म गृहसमुद्भवम्।
कृषि प्रवेश वस्तूना ग्रहणं क्षेत्रकर्मणाम् ॥
सर्वकार्याणि वणिजि विवादोत्थानि कारयेत्।
पण्यविक्रयणं चैव शस्त्रारम्भ च कारयेत् ॥

विष्टिर्नामेह करणं येन कर्म न कारयेत् ।
यत्नेनापि कृतं कर्म भवत्यल्पफलोदयम् ॥इति ॥५॥

अथ कर्णवेधनक्षत्राण्याह—

लाभे तृतीये च शुभैः समेते पापैर्विहीने शुभराशिलग्ने ।
वेध्यौ च कर्णावमरेज्यलग्ने पुष्येन्दुचित्राहरिपौष्णभेषु ॥६॥

लाभस्थानमेकादशम् । तृतीय प्रसिद्धम् । लाभे तृतीये च स्थाने शुभै शुभग्रहैर्बुधजीवशुक्रै । समेते सयुक्ते । शुभराशिलग्ने पापैर्विहीने । शुभा राशयो वृषमिथुनकन्यातुलाधन्विमीना । शुक्लपक्षे कर्कटश्च । एतेषामन्यतमे लग्ने । पापै पापग्रहैरादित्याङ्गारकशनैश्चरैर्विहीने रहिते । अमरेज्यो बृहस्पतिस्तस्मिन् लग्ने लग्नगते । कर्णावत्र वेध्यौ वेधनार्हौ । एव लग्नशुद्धिमभिधायाधुना नक्षत्राण्याह— पुष्येन्दुचित्राहरिपौष्णभेष्विति । पुष्यस्तिष्य । इन्दुर्मृगशिर । चित्रा । हरि श्रवण । पौष्णभ रेवती । एतेषु नक्षत्रेषु कर्णौ वेध्याविति ॥६॥

इदानी सक्षेपेणावसरप्राप्त विवाहपटलमाह—

रोहिण्युत्तररेवतीमृगशिरोमूलानुराधामघा-
हस्तस्वातिषु षष्ठतौलिमिथुनेषूद्यत्सु पाणिग्रहः ।
सप्ताष्टान्त्यबहिःशुभैरुडुपतावेकादशद्वित्रिगे
क्रूरैस्त्र्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे ॥७॥
दम्पत्योर्द्विनवाष्टराशिरहिते चारानुकूले रवौ
चन्द्रे चार्ककुजार्किशुक्रवियुते मध्येऽथवा पापयोः ।
त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टिं च रिक्तां तिथिं
क्रूराहायनपौषचैत्रविरहे लग्नांशके मानुषे ॥८॥

रोहिण्युत्तररेवतीति । रोहिणी । उत्तरत्रयम् । उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तर-भद्रपदा चेति । रेवती । मृगशिर । मूलम् । अनुराधा । मघा । हस्त । स्वाति । एतेषु नक्षत्रेषु पाणिग्रहो विवाह कार्य । तथा षष्ठतौलिमिथुनेषूद्यत्सु । षष्ठ कन्या । तौली तुल. । मिथुन प्रसिद्ध । एतेपूद्यत्सूदय गच्छत्सु लग्नता प्राप्तेष्वित्यर्थ । उक्त च—

हस्तोत्तरास्वातिमघानुराधाप्राजेशपौष्णेन्दवनैर्ऋतेषु ।
उद्वाहसौभाग्यसुखानि कन्या प्राप्नोति शेषै सुतभर्तृशोकम् ॥

कन्या तुल वन्मिथुनेषु साध्वी शेषेष्वसाध्वी धनवर्जिता च।
अन्येषु भेषु द्विपदांश इष्ट कन्यादिलग्नेषु न चान्त्यभाग ॥ इति।

एतानि नक्षत्राणि लग्नानि चाभिधाय ग्रहकुण्डलिकामाह—सप्ताष्टान्त्यबहि शुभैरिति। शुभग्रहैर्बुधजीवशुक्रै । सप्ताष्टान्त्यबहि स्थितै । सप्तममष्टममन्त्य च द्वादशस्थान बहि कृत्वा वर्जयित्वान्यत्र स्थितै । लग्नद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठनवमदशमैकादशस्थानेषु स्थितैरित्यर्थ । उडुपतौ चन्द्रे एकादशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानगते। क्रूरै पापग्रहैरादित्याङ्गारशनैश्चरै । त्र्यायषडष्टगै । त्रिस्तृतीयम्। आयमेकादशम्। षडष्टके षष्ठाष्टमस्थाने प्रसिद्धे। एतेषु स्थानेषु एतै सस्थितै पापै , न तु भृगौ षष्ठे सौम्यत्वाच्छुक्रस्य षष्ठे शुभ फल प्रागभिहित तस्यानेन प्रतिषेध कार्य । कुजेऽष्टमे च। उक्त च—

सौम्यान् व्ययास्तनिधनेष्ववरिभे च शुक्र
हित्वा स्थितस्त्रिधनलाभगत शशाङ्क ।
पापास्त्रिषड्निधनलाभगता विवाहे
हित्वाऽष्टमं क्षितिजमिष्टफलानि दद्यु ॥इति ॥७॥

अथ कन्याकुमारयो परस्परमानुकूल्यमाह—दम्पत्योर्द्विनवाष्टराशिरहित इति। दम्पत्योर्जायापत्यो । द्विद्वादशनवमपञ्चमाष्टषष्ठराशिभी रहिते वर्जिते। परस्पर यदि द्विद्वादशे नवमपञ्चमे षष्ठाष्टमे न भवत । एकराशी तृतीयैकादशराशी चतुर्थदशमराशी सप्तमराशी भवतस्तदा कार्य इत्यर्थ । उक्त च—

त्रिकोणषष्ठाष्टधनव्ययेषु पापप्रदान शुभमन्यभेषु।

वारानुकूले रवौ। रवावादित्ये चारानुकूले चारस्य जन्मराशेस्तृतीयषष्ठदशमैकादशस्थानानामन्यतमस्थ इत्यर्थ । कन्यायाश्चन्द्रे गोचरानुकूले। उक्त च—

गोचरशुद्धाविन्दु कन्याया यत्नत शुभ वीक्ष्य।
तिग्मकिरण च पुसा शेषैरबलैरपि विवाह ॥

अथ समागमफल प्रदर्शयति--चन्द्रे चार्ककुजार्किशुक्रवियुत इति। अर्क आदित्य । कुजोऽङ्गारक । आर्कि सौर । शुक्र भार्गव । एतैर्वियुते रहिते चन्द्रे। एतेषामन्यतमेन सह मार्गस्थो यदि न भवति। अर्थादेव बुधगुरुयुक्तश्चन्द्रमा शुभ । उक्त च—

नान्यै समेत शुभकृच्छशाङ्क केषाञ्चिदिष्टो बुधजीवयुक्त ॥ इति।

मध्येऽथवा पापयो । पापग्रहयोर्मध्येऽन्तश्चन्द्रो यदि न भवति। उक्त च—

मध्ये पापग्रहयो पाणिग्रहणे शशी न सौख्यकर ।
तस्माद्यत्नात् चन्द्र कन्याया सुस्थितो देय ॥

एक. पापश्चन्द्राद् द्वितीयेऽन्यो द्वादशे यदि भवति तदा स पापयोर्मध्यगतो भवति। त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनमिति । यस्मिन् दिने व्यतिपातो भवति। तद् व्यतिपातदिनम्। यस्मिन् दिने वैधृतिर्भवति तद्वैधृतिदिनम्। एव व्यतिपात-वैधृतिदिन त्यत्क्वा विहाय। उक्त च--

न वैधृतिदिने कुर्याद्व्यतीपातयुतेऽहनि।

विष्टि करण रिक्तां च तिथि चतुर्थीं नवमी चतुर्दशी च त्यत्क्वा विहाय। उक्त च--रिक्तासु च न कर्तव्यं न विष्टिदिवसे तथा।

क्रूराहायनेति। क्रूरस्याह क्रूराह पापग्रहवासर । तस्मिन् पापदिने न कर्तव्यम्। अर्थादेव शुभग्रहदिने कर्तव्यम् । उक्त च--

आग्नेयग्रहवासरेषु कलह प्रीतिस्तु सत्सूत्तमा।
केचित् स्थैर्यमुशन्ति सौरदिवस चन्द्रे ससापत्न्यकम् ॥ इति।

क्रूरमयन दक्षिणायनम् । तत्र न कार्यम्। उत्तरायणेऽर्थादेव कार्यम्। उक्त च--

उत्तरा भजमानेन काष्ठां वै सप्तसप्तिना।
चतुर्णामपि वर्णाना विवाह श्रेष्ठ उच्यते ॥

पौषचैत्रविरह इति। पौषमासं चैत्र च वर्जयित्वा पौषचैत्रयोर्न कार्यः। नन्वत्र पौषो दक्षिणायने भवति, दक्षिणायननिषेधात् पौषस्यापि निषध प्राप्नोति। तत्किमर्थमुक्तं पौषविरह इति। अथोच्यते , अयमभिप्राय आचार्यस्य। यथा दक्षिणायनेऽपि कार्तिकमार्गशीर्षयो कर्तव्य । उत्तरायणे सिद्धेऽपि विवाहविधौ चैत्रो न कार्य । तथा च--

माघफाल्गुनवैशाखा ऐन्द्रसौम्यानलास्तथा।
षडेते पूजिता मासाश्चातुर्वर्ण्येऽपि नित्यश ॥
एषूढा सुभगा साध्वी पुत्रिणी धर्मवत्सला।
धनिनी देवभक्ता च यथासङ्ख्य प्रकीर्तिता ॥
आषाढचैत्रपौषाश्च नभस्य श्रावणस्तथा।
कुत्सिता सर्ववर्णाना विवाहेषु मनीषिभि ॥
आषाढे नष्टशौचा तु खला सन्तानवर्जिता।
वैशाखे सर्वसामान्या चैत्रे चातृप्तमैथुना ॥

पौषे भर्तृविहीना स्यान्नभस्येऽपि च दुर्भगा।
एवमाश्वयुजोढा तु श्रावणे तु मृतप्रजा ।।

लग्नांशके मानुषे । द्विपदाख्ये मिथुनकन्यातुलानामन्यतमे कार्य । अनेनैतत् प्रतिपादित भवति—यथा सर्व एव राशया द्विपदनवांशकोदयगता. पाणिग्रहणे शस्ता: । तस्मिंश्च मानुषांशके स्वामिदृष्टे । उक्त च—

द्विपदभवन प्राप्तो योंऽश शुभाऽन्यगृहोदये ।
द्विपदभवनेष्वप्यन्यांशा भवन्त्यशुभावहा ।।

तथा च—

विलग्नांश स्वनाथेन यद्युद्वाहे न दृश्यते ।
पुंविनाशस्ततोऽस्तांशो यद्येव योषितस्तत ।।

लग्नांशकादस्तांशकस्यापि स्वामिदृष्टिर्विधेयेति ।।८।।

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ तिथिकरणगुणो नामैकोनशततमाऽध्याय. ।।९९।।

अथ[1] नक्षत्रजातकाध्यायो व्याख्यायत ।

तत्रादावेवाश्विनीभरण्योर्जातस्य स्वभावमाह—

प्रियभूषणः स्वरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीषु मतिमांश्च ।
कृतनिश्चयसत्यारुग्दक्षः सुखितश्च भरणीषु ।।१।।

प्रियभूषणोऽलङ्करणवल्लभ । स्वरूप: शोभनाकृति । सुभग सर्वजनवल्लभ । दक्ष. शीघ्रकारी । मतिमान् बुद्धिमान् । अष्टाङ्गबुद्धियुक्त ।

शुश्रूषा श्रवण चैव ग्रहण धारण तथा ।
ऊहापोहार्थविज्ञान तत्त्वज्ञान च धीगुणा. ।। इति ।

एवंविधोऽश्विनीजातो भवति । तारकापेक्षया च बहुवचनम् । तथा च पराशर.—

विज्ञानवानरोगो भिषक् प्रदातार्थभृत्यवनितेश. ।
दक्षः क्षितिपतिसेवी जात स्यादाश्विने शूर. ।।

---

१. अयमध्यायो बृहज्जातकेऽपि ।

कृतनिश्चय इति । कृतनिश्चय कार्याणामन्तग । सत्य सत्यवाक् । अरुक् स्वच्छदेह । दक्ष शीघ्रकारी । सुखित. सञ्जातसुख । एवविधो भरणीषु जातो भवति । तथा च पराशर —

धीर क्रूरोऽनृतवाक् परवित्तहरो नरश्चपलबुद्धि ।
बहुशत्रुपुत्रभृत्यो याम्ये प्रियमासमद्यश्च ॥इति॥१॥

अथ कृत्तिकारोहिण्योर्जातस्य स्वरूपमाह—

बहुभुक् परदाररतस्तेजस्वी कृत्तिकासु विख्यातः ।
रोहिण्यां सत्यशुचिः प्रियंवदः स्थिरः स्वरूपश्च ॥२॥

बहुभुक्, य प्रभूत भुङ्क्ते । परदाररत परस्त्रीषु रत । तेजस्वी सहिष्णु । विख्यात कीर्तियुक्त । एवविध कृत्तिकासु जातो भवति । तथा च पराशर —

धर्ममतिर्बहुवित्त स्वाध्यायाभिजनरूपसम्पन्न ।
अकृपणमति शशियुते जात स्यादग्निदैवत्ये ॥

रोहिण्यामिति । सत्य सत्यवाक् । शुचि शास्त्रोक्तशौचानुष्ठानपरो धनाद्यलुब्धश्च । प्रियवदोऽभिमतवक्ता । स्थिर एकमति । स्वरूप शोभनाकृति. । एवविधो रोहिण्या जातो भवति । तथा च पराशर —

सुतधनपशुमान् विद्वान् दाता धीरोऽल्पवाक् स्थिरमतिश्च ।
वृषभगतिस्तेजस्वी प्राजापत्ये नरो जात ॥इति॥२॥

अथ मृगशिरआर्द्रयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

चपलश्चतुरो भीरुः पटुरुत्साही धनी मृगे भोगी ।
शठगर्वितचण्डकृतघ्नहिंस्रपापश्च रौद्रर्क्षे ॥३॥

चपलोऽनेकमति । चतुरो दक्ष । भीरुर्भयार्त । पटु प्रवक्ता । उत्साही सोद्यम । धनी धनवान् । भोगी भोगसयुक्त । एवविधो मृगशिरसि जातो भवति । तथा च पराशर —

अतिशीलरूपदृष्ट सौम्यमति सोद्यम श्रुतिरहस्यः ।
चपलमति सुविनीतो जात स्यादिन्दुदैवत्ये ॥

शठगर्वितेति । शठ परकार्यविमुख । गर्वितो मानी । चण्ड प्रकोपन । कृतघ्नो निरुपकारशील । हिंस्र क्रूर । पाप पापसमेत । एवविधो रौद्रर्क्षे आर्द्रायां जातो भवति । तथा च पराशर.—

रौद्र क्रूर क्रोधी परदारार्थापहारशीलश्च।
वाग् निष्ठुरोऽतिधीरो जात स्याद् रुद्रदैवत्ये।। इति।

अथ पुनर्वसुजातस्य स्वरूपमाह—

दान्तः सुखी सुशीलो दुर्मेधा रोगभाक् पिपासुश्च।
अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ जायते मनुजः ।।४।।

दान्तो दमसयुक्तो जितेन्द्रिय.। सुखी सुखित। सुशील. शोभनचरित्र.। दुर्मेधा दुष्टमति। रोगभाग् रोगपीडित। पिपासुस्तृषार्त। अल्पेन स्तोकमात्रेण सन्तुष्टो हृष्ट। एवविधो मनुष्य. पुनर्वसौ जायत उत्पद्यते। तथा च पराशर —

क्षयवृद्धिभावनाया यशासि विदिशो भवन्ति कृच्छ्राणि।
व्याधिबहुलो बहुसुत पुनर्वसौ जायते मनुज.।। इति।।

अथ तिष्याश्लेषयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी धर्मसंश्रितः पुष्ये।
शठसर्वभक्ष्यपापः कृतघ्नधूर्तश्च भौजङ्गे।।५।।

शान्तात्मा जितेन्द्रिय.। सुभग सर्वजनप्रिय। पण्डित. शास्त्रवित्। धनी वित्तवान्। धर्मसश्रितो धार्मिक.। एवविध. पुष्ये जातो भवति। तथा च पराशरः—

द्युतिकान्तिसत्त्वयुक्तो बहुश्रुतो दारदासधनचेष्टः।
विपुलकुलवशकर्ता वक्ता पुष्ये नरो जात।।

शठ परकार्यविमुख.। सर्वभक्ष्य सर्वभक्षक। पाप पापसमेत. विमुखः कृतघ्नो दुर्जन। धूर्त परवञ्चक। एवविधो भौजङ्गे श्लेषाया जातो भवति। तथा च पराशर —

स्वल्पगतिर्जिह्माक्ष. क्रूर. क्रोधी नर सदामर्ष।
दाता हन्ता भोक्ता सार्पे जातो बहुव्यसन।। इति।।५।।

अथ मघापूर्वफल्गुन्योर्जातस्य स्वरूपमाह—

बहुभृत्यधनी भोगी सुरपितृभक्तो महोद्यमः पित्र्ये।
प्रियवाग् दाता द्युतिमानटनो नृपसेवको भाग्ये ।।६।।

बहुभृत्य प्रभूतपरिवार.। बहुधनी अतिवित्त.। भोगी भोगसंयुक्त। सुराणां देवाना पितृणा च भक्त. पूजाकर.। महोद्यमो महोत्साह। एवविध पित्र्ये मघायां जातो भवति। तथा च पराशर.—

पितृभक्त. क्रोधवशो मात्रा पितृयज्ञसत्रयाजी च।
द्विचतुष्पदमित्राढ्यो बह्वरिमित्रो नर. पित्र्ये।।

प्रियवागिति। प्रियवागभिमतवक्ता। दाता दानशील । द्युतिमान् कान्ति-युक्त । अटन. परिभ्रमणशील । नृपसेवको राजधनतत्पर । एवंविधो भाग्ये पूर्वफल्गुन्यां जातो भवति। तथा च पराशर —

बहुभाग्योऽल्पापत्य. सुभग प्रियदर्शनो नरोऽल्पधन ।
नातिप्रबुद्धबुद्धि परभाग्यविभुर्भवति भाग्ये ॥ इति ॥६॥

अथोत्तरफल्गुनीहस्तयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

सुभगो विद्याप्तधनो भोगी सुखभाग् द्वितीयफल्गुन्याम्।
उत्साही धृष्टः पानपोऽघृणी तस्करो हस्ते ॥७॥

सुभग सर्वजनप्रिय । विद्याप्तधनो विद्ययाऽऽप्त धन वित्त येन। भोगी भोगवान्। सुखभाक् सुखी। एवंविधो द्वितीयफल्गुन्यामुत्तरफल्गुन्या जातो भवति। तथा च पराशर.—

हयगजरथप्रयायी दाता भोक्ता विहाररतिशील ।
मृदुवाग्गीतरति स्यादार्यम्णे मानवो विद्वान् ॥

उत्साही धृष्ट इति। उत्साही सोद्यम । धृष्ट प्रगल्भ । पानप. पानसक्त । अघृणी निर्दय । तस्करश्चौर । एवंविधो हस्ते जातो भवति। तथा च पराशर —

उपचितकरचरणभुजो बहुविधधनधान्यताग्रणी सेर्ष्य ।
धर्मार्थकामभागी हस्ते सुतवान् नरो जात ॥ इति ॥७॥

अथ चित्रास्वात्योर्जातस्य स्वरूपमाह—

चित्राम्बरमाल्यधरः सुलोचनाङ्गश्च चित्रायाम्।
दान्तो वणिक् [1]तृषालुः प्रियवाग्धर्माश्रितः स्वातौ ॥८॥

चित्राणि नानाप्रकाराणि अम्बराणि वस्त्राणि माल्यानि च धारयति। सुलोचनाङ्ग. शुभ लोचने अक्षिणी अङ्गान्यवयवानि च यस्य। एवंविधश्चित्राया जातो भवति। तथा च पराशर —

वेदार्थशास्त्रकुशल. पशुमानत्यन्तशिल्पकर्मा च।
चित्राक्षश्चित्राया सुभगश्च नरस्त्रिपुत्रश्च ॥

दान्तो वणिगिति। दान्तो जितेन्द्रिय.। वणिक् क्रयविक्रयकुशल । तृषालुस्तृषार्तस्तृषां न सहते। अन्ये कृपालुर्दयालुरितीच्छन्ति। प्रियवागभिमतवक्ता। धर्माश्रितो धर्मपर । एवंविध स्वातौ जातो भवति। तथा च पराशर.—

---

१. कृपालुरिति पाठान्तरम्।

बहुजनभर्ता वक्ता त्रिवर्गभोक्ता प्रियो महोत्साह ।
वामाचारोऽल्परिपु स्वातौ जात कुलाग्रचरश्च ॥ इति ॥८।

अथ विशाखानुराधयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

ईर्षुर्लुब्धो द्युतिमान् वचनपटुः कलहकृद्विशाखासु।
आढ्यो विदेशवासी क्षुधालुरटनोऽनुराधासु ॥९॥

ईर्षु परद्विट् मत्सर. । लब्धो लोभाभिभूत । द्युतिमान् कान्तियुक्त.। वचनपटु सम्भाषणदक्ष । कलहकृत् कलहशील.। एवंविधो विशाखासु जातो भवति। तथा च पराशर.—

श्रीमानीज्याभिरत प्राज्ञोऽनुपसाधुकृत् कृतार्थपति ।
तीक्ष्णोऽभिमानयुक्तश्चैन्द्राग्नौ ख्यातकीर्तिश्च ॥

आढ्य इति। आढ्य ईश्वर । विदेशवासी परदेशनिवसनशील । क्षुधालुः क्षुधां बुभुक्षा न सहते । अटन परिभ्रमणशील । एवंविधोऽनुराधासु जातो भवति। तथा च पराशर —

स्थिरमित्रस्तेजस्वी सुतवानत्यन्तसौख्यभागी च।
ज्ञातिष्वग्र्योऽर्थपरो जात स्याद् मित्रदैवत्ये ॥ इति ॥९॥

अथ ज्येष्ठामूलयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

ज्येष्ठासु न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुरकोपः।
मूले मानी धनवान् सुखी न हिंस्रः स्थिरो भोगी ॥१०॥

न बहुमित्र स्वल्पसुहृत्। सन्तुष्ट सन्तोषशील । धर्मकृद्धर्मानुरत. । प्रचुरकोप क्रोधशील । एवंविधो ज्येष्ठासु जातो भवति। तथा च पराशर —

ज्ञातिषु गुणेषु राजसु पूजां प्राप्नोति नाशयति शत्रून्।
तेजोऽधिकोऽर्थभागी जात. स्यादिन्द्रदैवत्ये ॥

मूले मानी धनवानिति। मानी गर्वित.। धनवान् वित्तवान्। सुखी सुखित.। न हिंस्रोऽक्रूर । स्थिर एकमति । भोगी भोगवान्। एवंविधो मूले जातो भवति। तथा च पराशर —

धनधान्याढ्यो दाता परवित्तहरो नर कलहशील.।
क्रूरः परोपतापी मूले मूलोपजीवी च ॥ इति ॥१०॥

अथ पूर्वाषाढोत्तराषाढयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

इष्टानन्दकलत्रो वीरो दृढसौहृदश्च जलदेवे।
वैश्वे विनीतधार्मिकबहुमित्रकृतज्ञसुभगश्च ॥११॥

इष्ट वल्लभ सानन्दं कलत्र भार्या यस्य। वीर सङ्ग्रामशूर । केचिद् मानी गर्वीतीच्छन्ति। दृढसौहृद स्थिरमित्र । एवंविधो जलदेवे पूर्वाषाढाया जातो भवति। तथा च पराशर —

सलिलपथकर्मसिद्ध क्लेशसहिष्णु. परस्य दारेच्छु ।
नित्यमकल्पशरीर प्रियमद्य. पूर्वषाढासु ॥

वैश्वे विनीत इति। विनीतो विनयोपेत । धार्मिको धर्मपर.। बहुमित्र. प्रभूतसुहृत् । कृतज्ञ. प्रत्युपकारनिरत । सुभग सर्वजनप्रिय । एवंविधो वैश्वे उत्तराषाढाया जातो भवति। तथा च पराशर —

यानोद्यानवनरति. प्रवाससुरतीर्थसाधुसेवी च।
बहुशिल्पार्थः प्रियवाग् जात स्याद् वैश्वदेवे च॥

अथ श्रवणधनिष्ठयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

श्रीमान् श्रवणे श्रुतवानुदारदारो धनान्वितः ख्यातः।
दाताऽऽढ्यशूरगीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः ॥१२॥

श्रीमानीश्वर । श्रुतवाक् पण्डित । उदारदार उदारेषु दार । अथवोदारा दारा यस्य। उदारा दातार । धनान्वितो धनसयुक्त । ख्यात कीर्तियुक्त.। एवंविध श्रवणे जातो भवति। तथा च पराशर —

ज्ञातिश्रेष्ठो धनवान् दानरुचिर्भवति दक्षिणो दक्ष ।
नित्यमरोगशरीर श्रवणे हतशत्रुपक्षश्च ॥

दाताऽऽढ्यशूरेति। दाता दानशील । आढ्य ईश्वर.। शूर सङ्ग्रामप्रिय । गीतप्रियो स्वरगीतरति । धनलुब्धो वित्तलोभाभिभूत । एवंविधो धनिष्ठासु जातो भवति। तथा च पराशर —

धनधान्यसञ्चयानामीश स्यान्नृपतिसत्कृतो यज्वा।
अक्लेशभाग् जितरिपु श्रविष्ठयाभीष्टतारश्च॥ इति ॥१२॥

---

१. मानी इति पाठान्तरम्।

अथ शतभिषक्पूर्वभद्रपदयोर्जातस्य स्वरूपमाह—

स्फुटवाग्व्यसनी रिपुहा साहसिकः शतभिषक्सु दुर्ग्राह्यः ।
भद्रपदासूद्विग्नः स्त्रीजितधनपटुरदाता च ॥१३॥

स्फुटवाग् निष्ठुरभाषी। व्यसनी भूषणादिव्यसनोपेत । रिपुहा शत्रुहर्ता। साहसिक. असमीक्षितवीर्यवान्। दुर्ग्राह्यो दुराराध्य । एवविध. शतभिषक्सु जातो भवति। तथा च पराशर.—

परदारमद्यसेवी क्लेशसहो वारुणे नरो धीर ।
स्थिरसञ्चय स्थिरसुहृद्भिषक्क्रियापण्डितो रोगी ॥

भद्रपदास्विति । उद्विग्ना दु खित । स्त्रीजितधन स्त्रिया जित धन यस्य स्त्रीभिर्वा। पटु प्रवक्ता। अदाता च लुब्ध । एवविधो भद्रपदासु जातो भवति। तथा च पराशर —

दारुणकर्मा क्रोधी निशाचरस्तीक्ष्णविक्रमश्चपल ।
विषम प्रसह्य हन्ता प्राक्प्रोष्ठपदे भवति जात ॥इति॥१२॥

अथोत्तरभद्रपदारेवत्योर्जातस्य स्वरूपमाह—

वक्ता सुखी प्रजावान् जितशत्रुर्धार्मिको द्वितीयासु ।
सम्पूर्णाङ्गः सुभगः शूरः शुचिरर्थवान् पौष्णे ॥१४॥

वक्ता सम्भाषणदक्ष । सुखी सुखभाक्। प्रजावान् पुत्रपौत्रदौहितृसयुक्त । जितशत्रुर्जिता शत्रवो रिपवो येन। धार्मिका धर्मरत । एवविधो द्वितीयासूत्तरासु जातो भवति। तथा च पराशर —

नृपसत्कृता बहुसुत प्रदानशीला जले सततभीरु ।
ईज्याध्ययनरति स्यादाहिर्बुध्न्ये नरा जात ॥

सम्पूर्णाङ्ग इति सम्पूर्णाङ्गोऽविकलावयव । सुभग सौभाग्ययुक्त । शूर सङ्ग्रामप्रिय । शुचि शौचयुक्तः परस्वाद्यलुब्ध । अर्थवान् धनोपेत । एवविधः पौष्णे रेवत्या जातो भवति। तथा च पराशर —

सर्वार्थिभुक् प्रदाता प्रवासनिरतो विशुद्धकुलशील ।
गोमाननल्पपुत्र. पौष्णे विद्वान् नरो जात ॥ इति ॥१४॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ नक्षत्रजातकं
नाम शततमोऽध्यायः ॥१००॥

अथ राशिविभागो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव मेषवृषयोर्नक्षत्रजातप्रविभागमाह—

अश्विन्योऽथ भरण्यो बहुलापादश्च कीर्त्यते मेषः ।
वृषभो बहुलाशेषं रोहिण्योऽर्धं च मृगशिरसः ॥१॥

अश्विन्य सकला पादचतुष्टयम्। अथशब्दश्चार्थे। भरण्य सकला एव पादचतुष्टयम् । बहुला कृत्तिका । तस्याश्चतुर्थमशम् । एष मेष इति मेषराशि कीर्त्यते कथ्यते। अत्र नक्षत्र चतुष्पादम्। पादमृक्षद्वय राशिर्भवति। एव नक्षत्र नवपादा प्रत्येकस्य राशे प्रमाणम्। उक्त च– "मेषाश्विप्रथमा नवर्क्षचरणाश्चक्रस्थिता राशय" इति। बहुलाशेष कृत्तिकापादत्रयम् । रोहिणी सकला । अर्धं च मृगशिरसो मृगशिरस पादद्वय वृषभो राशि कीर्त्यते ॥१॥

अथ मिथुनकर्कटयोर्नक्षत्रविभागमाह—

मृगशिरसोऽर्धं रौद्रं पुनर्वसोरंशकत्रयं मिथुनः ।
पादश्च पुनर्वसुतस्तिष्यः श्लेषा च कर्कटकः ॥२॥

मृगशिरसोऽर्ध पादद्वयम् । रोद्रमाद्रा सकला । पूनर्वसोरंशकत्रयम् । एष मिथुनराशिः । पादश्चेति । पुनर्वसुत पुनर्वसो पाद तिष्य सकल । श्लेषा च सकला । एष कर्कटराशि ॥२॥

सिहकन्ययोर्नक्षत्रविभागमाह—

सिंहोऽथ मघा पूर्वा च फल्गुनीपाद उत्तरायाश्च ।
तत्परिशेषं हस्तश्चित्राद्यर्धं च कन्याख्यः ॥३॥

मघा सकला। पूर्वा च फल्गुनी सकला । उतरायाश्च पाद । इति सिह । तत्परिशेषमिति । तदित्युत्तराया परामर्श । तत्परिशेषमुत्तरापादत्रयम् । हस्त सकल । चित्राया अर्ध प्रथम पादद्वयम् । इति कन्याराशि ॥३॥

अथ तुलावृश्चिकयोर्नक्षत्रविभागमाह—

तौलिनि चित्रान्त्यार्धं स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः ।
अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा ॥४॥

चित्राया अन्त्यमर्ध पश्चिम पादद्वयम् । स्वाति सकला । विशाखायाः पादत्रयम् । एतत्तौलिनि तुले स्थितम्। विशाखाया. पश्चिम पाद । अनुराधा सकला। तथा तयान्विता सयुक्ता ज्येष्ठा सकलैव। एतदलिनि वृश्चिके ॥४॥

---

१ बृहज्जातकस्य १ अध्याये ४ श्लोक ।

अथ धन्विमकरयोर्नक्षत्रविभागमाह—

मूलमषाढा पूर्वा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी।
मकरस्तत्परिषेशं श्रवणः पूर्वं धनिष्ठार्धम् ॥५॥

मूल सकलम्। अषाढा पूर्वा सकलैव। उत्तराशक प्रथम आद्यपाद। एष धन्वी। मकरस्तत्परिशेषमिति। तदित्युत्तराया परामर्श। तत्परिशेषमुत्तरापाद-त्रयमन्त्यम्। श्रवण सकल। पूर्व धनिष्ठार्धम्। धनिष्ठाया आद्यं पादद्वयम्। एष मकरः ॥५॥

अथ कुम्भमीनयोर्नक्षत्रविभागमाह—

कुम्भोऽन्त्यधनिष्ठार्धं शतभिषगंशत्रयं च पूर्वायाः।
भद्रपदायाः शेषं तथोत्तरा रेवती च झषः ॥६॥

धनिष्ठायामन्त्यमर्ध पश्चिम पादद्वयम्। शतभिषक् सकला। पूर्वाया अशत्रयमाद्य पादत्रयम्। एष कुम्भ। भद्रपदाया शेषमिति। भद्रपदाया पूर्वभद्रपदाया शेषमेकमंशम्। तथोत्तरा सकला। रेवती च सकलैव। एष झषो मीन इति ॥६॥

अथैतदेव सक्षेपेणाह—

अश्विनीपित्र्यमूलाद्या मेषसिंहहयादयः।
विषमर्क्षान्निवर्तन्ते पादवृद्ध्या यथोत्तरम् ॥७॥

मेषादयश्चत्वार। सिहादयश्चत्वार। हयादयश्चत्वार एव। अश्विन्यादौ मेषस्यादि। पित्र्यादौ सिहस्यादि। मूलादौ हयादि धनुष प्रारम्भ। ते च यथोत्तरं पादवृद्ध्या स्थिता। विषमर्क्षात् तृतीयपञ्चमसप्तमनवमनक्षत्राद्यथोत्तर पादवर्धनेन स्थिता। निवर्तन्ते निवृत्ति यान्ति। यथा कृत्तिका गणनया अश्विन्यादितृतीयनक्षत्रम्। तत्प्रथमपादे मेषस्य निवृत्ति समाप्ति। मृगशिरो गणनया पञ्चम। तत्पादद्वये वृषस्य निवृत्ति। पुनर्वसुर्गणनया सप्तम। तत्पादत्रये मिथुनस्य निवृत्ति। श्लेषा गणनया नवम। तत्पादचतुष्टये कर्कटस्य निवृत्ति। एव सिहधनुषोर्योज्यमिति ॥७॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ राशिविभागो नामैकशततमोऽध्याय ॥१०१॥

अथ प्रसङ्गागत विन्ध्यवासिकृत विवाहपटल व्याख्यायते ।

तत्रादावेव लग्नस्थितानां सर्वग्रहाणा फलान्याह—

मूर्तौ करोति दिनकृद्विधवां कुजश्च
राहुर्विपन्नतनयां रविजो दरिद्राम् ।
शुक्रः शशाङ्कतनयश्च गुरुश्च साध्वी-
मायुःक्षयं प्रकुरुतेऽथ विभावरीशः ॥१॥

दिनकृदादित्यो मूर्तौ वैवाहिके लग्ने स्थितो विधवा मृतभर्तृका कन्यका करोति। कुजोऽङ्गारकश्चशब्दाद्विधवामेव करोति। राहु सैंहिकेयो विपन्नतनया मृतपुत्रा करोति। रविजो दरिद्रा निर्धनाम्। शुक्रो भार्गव । शशाङ्कतनयो बुध । गुरुश्च जीव । एते साध्वी सच्छीला कुर्वन्ति। विभावरी रात्रि। तस्या ईशश्चन्द्र । आयुषो जीवितस्य क्षय विनाश प्रकुरुते ॥१॥

अथ द्वितीयस्थानस्थितान सर्वग्रहाणा फलान्याह—

कुर्वन्ति भास्करशनैश्चरराहुभौमा
दारिद्र्यदुःखमतुलं नियतं द्वितीये ।
वित्तेश्वरीमविधवां गुरुशुक्रसौम्या
नारीं प्रभूततनयां कुरुते शशाङ्कः ॥२॥

द्वितीये लग्नाद् द्वितीयस्थाने। भास्कर आदित्य । शनैश्चर सौरि.। राहु सैंहिकेय । भौमःऽङ्गारक । अतुलमक्षम दारिद्र्य दु ख विगतधनेन क्लेश नियत सर्वकालं कुर्वन्ति। गुरुर्बृहस्पति । शुक्र । सौम्यो बुधा.। वित्तेश्वरी धनस्य स्वामिनीम् अविधवा जीवद्भर्तृका च कुर्वन्ति। शशाङ्कश्चन्द्र । नारी कन्या प्रभूततनयां बहुप्रजा कुरुते ॥२॥

अथ तृतीयस्थानस्थिताना सर्वग्रहाणा फलान्याह—

सूर्येन्दुभौमगुरुशुक्रबुधास्तृतीये
कुर्युः सदा बहुसुतां धनभागिनीं च ।
व्यक्तां दिवाकरसुतः सुभगां करोति
मृत्युं ददाति नियमात् खलु सैंहिकेयः ॥३॥

तृतीये तृतीयस्थाने स्थिता । सूर्य आदित्य । इन्दुश्चन्द्र । भौमोऽङ्गारक.। गुरुर्जीव.। शुक्र । बुध । एते सदा सर्वदा बहुसुता प्रभूतपुत्राम्, धनभागिनी च

वित्तान्वितां कन्यका कुर्यु । दिवाकरसुत सौरि । व्यक्ता कीर्तियुक्ताम्। सुभगा भर्तृवल्लभां च करोति । सैहिकेयो राहु, नियमान्निश्चयान्मृत्यु मरण ददाति। खलुशब्दश्चार्थे वाक्यालङ्कारे वा ।।३।।

अथ चतुर्थस्थानस्थिताना सर्वग्रहाणा फलान्याह—

स्वल्पं पयः स्रवति सूर्यसुते चतुर्थे
दौर्भाग्यमुष्णकिरणः कुरुते शशी च।
राहुः सपत्ननमपि च क्षितिजोऽल्पवित्तं
दद्याद्भृगुः सुरगुरुश्च बुधश्च सौख्यम् ।।४।।

चतुर्थे चतुर्थस्थाने । सूर्यसुते शनैश्चरे । स्वल्प स्तोकम् । पय क्षीर स्रवति। उष्णकिरणः सूर्यो दौर्भाग्य दुर्भगत्वं कुरुते। शशी च चन्द्रो दौर्भाग्यमेव कुरुते । राहु सपत्न शत्रु करोति । सापत्न्य करोतीत्यर्थ । क्षितिजोऽङ्गारकोऽल्पवित्त स्वल्पधन करोति । भृगु. शुक्र । सुरगुरुर्जीव.। बुधश्च। सौख्य दद्यात् ।।४।।

अथ पञ्चमस्थानस्थिताना सर्वग्रहाणा फलान्याह—

नष्टात्मजां रविकुजौ खलु पञ्चमस्थे
चन्द्रात्मजो बहुसुतां गुरुभार्गवौ च।
राहुर्ददाति मरणं शनिरुग्ररोगं
कन्याविनाशमचिरात् कुरुते शशाङ्कः ।।५।।

रविरादित्य. । कुजोऽङ्गारक. । एतौ पञ्चमस्थौ लग्नात् पञ्चमस्थाने स्थितौ नष्टात्मजा मृतापत्या कन्यका कुरुत । खलुशब्द आगमद्योतनार्थ । चन्द्रात्मजो बुधो बहुसुता प्रभूतपुत्रा करोति । गुरुर्बृहस्पति । भार्गव शुक्र । एतावपि चशब्दाद् बहुसुतामेव कुरुतः। राहुर्मरण ददाति। शनि सौरि । उग्र तीव्र रोग गदं ददाति। शशाङ्कश्चन्द्रोऽचिराच्छीघ्रमेव कन्याया विनाश कुरुते करोति ।।५।।

अथ षष्ठस्थितानां सर्वग्रहाणा फलान्याह—

षष्ठाश्रिताः शनिदिवाकरराहुजीवाः
कुर्युः कुजश्च सुभगां श्वशुरेषु भक्ताम्।
चन्द्रः करोति विधवामुशना दरिद्रा-
मृद्धां शशाङ्कतनयः कलहप्रियां च ।।६।।

शनि. सौरि। दिवाकर आदित्य। राहु सैंहिकेय। जीवो बृहस्पति। एते षष्ठाश्रिता षष्ठस्थानस्था। कुजश्चाङ्गारक षष्ठस्थानस्थ एव। सुभगा भर्तृवल्लभा श्वशुरेषु च भक्ता कन्यका कुर्यु.। चन्द्र शशी विधवा मृतभर्तृकां करोति। उशना शुक्रो दरिद्रा निर्धना करोति। शशाङ्कतनयो बुध.। ऋद्धा सधना कलहप्रिया च करोति॥६॥

अथ सप्तमस्थितानां सर्वग्रहाणां फलान्याह—

सौरारजीवबुधराहुरवीन्दुशुक्राः
कुर्युः प्रसह्य खलु सप्तमराशिसंस्थाः।
वैधव्यबन्धनवधक्षयमर्थनाश-
व्याधिप्रवासमरणानि यथाक्रमेण॥७॥

सौरादय. सप्तमस्थानस्था यथाक्रम प्रसह्यात्यर्थ वैधव्यादीन् दोषान् कुर्वन्ति। तद्यथा—शनैश्चर सप्तमे स्थितो वैधव्य करोति। आरोऽङ्गारको बन्धनम्। जीवो बृहस्पतिर्वध मरणम्। बुध क्षय विनाश करोति। राहुरर्थनाश वित्तक्षयम्। रविरादित्यो व्याधिम्। इन्दुश्चन्द्र प्रवास देशान्तरगमनम्। शुक्रो मरणम्। एव सप्तमस्था यथाक्रमेण परिपाट्या कुर्यु। खलुशब्दोऽत्रागमद्योतनार्थ॥७॥

अथाष्टमस्थितानां सर्वग्रहाणां फलान्याह—

स्थानेऽष्टमे गुरुबुधौ नियतं वियोगं
मृत्युं शशी भृगुसुतश्च तथैव राहुः।
सूर्यः करोत्यविधवां [1]सरुजां महीजः
सूर्यात्मजो धनवतीं पतिवल्लभां च॥८॥

गुरुर्जीव। बुधश्च। एतौ लग्नादष्टमस्थानस्थितौ नियतं सर्वकालं निश्चितं वा वियोग जायापत्यो कुरुत.। शशी चन्द्रो भृगुसुत शुक्रश्च मृत्युं मरणं करोति। तथैव तेनैव प्रकारेण राहुर्मृत्यु करोति। सूर्य आदित्योऽविधवा जीवद्भर्तृकां करोति। महीजोऽङ्गारक. सरुजा पीडितदेहा करोति। केचित् सुभगा भर्तृवल्लभामिति पठन्ति। सूर्यात्मज. सौरि। धनवती वित्तान्विताम्। पतिवल्लभा भर्तृप्रिया च करोति॥८॥

---

१ सुभगामिति पाठान्तरम्।

अथ नवमस्थानस्थितानां सर्वग्रहाणां फलान्याह—

धर्मे स्थिता भृगुदिवाकरभूमिपुत्रा
जीवश्च धर्मनिरतां शशिजस्त्वरोगाम्।
राहुश्च सूर्यतनयश्च करोति बन्ध्यां
कन्याप्रसूतिमटनां कुरुते शशाङ्कः॥९॥

भृगु. शुक्रः। दिवाकर आदित्य.। भूमिपुत्रोऽङ्गारक.। जीवो बृहस्पतिश्च। एते सर्व एव धर्मे नवमस्थाने स्थिता धर्मनिरता कन्यका कुर्यु। शशिजो बुध। अरोगा कल्याणीं करोति। राहु सैंहिकेय.। सूर्यतनय. सौरि। एतौ वन्ध्यामपुत्रा कुरुत। शशाङ्कश्चन्द्र कन्याप्रसूति कन्याजनयित्रीम्। अटना भ्रमणशीला च करोति॥९॥

अथ दशमस्थितानां सर्वग्रहाणां फलान्याह—

राहुर्नभःस्थलगतो विधवां करोति
पापे रतां दिनकरश्च शनैश्चरश्च।
मृत्युं कुजोऽर्थरहितां कुलटां च चन्द्रः
शेषा ग्रहा धनवतीं सुभगां च कुर्युः॥१०॥

नभ स्थलं दशमस्थानम्। नभ स्थलगतो राहुर्विधवां मृतभर्तृकां करोति। दिनकर आदित्य. पापे रता पापकर्मणि सक्तां करोति। शनैश्चर पापरतामेव। कुजोऽङ्गारको मृत्यु मरणं करोति। चन्द्रोऽर्थरहिता दरिद्रां कुलटां बन्धकी च करोति। शेषा बुधबृहस्पतिशुक्रा धनवती वित्तान्विता सुभगा भर्तृवल्लभा च कुर्यु॥१०॥

अथैकादशस्थितानां सर्वग्रहाणा फलान्याह—

आये रविर्बहुसुतां सधनां शशाङ्कः
पुत्रान्वितां क्षितिसुतो रविजो धनाढ्याम्।
आयुष्मतीं सुरगुरुः शशिजः समृद्धां
राहुः करोत्यविधवां भृगुरर्थयुक्ताम्॥११॥

आये एकादशस्थाने रविरादित्यो बहुसुता प्रभूतपुत्रां कन्यकां करोति। शशाङ्कश्चन्द्र. सधनां वित्तान्विताम्। क्षितिसुतोऽङ्गारक पुत्रान्विता सुतसयुक्ताम्। रविज. सौरो धनाढ्यामीश्वरीम्। सुरगुरुर्जीव आयुष्मती चिरजीविनीम्। शशिजो बुध. समृद्धां सधनाम्। राहुरविधवा जीवद्भर्तृकाम्। भृगु. शुक्रोऽर्थयुक्तां सधनां करोति॥११॥

अथ द्वादशस्थितानां सर्वग्रहाणां फलान्याह—

अन्ते गुरुर्धनवतीं दिनकृद्दरिद्रां
चन्द्रो धनव्ययकरीं कुलटां च राहुः।
साध्वीं भृगुः शशिसुतो बहुपुत्रपौत्रां
पानप्रसक्तहृदयां रविजः कुजश्च ॥१२॥

अन्ते द्वादशस्थाने गुरुर्जीवो धनवती सधना कन्यका करोति। दिनकृदादित्यो दरिद्रा निर्धनाम्। चन्द्र शशी धनव्ययकरीमर्थक्षयकरीम्। राहु कुलटा बन्धकीम्। भृगु शुक्र साध्वी सच्छीलाम्। शशिसुतो बुधो बहुपुत्रपौत्रा प्रभूतसुता प्रभूतपौत्राम्। रविज. शनैश्चर. पानप्रसक्तहृदयां पाने प्रसक्तमनुरत हृदयं यस्या। कुजोऽङ्गारकश्चशब्दात् पानप्रसक्तहृदयामेव ॥१२॥

अथ गोधूलिप्रशंसार्थमाह—

गोपैर्यष्ट्याहतानां खुरपुटदलिता या तु धूलिर्दिनान्ते
सोद्वाहे सुन्दरीणां विपुलधनसुतारोग्यसौभाग्यकर्त्री।
तस्मिन् काले न चर्क्षं न च तिथिकरणं नैव लग्नं न योगः
ख्यातः पुंसां सुखार्थं शमयति दुरितान्युत्थितं गोरजस्तु ॥१३॥

अथ गोधूलिप्रशसावशाद् गोपशब्दो व्यवह्रियते। गोपैर्गोपालकैर्यष्ट्या लगुडेनाहतानां ताडिताना गवा खुरपुटै पादाग्रैर्या दलिता खण्डिता धूली रजो दिनान्ते सूर्यास्तमयकाले सा उद्वाहे विवाहे सुन्दरीणा विपुल विस्तीर्ण धन वित्तं सुतान् पुत्रानारोग्यमरोगत्व सौभाग्यं भर्तृवाल्लभ्यं करोति। 'तस्मिन् सन्ध्यासमये न चर्क्षं नक्षत्र नच तिथिर्नन्दादिका, न करण ववादि, नच योग आनन्दादिक उपयुज्यते। सुखार्थं पुसा पुरुषाणा स काल ख्यात उक्त। उत्थितमुद्भूतं गोरजो गोधूलिर्दुरितानि दुष्कृतानि शमयत्युपशान्ति नयति। तेन हेतुना न किञ्चित् तत्रोपयुज्यत इति ॥१३॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतौ विन्ध्यवासिकृतं
विवाहपटलं नाम द्विशततमोऽध्याय ॥१०२॥

---

१. अयमध्यायो वराहमिहिरकृतो न। अतोऽत्राध्यायसंख्या द्व्यधिकशततमतुल्या न समुचिता। सर्वपुस्तकेषूपलब्धत्वादस्माभिरुपन्यस्ता।

अथ ग्रहगोचराध्यायो व्याख्यायते ।

तत्राचार्यः शिष्यजनवत्सलतया लाघवेन छन्दसा लक्षणमन्तर्भूतं करोति। तेषा च प्रस्तारविधौ गुरुलघुसञ्ज्ञाविज्ञानेन विना न किञ्चिद् ज्ञायते। आचार्येण ग्रन्थविस्तरभयात् प्रसिद्धत्वाच्च लक्षण नोक्तम्। तदस्माभिर्गुरुलघूना लक्षण प्रदर्श्यते। तथा—

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुश्च तथादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

अत्र व्याख्या—मस्त्रिगुरु, यत्र यत्र मकारग्रहण भविष्यति तत्र तत्र त्रिगुरुः प्रस्तारः । नकारस्त्रिलघुः । भकार आदिगुरुः । आदौ गुरुरन्ते लघुद्वयम्। तथा यकार आदिलघुः । आदौ लघुरन्ते गुरुद्वयम्। जो जकारो गुरुमध्यगतः, मध्यगुरुराद्यन्तयो-र्लघुद्वयम्। रलमध्यः, रेफो मध्यलघुराद्यन्तयोर्गुरुद्वयम्। सोन्तऽगुरुः, सकार आदौ लघुद्वयमन्ते गुरुः । तकारोऽन्तलघुः, आदौ तस्य गुरुद्वयमन्ते लघुरिति।

न्यासः—

म SSS, न ।।।, भ S।।, य ।SS, ज ।S।, र S।S, स ।।S, त SS। अत्राप्यपरेयं परिभाषा। अ, इ, उ, ऋ, ऌ सामान्यव्यञ्जनानि कादीनि लघवस्ते चर्जवः प्रस्तार्याः। आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः । एते गुरवः कुटिलाश्च प्रस्तार्याः । पादान्ते स्थितो लघुरपि गुरुता याति। वक्ष्यत्याचार्यः—

[1]प्रकृत्यापि लघुर्यश्च वृत्तबाह्ये व्यवस्थितः ।
स याति गुरुतामिति।

यस्य वर्णस्य सयोगाक्षर परः स गुरुर्भवति। प्रस्तारे गुरुर्लघुर्वाङ्गुष्ठपर्व-प्रमाणः कार्यः।

तत्रादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह—

प्रायेण सूत्रेण विनाकृतानि प्रकाशरन्ध्राणि चिरन्तनानि ।
रत्नानि शास्त्राणि च योजितानि नवैर्गुणैर्भूषयितुं क्षमाणि ॥१॥

प्रायेण बाहुल्येन रत्नानि मणिविशेषाणि सूत्रेण विनाकृतानि वर्जितानि प्रकाशरन्ध्राणि प्रकटच्छिद्राणि चिरन्तनानि पुरातनानि च यानि तानि नवैर्गुणै-रभिनवैः सूत्रैर्योजितानि प्रोतानि विभूषयितुमलङ्कर्तुं क्षमाणि योग्यानि भवन्ति। एव शास्त्राणि सूत्रेण अक्षररचनावृत्तबन्धेन विनाकृतानि वर्जितानि प्रकाशरन्ध्राणि

१. अस्यैवाध्यायस्य ५८ श्लोकः।

प्रकटदोषाणि चिरन्तनानि पुरातनानि चिरन्तनत्वाद् जातापशब्दानि। अपशब्दत्वाच्च प्रकाशरन्ध्राणि तथाभूतानि च तानि नवैर्गुणैरभिनवै सद्वस्तुभिर्द्रव्यवृत्तबन्धैर्योजितानि वचनस्थापितानि भूषयितु क्षमाणि योग्यानि भवन्ति, नान्यथेत्यर्थ ॥१॥

अधुना गोचरस्य कारण मुखचपलार्ययाऽऽह—

प्रायेण गोचरो व्यवहार्योऽतस्तत्फलानि वक्ष्यामि।
नानावृत्तैरार्या मुखचपलत्वं क्षमध्वं नः ॥२॥

प्रायेण बाहुल्येन गोचरो ग्रहगोचरो व्यवहार्यो व्यवहरणाय शीलमस्य व्यवहार्य। य. कश्चिद् लोके ग्रहसस्था पृच्छति। अतोऽस्माद्धेतोस्तत्फलानि गोचरफलानि वक्ष्यामि कथयिष्यामि। नानावृत्तैर्विचित्रैर्वृत्तबन्धै सम्पाद्य। आर्या साधव पण्डिता अस्माक मुखचपलत्व बहुभाषित्व क्षमध्व सहत—इत्यर्थ। आर्याणामग्रे मुखचपलत्वमयोग्यमत क्षम्यतामिति। मुखचपलेयमार्या ॥२॥

अस्या लक्षणं व्याख्यायते। तत्र चार्यालक्षणेन विना तस्या लक्षणमुपदेष्टु न युज्यते, तस्मादार्यालक्षण तावद् व्याख्यायते—

द्वयान्तान्तरादिगुरुभि. सोदधिलै सप्तभिर्गणैर्गुरुणा।
आर्यार्ध नात्रायुजि ज षष्ठोऽय नलघुको वा ॥

आर्या मात्राभि परिमीयन्ते। पथ्यादीनामार्याणा त्रिशन्मात्रा पूर्वमर्ध भवति। अपर सप्तविंशति। चतुर्भिर्लघुभिर्गणो भवति। द्वौ गुरू यस्य द्विगुरु। अन्तेऽवसाने गुरुर्यस्यासावन्तगुरु। अन्तरगुरुर्मध्यगुरु। आदौ गुरुर्यस्यासावादिगुरु। तैर्गणै। कीदृशै ? सोदधिलै, उदधिसमसख्याश्चत्वारो ला लघवो यस्य स उदधिल, सह उदधिसख्येन लेन गणेन वर्तन्ते इति सोदधिला। तै सोदधिलैरुक्त-विकल्पै। चतुर्भिलघुभिरित्यर्थ। एवमेष पञ्चविकल्पो गणस्तन्न्यास उक्त-ऽऽ, ।।ऽ, ।ऽ।, ऽ।।, ।।।।, तै सप्तभिर्गणैर्गुरुणा चाष्टमेनार्धगणेनार्याणा पथ्यादिकाना पूवमर्ध प्रथमदल भवति। नात्रास्यामार्यायामयुजि प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमगण-स्थानेषु जो गणश्च भवति। षष्ठोऽय तु जकारो भवति। अथ वा षष्ठो गणो नलघुको यो नलघू भजते जकाराभावात्। अन्यदप्याह—

ले लात् पद द्वितीयात् प्रथमात् परकेऽथ विषमयुजि चरमे।
षष्ठो लोऽग्रेऽन्त्ये त्रिषु पादो भवति भवति तु पथ्या ॥

ले सर्वलघौ षष्ठे गणे सति द्वितीयाल्लात् पद कार्यम्। प्रथमात् परक इति। षष्ठात् परकै सप्तमगणे सर्वलघौ प्रथमाल्लात् पद कार्यम्। षष्ठस्थानान्ते यति.

कार्येत्यर्थ । अथ विषमयुजि चरमे। पश्चादर्धे विपमयुजि पञ्चमस्थानभाजि ले सति प्रथमाक्षरमारभ्य पद विधेयम् । पष्ठो ल इति पश्चिमेऽर्धे पष्ठो गण एकलघुरेव कार्य । अग्रेऽन्त्ये च त्रिषु गणेषु यदि पादो यतिर्भवेत् तदा पथ्यानाम्न्यार्या भवतीत्यार्याद्वयस्यार्थ । द्वयान्तान्तरादिगुरुभिरित्यस्य न्यास । ले लात् पदमित्यस्य पथ्याया न्यासश्च प्रसिद्ध.।

IIII	IIII	SS	SS	SS	SS	IIS	IIS
SS	SS	SS	IIII	SS	SS	ISI	SS
IIS	IIS	SII	SII	SS	SS	SS	SS
ISI	SS	SS	IIS	IIS	IIII	IIII	ISI
SS	SS	SS	IIS	SS	SS	SS	SS
ISI	IIII	IIII	IIII	ISI	IIII	IIII	ISI
IIS	SII	IIS	IIII	IIS	SII	SS	SS
S	S	S	S	S	S	S	S

एवमादय ।

अथ विपुलाचपलयोर्लक्षणम्—

विपुला तु याऽन्यथा पादभाग् जकारौ द्वितीयकचतुर्थौ ।
गुरुमध्यगौ भवेता भवेत् तदा सर्वतश्चपला ॥

पथ्यातो याऽन्यथा पाद भजते त्रिषु गणेषु यस्या यतिर्नास्तीत्यर्थ, सा विपुला, यत्र तु जकारौ मध्यगुरुगणौ द्वितीयकचतुर्थौ द्वितीयस्थाने चतुर्थे च स्थितौ तौ च गुरुमध्यगौ गुर्वोर्मध्यगौ भवता स्याताम् । सर्वतोऽर्धद्वयेऽपि तदा चपला भवति।

न्यास —

	ज		ज				
IIS	ISI	SS	ISI	SS	ISI	SS	S

	ज		ज				
SS	ISI	SS	ISI	SS	I	SS	S

अथ मुखचपलाया लक्षणम्—

अर्धे यदग्रिमे लक्षण भवेत् केवले तु चपलाया.।
मुखचपलाऽसौ गदिता शेषे पूर्वोक्तलक्षणिका ॥

चपलाया अग्रिमे प्रथमेऽर्धे केवले च एकस्मिन्नेव लक्षणमुक्तं जकारौ द्वितीयकचतुर्थकौ गुरुमध्यगौ भवेतामित्यर्थ.। तथाभूत प्रथमे यदि भवेत् स्यात्। शेषे पश्चिमे त्वर्धे पूर्वोक्तलक्षणिका पूर्वोक्तं सामान्यार्यालक्षण भवति। तदाऽसावार्या मुखचपला गदितोक्ता। न्यासः प्रसिद्ध. । एवमियं मुखचपलार्येति।

अथात्मनो नम्रता प्रदर्शयस्तद्वारेण च जघनचपलार्यामाह—

माण्डव्यगिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम्।
साध्वी तथा न पुंसां प्रिया यथा स्याज्जघनचपला ॥३॥

माण्डव्यस्य सबन्धिनी गिर वाच श्रुत्वाऽऽकर्ण्य मदीया वाग् न रोचते न प्रतिभाति विदुषाम्। तथा च माण्डव्य —

सर्वेऽप्याकाशवासा. स्फटिकविसलताशङ्खकार्पासभासा-
स्ते लग्न वर्द्धयन्तो नरपतितिलक त समुत्पादयन्ति।
यत्सेनोत्तालवाजिव्रजखुरजरजोव्याप्तमालोक्य विम्ब
मुच्यन्ते प्रेयसीभिर्दुरनुभवनिशाशङ्कया चक्रवाका. ॥
कौर्पैरन्यत्र मुक्ताविचकिलधवलो रोहिणीप्राणनाथ
सर्वैं सवीक्ष्यमाण खवलयनिलयैस्त समुत्पादयेद्धि।
नीत यस्य प्रगाढैर्घनमलिनमपि श्वेतिमान यशोभि-
र्विभ्राणा शम्भुशङ्का मधुमथनमहो मन्दमालिङ्गति श्री ॥इति॥

अथ नैव मदीयैव वाग्रोचते। पुसा पुरुषाणा साध्वी सच्छीला स्वस्त्री प्रिया प्रियालापा न भवति, यथा जघनचपला असाध्वी वेश्या प्रिया। अनेनाभिप्रायेण मदीया नीरसापि रोचत एव। इयमार्या जघनचपला। तल्लक्षणम्—

पूर्वार्ध पूर्वसम चपलाया लक्षण निरवशेषम्।
पाश्चात्यमर्धमाश्रित्य वर्तते जघनचपला सा॥

अत्र व्याख्या—यत्र पूर्वार्ध पूर्वसम सामान्यार्यार्धतुल्य द्वचान्तान्तरादिगुरुभिरित्यादिलक्षणोपेत प्रथमदल पाश्चात्त्य पुनर्द्वितीयमर्ध चपलाया· सबन्धि लक्षण निरवशेष सकलमाश्रित्य सगृह्य वर्तते तिष्ठति। जकारौ द्वौ द्वितीयकचतुर्थौ गुरुमध्यगौ भवेतामिति। जघनचपला सा। सा जघलचपलार्या। न्यास प्रसिद्ध. ॥३॥

अधुना शार्दूलविक्रीडितेन सर्वग्रहाणां गोचरफल सक्षेपेण दर्शयन्नाह—

सूर्यः षट्त्रिदशस्थितस्त्रिदशषट्सप्ताद्यगश्चन्द्रमा
जीवः सप्तनवद्विपञ्चमगतो वक्रार्कजौ षट्त्रिगौ।
सौम्यः षड्द्विचतुर्दशाष्टमगतः सूर्येऽप्युपान्ते शुभाः
शुक्रः सप्तमषड्दशर्क्षसहितः शार्दूलवत् त्रासकृत् ॥४॥

सूर्य आदित्य.। षट्त्रिदशस्थित·, यस्य जन्मराशे षष्ठतृतीयदशमस्थो गोचरेण शुभः। अर्थादेव परिशेषस्थानेष्वशुभ.। त्रिदशषट्सप्ताद्यगश्चन्द्रमा.,

चन्द्रमास्तृतीयस्थाने दशमे षष्ठे सप्तमे आद्ये जन्मनि च गत स्थित. शुभ । शेषेष्वशोभन । जीव सप्तनवद्विपञ्चमगत, जीवो बृहस्पति सप्तमे स्थाने नवमे द्वितीये पञ्चमे च गत प्राप्त शुभ । शेषेष्वशुभ । वक्रार्कजौ षट्त्रिगौ, वक्रोऽङ्गारक । अर्कज. शनैश्चर । एतौ षट्त्रिगौ षष्ठतृतीयस्थानप्राप्तौ शुभौ। अन्यस्थानेष्वशुभाविति। सौम्य षड्द्विचतुर्दशाष्टमगत, सौम्यो बुध', षष्ठद्वितीयचतुर्थदशमाष्टमस्थानगत शुभ.। शेषेष्वशुभ.। सर्वेऽप्युपान्ते शुभा । अन्त्यस्य द्वादशस्य समीपमुपान्त्यमेकादशस्थानम्। तत्राप्युपान्ते सर्व एव सूर्यादय शुभा । शुक्र. सप्तमषड्दशर्क्षसहित इति। शुक्र सप्तमे स्थाने षष्ठे दशमे ऋक्षे दशमे राशौ सहित स्थित शार्दूलवत् सिहवत् त्रासकृद् भयं करोति। यथा सिहो दर्शनादेव भय जनयति, तद्वदेतेषु स्थानेषु स्थित, शुक्र, अर्थादेवान्यस्थानेषु स्थित शुक्र शुभ इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमेतत्। तल्लक्षणम्—

म्सौ ज्सौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगै. शार्दूलविक्रीडितम्।

अत्र मस्त्रिगुरु.। सोऽन्तगुरुः। जो गुरुमध्यगत.। सः पुनरन्तगुरु । अन्तलघुस्त.। द्वौ तकारौ । अन्ते गुरुश्च। सूर्या द्वादश। तुरगा अश्वा सप्त। अस्य सूर्यतुरगैर्द्वादशभि. सप्तभिश्च यतिर्भवति ॥४॥

न्यास —	म	स	ज	स	त	त	गु
	SSS	।।S	।S।	।।S	SS।	SS।	S

इदानीमाचार्य पृथक् पृथग् विस्तरेण गोचरफल चिकीर्षुस्तत्रादावेवार्कस्य जन्मद्वितीयतृतीयचतुर्थस्थानेषु गोचरफल स्रग्धरावृत्तेनाह—

जन्मन्यायासदोऽर्कः क्षपयति विभवान् कोष्ठरोगाध्वदाता
वित्तभ्रंशं द्वितीये दिशति[1] च न सुखं वञ्चनां दृग्रुजं च।
स्थानप्राप्ति तृतीये धननिचयमुदा कल्यकृच्चारिहर्ता
रोगान् दत्ते चतुर्थे जनयति च मुहुः स्रग्धराभोगविघ्नम् ॥५॥

अर्क आदित्यो जन्मनि जन्मराशौ आयासमुपद्रवं ददाति। विभवानैश्वर्यान् क्षपयति नाशयति। कोष्ठरोगाध्वदाता, कोष्ठरोगं हृदयरोगमुदरामयमध्वान च ददाति। वित्तभ्रंशं द्वितीय इति। द्वितीयस्थाने वित्तभ्रश धननाश दिशति ददाति। न सुखं सुखं च न ददाति। केचिन्मनसि च न सुखं पठन्ति। वञ्चनामुपशमनं सर्वकार्याणाम्। दृग्रुज नेत्रपीडां च दिशति। स्थानप्रप्ति तृतीय इति। तृतीये स्थानप्राप्ति

१. मनसि च न सुखमिति पाठान्तरम् ।

स्थानलाभ तथा धननिचयमुदा कल्यकृत् , धनस्य वित्तस्य निचय समूह , तेन या मुद्धर्षस्तया कल्यमरोगित्व करोति। अरिहर्ता शत्रुघाती च भवति। रोगान् दत्ते चतुर्थ इति। चतुर्थस्थाने रोगान् गदान् दत्ते ददाति। मुहु क्षण क्षण स्रग्धरा-भोगविघ्न जनयति उत्पादयति। स्रज माला धारयतीति स्रग्धरा स्त्री तस्या भोगे उपभोगे पीडितत्वाद्विघ्न जनयति। स्रग्धरावृत्तमेतत्। तल्लक्षणम्——

मौ भ्नौ याश्च त्रय स्यु स्वरमुनितुरगै स्रग्धरा स्याद्विरामै ।

अत्र मस्त्रिगुरु । रो लमध्य । भ आदिगुरु । न सर्वलघु । य आदिलघु । ते च त्रयो यकरा. । स्वरा समस्ता सप्त मुनयस्तुरगाश्च सप्त एतैर्विरामैर्यतिभि. स्रग्धरा स्याद् भवेत् ॥५॥

न्यास —— म र भ न य य य
ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

अथ पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमेषु फल सुवदनावृत्तेनाह——

पीडाः स्युः पञ्चमस्थे सवितरि बहुशो रोगारिजनिताः
षष्ठेऽर्को हन्ति रोगान् क्षपयति च रिपून् शोकांश्च नुदति।
अध्वानं सप्तमस्थो जठरगदभयं दैन्यं च कुरुते।
रुक्त्रासौ चाष्टमस्थे भवति सुवदना न स्वापि वनिता ॥६॥

पीडा स्युरिति । पञ्चमस्थे पञ्चमस्थानस्थिते सवितर्यादित्ये बहुशो बहुप्रकारा रोगारिजनिता रोगजनिता शत्रुजनिताश्च शत्रुभिरुत्पादिता पीडा व्यथा स्युर्भवेयु । षष्ठेऽर्क इति। षष्ठे स्थानेऽर्क सूर्यो रोगान् हन्ति नाशयति; रिपून् शत्रूंश्च क्षपयति विनाशयति, शोकान् चित्तसन्तापाश्च नुदति प्रेरयति नाशयतीत्यर्थ । अध्वान सप्तमस्थ इति। सप्तमस्थोऽर्कोऽध्वान कुरुते। तथा च जठरगदभयम्, जठरमुदरम्, गदो रोग , जठररोगभयम्। दैन्य दीनता च कुरुते। रुक्त्रासौ चाष्टमस्थ इति। अष्टमस्थेऽर्के रुक्त्रासौरोगभये भवत । स्वापि वनिता आत्मीयापि स्त्री सुवदना शोभनमुखी सस्नेहा न भवति। वृत्तमिद सुवदना। तल्लक्षणम्——

मौ भ्नौ य्भौ ल्गौ मुनिव्योमगरसविरति ख्याता सुवदना।

अत्र मस्त्रिगुरु । रो लमध्य । भ आदिगुरुः। नस्त्रिलघु.। यकार आदिलघुः।

भ आदिगुरु । अन्ते लघुगुरू । मुनयः सप्त । व्योमगा सप्त । रसा षट् । एतैर्विरति-विरामो यतिर्यस्या सा सुवदना कथिता इति ॥६॥

न्यास.— म र भ न य भ ल गु
SSS SIS SII III ISS SII I S

अथ नवमैकादशद्वादशस्थानस्थेऽर्के फल सुवृत्तया ऽऽह—

रवावापद्दैन्यं रुगिति नवमे वित्तचेष्टाविरोधो
जयं प्राप्नोत्युग्रं दशमगृहगे कर्मसिद्धिं क्रमेण ।
जयस्थानं मानं विभवमपि चैकादशे रोगनाशं
सुवृत्तानां चेष्टा भवति सफला द्वादशे नेतरेषाम् ॥७॥

रवावापद्दैन्यमिति । रवावादित्ये नवमे नवमस्थानस्थे आपदार्तिर्दैन्य दीनता । रुग्रोग । वित्तस्य धनस्य चेष्टया क्रियया विरोधो विघ्नो भवति । इतिशब्द प्रकाराय। जय प्राप्नोत्युग्रमिति। दशमगृहगे दशमस्थानस्थेऽर्के जय विजयमुग्र कठिन प्राप्नोति लभते । क्रमेण परिपाटया कर्मसिद्धि कार्याणा निष्पत्तिम् । जयस्थान-मिति। एकादशे जय विजयं स्थान स्थानलाभ मान पूजां विभवमैश्वर्य रोगनाश गदोपशमन च प्राप्नोति । सुवृत्तानामिति । द्वादशे सूर्ये सुवृत्ताना शोभन वृत्त शील येषां तेषा चेष्टा क्रिया सफला फलसयुक्ता भवति। तथा चोक्तम्—

मङ्गलाचारयुक्ताना नित्य च प्रयतात्मनाम् ।
जपता जुह्वता चैव विनिपातो विनश्यते ।।इति।।

नेतरेषाम् । दुर्वृत्ताना चेष्टा सफला न भवति। वृत्तमिदं सुवृत्ता। तल्ल-क्षणम्—

यमौ न्सौ रौ गश्चेद् द्विरसमुनिभि. स्याद्विरामै सुवृत्ता ।

य आदिलघु. । मस्त्रिगुरु. । नस्त्रिलघु. । सोऽन्तगुरुः । रलमध्य. । द्वौ रेफौ । गोऽन्ते गुरुः । द्वे यती रसै. षड्भिर्भवत. । तृतीया मुनिभि. सप्तभि । एतैर्विरामैः सुवृत्ता स्याद् भवेत् । अन्येषा मेघविस्फूर्जिता ।

न्यास.— य म न स र र गु
ISS SSS III IIS SIS SIS S

तथा च यवनेश्वर.—

हृद्रोगशोकाध्वविवाहदैन्यक्रोधक्षयव्याधिभयार्तिदोषान् ।
स्थाने शशाङ्कस्य रविः करोति व्यर्थश्रमोद्वेगमपि द्वितीये ॥

तृतीयसस्थो धनमानधर्मस्थानासनप्रीतिसुखप्रदोऽर्क ।
चतुर्थगस्तु क्षतजप्रवृत्तिर्ज्वरामयो भेदविवादकारी ।।
नृपावमर्दातमजबन्धुशोकव्याधिप्रद पञ्चमसस्थितोऽर्क ।।
आरोग्यसौख्यारिविनाशहर्षख्यातिक्रियासिद्धिकरश्च षष्ठ ।।
जामित्रसस्थो रुधिरप्रवृत्तिज्वरक्लमाजीर्णविषाध्वकारी ।
सूर्योऽष्टमे स्त्रीसुतवन्धुदु खव्याधिप्रदोपद्रवमृत्युकृत् स्यात् ।।
दैन्यस्थिति भ्रशगुरुस्ववन्धुप्रद्वेषकृत् स्यान्नवमाश्रितोऽर्क ।
मेषूरणस्थो द्विचतुष्पदस्त्रीहिरण्यरौप्याम्बरलाभकर्ता ।।
एकादशे स्थानयश प्रहर्षमिष्टाशनारोग्यसुखप्रदोऽर्क ।
स्थाने निरुक्त शशिनो विधिज्ञै क्रियाफलाघातकृदन्त्यराशौ । इति ।।७।।

अथ चन्द्रमसो जन्मद्वितीयतृतीयचतुर्थस्थस्य फल शिखरिण्याऽऽह—

शशी जन्मन्यन्नप्रवरशयनाच्छादनकरो
द्वितीये मानार्थान् ग्लपयति सविघ्नश्च भवति ।
तृतीये वस्त्रस्त्रीधनविजयसौख्यानि लभते
चतुर्थेऽविश्वासः शिखरिणि भुजङ्गेन सदृशः ।।८।।

शशी जन्मनीति । शशी चन्द्र । जन्मनि जन्मराशौ स्थित । अन्नप्रवराणि प्रधानानि शयनानि आस्तरणानि आच्छादनानि वस्त्राणि करोति । द्वितीय इति । द्वितीये स्थाने मान पूजा । अर्था धनादय । तान् ग्लपयति नाशयति । सविघ्नो विघ्नयुक्तश्च भवति । तृतीय इति । तृतीये स्थाने वस्त्राण्यम्बराणि स्त्री योषित् धन वित्त विजयो विशेषेण जय सौख्य सुखभाव । तानि च लभते प्राप्नोति । चतुर्थे चन्द्रे अविश्वास, विश्वासो न भवति; अपि तु सर्वस्मादाशङ्का जायते । कीदृशोऽविश्वास ? शिखरिणि भुजङ्गेन सदृश, शिखरिणि पर्वते भुजङ्गेन सर्पेण हेतुना यथाविश्वासो जनानाम् । यस्मिन् पर्वतस्थाने सर्पो भवति तत्र न कस्यचिद्विश्वासो भवतीति । शिखरिणीवृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्—

यमौ न्सौ भो ल्गन्ता रसहरविरामा शिखरिणी ।

य आदिलघुः । मस्त्रिगुरु । नस्त्रिलघु । सोऽन्तगुरु । भ आदिगुरु । लघुगुरू अन्ते । रसा. षट् । हरा रुद्रा एकादश । एतैर्विरामो यस्या सा शिखरिणी ।।८।।

न्यास — य म न स भ ल गु

|ऽऽ ऽऽऽ ||| ||ऽ ऽ|| | ऽ

अधुना पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमस्थस्य चन्द्रमसः फलं मन्दाक्रान्तयाऽऽह—

दैन्यं व्याधिं शुचमपि शशी पञ्चमे मार्गविघ्नं
षष्ठे वित्तं जनयति सुखं शत्रुरोगक्षयं च।
यानं मानं शयनमशनं सप्तमे वित्तलाभं
मन्दाक्रान्ते फणिनि हिमगौ चाष्टमे भीर्न कस्य॥९॥

दैन्यं व्याधिमिति। शशी चन्द्रः पञ्चमे स्थाने स्थितो दैन्यं दीनतां व्याधिं पीडां शुचं शोकम्। अपि तथा मार्गे पथि विघ्नमसिद्धिं जनयत्युत्पादयति। षष्ठ इति। षष्ठे स्थाने वित्तं धनं सुखं च जनयति। तथा शत्रूणामरीणां रोगाणां गदानां च क्षयं विनाशं जनयति। यानं मानमिति। सप्तमे यानं वाहनं मानं पूजां शयनं शय्याऽशनं भोजनं वित्तलाभं धनप्राप्तिं च जनयति। मन्दाक्रान्त इति। अष्टमे हिमगौ चन्द्रे फणिनि सर्पे मन्दाक्रान्ते। मन्दमप्रयत्नं कृत्वाक्रान्तो गृहीतो यः सर्पः स कस्य भीर्भयं न करोत्यपि तु सर्वस्यैव। अष्टमे चन्द्रे मन्दाक्रान्ते च फणिनि भयं भवतीत्यर्थः। वृत्तमिदं मन्दाक्रान्ता। तल्लक्षणम्—

मन्दाक्रान्ता मभनततगा गः समुद्रर्तुलोकैः[1]।

मस्त्रिगुरुः। भ आदिगुरुः। नः सर्वलघुः। तोऽन्तलघुः। द्वौ यत्र तकारौ। अन्ते गुरुद्वयम्। समुद्राश्चत्वारः। ऋतवः षट्। लोकाः भूर्लोकादयः सप्त। एतैर्विरामैर्मन्दाक्रान्ता॥९॥

न्यासः— म भ न त त गु
ऽऽऽ ऽ।। ।।। ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ

नवमदशमद्वादशस्थचन्द्रमसः फलं वृषभचरितेनाह—

नवमगृहगो बन्धोद्वेगश्रमोदररोगकृद्
दशमभवने चाज्ञाकर्मप्रसिद्धिकरः शशी।
उपचयसुहृत्संयोगार्थप्रमोदमुपान्त्यगो
वृषभचरितान् दोषानन्त्ये करोति च सव्ययान्॥१०॥

नवमगृहग इति। शशी चन्द्रो नवमगृहगः। जन्मराशेर्नवमस्थानप्राप्तो बन्धो बन्धनम्। चलवृत्तिरुद्वेगः। श्रमः खेदः। उदररोगान् जठररोगांश्च करोति।

---

१. सम्प्रति ज्यौतिषे लोकशब्देन त्रयो गृह्यन्ते।

दशमभवन इति। दशमभवने दशमगृहे चन्द्र । आज्ञां प्रभुत्व कर्मणा च प्रसिद्धिं साधन करोति। उपचयसुहृदिति। उपान्त्यग एकादशस्थ.। उपचयोऽर्थानाम्। सुहृत्सयोगो मित्रसमागम । अर्थाना धनाना प्रमोदो हर्षम्। एतान् करोति। वृषभ-चरितान् इति। अन्त्ये द्वादशे स्थाने वृषभचरितान् दोषान्। वृषभस्य बलीवर्दस्येव चरित स्वरूप येषा दोषाणा दु खानाम्। स्वखुरेण भूमिताडनात् स्ववक्षोहननम्। भूमेमृद्विदारणात् स्वविषाणोपघात इत्यादिकम्। अथवा वृषभेण चरितानुत्पादितान् दोषान् शृङ्गाणा हननेन खुराभिघातेन चोपतापान्। ताश्च सव्ययान् व्ययेनार्थक्षतया युक्तान् करोति। वृषभचरित वृत्तम्। एतल्लक्षणम्—

वृषभचरित न्सौ म्रौ स्लौ गो रसोदधिसप्तकै ।

नस्त्रिलघु । सोऽन्तगुरु । मस्त्रिगुरु । रलमध्य । सोऽन्तगुरु । लघुगुरू अन्ते । रसा षट् । उदधयश्चत्वार । सप्त प्रसिद्धा । एतैर्विरामैर्वृषभचरितम्। अन्येषा हरिणी।

न्यास.—	न	स	म	र	स	ल	गु
	।।।	।।ऽ	ऽऽऽ	ऽ।ऽ	।।ऽ	।	ऽ

तथा च यवनेश्वर.—

स्वस्थानगो भोजनगन्धमाल्यनारीसुहृद्वस्त्ररतिप्रद. स्यात्।
चन्द्रो द्वितीयर्क्षगतस्तु तस्माद् बहुव्ययायासविवादकारी॥
तृतीयगो वस्त्रहिरण्ययोषित्सुहृद्यशोभोजनदो हिमांशु ।
स्वबन्धुपीडाधननाशजानि कुर्वीत दु खानि चतुर्थसस्थ.॥
धनक्षयाजीर्णरुगध्वदैन्यविक्षोभकृत् पञ्चमग. शशाङ्क ।
शत्रुक्षयारोग्यसुखार्थसिद्धि स्निग्धागमप्रीतिकरश्च षष्ठ ॥
जामित्रग स्त्रीजनबन्धुशय्याहिरण्यभोज्याम्बरद शशाङ्क ।
क्षुड्व्याधिचिन्ताकलहार्थनाशो मृत्युक्षयोपद्रवदोऽष्टमस्थ.॥
धनक्षयारिव्ययमानभङ्गरोगादिकारी नवम शशाङ्क ।
मेषूरणस्थो बहुमानहर्षचेष्टाफलौदार्यविरोधकारी॥
एकादश. स्निग्धविवाहशय्यास्त्रीभोजनप्राप्तिसुखार्थकारी।
निशाकरो द्वादशगस्तु दैन्यमालस्यमीर्ष्यापचयं च कुर्यात्॥इति॥१०॥

अथ भौमस्य जन्मद्वितीयगतस्य फलमुपेन्द्रवयाऽऽह—

कुजेऽभिघातः प्रथमे द्वितीये नरेन्द्रपीडाकलहारिदोषैः।
भृशं च पित्तानलचौररोगैरुपेन्द्रवज्रप्रतिमोऽपि यः स्यात्॥११॥

कुजे भौमे जन्मराशिगते अभिघात उपद्रवो भवति। द्वितीये कुजे नरेन्द्रपीडा राजपीडा। कलहारिदोषैः, कलहदोष। शत्रुदोष। एतैः। तथा पित्तेन धातुदोषेण। अनलेनाग्निना। चौरैस्तस्करैः। रोगैर्गदैश्च। भृशमत्यर्थम्। उपघात। अपिशब्द सम्भावनायाम्। उपेन्द्रवज्रप्रतिमोऽपि, उपेन्द्रो नारायण, तत्प्रतिमस्तत्सदृश। वज्र कुलिशम्, तत्प्रतिमोऽपि यदि स्याद्भवेत् तथाप्युपघातो भवतीति। वृत्तमिदमुपेन्द्रवज्रा। तल्लक्षणम्—

उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ ग।

जो गुरुमध्यगत। तोऽन्तलघु। पुनरपि जकार। अन्ते गुरुद्वयम्॥११॥

न्यास — ज　त　ज　गु
|S|　SS|　|S|　SS

अथ तृतीयस्थभौमस्य फलमुपजात्याऽऽह—

तृतीयगश्चौरकुमारकेभ्यो
भौमः सकाशात् फलमादधाति।
प्रदीप्तिमाज्ञां धनमौर्णिकानि
धात्वाकराख्यानि किलापराणि॥१२॥

तृतीयगो भौम.। चौरेभ्यस्तस्करेभ्य। कुमारकेभ्योऽष्टवर्षेभ्य.। सकाशाद्धेतो। फलमादधाति करोति। प्रदीप्तं कान्तिम्। आज्ञामादेशम् प्रभुत्व धनं वित्तम्। और्णिकानि कम्बलादय.। धात्वाकराख्यानि। धातव· सुवर्णादीनि। तेषामाकर उत्पत्तिस्थानम्। धात्वाकर इत्याख्या येषा तानि। अपराण्यन्यानि। आदधाति। किलशब्द आगमार्थे। अपराण्यन्यानि वृत्तानि। उपजातिकाख्येत्यर्थ। यत. सा सम्मिश्रा उपेन्द्रवज्रेन्द्रवज्रपादैर्मिश्रैर्भवति। तल्लक्षणम्—

अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेता विविधैर्विकल्पै।
यासामिभौ श्रव्ययतिप्रपञ्चौ स्मृता स्मृतीशैरुपजातयस्ता॥

यासा पादावनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ। अनन्तरमापादितमुक्तं यद् लक्ष्म लक्षणम्।[1] तौ जो गुरू चेद्भवतीन्द्रवज्रा। उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ ग.। अनयोर्यल्लक्षणमापादितमुक्तम्। तेन लक्षणद्वयेन शोभा चारुता ययो पादयोस्तौ तथाभूतौ पादौ भवेतां स्याताम्। इमौ च पादौ श्रव्ययतिप्रपञ्चौ श्रव्य· कर्णसुखजनको

---

१. द्रष्टव्याऽस्यैवाध्यायस्य ३४ श्लोकटीका।

यतिप्रपञ्चो यतिविस्तारो ययोस्तौ तथाभूतौ। तत् स्मृतीशौ पण्डितै । स्मरण स्मृति । तस्या ईशा स्वामिन । तै । ता उपजातय इति स्मृता उक्ता ॥१२॥

न्यास --

ज	त	ज	गु
।ऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽऽ
त	त	ज	गु
ऽऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽऽ

अथ चतुर्थस्थस्य भौमस्य फल प्रसभेनाह—

भवति धरणिजे चतुर्थगे ज्वरजठरगदासृगुद्भवः।
कुपुरुषजनिताच्च सङ्गमात् प्रसभमपि करोति चाशुभम् ॥१३॥

धरणिजे भौमे चतुर्थगे। ज्वरो रोगविशेष । जठरगद उदररोग । असृग् रक्तम्। एषामुद्भव उत्पत्तिर्भवति। तथा कुपुरुष कुत्सित पुरुष । तज्जनितात् तदुत्पन्नात् सङ्गमात् सयोगात् प्रसभ प्रसह्य बलात्कारादेवाशुभमभद्र करोति। वृत्तमेतत् प्रसभम्। तल्लक्षणम्—

प्रसभमपि ननौ रलौ गुरु ।

नस्त्रिलघु । द्वौ नकारौ। रलमध्य । लघुगुरू अन्ते ॥१३॥

न्यास —

न	न	र	ल	गु
।।।	।।।	ऽ।ऽ	।	ऽ

अथ पञ्चमस्थस्य भौमस्य फल मालत्याऽऽह—

रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे
तनयकृताश्च शुचो महीसुते।
द्युतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा
शिरसि कपेरिव मालती यथा ॥१४॥

महीसुते भौमे पञ्चमस्थे। रिपु शत्रु । गदो रोग । कोप क्रोध । भय भीति । एतानि भवन्ति। तनयकृता पुत्रकृताश्च शुच शोका भवन्ति। अस्य जन्तोर्द्युतिरपि शरीरकान्तिरपि स्थिरा स्थायिनी चिर बहुकाल च न भवति। यथा कपेर्वानरस्य शिरसि मूर्धनि। मालती पुष्पविशेष । स्थिरा न भवति, चापल्यात्। वृत्तमिद मालती। अस्या लक्षणम् —

नजजरकैरपि मा्लती मता ।

नस्त्रिलघु । जो गुरुमध्य । द्वौ जकारौ । रलमध्य । एतैर्मालती मताऽभिमता ॥१४॥

न्यास —

न	ज	ज	र
।।।	।ऽ।	।ऽ।	ऽ।ऽ

अथ षष्ठस्थस्याङ्गारकस्य फलमपरवक्त्रेणाह—

रिपुभयकलहैर्विवर्जितः　सकनकविद्रुमताम्रकामगः ।
रिपुभवनगते　महीसुते　किमपरवक्त्रविकारमीक्षते ॥१५॥

महीसुते भौमे रिपुभवनगते षष्ठस्थानस्थे । रिपु शत्रु । भय भीति । कलहो विरोध । एतैर्विवर्जितो रहित । सकनकस्य कनकेन सुवर्णेन सहितस्य विद्रुमस्य प्रवालस्य ताम्रस्य शुल्बस्य चागमो लाभो भवति । एवविधे सति नरोऽपरस्यान्यस्य वक्त्रविकार मुखविकृति किमीक्षते किमिति पश्यति, अपि तु न पश्यतीत्यर्थ । अत्याढचत्वात् । वृत्तमिदमपरवक्त्रम् । तल्लक्षणम्—

ननरलगयुतौ नजौ जरौ भवति सदा परवक्त्रमीदृशम् ।

नस्त्रिलघु । द्वौ नकारौ । रलमध्य । लघुगुरू । एतैर्युक्तौ । नजौ जरौ । नकारस्त्रिलघु. । जो गुरुमध्य । द्वौ जकारौ । रलमध्य । एवविधं सदा सर्वकालमपरवक्त्र भवति ॥१५॥

न्यास —

न	न	र	ल	गु
।।।	।।।	ऽ।ऽ	।	ऽ

न	ज	ज	र
।।।	।ऽ।	।ऽ।	ऽ।ऽ

अथ सप्तमाष्टमनवमस्थस्य भौमस्य फल विलम्बितगतिनाह—

कलत्रकलहाक्षिरुग्जठररोगकृत्　सप्तमे
क्षरत्क्षतजरूक्षितः　क्षपितवित्तमानोऽष्टमे ।
कुजे　नवमसंस्थिते परिभवार्थनाशादिभि-
र्विलम्बितगतिर्भवत्यबलदेहधातुक्लमैः　॥१६॥

---

१. छन्दोमञ्जर्यां तु "भवति नजावथ मालती जरौ" ।

२. छन्दोमज्जर्यां तु "अयुजि न-न-र ला गुरुः समे । तदपरवक्त्रमिद नजौ जरौ" ।

कलत्रकलहाक्षिरुगिति। कुजे भौमे सप्तमे कलत्र भार्या तेन सह कलहो विरोध। अक्षिरुक् चक्षुष्पीडा। जठररोग उदररोग। एतान् करोति। क्षरत्क्षतजरुक्षित इति। अष्टमे अष्टमस्थे भौमे। क्षरत् स्रवत् क्षतज रक्त तेन रूक्षितो विवर्णीकृत। क्षपितवित्तमान। वित्त धन मान पूजा ते क्षपिते नष्टे यस्य। कुजे नवमसस्थित इति। कुजे भौमे नवमस्थानस्थे परिभवैरभिभवनै। अर्थनाशैर्वित्तक्षयै। आदि-ग्रहणात् पीडाभि। एवमादिभिर्दोषै। तथा अबलत्वेन निष्प्रामाण्यत्वेन देहस्य शरीरस्य। तथा धातूना क्लमेन ग्लानत्वेन।

वसासृग्मांसमेधोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातव।

एतैर्विलम्बितगतिर्भवति। विलम्बिता विघ्निता गतिर्गमन यस्य। अशक्तित्वात्। वृत्तमिद विलम्बितगति। तल्लक्षणम्—

विलम्बितगतिर्जसौ जसयलैर्गयुक्तैर्भवेत्।

जो गुरुमध्यगत। सोऽन्तगुरु। पुनरपि जकारसकारौ। यकार आदिलघु। अन्ते लघुगुरू। एतैर्विलम्बितगति ॥१६॥

न्यास —	ज	स	ज	स	य	ल	गु
	।ऽ।	।।ऽ	।ऽ।	।।ऽ	।ऽऽ	।	ऽ

अथ दशमैकादशस्थस्य कुजस्य फल पुष्पिताग्रयाऽऽह—

दशमगृहगते समं महीजे
विविधधनाप्तिरुपान्त्यगे जयश्च।
जनपदमुपरि स्थितश्च भुङ्क्ते
वनमिव षट्चरणः सुपुष्पिताग्रम् ॥१७॥

महीजेऽङ्गारके दशमगृहगते दशमस्थान प्राप्ते। सम न शुभं नाप्यशुभ फलम्। उपान्त्यगे एकादशस्थे विविधाना नानाप्रकाराणा धनाना वित्तानामाप्ति प्राप्तिश्च भवति। उपरि मूर्ध्नि सर्वेषा जनाना प्राधान्येन स्थितो जनपद लोकान् भुङ्क्तेऽश्नाति उपजीवति। यथा सुपुष्पिताग्र वन षट्चरणो भ्रमर उपरि स्थितो भुङ्क्ते। शोभन कृत्वा पुष्पितानि सञ्जातकुसुमानि अग्राणि प्रान्तानि यस्मिन् वने। वृत्तमिद सुपुष्पिताग्रम्। तल्लक्षणम्—

भवति जगति नौ ततश्च रो यो नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा।

---

१. छन्दोमञ्जर्यां तु "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा"।

नस्त्रिलघु । द्वौ नकारौ। तत परमनन्तर रलमध्य । य आदिलघु । पुनर्नकार । जो गुरुमध्य । आभ्या सहितैर्जरगै । जो गुरुमध्य । रलमध्य । अन्ते गुरु । एतैर्जगति सुपुष्पिताग्रा भवति ।।१७।।

न्यास —

न	न	र	य	
।।।	।।।	ऽ।ऽ	।ऽऽ	
न	ज	ज	र	गु
।।।	।ऽ।	।ऽ।	ऽ।ऽ	ऽ

अथ द्वादशस्थस्य भौमस्य फलमिन्द्रवशयाऽऽह—

नानाव्ययैर्द्वादशगे महीसुते
सन्ताप्यतेऽनर्थशतैश्च मानवः ।
स्त्रीकोपपित्तैश्च सनेत्रवेदनै-
र्योऽपीन्द्रवंशाभिजनेन गर्वितः ।।१८।।

महीसुते भौमे द्वादशगे मानव पुरुषो नानाप्रकारैर्व्ययैरर्थक्षतिभिरनर्थशतैश्चोपद्रवैर्बहुभि सन्ताप्यते सोपताप क्रियते। स्त्रीकोपै स्त्रिया कोपै । पित्तेन च। एतै स्त्रीकोपपित्तै । सनेत्रवेदनैश्चक्षुष्पीडासहितैरपि मानव सन्ताप्यते। अपिशब्द. सम्भावनाया वर्तते । इन्द्रवशाभिजनेनापि गर्वित । इन्द्रवश कुलम् । इन्द्रवशोऽभिजन । पूर्ववशो यस्य तेन यो गर्वित साभिमान सोऽपि सन्ताप्यते, किमुतान्ये। वृत्तमिदमिन्द्रवशा। तल्लक्षणम्—

ताविन्द्रवशा जरसहितौ मता।

तोऽन्तलघु । तौ द्वौ । तकारौ जरसहितौ जो गुरुमध्य । रलमध्य । तौ जरसहितौ जराभ्या सयुक्तौ इन्द्रवशाभिमता।

न्यास —

त	त	ज	र
ऽऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽ।ऽ

तथा च यवनेश्वर —

नृपानलव्यालविषाग्निशस्त्रव्याध्यर्थनाशी क्षयभङ्गकारी।
भौम शशिस्थानगतो द्वितीये त्वनर्थसूयामिषवञ्चनाकृत् ॥

---

१. छन्दोमञ्जर्या तु "तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ"।

ऐश्वर्यमानद्युतिहर्षकारी तृतीयसस्थोऽन्नसुवर्णदश्च।
चतुर्थगस्तूदररुग्जरासृक्प्रवृत्तिनिर्वेदकरो धराज ॥
सुतार्थनाशक्षतवैरमोषव्याधिप्रद पञ्चमराशिसंस्थ ।
षष्ठे कुजेऽरिक्षयमानहर्षप्रख्यापनारोग्यसमृद्धिकारी ॥
जामित्रसस्थो धनमित्रनाशक्लेशोदराक्ष्यामयरोगकृत् स्यात् ।
भौमेऽष्टमे रुग्विषशत्रुशस्त्रक्षतक्षयोपद्रवदैन्यकारी ।
शस्त्रक्षत्ताक्षेमसुवर्णनाशखेदाध्वकारी नवमो महीज.।
मेषूरणे व्याध्यरिशस्त्रचौरव्रणार्तिकृत् सिद्धिकरश्च पश्चात् ॥
मानात्मजाज्ञाक्षितिताम्रहेमद्युतिप्रदो रुद्रपदेऽरिजिच्च।
स्त्रीविग्रहोद्वेजनपादरोगस्वप्नावभङ्गश्रमद कुजोऽन्त्ये ॥इति॥१८॥

अथ बुधस्य फलानि विवक्षुस्तत्र जन्मराशिस्थस्यास्य फलं स्वागतयाऽऽह—

दुष्टवाक्यपिशुनाहितभेदैर्बन्धनैः सकलहैश्च हृतस्वः।
जन्मगे शशिसुते पथि गच्छन् स्वागतेऽपि कुशलं न शृणोति ॥१९॥

जन्मगे जन्मराशिस्थे शशिसुते बुधे । दुष्टवाक्यैरप्रियाभिधायिभिर्वाक्यैर्वचनै पैशुन्येन सूचकत्वेन अहितेन विप्रियेण भेदेन पृथक्करणेन। एतैर्दोषै । तथा बन्धनै । किंभूतै ? सकलहै कलहयुक्तैश्च। हृतस्वोऽपहृतधनो भवति। पथि गच्छन् अध्वनि व्रजन् स्वागतेऽपि स्वागत शोभनमागत तस्मिन्नपि कुशल न शृणोति। न तस्य स्वागतेऽपि कुशलवार्ता भवति, कि पुन फलत इति। वृत्तमिद स्वागता। तल्लक्षणम्—

[1]स्वागता रनभगैर्गुरुतोऽन्ते ।

रलमध्य । नस्त्रिलघु । भ आदिगुरु । गुरुश्च । पुनरपि गुरुरन्ते । एतै. स्वागता भवति ॥१९॥

न्यास — र न भ गु गु
ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽ ऽ

अथ द्वितीयतृतीयस्थानस्थस्य बुधस्य फल द्रुतपदेनाह—

परिभवो धनगते धनलब्धिः सहजगे शशिसुते हृदयाप्तिः।
नृपतिशत्रुभयशङ्कितचित्तो द्रुतपदं व्रजति दुश्चरितैः स्वैः ॥२०॥

---

१ छन्दोमञ्जर्यां तु "स्वागता रनभगैर्गुरुणा च"।

धनगते द्वितीयस्थानस्थे शशिसुते बुधे । परिभवोऽसम्मानो भवति । सहजगे तृतीयस्थानस्थे बुधे सुहृदयाप्तिर्मित्रलाभो भवति । स्वैरात्मीयैर्दुश्चरितै । नृपतिशत्रुभयशङ्कितचित्त । नृपती राजा । शत्रुररि । तद्भयै शङ्कित सञ्जातशङ्क चित मनो यस्य । तथाभूतो द्रुतपद त्वरितपद व्रजति गच्छति । सापराधत्वात् सभयत्वाच्च । वृत्तमेतद् द्रुतपदम् । तल्लक्षणम्—

द्रुतपद नभजयै कथित तत् ।

नस्त्रिलघु । भ आदिगुरु । जो गुरुमध्य । आदिलघुर्य । एतैर्द्रुतपदमेतद् वृत्त कथितम् ॥२०॥

न्यास —

न	भ	ज	य
।।।	ऽ।।	।ऽ।	।ऽऽ

अथ चतुर्थपञ्चमस्थस्य बुधस्य फल रुचिरयाऽऽह—

चतुर्थगे स्वजनकुटुम्बवृद्धयो
धनागमो भवति च शीतरश्मिजे ।
सुतस्थिते तनयकलत्रविग्रहो
निषेवते न च रुचिरामपि स्त्रियम् ॥२१॥

चतुर्थगे शीतरश्मिजे चन्द्रपुत्रे बुधे । स्वजनकुटुम्बवृद्धय । स्वजना आत्मीयजना । कुटुम्बा ज्ञातय । एषा वृद्धय. । धनागमश्च भवति । सुतस्थिते पञ्चमस्थानस्थिते बुधे । तनयकलत्रविग्रह । तनया पुत्रा । कलत्र भार्या । तै सह विग्रह कलह । रुचिरा शोभनामपि स्त्रिय रामा न निषेवते नोपभुङ्क्ते । सोद्वेगत्वात् । वृत्तमिद रुचिरा । तल्लक्षणम् —

जभौ[1] सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहै ।

जो गुरुमध्य । भ आदिगुरु । सोऽन्तगुरु । पुनर्जकार । अन्ते गुरु । इत्येवप्रकार । चतुर्ग्रहै । चतुर्थवर्णैर्नवमवर्णैश्च विराम ॥२१॥

न्यास —

ज	भ	स	ज	गु
।ऽ।	ऽ।।	।।ऽ	।ऽ।	ऽ

अथ षष्ठसप्तमाष्टमस्थस्य बुधस्य फलं प्रहर्षण्याऽऽह—

सौभाग्यं विजयमथोन्नतिं च षष्ठे वैवर्ण्य कलहमतीव सप्तमे ज्ञः ।
मृत्युस्थे जयसुतवस्त्रवित्तलाभा नैपुण्यं भवति मतिप्रहर्षणीयम् ॥२२॥

---

१. छन्दोमञ्जर्यामपीदमेव ।

षष्ठे षष्ठस्थाने ज्ञो बुधः। सौभाग्यं सर्वजनवाल्लभ्यम्। विजयं विशेषजयम्। अथशब्दः पादपूरणे। उन्नतिं शत्रूणामर्जितत्वं च कुरुते। सप्तमे सप्तमस्थाने। वैवर्ण्यं विवर्णताम्। अतीवात्यर्थम्। कलहं विरोधं च करोति। मृत्युस्थेऽष्टमस्थानस्थे। जद। सुता पुत्रा। वस्त्राण्यम्बराणि। वित्तं धनम्। एतेषां लाभा भवन्ति। मति-प्रहर्षणीयम्। येन बुद्धेः प्रहर्षमुत्पद्यते तथाभूतं नैपुण्यं कलासु सूक्ष्मदर्शितत्वं भवति। प्रहर्षणीयं वृत्तमेतत्। तल्लक्षणम्—

म्नौ ज्रौ गस्त्रिकदशकैः प्रहर्षणीयम्।

मस्त्रिगुरुः। नस्त्रिलघुः। जो गुरुमध्यः। रलमध्यः। अन्ते गुरुः। त्रिकदशकै-र्विरामः, त्रिभिर्दशभिश्च यतिर्यस्य तत् प्रहर्षणीयम्॥२२॥

न्यास —	म	न	ज	र	गु
	SSS	।।।	।S।	S।S	S

अथ नवमदशमस्थस्य बुधस्य फलं दोधकेनाह—

विघ्नकरो नवमः शशिपुत्रः कर्मगतो रिपुहा धनदश्च।
सप्रमदं शयनं च विधत्ते तद्गृहदोऽथ कथां[2] स्तरणं च॥२३॥

नवमस्थानस्थः शशिपुत्रो बुधो विघ्नकरः सर्वकार्याणां विघ्नं करोति। कर्मगतो दशमस्थानस्थो रिपुहा शत्रुहर्ता धनदश्च भवति। सप्रमदं सस्त्रीकं शयनं शय्यां च विधत्ते ददाति। तद्गृहदः, तस्याः प्रमदायाः यद्गृहं वेश्म तद्ददाति। अथ-शब्दश्चार्थे। कथां चैतिहासिकां ददाति। स्तरणं शय्यापृष्ठं च ददाति। केचित् कुथास्तरणमितीच्छन्ति। कुथो वारणकम्बलस्तदेवास्तरणम्। वृत्तमेतद्दोधकम्। तल्लक्षणम्—

भौ तु भगौ गिति दोधकमेतत्।

भ आदिगुरुः। द्वौ भकारौ। पुनर्भकारः। अन्ते गुरुद्वयम्॥२३॥

न्यास —	भ	भ	भ	गु
	S।।	S।।	S।।	SS

१. छन्दोमञ्जर्यां तु "त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षणीयम्"।

२ कुथास्तरणं च इति पाठान्तरम्।

३ छन्दोमञ्जर्यां तु "दोधकमिच्छति भत्रितयाद्गौ"।

अथैकादशद्वादशस्थस्य बुधस्य फल मालिन्याऽऽह—

धनसुतसुखयोषिन्मित्रवाहाप्तितुष्टि-
स्तुहिनकिरणपुत्रे लाभगे मृष्टवाक्यः ।
रिपुपरिभवरोगैः पीडितो द्वादशस्थे
न सहति परिभोक्तुं मालिनीयोगसौख्यम् ।।२४।।

तुहिनकिरणश्चन्द्र । तस्य पुत्रो बुध । तस्मिन् लाभगे एकादशस्थानस्थे। धन वित्तम्। सुता पुत्रा । सुख चित्तनिवृत्ति । योषित् स्त्री। मित्र सुहृत्। वाहो वाहनम्। एतेषामाप्तिर्लाभ । तुष्टिश्चित्तहर्ष । तथा मृष्टवाक्य शुभवचनश्च भवति। द्वादशस्थे बुधे। रिपुभि शत्रुभि परिभवैरसम्मानै , रोगैर्गदैश्च पीडितोऽर्दित । मालिनीयोगसौख्य परिभोक्तु न सहति। माला विद्यते यस्या सा मालिनी स्त्री। तया योग सयोग । उद्योगादुद्योगसौख्य परिभोक्तु न सहति न शक्नोति, अशक्तत्वात्। वृत्तमेतन्मालिनी। तल्लक्षणम्—

वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ य ।

नस्त्रिलघु । द्वौ नकारौ । मस्त्रिगुरु । य आदिलघु । द्वौ यकारौ। वसवोऽष्ठौ मुनय सप्त। एतैर्विरामो भवति।

न्यास ----	न	न	म	य	य
	।।।	।।।	ऽऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ

तथा च यवनेश्वर.—

स्थाने शशाङ्कस्य शशाङ्कसूनु सौभाग्यविद्यामतिमानहर्ता।
द्वितीयसस्थस्त्वपवादशोकस्वैरक्रियामन्वतिदैन्यकारी ।।
तृतीयगो बन्धुविरोधरोधव्यापत्तिकर्ता द्रविणस्य सौम्य ।
चतुर्थगो मानगुणप्रशसाप्रमोदयोषिद्धनलाभकारी ।।
नैष्ठान्यमुद्वेगमनर्थचर्या कुर्याद् बुध पञ्चमगोऽरत च।
षष्ठे विवृद्धि मनस प्रहर्षमुत्साहलाभोपचय करोति ।।
जामित्रगश्चान्द्रिरनिष्टमार्गसन्तापदैन्याद्रुचिरोधकारी ।
स्यादष्टमस्थो विविधोपकारी बुद्धिप्रसादस्थितिसौख्यकर्ता ।।
भङ्गापवादाध्वपरिश्रमान्तरायापकारी नवमर्क्षसस्थ ।
क्रियाप्रसिद्धि दशमेऽर्थलाभ विस्रब्धमान च बुधो ददाति ।।

---

१. छन्दोमञ्जर्या तु "ननमयययुतेय मालिनी भोगिलोकैः"।

एकादशे मानचतुष्पदस्त्रीचित्तार्थसौभाग्यविनोदकर्ता।
बुधोऽन्त्यराशौ विचरश्च कुर्यादुद्वेजनं कार्यपरिश्रमं च॥इति॥२४॥

अथ जीवस्य फलमाह। तत्रादौ जन्मराशिगतस्य द्वितीयस्थस्य च फलं भ्रमरविलसितयाऽऽह—

जीवे जन्मन्यपगतधनधीः
स्थानभ्रष्टो बहुकलहयुतः।
प्राप्यार्थेऽर्थान् व्यरिरपि कुरुते
कान्तास्याब्जे भ्रमरविलसितम्॥२५॥

जीवे बृहस्पतौ जन्मनि जन्मराशिव्यवस्थिते। पुरुषोऽपगतधनधीर्भवति। अपगतं नष्टं धनं वित्तं धीर्बुद्धिश्च यस्य। स्थानभ्रष्टः स्वस्थानाच्च्युतः। बहुकलहयुतः प्रभूतविरोधैर्युतः समेतश्च भवति। अर्थे द्वितीयस्थाने अर्थान् धनानि प्राप्य लब्ध्वा व्यरिरपि विगतशत्रुरपि कान्तास्याब्जे कान्ता वल्लभा तस्या आस्यं मुखम्। तदेवाब्जं पद्मम्। तत्र भ्रमरवत् षट्पदवद्विलसितं क्रीडां कुरुते परिचुम्बतीत्यर्थः। वृत्तमेतद् भ्रमरविलसितम्। तल्लक्षणम्—

[1]मो भ्नौ ल्गान्ताऽभ्रमरविलसिता।

मस्त्रिगुरुः। भ आदिगुरुः। नस्त्रिलघुः। लघुगुरू अन्ते। अभ्रमरविलसिता॥२५॥

न्यास —	म	भ	न	ल	गु
	SSS	S।।	।।।	।	S

अथ तृतीयस्थानस्थस्य चतुर्थस्थस्य च गुरोः फलं मत्तमयूरेणाह—

स्थानभ्रंशात् कार्यविघाताच्च तृतीयेऽ-
नेकैः क्लेशैर्बन्धुजनोत्थैश्च चतुर्थे।
जीवे शान्तिं पीडितचित्तश्च स विन्देद्
नैव ग्रामे नापि वने मत्तमयूरे॥२६॥

तृतीयस्थानस्थे जीवे गुरौ। स्थानभ्रंशात् स्वस्थानव्ययात् कार्याणां विघातान्नाशाच्च पीडितचित्तो भवति। चतुर्थे जीवे अनेकैः क्लेशैर्बन्धुजनोत्थैः स्वजनोत्पादितैः पीडितचित्तो व्यथितमनाः। नैव ग्रामे पुरादौ नापि वनेऽरण्ये।

---

१. छान्दोमञ्जर्याम् "मो गो नौ गो भ्रमरविलसिता"।

किंविशिष्टे ? मत्ता मयूरा यस्मिन् तथाभूते । शान्ति विश्रामं स विन्देल्लभते । वृत्त-मेतन्मत्तमयूरम् । तल्लक्षणम्—

[1]म्तौ य्सौ गान्त सैव यतिर्मत्तमयूरम् ।

मस्त्रिगुरु । तोऽन्तलघु । य आदिलघु । सोऽन्तगुरु । अन्ते गुरु.। सैव पूर्वोक्ता यतिश्चतुर्ग्रहैरिति ॥२६॥

न्यास.— म त य स गु

ऽऽऽ ऽऽ। ।ऽऽ ।।ऽ ऽ

अथ पञ्चमस्थस्य गुरो. फल मणिगुणनिकरेणाह—

जनयति च तनयभवनमुपगतः
परिजनशुभसुतकरितुरगवृषान् ।
सकनकपुरगृहयुवतिवसनकृ-
न्मणिगुणनिकरकृदपि विबुधगुरुः ॥२७॥

विवुधा देवाः । तेषा गुरुर्जीव । तनयभवन पञ्चमस्थानमुपगत प्राप्त.। परिजन. परिचारजन.। शुभ धर्मादि । सुता पुत्रा । करिणो गजा.। तुरगा अश्वाः। वृषा बलीवर्दा । एतान् जनयति ददातीत्यर्थ । सकनकेति। कनकेन सुवर्णेन युक्तानि । पुरं नगरम् । तत्र गृह वेश्म । युवति स्त्री। वसनान्यम्बराणि च। एतानि करोति । मणीना रत्नानाम्, गुणाना विद्याशौर्यादीना निकर समूहस्त करोति। वृत्तमेतन्मणिगुणनिकर । तल्लक्षणम्—

[2]वसुमुनियतिरिति मणिगुणनिकर ।

वसवोऽष्टौ । मुनय. सप्त । एतैर्विरामै. । त्रयोदशलघव । अन्ते लघुगुरू। ॥२७॥

न्यास.— ला गु

।।।।।।।।।।।।। ऽ

अथ षष्ठगतस्य गुरो. फल हरिणप्लुतेनाह—

न सखीवदनं तिलकोज्ज्वलं
न च वनं शिखिकोकिलनादितम् ।
हरिणप्लुतशावविचित्रितं
रिपुगते मनसः सुखदं गुरौ ॥२८॥

---

१. छान्दोमञ्जर्याम् । "वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम्" ।

२. छान्दोमञ्जर्यामपीदमेव ।

गुरौ जीवे रिपुगते षष्ठस्थानसश्रिते सखीवदनमालीवक्त्रं तिलकोज्ज्वलं तमालपत्रोपशोभित मनसश्चेतसो न सुखद सुख न ददाति। न च वनमरण्यमुपवनं शिखिकोकिलनादितम्। शिखिभिर्मयूरै.। कोकिलै परभृतै। नादित कृतशब्दम्। हरिणप्लुतैर्मृगाणा प्लवनैः। हरिणशावै, हरिणशिशुभिश्च। विचित्रित रम्यम्। मनसश्चेतसः। सुखद सुख ददाति। वृत्तमेतद्धरिणप्लुतम्। तल्लक्षणम्——

[1]त्रिसकारचितैर्भवतो लगौ।
नभभरैश्च गणैर्हरिणप्लुतम्॥

सोऽन्तगुरु.। सकारत्रितयम्। त्रिसकारचितैश्च परात्परतो लगौ लघुगुरू भवत एकपादे। द्वितीये नस्त्रिलघु। भ आदिगुरु.। द्वौ भकारौ। रलमध्यः। एतैर्गणैर्हरिणप्लुतम्॥२८॥

न्यासः——

स	स	स	ल	गु
॥ऽ	॥ऽ	॥ऽ	।	ऽ

न	भ	भ	र
॥।	ऽ॥	ऽ॥	ऽ।ऽ

अथ सप्तमगस्य गुरो. फलं ललितपदेनाह——

त्रिदशगुरुः शयनं रतिभोगं
धनमशनं कुसुमान्युपवाह्यम्।
जनयति सप्तमराशिमुपेतो
ललितपदां च गिरं धिषणां च॥२९॥

त्रिदशगुरुर्जीव.। सप्तमराशिमुपेत प्राप्त.। शयन शय्याम्। रतिभोगं सुरतभोगम्। धन वित्तम्। अशन भोजनम्। कुसुमानि पुष्पाणि। उपवाह्यमश्वादिकं जनयति ददाति। गिर वाच ललितपदाम्, ललितानि च पदानि सुप्तिङन्तानि यस्यास्तथाभूता धिषणा बुद्धि च जनयति। ललितपद वृत्तमेतत्। तल्लक्षणम्——

[2]ललितपदं नजयैर्भवतीह।

नस्त्रिलघु। जो गुरुमध्य। पुनरपि जकार। य आदिलघु। एतैर्ललितपद भवति॥२९॥

---

१. छन्दोमञ्जर्याम्। "अयुजि प्रथमेन विवर्जिता। द्रुतविलम्बिता हरिणप्लुता"।
२. छन्दोमञ्जर्यामिद तामरसम्, तल्लक्षण च "इह वद तामरस नजजा यः"।

न्यास — न ज ज य

।।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽऽ

अथाष्टमनवमस्थस्य गुरो. फलं शालिन्याऽऽह—

बन्धं व्याधिं चाष्टमे शोकमुग्रं
मार्गक्लेशान् मृत्युतुल्यांश्च रोगान्।
नैपुण्याज्ञापुत्रकर्मार्थसिद्धिं
धर्मे जीवः शालिनीनां च लाभम् ॥३०॥

जीवो बृहस्पतिरष्टमे स्थाने। बन्धं बन्धनम्। व्याधिं पीडाम्। उग्रं तीव्रम्। शोकं दु खम्। मार्गे पथि। क्लेशान् कृच्छ्रान्। मृत्युतुल्यान् मरणसमाश्च रोगान् गदांश्च करोति। धर्मे नवमे नैपुण्यं सर्वकार्याणाम्। आज्ञा प्रभुत्वम्। पुत्राणा सुतानां कर्मणां कार्याणामर्थाना वित्ताना च सिद्धि करोति। शालयो विद्यन्ते यासु ताः शालिन्यः। अत्रानुक्तमपि भूमिग्रहण विज्ञायते। सस्ययुक्ताना भूमीना लाभं करोतीत्यर्थः। अथवा स्वगुणैर्या स्त्रिय. शालन्ते श्लाघन्ते तासा लाभं करोति। शालिनीवृत्तमेतत्। तल्लक्षणम्—

[1]मात् तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकै.।

मस्त्रिगुरुः। तोऽन्तगुरु.। पुनस्तकार, अन्तगुरुद्वयम्। वेदैश्चतुर्भिर्लोकै. सप्तभिर्विरामौ भवत, सा शालिनी ॥३०॥

यथा न्यास.— म त त गु

ऽऽऽ ऽऽ। ऽऽ। ऽऽ

अधुना दशमैकादशद्वादशस्थस्य गुरो फलं रथोद्धतयाऽऽह—

स्थानकल्यधनहा दशर्क्षग-
स्तत्प्रदो भवति लाभगो गुरुः।
द्वादशेऽध्वनि विलोमदुःखभाग्
याति यद्यपि नरो रथोद्धतः ॥३१॥

गुरुर्जीवो दशर्क्षगो दशमस्थानगत। स्थानहा स्थानहन्ता। कल्यहा आरोग्यहन्ता। धनहा वित्तहा वित्तहन्ता भवति। लाभग., एकादशगतस्तत्प्रद। तदिति स्थानादीना परामर्श.। तान्येव ददाति। स्थानकल्पधनप्रदो भवति। द्वादशे

---

१. छन्दोमञ्जर्यामपीदमेव।

जीवे। अध्वनि पथि विलोमदुःखभाग् विलोमेन अपथि गमनेन दुःखं भजत। नरः पुरुषो यद्यपि रथोद्धतो याति रथेनोद्धतेनोपयुक्तेन यद्यपि गच्छति, तथापि विलोमदुःखभाग् भवति। वृत्तमेतद्रथोद्धता। तल्लक्षणम्—

रो नरौ लगुयुता रथोद्धता।

रलमध्य। नस्त्रिलघु। पुनरपि रेफ। लघुगुरू अन्ते।

न्यासः— र न र ल गु
ऽ।ऽ ।।। ऽ।ऽ । ऽ

तथा च यवनेश्वर—

मोहार्थनाशस्थितिमानभङ्ग्ग्रामाध्वरुग्जातिविरोधवैरान्।
गुरु शशिस्थानगत करोति स्थानात्मजाज्ञाधनदो द्वितीये॥
गुरुस्तृतीये स्वजनार्थनाशक्रियावधाध्वश्रमवञ्चनाकृत्।
विमानसेष्टापचयापवादबन्धुक्षयोद्वेगकरश्चतुर्थे॥
भृत्याम्बरस्थानसुवर्णमानपुत्रप्रद पञ्चमगोऽरिजिच्च।
षष्ठे गुरुर्बन्धुविवादवैरत्रासप्रचेष्टाफलहानिकारी॥
जामित्रग स्त्रीवसनान्नपानसौमुख्यसुस्फीतकलाध्वकर्ता।
जीवोऽष्टमस्थो वधभङ्गबन्धव्याधिश्रमानर्थविवादकारी॥
करोति जीवो नवमे सुतस्त्रीभूस्थानमानार्थसमृद्धिमग्र्याम्।
मेषूरणस्थोऽक्षिरुगिष्टहानिश्लेष्मामयायाससुतान्तकारी॥
एकादशे भूभवनात्मजस्त्रीहिरण्यधान्याम्बरवाहनानाम्।
दाता गुरुर्द्वादशगोऽथ चन्द्राद्विदेशचर्याश्रमशोककारी॥इति॥३१॥

अथ शुक्रस्य गोचर। तत्रादावेवास्य जन्मगतस्य फलं विलासिन्याऽऽह—

प्रथमगृहोपगो भृगुसुतः स्मरोपकरणैः
सुरभिमनोज्ञगन्धकुसुमाम्बरैरुपचयम्।
शयनगृहासनाशनयुतस्य चानुकुरुते
समदविलासिनीमुखसरोजषट्चरणताम्॥३२॥

भृगुसुतः शुक्र। प्रथमगृहोपगो जन्मराशिग। स्मरोपकरणैः कामोपकरणैः। शयनभूषणाच्छादनानुलेपनैर्गीतवाद्यनृत्यैः। तथा सुरभिभि. सुगन्धै., मनोज्ञैश्चित्ताह्लादकै.। गन्धैर्गन्धद्रव्यै। कुसुमै. पुष्पै.। अम्बरैर्वस्त्रैश्च उपचयं लाभं करोति। शयनेनास्तरणेन। गृहेण वेश्मनाऽऽसनेन पर्यङ्केणाशनेन भोजनेन च युतो भवति। एवंविधस्य शयनगृहासनाशनयुतस्य पुस. समदविलासिनीमुखसरोजषट्चरणतामनु-

कुरुते। समदा या विलासिनी मद्यपानेन समदा प्रमत्ता। तस्या मुखसरोजे वदनारविन्दे षट्चरणता भ्रमरत्वमनुकुरुते विदधाति। परिचुम्बनादिकमनुददातीत्यर्थः। वृत्तमेतद्विलासिनी। तल्लक्षणम्—

भवति विलासिनी यदि नजौ भजौ भलगुरू।

नस्त्रिलघु। जो मध्यगुरु। भ आदिगुरुः। पुनर्जकारः। पुनर्भकारः। अन्ते लघुगुरू॥३२॥

न्यासः— न ज भ ज भ ल गु

||| |S| S|| |S| S|| | S

अथ द्वितीयस्थस्य शुक्रस्य फलं वसन्ततिलकेनाह—

शुक्रे द्वितीयगृहगे प्रसवार्थधान्य-
भूपालसन्नतकुटुम्बहितान्यवाप्य।
संसेवते कुसुमरत्नविभूषितश्च
कामं वसन्ततिलकद्युतिमूर्धजोऽपि॥३३॥

शुक्रे द्वितीयगृहगे द्वितीयस्थानस्थे। प्रसवोऽपत्यम्। अर्थो धनम्। धान्यं शालयः। भूपालसन्नतः। भूपालो राजा सन्नतः सम्यग् नतः प्रह्वो भवति। राजवाल्लभ्यम्। कुटुम्बेभ्यो हितम्। एतान्यवाप्य प्राप्य। कुसुमैः पुष्पैः। रत्नैर्मणिभिश्च। विभूषितोऽलङ्कृतः। कामं मैथुनं संसेवते। कीदृशः? वसन्ततिलकद्युतिमूर्धजोऽपि, वसन्ततिलको वृक्षस्तस्य पुष्पमतीव श्वेतवर्णं भवति। वसन्ततिलकसदृशी द्युतिः कान्तिर्मूर्धजेषु यस्य। अनभिप्रेतकामोऽपि कामं संसेवते। जरार्दितोऽपि स्त्रीष्वनुरतो भवतीत्यर्थः। वृत्तमेतद्वसन्ततिलकम्। तल्लक्षणम्—

[1]त्भौ जौ वसन्ततिलकं गुरुकद्वयं चेत्।

तोऽन्तलघुः। भ आदिगुरुः। जो गुरुमध्यः। जकारद्वयम्। अन्ते गुरुद्वयम्॥३३॥

न्यासः— त भ ज ज गु

SS| S|| |S| |S| SS

अथ तृतीयचतुर्थस्थस्य शुक्रस्य फलमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

आज्ञार्थमानास्पदभूतिवस्त्रशत्रुक्षयान् दैत्यगुरुस्तृतीये।
दत्ते चतुर्थश्च सुहृत्समाजं रुद्रेन्द्रवज्रप्रतिमां च शक्तिम्॥३४॥

---

१. छन्दोमञ्जर्यां तु "ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः"।

दैत्यगुरु. शुक्र । तृतीये स्थाने आज्ञा प्रभुत्वम् । अर्थ धनम् । मानं पूजाम् । आस्पद स्थानम् । भूति समृद्धिम् । वस्त्रमम्बरम् । शत्रुक्षय रिपुविनाशम् । दत्ते ददाति । चतुर्थश्चतुर्थस्थानस्थश्च । सुहृद्भिर्मित्रै समाज सयोगम् । तथा रुद्रप्रतिमा महेश्वरतुल्यामिन्द्रप्रतिमा शक्रतुल्या वज्र प्रतिमा कुलिशप्रतिमा शक्तिं सामर्थ्यं च ददाति । वृत्तमेतदिन्द्रवज्रा । तल्लक्षणम्——

[1]तौ जो गुरू चेद्भवतीन्द्रवज्रा ।

तोऽन्तलघु. । द्वौ तकारौ । जो गुरुमध्य. । अन्ते गुरुद्वयम् ॥३४॥

न्यासः—— त त ज गु

ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽऽ

अथ पञ्चमस्थस्य शुक्रस्यानवसितयाऽऽह——

जनयति शुक्रः पञ्चमसंस्थो गुरुपरितोषं बन्धुजनाप्तिम् ।
सुतधनलब्धिं मित्रसहायाननवसितत्वं चारिबलेषु ॥३५॥

शुक्र. पञ्चमसस्थ पञ्चमस्थानसस्थो गुरुपरितोष जनयति उत्पादयति । गुरव. परितुष्टा भवन्तीत्यर्थ । बन्धुजनाप्ति बन्धुजनप्राप्तिम् । सुताना पुत्राणां धनाना वित्ताना लब्धि प्राप्तिम् । मित्राणि सहायान् सार्थिनश्च लभते । अरिबलेषु शत्रुसैन्येषु अनवसितत्वमनवस्थिति च जनयत्युत्पादयति । शत्रूणामभावो भवतीत्यर्थ. । अनवसितावृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्——

[2]अनवसिता न्यौ भगौ च यदि स्यात् ।

नस्त्रिलघु । य आदि लघु । भ आदिगुरु । अन्ते गुरुद्वयम् ॥३५॥

न्यास.—— न य भ गु

।।। ।ऽऽ ऽ।। ऽऽ

अथ षष्ठसप्तमाष्टमस्थस्य शुक्रस्य फल लक्ष्म्याऽऽह——

षष्ठो भृगुः परिभवरोगतापदः
स्त्रीहेतुकं जनयति सप्तमोऽशुभम् ।
यातोऽष्टमं भवनपरिच्छदप्रदो
लक्ष्मीवतीमुपनयति स्त्रियं च सः ॥३६॥

---

१. छन्दोमञ्जर्यां तु "स्यादिन्द्रवजा यदि तौ जगौ गः" ।

२. वृत्तरत्नाकरे "अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते" ।

भृगु. शुक्र. । षष्ठ षष्ठस्थानस्थ । परिभवोऽसम्मानम्। रोगो गद.। ताप. सन्ताप । एतान् ददाति। सप्तम. स्त्रीहेतुक योषिन्निमित्तमशुभमनिष्ट जनयत्युत्पादयति। अष्टम यात प्राप्तो भवनपरिच्छदप्रद., भवन गृहम्, परिच्छद परिवार एतौ प्रददाति। लक्ष्मी श्रीर्विद्यते यस्या सा लक्ष्मीवती। स पुरुषो लक्ष्मीवती स्त्रियमुपनयति प्राप्नोति। वृत्तमेतल्लक्ष्मी.। तल्लक्षणम्——

लक्ष्मीरिय तभसजगैरुदाहृता।

तोऽन्तलघु. । भ आदिगुरु. । सोऽन्तगुरु । जो गुरुमध्य. । अन्ते गुरुः। एतैरुदाहृता ॥३६॥

न्यास.——

त	भ	स	ज	गु
ऽऽ।	ऽ।।	।।ऽ	।ऽ।	ऽ

अथ नवमदशमस्थस्य शुक्रस्य फल प्रमिताक्षरयाऽऽह——

नवमे तु धर्मवनितासुखभाग्
भृगुजेऽर्थवस्त्रनिचयश्च भवेत्।
दशमेऽवमानकलहान् नियमात्
प्रमिताक्षराण्यपि वदन् लभते ॥३७॥

नवमे नवमस्थानगते भृगुजे शुक्रे। धर्मस्य वनिताना स्त्रीणा सुखस्य च भागी भवति। तथार्थनिचयो धनसमूहो वस्त्रनिचयोऽम्बरसमूहश्च भवेत्। दशमे शुक्रे अवमान पराभव । कलहा विरोधा । एतान् नियमान्निश्चयाल्लभते। स पुरुषो वदन्नपि जल्पन्नपि अर्थितया प्रमितानि स्वल्पानि अक्षराणि वर्णान् लभते, न बहुवक्तृता लभत इत्यर्थः। वृत्तमेतत् प्रमिताक्षरा। तल्लक्षणम्——

[1]प्रमिताक्षरा सजयुतावथ सौ।

सोऽन्तगुरु.। जो गुरुमध्य. । ताभ्या युक्तौ द्वौ सकारौ ॥३७॥

न्यास.——

स	ज	स	स
।।ऽ	।ऽ।	।।ऽ	।।ऽ

अथैकादशद्वादशस्थस्य शुक्रस्य फल स्थिरेणाह——

उपान्त्यगो भृगोः सुतः सुहृद्धनान्नगन्धदः।
धनाम्बरागमोऽन्त्यगः स्थिरस्तु नाम्बरागमः॥३८॥

---

१. छन्दोमञ्जर्याम "प्रतिमाक्षरा सजससै. कथिता"।

भृगो सुत शुक्र । उपान्त्यग । अन्त्यस्य समीपमुपान्त्यमेकादशम् । तत्र यदा गत । सुहृन्मित्रम् । धन वित्तम् । अन्नमशनम् । गन्धा सुगन्धद्रव्याणि । एतान् ददाति । अन्त्यगा द्वादशस्थानगत । धनाम्बरागम । धन वित्तम् । अम्बरं वस्त्रम् । एतयोरागमो लाभ. । अम्बरागम. स्थिरो न भवति । अम्बरमपह्रियत इति । वृत्तमेतत् स्थिरम् । तल्लक्षणम्—

[1]लगौ स्थिरः प्रकीर्तित. ।

लगौ लघुर्गुरुर्लघुर्गुरुरिति यत्र क्रमेण सस्थितम् ।

न्यास.— ल गु ल गु ल गु ल गु

। ऽ । ऽ । ऽ । ऽ

तथा च यवनेश्वर —

हिरण्यनारीरजतार्थविद्यासुताम्बरस्थानचतुष्पदानाम् ।
लाभ शशिस्थानमुपेत्य शुक्र कुर्याद् द्वितीये तु वराङ्गनाप्तिम् ॥
मित्रान्नवस्त्रात्मजमानहर्षस्थानाङ्गनारोग्यकरस्तृतीये ।
शुक्रश्चतुर्थे धनपत्निपुत्रमित्रेष्टभाज्याम्बरगन्धद. स्यात् ॥
सुहृत्सुतोद्भूतिगुणप्रवृत्तिख्यातिप्रद पञ्चमगोऽर्थदश्च ।
षष्ठे भृगुर्दैन्यविवादरोगद्वेषोद्भवान् मानवधाश्च कुर्यात् ॥
जामित्रसस्थो भृगुजस्तृषाध्वस्त्रीहेतुकोद्वेगकुमित्रद स्यात् ।
स्त्रीसौख्यविख्यापनमानहर्षप्रियागमाच्छादनदोऽष्टमस्थ. ॥
सुहृद्गुरुस्त्रीधनधर्मविद्यायशोगुणाप्ति नवमर्क्षसस्थ. ।
करोति शुक्रो दसमे सबन्धुसम्प्रीतिचेष्टाफलमानविघ्नान् ॥
एकादशे स्त्रीशयनान्नपानभूषारतिस्वेदगृहार्थकारी ।
भृग्वात्मजो द्वादशगस्तु चन्द्राद् भोग्यप्रदो वस्त्रविनाशकृच्च ॥इति ॥३८॥

अथ सौरस्य गोचर । तत्रास्य जन्मराशिस्थस्य फल तोटकेनाह—

प्रथमे रविजे विषवह्निहतः स्वजनैर्वियुतः कृतबन्धुवधः ।
परदेशमुपैत्यसुहृद्भवनो विमुखार्थसुतोऽटकदीनमुखः ॥३९॥

रविजे शनैश्चरे । प्रथमे जन्मगते । विषेण गरलेन । वह्निऽग्निना च । हत पीडित. । स्वजनैर्बन्धुभिर्वियुतो रहित. । कृतबन्धुवध कृतो बन्धोर्वधो येन । परदेशमुपैत्युपगच्छति । कीदृशश्च तत्र ? असुहृद्भवन , अविद्यमाना सुहृदो मित्राणि

---

१. छन्दोमञ्जर्यामिस्य प्रमाणिका नाम, तल्लक्षणं च "प्रमाणिका भरौ लगौ" ।

भवन गृह च यस्य। तथा विमुखार्थसुतोऽटकदीनमुख., विमुखो नष्टमुख । विगतार्थो निर्धन । विगतसुत पुत्ररहित.। अटक परिभ्रमणशील । दीनमुखो म्लानवदन । अटकश्चासौ दीनमुखश्चेति। वृत्तमेतत् तोटकम्। तल्लक्षणम्—

अथ तोटकमब्धिसकारचितम्।

सोऽन्तगुर.। अब्धिसङ्ख्यैश्चतुर्भि सकारैश्चित रचितम्॥३९॥

न्यास.— । स स स स
॥ऽ ॥ऽ ॥ऽ ॥ऽ

अथ द्वितीयस्थस्य सौरस्य फल वशपत्रपतितेनाह—

चारवशाद् द्वितीयगृहगे दिनकरतनये
रूपसुखापवर्जिततनुर्विगतमदबलः ।
अन्यगुणैः कृतं वसुचयं तदपि खलु भव-
त्यम्बिवव वंशपत्रपतितं न बहु न च चिरम्॥४०॥

दिनकरतनये शनैश्चरे । चारवशाच्चारक्रमेण। द्वितीयगृहगे द्वितीयस्थानगते । रूपसुखापवर्जिततनु॰, रूपेण सुवेषेण सुखेन चापवर्जिता तनु शरीर यस्य स । तथा विगतमदबल., विगत नष्ट मदो दर्प बल वीर्य च यस्य। अन्यगुणैरपरैर्विद्यादिकैर्गुणै. कृतमर्जित वसुचय धनसमूहो यदि भवति तदपि खलु न बहु प्रभूतं पर्याप्तम् न च चिर चिरकाल भवति। खलुशब्द. समुच्चये। यथाऽम्बु जल वशपत्रपतित न बहु भवति, न च चिरकालं तिष्ठति । वृत्तमेतद्वशपत्रपतितम्। तल्लक्षणम्—

[1]दिङ्मुनिवशपत्रपतित भरनभनलगै ।

भ आदिगुरु । रलमध्य । नस्त्रिलघु । पुनर्भकारनकारौ। अन्ते लघुगुरू। एतैर्वशपत्रपतितम्। दिक्शब्देन दश। मुनय. सप्त। एतैर्विरामौ॥४०॥

न्यास — भ र न भ न ल गु
ऽ॥ ऽ।ऽ ॥। ऽ,॥ ॥। । ऽ

अथ तृतीयस्थस्य सौरस्य फल ललितेनाह—

सूर्यसुते तृतीयगृहगे धनानि लभते
दासपरिच्छदोष्ट्रमहिषाश्वकुञ्जरखरान्
सद्मविभूतिसौख्यममितं गदव्युपरमं
भीरुरपि प्रशास्त्यधिरिपूंश्च वीरललितैः॥४१॥

---

१. छन्दोमञ्जर्यामपीदमेव।

सूर्यसुते शनैश्चरे। तृतीयगृहगे तृतीयस्थानस्थे धनानि वित्तानि लभते प्राप्नोति । दासा कर्मकरा । परिच्छदा परिवारा । उष्ट्रा करभा । महिषा प्रसिद्धा । अश्वास्तुरगा । कुञ्जरा हस्तिन । खरा गर्दभा । एतान् प्राप्नोति। सद्म गृहम्। विभूतिरैश्वर्यम्। सौख्यममितमतिप्रभूतम्। गदाना रोगाणा व्युपरम विनाश । एतदपि लभते। स पुरुषो भीरुरपि भयार्तोऽपि वीरललितैर्वीराणा ललितैश्चरितै । अधिरिपून् महाशत्रून् प्रशास्ति स्वायत्ते यान् कुरुते। वृत्तमेतल्ललितम् । तल्लक्षणम्––

[1]स्याद्भरना रनौ च गुरु नाम सात्र ललिता।

भ आदिगुरु । रलमध्य । नस्त्रिलघु । पुना रेफनकारौ। अन्ते गुरु । सा वृत्तजाति । अत्रास्मिन् छन्दसि ललिता नाम स्याद् भवेत् ॥४१॥

न्यास ––	भ	र	न	र	न	गु
	ऽ।।	ऽ।ऽ	।।।	ऽ।ऽ	।।।	ऽ

अथ चतुर्थस्य सौरस्य फल भुजङ्गप्रयातेनाह––

चतुर्थं गृहं सूर्यपुत्रेऽभ्युपेते
सुहृद्वित्तभार्यादिभिर्विप्रयुक्तः ।
भवत्यस्य सर्वत्र चासाधु दुष्टं
भुजङ्गप्रयातानुकारं च चित्तम् ॥४२॥

सूर्यपुत्रे सौरे चतुर्थगृह वेदस्थानमभ्युपेते प्राप्ते । सुहृद्भिर्मित्रै. । वित्तेन धनन । भार्यया स्त्रिया । आदिग्रहणात् पुत्रैर्बन्धुभिश्च । एतैर्विप्रयुक्तो रहितो भवति। अस्य नरस्य चित्त मन । सर्वत्र सर्वस्मिन्नेव। असाध्वशोभनम् । दुष्ट पापादिष्वनुरतम्। भुजङ्गप्रयातानुकार च भवति। भुजङ्गस्य सर्पस्य प्रयात गमनमनुकरोति। अतिकुटिलचित्तो भवतीत्यर्थ । वृत्तमेतद् भुजङ्गप्रयातम्। तल्लक्षणम्––

[2]भुजङ्गप्रयात चतुर्भिर्यकारै ।

य आदिलघु । चतुर्भिर्यकारैर्भुजङ्गप्रयात भवति ॥४२॥

न्यास.––	य	य	य	य
	।ऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ

---

१. छन्दोमञ्जर्यामस्य धीरललिता नाम, तल्लक्षणम् "सङ्कथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता।"

२. छन्दोमञ्जर्यामपीदमेव।

अथ पञ्चमषष्ठस्थस्य सौरस्य फल पुटयाऽऽह––

सुतधनपरिहीणः　　पञ्चमस्थे
प्रचुरकलहयुक्तश्चार्कपुत्रे　　।
विनिहतरिपुरोगः　　षष्ठयाते
पिबति च वनितास्यं श्रीपुटोष्ठम् ॥४३॥

अर्कपुत्रे शनैश्चरे । पञ्चमस्थे सुतस्थानप्राप्ते । सुतै पुत्रै । धनैर्वित्तैश्च परिहीणो रहित । प्रचुरेण प्रभूतेन कलहेन विरोधने च युक्त । षष्ठयाते षष्ठस्थानस्थे विनिहतरिपुरोग, विनिहता नष्टा रिपव शत्रवो रोगा गदाश्च यस्य। तथाभूतो वनितास्य स्त्रीमुख पिबत्यास्वादयति। कीदृशम् ? श्रीपुटोष्ठम्, श्रीर्लक्ष्मी. पुटा सश्लिष्टा लग्ना ओष्ठयोर्दन्तच्छदयोर्यस्मिन् मुखे तच्छ्रीपुटोष्ठम्। वृत्तमेतत् पुटा। तल्लक्षणम्––

'वसुजलधिविरामौ नौ पुटा म्यौ।

नस्त्रिलघु ।द्वौ नकारौ। मस्त्रिगुरु'। यश्चादिलघु । वसवोऽष्टौ। जलधयश्चत्वार'। एतैर्विरामौ ॥४३॥

न्यास.–　　न　न　म　य
　　　　　।।।　।।।　ऽऽऽ　।ऽऽ

अथ सप्तमाष्टमनवस्थस्य सौरस्य फल वैश्वदेव्याऽऽह––

गच्छत्यध्वानं सप्तमे चाष्टमे च
हीनः स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीनचेष्टः।
तद्वद्धर्मस्थे　　वैरहृद्रोगबन्धै-
र्धर्मोऽप्युच्छिद्येद् वैश्वदेवीक्रियाद्यः ॥४४॥

सप्तमस्थानस्थे शनैश्चरे; अध्वानं गच्छति पथि व्रजति। अष्टमे शनैश्चरे चशब्दादध्वानमेव गच्छति। हीनो वर्जित । स्त्रीपुत्रैर्भार्यासुतै । दीनचेष्टश्च भवति। दीना चेष्टा क्रिया यस्य। धर्मस्थे नवमस्थानस्थे। तद्वत् तेनैव प्रकारेण। गच्छत्यध्वान हीन स्त्रीपुत्रैर्दीनचेष्टश्च भवति। वैरैर्द्वेषै । हृद्रोगैर्जठरगदै । बन्धैर्बन्धनैश्च। वैश्वदेवीक्रियाद्य., वैश्वदेवी क्रिया आद्या प्रथमा यस्मिन् तथाभूतो धर्मोऽप्युच्छिद्येन्नश्यति। वैश्वदेवी वृत्तमेतत् । तल्लक्षणम्––

---

१. छन्दोमञ्जर्याम्। "वसुयुगविरतिर्नौ म्यौ पुटोऽयम्।"

[1]मौ यौ पञ्चाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना।

मस्त्रिगुरु । द्वौ मकारौ। य आदिलघु । द्वौ यकारौ। पञ्चभि । अश्वैश्च सप्तभि । एतैर्विरामौ भवत ॥४४॥

न्यास —

म	म	य	य
ऽऽऽ	ऽऽ,ऽ	।ऽऽ	।ऽऽ

अथ दशमैकादशद्वादशस्थस्य सौरस्य फलमूर्मिमालयाऽऽह—

कर्मप्राप्तिर्दशमेऽर्थक्षयश्च
विद्याकीर्त्योः परिहानिश्च सौरे।
तैक्ष्ण्यं लाभे परयोषार्थलाभ-
श्चान्त्ये प्राप्नोत्यपि शोकोर्मिमालाम् ॥४५॥

दशमे दशमस्थानस्थे सौरे शनैश्चरे । कर्मणा प्राप्ति सिद्धि । अर्थस्य धनस्य च क्षया विनाशो भवति। विद्या शास्त्रम्। कीर्तिर्यश । एतयो परिहानिश्च भवति। लाभे एकादशे तैक्ष्ण्यमुग्रस्वभावता। परयोषार्थलाभ परेषामन्येषा सबन्धिन्यो या योषा स्त्रिय । तासाम्; परार्थाना परधनाना च लाभ प्राप्तिर्भवति। अन्त्ये द्वादशस्थे सौरे। शोकोर्मिमाला प्राप्नोति। शोकाना दु खानामूर्मय कल्लोलास्तेषां या माला निचयस्ता प्राप्नोति। ऊर्मिमाला वृत्तमेतत्। तल्लक्षणम्—

[2]म्भौ तो गौ चेत् कथिता सोर्मिमाला।

मस्त्रिगुरु । भ आदिगुरु । तोऽन्तलघु । अन्ते गुरुद्वयम्।

न्यास —

म	भ	त	गु
ऽऽऽ	ऽ।।	ऽऽ।	ऽऽ

तथा च यवनेश्वर —

बन्धाध्वशस्त्रानिलरुग्विषार्ति विडम्बनस्त्रीसुतवित्तनाशम्।
स्थाने विधते शशिनोऽर्कपुत्रस्ततो व्यायायासकरो द्वितीये॥
तृतीयगोऽरिक्षयमानहर्षसौभाग्यब ह्वागमदोऽर्कसूनु ।
चतुर्थगो बन्धुवधावमानच्छायाविघाताध्वभयार्तिकारी॥
स्थितिक्रियारम्भसुतार्थनाशस्वबन्धुविद्वेषविवादकारी ।
शनैश्चर पञ्चमगोऽथ षष्ठे शत्रुक्षयामोदसुतार्थदाता॥

---

१. छन्दोमञ्जर्याम् "बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ"।

२. छन्दोमञ्जर्यामिय वातोर्म्मी, तल्लक्षणम् "वातोर्मीय गठिता म्भौ तगौ ग"।

छायाविघातश्रमगुह्यरोगस्त्रीमित्रनाशाध्वकृदर्कसूनु ।
जामित्रसस्थौऽष्टमगोऽथ शोकक्षुद्वन्धुभृत्यव्यसनार्तिकारी ॥
व्याध्यध्ववैरश्रमवित्तनाशक्षुत्क्लेशद स्यान्नवमर्क्षसस्थ ।
ऐश्वर्यचेष्टाफलसञ्चयघ्नो मेषूरणे व्याध्यपकीर्तिकृच्च ॥
यश परस्त्रीधनभृत्यलाभक्रियासमृद्धिस्थितिमानदस्तु ।
एकादशे द्वादशगस्तु चेष्टानैपुण्यकीर्तिद्युतिमानहर्ता ॥इति॥४५॥

नन्वत्र यद्गोचरफल ग्रहाणामुक्तं तत् कस्यचित् फलस्य निष्फलता यात्यत्र किमिति विपर्ययो दृश्यत इत्येतदर्थ हेतूपन्यासं वितानेनाह—

अपि कालमपेक्ष्य च पात्रं शुभकृद्विदधात्यनुरूपम् ।
न मधौ बहु कं कुडवे वा विसृजत्यपि मेघवितानः ॥४६॥

शुभकृच्छुभफलाप्रदो ग्रह । काल शुभदशाकाल वर्तमानमपेक्ष्य यत्र पुरुष वाप्यपेक्ष्य तदनुरूप फल विदधाति करोति। एतदुक्त भवति—शोभना यस्य दशा वर्तते। तस्य ग्रहगोचरानुकूला शुभ फल प्रयच्छन्ति। तथा च पुरुषस्य यत् फल सम्भाव्यते तस्यैव शोभन फल प्रयच्छति, नापात्रस्य। अत्र दृष्टान्तमाह—न मधौ बहु कमिति। मधौ वसन्ते मेघवितानो घनसमूह क पयो विसृजत्युत्सृजत्यपि कुडवे भाण्डविशेषे पात्रे न बहु वर्षति। वाशब्दोऽत्र इवार्थे। यथा न तत्र प्रभूत वर्षति। यतो मधौ तत्कालं जल कुडवमापने तन्न पर्याप्तिमिति। वृत्तमेतद्वितानम्। तल्लक्षणम्—

त्रिसगैरपि विद्धि वितानम्।

सोऽन्तगुरु । सकारत्रयम्। अन्ते गुरु । एतद्वितानं विद्धि जानीहि ॥४६॥

न्यास — स स स गु
।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ऽ

अथ गोचराशुभस्थानस्थिताना ग्रहाणां पूजन भुजङ्गविजृम्भितेनाह—

रक्तैः पुष्पैर्गन्धैस्ताम्रैः
कनकवृषबकुलकुसुमैर्दिवाकरभूसुतौ
भक्त्या पूज्याविन्दुर्धेन्वा
सितकुसुमरजतमधुरैः सितश्च मदप्रदैः ।
कृष्णद्रव्यैः सौरिः सौम्यो
मणिरजततिलककुसुमैर्गुरुः परिपीतकैः
प्रीतैः पीडा न स्यादुच्चा-
द्यदि पतति विशति यदि वा भुजङ्गविजृम्भितम् ॥४७॥

रक्तै पुष्पैरिति। रक्तैर्लोहितवर्णै पुष्पै कुसुमै । गन्धै सुगन्धद्रव्यैश्च समालम्भनै रक्तचन्दनप्रभृतिभि । ताम्रैस्ताम्रवर्णै । कनकेन सुवर्णेन। वृषेण दान्तेन। बकुलकुसुमैर्बकुलपुष्पै । दिवाकरभूसुतौ सूर्याङ्गारकौ भक्त्या पूज्यावर्च्यौ । इन्दुश्चन्द्रो धेन्वा हिरण्यगवा। सितकुसुमै श्वेतपुष्पै । रजतेन रौप्येण। मधुरैर्मधुरद्रव्यैर्दधिमधुघृतशर्करादिभि । पूज्य सित शुक्रश्च मदप्रदैर्मन्मथोद्दीपनैर्गन्धकुसुमधूपबलिभिश्च पूज्य । चशब्दात् श्वेतैश्च। सौरि शनैश्चर । कृष्णद्रव्यै सर्वैर्गन्धकुसुमोपहारै पूज्य । सौम्यो बुध । मणिभि । रजतेन रौप्येण। तिलककुसुमैस्तिलपुष्पै पूज्य । गुरुव परिपीतकै पीतवर्णकुसुमगन्धोपहारैश्च । एतैर्ग्रहै प्रीतै परितुष्टै पीडा न स्यान्न भवेत् । येन पुरुषेण ग्रहा पूजिता स यद्युच्चादुन्नतादध ए। पतति। यदि वा भुजङ्गाना सर्पाणा विजृम्भित विशति सर्पाणा क्रीडासक्ताना मध्ये प्रविशति तथाऽपि तस्य पीडा न स्यात् । वृत्तमेतद् भुजङ्गविजृम्भितम्, तल्लक्षणम्——

'मौतो ना र सल्पा प्राहुर्वसुमदनदहनमुनिभिर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।

मस्त्रिगुरु । द्वौ मकारौ। तोऽन्तलघु । नस्त्रिलघु । नकारत्रयम्। रलमध्य । सोऽन्तगुरु । लघुगुरू अन्ते । ते वसवोऽष्टौ। मदनदहना रुद्रा एकादश। मुनयः सप्त । एतैर्विरामै प्राहुरुक्तवन्त पिङ्गलादय ॥४७॥

न्यास ——	म	म	त	न	न	न	र	स	ल	गु
	ऽऽऽ	ऽऽऽ	ऽऽ।	।।।	।।।	।।।	ऽ।ऽ	।।ऽ	।	ऽ

अत्रैव ग्रहपूजाप्रशसामुद्गतयाऽऽह——

शमयोद्गतामशुभदृष्टि-
मपि विबुधविप्रपूजया ।
शान्तिजपनियमदानदमैः
सुजनाभिभाषणसमागमैस्तथा ॥४८॥

अशुभदृष्टिम युद्गतामुत्पन्नाम् । शमय शान्ति नय । अशुभा चासौ दृष्टिरशुभदृष्टि । ताम् । कथ शमय ? विबुधविप्रपूजया, विबुधाना देवाना विप्राणा ब्राह्मणाना च पूजया पूजनेन। तथा शान्त्या जपेन मन्त्रजपेन। नियमेन नीत्या जिताहारत्वेन ब्रह्मचर्यत्वेन च। दानेन। दमेन जितेन्द्रियत्वेन। तथा सुजनाना प्रधानजनानामभिभाषणेन सम्भाषणेन । एतै सर्वै । तथा सुजनानामपि समागमेना-

---

१. छन्दोमञ्जर्याम् "रन्ध्राशाश्वैश्छेदोपेत ममतनननयुगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्"।

शुभदृष्टिमुद्गता शमय । एतदुक्त भवति—एवविधो यस्याचार सर्वकाल भवति तस्य शुभो भवतीति। वृत्तमिदमुद्गता । तल्लक्षणम्—

प्रथमे सजौ यदि सलौ च नसजगुरुकाण्यनन्तरम् ।
यद्यथ भनजलगा स्युरथो सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता ।।

इयमुद्गता नाम वृत्तजाति । यस्या प्रथम पाद सजसलेषु भवति। सोऽन्तगुरु । जो गुरुमध्य. । पुनरपि सकार । अन्ते लघु । एतेषु सत्सु विद्यमानेषु। अथ द्वितीये नसजगुरुकेष्वथैक्यत सत्सु। नकारस्त्रिलघु । सोऽन्तगुरु । जो गुरुमध्यगत ।अन्ते गुरु ।ततस्तृतीयपादे भनजलगा भवन्ति। भ आदिगुरु ।नस्त्रिलघु । जो गुरुमध्य । लघुगुरू अन्ते। चतुर्थपादे सोऽन्तगुरु । जो गुरु मध्य । पुन सकार । जो गुरुमध्य । अन्ते गुरु ।।४८।।

न्यास — स　ज　स　ल　न　स　ज　गु
।।ऽ　।ऽ।　।।ऽ　।　।।।　।।ऽ　।ऽ।　ऽ

भ　न　ज　ल　गु　स　ज　स　ज　गु
ऽ।।　।।।　।ऽ।　।　ऽ　।।ऽ　।ऽ।　।।ऽ　।ऽ।　ऽ

अधुना गोचरोक्तस्य फलस्य रविभौमयो शशिसौरयोश्च प्रधानकाल गीत्युपगीतिलक्षण चाह—

रविभौमौ पूर्वार्धे शशिसौरौ कथयतोऽन्त्यगौ राशेः ।
सदसल्लक्षणमार्यागीत्युपगीत्योर्यथासंख्यम् ।।४९।।

रविरादित्य । भौम कुज । एतौ रविभौमौ राशे पूर्वार्धे स्थितौ सदसच्छुभमशुभ वा फल कथयत कुरुत । यत उक्तम्—

दिनकररुधिरौ प्रवेशकाल इति ।

शशिसौरौ चन्द्रशनैश्चरौ राशेरन्त्यगौ पश्चिमभागावस्थितौ सदसत् फल कथयत कुरुत । यत उक्तम्—"रविसुतशशिनौ विनिर्गमस्थौ" इति । एवमार्यागीत्युपगीत्योर्लक्षण यथासङ्ख्य यथाक्रमम् । एतदुक्त भवति—यस्या आर्याया प्रथमार्धसदृशौ द्वावप्यर्धौ सा गीति । यस्या आर्याया आर्याद्वितीयार्धसदृशौ द्वावप्यर्धौ सा उपगीति । तल्लक्षणम्—

---

१. छन्दोमञ्जर्यामपीदमेव।
२. बृहज्जातके २३ अध्यायस्य ६ श्लोकः ।
३. बृहज्जातके २३ अध्यायस्य ६ श्लोकः ।

आर्याया पूर्वार्धे यदुक्तमितरत्र प्रथमतो लक्ष्म।
गीति गीतिविधिविदो वदन्ति सवीक्ष्य तदितरत्रापि ॥

प्रथमतो यल्लक्ष्म लक्षणमार्याया पूर्वार्धे प्रथमदले उक्त तदितरत्राप्यन्यस्मिन्नप्यर्धे सवीक्ष्य दृष्ट्वा गीतिविधिविदो गीतिविधि विदन्ति जानन्तीति गीतिविधिविद । ता गीति गीत्यार्या वदन्ति कथयन्ति। उपगीतिलक्षणम् ––

आर्याद्वितीयदलतोऽर्धे लक्ष्म प्रतिनियतमवगम्य।
उभयत्राप्युपगीति वदन्ति यत्यशकैर्गदितै ॥

आर्याया द्वितीयदले अपरार्धे यद्भवति लक्ष्म लक्षण तत् प्रतिनियत निश्चितमवगम्य दृष्ट्वा उभयत्राप्युपगीति वदन्ति कथयन्ति। यत्यशकैर्गदितै. पूर्वोक्तैरिति । न्यास प्रसिद्ध ॥४९॥

अथ बुधस्य गोचरोक्तस्य फलप्रधानकालमुपगीत्यार्ययाऽऽह––

आदौ यादृक् सौम्यः पश्चादपि तादृशो भवति।
उपगीतेर्मात्राणां गणवत् सत्सम्प्रयोगो वा ॥५०॥

आदौ राशिप्रवेशकाले यादृक् शुभो वाऽशुभ सौम्यो बुधो भवति तादृश पश्चाद्राश्यन्तेऽपि । यत उक्तम्––

[1]शशितनय फलदस्तु सर्वकालम् । इति।

एव राश्याद्यन्तयोस्तुल्यफलमुपगीतिमात्राणा गणवत् । उपगीतिरार्या। तस्या मात्राणा ये गणाश्चतुर्भागास्तेषा यथाऽऽद्यन्तयो. समता तथा बुधस्य। अथवा यथा सत्सम्प्रयोग सता साधूना सम्प्रयोग. समागम.। यादृगादौ भवति तादृगन्ते न कदाचिद्विरूपता। उपगीतिवृत्तमिदम्।

आर्याद्वितीयदलेत्याद्यस्या लक्षणम् । न्यास प्रसिद्ध ॥५०॥

अधुना जीवगोचरफलस्योपदेशेनार्यालक्षणमाह––

आर्याणामपि कुरुते विनाशमन्तर्गुरुर्विषमसंस्थः।
गण इव षष्ठे दृष्टः स सर्वलघुतां जनं नयति ॥५१॥

आर्याणा साधूनामपि गुरुर्जीवो विषमसस्थोऽन्तर्मध्ये मध्यमराशौ मध्यभागे प्राप्तो विनाश करोति, अशुभ फल विदधाति। शुक्रोऽप्येवमेव वेदितव्यो गुरुग्रहणात्। यत. सोऽपि राशेर्मध्ये फल ददाति। उक्त च ––

---

१. बृहज्जातके २३ अध्यायस्य ६ श्लोकः।

"गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ" इति।

यथा गणो देवविशेषो यात्रायां गणयागविधावुक्त —"अनर्चितास्ते नृपतिं सवाहनं विनाशयन्ति" इत्यादि । स गणो विषमस्थोऽप्रसन्न । आर्याणामपि विनाशं करोति। तद्वदिति। स एव गुरु षष्ठे स्थाने गतो दृष्ट। जन्मराशे षष्ठस्थानप्राप्तौ विलोकितश्च जनं पुरुषं सर्वलघुतां सर्वत्राल्पतां नयति। स पुरुष सर्वत्र गौरवरहितो भवतीत्यर्थ । अथ द्वितीयोऽर्थो व्याख्यायते—आर्यावृत्तविशेष । आर्याणामन्तर्गुरुर्जगणो दृष्टस्तत्र भवति। अथ तस्या गणे षष्ठे जकार विषमसस्थ. प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमस्थानानामन्यतमस्थानस्थो विनाशं कुरुते। आर्या विनश्यति भज्यत इत्यर्थ.। तदेतत् स्थानं सर्वलघुतां नयति। सर्वे तत्र चत्वार एव लघवो भवन्तीत्यर्थ। वृत्तमेतदार्या । तल्लक्षणम्—"द्वयन्तान्तरादिगुरुभि." इति प्रागेव व्याख्यातम्[1]।

अथ शुभाशुभग्रहयो परस्परदर्शनाद् गोचरफलस्य निष्फलत्व नर्कुटकेनाह—

अशुभनिरीक्षितः शुभफलो बलिना बलवा-
नशुभफलप्रदश्च शुभदृग्विषयोपगतः।
अशुभशुभावपि स्वफलयोर्व्रजतः समता-
मिदमपि गीतकं च खलु नर्कुटकं च यथा॥५२॥

अशुभं गोचरफलं ददातीत्यशुभफलद । तत्र शुभफलो ग्रहो बलवान् वीर्ययुक्त सन् अशुभनिरीक्षित । अशुभफलप्रदेन ग्रहेण बलिना वीर्ययुक्तेन निरीक्षितो दृष्टः । तथा च अशुभफलप्रदो ग्रहो बलवान् शुभफलप्रदस्य बलिनो दृग्विषये दर्शनगोचरे उपगत. प्राप्त । तावशुभशुभप्रदावपि ग्रहौ स्वफलयोरात्मीयशुभाशुभफलयो समतां तुल्यतां व्रजतो गच्छत । न शुभं नाप्यशुभ फलं कुरुत.। शुभदर्शनादशुभफलस्य दुष्टं फलं विनश्यति, अशुभदर्शनाच्छुभस्य शोभनं फलं विनश्यति। यथा गीतकमिदं नर्कुटकं च छन्दसा समतां तुल्यतां व्रजतो गच्छत । गीतकं प्राकृते। नर्कुटकं संस्कृते। तौ च तुल्यप्रस्तारौ तुल्यविरामावेव भवत । खलुशब्द. पादपूरणे प्रकारार्थे वा । वृत्तमेतन्नर्कुटकम्। तल्लक्षणम्[2]—

नजभजजा लगौ च यदि नर्कुटकं तु तदा।

नस्त्रिलघु.। जो मध्यगुरु । भ आदिगुरु । पुनर्जकारद्वयम्। अन्ते लघुगुरू।

---

१. बृहज्जातके २३ अध्यायस्य ६ श्लोकः।

२. द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य १०६२ पृष्ठे २ श्लोकटीका।

न्यास.— न ज भ ज ज ल गु

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। । ऽ

एतदेव प्राकृते गीतक ज्ञेयम् । यथा—

महुरअसोअपण्णपणओ ज्जलसोहअआ

मणहरवाणिसद्दपरिपन्थिअकोइलआ ।

महुरसघुण्णमाणणअणद्धणिरिक्खणिआ

मइ सअणाण पुण्णरहिआण मुहेक्खणिआ ।। इति ।।५२।।

अधुना विबलस्य ग्रहस्य शुभगोचरफले नैष्फल्य विलासेनाह—

नीचेऽरिभेऽस्ते चारिदृष्टस्य सर्वं वृथा यत् परिकीर्तितम् ।

पुरतोऽन्धस्येव कामिन्याः सविलासकटाक्षनिरीक्षणम् ।।५३।।

नीचे नीचराशौ स्थितस्य ग्रहस्य । अरिभे शत्रुक्षेत्रे वा स्थितस्य अस्ते सूर्यमण्डलेऽस्त गतस्य । तथा यत्र तत्रावस्थितस्यारिदृष्टस्य शत्रुणावलोकितस्य । यत् फल शुभ प्रकीर्तितमुक्त तत् सर्व वृथा निष्फल भवति । अर्थादेवाशुभ फल तत्रातिपुष्ट भवति । तथा च यवनेश्वर—

द्विड्वेश्मगा नीचगृहस्थिता वा दुर्मार्गगा सूर्यमनुप्रविष्टा ।

उक्तानि निघ्नन्ति शुभानि चैते फलान्यनिष्टान्यभिवर्धयन्ति ।।

---

१. मुहुरसौवपण्णयअअलालसोआपणहरवाणिसवपरिवयिअकोइलआ ।
हुरसुवुददपाणगअणद्धणिक्खणिआमपोसअणाणपुस्तरहिमुहेखणिआ ।।
(इति क० पु० पाठः)
मुहुरसोवयगअपर्वरातसमलासिस।मणहरयाणि सदपारेतज्जिआ कोइलआ ।
महुरसददमाणायद्धणिररकणिआसिसलपरणसापुज।हिआणमुहेखणिआ ।।
(इति ग० पु० पाठ)
महुरशोववर्ण पलालितयामामाणहरवाणिसदपरितजीद्यकोपिलआ ।
मिहरसघुग्गमाणयणदणिररकणिआशशिमअणपुरोहिअणमुहेकठणिआ ।।
(इति घ० पु० पठ)
महुरशोकपण्णपआलालसौआ मणहरवाणिसद्मपरिपथिअकोइवआ ।
मुहुरसघुम्रपाणगअणद्धरणणिर खणिआ समिसअणाणपुण्णरहिआणमुहे खणिश्रा
(इति अ० पु० पाठ·)
२. मधुराशोकपर्णप्रणयोज्ज्वलसौभगा मनोहरवाणिशब्दपरिपन्थिकोकिला ।
मधुरसघूर्णमाननयनानाद्धैनिरीक्षणिका मयि शयनाना पुण्यरहितानां मुखेक्षणिका ।।

अत्रैव दृष्टान्तमाह—

पुरतोऽन्धस्येव कामिन्या । यथा—कामिन्या सञ्जातकामाया स्त्रियाः। अन्धस्य नेत्रहीनस्य पुरतोऽग्रत सविलासकटाक्षनिरीक्षण वृथा। विलासो लावण्यम्। कटाक्षो नयनविभ्रम । सह विलासकटाक्षाभ्या यन्निरीक्षणमवलोकन तत्। वृत्तमेतद्विलाससञ्ज्ञम्। तल्लक्षणम् —

तो मो यगौ यस्याद्यपादे स्यात् तौ ज्गौ तथा यत्र च दृश्यते।
तदनु स्तौ मश्चतुर्थे स्यात् सससा ल्गु विलासमुदाहृतम् ॥

यस्य प्रथमपादे तोऽन्तलघु । मस्त्रिगुरु । य आदिलघु । अन्ते गुरुश्च। द्वितीये तोऽन्तलघु । द्वौ तकारौ। जो मध्यगुरु । अन्ते गुरुश्च। तृतीये सोऽन्तगुरु । तोऽन्तलघु । मस्त्रिगुरुः । चतुर्थे सकारत्रयमन्ते लघुगुरू ॥५३॥

न्यास.—	त	म	य	गु	त	त	ज	गु
	SS।	SSS	।SS	S	SS।	SS।	।S।	S
	स	त	म	स	स	स	ल	गु
	।।S	SS।	SSS	।।S	।।S	।।S	।	S

अथार्कसौम्ययो. फलं साम्य संयोगवशेन। स्कन्धकस्यार्यागीत्या साम्यं वैतालीयस्य मागधिकया गाथाया आर्यया इत्येतदार्यागीत्याह—

सूर्यसुतोऽर्कफलसमश्चन्द्रसुतश्छन्दतः समनुयाति यथा।
स्कन्धकमार्यागीतिर्वैतालीयं च मागधी गाथाऽऽर्याम् ॥५४॥

सूर्यसुत शनैश्चर । अर्कफलसम आदित्यस्य गोचरफलेन सदृश । येषु स्थानेषु तृतीयषष्ठदशमैकादशेषु शुभ. सूर्यस्तेष्वेव सौर । चन्द्रसुतो बुधश्छन्दत. समनुयाति । परचित्तग्रहण लोके छन्द उच्यते । सौम्ययुक्त सौम्यवत् पापयुक्त पापवद्भवति। अथवा यत्र राशिगो भवति तत्र यावत् तिष्ठति तावच्छुफभलं करोति। यत्राशुभस्तत्राशोभनमेव फलं करोति। येन प्रकारेण स्कन्धकमार्यागीतिश्छन्दतः समनुयाति । संस्कृते याऽऽर्यागीति स प्राकृते स्कन्धक.। एवं वैतालीयं मागधी छन्दत. समनुयाति । संस्कृते यद्वैतालीय सा प्राकृते मागधी । गाथाऽऽर्या छन्दत समनुयाति। संस्कृते याऽऽर्या सा प्राकृते गाथा। आर्यागीतिनियमे तल्लक्षणम्—

गुर्वन्ताष्टमगणभागार्या पूर्वार्धसदृशशकलद्वितया।
आर्यैरार्यागीतिर्गीता सङ्गीतगीतिभिर्गीतविधौ ॥

गुर्वन्तमष्टमं गणं भजते याऽऽर्या सा गुर्वन्ताष्टमगणभाक् तथोक्ता।

पूर्वार्धेन प्रथमदलेन सदृश तुल्य द्वितयं शकलमपरमर्धं यस्या· सा पूर्वार्धसदृशशकलद्वितया। "षष्ठो लो'लात् पदम्" इत्यादि पूर्वस्मिन्नर्धे पथ्याया यदुक्तं तत् सर्व यस्या आर्याया प्रथमेऽर्धे भवति। त्रिषु गणेषु पाद । द्वतीयेऽप्यर्धे षष्ठो गणो लघुरेको न भवति, किं च चतुर्मात्र एव। एव भवति यस्या साऽऽर्यै पण्डितैरार्यागीतिरिति गीता कथिता। किंभूतै. ? सङ्गीतगीतिभि, सङ्गीता सम्यक् कथिता गीतिर्यैस्ते सङ्गीतगीतय. पण्डितास्तै । गीतिविधौ गीतिविधाने। न्यास प्रसिद्ध.।

[2]एतावदेव स्कन्धकलक्षणम्, यथा—

[3]सअणविमद्दिअसिढिल केसकलाव सुअन्धिअ अ वहमाणा।
ललणा कस्स ण हिअअ गिह्मसमअमलअपक विइ हरइ तरुणि॥

वैतालीयलक्षणम्।

ला षट् र्ल्गा नैधना अयुक्पादौऽष्टौ तु तथा समे च ला.।
न समोऽत्र परेण युज्यते नैते षट् च निरन्तरा युजोः॥

वैतालीयं नामेद मात्रावृत्तमुच्यते। यस्य ला लघव· षट्। ते च किंभूताः? र्ल्गा नैधना। रलमध्य। लघुगुरू। एते र्ल्गा नैधना। निधने अन्ते भवा.। एषां षण्णा लघूनामन्ते। तथाभूतोऽयुक्पाद प्रथमस्तृतीयश्च। तथा युक्पादो द्वितीयश्चतुर्थश्च समस्तस्मिन्। अष्टौ ला। ते च र्ल्गा नैधना भवन्ति। न समोऽत्र परेण युज्यत इति। अत्रास्मिन् वैतालीयेऽयुक्पादे प्रथमेषु षट्सु लघुषु। तथा युक्पादे प्रथमेष्वेवाष्टसु लघुषु समो द्वितीयचतुर्थादिको लघु परेण तृतीयपञ्चमादिना सह न युज्यते न समस्यते न तन्निमित्ता गुरुता सम्पद्यते इत्यर्थं। नैते षट् च निरन्तरा युजो·। एतेऽष्टौ लघवो युजो पादयोर्द्वितीयचतुर्थयोरनियता. सन्ति। तेषा मध्ये षट् लघवो निरन्तरा गुरुणाऽव्यवहिता न कर्तव्या.। सर्वे षट् लघव एव न रचनीया इत्यर्थ·। युजो पादयोर्नियमादयुजोरनियम।

---

१. द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य १०६२ पृष्ठे २ श्लोकटीका।

२. तथा च प्राकृतपिङ्गलसूत्रे।

चउमत्ता अट्ठगणा पुव्वद्धे उत्तद्ध होइ समरुआ।
सो खन्धआ विआणहु पिङ्गल पभणेइ मुद्धि बहुसभेआ॥
चतुर्मात्रिका अष्टौ गणाः पूर्वार्द्धे उत्तरार्द्धे भवन्ति समरूपाः।
त स्कन्धकं विजानीहि पिङ्गल· प्रभणति मुग्धे बहुसभेदम्॥

३. शयनविमर्दितशिथिल केशकलाप सुगन्धित च वहमाना।
ललना कस्य न हृदय ग्रीष्मसमयमलयपङ्क इव हरति तरुणी॥

न्यास —

ल	र	ल	गु
।।।।।।।	ऽ।ऽ	।	ऽ

ल	र	ल	गु
।।।।।।।।	ऽऽ	।	ऽ

एतदेव मागधिकालक्षणम्। [1]किन्त्वत्र विशेषोऽयम्। रेफलकारयोर्यथाक्रमं लकाररेफावादेशौ कार्याविति। यथा—

[2]परमागहिआ सुहासिणी कण्णाडी पिअकोइलालवा।
सुणअणरमणी अ मैढिली कलहोरू उकली मुहोण्णता[3]।।

एव गाथार्या। आर्याया यल्लक्षण तद्गाथाया। गाथालक्षण [4]द्वचन्तान्तरादिगुरुभि"इत्युक्तम्। तदेव गाथार्या। यथा—

[5]गाहाधिरूढकठे मणहरसअणम्मि तुङ्गथोरथणी।
जण्णिद्दाअदि बाला सा णिद्दा मणसिता अवरा[6]।। इति।।५४।।

---

१. किन्त्वत्रेति प्रभृति कार्याविितीत्यन्त केनचिदनभिज्ञेन प्रक्षिप्तमिति भाति।

२. परमाराहिआ सुहारिणी कल्हाजिअ कोइलालवा।
सुअणलमणीलमे इजौ कलाह सो कीलि मुह उन्वत्रा।। (इति ग० पु० पाठः)।
परमा यदि आ सुहारिणी कण्हाडा जिअ कोइलालया।
पुअग लमिणी लमे इजा कहसो क्वालि गुह ए उ मूत्र।।
(इति विजयनगरसंस्कृतपुस्तकालयस्यपुस्तके पाठः)।
परमागहिआसुहारिणी काण्डाडिअकोइलालघाशु।
अनलमाणीलामेइजोकहणे तीलिस्रहम वडस्य।। (इति प्र० पु० पाठः)।

३. परमागधिका सुभाषिणी कार्णाटी प्रियकोकिलालपा।
सुनयनरमणी च मैथिली कलभोरूरौत्कली मुखोन्नता।।

४. द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य १०६२ पृष्ठे २ श्लोकस्य टीका।

५. गाहाधिरूणकण्ठे मणहरसअणस्मितुंगथोरथणी।
जंणिद्दायति बाला साणिद्दामणसउअपरम्।। (इति प्र० पुस्तके पाठः)।
गाहादिरूणकण्ठो मणहरसअणस्मितुगयरौथणी।
जं णिद्दापति बाला साणिद्दामणि सत अपर।। (इति क० पु० पाठः)।
गाहा विजणकंचे मणहस्सयणं मित्रयघोरयणी।
जणिद्रायययवालासाणिद्दामरणसअपरां।। (इति ग० पु० पाठः)।

६. गाढाधिरूढकण्ठे मनोहरशयने तुङ्गस्थूलस्तनी।
यन्निद्राति बाला सा निद्रा मनस्विताऽपरा।।

अथास्तमितसौरस्यातिशयेनाशुभप्रतिपादनं फलं पथ्ययाऽऽर्ययाऽऽह——

सौरोऽर्करश्मियोगात् सविकारो लब्धवृद्धिरधिकतरम्।
पित्तवदाचरति नृणां पथ्यकृतां न तु तथाऽऽर्याणाम् ॥५५॥

सौर शनैश्चरोऽर्कस्यादित्यस्य रश्मियोगात् किरणसङ्गतत्वादस्तमितत्वाद्धेतो सविकारो विकृतत्वं गतो भवति। सविकारो भूत्वा लब्धवृद्धिरशुभफलप्रदाने भवति। तदाधिकतरं नृणां पुंसां पित्तवदाचरति शरीरमुपतापयति। यथाऽर्करश्मिसंयोगात् सूर्यकिरणसन्तापनात् पित्तं धातुविशेष सविकारो भवति। अधिकतरं प्रकोपमायाति। सविकारत्वाल्लब्धवृद्धिर्भूत्वाऽधिकतरं भवति। आर्याणां साधूनां पथ्यकृतां पथ्याशिनां तु न, तथापि पीडा भवति। यतो मङ्गलाचारयुक्तानामित्यनेन ग्रहोपतापो न भवति, पथ्याशिनां तु प्रकोपो न भवति। आर्येयं पथ्या। तल्लक्षणम्——

[1]द्वयन्तान्तरादिगुरुभिरित्यनेनार्याद्वयेन प्रागेव प्रदर्शितम्। इति ॥५५॥

अथ ग्रहसंयोगाच्चन्द्रफलविशेषं वक्त्रेणाह——

यादृशेन ग्रहेणेन्दुर्युक्तस्तादृग्भवेत् सोऽपि।
मनोवृत्तिसमायोगाद्विकार इव वक्त्रस्य ॥५६॥

इन्दुश्चन्द्रमा यादृशेन ग्रहेण शुभेन वाऽशुभेन युक्तस्तादृश सोऽपि भवति। पापयुत पापफल, सौम्ययुत शुभफल इत्यर्थ । मनोवृत्तिसमायोगाद्धेतो.। यतश्चन्द्रो मन, उक्तं च—"[2]मनस्तुहिनगु" इति। मनसो येन सह संयोगस्तादृगेव तदपि भवति। यथा मनोवृत्तिसमायोगाद्वक्त्रस्य मुखस्य विकारो भवति। वक्त्रस्य किल मनोवृत्तिसमायोगाद्विकार उच्यते। सुस्थिते मनसि प्रहृष्टं दृश्यते, दुःखिते दीनमिति। वृत्तमेतद्वक्त्रम्। तल्लक्षणम्——

रौ यदा गौ तु वक्त्रं स्याद् म्रौ गावन्य दृश्येते।
तृतीये चरणे य्सौ गौ जसौ गुरुरथो ग स्यात् ॥

अस्य प्रथमपादे रौ गौ। रलमध्य । द्वौ रेफौ। द्वौ गुरू। अन्यत्र द्वितीये म्रौ गौ दृश्येते। मस्त्रिगुरु । रलमध्य । गुरुद्वयम्। तृतीये पादे य्सौ गौ। य आदिलघु । सोऽन्तगुरु.। गुरुद्वयम्। चतुर्थे जसौ। जो गुरुमध्य.। सोऽन्तगुरु । अन्ते गुरुद्वयम् ॥५६॥

———

१. द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य १०६२ पृष्ठे २ श्लोकस्य टीका।

२ बृहज्जातके २ अध्यायस्य १ श्लोकः।

न्यास — र र गु म र गु
ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽऽ ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽऽ
य स गु ज स गु
।ऽऽ ।।ऽ ऽऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ

अथ दुःस्थितैर्ग्रहैर्नरस्य लघुता भवतीत्येतच्छ्लोकेनाह—

पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः।
यद्वच्छ्लोकाक्षरं तद्वल्लघुतां याति दुःस्थितैः॥५७॥

श्लोकाक्षरं श्लोकवृत्तस्य वर्णं यद्वद्येन प्रकारेण सर्वेषु चतुर्ष्वपि पादेषु पञ्चमं द्विचतुर्थयोः पादयोः सप्तमं च लघुतां याति तद्वद्दुःस्थितैरननुकूलैर्ग्रहैर्लघुतां लघुत्वमगौरवभावं पुरुषो याति गच्छति। वृत्तमेतत् श्लोकाख्यम्। एतदेवोदाहरणम् ॥५७॥

न्यास —

ल
ऽ।ऽ ।।ऽ ऽऽ
ल ल
ऽ।ऽ ।।ऽ ।ऽ
ल
ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽऽ
ल ल
।।ऽ ऽ।ऽ । ऽ

अथ सुस्थितैर्ग्रहैः पुरुषस्य सुस्थितत्वमाह—

प्रकृत्यापि लघुर्यश्च वृत्तबाह्ये व्यवस्थितः।
स याति गुरुतां लोके यदा स्युः सुस्थिता ग्रहाः॥५८॥

यः पुरुषः प्रकृत्या स्वभावेन लघुः स्वल्पोऽसत्कुलप्रसूतः। तथा वृत्तबाह्ये बाह्येन्द्रिये व्यवस्थितो दुःशील इत्यर्थः। स तथाभूतोऽपि लोके गुरुतां पूज्यतां याति गच्छति। यदा सुस्थिताः शोभनस्थानस्था अनुकूला ग्रहाः स्युर्भवेयुः। छन्दसां प्रस्तारे परिभाषेयम्—यो वर्णः प्रकृत्यापि स्वभावत एव लघुरेकमात्रः। वृत्ताच्छन्दसो बाह्ये पादान्ते स्थितः स गुरुतां गुरुत्वं द्विमात्रत्वं याति। यदा सुस्थिता ग्रहा गणाश्चतुर्मात्रादिकाः स्युः येन प्रस्तारदोषो नोत्पद्यते तदा तस्य गुरुता कार्या, नान्यथेति।

एकमात्रिक ऋजुरप्यन्ते वक्रो दीर्घो भवति। वृत्तमेतदपरमनुष्टुभ विन्द्यात्। एतदेवोदाहरणम् ॥५८॥

असुस्थितैर्यत् कर्म क्रियते तत् कर्तुश्चोपघात करोतीत्येतद्वैतालीयेनाह—

प्रारब्धमसुस्थितैर्ग्रहैर्यत् कर्मात्मविवृद्धये बुधैः।
विनिहन्ति तदेव कर्म तान् वैतालीयमिवायथाकृतम् ॥५९॥

बुधै. पण्डितै.। यत् कर्म कार्यमात्मविवृद्धये आत्मनो वृद्धचर्थमसुस्थितैर्ग्रहैः प्रारब्धमाक्षिप्तम्।

उदयसमये य. स्निग्धांशुर्महाप्रकृतिस्थितो
यदि च निहतो निर्घातोल्कारजोग्रहमर्दनै ॥
स्वभवनगत स्वोच्चप्राप्त. शुभग्रहवीक्षित. ॥ इति ॥

एतस्माद्विपरीतस्थिता असुस्थिता दु स्थिता.। तैस्तथाभूतैर्यत् कर्म प्रारब्धं तदेव कर्म तान् बुधान् विनिहन्ति घातयति। आत्मविवृद्धचर्थमारब्धमात्मन एव हानि करोति। यथा वैतालीयं वेतालनिमित्त कर्म वैतालीयम्। अयथाकृतमविधानेन कृत तानेव साधकान् हन्ति। यैरात्मविवृद्धचर्थ रसरसायनविधिविलासार्थ कृतमविधिना तानेव हन्ति। वृत्तमेतद्वैतालीयम्। तल्लक्षणम्—

[3]ला. षट् लर्गा इत्यादि ॥५९॥

सुस्थितैर्ग्रहैर्यत् कर्म क्रियते तदल्पप्रयत्नेन सिद्धचतीत्येतदौपच्छन्दसिकेनाह—

सौस्थित्यमवेक्ष्य यो ग्रहेभ्यः काले प्रक्रमणं करोति राजा।
अणुनापि स पौरुषेण वृत्तस्यौपच्छन्दसिकस्य याति पारम् ॥६०॥

ग्रहाणा सुस्थितत्वमाचार्येणोक्तम्—

उदयसमये यः स्निग्धांशुरित्यादि।

अमुमेवार्थ सिद्धार्थो यात्राकार स्पष्टतरमाह—

स्वराशि वा स्ववर्ग वा त्रिवर्गगृहाणि वा।
स्वोच्च वा भवन यातो विचरन् प्राकृती गतिम् ॥

---

१. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थऽस्य २८८ पृष्ठे ३९ श्लोकः।
२. द्रष्टव्यास्यैवाध्यास्य ५४ श्लोकटीका।
३. द्रष्टव्योऽस्य ग्रन्थस्य २८८ पृष्ठे ३९ श्लोकः।

वपुष्मान् वर्णवान् भास्वान् बलै. सर्वै समन्वित ।
बलिभि कारकैर्मित्रैर्ग्रहै. समवलोकित ॥
दिवि भौमान्तरिक्षैश्च यश्चोत्पातैरपीडित.।
स्वजन्मस्थं च वर्ग च मार्ग चोपगत शुभ ॥
योऽनुकूलो विजेता वा स ज्ञेय सुस्थितो ग्रह ।
यथोक्तविपरीतो यो विज्ञातव्य. स दु स्थित.॥

इत्येवं प्रकार सौस्थित्य ग्रहेभ्योऽवेक्ष्य निरूप्य काले यथोक्ते यात्राकाले प्रक्रमणं यात्रा करोति। यात्राकालोऽभिहित आचार्येणैव, तथा च––

यात्राऽजसिहतुरगोपगता वरिष्ठा मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु।
भानौ कुलीरशशिवृश्चिकगेऽतिदीर्घा शस्ता तु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्के॥

तथा––

यात्रा नृपस्य शरदीष्टफला मधौ च छिद्रे रिपोर्न नियमोऽत्र च केचिदाहु ।
छिद्रेऽप्यरेर्भवति दैवयुतस्य सिद्धि. सामान्यमामिषमिद प्रतिभूमिपानाम् ॥इति।

एवं यथोक्ते यात्राकाले य. प्रक्रमण करोति राजा गमनमारभते, सोऽणुना स्वल्पेनापि पौरुषेण सैन्येन युक्तो भवति। तथाऽपि वृत्तस्यौपच्छन्दसिकस्य। वृत्त क्रिया, औपच्छन्दसिकस्य वेदोक्तस्य वृत्तस्य पार याति।

एतदुक्तं भवति––सर्वथा विजिगीषुणा सुस्थितैर्ग्रहै. स्वल्पतन्त्रेणापि यातव्यम्। तत्र गतो मानयशोवित्त लभते। तथा च सिद्धार्थो यात्राकार आह––

मानमाज्ञायशोवित्त सुस्थितै प्रवसन् ग्रहैः।
विन्दते दु स्थितैस्त्वेतैस्तद्विपर्ययमश्नुते ॥

असुस्थितैस्तु पुनः पुष्टतन्त्रेणापि न यातव्यम्। अमुमेवार्थ नन्दी आह––

दैवोपहता यात्रा कथञ्चिदपि भवति यातुश्चेत्।
क्षितिपस्यानुपकारा सर्वस्य विनाशनीया स्यात्॥
तस्मादतिसामर्थ्ये प्रवर्तमानेऽपि दैवहीनेन।
यात्रोद्यमो न कार्य स्वसुखोदयमिच्छता राज्ञा॥

वृत्तमेतदौपच्छन्दसिकम्। तल्लक्षणम्––

[1]पर्यन्ते शेषमूर्धसाम्यादौपच्छन्दसिक वदन्ति सन्त.।

---

१. वृत्तरत्नाकरे "पर्यन्ते यौं तथैव शेषमौपच्छन्दसिक सुधीभिरुक्तम्"।

रेफयकारावन्ते भवत । रलमध्य । य आदिलघु । शेषं लक्षण वैतालीयसमम्। षण्मात्रा अयुक्पादेऽष्टौ समे च। सन्त पण्डिता वदन्ति कथयन्त्यौपच्छन्दसिकम्। न्यास. प्रसिद्ध. ॥६०॥

अधुनाऽऽदित्यदिने यानि कर्माणि कारयेत् तानि दण्डकपादेनाह—

उपचयभवनोपयातस्य भानोर्दिने कारयेद्धे-
मताम्राश्वकाष्ठास्थिचर्मौर्णिकाद्रिद्रुमत्वग्-
नखव्यालचौरायुधीयाटवीक्रूरराजोपसेवा-
भिषेकौषधक्षौमपण्यादिगोपालकान्तार-
वैद्याश्मकूटावदाताभिविख्यातशूराहवश्लाघ्य-
याय्यग्निकर्माणि सिद्धयन्ति लग्नस्थिते वा रवौ।

उपचयभवनोपयातस्येति। भानोरादित्यस्योपचयभवनोपयातस्य जन्मराशितस्त्रिषडेकादशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थस्य दिने तद्वासरे कारयेद् विदध्यात्। हेम सुवर्णम्। ताम्रमुडुम्बरम्। अश्वास्तुरगा। काष्ठ प्रसिद्ध दारु। अस्थि प्रसिद्धम्। चर्म व्याघ्रादिचर्म। और्णिक कम्बल.। चर्मोर्मिकेति पाठान्तरम्। ऊर्मिका जलधिवेला। अद्रि प्रसिद्ध। द्रुमो वृक्ष। त्वक् प्रसिद्धो द्रव्यविशेष, सुगन्धद्रव्यम्। नख शुक्ति.। व्याल सर्प। चौरस्तस्कर। आयुध खड्गादिस्तस्मिन् हितमायुधीयम्। अटवी अरण्यम्। क्रूर वञ्चनकर्म दुर्गादि। राजोपसेवा नृपाराधनम्। अभिषेको नृपादे। औषध भेषजम्। क्षौम क्षुमासम्भव। पण्यादि क्रयविक्रयम्। केचिद्वन्यादि पठन्ति। वने भवो वन्य। तद्द्रव्याणा तज्जाताना वा प्राणिनां ग्रहणपोषणादि। गोपालो गोरक्षक। कान्तारो मरुभूमि। वैद्य. कायचिकित्सकः। अश्मा पाषाण। कूट दम्भ। अवदात. सत्कुलज। अभिविख्यात. कीर्तियुक्त। शूर. सग्रामप्रिय। आहवश्लाघ्य सग्रामे कथनीय। यायी गमनशील। अग्निकर्माणि अग्न्याश्रितकार्याणि। एतेषा वस्तूना सबन्धीनि यानि कार्याणि तानि रविदिने लग्नस्थिते प्राग्लग्नगे वा रवौ सिद्धयन्ति। तथा च समाससहितायाम्—

नृपाग्निपशुकर्माणि युद्धकार्याणि यानि च।
सूर्यस्य दिवसे प्राज्ञस्तानि सर्वाणि कारयेत्॥

---

१. चर्मोर्मिका इति पाठान्तरम्।

२. वन्यादीति पाठान्तरम्।

तथा च यवनेश्वरः—

नृपप्रतिष्ठायुधयुद्धयोधहेमाग्निगोमूत्रभिषक्प्रयोगान् ।
रवेर्दिने वन्यमृगार्दनादि प्रशस्यते द्विड्भयकृच्च कर्म ॥

तथा च गर्गः—

क्रौर्यं शाठ्यं नृपाद्भेदं शत्रूणां चैव बन्धनम् ।
अध्वानं च विवाहं च निधिकार्यं च कारयेत् ॥
तनुशुद्धिसिराकर्म बडवाश्वविमोचनम् ।
सर्वमेतद् यथोद्दिष्टं कारयेद् रविवासरे ॥

अथ चन्द्रस्य दिने यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि द्वितीयदण्डकपादेनाह—

**शिशिरकिरणवासरे तस्य वाप्युद्गमे केन्द्र-
संस्थेऽथवा भूषणं शङ्खमुक्ताब्जरूप्याम्बु-
यज्ञेक्षुभोज्याङ्गनाक्षीरसुस्निग्धवृक्षक्षुपानूप-
धान्यद्रवद्रव्यविप्राध्वगीतक्रियाशृङ्गिकृष्यादि-
सेनाधिपाक्रन्दभूपालसौभाग्यनक्तञ्चर-
श्लैष्मिकद्रव्यमातुल्यपुष्पाम्बरारम्भसिद्धिर्भवेत् ॥**

शिशिरकिरणवासर इति। शिशिरकिरणश्चन्द्रस्तस्य वासरे दिने तस्य वाप्युद्गमे लग्नगते तस्मिन् लग्नगते तल्लग्ने कर्कटके वा केन्द्रसंस्थेऽथवा लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थे। भूषणमलङ्करणम्। शङ्खः प्रसिद्धः। मुक्ता मुक्ताफलानि। अब्जं पद्मादि। रूप्यं रजतम्। अम्बु जलम्। यज्ञो यागः। इक्षुः प्रसिद्धः। भोज्यमशनम्। अङ्गना स्त्री। क्षीरं प्रसिद्धम्। सुस्निग्धवृक्षोऽक्षोटकादिः। क्षुपास्तृणानि। अनूपो बहूदकप्रदेशः। धान्यं शालयः। द्रवद्रव्यं लेह्यम्। विप्रो ब्राह्मणः। अध्वा पन्थाः। गीतक्रिया गानकर्म। शृङ्गिणो हरिणादयः। कृष्यादि वपनलवनादि। सेनाधिपश्चमूपतिः। आक्रन्दो विजिगीषूणां पश्चात् पार्ष्णिग्राहः। पार्ष्णिग्राहस्य पश्चादाक्रन्दः। भूपालो राजा। सौभाग्यकरणं जनवाल्लभ्यम्। नक्तञ्चरो रात्रिचरः। श्लैष्मिकं द्रव्यं श्लेष्मिणो हितम्। मातुल्यं मातुलस्य हितं मातुल्यम्। पुष्पं कुसुमम्। अम्बरं वस्त्रम्। एतेषां सबन्धीनि यानि कार्याणि तेषां कार्याणामारम्भे सिद्धिर्भवेत्। तथा च समाससंहितायाम्—

जलस्त्रीराजकर्माणि मृदून्यन्यानि यानि च।
तानि चन्द्रदिने कुर्यात् शुक्लपक्षे विशेषतः ॥

तथा च यवनेश्वरः—

स्त्रीसङ्गमालङ्करणाम्बरस्रग्प्रतिक्रियाहर्षसुखाश्रयाश्च ।
कुर्वीत चन्द्रस्य दिने प्रदानयज्ञोत्सवान् रत्नरसार्जनं च ॥

तथा च गर्ग —

उपभोग तथा शय्या नवमिश्र गृह चरेत् ।
पचेद् घृत च तैलं च संबन्ध चात्र कारयेत् ॥
क्षुरकर्म तथा दानं गवा वेश्मप्रवेशनम् ।
नृपसन्दर्शनं विन्द्यात् कुर्याच्चैव निवेशनम् ॥
सर्वमेतद्यथोद्दिष्ट कुर्याच्चन्द्रदिने शुभे ॥

अथ भौमस्य दिने यानि कर्माणि कार्याणि तानि दण्डकतृतीयपादेनाह—

क्षितितनयदिने प्रसिद्धयन्ति धात्वाकरादीनि सर्वाणि कार्याणि चामीकराग्निप्रवालायुध-क्रौर्यचौर्याभिघाताटवीदुर्गसेनाधिकारास्तथा रक्तपुष्पद्रुमा रक्तमन्यच्च तिक्तं कटुद्रव्यकूटा-हिपाशार्जितस्वाः कुमारा भिषक्छाक्यभिक्षु-क्षपावर्त्ति[1]कोशेशशाठ्यानि सिद्धयन्ति दम्भास्तथा ॥

क्षितितनयदिन इति। क्षितितनयोऽङ्गारकस्तस्मिन् दिने प्रसिद्धयन्ति धात्वाकरादीनि धातूनामाकर उत्पत्तिस्थानम्। धात्वाकरादीनि सर्वाणि धातु-द्रव्याणि । आदिग्रहणात् क्षालन पाचन च। चामीकरं सुवर्णम्। अग्नि. प्रसिद्ध । प्रवालं विद्रुमम्। आयुध खड्गादि । क्रौर्य क्रूरत्वम्। चौर्य स्तेयत्वम् । अभिघात. परोपद्रव.। अटवी अरण्यम्। दुर्ग गिरिजलदुर्गादि । सेनाधिकारास्तथा । तथा तेनैव प्रकारेण सेनाधिपत्यम्। रक्तपुष्पद्रुमा रक्तानि पुष्पाणि लोहितानि कुसुमानि येषा द्रुमाणा वृक्षाणाम् । रक्त लोहितवर्ण यत्किञ्चित्। तिक्तं निम्बादि। कटुद्रव्य मरिचादि। कूटैर्दम्भै.। अहिपाशै सर्पबन्धैरर्जितं स्व धन यै.। कुमारा: प्रसिद्धा.। भिषग् वैद्य । शाक्यभिक्षु श्रमणक । क्षपावृत्ती रात्रिवर्तनम्। कोशेश, कोशो गञ्जस्तस्येशो नायक । केचित् कौशेय पट्टमितीच्छन्ति। शाठ्य शठभाव, परकार्यविमुखत्वम् । एतदाश्रितानि सर्वाणि कार्याणि सिद्धयन्ति ससिद्धिमायान्ति, तथा तैनैव प्रकारेण दम्भा सिद्धयन्ति। तथा च समाससंहितायाम्—

---

१. कौशेय इति पाठान्तरम्।

दुर्गग्रहणकर्माणि हेमकर्माणि यानि च।
तथा च पशुकर्माणि कुर्याद् भौमदिने नर.॥

तथा च यवनेश्वर——

वधावरोधावृतडिम्बभेदा. स्तेयादिशस्त्रादिविषप्रयोगा।
दिने कुजस्य ध्वजिनीनिवेशा कार्या सुवर्णाजपशुक्रियाश्च॥

तथा च गर्ग——

आयुधं कारयेत् प्राज्ञ. पापकर्म तथैव च।
बन्धनाद्यानि कर्माणि लुण्ठन तु क्षयादिकम्॥
षण्मुखस्यात्र कर्तव्या पूजा च शिखिकुक्कुटै.।
पूजयेदनल चात्र यन्त्रकार्य समारभेत॥
मन्त्रकर्म विवाह च दिने भौमस्य वर्जयेत्।

अथ बुधस्य दिने यानि कार्याणि क्रियन्ते तानि दण्डकचतुर्थपादेनाह——

हरितमणिमहीसुगन्धीनि वस्त्राणि साधारणं
नाटकं शास्त्रविज्ञानकाव्यानि सर्वाः कलायुक्तयो
मन्त्रधातुक्रियावादनैपुण्यपुण्यव्रतायोगदूता
स्तथाऽऽयुष्यमायानृतस्नानह्रस्वाणि दीर्घाणि
मध्यानि च च्छन्दतश्चण्डवृष्टिप्रयातानुकारीणि
कार्याणि सिद्ध्यन्ति सौम्यस्य लग्नेऽह्नि वा॥६१॥

हरितमणीति। हरितमणीना सबन्ध। अथवा हरितद्रव्याणा मणीना च मही भू.। सुगन्धीनि सुगन्धद्रव्याणि। वस्त्राण्यम्बराणि। साधारणमुग्र सौम्यं च। नाटक नर्तनम्। शास्त्र प्रसिद्धम्। विज्ञानमध्यात्मिकम्। काव्यानि प्रसिद्धानि। सर्वा नि शेषा. कला गीतवाद्यनृत्तचित्रलेपकर्मादि। युक्तयो द्रव्याणा योजनम्। मन्त्रक्रिया मन्त्रसाधनम्। धातुक्रिया धातुवाद.। वाद परस्पर केनचित् सह वदनम्। नैपुण्य निपुणता। पुण्य धर्मक्रियानुसेवनम्। व्रतायोगो व्रतग्रहणम्। दूतो गमागमिक.। तथाऽऽयुष्यमायुषो हित रसायनवाजीकरणानि। माया व्याजव्यवहरणम्। अनृतमसत्यम्। स्नान मलापह पुष्यस्नानादि वा। तथा यानि कार्याणि ह्रस्वाणि क्षिप्रकालकरणीयानि। दीर्घाणि चिरकालकरणीयानि। मध्यानि च शीघ्र न चिरकाल करणीयानि। तथा छन्दत. परिचित्तग्रहणपूर्वकाणि चण्डवृष्टिप्रयातानुकारीणि कार्याणि। चण्डा चासौ वृष्टि. चण्डवृष्टिः। चण्डवृष्टौ प्रयात

गमन यत् तदनुकारीणि तत्सदृशानि। तस्या गमन पदविन्यास । कश्चिद्ध्रस्व, कश्चिद् दीर्घ, कश्चिन्मध्यो भवति। मार्गस्य जलावृतत्वाच्छिथिलत्वात् पदविन्यासस्तथाविधो भवति। तदनुकारीणि कार्याणि सिद्धयन्ति। सौम्यस्य बुधस्य लग्नेऽह्नि वा। तथा च समाससंहितायाम्—

स्वाध्यायशिल्पव्यायामकलाकर्मरतानि च।
तानि सौम्यदिने कुर्याद् यदि पापैर्न सङ्गतः॥

तथा च यवनेश्वर.—

स्वाध्यायसेवालिपिलेख्यशिल्पव्यायामनैपुण्यकलाविशेषा
इष्टिक्रिया. काञ्चनधातुयुक्तिवाग्युक्तिसन्धिप्रभुता बुधेऽह्नि॥

तथा च गर्ग —

बन्धयोधवध सर्वं व्यायाम च विशेषत।
नृपसेवा च यात्रा च तथैव क्रयविक्रयौ॥
वीराश्च योजयेत् प्राज्ञो बद्धान् पाशाश्च मोचयेत्।
एवं मित्र च शिष्य च बन्धुभि सह सङ्गमम्॥
आश्रमे च तथा भूमौ केदारे वपने तथा।
शिक्षेत रूपकर्माणि दिने चन्द्रसुतस्य च॥

आचार्येण चण्डवृष्टिप्रयातानुकारिणीत्यनेन चण्डवृष्टिप्रयाताना सर्वदण्डकाना लक्षण प्रदर्शितम्। तथा च—

प्रथमक इह दण्डकश्चण्डवृष्टिप्रयातो भवेन्नद्वयेनाथ रै सप्तभि।
प्रतिपदमिह रेफवृद्धा स्युरर्णाणवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादय.॥

उत्कृतेरधिकाक्षरो दण्डक। दण्डका नाम समासवृत्तविशेषा भवन्ति। येषा पादो द्वाभ्या नकाराभ्या सप्तभिश्च रेफैर्भवति। नस्त्रिलघु। रलमध्य। इहास्मिन् छन्दोलक्षणे प्रथमको दण्डकश्चण्डवृष्टिप्रयातसज्ञ[1] सप्तविंशत्यक्षरपादो भवति पिङ्गलादीनामाचार्याणा मतेन राजमाण्डव्यौ[2] वर्जयित्वा। तयोस्तु मते एष सुवर्णाख्य.। तथा च तावूचतु —

सुवर्णश्चण्डवेगश्च प्लवो जीमूत एव च।
बलाहको भुजङ्गश्च समुद्रश्चेति दण्डका॥

---

१. पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे ७ अध्यायस्य ३३ सूत्रानुसारेणास्य 'चण्डवृष्टिप्रपात' इति नाम।

२. पिङ्गलच्छन्दःसूत्रे ७ अध्यायस्य ३४ सूत्रानुसारेण "रातमाण्डव्यौ" इति पाठः साधुः।

तथा च पाठान्तरम्—

अर्णोऽर्णव. प्लवश्चैव जीमूतोऽथ बलाहक. ।
समुद्रश्च भुजङ्गश्च सप्तैते दण्डका स्मृता ॥

एव नद्वयेन सप्तभिश्च रेफैश्चण्डवृष्टिप्रयात । प्रतिपदमिह रेफवृद्धाः। इहास्मिन् लक्षणे पद पद प्रति प्रतिपदम्। रेफवृद्धा अन्ये स्युर्भवेयु । एव नद्वयेन अष्टभिश्च रेफैरर्ण । नवभिरर्णव.। दशभिर्व्याल.। एकादशभिर्जीमूत । द्वादशभिर्लीलाकर । त्रयोदशभिरुद्दाम । चतुर्दशभि शङ्ख । आदिग्रहणाद् रेफवृद्धयाऽन्ये कल्पनीया । जलज पद्मादि ।

प्रचित इति कविभिर्वर्णितोऽस्मादिहोपान्तशेषात् त्रिकैरुत्तरैर्नद्वयाद्यैः ।

इहास्मिन् लक्षणे प्रचित इति वर्णित उक्त । अस्मात् पूर्वोक्ताल्लक्षणात् कविभि. पण्डितैरिहास्मिन् प्रथमदण्डके उपान्ता गृहीता । त्रिका रेफा । तैस्त्रिकै शेषान्नकारद्वयादुत्तरै परत स्थित सप्तभिर्यकारै । अन्वर्थसज्ञा चेयम्। प्रतिपद रेफादिवृद्धयोपचितत्वात् प्रचित इत्युच्यते । शेषरेफतोऽन्येस्त्रिक सप्तक । आचार्येण नद्वयाद् रेफद्वात्रिशता दण्डक उक्त । अथ उपचयभवनोपयातस्येत्यस्य न्यासः । नद्वय रेफा द्वात्रिशत् । ।६१ ॥

अथ बृहस्पतिदिने यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि वर्णकदण्डकेनाह—

सुरगुरुदिवसे कनकं रजतं तुरगाः
करिणो वृषभा भिषगौषधयः ।
द्विजपितृसुरकार्यपुरःस्थितघर्म-
निवारणचामरभूषणभूपतयः ॥
विबुधभवनधर्मसमाश्रयमङ्गल-
शास्त्रमनोज्ञबलप्रदसत्यगिरः ।
व्रतहवनधनानि च सिद्धिकराणि
तथा रुचिराणि च वर्णकदण्डकवत् ॥६२॥

सुरगुरुदिवस इति। सुरगुरुदिवसे बृहस्पतिदिने कनकं सुवर्णम्। रजत रौप्यम्। तुरगा अश्वा । करिणो हस्तिन । वृषभा दान्ता । भिषग्वैद्य । ओषधय प्रसिद्धा । अथवा भिषगोषधयो वैद्यप्रणीतानि द्रव्याणि। द्विजानां ब्राह्मणाना तपर्णम्। पितॄणा श्राद्धम्। सुराणां देवाना च कार्याणि। पुर स्थितोऽग्रस्थितः पदाति । धर्मनिवारण छत्रादिकम्। चामर वालव्यजनम्। भूषणमलङ्करणम्।

भूपतयो राजान । विबूधभवन देवगृहम् । अथवा विबुधाना प्रतिष्ठा। भवनानां गृहाणा च प्रतिष्ठा। धर्मसमाश्रयो धर्मश्रयणम्। मङ्गल शुभकार्यम्। शास्त्रं प्रसिद्धम् । मनोज्ञश्चित्ताह्लादक । बलप्रद मासाद्याहार । सत्यगिर सत्ययुक्ता वाच । व्रत चान्द्रायणादि । हवनमग्नौ । धन वित्तम् । एवमादिकानि सबन्धीनि यानि कर्माणि सिद्धिकराणि सिद्धिप्रदानि । तथा रुचिराणि श्रेष्ठानि चान्यानि। कथ रुचिराणि ? वर्णकदण्डकवत् । वर्णकेन नागादिना यथा रुचिर स्फुटतर दण्डक तद्वद्यानि रुचिराणि। एतद्वर्णकदण्डक नाम दण्डक नद्वयेन सप्तभिर्भैर्गुरुणा च ।

न्यास.— न न भ भ भ भ भ भ भ गु

।।। ।।। ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ

तथा च समाससहितायाम्—

शान्तिपौष्टिककर्माणि तथा ज्ञानाश्रितानि च ।
तानि कृत्स्न विधेयानि दिने देवगुरो शुभे ।।

तथा च यवनेश्वर —

दिने गुरोर्धार्मिकपौष्टिकेज्याबाध्याभिधेयक्रतुमुण्डनादि ।
क्रियाश्रिता धर्मसुवर्णवस्त्रदेहाश्रयाश्चाश्वरथाश्रयाश्च ।।

तथा च गर्ग —

यज्ञ च विविध कुर्यात् तपासि च विशेषत ।
यज्ञे यज्ञे तपस्तेपे छादयेत् कारयेद् गृहम् ।।
आरभेद् भारत चेद ज्यौतिष च विशेषत ।
ग्राहयेन्नववस्त्राणि यात्रा दद्यान्नृपस्य च ।।
आदिशेच्च व्रत पुत्रे बीजान् सर्वाश्च वापयेत् ।
योजयेच्छकट चात्र दिने देवगुरो शुभे ।। इति ।।६२।।

अथ शुक्रदिने यानि कार्याणि क्रियन्ते तानि समुद्रदण्डकप्रथमार्द्धेनाह—

भृगुसुतदिवसे च चित्रवस्त्रवृष्यवेश्य-
कामिनीविलासहासयौवनोपभोगरम्यभूमयः ।
स्फटिकरजतमन्मथोपचारवाहनेक्षुशारद-
प्रकारगोवणिक्कृषीवलौषधाम्बुजानि च ।।

भृगुसुतदिवस इति । भृगुसुतदिवसे शुक्रदिने च। चित्रं चित्रकर्म। वस्त्रमम्बरम्। वृष्यप्रयोगो रेतोवृद्धिकर । वेश्या पण्यस्त्री। कामिनी काम-

सक्ताङ्गना। विलास. क्रीडनम्। हास उपहास.। यौवनोपभोगा रतादि.। रम्या रमणीया भूमय उपवनादि। स्फटिक. स्फटिकोपलम्। रजत रौप्यम्। मन्मथोपचार. कामोपचरणम्। वाहनमश्वादि। इक्षु प्रसिद्ध। शारदप्रकारो धान्यानि। वणिक्कर्माणि। कृषिकर्माणि। औषधं प्रसिद्धम्। अम्बुज जलज पद्मादि। एतानि कार्याणि। तथा च समाससहितायाम्—

कलागन्धर्वकर्माणि रत्नकर्माणि यानि च।
तानि कार्याणि दिवसे सदा दैत्यगुरो शुभे ॥

तथा च यवनेश्वर —

गान्धर्वविद्यामणिरत्नगन्धगोभूमिशय्याम्बरभूषणानाम् ।
स्त्रीपण्यकोशोत्सवनन्दनाना क्रियाविधि शुक्रदिने प्रशस्त. ॥

तथा च गर्ग —

गजमश्वं प्रयुञ्जीत कर्णबन्धे नियोजयेत्।
पिबेत् सुरा च मद्य च प्रचरेत् कुसुमाम्बरम् ॥
गन्धाश्च विविधानद्यात् कामयेच्च वराङ्गनाः।
द्यूते च सहसा प्रीति तिल तैल च योजयेत् ॥
मङ्गल स्थापयेदेव रोपयेच्चैव पादपान्।
सर्वमेतद्यथोद्दिष्ट कुर्याच्छुक्रदिने शुभे ॥

अथ सौरस्य दिने यानि कर्माणि क्रियन्ते तानि समुद्रदण्डकापरार्धेनाह—

सवितृसुतदिने च कारयेन्महिष्यजोष्टकृष्ण-
लोहदासवृद्धनीचकर्मपक्षिचौरपाशिकान् ।
च्युतविनयविशीर्णभाण्डहस्त्यपेक्षविघ्नकारणानि
चान्यथा न साधयेत् समुद्रगोऽप्यपां कणम् ॥ ६३॥

सवितृसुतदिन इति। सवितृसुतदिने शनैश्चरदिवसे च कर्माणि कारयेत्। महिषी प्रसिद्धा। अजश्छाग। उष्ट्र करभ। कृष्णलोह शस्त्रायुधादि। दास. कर्मकर। वृद्धो गतवयाः। नीच कुलाधमकर्मकृत्। पक्षी श्येनादि। चौरस्तस्करः। पाशिका. पाशबन्धनादिविद। च्युतविनयो नीच। विशीर्णभाण्ड भिन्नभाण्डम्। हस्त्यपेक्षा हस्तिनोऽपेक्षा। हस्त्यपेक्षा ग्रहणादि। विघ्नकारणानि यानि निमित्तानि च कार्याणि एतदाश्रितानि च सर्वाणि सिद्ध्यन्ति। एतानि वर्जयित्वाऽन्यथाऽन्येन प्रकारेण समुद्रगोऽपि सागरप्राप्तोऽप्यपा कण जलबिन्दुमपि तस्मात् सागरान्न साधयेत्। समुद्रसज्ञ दण्डकमेतत्।

अत्र नद्वयात् परत पञ्च रेफा जकारान्तरिता भवन्त्यन्ते लघुगुरू।

न्यासः—

न	न	र	ज	र	ज	र	ज	र
।।।	।।।	ऽ।ऽ	।ऽ।	ऽ।ऽ	।ऽ।	ऽ।ऽ	।ऽ।	ऽ।ऽ

ज	र	ल	गु
।ऽ।	ऽ।ऽ	।	ऽ

तथा च समाससंहितायाम्—

शस्त्राणि पाशकर्माणि पशुकर्माणि यानि च।
तानि सौरदिने कुर्याल्लोहकर्माणि यानि च॥
संवत्सरे तथा मासे होरायामुदये तथा।
उक्तानि यानि कर्माणि तथा कुर्याद् ग्रहस्य च॥

तथा च यवनेश्वर.—

विषाश्मशस्त्रत्रपुसीसलोहप्राकारबन्धावृतमारणानि ।
सर्वं च पापात्मकमर्कजाह्नि कार्पासवप्रव्रजितानि चेष्टम्॥

तथा च गर्ग —

नियोगान् विविधान् कुर्याद्वेश्म चापि प्रवेशयत्।
कर्म चौर्यं मृतिं चैवाश्वरथेष्वश्वयोजनम्॥
हस्त्यपेक्षा विघ्नकर्म द्रव्यं दम्भाश्रित तथा।
वर्जयेच्चैव यात्रां च दिने सूर्यसुतस्य च॥ इति ६३॥

अधुनात्र प्रशसार्थं विपुलामार्यामाह—

विपुलामपि बुद्‍ध्वा छन्दोविचितिं भवति कार्यमेतावत्।
श्रुतिसुखदवृत्तसंग्रहमिममाह वराहमिहिरोऽतः॥६४॥

विपुलां विस्तीर्णामपि छन्दोविचितिं छन्दसा प्रस्तारं बुद्‍ध्वा ज्ञात्वा एतावत् कार्यं भवति। यावन्ति छन्दास्यत्र प्रदर्शितानि तावन्ति ज्ञायन्ते। अतोऽस्माद्धेतोर्वराहमिहिर इमं वृत्तसमुच्चय श्रुतिसुखदं कर्णसुखजनकमाहोक्तवान्। बहुभिराचार्यैश्छन्दोलक्षणमुक्त तच्च दुर्विज्ञेयमश्रव्यं च। वराहमिहिरेण पुन. श्रव्यं सुखबोधं व्यापकं सक्षिप्तमुक्तमिति। विपुलेयमार्या। अस्या लक्षणम्—

[1]विपुला तु यान्यथा पादभागित्यादि।
वराहमिहिरीयेऽस्मिन् छन्दसा सारसग्रहे
उत्पलो गोचरे टीका चक्रे शिष्यहितावहाम्॥ इति ॥६४॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृत्तौ ग्रहगोचरो नाम त्र्यधिकशततमोऽध्याय. ॥१०३॥

अथ रूपसत्र व्याख्यायते।

आदौ नक्षत्रपुरुषस्याङ्गविभाग तन्नक्षत्रावस्थिति चाह—

पादौ मूलं जङ्घे च रोहिणी जानुनी तथाश्विन्यः।
ऊरू चाषाढाद्वयमथ गुह्यं फल्गुनीद्वितयम्॥१॥
कटिरपि च कृत्तिका पार्श्वयोश्च यमला भवन्ति भद्रपदाः।
कुक्षिस्था रेवत्यो विज्ञेयमुरोऽनुराधा च॥२॥
पृष्ठं विद्धि धनिष्ठां भुजौ विशाखा स्मृतौ करौ हस्तः।
अङ्गुल्यश्च पुनर्वसुराश्लेषासंज्ञिताश्च नखाः॥३॥
ग्रीवा ज्येष्ठा श्रवणं श्रवणौ पुष्यो मुखं द्विजाः स्वातिः।
हसितं शतभिषगथ नासिका मघा मृगशिरो नेत्रे॥४॥
चित्रा ललाटसंस्था शिरो भरण्यः शिरोरुहाश्चार्द्रा।
नक्षत्रपुरुषकोऽयं कर्तव्यो रूपमिच्छद्भिः॥५॥

पादौ मूलमिति। नक्षत्रपुरुषस्य पादौ चरणौ मूलम्। एव जघे द्वे रोहिणी। जानुनी तथाऽश्विन्य। ऊरू द्वावाषढाद्वयम्। पूर्वषाढोत्तराषाढे। अथशब्दश्चार्थे। गुह्य लिङ्गं गुदश्च फल्गुनीद्वितय पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनीति॥१॥

कटिरपि चेति। कृत्तिका कटिर्जघनम्। पार्श्वयोश्च यमला भद्रपदा भवन्ति। पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदौ। रेवत्य कुक्षिस्था। अनुराधा उरो वक्षो विज्ञेय ज्ञातव्यम्॥२॥

पृष्ठमिति। धनिष्ठा पृष्ठ विद्धि जानीहि। विशाखा भुजौ द्वौ स्मृतावुक्तौ। हस्तौ द्वौ करौ हस्त एव। पुनर्वसुरङ्गुल्यः करशाखा। आश्लेषासज्ञिताश्च नखा. कररुहा॥३॥

---

१. द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य १०६३ पृष्ठे २ श्लोकस्य टीका।

ग्रीवा ज्येष्ठेति । ग्रीवा शिरोधरा ज्येष्ठा । श्रवण श्रवणो द्वौ कर्णौ । पुष्यो मुख वक्त्रम् । स्वातिर्द्विजा दशना । हसित शतभिषगथ । अथशब्दश्चार्थे । नासिका मघा । नेत्रे द्वे चक्षुषी मृगशिर ॥४॥

चित्रा ललाटसंस्थेति । ललाटे मुखपृष्ठे सस्था चित्रा । भरण्यः शिर. । आर्द्रा शिरोरुहा केशा । अय नक्षत्रपुरुषको रूपमिच्छद्भि शोभन रूपमभिलषद्भिः पुभि कर्तव्य. ॥५॥

अथ कस्मिन् काले रूपसत्राख्य व्रत गृहीतव्यमित्येतदाह--

चैत्रस्य बहुलपक्षे ह्यष्टम्यां मूलसंयुते चन्द्रे ।
ह्युपवासः कर्तव्यो विष्णुं सम्पूज्य धिष्ण्यं च ॥६॥

चैत्रमासस्य बहुलपक्षे कृष्णपक्षे अष्टम्या तिथौ मूलसंयुते चन्द्रे चन्द्रवासरे । मूल नक्षत्र तत्र यदि भवति तस्मिन् दिने प्रथमत उपवास कर्तव्य विष्णु नारायणं धिष्ण्य नक्षत्र च सम्पूज्याभ्यर्च्य, ततो यथा यथा रोहिण्यादीनि नक्षत्राणि भवन्ति तथा तथोपवास कर्तव्यो यावदार्द्राम् । तथा च गर्ग.--

अष्टम्या मधुमासस्य कृष्णपक्षे तु नैऋते ।
नक्षत्रे चन्द्रावारे तु मुहूर्ते तु गुणान्विते ॥
प्रारम्भेद्रूपसत्राख्य व्रत धर्मात्मक पुमान् ।
येन पूर्णेन मनुजो रूपशोभामवप्नुयात् ॥इति ॥६॥

अथ व्रतार्थं यत् कर्तव्य तदाह--

दद्याद् व्रते समाप्ते घृतपूर्णं भाजन सुवर्णयुतम् ।
विप्राय कालविदुषे सरत्नवस्त्रं स्वशक्त्या च ॥७॥

ततो व्रते रूपसत्राख्ये समाप्ते निष्पन्ने घृतपरिपूर्ण भाजनमाज्यपरिपूर्ण पात्रं सुवर्णयुक्त काञ्चनसयुक्त विप्राय ब्राह्मणाय कालिविदुषे कालज्ञाय दद्यात् प्रतिपादयेत् । सरत्नवस्त्र रत्नवस्त्रसहितम्, स्वशक्त्याऽऽत्मीयशक्त्या विभावानुसारेण दद्यात् ॥७॥

अन्यत् कि कुर्यादित्याह--

अन्नैः क्षीरघृतोत्कटैः सह गुडैर्विप्रान् समभ्यर्चयेद्
दद्यात् तेषु सुवर्णवस्त्ररजतं लावण्यमिच्छन्नरः ।
पादर्क्षात् प्रभृति क्रमादुपवसन्नङ्कर्क्षनामस्वपि
कुर्यात् केशवपूजनं स्वविधिना धिष्ण्यस्य पूजां तथा ॥८॥

अन्नैर्भोजनविशेषै । क्षीरघृतोत्कटै, क्षीरेण दुग्धेन घृतेनाज्येन चोत्कटै-राधिक्येन सहितैस्तैश्च सह गुडै, गुडेनेक्षुविकारेण युक्तै, विप्रान् ब्राह्मणान् समभ्यर्चयेत् पूजयेत्। तेषु च ब्राह्मणेषु, सुवर्ण कनकम्, वस्त्रमम्बरम्, रजत रूप्यम्, नरो मनुष्यो लावण्यमिच्छन् रूपमभिलपन् दद्यात् प्रतिपादयेत्। पादर्क्षाच्चरणनक्षत्राद् मूलात् प्रभृत्यारभ्य क्रमादनुक्रमेणोपवसन् भुञ्जन् अन्नक्षनामस्वपि स्वविधिनाऽऽत्मीयविधानेन वैष्णव्येन पञ्चरात्रविहितेन पूजाक्रमेण वैदिकेन वा केशवपूजन नारायणार्चन कुर्याद्विदध्यात्। तथा तेनैव प्रकारेण धिष्ण्यस्य नक्षत्रस्य। यथा भगवतो हरेस्तथा नक्षत्रस्यापि पूजा कुर्यात् ॥८॥

अथ चरितव्रत पुरुष कीदृगन्यजन्मनि भवतीत्याह—

प्रलम्बबाहुः पृथुपीनवक्षाः क्षपाकरास्यः सितचारुदन्तः।
गजेन्द्रगामी कमलायताक्षः स्त्रीचित्तहारी स्मरतुल्यमूर्तिः ॥९॥

मनुष्य पुरुष कृतरूपसत्रव्रत ईदृग् भवति—प्रलम्बबाहु, प्रलम्बौ दीर्घौ बाहू भुजौ यस्य। आजानुबाहुरित्यर्थ । पृथुपीनवक्षा, पृथु विस्तीर्ण पीन मासल च वक्ष उरो यस्य। क्षपाकरास्यश्चन्द्रवदन । सितचारुदन्त शुक्लशोभनदन्त.। गजेन्द्रगामी, गजेन्द्रो मत्तहस्तीव सविलास गच्छति। कमलायताक्ष, कमल पद्म तद्वद् आयते विस्तीर्णे चाक्षिणी नेत्रे यस्य। स्त्रीचित्तहारी, स्त्रीणा योषिता चित्त मनो हरति तच्छील । स्मरतुल्यमूर्त्ति, कामसदृशदेह ॥९॥

अथ स्त्री कीदृशी भवति—

शरदमलपूर्णचन्द्रद्युतिसदृशमुखी सरोजदलनेत्रा।
रुचिरदशना सुकर्णा भ्रमरोदरसन्निभैः केशैः ॥१०॥
पुंस्कोकिलसमवाणी ताम्रोष्टी पद्मपत्रकरचरणा।
स्तनभारानतमध्या प्रदक्षिणावर्तया नाभ्या ॥११॥
कदलीकाण्डनिभोरुः सुश्रोणी वरकुकुन्दरा सुभगा।
सुश्लिष्टाङ्गुलिपादा भवति प्रमदा मनुष्यश्च ॥१२॥

शरदमलपूर्णचन्द्रेति। स्त्री कृतरूपसत्रव्रता कीदृशी भवति? शरदमलपूर्णचन्द्रद्युतिसदृशमुखी, शरत्काले योऽसावमलो निर्मल पूर्णचन्द्र शशी। तस्य द्युतिः कान्ति.। तत्सदृश मुख वदन यस्या । सरोजदलनेत्रा पद्मपत्रसदृशाक्षी। रुचिरदशना सुशोभनशुक्लदन्ता। सुकर्णा शोभनकर्णा । केशैर्मूर्धजैर्भ्रमरोदरसन्निभैर्द्विरेफजठरकान्तिभिः। अतिनीलवर्णैरित्यर्थः ॥१०॥

पुंस्कोकिलेति। पुंस्कोकिलस्य। पुमांश्चासौ कोकिल पुंस्कोकिल । प्रधान-कोकिलस्य समा तुल्या वाणी स्वरो यस्या । ताम्रोष्ठी लोहितदन्तच्छदा। पद्मपत्र-करचरणा पद्मपत्राभौ करौ हस्तौ चरणौ पादौ च यस्या । स्तनभारानतमध्या, स्तनभारेण कुचयुगलोद्वहनेन नत विनत मध्य यस्या । तथा नाभ्या प्रदक्षिणावर्तया संयुक्ता। प्रदक्षिणेनावर्तो यस्या ॥११॥

कदलीकाण्डनिभोरू, कदली रम्भा तस्या काण्ड शाखा, तन्निभो तत्सदृशावुरू यस्या । सुश्रोणी शोभनवराङ्गा, वरकुकुन्दरा, वरौ शोभनौ कुकुन्दरौ नितम्बरूपकौ यस्या । तथा च—

नितम्बरूपकौ यौ तु तौ कुकुन्दरसञ्ज्ञितौ।

सुभगा सौभाग्योपेता। भर्तृवल्लभेत्यर्थ । सुश्लिष्टाङ्गुलिपादा। सुश्लिष्टा. सहिता अङ्गुलयो ययोस्तादृशौ पादौ यस्या । एवविधा प्रमदा स्त्री। मनुष्य पुरुषश्च भवति ॥१२॥

अथ रूपसत्राचरितस्य प्रशसार्थमाह—

यावन्नक्षत्रमाला विचरति गगने भूषयन्तीह भासा
तावन्नक्षत्रभूतो विचरति सह तैर्ब्रह्मणोऽह्नोऽवशेषम्।
कल्पादौ चक्रवर्ती भवति हि मतिमांस्तत्क्षयाच्चापि भूयः
संसारे जायमानो भवति नरपतिर्ब्राह्मणो वा धनाढ्यः॥१३॥

गगने नभसि नक्षत्राणामृक्षाणा माला पक्तिर्यावद्विचरति तिष्ठति। इहास्मिन् लोके भासा कान्त्या भूषयन्ती शोभामुत्पादयन्ती। तावत् पुरुष स्त्री वा तैरेव नक्षत्रै सह साक नक्षत्रभूतस्तारकरूपो विचरति तिष्ठति। ब्रह्मण पिता-महस्याह्नो दिनस्यावशेष कल्पान्त यावत्। अन्यस्मिन् कल्पादौ पुन कल्पप्रारम्भे चक्रवर्ती सार्वभौमो राजा मतिमान् पण्डितश्च भवति। भूयः पुनस्तत्क्षयाच्चक्र-वर्तित्वविनाशात् ससारे मनुष्यो जायमान उत्पद्यमानो नरपती राजा भवति, अथवा ब्राह्मणो द्विजो धनाढ्यो बहुवित्तो भवति॥१३॥

इति रूपसत्रम्

अथ द्वादशमासनामानि व्याख्यायन्ते।

तत्र मार्गशीर्षमासात् प्रभृति द्वादशमासाना नामान्याह——

मृगशीर्षाद्याः केशवनारायणमाधवाः सगोविन्दाः।
विष्णुमधुसूदनाख्यौ त्रिविक्रमो वामनश्चैव ॥१४॥
श्रीधरनामा तस्मात् सहृषीकेशश्च पद्मनाभश्च।
दामोदर इत्येते [1]मासाः प्रोक्ता यथासंख्यम् ॥१५॥

मृगशीर्षाद्या इति। मार्गशीर्षमासात् प्रभृति। द्वादशानां मासाना द्वादश नामानि। तद्यथा——केशवो मार्गशीर्षे । नारायण पौष । माधवो माघ । गोविन्द फाल्गुन । विष्णुश्चैत्र । मधुसूदनाख्यो वैशाख । त्रिविक्रमो ज्येष्ठ । वामन आषाढ ॥१४॥

तस्मादुत्तर श्रीधरनामा श्रावण । हृषीकेशो भाद्रपद । पद्मनाभ आश्वयुज । चकार समुच्चये । दामोदर कार्तिक । इत्येवप्रकारा यथासख्य यथाक्रम मासा प्रोक्ता कथिता । भगवन्नाम्ना मासा क्रमेणैते ज्ञेया इति। केचित् पठन्ति "मासेशा. स्युर्यथासङ्ख्यम्" इति। यथासङ्ख्य यथाक्रममेते द्वादशाना मासानामीशा. स्वामिन स्युर्भवेयु ॥१५॥

अथ द्वादशीप्रशंसार्थमाह——

मासनामसमुपोषितो नरो द्वादशीषु विधिवत् प्रकीर्तयन्।
केशवं समभिपूज्य तत्पदं याति यत्र नहि जन्मजं भयम् ॥१६॥

नरो मनुष्यो मासनाम्ना समुपोषित कृतोपवासो द्वादशीषु विधिवद्विधानेन प्रकीर्तयन् स्मरन् केशव नारायणमित्यादि । यथा मार्गशीर्षद्वादश्या केशवम्। पौषस्य द्वादश्या नारायणम्। एवमन्येष्वपि। तथा च समभिपूज्य समभ्यर्च्य तस्य पद स्थान याति प्राप्नोति। यत्र पुनर्नहि जन्मज भय भवति ससारे भूयो न जायते। परमेश्वरसायुज्यता गच्छतीति ॥१६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ रूपसत्रद्वादशनामानुकीर्तनं नाम चतुरधिकशततमोऽध्याय ॥१०४॥

———

१. मासेशा. स्युर्यथासङ्ख्यमिइति पाठान्तरम्।

अथोपसंहाराध्यायो व्याख्यायते ।

तत्रादावेव शास्त्रमत्योर्माहात्म्यमाह—

ज्योतिःशास्त्रसमुद्रं प्रमथ्य मतिमन्दराद्रिणाऽथ मया ।
लोकस्यालोककरः शास्त्रशशाङ्कः समुत्क्षिप्तः ॥१॥

ज्योतिःशब्देन प्रधाननक्षत्राण्युच्यन्ते । ज्योतिषां शास्त्रं ज्योतिःशास्त्रम् । तदेव दुर्विज्ञेयत्वात् समुद्रं सागरम् । मतिमन्दराद्रिणा, मतिर्बुद्धिरेव मन्दरः पर्वतः, तेन मतिमन्दराद्रिणा प्रमथ्य निर्मथ्य लोकस्य जगतः आलोककरः प्रकाशकरः, शास्त्रशशाङ्कः शास्त्रचन्द्रः समुत्क्षिप्त उद्धृत ॥१॥

अन्यत् प्रतिपादयितुमाह—

पूर्वाचार्यग्रन्था नोत्सृष्टाः कुर्वता मया शास्त्रम् ।
तानवलोक्येदं च प्रयतध्वं कामतः सुजनाः ॥२॥

पूर्वोक्तानि यानि शास्त्राणि तानि न सन्त्यक्तानि । तान्येव दृष्ट्वा सर्वथा संक्षेपेण सुवृत्तैः कृतम् । तान् पूर्वाचार्योक्तान् इदं मदीयं च शास्त्रमवलोक्य दृष्ट्वा कामतो यथेच्छं सुजनाः साधवो बुधाः प्रयतध्वम् । यच्छोभनं तदेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥२॥

अधुना सज्जनानां दुर्जनानां च चेष्टितमाह—

अथवा कृशमपि सुजनः प्रथयति दोषार्णवाद् गुणं दृष्ट्वा ।
नीचस्तद्विपरीतः प्रकृतिरियं साध्वसाधूनाम् ॥३॥

अथवा सुजनः प्रधानजनो दोषार्णवाद् दोषसागरात् कृशमपि स्वल्पमपि गुणं दृष्ट्वा तमेव प्रथयति प्रख्यापयति, दोषान् प्रच्छादयति, नीचस्तद्विपरीत इति । नीचो गुणसागरात् स्वल्पं दोषं दृष्ट्वा गुणान् प्रच्छाद्य तमेव दोषं प्रख्यापयति । इयं साध्वसाधूनां सज्जनदुर्जनानां प्रकृतिः स्वभाव इति ॥३॥

काव्यमभिनवं सर्वथा दुर्जनानां प्रदर्शयितव्यमित्येतत् प्रतिपादयितुमाह—

दुर्जनहुताशतप्तं काव्यसुवर्णं विशुद्धिमायाति ।
श्रावयितव्यं तस्माद् दुष्टजनस्य प्रयत्नेन ॥४॥

दुर्जनहुताशेन दुर्जनाग्निना काव्यसुवर्णं काव्यमेव सुवर्णं तप्तं तापितं विशुद्धिं निर्मलतामायाति प्राप्नोति । यथा कनकं वह्नितप्तं शुद्धं भवत्येवं दुर्जन-

मुखपतितं काव्य शुद्धं भवति। यत. स दोषतत्परो भवति, न गुणग्राही। तस्मात् प्रयत्नेन दुष्टजनस्य दुर्जनस्य काव्य श्रावयितव्यं प्रदर्शनीयमिति ॥४॥

अधुना विदुषः प्रार्थयन्नाह—

ग्रन्थस्य यत् प्रचरतोऽस्य विनाशमेति
लेख्याद् बहुश्रुतमुखाधिगमक्रमेण ।
यद्वा मया कुकृतमल्पमिहाकृतं वा
कार्यं तदत्र विदुषा परिहृत्य रागम् ॥५॥

अस्य ग्रन्थस्य प्रचरत प्रचरमाणस्य यद्विनाशमेत्यपशब्दतां गच्छति। लेख्याद् लेखकदोषाद् बहुश्रुतमुखाधिगमक्रमेण बहुश्रुता ये जनास्तन्मुखेभ्योऽधिगमः प्राप्तिस्तस्य क्रमेण परिपाटचा पूर्वापरपर्यालोचनयाऽर्थासङ्गोत्पत्तेर्येऽपशब्दं जानन्ति तदत्रास्मिन् शास्त्रे विदुषा राग परिहृत्य कार्यम् । तन्मुखेभ्योऽधिगम्य विदुषा पण्डितेन रागं मात्सर्य परिहृत्य त्यक्त्वा कार्य कर्तव्यम्। तथा यद्वा मया कुकृतं कुत्सितमनागमेन कृत विरचितमल्प वा परिमितमव्यापक कृतं वा इहास्मिन् शास्त्रे मूलादेवाकृतं यन्न कृत तदत्रास्मिन् शास्त्रे विदुषा राग परिहृत्य कार्यमिति ॥५॥

सतां प्रणामपूर्वकाणि शास्त्राणि प्रमाणितानि भवन्त्येतदेव प्रदर्शयन्नाह—

दिनकरमुनिगुरुचरणप्रणिपातकृतप्रसादमतिनेदम् ।
शास्त्रमुपसङ्गृहीतं नमोऽस्तु पूर्वप्रणेतृभ्यः ॥६॥

दिनकर आदित्य । ताराभा. सर्व .एव ग्रहा । मुनयो वसिष्ठादय.। गुरुरादित्यदासाख्य. स्वपिता। दिनकरमुनिगुरूणा चरणा पादा.। तेषा प्रणिपातो नमस्कार.। तत्कृतात् तत्करणाज्जात. प्रसादोऽनुग्रहो यस्ततो मतिर्बुद्धिर्यस्य तेन दिनकरमुनिगुरुचरणप्रणिपातकृतप्रसादमतिना मयेदं शास्त्र ज्यौतिषग्रन्थमुपसङ्गृहीत सक्षिप्तीकृतम्। तस्मात् तेभ्य. पूर्वप्रणेतृभ्य पूर्वाचार्येभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ॥६॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया संहिताविवृतावुपसहारो नाम पञ्चाधिकशततमोऽध्याय. ॥१०५॥

अथ शास्त्रानुक्रमणी व्याख्यायते।

कदाचिदादर्शदोषाल्लेखदोषाच्चाध्यायव्यत्ययो भवत्यतोऽनुक्रमणी सद्भिः क्रियते। तत्रादावेवाध्यायसंग्रहार्थमाह—

शास्त्रोपनयः पूर्वं सांवत्सरसूत्रमर्कचारश्च।
शशिराहुभौमबुधगुरुसितमन्दशिखिग्रहाणां च॥१॥

गतार्थेयमार्या। शिखिग्रहा केतव। चारशब्दोऽत्र सम्बध्यते॥१॥

अन्यदप्याह—

चारश्चागस्त्यमुनेः सप्तर्षीणां च कूर्मयोगश्च।
नक्षत्राणां व्यूहो ग्रहभक्तिर्ग्रहविमर्दश्च॥२॥

सप्तर्षीणां चारो ग्रहभक्तिर्ग्रहविमर्दो ग्रहयुद्धम्। गतार्थेयमार्या॥२॥

अन्यदप्याह—

ग्रहशशियोगः सम्यग्ग्रहवर्षफलं ग्रहाणां च।
शृङ्गाटसंस्थितानां मेघानां गर्भलक्षणं चैव॥३॥

ग्रहशशियोग समागम। ग्रहाणा शृङ्गाटसस्थिताना ग्रहशृङ्गाटकफलम्। गतार्थेयमार्या॥३॥

अन्यदप्याह—

धारणवर्षणरोहिणिवायव्याषाढभद्रपदयोगाः।
क्षणवृष्टिः कुसुमलताः सन्ध्याचिह्नं दिशां दाहः॥४॥

क्षणवृष्टि सद्योवर्ष.। गतार्थेयमार्या॥४॥

अन्यदप्याह—

भूकम्पोल्कापरिवेषलक्षणं शक्रचापखपुरं च।
प्रतिसूर्यो निर्घातः सस्यद्रव्यार्घकाण्डं च॥५॥

खपुर गन्धर्वपुरम्। गतार्थेयमार्या॥५॥

अन्यदप्याह—

इन्द्रध्वजनीराजनखञ्जनकोत्पातबर्हिचित्रं च।
पुष्याभिषेकपट्टप्रमाणमसिलक्षणं वास्तु॥६॥

बर्हिचित्रं मयूरचित्रकम्। असिलक्षण खड्गलक्षणम्। गतार्थेयमार्या ॥६॥

अन्यदप्याह—

उदकार्गलमारामिकममरालयलक्षणं कुलिशलेपः।
प्रतिमा वनप्रवेशः सुरभवनानां प्रतिष्ठा च ॥७॥

आरामिक वृक्षायुर्वेद। कुलिशलेपो वज्रलेप। गतार्थेयमार्या ॥७॥

अन्यदप्याह—

चिह्नं गवामथ शुनां कुक्कुटकूर्माजपुरुषचिह्नं च।
पञ्चमनुष्यविभागः स्त्रीचिह्नं वस्त्रविच्छेदः ॥८॥

चिह्न लक्षणम्। गतार्थेयमार्या ॥९॥

अन्यदप्याह—

चामरदण्डपरीक्षा स्त्रीस्तोत्रं चापि सुभगकरणं च।
कान्दर्पिकानुलेपनपुंस्त्रीकाध्यायशयनविधिः ॥९॥

स्त्रीस्तोत्रं स्त्रीप्रशसा। अनुलेपन गन्धयुक्ति.। गतार्थेयमार्या ॥९॥

अन्यदप्याह—

वज्रपरीक्षा मौक्तिकलक्षणमथ पद्मरागमरकतयोः।
दीपस्य लक्षणं दन्तधावनं शाकुनं मिश्रम् ॥१०॥

गतार्थेयमार्या ॥१०॥

अन्यदप्याह—

अन्तरचक्रं विरुतं श्वचेष्टितं विरुतमथ शिवायाश्च।
चरितं मृगाश्वकरिणां वायसविद्योत्तरं च ततः ॥११॥

श्वचेष्टितं शिवारुते चान्तर्लीनम्। तथा गोचेष्टितमध्ये उष्ट्रीव्याघ्रीसिही-प्रधानप्राणिना सर्वमेवान्तर्लीनम्। तथा मृगजातीना मध्ये विडालव्याघ्रवराहसूक-रोष्ट्रादीना शृगालवच्चेष्टितलक्षण कथितम्। अन्तर्लीनं सर्वत्र परिज्ञेयम्। एषा श्ववल्लक्षण चेष्टित च सर्व परिज्ञेयम् ॥११॥

अथान्यदप्यध्यायसग्रहविधिमाह—

पाको नक्षत्रगुणास्तिथिकरणगुणाः सधिष्ण्यजन्मगुणाः।
गोचरमथ ग्रहाणां कथितो नक्षत्रपुरुषश्च ॥१२॥

पाकाध्याय । नक्षत्रगुणा । तिथिगुणा । करणगुणा । अत्रैव मध्ये राशिगुणा । पुसा क्षुरकर्मकर्णवेधनविवाहादिक रक्षोपतापशान्तिकर्म च तत्रैवोक्तम् । सह नक्षत्रजन्मगुणश्च ग्रहगोचराध्याय । नक्षत्रपुरुषो रूपसत्र चोक्त कथितम् ॥१२॥

अन्यदप्याह—

शतमिदमध्यायानामनुपरिपाटिक्रमादनुक्रान्तम् ।
अत्र श्लोकसहस्राण्याबद्धान्यूनचत्वारि ॥१३॥

इद शतमध्यायानामनुपरिपाटिक्रमादनुक्रान्त रचितम् । येनैव प्रकारेण परिपठितं तेनैव रचितम् । अत्रास्या सहिताया श्लोकानामनुष्टुप्छन्दसामूनचत्वारि सहस्राणि । एकोनचत्वारिशच्छतानि । आबद्धानि रचितानि । वातचक्राङ्गविद्यापिटकाश्वगजलक्षणरहितमेतत्प्रमाणम् । तैश्च सह परिपूर्णानि चत्वारि सहस्राणि भवन्तीति ॥१३॥

अन्यदप्याह—

अत्रैवान्तर्भूतं परिशेषं निगदितं च यात्रायाम् ।
बह्वाश्चर्यं जातकमुक्तं करणं च बहुचोद्यम् ॥१४॥

अत्रैवान्तर्भूत जातक यात्राविधानकरण सर्वमन्तर्लीन परिशेष प्रकाशीकरणाय यात्राया सर्वं निगदितम् । तथैव प्रकाशीकरणाय बह्वाश्चर्य प्रभूतविस्मयजननं जातकमुक्तं विस्तृतम् । तथा[1] बहुचोद्यं करण पञ्चसिद्धान्तिकाया शिष्यहितार्थं प्रकाशितम् ॥१४॥

[[2]आचार्यप्रवरस्य बोधजलधे पार तितीर्षुर्जनो
व्यामुह्यन्नभिधेयरत्ननिचयै काक्षस्तरी भ्राम्यति ।
इत्येवविधमाकलय्य करुणामालम्ब्य भट्टोत्पल-
श्चक्रे तत्कृतिसहिताविवरणं स्थैर्य प्लव कीर्तये ॥
यदत्राधिकमून वा भ्रान्त्या त्वज्ञानतोऽपि वा ।
विपर्ययेण वा यत् तत्सर्वं सशोध्यता बुधाः ॥इति॥]

इति श्रीभट्टोत्पलविरचिताया सहिताविवृतौ शास्त्रानुक्रमणी
नाम षडधिकशततमोऽध्याय ॥१०६॥

शुभम्

---

१ करणं पञ्चसिद्धान्तिका बहुचोद्यं बहुशस्तमुक्तं निगदितमिति वि० पु० पाठः ।

२. [ ] एतौ श्लोकौ प्र० पुस्तके एव वर्तेते नान्येषु ।

बृहत्संहितायाः श्लोकानुक्रमणिका

(इ)

(ऊ)

(ऋ)

(ए)

(ख)

(ग)

(ध)

(फ)

(ब)

(म)

(ष)

